शब्दार्थ चिन्तामणि

चः

च । अ । अन्वाचये ॥ यत्रैकस्य प्राधान्येना ऽपरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भोवटो भिक्षामट गाञ्चानयेति । अत्र भिक्षाटनं प्रधानं तत्कुर्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानय नोचेत् भिक्षामेवाटेति ॥ समुच्चये । परस्परनिरपेक्षस्या नेकस्य कस्मिन्नन्वये ॥ यथा । ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति । उभयत्र न समासो ऽसामर्थ्यात् ॥ इतरेतरयोगे । अन्योन्यार्थे । मिलितानामन्वये ॥ समाहारे । समूहे ॥ पक्षान्तरे ॥ पादपूरणे ॥ अवधारणे ॥ हेतौ ॥ तुल्ययोगितायाम् ॥ विनियोगे ॥ चनति चिनोति वा । चन शब्दे चिञ् चयने वा । अन्येभ्योपीति डः ॥ दोचकारावविद्य व्यस्त् चकोभवतः ॥ चण्० यद्यर्थे णित् । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः ॥

चः । पुं । चण्डेशे ॥ कच्छपे ॥ चन्द्रे ॥ चौरे ॥ चवर्गे ॥ त्रि । दुर्जने ॥ निर्बीजे ॥

चकासत् । त्रि । प्रकाशमाने ॥ चकास्ति । चकास्दीप्तौ । लटः शत्रादेशः ॥

चकितम् । न । भयसंभ्रमे ॥ त्रि । शङ्किते ॥ भीते ॥ तस्यलक्षणम् । प्रियाग्रे चकितं भीते रस्थानेपि भयं महदिति ॥

चकिता । स्त्री । अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरायांवृत्तौ ॥ भात् समतनगै रष्टच्छेदेस्यादिहचकिता ॥ दुर्जयदनुजश्रेणी दुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघत्राता यातासाध्वसविगमम् । दीव्यतिदिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं भोभीता भवरिपुतः ॥

चकोरः । पुं । स्वनाम्नाप्रसिद्धे पक्षिविशेषे । कौमुदीजीविनि । चन्द्रिकापायिनि ॥ चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलानिषम् । तद्वच्चकोरजं मांसं दृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥ चकति । चकतृप्तौ । कठिचकिभ्यामोरन् ॥

चकोरकः । पुं । चकोरे ॥ स्वा० कन् ॥

चक्रः । पुं । कोके । चक्रवाके । चकवा इतिप्रसिद्धे पक्षिणि ॥ न । व्रजे । गणे ॥ सैन्ये ॥ रथाङ्गे । चक्का पैया इतिभाषा ॥ राष्ट्रे ॥ दम्भान्तरे ॥ कुम्भकारोप करणे । चाक इतिभा

षा ॥ अस्त्रविशेषे । प्रहरणे ॥ पुटभेदे । जलावर्त्ते ॥ ग्रामजाले ॥ तगरपुष्पे ॥ महाभारतप्रसिद्धे व्यूहविशेषे ॥ तैलयन्त्रे ॥ मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्येषु शरीरस्थेषु षट्सु ॥ सर्वतोभद्रादौ । देवार्चाधारयन्त्रे ॥ मन्त्रदीक्षोपयोगिष्वकडमादिषु ॥ श्रीचक्रे ॥ कौलिकानां हितार्थाय श्रीसदाशिवोक्तेषु महाचक्रादिपञ्चसु ॥ यथा । श्रीश्वर उवाच । चक्रं पञ्चविधंप्रोक्तं श्रीतन्त्रेरुद्रयामले । विधिनापूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलंलभेत् ॥ महाचक्रंचक्रराजं दिव्यचक्रंतथापरम् । वीरचक्रं चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमिति ॥ पञ्च चक्रे सकामानामधिकारः । यथा । राजचक्रं राज्यदं स्यात् महाचक्रन्तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रन्तु सिद्धिदम् ॥ पशुचक्रन्तु दारिद्र्यदुःखशोकामयप्रदम् । कापथ्येदक्षिणाहीने सर्वचक्रन्तु निष्फलमिति ॥ सकामाश्चैव निष्कामादिविधा भुविमानवाः । शुद्धाशयाः कामिनोये तेषामत्राधिकारिता ॥ * ॥ ब्रह्मज्ञानायतु मोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मज्ञानयुतानान्तुतत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ य

थोक्तं श्रीमहानिर्वाणे । नानाधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञान् साधकान् विना । परब्रह्मोपासकाये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मा स्तएवात्राधिकारिणः ॥ ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञे ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसांतत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ सर्वंब्रह्ममयं भावश्चक्रेऽस्मिँस्तत्त्वसंज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि त एवतत्त्वचक्रिणइति ॥ छन्दोविशेषे । यथा । कुण्डलकलितनगणमिह्नितयंगन्धकुसुमरसविरचय वलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगुणितं षोडशकलमतिसुललितभणितम् ॥ सुन्दरि नभसि जलदचयरुचिरे देहिनयनयुग मतिघनचिकुरे । मान मिहहि जहि जलधरसमये किन्तव भवति हृदय मिद मदयेदिति ॥ क्रियतेऽनेन । घञर्थेकः । के कूपादीनामितिदिक्त्वम् ॥ अर्द्धर्चादिः ॥

चक्रकः । त्रि । तर्कविशेषे ॥ अन्योन्याश्रयमेवावर्त्तितं चक्रकं भवति । स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वनिबन्धनेऽनिष्टप्रसङ्गे । चतुष्कक्षादा वपि स्वस्य

स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वसत्वान्नाधिक्यम् ॥ अस्यात्माश्रयवत् चैविध्यम् ॥ अपिचास्यलक्षणं यथा । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वमिति । अपेक्षाच ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौच ग्राह्या । तत्राद्या यथा । एतद्‌घटज्ञानं यद्येतद्‌घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यंस्यात् तदा एतद्‌घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोयं यद्येतद्‌घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्‌घट जन्यजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोयं यद्येतद्‌घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति । इतितर्कशास्त्रम् ॥

चक्रकारकम् । न । व्याघ्रनखाख्यगन्धवस्तुनि । करजे ॥ चक्रस्यकारकम्॥

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रगजः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥

चक्रगण्डुः । पुं । वर्त्तुलाकारोपधाने । चातुरे । गालसिर्हाना गोलसिर्हाना इतिचभाषा ॥

चक्रगदाधरः । पुं । परमात्मनि वासुदेवे ॥ मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं वुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयन् लोकरक्षार्थं गुप्तस्चक्रगदाधरः॥ चक्रगदे धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥ चक्रगदयोर्धरोवा ॥

चक्रगुच्छः । पुं । अशोकपादपे ॥

चक्रजीवकः । पुं । कुलाले । कुम्भकारे ॥ चक्रं जीवनमस्य ॥

चक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे ॥

चक्रदन्ती । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

चक्रदन्तीवीजम् । न । जयपाले ॥

चक्रधरः । पुं । अजे । विष्णौ ॥ अहौ । सर्पे ॥ त्रि । चक्रिणि ॥ ग्रामजालिनि ॥ धरति । धृञ्० । अच् । चक्रस्य धरः ॥ चक्रंधारयतिवा । अच् वा हुलकाण्णिलुक् ॥

चक्रधारणम् । न । अक्षे । रथावयवे काष्ठविशेषे ॥

चक्रधारा । स्त्री । प्रधौ ॥ चक्रस्यधारा ॥

चक्रनखः । पुं । व्याघ्रनखाभिधेगन्धद्रव्ये ॥

चक्रनदी । स्त्री । गण्डकाम् ॥

चक्रनामा । पुं । माक्षिकधातौ ॥

चक्रनायकः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

चक्रपद्माटः । पुं । दद्रुघ्ने ॥

चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधवृक्षे ॥

चक्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रपाणिः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥ चक्रं पाणौ यस्य सः । प्रहरणार्थेभ्यःपरे निष्ठासप्तम्याविति सप्तम्याःपरत्वम् ॥

चक्रपादः । पुं । रथे ॥ गजे । हस्तिनि ॥

चक्रपुष्करिणी । स्त्री । मणिकर्णिकायाम् ॥

चक्रफलम् । न । अस्त्रविशेषे । अट्टने ॥

चक्रबन्धः । पुं । चित्रकाव्यविशेषे ॥

चक्रबन्धुः । पुं । } रवौ ॥
चक्रबान्धवः । पुं । }

चक्रभृत् । पुं । विष्णौ ॥

चक्रभेदिनी । स्त्री । रात्रौ ॥

चक्रभ्रमः । पुं । } कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रे । चक्राकारे शस्त्रोत्तेजनयन्त्रे । शाणे ॥
चक्रभ्रमिः । स्त्री । }

चक्रमण्डली । पुं । अजगरसर्पे ॥

चक्रमर्द्दः । पुं । चकवँड इति कसौँदी इति च भाषाप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । दद्रुघ्ने । एडगजे ॥ चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥ हन्त्युष्णं तत् फलं कुष्ठकण्डुदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ चक्रं दद्रुं मृद्नाति । मृद क्षोदे । कर्म्मण्यण् ॥

चक्रमर्द्दकः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥ स्वा° कन् ॥

चक्रयानम् । न । असाङ्ग्रामिके रथे । पुष्परथे ॥

चक्रयानकम् । न । चक्रयाने ॥

चक्रर[illegible] । पुं । शूकरे ॥

चक्रल[illegible] । पुं । विष्णौ ॥ रथे ॥

चक्रलक्षणा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

चक्रलताम्रः । पुं । वद्दुरसालवृक्षे ॥

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । मुस्ताविशेषे ॥ चक्रं लाति । ला° । आत इति कः ॥

चक्रवर्त्ती । पुं । समुद्रपरिवृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरे । सार्व्वभौमे ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वर्त्तितुं चक्रं सैन्यं वर्त्तयितुं सर्व्वभूमौ चालयितुं वा शीलमस्य । सुपीति णिनिः ॥ अवश्यं वा चक्रं वर्त्तयति । आवश्यके णिनिः ॥ वास्तूके ॥ डगणे मध्यगुरौ । ।ऽ । संज्ञायाम् ॥ त्रि । चक्रवद्वर्त्तिनि ॥

चक्रवर्त्तिनी । स्त्री । जन्याम् । जतूकायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

चक्रवाकः । पुं । कोकपक्षिणि । चकवा इति भाषा ॥ अस्य मांसं लघु स्निग्धं बलप्रदमुदाहृतम् ॥ चक्रशब्देन उच्यते । वच परिभाषणे । घञ् । न्यङ्क्वादिः ॥

चक्रवाकी । स्त्री । चक्रवाकस्य विहङ्ग्याम् । चकवा इति भाषा ॥ जातेरिति ङीष् ॥

चक्रवाटः । पुं । क्रियारोहे ॥ शिखातरौ ॥ पर्य्यन्ते ॥ मेरोर्मस्तकसमीपे लोकपालाश्रयभूताया अष्टादशसहस्रयोजनविस्तीर्णायां नेमौ ॥

चक्रवाडः । पुं । लोकालोकाख्यपर्वते ॥ चक्राकारेण वाडते । वाडृआप्लाव्ये । अच् ॥ न । चक्रवाले । मण्डले ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यण् । डलयोरेकत्वम् ॥

चक्रवातः । पुं । वात्यायाम् । ववूरा इति भाषा ॥

चक्रवालः । पुं । लोकालोकपर्वते ॥ न । मण्डलाकारेण परिणतसमूहे । मण्डले ॥ चक्राकारेण वलते । वल संवरणे । अच् । अन्येषामपीतिदीर्घः ॥ यद्वा । भावेघञिवालः । चक्रमिववालोऽस्य ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यण्वा ॥ चक्रवालमस्याऽस्तीतिवा । अर्शआद्यच् ॥

चक्रवृद्धिः । स्त्री । यत्रवृद्धिरूपंधनंदातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तच्चयावृद्धिःसा । सूदकासूद इति भाषा ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि श्चक्रवृद्धि रुदाहृतेति नारदः ॥

चक्रव्यूहः । पुं । युद्धार्थं मण्डलाकारेण सैन्यरचनायाम् ॥

चक्रशल्या । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

चक्रसक्थम् । न । वङ्गे ॥

चक्रसम्बरः । पुं । बुद्धभेदे । वज्रटीके ॥

चक्रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

चक्राङ्गः । पुं । श्वेतगरुति । हंसे ॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य ॥ रथे ॥ चक्रमङ्गमस्य ॥

चक्राङ्गा । स्त्री । सुदर्शनायां लतायाम् ॥

चक्राङ्गी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ हिलमोचिकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वृषपर्ण्याम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादित्वान् ङीष् ॥ हंस्याम् ॥

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये ॥ धूर्त्ते ॥ दीनारे ॥

चक्राधिवासी । पुं । नारङ्गवृक्षे । किर्मीरत्वचि ॥

चक्रावर्त्तः । पुं । घूर्णने ॥

चक्राह्वः । पुं । चक्रमर्दे ॥

चक्रिकः । पुं । घटिके । घटिकावादके ॥ चक्रंवाद्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ॥

चक्रिका । स्त्री । दुरुयोगे ॥ युणावर्त्ते ॥ जानुनि ॥ चकी इतिभाषा प्रसिद्धे द्रव्यस्वरूपे ॥

चक्री । पुं । जालिकभिदि ॥ कोके ॥ कुलाले ॥ अहौ ॥ सूचके ॥ वैकुण्ठे । नारायणे ॥ चक्रं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्य मस्यास्ति इनिः ॥ चक्रवर्त्तिनि ॥ चक्रमर्दे ॥ तिनिशे ॥

व्यालनखे ॥ काके ॥ खरे ॥ त्रि । चक्रविशिष्टे ॥ चक्रमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥ चक्रयुक्तरथादियानारूढे ॥

चक्री । स्त्री । चक्री इतिसर्वजनप्रसिद्धायां चूर्णपेषण्याम् । जाँता इति भाषा ॥

चक्रीवान् । पुं । गर्दभे ॥ चक्रवङ्क्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् । आसन्दीवदितिसाधुः ॥ चक्रीवान्नाम राजर्षि ॥

चक्रुः । पुं । कर्त्तरि ॥ करोति । डुकृञ्० । कृञ्श्चेति चकारात्कुःप्रत्ययोधातोर्द्वित्वञ्च ॥

चक्रेश्वरी । स्त्री । जिनानांविद्यादेवी विशेषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चक्षणम् । न । अवदंशे । मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्ये । चखना इति भाषा ॥

चक्षाः । पुं । वृहस्पतौ ॥ उपाध्याये ॥

चक्षुःश्रवाः । पुं । सर्पे ॥ चक्षुःश्रवःकर्णोऽस्य । सान्तः ॥

चक्षुर्वहनम् । न । मेषशृङ्गीवृक्षे ॥

चक्षुष्यः । पुं । केतके ॥ पुण्डरीकवृक्षे ॥ शोभाञ्जनवृक्षे ॥ रसाञ्जने ॥ न । सौवीराञ्जने ॥ खर्परीतुत्थे ॥ प्रपौण्डरीके । स्थलपद्मे ॥ त्रि । प्रियदर्शने ॥ अचिहिते ॥ चक्षुषादर्शनीये ॥ चक्षुषेहितम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

चक्षुष्या । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥ सुभगायाम् ॥ अजशृङ्ग्याम् ॥ अरण्यकुलत्थिकायाम् ॥ चक्षुषेहिता । यत् । टाप् ॥

चक्षुः । न । लोचने । नयने । नेत्रे । रूपग्रहणलिङ्गेन्द्रिये । रूपप्रकाशके ॥ उद्भूतरूपं नयनस्यगोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसङ्ख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणमुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिंसमवायञ्च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोरिति कारिकावली ॥ पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षु स्वचक्षुषी नैकपाणिनेतिकर्मलोचनम् ॥ चष्टे पश्यत्यनेन चक्षतेरूपमनुभवत्यनेन वा । चक्षिङ्० । चक्षेःशिच्चेत्युसिः । शित्वादनार्द्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥ मेषशृङ्गी वृक्षे ॥

चङ्कुरः । पुं । स्यन्दने । रथे ॥ वृक्षे ॥ न । धोरणे । यानमात्रे ॥ चङ्कति । चकि तृप्तौ । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

चङ्क्रमणम् । न । अतिशयभ्रमणे । इतस्ततो भ्रमणे ॥ पुनः पुनर्भ्रमणे ॥ अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गु-

णाः । आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम् ॥ सदोपानद्धृतपादचङ्क्रमणगुणाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वं चेति राजवल्लभः ॥

चङ्गः । त्रि । शोभने ॥ दक्षे ॥ इति मेदिनी ॥

चचेण्डा । स्त्री । फललताविशेषे । वृहत् फले ॥

चञ्चः । पुं । पञ्चाङ्गुले ॥ चञ्चति । चञ्चुगतौ । पचाद्यच् ॥

चञ्चत् । त्रि । देदीप्यमाने ॥

चञ्चत्पुटः । पुं । तालप्रभेदे ॥ ताले चञ्चत्पुटेत्वेयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम् ॥

चञ्चरी । स्त्री । तिन्तिडीचूते ॥ भ्रमर्याम् ॥

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । षट्पदे ॥ चञ्चति । चञ्चु० । पर्फरीकादित्वात् साधुः ॥ चरति वा । चर० । पर्फरीकादित्वादीकन् चरेर्नुम् च ॥

चञ्चलः । पुं । कामुके ॥ अनिले ॥ त्रि । अस्थिरे । सदाचलनस्वभावे । लोले । तरले ॥ कदाचिच्चञ्चलासती । चञ्चति । चञ्चु० । बाहुलकात् अलच् ॥

चञ्चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ तडिति ॥ पिप्पल्याम् ॥ वर्णवृत्तविशेषे । यथा । तूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनायकेन चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन । वर्णिता ऽतिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चलाचकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥ यथा । आलियाहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालितेन भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरकाननेन । शोभिते स्थले स्थितेन सङ्गता यदूत्तमेन माधवेन भाविनी तडिल्लतेव नीरदेनेति ॥ चञ्चनम् । चञ्चु० । घञ् । चञ्चं लाति । ला०कः ॥

चञ्चा । स्त्री । नलनिर्माणे । नलनिर्मिते । चांच इतिगौडभाषा ॥ तृणनिर्मितपूरुषे । वजूका इतिभाषा ॥ चञ्चति । चञ्चु० । अच् । टाप् ॥ चञ्चेव मनुष्यः । लुम्मनुष्य इति कनोलुप् ॥

चञ्चुः । पुं । नाडीचशाके ॥ ध्यण्डके । रक्तैरण्डे ॥ एरण्डसामान्ये ॥ क्षुद्रचञ्चुवृक्षे ॥ स्त्री । पक्षिणामोष्ठे । त्रोट्याम् । चूंच इति भाषा ॥ चञ्चति । चञ्चु० । बाहुलकादुः ॥ चिञ्चुकाम् । चेंचूनाडीतिश्रुते ॥ चञ्चुःशीता सरा रुच्या स्वादी दोषनाशपहा । धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥ पत्रशाकविशे

षे। विजयायाम्। चीरपत्रिकायाम्॥

चञ्चुका। स्त्री। चञ्चौ। पक्षिणामोष्ठे॥

चञ्चुपत्रः। पुं। सुशाके। विजयायाम्॥

चञ्चुभृत्। पुं। स्त्री। } खगे। पक्षिणि॥
चञ्चुमान्। पुं। स्त्री। }

चञ्चुरः। पुं। चञ्चुशाके॥

चञ्चुसूचिः। पुं। } सुगृहे। पीततुण्डे। वया इतिभाषा॥ चञ्चौ सूचिरस्य। स्वार्थे कः॥
चञ्चुसूचिकः। पुं। }

चञ्चूः। स्त्री। चञ्च्वाम्। चोच्याम्॥ ऊङुतः॥

चञ्चूकः। पुं। चेंचू इतिप्रसिद्धे शाके॥

चटकः। पुं। कलविङ्के। गृहनीडे। चिडा इतिभाषा॥ चटतिभिनत्ति गृहीतधान्यादिकं मुखेन। चटभेदने। पचाद्यच्। तस्मात् स्वार्थेकः॥

चटकका। स्त्री। चटकायाम्। चटकिकायाम्॥ उदीचामातःस्थानइति पक्षेइदादेशाभावः॥

चटका। स्त्री। चटकस्यस्त्रियाम्॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्ये। चिडिया इतिभाषा॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटकायाऐरक्। स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः। तत्र टावन्तात् तद्धितेलुप्ते लुक्तद्धितलुकीतिटापोलुकि पुनरजादिलक्षणष्टापुसच जातिलक्षणस्यङीषोवाधइति भावः॥ नचात्रप्रत्ययस्थादितीकारः शङ्क्यः चटकायाऐरगितिलिङ्गादजादिषु निपातनाद्वातद्प्रवृत्तेः। क्षिपकादित्वान्नेत्व मितितुयुक्तम्। पुंयोगलक्षणो जातिलक्षणो वा ङीष् अजादिपाठाद्वाध्यते॥ श्यामाख्यपक्षिणि॥

चटकाशिरः। न। पिप्पलीमूले॥ चटकायाःशिरइव॥

चटकिका। स्त्री। चटककायाम्॥ उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः इतिपक्षेइदादेशः॥

चटु। अ। प्रियेवाक्ये॥

चटुः। पुं। चाटौ। प्रियेवाक्ये॥ व्रतिनामासने॥ पिचण्डे। उदरे॥ चटति। चट०। मृगय्वादित्वात् कुः॥

चटुलः। त्रि। चञ्चले॥ शोभने॥ चटति। वाहुलकादुलच्॥ मत्वर्थे सिध्मादित्वाल्लच्वा॥

चटुला। स्त्री। विद्युति॥ अजा० टाप्॥

चटुलोलः। त्रि। चाटुलोले। सुचञ्चले॥ इति हारावली॥

चट्टलम्। न। सिद्धपीठविशेषे॥ यथा। चट्टले दक्षवाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः। व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्रदेवता। विशेषतः कलियुगे वसामिचन्द्रशेखरे। इति॥

चणकः । पुं । शस्यविशेषे । हरिमन्थे ॥ चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥ सचाङ्गारेणसम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः ॥ शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरोऽहितः ॥ आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः ॥ * ॥ हरितार्द्रचणकरन्धनम् । सुहरितहरिमन्थः क्षोदभिन्नो नखाग्रैः प्रथममुदकसिक्तो वेसवारेण सिद्धः । लवणमरिचसङ्गात् तैलहिङ्गुप्रसिक्तः शिखरयति विशेषाज्जाठरं मन्दवह्निम् ॥ छोलाभिधानकफलं परिगृह्य शुद्धं लग्ने स्थले सुखलितक्वथितोषणाभ्याम् । संसाधितं सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वातले विशतिनित्यमतिप्रकामम् ॥ चणयते । चणदाने । कुन् ॥ मुनिविशेषे ॥

चणकरोटिका । स्त्री । चणकमुद्रायाम् ॥ चाणक्यरोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद्गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकशाकम् । न । स्वनाम्ना प्रसिद्धे शाके ॥ रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् । अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत् ॥ सुकृत्तं चाणकं शाकं मल्लतकेण साधितम् । सहिङ्गुलवणेतसे भर्जितं रामठान्वितम् ॥ क्षाराम्लभावसहजा स्वणकप्रवालाः सम्मर्दितामरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः । सन्चूर्णिताः कटुकतैलयुतैः सुपक्वैर्भृष्टैः सुहिङ्गुचणकैः परिदत्तवासाः ॥

चणकात्मजः । पुं । वात्स्यायनमुनौ ॥

चणकाम्लम् । न । चणकक्षारे ॥ चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

चणकाम्लवाः । न । क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारिणि ॥

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे ॥

चणपत्री । पुं । रुदन्तीवृक्षे ॥

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । गोदुग्धायाम् ॥

चण्डः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे ॥ यमकिङ्करे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । तीक्ष्णे ॥ त्रि । अतिकोपने ॥ तीव्रे ॥ तीक्ष्णवति ॥ चण्डते । चडिकोपे । पचाद्यच् ॥ चमति । चमुअदने । चणति वा । चणदाने । जमन्तात् डः ॥

चण्डता । स्त्री । उग्रतायाम् ॥ भावे तल् ॥

चण्डनायिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥

चण्डमुण्डी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ यथा । चण्डमुण्डी महास्थाने दण्डिनी परमेश्वरीति ॥

चण्डरुद्रिका । स्त्री । विद्याविशेषे ॥

चण्डवती । स्त्री । चण्डीविशेषे ॥

चण्डवृष्टिप्रतापः । पुं । दण्डकविशेषे । यथा । यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफा सदा चण्डवृष्टिप्रतापो भवेद् दण्डकः । यथा । प्रलयघनघटामहारम्भमेघावली चण्डवृष्टिप्रतापाकुलं गोकुलम् सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया । कमलनयन रचरच्छेतिगर्ज्जत्चसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुराराति रस्तु प्रमोदाय वहति ॥

चण्डा । स्त्री । धनहरीद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥ शङ्खपुष्प्याम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषे ॥ लिङ्गिनीलतायाम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ आखुपर्ण्याम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ पञ्चा

वतीनद्याम् ॥ टाप् ॥

चण्डांशुः । पुं । सूर्य्ये ॥ चण्डा अंशवो यस्य सः ॥

चण्डातः । पुं । करवीरे ॥ चण्डमतति । अत० । कर्मण्यण् ॥

चण्डातकः । पुं । न । अर्द्धोरुके । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तवस्त्रे ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । अत० । क्वुन् ॥

चण्डालः । पुं । शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ने । प्लवे । मातङ्गे । दिवाकीर्त्तौ । श्वपचे । नृणामधमे ॥ चण्डते । चडि० । पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥

चण्डालकन्दः । पुं । कन्दविशेषे ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । चण्डालवीणायाम् । कण्डोलवीणायाम् । किङ्गरीतिभाषा ॥ चण्डालस्यवल्लकी ॥

चण्डालिका । स्त्री । किन्नरायाम् ॥ उमायाम् ॥ ओषधीभेदे ॥

चण्डिः । स्त्री । चण्ड्याम् ॥ चण्डति । चडि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चण्ड्याम् ॥ अस्याःस्थानममरेशे ॥ चण्डेःकर्त्तरिण्वुल् । ह्रस्वम् ॥

चण्डिकेश्वरः । पुं । शिवे ॥

चण्डिमा । पुं । चण्डत्वे ॥ चण्डस्य भावः । पृथ्० इमनिच् ॥

चण्डिलः । पुं । रुद्रे ॥ वास्तूकशाके ॥ ना

पिते ॥

चण्डिला । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चण्डी । स्त्री । कात्यायन्याम् । दुर्गायाम् ॥ हिंस्रायांनार्याम् ॥ कोपनायां योषिति ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ते श्रीदेवीमाहात्म्ये ॥ अतिजगतीसंज्ञकत्रयोदशाक्षरावृत्तिविशेषे । यथा । नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥ जयति दितिजरिपुताण्डवलीला कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥ चण्डति । चडिकोपे । पचाद्यच् । वष्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

चण्डीकान्तः । पुं । सदाशिवे ॥ चण्ड्याःकान्तः ॥

चण्डीकुसुमः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे ॥

चण्डीशः । पुं । शिवे ॥

चण्डुः । पुं । उन्दुरौ ॥

चतुःपत्री । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुःपला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुःपुण्ड्रः । पुं । भिण्डावृक्षे ॥

चतुःशालम् । न । सञ्जवने । अन्योन्याभिमुखगेहचतुष्टयगृहे ॥ चतस्रःशालाःसमाहृताः । आवन्तोवेतिक्लीबत्वम् ॥ पक्षेचतुःशाली ॥

चतुःषष्टिः । स्त्री । कलाभेदे । कलानान्युपविद्यायाम् ॥ सङ्ख्याभेदे । चौसठ इतिभाषा ॥ वष्टचि । नृभेदे ॥ चतुरधिकाषष्टिः ॥

चतुःसमम् । न । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपे ॥ औषधविशेषे ॥ यथा । लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानीचचतुः समम् । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदिशोषनुत् ॥ अन्यच्च । जातीफलं चिद्रशपुष्पसमन्वितञ्च- जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेणचोक्तम् । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा आमातिसार मखिलं गुरु हन्ति शूलमिति ॥

चत्वारः । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । चार इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । चत्वारोवेदाः । चतस्रः स्त्रियः । चत्वारिफलानि ॥ चतति चत्यते वा । चतेयाचने । चतेरुरन् ॥

चतुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ न । हस्तिशालायाम् ॥ त्रि । नेत्रगोचरे ॥ चटुकारे ॥ कार्यकुशले । दक्षे । पटौ । निपुणे ॥ चतति चत्यते वा । चते० । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

चतुरंसा । स्त्री । वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्विजवरकर्णा विह रसवर्णा भ

वति यदासा किलचतुरंसा ॥ यथा । जयजयविष्णो त्रिभुवनजिष्णो । अ पनयदुःखं प्रवितरसौख्यमिति ॥ य थावा । तवरनिभाली यदिवनमाली । विविधविलासे सखिकिमुदासे इति ॥

चतुरङ्गः । पुं । सप्तधारूपकान्तर्गत रूपकभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वंलुतद्वन्द्वं तथा प्रान्तेगुरुर्भवेत् । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरङ्गमइतिदामोदरोक्तेः ॥

चतुरङ्गम् । न । हस्त्यश्वरथपदातिरूपे सैन्ये ॥ यथा । चतुरङ्गंह्यपिवलं सुमहत् प्रसह्येम हीतिरामायणम् ॥ * ॥ चैरङ्खेल इति सतरञ्जखेल इतिच प्रसिद्धे क्रीडाविशेषे ॥ यथा । युधिष्ठिरउवाच । अष्टकोष्ठप्राञ्च या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन । म कर्षेणैवमेनाथ चतूराजीयतो भवेत् ॥ व्यासउवाच । अष्टौकोष्ठान्समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेणतु । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितंवलम् ॥ पार्श्वपश्चिमतः पीतमुत्तरेश्यामलं वलम् । राज्ञोवामेगजं कुर्यात् तस्मादश्वं तत स्तरिम् ॥ कुर्यात् कोन्तेयपुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोणेनौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीयेतु गजोवसेत् ॥ तुरीयेतुवसेद्राजा वटिकाः

पुरतः स्थिताः । * । पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेण तुचलत्यश्वः पार्थनौका द्वयेनतु । * । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो यातिभूपतिः ॥ अग्रएव वटीयाति वलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ॥ तिर्यक्तुरङ्गमोयाति लङ्घयित्वात्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौकायुधिष्ठिर ॥ * ॥ सिंहासनं चतूराजी नृपाकृष्टन्तुषट्पदम् । काककाष्ठं तृ हन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥ * ॥ घाताघाते वटीनौका वर्ज हन्ति युधिष्ठिर । राजा गजो हयश्चापि च्य कृत्वा घातं निहन्तिच ॥ अत्यन्तं स्ववलं रक्षेत् स्वराजावलमुत्तमम् । अल्पस्यारक्षयापार्थहन्तव्यं वलमुत्तमम् ॥ नौकायास्त्वारिपदानि अश्वस्याष्टौपदानि इत्याधिक्य मश्वस्य ॥ मतङ्गजस्य गर्वेणराजा क्रीडतिनिर्भरम् । तस्मात्सर्ववलं दत्त्वा रक्षेत् कौन्तेयकुञ्जरम् ॥ सिंहासनं चतूराजी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥ * ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर । तदासिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजाच नृपतिं हत्वा

कुर्यात् सिंहासनंयदा। द्विगुणंवाह
येत् पण्य मन्यथैकगुणं भवेत् ॥ द्वि
गुणपण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥ मि
त्रसिंहासनंपार्थ यदारोहति भूपतिः
। तदासिंहासनं नाम सर्वँनयति त
द्बलम् ॥ यदासिंहासनं कर्त्तुंराजा-
षष्ठपदाश्रितः। तदाघातेपि हन्तव्यो
वलेनापि सुरक्षितः ॥ * ॥ विद्यमा
नेन्द्रपेयत्र स्वकीयेचन्द्रपत्रयम्। प्रा
प्नोतिच तदातस्य चतुराजीयदाभवे
त् ॥ न्टपेणैव न्टपंहत्वा चतुराजीय
दाभवेत्। द्विगुणंवाहयेत् पण्य मन्य
थैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थं यदा रा
जा राजानंहन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे
तदाभूपवाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा
सिंहासने काले चतुराजी समुत्थि
ता । चतुराजीभवत्येव नतुसिंहास
नं न्टप॥ अचेदंवीजम्। उभयथाजये
पिपरसिंहासनाधिकारात् परराज
वधेशौर्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शना-
त् क्रीडायामपितथा कल्प्यते ॥
* ॥ राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोरा
ज्ञिसंस्थिते। परेणासंहृतश्चैको वले
नाप्यपहार्यते ॥ राजद्वयं यदाहस्ते
न स्यादन्यकरेपरः। तदा राजाहि
राजानँ घातेपि तं हनिष्यति ॥ न्ट
पाकृष्टे यदा राजा गमिष्यतियुधिष्ठि

र। घाताघातेपिहन्तव्योराजातत्र
नरक्षकः ॥ * ॥ कोणं राजपदंत्य-
क्ता वटिकान्तंयदाव्रजेत् । वटीन
येत् पदंनामतदाकोष्ठवलंचषट् ॥
यदितस्यभवेत् पार्थंचतुराजीचषट्
पदम्। तदापिच चतूराजीभवत्ये
वनसंशयः॥ पदातेः षट्पदेविद्धि रा
ज्ञावा हस्तिना तथा। षट्पदं नभवे
त् तस्य अवश्यं शृणुपार्थिव॥ सप्तमे
कोष्ठकेयास्यादटिकादशकेनवै। तदा
न्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलंवलम्
॥ त्रिवटीकस्य कौन्तेय पुरुषस्य क-
दाचन। षट्पदं नभवत्येव इतिगो
तमभाषितम् ॥ * ॥ नौकैकावटि
का यस्यविद्यतेखेलनेयदि। गाढाव
टीतिविख्याता पदंतस्यनदुष्यति ॥
गाढा घात्यापदं राजपदंकोणपदञ्च
तत्। *। हस्तेरङ्गेवलंनास्ति काक
काष्ठंतदाभवेत् ॥ वदन्तिराक्षसाः
सर्वेतस्य न स्तोजयाजयौ। *। प्रा
र्थिते पञ्चमेराज्ञि सृतवत्याञ्चषट्प
दे॥ अश्वौचंस्यात्तदाराजन् चलित्वा
चालितं पदम्। द्विराहत्यागतो न
स्याद्धन्यात् परवलंजयी॥ पार्थसिंहा
सने काले काककाष्टं यदाभवेत्। सिं
हासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्य
ते ॥ * ॥ उपविष्टस्त्वयत् स्थानं त-

स्योपरिचतुष्टये । नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥ नौकाचतुष्टयं तत्र वृहन्नौकेति भण्यते । * । नकुर्य्यादेकदाराजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदिकुर्व्वीत धर्मज्ञ पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थहस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥ करिष्यति-तदाराजन्निति गोतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् चलत्यो वामतो गजः ॥ इतितिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा । स्त्री । घोटिकावृत्ते ॥

चतुरङ्गिणी । स्त्री । सेनायाम् ॥ रथगजहयपदातयः चत्वारि अङ्गानि यस्याम् सा ॥

चतुरङ्गुलः । पुं । धनवहेडा इतिप्रसिद्धे आरग्वधवृक्षे ॥ चतस्रोऽङ्गुलयःप्रमाणमस्य पर्वणस्तद्योगात् दृशोऽपि ॥

चतुरव्दा । स्त्री । चतुर्हायण्यांगवि ॥ चत्वारोऽव्दा वयःप्रमाणमस्याः । आर्षीयष्ठक् । अध्यर्द्धेतिलुक् ॥

चतुरम्लम् । न । कोलदाडिमवृक्षाम्ला ऽम्लवेतसे ॥ अम्लवेतसवृक्षाम्ल वृहज्जम्बीरनिम्बुकैः । चतुरम्लम दर्प्पोक्तं ग्रन्थेभावप्रकाशके ॥

चतुरश्रः । त्रि । चतुष्कोणे ॥ लग्नाच्च तुर्थाऽष्टमस्थाने । जन्माच्चतुर्थेनिधने चतुरश्रसंज्ञे ॥ चतस्रोऽश्रयोऽस्य । सुप्रातसुश्वेत्यजन्तो निपातितः ॥

चतुरात्मा । पुं । परमात्मनि परमेश्वरे ॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः-आत्मानःसन्त्यस्य । यथा । ब्रह्मा दक्षादयः काल स्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरे रेता जगतःसृष्टिहेतवइति ॥ विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि चद्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो रेताविभूतयः ॥ रुद्रः का-लान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैवजन्तवः । चतुर्द्धाप्रलया यैता जनार्दनविभूत-यः ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥ यद्वा । रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरंमनः आत्मा अस्यसः । मनोवुद्ध्यऽहङ्कार चित्तचतुष्टयात्मत्त्वाद्वा ॥

चतुराननः । पुं । ब्रह्मणि । अजयोनौ ॥ यथा । तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकाया मवस्थितो लोक मपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र श्चत्वारिलेभे ऽनुदिशंमुखानीति । श्रीभागवतम् । चत्वारिआननान्यस्य ॥

चतुरूषणम् । न । कणामूलसहिते त्र्यूषणे ॥ त्र्यूषणंसकणामूलं कथितं चतुरूषणम् । व्योषस्यैवगुणाः प्रोक्ताअधिकाश्चतुरूषणे ॥

चतुर्ग्गतिः । पुं । नारायणे ॥ चतुर्णां

माश्रमाणां वर्णानाञ्च यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः ॥ कच्छपे ॥

चतुर्जातकम् । न । त्वगेलापत्रकनागकेसरेषु ॥ एतच्चरोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघुपित्ताऽग्निकृद्वर्ण्यं कफवात विषापहम् ॥

चतुर्थः । त्रि । तुरीये ॥ चतुर्णां पूरणः । तस्यपूरणेडट् तस्यथुगागमः ॥

चतुर्थकः । पुं । चतुर्थेऽह्नि चतुर्थक इति लक्षणलक्षिते विषमज्वरविशेषे ॥ चतुर्थेऽह्निभवः । कालप्रयोजनाद्रोग इति कन् । दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यःस्यात्सहिचतुर्थकइत्युक्तः । चतुर्थकश्चतुर्थेऽह्नीत्यचागमदिनंगृहीत्वाव्याख्येयम् ॥

चतुर्थांशः । त्रि । चतुर्भागैकभागे । तुरीये । पादे ॥

चतुर्थिका । स्त्री । पलपरिमाणे ॥

चतुर्थी । स्त्री । चन्द्रस्यचतुर्थकलाक्रियारूपायांतिथौ ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी द्यूताभिलाषी कृपया समेतः । दिवादर्शीलो विजयी विवादे भवेच्चतुर्थीमभयः कठोर इति ॥ ङेभ्याम्भ्यस् इति चिके ॥ टित्त्वान्ङीप् ॥

चतुर्दन्तः । पुं । ऐरावते । इन्द्रस्यगजे ॥ चत्वारोदन्ताः अस्य ॥

चतुर्दशः । त्रि । चतुर्दशानांपूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

चतुर्दश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १४ ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारश्च दशच ॥ चतुरधिकादशवा ॥

चतुर्दशभुवनम् । न । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्योजातानि भूर्भुवःस्वर्म्महोजनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकानि उपर्युपरिविद्यमानानि सप्त । अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानि अधोऽधोविद्यमानानिच सप्त । मिलित्वाचतुर्दशभुवनानि भवन्ति ॥ चतुर्दशानां भुवनानांसमाहारः ॥

चतुर्दशलोकम् । न । चतुर्दशभुवने ॥

चतुर्दशी । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्दशकलाक्रियारूपायांतिथौ ॥ तत्रोत्पन्नस्य फलम् । यथा । विवृद्धशालः पुरुषः सरोष श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च । परान्नभोक्ता परदारचित्त श्चतुर्दशीचे ज्जननस्य कालेइति ॥ टित्त्वान् ङीप् ॥

चतुर्द्दोलः । पुं । न । चण्डोलइति चन्दोलइतिचख्याते द्विपदवाह्ये यानविशेषे ॥ यथा । राज्ञोयद् द्विपदं यानं विशेषाख्यमलंविदुः । चतुर्भिरुह्यतेयत्तुचतुर्दोलंतदुच्यते इति-

॥ अत्रभोजः । चतुर्भिर्बाहकै र्दण्डैः षड्भिःकुम्भैः सुसंस्थितैः । स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥ * ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥ त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयाख्यया ॥ १ ॥ चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तदन्यथा । चतुर्दोलःसमाख्यातःकल्याणः स्यादुन्नतः ॥ २ ॥ पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेवोन्नतोवीरश्चतुर्दोलउदाहृतः ॥ ३ ॥ आयामपरिणाहाभ्यांचतुर्हस्तमितोहियः । चतुर्दोलोह्ययंसिंहस्तद्वद्वेनोन्नतः शुभः ॥ ४ ॥ * ॥ सर्वोयद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापिनिश्छदिः । आद्यःसमरवर्षासु परःकेलिघनात्यये ॥ * ॥ सर्वेषामेवकाष्ठानां दण्डः स्यादव्यवारणः । चन्दनेनैवघटना सर्वेषामुपयुज्यते ॥ लोमजंसर्ववस्त्रेषु कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्मकोषश्चगिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ चैदेशानांमहीन्द्राणां चतुर्दोलेषुविन्यसेत् ॥ दर्पणंचार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः । अश्वः सिंहश्चत

स्याग्रेआदिव्यादिदशोत्तरान् ॥ मणिनियमस्तुदण्डवत् ॥ * ॥ रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्र स्तथारुणः । नीलः कपिल इत्युक्ताः पताकानान्तुसङ्ग्रहः ॥ चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमितिस्मृतः ॥ * ॥ मुक्तास्तवकै र्दशभि र्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् । चामरदण्डैर्दशभिर्दिग्जयिनांचतुर्दोलः ॥ चापपत्रस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । याचासिद्धिरयंनाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिकस्तश्चतुर्दोलः । मानं पूर्ववत् ॥ * ॥ स पुन र्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान्षडत्र न्यस्यन्ति षड्वर्गविजयैषिणः ॥ तेषां मानन्तु-चत्वारः स्वामिहस्तै कसम्मिताः । कोणेषु पश्चादग्रेच हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥ सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् । मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥ चतुर्दोलध्वजेराणां विज्ञेयो नवदण्डवत् । निर्ध्वजेच चतुर्दोले मानमन्यतश्शृणु ॥ आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः । विजयोनाम विख्यात श्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ विजयो मङ्गलो भव्यो वितस्थे कैक

द्धितः। त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम्॥*॥ अष्टाभिरुद्यतेयस्तु अष्टदोलमुशन्तिच। सोपानदितयश्चात्रवित्रेयंशिल्पिनिर्मितम्॥*॥ भोजस्तु। अष्टाभिर्वाहकैर्द्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः। स्तम्भैस्तुदशभिर्त्रेय मष्टदोलं महीभुजाम्॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा- यथा क्रमम्। चतुर्विधानांभूपानामष्टदोलाः प्रकीर्त्तिताः॥ षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः। चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः॥ आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितोह्ययः। कल्याणाख्योष्टदो- लोयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः॥ सप्तहस्तायतः कार्यप्रवरे पञ्चहस्तकः। पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम्॥ आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोह्ययः। सिंहनामाष्टदो- लोयं वित्रेयः षड्भुजोन्नतः॥*॥ सर्वोयद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः। काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनांचामरस्यच॥ चतुर्दोलवदुन्नेयोनियमोन्योपिसूरिभिः। पूर्ववन्निष्कदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते॥ दशध्वजा स्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तदयोन्नताः। पश्चा दग्रेध्वजौराज्ञस्तु

हस्तमितौमतौ॥ मणिचामरपद्मानां निर्णयेनिष्पताकवत्। निर्ध्वजश्चाष्टदोलोयः शिविकेतिसगद्यते॥ मणिकुम्भमुखादीनां नियमोनवदण्डवत्। इत्यष्टदोलकथनम्॥*॥ एवंद्दादशषोडशविंशतिदोलादि- काः कार्याः॥ मानंसार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम्। विंशतिदोलात् परतो भोजमतेसम्भवेद्यानम्॥ यानंवह्ननुयोज्यंवहुगुणमेतज्जगाद वै व्यासः॥*॥ भविष्योत्तरेपि। यदुक्तंदैपदं यानं तेनमानेनयोन्नृपः। स्वयानं कुरुते- दिव्यंसचिरं सुखमश्नुते॥ स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोतिमानवः। परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोतिपुष्कलम्॥ योदम्भादथवाऽज्ञानाद्यानं प्रकुरुते ऽन्यथा। तस्यैतानिविनश्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम्॥ प्रधानंयानमाश्रित्यनियमोयं समाश्रितः। नाप्रधानेनिर्णयोस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोज्ञता॥ इतियुक्तिकल्पतरुः॥

चतुर्धा। अ। चतुष्प्रकारे॥ यथा। चतुर्धाविभजति। संख्याया विधार्थधा॥ एकंराशिं चतुर्धाकुरु। अत्राधिकरणविचालेचेतिधा॥

चतुर्भद्रम्। न। सकलेषु धर्मार्थकाम

मोक्षेषु ॥ चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठान्यत्र
वृन्दे ॥ यद्वा । चत्वारि भद्राणि ।
दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः ॥

चतुर्भुजः । पुं । विष्णौ । माधवे ॥ त्रि
। भुजचतुष्टयविशिष्टे ॥ चत्वारोभु
जायस्यसः ॥ यद्वा । भुङ्क्ते भुनक्ति
इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममो
क्षाणां भुजः ॥

चतुर्म्मुखः । पुं । ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि
॥ औषधविषये रसविशेषे ॥ यथा ।
रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि
हेमच । सर्वं खल्लतले क्षिप्त्वा क
न्यारसविमर्द्दितम् ॥ एरण्डपत्रै रावे
ष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्था
प्य ततउद्धृत्य सर्वरोगेषुयोजयेत्
॥ एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयु
तम् । तद्यथाग्निवलं खादेद्वलीप
लितनाशनम् ॥ क्षयमेकादशविधं
कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठमष्टादश
विधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्चहिक्काञ्च मन्दाग्निं चा
म्लपित्तकम् । व्रणान् सर्वा नाढ्यवा
तं विसर्पं विद्रधिं तथा ॥ अपस्मा
रग्रहोन्मादान् सर्वार्शांसित्वगामया
न् । क्रमेणसेवितं हन्ति वृत्रमिन्द्रा
शनिर्यथा ॥ पौष्टिकं वल्यमायुष्यं
पुत्रप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेणदेवे
नकृष्णात्रयेणसूचितम् ॥ इतिप्रयो
गामृतम् ॥ चत्वारिमुखानि अस्य ॥

चतुर्म्मूर्त्तिः । पुं । विष्णौ ॥ चतस्रोमू
र्त्तयो विराट्सूत्राव्याकृततुरीयात्मा
नोऽस्य ॥ सितापीता रक्ताकृष्णा चे
तिचतस्रो मूर्त्तयोऽस्य वा ॥

चतुर्य्युगम् । न । चतुर्षु सत्यत्रेताद्वाप
रकलिसंज्ञकेषु ॥ चतुर्णां युगानां
समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वंन ॥

चतुर्वक्त्रः । पुं । ब्रह्मणि । वेधसि ॥

चतुर्वर्ग्गः । पुं । धर्मार्थकाममोक्षेषु
मिलितेषु ॥ चतुर्णां वर्गः समूहः ॥

चतुर्विद्यः । पुं । चातुर्वैद्ये । चतुर्वेदवे
त्तरि ॥

चतुर्विधशरीरम् । न । जरायुजाण्ड-
जस्वेदजोद्भिज्जाख्येषु ॥ चतुर्विधश
रीराणि धृत्वा मुक्त्वा सहस्रशः ।
सुकृतात्मानवोभूत्वा ज्ञानी चेन्मो
क्षमाप्नुयात् ॥

चतुर्व्वीजम् । न । मेथिकादिचतुष्टये
॥ मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी
यवानिका । एतच्चतुष्टयंयुक्तं चतुर्वी
जमितिस्मृतम् ॥ तच्चूर्णं भक्षितं नि
त्यं निहन्तिपवनामयान् । अजीर्णं
शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथा
मितिभावप्रकाशः ॥

चतुर्व्यूहः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥

सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारो व्यूहा वि
भागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरु
द्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः । यथा । व्यू
ह्यात्मानं चतुर्द्धा वै वासुदेवादिमूर्त्ति
भिः । सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष वि-
श्रुतात्मा जनार्द्दन इति व्यासवचन
म् ॥ तथाच मार्कण्डेयपुराणे मूलका
रणं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम् ।
द्वितीया पृथिवीं मूर्द्ध्नि शेषाख्या धा
रयत्यधः । तामसी सा समाख्याता
तिर्य्यक्त्वं समुपाश्रिता ॥ तृतीया कर्म्म
कुरुते प्रजापालनतत्परा । सत्त्वोद्रि
क्ता तु सा ज्ञेया धर्म्मसंस्थानकारिणी ॥
चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्प
गा । रजस्तस्या गुणः सर्गं सा करोति स
दैव हीत्यादि ॥ शरीरपुरुषश्छन्दः
पुरुषो वेदपुरुषमहापुरुष इति बह्वृ
चोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा-
श्चस्येति वा ॥ न । साङ्ख्ये मोक्षशा
स्त्रे ॥ तत्र हि हेयं हानं हेयहेतुर्हा
नोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपा
द्या भवन्ति । तत्र त्रिविधं दुःखं हे-
यम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्र
कृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हे
यहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपा
य इति ॥ ॥ चिकित्साशास्त्रे ॥ तत्र च
रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमि
ति चत्वारो व्यूहत्वेनोक्ताः ॥

चतुर्हायणी । स्त्री । चतुर्वर्षीयां गवि ॥
चत्वारो हायना यस्याः । दामहाय
नेति ङीप् । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति
णत्वम् ॥ त्रि । अन्यच ॥

चतुष्कम् । न । चतुस्तम्भमण्डपे । चौख
ण्डा इति भाषा ॥ अश्वस्य गतिविशेषे ॥

चतुष्की । स्त्री । मशकहर्म्याम् । मस
हरी इति भाषा ॥ पुष्करिणी वि-
शेषे ॥

चतुष्टयम् । त्रि । चतुरवयवसमुदा
ये ॥ यथा चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति
रिति । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा
प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतु-
ष्टयवतीत्यर्थः । प्रकारभेदश्च यथा ।
जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो य
दृच्छाशब्दश्चेति ॥ चत्वारोऽवयवा
यस्य । सङ्ख्याया अवयवे तयप् । रे
फस्य विसर्गस्त्वे चकृते ह्रस्वात्तादावि
ति मूर्द्धन्यः ॥ केन्द्रे ॥

चतुष्पत्री । स्त्री । सुनिषण्णके । चौप
त्ती शाक इति भाषा ॥ चाङ्गेरीसदृ
शः पत्रैश्चतुर्दल इति स्मृतः । शाको
जलाऽन्विते देशे चतुष्पत्रीति चो
च्यते ॥ क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुष्पथः । पुं । ब्राह्मणे ॥ न । चतुर्म्मा
र्गसङ्गमे । शृङ्गाटके ॥ चतुर्णां पथां

समाहारः । तद्धितार्थेतिसमासः । ऋक्पूरितिसमासान्तः । इदुदुपधस्येतिषत्वम् । पथःसंख्येतिक्लीवत्वम् । चत्वारः पन्थानोयत्रवा ॥

चतुष्पदः । पुं । गवादिपशौ ॥ करणविशेषे ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । चतुष्पदभवोमर्त्यः सदाचारविवर्जितः । स्वल्पवित्तः स्त्रीशदेहश्चतुष्पादधनान्वितइति ॥ राशिविशेषे । मेषवृषसिंहेषु । धनुषोन्त्यार्द्धे । मकरस्यपूर्वार्द्धे ॥ स्त्रीणांकरणभेदेचेतिहेमः ॥ चत्वारि पदानि पादा अस्य ॥

चतुष्पदी । स्त्री । पद्ये । चौपदीइतिचौपई इतिच भाषा ॥ चत्वारः पादाः अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्त्यलोपे पादोन्यतरस्यामितिङीपिभत्वात् पादःपदिति पदादेशः ॥

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुष्पाठी । स्त्री । चौपाड इति भाषा प्रसिद्धे छात्राणामध्ययनस्थले ॥ चतुर्णांवेदानांपाठोयस्याम् ॥

चतुष्प्राणिः । पुं । शतधामनि । विष्णौ ॥ चत्वारः प्राणयोयस्य ॥ त्रि । चतुर्हंसान्विते ॥

चतुष्पात्-द् । पुं । गवादिपशौ ॥ चत्वारः पादाअस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्त्यलोपः ॥

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डाहर्चे ॥

चतुस्समम् । न । चतुःसमे ॥

चतुस्त्रिंशत् । स्त्री । चतुरधिकायां त्रिंशति । चौंतीस इति भाषा ॥

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

चतूराजी । स्त्री । चतुरङ्गक्रीडान्तर्गतक्रीडाविशेषे ॥

चत्वरम् । न । स्थण्डिले । यागार्थंसंस्कृतभूमौ ॥ अङ्गने ॥ नानाजनावस्थानदेशे । चौंतरा इति भाषा ॥ यथा श्लेषे । चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धे ॥ गृहाद्बहिरङ्गने ॥ चत्यते । चते० । छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः इति निपातः । चतन्त्यस्मिन्वा ॥

चत्वारिंशत् । स्त्री । चालीसइतिप्रसिद्धे सङ्ख्याविशेषे ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारोदशतःपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात्प्रकृतेश्चत्वारिन्भावः शच्चप्रत्ययः ॥

चत्वालः । पुं । होमकुण्डे ॥ दर्भे ॥ चतति । चते० । स्याचतिमृजेरितिवालञ् ॥

चन । अ । असकलार्थे ॥ चनति । चनशब्दे । पचाद्यच् ॥ अप्यर्थे ॥

चनः । न । भक्ते ॥ चाय्यते । चायपूजानिशामनयोः । चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् प्रत्ययस्तुनुट्च ॥

चन्दः। पुं। विधौ॥ शशी चन्दो हिमद्युतिरिति शब्दार्णवः। चन्दति। चदि आह्लादे। पचाद्यच्॥

चन्दकः। पुं। चांदा इति गौडेषु प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे॥

चन्दनः। पुं। न। मलयजे। गन्धसारे॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु। श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत्॥ श्रेष्ठस्यास्य लक्षणं यथा। स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते इति॥ चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः। गन्धेन तु विशेषोक्ति पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः॥ रक्तचन्दने॥ यथा। कषायपानयोर्ज्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति॥ अपि च। कषायलेपयोर्ग्राह्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति॥ पुं। वानरभेदे॥ न। ओषधीभेदे। भद्रकाल्याम्॥ चन्दयति। चदि आह्लादने। णिचन्तः। ल्युट्। बहुलमन्यत्रापीति युज्वा॥

चन्दनगोपी। स्त्री। शारिवाविशेषे॥

चन्दनधेनुः। स्त्री। पतिपुत्रवन्मृतनार्युद्देश्यकोत्सृष्टाया श्चन्दनाङ्कितसवत्साया गोर्दाने॥ यथा। जीवद्भर्तृतु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि।

सवत्सा मङ्किता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत्॥ पतिपुत्रवती नारी म्रियते याश्च तस्तयोः। इषं न चोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवतीति॥

चन्दनपुष्पम्। न। लवङ्गे॥

चन्दनशारिवा। स्त्री। शारिवाविशेषे॥

चन्दनसारः। पुं। वज्रक्षारे॥

चन्दना। स्त्री। शारिवाविशेषे॥

चन्दनाचलः। पुं। मलयपर्वते॥

चन्दनादिः। पुं। पित्तोपशमनाय चन्दनादिसमवासनद्रव्येषु॥ यथा। चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची। एलाकर्चूरगोह्नूलाः सर्वे ते चन्दनादय इति॥

चन्दनाद्रिः। पुं। मलयपर्वते॥

चन्दनी। स्त्री। नदीविशेषे॥

चन्दनीया। स्त्री। गोरोचनायाम्॥

चन्दिरः। पुं। हस्तिनि॥ चन्द्रे॥ चन्दति। चदि॰। इषिमदिमुदी त्यादिना किरच्॥

चन्द्रः। पुं। चाँद इति प्रसिद्धे हिमांशौ। चन्द्रमसि। सुधांशौ॥ कर्पूरे॥ काम्पिल्ले॥ स्वर्णे॥ वारिणि॥ काम्ये। सुन्दरे॥ मेचके। वर्हचन्द्रके॥ रक्तरजते। शोणमुक्ताफले॥ चि। आह्लादजनकद्रव्ये॥ न। स्वर्णे॥ चुक्रे॥ वर्णवृत्तविशेषे॥ यथा। द्वि

जवरगणयुग मुपधाय परिकलयत-
र मथनगणयुगलमिह गमयुगमपि
वितर । फणिन्द्रपतिभणितमिति-
चन्द्रमिदमितिशृणुत सकलकविकु
लहृदयमोहकरमवतनुत ॥ यथा
। अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधर
दल ममृतमयवचन मिदमखिलवि
फलयसिचल । यदपि यदुरमणपद-
मीशमुनिहृदिलुठति तदपितवरति
वखितमेत्यवनतटमटतीति ॥ ष-
ण्मासस्य दशम॥ ऽ ॥प्रभेदे ॥ च
न्दयति आह्लादयति सकलं जगत्
। चदि॰ । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ पुं ।
दीपविशेषे ॥ हीरके ॥ मृगशिरो
नक्षत्रे ॥

चन्द्रकः । पुं । मेचके । वर्हचन्द्रके ।
मयूरपिच्छस्थचन्द्राकृतौ ॥ चन्द्र इव
प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृताविति कन्
॥ नखे ॥ चाँदामाछ् इतिगौडेषु
प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । सितमरिचे ।
शिग्रुबीजे ॥

चन्द्रकला । स्त्री । चन्द्रस्यषोडशभा
गे ॥ ढगडवाद्ये ॥ वाचामत्स्ये ॥

चन्द्रकान्तः । पुं । चन्द्रमणौ । चन्द्रोप
ले ॥ कैरवे ॥ न । कैरवे ॥ श्रीख
ण्डचन्दने ॥ चन्द्रः कान्तो यस्य सः ॥

चन्द्रकान्ता । स्त्री । निशायाम् ॥ ज्यो
त्स्नायाम् ॥ चन्द्रयोषायाम् ॥ चन्द्रः
कान्तो यस्याः ॥

चन्द्रकान्ति । न । रजते । रूप्ये ॥

चन्द्रकालानलम् । न । मौहूर्त्तिकानां
चक्रविशेषे ॥

चन्द्रकावान् । पुं । } मयूरे ॥ मतुप् ॥
चन्द्रकी । पुं । } इन् ॥

चन्द्रकुण्डः । पुं । कामरूपस्थेसरोवि
शेषे ॥

चन्द्रकूटः । पुं । कामरूपस्थे पर्वतवि
शेषे ॥

चन्द्रक्षयः । पुं । अमायाम् ॥

चन्द्रगुप्तः । पुं । श्रीभागवत प्रसिद्धे नृपे ॥

चन्द्रगृहम् । न । कर्कराशौ ॥

चन्द्रगोलस्थाः । पुं । भूम्नि । दिव्यपितृ
षु । स्वधाभुक्षु ॥ चन्द्रगोलेतिष्ठन्ति
। सुपिस्थ इतिकः ॥

चन्द्रगोलिका । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलेशमत्स्ये ॥

चन्द्रचञ्चला । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चन्द्रचारः । पुं । चन्द्रविषयकज्ञाने ॥
तत्रादौ येरवेरुपरि चन्द्रमसमिच्छ
न्ति तान् प्रत्याह । नित्यमधस्थस्ये-
न्दोर्भाभि र्भानोः सितंभवत्यर्द्धम् ।
। स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवात
पस्थस्य ॥ अस्यप्रत्यक्षवाधां मन्यमा
नआह । सलिलमयेशशिनि रवेर्दी

धितयोमूर्च्छितास्तमोनैशम्। च पयन्ति दर्पणोदरविहिताइव मन्दिरस्यान्तः॥ शशिनः पश्चिमदिग्भागात् सितवृद्धिः किमित्युपलभ्यते इत्याह। त्यजतोर्कतलंशशिनः पश्चाद्वलम्बते यथाशौक्लत्रम्। दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेधः प्रभृत्युदयः॥ प्रतिदिनं कथंचन्द्रगोलशुक्लवृद्धिर्भवति तदर्थमाह। प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्लत्र परिवृद्धिः। भवति शशिनोऽपराह्ले पश्चाद्भागे घटस्येव॥ चन्द्रस्य नक्षत्रगमनेन शुभाशुभत्वमाह। ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्यचायातः। याम्येनवीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च॥ दक्षिणपार्श्वेनगतः शशी विशाखानुराधयोः पापः। मध्येनतु प्रशस्तः पितृदेवविशाखयोश्चापि॥ चन्द्रस्यनक्षत्रयोगमाह। षडनागतानिपौष्णात् द्वादशरौद्राच्च मध्ययोगीनि। ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षाण्युडुपतिनातीत्ययुज्यन्ते॥ चन्द्रमसः संस्थानानि दश भवन्ति। यथा। नौ र्लाङ्गलं दुष्टलाङ्गलं समो दण्डः कार्मुकं युगं पार्श्वशय्याऽऽवर्जितंकुण्डाख्यमिति। अथैषां संस्थानानां लक्षणं फलञ्च क्रमेणाह। उन्नमीषच्छृङ्गं तन्नौस्थानेविशालता चोक्ता। नाविकपीडातस्मिन् भवति शिवंसर्वलोकस्य॥ १॥ अर्द्धोन्नतेचलाङ्गलमितिपीडातदुपजीविनां तस्मिन्। प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षञ्च॥२॥ दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतंयदादुष्टलाङ्गलाख्यंतत्। पाण्ड्यनरेश्वरनिधनकृदुद्योगकरंबलानाञ्च॥ ३॥ समशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टयः प्रथमदिवससदृशाःस्युः। ४। दण्डवदुदितेपीडा गवांन्नपश्चोग्रदण्डोत्र॥ ५॥ कार्मुकरूपे युद्धानियत्रतुज्यातताजयस्तेषाम्। ६। स्थानंयुगमितियाम्योत्तरायतंभूमिकम्पाय॥ १२॥ ७॥ युगमेवयाम्यकोट्यांकिञ्चित्तुङ्गं स पार्श्वशायीति। विनिहन्तिसार्थवाहान् वृष्टेश्चविनिग्रहंकुर्यात्॥ ८॥ अभ्युच्छ्रायादेकंयदिशशिनोऽवाङ्मुखंभवेच्छृङ्गम्। आवर्जितमित्यसुभिक्षकारितद्गोधनस्यापि॥ ९॥ अव्युच्छिन्नारेखासमन्ततोमण्डलेच कुण्डाख्यम्। अस्मिन्माण्डलिकानां स्थानत्यागोनरपतीनाम्॥ १५। १०॥ सामान्यलक्षणमाह। प्रोक्तस्थानाभावा दुदग्तुङ्गः क्षेमवृद्धिवृष्टिकरः। दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्ष

भयायनिर्दिष्टः ॥ शृङ्गेणैकेनेन्दुं विलीनमथवाप्यवाङ्मुखं शृङ्गम्। सम्पूर्णं चाभिनवं दृष्ट्वैको जीविताद्भ्रश्येत् ॥ १७॥ चन्द्रमसो रूपाणि सफलान्याह। संस्थानविधिः कथितो रूपाण्यस्माद्भवन्ति चन्द्रमसः। स्वल्पो दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः प्रोक्तः ॥ मध्यतनुर्वज्राख्यः क्षुद्भयदः सम्भ्रमाय राज्ञां च। चन्द्रो मृदङ्गरूपः क्षेमसुभिक्षावहो भवति ॥ ज्ञेयो विशालमूर्त्तिर्नरपतिलक्ष्मीविवृद्धये चन्द्रः। स्थूलः सुभिक्षकारी प्रियधान्यकरस्तु तनुमूर्त्तिः ॥ २० ॥ अथ चन्द्रस्य कुजादिभिस्ताराग्रहैः शृङ्गभिन्ने फलमाह। प्रत्यन्तान् कुनृपांश्च हन्त्युडुपतिः शृङ्गे कुजेनाहते शस्त्रं क्षुद्भयकृद्यमेन शशिजेनावृष्टिदुर्भिक्षकृत्। श्रेष्ठान् हन्ति नृपान् महेन्द्रगुरुणा शुक्रेण चाल्पान् नृपान् शुक्ले याप्यमिदं फलं ग्रहकृतं कृष्णे यथोक्तागमम् ॥ शुक्रभिन्नविम्बस्य चन्द्रमसः फलमाह। भिन्नः सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालगङ्गिमरुकच्छसुराष्ट्रमद्रान्। पाञ्चालकैकयकुलूतकपौरुषादान् हन्यादुशीनरजनानपि सप्तमासान् ॥ जीवभिन्नस्याह। गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरा

चन्द्रचा

न् धान्यानि शैलान् द्रविडाधिपांश्च। द्विजांश्च मासान् दश शीतरश्मिः सन्तापयेद्वाक्पतिना विभिन्नः ॥ भौमभिन्नस्याह। उद्युक्तान् सहवाहनैर्नरपतींस्त्रैगर्त्तकान् मालवान् कौलिन्दान् गणपुङ्गवानथ शिवीनायोध्यकान् पार्थिवान्। हन्यात् कौरवमत्स्यशुक्त्यधिपतीन् राजन्यमुख्यानपि मालेयांशुरसृग्ग्रहे तनुगते षण्मासमर्यादया ॥ शनिभिन्नस्याह। यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रागीशानथ चार्जुनायनान्। हन्यादर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशुर्दशमासपीडया ॥ बुधभिन्नस्याह। मगधान्मथुरांश्च पीडयेत् वेण्णायाश्च तटं शशाङ्कजः। अपरत्र कृतं युगं वदेद्यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः ॥ केतुना भिन्नस्याह। क्षेमारोग्यसुभिक्षविनाशी शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः। कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणामधिकेन च पीडाम् ॥ २७ ॥ ग्रहणकाले उल्काहतस्य चन्द्रस्य फलमाह। उल्कया यदा शशी ग्रस्त एव हन्यते। हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः ॥ चन्द्रमसो वर्णलक्षणमाह। भस्मनिभः परुषोऽरुणमूर्त्तिः शीतकरः किरणैः परिहीनः। श्यामतनुः स्फुटि

तःस्फुरणोवाचुटूडमरामयचौरभया
य ॥ प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदा
तो यत्नाद्दिवाद्रिसुतया परिमृज्यच
न्द्रः । उच्चैः कृतो निशि भविष्यति
मे शिवाय योदृश्यतेसभविताजग
तःशिवाय ॥ अथपक्षवृद्धौ हानौवा
साम्येचशुभाशुभमाह । शुक्लेपक्षेस
मरद्वेप्रवृद्धिं व्रजत्यचंयातिहृद्धिंप्रजा
स्व। हीनेहानिस्तुल्यतातुल्यतायांकृ
ष्णेसर्वंतत्फलंव्यत्ययेन ॥ यदिकु
मुदमृणालहारगौर स्तिथिनियमा
त्क्षयमेतिवर्द्धतेवा । अविकृतगति
मण्डलांशुयोगी भवतिनृणांविजया
य शीतरश्मिः ॥ ३२ ॥ इतिवाराह्यां
चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

चन्द्रदाराः । पुं । भू० । अश्विन्यादिन
क्षत्रेषु ॥ चन्द्रस्यदाराः ॥

चन्द्रनामा । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्यना-
मान्येव नामान्यस्य ॥

चन्द्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

चन्द्रप्रभः । पुं । वृत्तार्हद्विशेषे ॥

चन्द्रप्रभा । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥ च
न्द्रस्य प्रभा ॥ वाकुच्याम् ॥ औषध
विशेषे ॥ अथाहसुखबोधः । कृमिरि
पुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभू
निम्बम् । मागधिमूलं मुस्तं सशटि
वचामाक्षिकञ्चैव ॥ लवणक्षारनि-
शायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः
॥ कर्षांशकान्येवसमानिकुर्यात् पला
ष्टकञ्चाश्मजतो विदध्यात् । निष्कच
शुद्धस्यपुरस्यधीमान् पलद्वयं लौहर
जस्तथैव ॥ सिताचतुष्कं पलमत्रवं
श्यानिकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् । च
न्द्रप्रभेयं गुटिकाप्रयोज्याचाशीं सि
निर्णाशयतेषडेव ॥ भगन्दरं पाण्डुर
कामलाञ्चनिर्णष्टवह्निः कुरुतेचदी-
प्तिम् । हन्त्यामयान् पित्तकफानि
लोत्थान् नाडीगतेमर्मगते व्रणेच ॥
ग्रन्थ्यर्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणोर्मेहे
भगाख्ये प्रवलेचयोज्या । शुक्रक्षये
चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहे प्रदर-
रामयेच ॥ भक्तस्यपूर्वं सततंप्रयो
ज्यालक्ष्मानुपानंत्वथमस्तुपानम् । आ
औरसोजाङ्गलजोरसोवा पयोऽथ-
वा शीतजलानुपानम् ॥ वलेननाग
स्तुरगोजवेन दृष्ट्यासुपर्णःश्रवणेवरा
हः ॥ वलीपलितनिर्मुक्तोवृद्धोपि
तरुणायते ॥ न पानभोज्येपरिहार्य
मस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु । श
म्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनासावटी
चन्द्रमसःप्रसादादिति ॥ कर्चूरके ।
कचूर इति भाषा ॥

चन्द्रभस्म । न । कर्पूरे ॥

चन्द्रभागः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ विभक्ता

श्चन्द्रमायस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्त्मे। अतोदेवाश्चन्द्रभागं नाम्नाचक्रुः पुरागिरिमितिकालिकापुराणम् ॥

चन्द्रभागा । स्त्री । कश्मीरदेशप्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप्प्राप्तः चन्द्रभागाद्वा नद्यामिति बह्वादिगणत्वान्नभवति । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः॥

चन्द्रभागी । स्त्री । चन्द्रभागायाम् ॥ बह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

चन्द्रभूति । न । रूप्ये ॥

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रमण्डलम् । न । चन्द्रबिम्बे ॥ चन्द्रपरिवेषे ॥

चन्द्रमल्ली । स्त्री । अष्टापद्याम् ॥

चन्द्रमाः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥ चन्द्रं कर्पूरं साहृश्येन माति तुलयति । मा ङ् माने । चन्द्रेमोडित्वे त्यसिः ॥ चन्द्रमाह्लादंमिमीते निर्मिमीतेइति वा ॥ यद्वा । चन्द्रंरजत ममृतञ्च तद्दिव मीयते । चन्द्रइतिवामीयते इति दासीभारादित्व्युत्पादने हरदत्तः ॥

चन्द्रमौलिः । पुं । रेरिहाणे । शिवे ॥

चन्द्ररेणुः । पुं । काव्यचौरे ॥

चन्द्रर्चम् । न । मृगशिरायाम् ॥

चन्द्रला । स्त्री । कर्णाटदेशप्रसिद्धायामम्बायाम् ॥ तत्स्थाने ॥

चन्द्रलेखा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥ शशिकलायाम् ॥ अतिशर्करीसंज्ञकेपञ्चदशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । म्रौम्रोयौचेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ यथा । विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशाकृशाङ्गी म्लानच्छायेंदुकूलंनभ्राजतेविभ्रतीसा । राधामोदस्मगर्भेलीनायथाचन्द्रलेखा किञ्चात्वां त्वां स्मरन्ती धत्ते भ्रुवं जीवयेमामिति ॥

चन्द्रलोहकम् । न । रूप्ये ॥

चन्द्रवंशः । पुं । चन्द्रसन्ताने ॥

चन्द्रवर्त्म । न । जगतीसंज्ञकेद्वादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ यथा । चन्द्रवर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्मतदलं कुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तवकुतुकीति ॥

चन्द्रवल्लरी । स्त्री । सोमवल्ल्याम् ॥

चन्द्रवल्ली । स्त्री । प्रसारण्याम् ॥ माधवीलतायाम् ॥

चन्द्रवशा । स्त्री । भारतवर्षस्य नदीविशेषे ॥

चन्द्रवाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बहुलायाम् ॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालेव कर्पूरगन्धित्वात् ॥

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि ॥

चन्द्रव्रतम् । न । चान्द्रायणे ॥

चन्द्रशाला । स्त्री । }
चन्द्रशालिका । स्त्री । } ज्योत्स्नायाम् ॥ गृहोपरिगृहे । शिरोगृहे ॥

चन्द्रशुक्लः । पुं । जम्बुद्वीपोपद्वीपविशेषे ॥

चन्द्रशूरम् । न । चँदसुर हालौँ इति ख्यातौषधौ । चर्महन्त्र्याम् । पशुमेहनकारिकायाम् । चन्द्रसूरे ॥

चन्द्रशेखरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ गिरिविशेषे । यथा । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । इतिशिववाक्यम् ॥ चन्द्रशेखरोऽस्य ॥ पौष्यराज्ञः पुत्रे करवीरपुरन्दपे ॥ षोडशध्रुवकान्तर्गते नवमध्रुवके ॥ चट्टलस्थे भैरवविशेषे ॥

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्य संज्ञा यस्य ॥

चन्द्रसम्भवः । पुं । बुधे ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्य ॥

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्याः ॥

चन्द्रसूरम् । न । चन्द्रशूरे । चँदसुर

इति भाषा ॥ चन्द्रसूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

चन्द्रहासः । पुं । असिमात्रे ॥ दशग्रीवकरवाले ॥ चन्द्र इव हासः प्रभाऽस्य ॥ चन्द्रं हसतिवा द्युतिमत्त्वात् । हसेहसने । कर्मण्यण् ॥ न । रौप्ये ॥

चन्द्रहासा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ वाष्पिकाप्रभेदे ॥

चन्द्रा । स्त्री । एलायाम् ॥ विताने ॥

चन्द्रातपः । पुं । विताने । उल्लोचे । चँदोआ इतिभाषा ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रापीडः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रः आपीडः शिरोभूषणमस्य ॥

चन्द्रावली । स्त्री । गोपीविशेषे ॥ यथा । राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्तानित्यप्रियाव्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चन्द्रिका । स्त्री । कौमुद्याम् । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् ॥ ॥ चन्द्रं कायतीतितु न ह्रस्वाभावप्रसङ्गात् ॥ चन्द्रमाचष्टे चन्द्रयति । तत्करोतीति णयन्तात् ण्वुल् वा ॥ स्थूलैलायाम् ॥ चन्द्रकमत्स्ये ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥ मेथिकायाम् ॥ सूक्ष्मै-

च्छायाम् ॥ चन्द्रशूरे ॥ अतिजगती संज्ञकेचयोदशाचरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः । यथा । शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाच्चालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्बल्लवीभिः सर्मं त्रिदिवयुवतिभिः कोपिदेवो यथा ॥ हरिश्चन्द्रपुरवासिन्यामम्बायाम् ॥

चन्द्रिकाम्बुजम् । न । सितोत्पले ॥

चन्द्रिकाद्राव: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रिकापायी । पुं । चकोरपक्षिणि ॥

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् ॥

चन्द्रोदय: । पुं । शशिप्रकाशे ॥ उल्लोचे ॥ मकरध्वजाख्येरससिन्दूरे ॥ यथा च । पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पलाष्टकं षोडशगन्धकस्य । शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथकुमारिकाद्भिः ॥ तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च । पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततोरजः पल्लवरागरम्यम् ॥ निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारिकर्पूररजस्तथैव । जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकाया इहशाणएकः ॥ क्षौ हि वल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदोन्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्त्वं श्लथयत्ययकाण्डे ॥ घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्तकानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनःप्रचुररोगपञ्चाननः । गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः सपञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद् दुर्लभः ॥ इति सारकौमुदी सुखबोधश्चेतिराधाकान्तः ॥ चन्द्रस्य चन्द्रइववा उदयो यस्य ॥

चन्द्रोदया । स्त्री । नेत्ररोगस्यौषधविशेषे ॥ यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानिच । बिभीतकस्यमज्जा च शङ्खनाभि र्मनःशिला ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा छागीक्षीरेणपेषयेत् । * । नाशयेत् तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्बुदानिच ॥ अधिकानिचमांसानि यश्चराचौनपश्यति । अपिद्विवार्षिकं पुष्पंमासेनैकेन साधयेत ॥ वर्त्तिश्चन्द्रोदयानाम्ना तथा दृष्टि प्रसादनी ॥ इतिचक्रपाणिदत्तः ॥

चन्द्रोपल: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चपल: । पुं । पारदे ॥ मीने ॥ चोर

* ॥ चन्द्रोदयोऽयंकथितस्तु भाषो भु

के ॥ प्रस्तरविशेषे ॥ शवे ॥ राजमाषे ॥ चपनम् । चपसान्त्वने । भ्वन्तः एरच् । चपंलाति । ला० । कः ॥ न । शीघ्रे ॥ क्रियाविशेषणत्वादद्रव्ये वर्त्तमानं क्लीवम् ॥ त्रि । तरले ॥ चले । क्षणिके ॥ विकले ॥ दुर्बिनीते ॥ चपति । चप० । वृषा० कलः ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपेरच्चोपधाया इति कलमप्रत्ययः ॥ दोषमनिश्चित्यवधबन्धनादेः कर्त्तरि । चिकुरे ॥

चपला । स्त्री । कमलायाम् । श्रियि ॥ विद्युति ॥ पुंश्चल्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ विजयायाम् ॥ मदिरायाम् ॥ जिह्वायाम् ॥ आर्याप्रभेदे ॥ यथा । दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौगणौ जकारौ तु चपलासा । यथा । चपलानचेत् कदाचि न्नृणाम्भवे ङ्क्तिभावना कृष्णे । धर्मार्थकाममोक्षा स्तदाकरस्थान सन्देहः ॥ चपलाट्टाप् ॥

चपेटः । पुं । विस्तृताङ्गुलिपाणौ । प्रतले । थाप् चपेटा इतिच भाषा ॥ चपति । चप० । अच् । एटति । इट गतौ । अच् । चपश्चासौ इटश्च ॥

चपेटा । स्त्री । चपेटे । प्रहस्ते ॥ खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीतिभाष्यम् ॥ टाप् ॥

चपेटिका । स्त्री । चपेटायाम् ॥ चपेटैव । स्वा० कः । प्रत्ययस्था दितीत्वम् ॥

चपेटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् ॥ भाद्रे चपेटीविख्यातेतिस्कन्दपुराणम् ॥

चमत्कारः । पुं । विस्मये । चित्तविस्ताररूपे । डमरौ ॥ लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तस्य दीर्घप्रायत्वंचित्तविस्तार इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्यो ऽसम्भविस्मयज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एवचित्तविस्तार इत्यपरे ॥ अपामार्गे ॥ चमत् करणम् । कृञ्० । घञ् ॥

चमरः । पुं । मृगविशेषे । व्यजन्याम् ॥ यस्यश्वेतवालैर्देवराजादिव्यजनं क्रियते सचमहिषाकृतिर्भवति ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । चामरे ॥ चमति द्रव्यते वा अनेन वा । चमु अदने । अ- र्त्तिकमिभ्रमिचमी त्यरश्चित् ॥

चमरपुच्छः । पुं । कोकडे ॥ न । चा- मरे ॥

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनारे ॥ चमरमस्यास्ति । ठन् ॥

चमरी । स्त्री । मञ्जर्याम् ॥ मृगीभेदे । दीर्घलतायाम् । गिरिप्रियायाम् ॥

चमसः । पुं । न । दारुजेयज्ञपात्रवि-

शेषे ॥ सोमपानपात्रे ॥ पुं । पर्पटे ॥ पिष्टविशेषे ॥ लड्डुके ॥ चमन्त्यस्मिन्। चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्वा । चमु० । अत्यविचमीत्यसच् ॥

चमसी । स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टे ॥ चूर्णयच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते ॥ चम्यते । चमु० । असच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

चमीकरः । पुं । कुलस्वराख्य आकरविशेषे ॥

चमूः । स्त्री । सेनामात्रे ॥ सेनाविशेषे । तत्रेभाः ७२९ । रथाः ७२९ । अश्वाः २१८७ । पदातयः ३६४५ । समस्तसङ्ख्यया ७२९० नवत्यधिकशतद्वयाधिकसप्तसहस्रम्भवति ॥ चमतिशत्रून् परैश्चम्यतेवा। चमुअदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊरित्यूः ॥

चमूचरः । पुं । सैनिके ॥ चरेष्टः ॥

चमूजघनम् । न । सेनापश्चाद्भागे ॥

चमूरुः । पुं । मृगविशेषे ॥ चमति । चमु० । खर्जादित्वादूरः । पृ० अत उत्वम् ॥ यद्वा । चमूऊरुयस्य ॥

चम्पः । न । कोविदारवृक्षे ॥

चम्पकः । पुं । चम्पा इति प्रसिद्धे वृक्षे । हेमपुष्पके । दीपपुष्पे ॥ चम्पकः कटुकस्तिक्तःकषायो मधुरोहिमः । विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥ चम्पयति चम्प्यते वा । चपिगत्याम् । क्वुन् ॥ पनसकोषगांशके ॥ न । चाँपाकला इति गौडभाषाप्रसिद्धे कदलीफले ॥ चम्पकंवातपित्तघ्नं गुरुवीर्यकरं तथा । अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैरित्यस्यगुणाः ॥ चम्पकस्यपुष्पे ॥ सुहृत्प्राप्तिसिद्धौ ॥ सायथा । न्यायेन स्वयंपरीक्षितमप्यर्थं तावन्नश्रद्धते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिःसह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सासिद्धिस्तुर्याचम्पकमुच्यते इति साङ्ख्यविदः ॥

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । गन्धसोदिन्याम् ॥

चम्पकमाला । स्त्री । चम्पकपुष्पैर्निर्मितायां मालायाम् ॥ चम्पकली इति प्रसिद्धे स्त्रीणां कण्ठाभरणे ॥ वर्णवृत्तेषु पङ्क्तिच्छन्दोविभेदे ॥ यथा। पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिसुवर्णा । शङ्खवतीहारदयपूर्णा चम्पकमालाभातिसुवर्णा ॥ यथा । आलिकुलभ्रष्टाहमधन्या हन्तभवद्गृत्यारविकन्या । नन्दकुमारो निर्गतशङ्कः सम्प्रतिभावी कोपि-

कलङ्कः इति ॥

चम्पकचतुर्द्दशी । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लचतुर्द्दश्याम् ॥

चम्पकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् ॥

चम्पकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चम्पकुन्दः । पुं । चांपकुडा इति गौडे सुप्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चम्पकोषः । पुं । पनसे ॥

चम्पा । स्त्री । कर्णराजस्य भार्यायाम् ॥ तस्यैव पुर्याम् । अधुना भागलपुर इति यस्य प्रसिद्धिरिति राधाकान्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

चम्पाधिपः । पुं । कर्णभूपे ॥

चम्पापुरी । स्त्री । चम्पायां नगर्याम् ॥

चम्पारण्यम् । न । विदेहदेशसमीपस्थे विपिने ॥

चम्पालुः । पुं । पनसे ॥

चम्पावती । स्त्री । कर्णपुर्याम् ॥

चम्पूः । स्त्री । काव्यविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते । इत्यलङ्कारज्ञाः ॥

चम्पेशः । पुं । कर्णाख्यनृपे ॥

चम्पोपलक्षितः । पुं । अङ्गदेशे ॥ तद्देशस्थे पुम्भूम्नि ॥

चम्बेली । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुष्पविशेषे । सुमनायाम् ॥

चयः । पुं । समूहे ॥ वप्रे । प्राकारमूलबन्धने ॥ यदुपरि प्राकारो निरूप्यते प्राकाराधारवेदिकेतियावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । खातमुद्धृतमृद्वावप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । पगार इति गौडभाषा ॥ समाहृतौ ॥ परिखोद्धृतमृत्तत्कूपे ॥ चीयते । चिञ् चयने । कर्मण्येरच् ॥ प्राकारे ॥ पीठे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चयनम् । न । चिनन इति ख्याते रचनाविशेषे । इष्टकादीनामूर्द्ध्वाधोदेशनिवेशने ॥ चिञो ल्युट् ॥

चरः । पुं । अक्षद्यूतप्रभेदे ॥ भौमे ॥ जङ्गमे । चरे ॥ चले ॥ चारे । गोपनेन राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा नियुक्तपुरुषे । परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्तरि । यथार्हवर्णः । प्रणिधौ ॥ चरति । चर गतौ । पचाद्यच् ॥ कपर्द्दके ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नेषु ॥ न । नक्षत्रविशेषे । स्वातादितिहरित्रीणि चन्द्राहश्च चरं चलम् ॥

चरकः । पुं । चारे ॥ पर्पटे ॥ चक्रकरे । भिक्षौ ॥ मुनिग्रन्थविशेषयोः । वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तकमुनौ ॥ तत्कृततन्नामके ग्रन्थे ॥ चरति । चर० । शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति वुन् ॥

चरटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि ॥

चरणः । पुं । न । बह्वृचादौ । वेदैकदेशे ॥ शाखाध्येतरि ॥ मूले ॥ गोत्रे ॥ पदे । पादे ॥ न । भ्रमणे ॥ भक्षणे ॥ शीले । आचारे ॥ चरन्त्यनेन । चर० । करणेतिल्युट् ॥

चरणगतः । त्रि । प्रणते ॥

चरणग्रन्थिः । पुं । गुल्फे ॥

चरणयोधी । पुं । कुक्कुटे ॥

चरणव्यूहः । पुं । वेदव्यासकृते चतुर्वेदविवरणग्रन्थे ॥

चरणामिषम् । न । चरणमांसे ॥ चरणानामामिषम् । मुण्डस्य विधिना पाच्यं चरणानुप्रलेहितम् । चरणं वा तद्द्रव्यं वृष्यं पित्तकरं गुरु ॥

चरणायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ चरणमायुधमस्य ॥

चरमः । त्रि । अन्ते । अवसाने । प्रान्ते ॥ पश्चिमे ॥ चरति । चर० । चरेश्चेत्यमच् । प्रथमचरमेतिसर्वनामत्वात् पक्षेजसःशी । चरमे चरमाः ॥

चरमक्ष्माभृत् । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासौ क्ष्माभृच्च ॥

चरमतीर्थकृत् । पुं । वर्द्धमानाख्यार्हद्भेदे ॥

चरमाचलः । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासावचलश्च ॥

चरमाद्रिः । पुं । अस्ताचले ॥

चराचरम् । न । विष्टपे । जगति ॥ त्रि । दूङ्गे ॥ जङ्गमाजङ्गमे ॥ दृष्टे ॥ पुं । कपर्दके ॥ चरति । चर० । चरिचलीतिद्वित्वादि ॥

चरिः । पुं । पशौ ॥ चरति । चर० । खनिकष्यज्यसीत्यादिना इप्रत्ययः ॥

चरितम् । न । अनुष्ठिते ॥ चरित्रे ॥ सञ्चारे ॥ व्रतकर्मणि ॥

चरितार्थः । त्रि । प्राप्तप्रयोजने ॥

चरित्रम् । न । स्वभावे ॥ चेष्टिते ॥ चर्य्यतेऽनेन । चर० । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥

चरिष्णुः । त्रि । जङ्गमे ॥ चरणशीलः । चरगतौ । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

चरुः । पुं । हव्यान्ने । हव्यपाके ॥ टाकणाइतिख्याते भाण्डे ॥ चर्य्यते भक्ष्यते देवैः । चरन्ति भक्षयन्ति देवा इममिति वा । चरगतौ भक्षणे च । भृमृशीतृचरीत्युः ॥ अनवस्त्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वैषिकरणे ओदनपरत्वमेव चरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ उगवादिभ्यो यदिति सूत्रे कैयटस्तु स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्त इत्याह । विश्वप्रकाशे तु चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने इत्यनेकार्थतोक्ता ॥

चचक्रणः । पुं । चित्रापूपे ॥

चर्च्चरी । स्त्री । गीतभेदे ॥ अन्त्यजुके शे ॥ चर्च्चरीगीतभेदे चर्करेशभित् करशब्दयोरितिरुद्रः ॥ हर्षक्रीडाया मितिसुभूतिः । कापटिकानां सादरवचने तौर्यत्रिकेचेत्यन्ये । वसन्तसमयक्रीडायामित्येके ॥ चर्भय्याम् । साटोपवाक्ये ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकलीतिसुसङ्गता ॥ यथा । कोकिलाकलकूजितं न शृणोसि सम्प्रतिसादरम् मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं नसुधाकरम् । दूरमुज्झसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुखायते इति ॥ चर्च्यते । चर्चपरिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलकात् अरन् । गौ० ङीष् ॥

चर्च्चरीकः । पुं । महाकाले ॥ केशविन्यासे ॥ शाके ॥ चर्च्यते चर्च अध्ययने । पर्फ० इकन् प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥

चर्च्चा । स्त्री । चिन्तायाम् ॥ विचारणायाम् ॥ स्थासके । चार्चिक्ये । चन्दनादिनादेहविलेपने । चर्चना इति भाषा ॥ चर्च्चिकायाम् । दुर्गायाम् ॥ चर्चयनम् । चर्च अध्ययने । चुरादिण्यन्ताद्भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्श्चेत्यङ् । चर्चनं वा ॥

चर्च्चिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ चर्च्चायाम् ॥ चर्च्चैव । स्वा० कः ॥

चर्च्चितः । त्रि । दिग्धे । लिप्ते । चन्दनादिनाकृतलेपने । चर्चा चर्चलिया इतिच भाषा ॥ चर्चासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चर्प्पटः । पुं । चपेटे ॥ पर्पटे ॥ स्फारविपुले । चिपिटे । चिपटा इति- भाषा ॥

चर्प्पटा । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । चपेट्याम् ॥

चर्प्पटी । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पोल्याम् ॥

चर्भ्भटः । पुं । इर्वारौ ॥

चर्भ्भटी । स्त्री । चर्चर्याम् । हर्षक्रीडावाचि । साटोपवाक्ये ॥

चर्म्मकषा । स्त्री । गन्धद्रव्यविशेषे । सप्तलायाम् । भूरिफेनायाम् ॥ मांसरोहिण्याम् ॥ चर्मणः कषा ॥

चर्म्मकारः । पुं । चमार इतिभाषाप्रसिद्धे कारावरे । पादूकृति । चण्डाल्यां तीवराज्जाते । इतिपराशरपद्धतिः ॥ चर्मकरोति । डुकृञ्० ।

कर्म्मश्रयण् ॥

चर्म्मकारी । स्त्री । चर्म्मकषायमोषधौ ॥

चर्म्मकीलम् । न । अर्शः प्रभेदे ॥ व्यानो गृहीत्वाश्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचोवहिः । कीलोपमंस्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥

चर्म्मकृत् । पुं । चर्म्मकारे ॥

चर्म्मचटका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । जतुकायाम् । चाम्चिरैया इतिभाषा ॥

चर्म्मचटी । स्त्री । गृहमाचिकायाम् । चर्म्मचटकायाम् ॥

चर्म्मचित्रकम् । न । श्वेतकुष्ठे ॥

चर्म्मजम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

चर्म्मण्वती । स्त्री । चम्बल इतिभाषा प्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चर्म्माण्यस्याम् । मतुप् । आसन्दीवदिति चर्म्मणो नलोपाभावोणत्वञ्च निपात्यते ॥

चर्म्मतरङ्गः । पुं । वलौ । जरयाश्लथचर्म्मणि ॥

चर्म्मदण्डः । पुं । कशायाम् । कोरडा इति भाषा ॥

चर्म्मदूषिका । स्त्री । कोठरोगे ॥

चर्म्मद्रुमः । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चर्म्म । न । चामइतिप्रसिद्धे त्वगिन्द्रिये । असृग्धरायाम् । कृत्तौ । अजिने । रोमभूमौ ॥ ढालफरी इतिचर्म्मप्रसिद्धे फलके ॥ अस्यलक्षणं यथा । शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्मेत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसम्भवभेदतः ॥ शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेतिकथितश्चर्म्मणां गुणसङ्ग्रहः ॥ स्वल्पता गुरुता चैवमृदुता सुखभेद्यता । विरुद्धवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसङ्ग्रहः ॥ सितो रक्तस्तथापीतः कृष्णइत्यभिशब्दितः । ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥ चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते इतिभोजः ॥ चरति चर्य्यते वाऽनेनवा ॥ चर० । मनिन् ॥

चर्म्मनालिका । स्त्री । ताडन्याम् ॥

चर्म्मपत्रा । स्त्री । चर्म्मचट्याम् ॥

चर्म्मपादुका । स्त्री । उपानहि ॥

चर्म्मपुटः । पुं । }
चर्म्मपुटकः । पुं । } दृतिसंज्ञके चर्म्मपात्रविशेषे ॥

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । आरायाम् । चर्म्मवेधास्त्रप्रभेदे ॥ चर्म्मणः प्रभेदिका ॥

चर्म्मप्रसेविका । स्त्री । भस्त्रायाम् । अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्मनिर्म्मिते यन्त्रे । भाती इतिभाषा ॥ चर्म्मणा प्रसीव्यते । षिवुतन्तुसन्ताने । कृ० वुन् ॥ संज्ञायामितिण्वुल् वा ॥

चर्म्ममुण्डा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चर्म्ममुण्डिका । स्त्री । कात्यायन्याम् । चण्डिकायाम् ॥

चर्म्मयष्टिः । स्त्री । अश्वताडन्याम् । कशायाम् ॥ चर्म्मणो यष्टिः ॥

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । विभाण्ड्याम् ॥

चर्म्मरुः । पुं । चर्म्मकारे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥

चर्म्मसारः । पुं । } रसे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥
चर्म्माम्भः । न । }

चर्म्मारः । पुं । चर्म्मकारे ॥ चर्म्मक्रियाम् ऋच्छति । ऋच्छेः कर्म्मण्यण् ॥ हिङ्गुलमभेदे ॥ चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् ॥

चर्म्मी । पुं । फलकपाणौ । ढलैत इति भाषा ॥ भूर्जवृक्षे ॥ भृङ्गरीटे ॥ कदल्याम् ॥ चर्म्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

चर्य्या । स्त्री । ईर्य्यायाम् । नियमात्यागे । ध्यानमौनादिकस्य भिक्षुव्रतस्यानुष्ठाने । ईर्य्यापथस्थितौ ॥ ईर्य्यते गुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते इति ईर्य्या । ईर्य्यायाः पन्थाः । ऋक्पूरित्यः । ईर्य्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनां स्थितिः तस्यामित्यर्थः ॥ आचरणे ॥ चरणम् । चर० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे इतियत् ॥ यद्वा । परिचर्य्यापरिसर्य्येत्यत्र परीत्यस्या विवक्षणात् चर्य्येतिसाधुः ॥

चर्व्वणम् । न । दन्तैश्चूर्णने । चवावना इतिभाषा ॥ चर्व्वअदने । ल्युट् ॥

चर्व्वा । पुं । तलप्रहारे ॥

चर्व्वितः । त्रि । भक्षिते । कृतचर्व्वणे ॥ चर्व्व्यतेस्म । चर्व० । क्तः ॥

चर्व्वितपात्रकम् । न । चर्व्वितताम्बूलादित्यागपात्रे । कटकोले । पतद्ग्रहे ॥

चर्व्व्यम् । त्रि । चर्व्वणीये ॥

चर्षणिः । पुं । जने ॥ कर्षति । कृष० । कृषेरादेश्चचइत्यनिः ॥

चर्षणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥ कर्षति मनः । कृषविलेखने । कृषेरित्यनिः । कृदिकारादितिङीष् ॥

चलः । पुं । कम्पे ॥ न । चञ्चले । लोले । तरले ॥ अल्पकालस्थायिनि । शरीरे जगति च ॥ प्रतिक्षणमन्यथाभावात् ॥ नक्षत्रविशेषे । स्वात्यादित्येश्रुते स्त्रीणि चन्द्रश्चापि चरं चलम् ॥ त्रि । कम्पयुक्ते । चञ्चले ॥ चलति चलगतौ । पचाद्यच् ॥

चलचञ्चुः । पुं । } चकोरपक्षिणि ॥
चलञ्चञ्चुः । पुं । }

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चलदङ्गः । पुं । } चेङ्गामाछ इतगौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये ॥
चलदङ्गकः । पुं । }

चलदलः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ चलानि दलान्यस्य ॥

चलनः । पुं । पादे ॥ हरिणे ॥ न । भ्रमणे ॥ कम्पे ॥ स्थिरत्वप्रच्युतौ ॥ देशान्तरप्राप्तिहेतुभूते क्रियाविशेषे ॥ चलनशीलम् । चल० । चलनशब्दे तियुच् ॥ त्रि । कम्रे । कम्पयुक्ते ॥

चलनकम् । न । चण्डातके ॥

चलनी । स्त्री । वारीभेदे । गजबन्धन्याम् ॥ वस्त्रघर्घर्याम् । वस्त्रवेधिन्याम् ॥

चलपत्रः । पुं । पिप्पलवृक्षे ॥ चलानि पत्राण्यस्य ॥

चलसङ्क्रमः । पुं । ईश्वरेच्छालोकादृष्टवशात्तत्तद्राश्यादिभागस्य सूर्येण संपर्के ॥

चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ चञ्चलत्वाच्चला त्वंवै सर्वथैव नसंशयः ॥ सिह्लके ॥ टाप् ॥

चलाचलः । त्रि । चञ्चले ॥ चलति । चल० । चरिचलीति द्वित्वादिः ॥ पुं । काके ॥

चलातङ्कः । पुं । वातरोगे ॥

चलाभासः । पुं । मायामयस्य रज्जुसर्पादेर्गमने ॥ चलमिवआभासतेइति तथा ॥

चलितः । त्रि । कम्पिते ॥ उल्ललिते । तरलिते ॥ प्रचके ॥ गते ॥ चल्यते स्म । चलकम्पने । क्तः ॥

चलुः । पुं । गण्डूषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चलुकः । पुं । प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥

चवर्गः । पुं । चादिपञ्चवर्णेषु ॥

चवर्गीयः । पुं । चवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेतिछः ॥

चवलः । पुं । राजमाषे । चौँला इति भाषा ॥

चविः । स्त्री । चविकायाम् ॥

चविकम् । न । चव्ये ॥ चर्व्यते । चर्व० । कुन् । पृषोदरादिः ॥

चविका । स्त्री । चइ इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे । चव्ये ॥ चविकाट्टाप् ॥

चव्यम् । न । चविकायाम् ॥ कणामूलभवं चव्यं विशेषाद्गुदजापहम् ॥ चर्व्यते । चर्व । यत् । पृ० ॥

चव्यकम् । न । चव्ये ॥

चव्यजा । स्त्री ।
चव्यफलम् । न । } गजपिप्पल्याम् ॥

चव्या । स्त्री । वचायाम् ॥ कार्पास्याम् ॥

चषकः । पुं न । सुरापानपात्रे । गल्वर्के । सरके ॥ अथचषकोद्देशः । यत्पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः । कानकं राजतंचैव स्फाटिकं काचमेवच ॥ वृत्तं स्वराष्टदिक्कोणं चतुर्णांपृथिवीभुजाम् । इत्यन्य

सम्मतं तेषां निर्णयःपाठसम्मतः ॥ स्वमुष्टिसम्मितं रत्नैः श्चतुर्वर्णैः समन्वितम् । मार्त्तिकं वाऽथफालं वा सर्वेषामुपयुज्यते । काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यदन्यत्तोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥ एवंतचापिनियमइतिभोजस्य निश्चयः ॥ * ॥ मधुनि । मद्ये ॥ मद्यप्रभेदे ॥ मद्यभाजने ॥ चष्यतेऽनेन । चषभक्षणे । क्वुन् ॥

चषतिः । पुं । भक्षणे ॥ वधे ॥

चषालः । पुं । यूपकटके ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशुबन्धनाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत्काष्ठमारोप्यते सयूपः तस्यशिरसि वलयाकृति र्डमरुकाकृति र्वायःकाष्ठविकारः सचषालः । यूपमूलेविहितलोहवलयश्च ॥ चषति चष्यते वा । चष० । सानसिवर्णसिपर्णसीतिचषेरालः ॥

चाकचक्यम् । न । } उज्ज्वलताया
चाकचिक्यम् । न । } म् ॥ नहिलोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । तथाहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकाराचाकचक्याकाराच काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिवेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिक्या । स्त्री । श्वेतवुक्कायाम् ॥

चाक्रायणः । पुं । उपस्त्याख्यर्षौ ॥ चक्रस्यगोत्रापत्यम् । अ० फञ् ॥

चाक्रिकः । पुं । वहुभिर्म्मिलित्वास्तुतिकारे । घाण्टिके ॥ चक्रेण समूहेन चरति । चरतीति ठक् ॥ शाकटिके ॥ तैलकारे ॥

चाक्षुषः । पुं । षष्ठेमनौ ॥ न । रूपे ॥ चक्षुषागृह्यते । अण् ॥ चक्षुरेववा । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् ॥ प्रत्यक्षविशेषे ॥ तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्यचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । तथाच भा० प० । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु समवेतानां तथातत्समवायतः ॥ तत्रापिसमवेतानां शब्दस्यसमवायतः । तद्वृत्तीनांसमवेत-समवायेनतुग्रहः इति ॥ त्रि । चक्षुर्ग्राह्ये ॥

चाङ्गम् । न । दन्तपटुत्वे ॥

चाङ्गेरी । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ॥ चाङ्गेरीदीपनीरुच्या लघूष्णाकफवातनुत् । पित्तलाम्लाग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी ॥ चाङ्गम् ईरयति

। ईरप्रेरणे । कर्मण्यण् ॥

चाञ्चल्यम् । न । चञ्चलतायाम् ॥

चाटः । पुं । चौरे ॥ आर्य्यमर्यादां शास्त्रमर्यादां वा भिन्दाने ॥ प्रतारके ॥ आदौ विश्वासमुत्पाद्य पश्चात् परधनापहर्त्तरि । प्रच्छन्नापहारिणि तस्करे ॥ योद्धरि कलहप्रिये ॥ चटनम् चाटनं वा । चटभेदने । भावे घञ् ॥

चाटकैरः । पुं । चटकापत्ये ॥ चटकायाः चटकस्य वा पुमपत्यम् । चटकाया ऐरक् । चटकस्येति वाच्यम् ॥

चाटुः । पुं । न । प्रियवाक्ये । प्रियप्राये । चटौ ॥ चकार च बहुचाटून् प्रौढयोषिद्वरस्येति । क्लीबमपि । चाटु चाऽकृतकसंभ्रमम् आसां कार्म्मणत्वमगमद्रमणेष्विति च माघः ॥ चटति । चटभेदने । दृसनिजनीतिञुण् ॥ मिथ्याप्रियवाक्ये ॥

चाटुपटुः । पुं । भण्डे । भाँड इति-भाषा ॥

चाटुलोलः । चि । चटुलोले । सुचञ्चले ॥

चाटुवटुः । पुं । भण्डे । विदूषके । क्रीडनीयकथाचे ॥

चाटूक्तिः । स्त्री । सेवायाम् ॥ प्रियवाचायाम् ॥

चाणकीनम् । न । चणकोत्पत्तियोग्य क्षेत्रे ॥ चणकानाम् भवनं क्षेत्रम् । धान्यानामिति खञ् ॥

चाणक्यः । पुं । मुनिविशेषे । द्रोमिणे ॥ चणकस्य गोत्रापत्यम् । ग॰यञ् ॥ न । तन्निर्मिते राजनीतिशास्त्रे ॥

चाणक्यमूलकम् । न । मूलकप्रभेदे । वालेये । विष्णुगुप्तके ॥

चाणूरः । पुं । कंसासुरस्य प्रधानमल्ले ॥

चाणूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चाणूरं सूदितवान् । सूदयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

चाण्डालः । पुं । चण्डाले । श्वपचे । अन्त्यजे ॥ चण्डाल एव । कुलालवरुड निषादचण्डालामित्रादिभ्यः श्छन्दस्युपसङ्ख्यानमिति छन्दस्यण् ॥ प्रज्ञाद्यणि लोकेपीति केचित् ॥

चाण्डालिकः । पुं । चण्डालापत्ये ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चाण्डालस्य वीणा ॥

चाण्डालिका । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चण्डालिकाशब्दार्थे ॥ चण्डालस्येयम् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेति ङीप् । स्वार्थे कन् ॥ चण्डालेन कृता वा । कुलालादिभ्यो वुञ् ॥

चाण्डाली । स्त्री । चण्डालयोषायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥

चातकः । पुं । स्तोकके । सारङ्गे । पपी

हा इतिभाषा ॥ यथा । सर्वंसहाप तित मम्बु न चातकानामिति ॥ च तति । चते॰ । ण्वुल् ॥

चातकानन्दनः । पुं । वर्षाकाले ॥

चातुकः । पुं । शरबीजे ॥ चातुको म धुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः । शी तो लघु रथ्यश्च कषायो वातको पनः ॥

चातुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ त्रि । नेच गोचरे ॥ चाटुकारे ॥ नियन्तरि ॥ चतुरएव । स्वार्थे ऽण् ॥ न । शकटे ॥ चतुर्भिरुह्यते । शेषइत्यण् ॥

चातुरकः । त्रि । चातुरार्थे ॥

चातुराश्रम्यम् । न । ब्रह्मचारिगृहस्थ वानप्रस्थसंन्यासिषु ॥ चत्वार आश्र माएव । चतु॰ स्वार्थेष्यञ् ॥ चतुर्णा माश्रमाणांधर्मे ॥

चातुरी । स्त्री । दाक्ष्ये । चतुरतायाम् ॥ यालोकद्वयसाधनीतनुभृतांसा चा तुरी चतुरी ॥ चतुरस्येयम् । तस्येद मित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्ज्जातकम् । न । चतुर्जातके ॥ स्वार्थे अण् ॥

चातुर्द्दशिकः । त्रि । भूताध्ययनकर्त्तरि ॥ चतुर्दश्यामधीते । अध्यायिन्यदे शकालादितिठक् ॥

चातुर्भद्रम् । न । नागराति विषामुस्ता गुडूचीतिचतुष्टये ॥

चातुर्मासी । स्त्री । पूर्णिमाविशेषे ॥ चतुर्षुमासेषुभवा । संज्ञायामित्य ण् । ङीप् ॥

चातुर्मास्यम् । न । यागविशेषे ॥ चा तुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वै श्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शु- नासीरीयश्चेति । चतुर्षुमासेषु भ वन्ति चातुर्मास्यानियज्ञानि । चतु र्मासाण्यज्ञेयज्ञइति ण्यः ॥ आषाढ शुक्लद्वादश्यादिचतुर्मासकर्त्तव्ये व्रते ॥यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्ण मास्यामथापिवा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥ अभावेतु तुलार्केपिमंत्रेण नियमं व्रती । का र्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् स मापयेत् ॥ चतुर्द्वीपिहि तच्चीर्णं चा तुर्मास्यं व्रतं नरः । कार्त्तिक्यां शुक्ल पक्षेतु द्वादश्यां तत् समापयेदिति वाराहः ॥

चातुर्मास्यद्वितीया । स्त्री । आषाढफा ल्गुनोर्ज्जेषे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीया स्ताः प्रवदन्तिम हर्षयः ॥

चातुर्वर्ण्यम् । न । यज्ञसाधनेषु ब्रह्मक्ष त्रियविट्शूद्रेषु ॥ चत्वारोवर्णाएव । चतुर्वर्णादीनांस्वार्थे उपसङ्ख्यान

मितिष्यञ् ॥ देवेषु चत्वारो वर्णा यथा । आदित्याःक्षत्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा । अश्विनौचस्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रेसमास्थितौ ॥ स्मृतास्त्वाङ्गिरसोदेवा ब्राह्मणा इतिनिश्चय इति ॥

चातुर्व्वैद्यः । पुं । चतुर्वेदे ॥ चतुरोवेदानधीते चतुर्वेदः । सएव । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेतिब्राह्मणादिगणे पाठत् ष्यञ् ॥

चात्वालः । पुं । याज्ञिकानां गर्त्तविशेषे ॥ चत्वालएव । स्वार्थे अण् ॥

चानूरः । पुं । कंसमल्ले । चाणूरे ॥

चानूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चानूरंसूदितवान् सूदयतिवा । सूदक्षरणे । ल्युः ॥

चान्द्रः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥ शुक्लाद्यमान्ते मासे ॥ कृष्णादिपूर्णिमान्ते च मासे ॥ न । चान्द्रायणे ॥ चन्द्रस्यायम् । अण् ॥

चान्द्रकम् । न । शुण्ठ्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा । स्त्री । } चन्द्रभागायाम् ॥
चान्द्रभागी । स्त्री । }

चान्द्रमसः । पुं । इन्दुजे ॥ भारतवर्षीयेपद्मीपविशेषे ॥ न । मृगशिरोनक्षत्रे ॥ त्रि । चन्द्रमससम्बन्धिनि ॥ चन्द्रमसोऽपत्यम् इदंवा । अण् ॥

चान्द्रमसायनः । पुं । वुधे । सौम्ये ॥

चान्द्रमासः । पुं । चन्द्रसम्बन्धिमासे ॥ सतु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । चान्द्रोऽपिशुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेतिचद्विधेत्युक्तेः ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आब्दिकश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठासाधारणतिथिविहितकर्माणिचेति॥ गौणचान्द्रेकर्माणि । अष्टकादिपार्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवासो दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजाचेति ॥ चान्द्रश्चासौमासश्च ॥

चान्द्रव्रतम् । न । नृपतेर्व्रतविशेषे ॥ यथा ॥ परिपूर्णं यथाचन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन् सचान्द्रव्रतिकोनृपइतिमनुः॥

चान्द्राख्यम् । न । आर्द्रके ॥

चान्द्रायणम् । न । व्रतविशेषे । इन्दुव्रते ॥ तच्चतुर्विधं भवति । पिपीलिकामध्याख्ययवमध्याख्ययतिचान्द्राख्यशिशुचान्द्रायणभेदात् । तथाहि ।

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च व
र्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रा
यणं स्मृतम्॥ त्रिषवणं स्नानं कुर्वाणः
पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानशित्वात
तः कृष्णप्रतिपत्क्रमेण एकैकग्रासं ह्रा
सयेत्। तथा च चतुर्दश्यामेको ग्रा
सः सम्पद्यते। ततोऽमायामुपोष्य
शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं वृद्धिं
नयेत् एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रा
साः सम्पद्यन्ते। एतत् पिपीलिकाम
ध्याख्यं चान्द्रायणम्॥१॥ एतमेव वि
धिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे। शुक्ल
पक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्॥
एवमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नाना
त्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे
शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रिय
श्चान्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत्।
ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पि
ण्डं वर्द्धयेत्। यथा पौर्णमास्यां पञ्चद
शग्रासाः सम्पद्यन्ते। ततः कृष्णप्रतिपद
मारभ्य एकैकं पिण्डं ह्रासयेत्। यथा
अमावास्यायामुपवासो भवति॥२॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यं
दिने स्थिते। नियतात्मा हविष्याशी
यतिचान्द्रायणं चरन्॥३॥ चतुरः
प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहि
तः। चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रा
यणं स्मृतमिति मनुः॥४॥

चान्द्रायणिकः। पुं। तपस्विविशेषे॥
चान्द्रायणं वर्त्तयति। पारायणतुरा
यणचान्द्रायणं वर्त्तयतीति ठञ्॥

चान्द्री। स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्॥ ज्यो
त्स्नायाम्॥

चापः। पुं। धनुषि। शरासने॥ धनू
राशौ॥ पञ्चकलस्य॥ऽतृतीयप्रभे
दे॥ चापस्य वंशभेदस्य विकारः। अ
वयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यण्॥

चापपटः। पुं। पियालवृक्षे॥

चापलम्। न। अनवस्थितौ॥ तल्लक्षणं
यथा। मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल
न्त्वनवस्थितिरिति॥ अविनीतत्वे।
प्रयोजनं विनापि वाक्पारुष्यादिव्या
पारयितृत्वे। अविमृश्यकरणरूपे
चपलकर्मणि॥ सञ्चारिभावे॥ आ
त्मप्रकाशिनी चेष्टा रागाद्वेषाच्चापलं म
तमिति लक्षणात्॥ चपलस्य कर्म भा
वो वा। यु० अण्॥

चापल्यम्। न। चपलतायाम्॥ चाञ्च
ल्ये। चापले॥ चपलस्य कर्म भावो
वा। गुणवचनत्वात् प्राप्तस्य ष्यञो
युवादिपाठप्राप्तेनाणा बाधप्रसङ्गेपि
ब्रा० ष्यञ्॥

चामरः। पुं। न। चमरीपुच्छनिर्मि
ते वालव्यजने। प्रकीर्णके। चौरं

चौंरी इति च भाषा ॥ अस्य प्रयो
जनप्रदर्शनार्थमाह । देवैः श्रम
र्थैः किल वालहेतोः सृष्टा हिमक्ष्मा
धरकन्दरेषु । आपीतवर्णास्तु भवन्ति
तासां कृष्णास्तथा लाङ्गूलभवाः सितास्तु
॥ चमरीणां गुणसम्पदमाह । स्नेहो
मृदुत्वं वहुवालता च वैशद्यमल्पा-
स्थिनिवन्धनत्वम् । शौक्ल्यञ्च तासां
गुणसम्पदुक्ता विद्धा ऽल्पलुप्तानि न
शोभनानि ॥ चामरदण्डलक्षणमा
ह । अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डोह-
स्तोऽथवा रत्निसमोऽथवान्यः । काष्ठाच्छु
भात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद्रत्नैश्च सर्वैः-
श्च हिताय राज्ञाम् ॥ वर्णक्रमेण दण्ड
ल° । यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचापवि
तानकुन्तध्वजचामराणाम् । आपी
ततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हि
तायदण्डः ॥ दण्डादेः समपर्वणः फ
लमाह । मातृभूधनकुलक्षयावहा
रोगमृत्युजननास्तु पर्वभिः । द्व्यादि
भिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्द्वादशान्तवि
रतैः समैः फलम् ॥ तेषामेव त्र्यादि
षु विषमेषु द्विकविवर्द्धितेषु फलम् ।
यात्राप्रसिद्धि द्विषतां विनाशो ला-
भाः प्रभूता वसुधागमश्च । वृद्धिः पशू
नामभिवाञ्छितामि स्त्यादिष्वयु
ग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ इति वारा

ह्यां ७० ध्यायः ॥ विशेषोयुक्तिकल्प
तरोर्ज्ञेयः ॥ दण्डे ॥ अतिशक्करीसं
ज्ञकपञ्चदशाक्षरायावृत्तेः प्रभेदे । य
था । हारवत्पयोधरं मृगेन्द्ररज्जुसु
न्दरं चामरध्वजद्वयेन मण्डितं हि
चामरम् । वृत्तराजमेतदेव नगराज
भाषितं पण्डितावलीविनोदकारि
चारुभाषितम् ॥ यथा । रासलास्य
गोपकामिनीजनेन खेलता पुष्पपु
ञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता । लाल
नृत्यशालिगोपवालिकाविलासिना
माधवेन जायतां सुखाय मन्दहासिने
ति ॥ गुर्व ऽ लरे ऽ ॥

चामरपुष्पः । पुं । न । पूगे ॥ काशे ॥
आम्रे ॥ केतके ॥

चामरा । स्त्री । चामरे ॥ दण्डे ॥ अ
जा° टाप् ॥

चामरी । पुं । घोटके । किङ्किनि ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरम् । न । स्वर्णं । कनके ॥ च
मीकरे आकर विशेषे भवम् । तत्र
भवः इत्यण् ॥ यद्वा । चमनम् चम्°
। इण् जादिभ्यः इतीण् । अनाचमे
रिति आङो ऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः ।
चामीकरोति । कृञो हेत्विति टः ॥

चामुण्डा । स्त्री । मातृकाभेदे । चर्म
मुण्डायाम् । भैरव्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

। गौर्याम् ॥ मोचकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषे ॥ चमूंसेनां वियदादिसमूहरूपांडाति लडयोरैक्यात्लाति आदत्ते स्वात्मसाचात्कारेण नाशयति इतिव्युत्पत्तेः । पृषोदरादित्वात् सर्वंसुस्थमित्याहुः ॥ मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापशू इत्यत्रपशुपदद्विवचनयोः स्वारस्येन तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयकथनेन यस्माच्चण्डञ्चमुण्डञ्चगृहीत्वात्वमुपागता । चामुण्डेति ततोलोके ख्यातादेवी भविष्यसीत्यत्रापितूलमूलाविद्ययोरादानमेव गृहीत्वेति पदेनानूद्य निर्वचनकथनादखण्डब्रह्मविद्येत्येवचामुण्डापदस्यार्थोवर्णित इतिरहस्यमद्गर्भरहस्यम् ॥ यद्वा । चमति । चमुअदने । वा० उण् । चामुरदनीयः पदार्थः । सच ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोपि । अत्ताचराचरग्रहणादित्यधिकरणे तथानिर्णयात् । तंडापयति उड्डापयति नविषयीकुरुते ब्रह्मणाचविषयिणीतियावत् ॥ अथवा चकारएकाचरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचकः आह्लादप्रकाशगुणयोगादिहचानपरः आनन्दपरोवा सचब्रह्मैववक्ति तदात्मन्तान्मुण्डयतीति चामुण्डा । मुण्डनं नामाधारापेक्षयान्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः । शिरश्चर्मापेक्षयान्यूनतादात्म्यवतामेवकेशानांवपने प्रयोगात् ॥ अथवा चानां वृद्धीनां सुखानां वा मुण्डमिवशीर्षमिवस्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येतियावदिति गौडपादटीकानुवादीभास्करराय:॥

चाम्पिला । स्त्री । नद्याम् । निर्झरिण्याम् ॥

चाम्पेयः । पुं । चम्पके ॥ स्वर्णे ॥ किञ्जल्के ॥ नागकेसरे ॥ चम्पाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

चाम्पेयकम् । न । किञ्जल्के ॥

चायनीयः । त्रि । पूजनीये ॥

चारः । पुं । पियालवृक्षे । चिरौंजी इति प्रसिद्धे ॥ चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत् पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः ॥ गतौ ॥ बन्धे ॥ अवसर्पे । चरे । प्रणिधौ ॥ चारान् विचारयेत् तीर्थे प्वात्मनश्चपरस्यच । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेपिच ॥ * ॥ अमौव्य समान्य्म स्पष्टभाषित्वमप्यूहकत्वञ्चेतिचारगुणा इतिनीति वाक्यमृतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा । विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः । राजाचरेज्जगत्सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥ तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः । क्लेशायाससहोदक्षः सर्वत्रभयवर्ज्जितः ॥ सुभक्तोराजसुतया कार्याणां प्रतिपत्तिमान् । नृपोनिहन्याच्चारेणपरराष्ट्रं विचक्षणः ॥ कालज्ञोमन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् । तथान्यानपियुञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥ अक्रुद्धांश्चतथाऽलुब्धान् दृष्टार्थान्तत्त्वभाषिणः । पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेनियोजयेत् ॥ स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्ताहर्यान् बहूंश्चैव चाराणांविनियोजयेत् ॥ नैकस्यवचने राजाचारस्य प्रत्ययंवहेत् । द्वयोः सम्बन्धमाज्ञायतद्युक्तं कार्यमाचरेत् ॥ तस्माद्राजाप्रयुञ्जीतचारान् बहुमुखान् बहून् । नीरेता वामनाः कुब्जास्तद्विधायेचकारवः ॥ भिक्षुक्यश्चारणादास्योमालाकार्यः कलाविदः । अन्तः पुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥ प्रकाशश्चाऽप्रकाशश्चारस्तु द्विविधोमतः । अप्रकाशोयमुद्दिष्टः प्रकाशोदूतसंज्ञकः ॥ इतियुक्तिकल्पतरुः ॥ कारागारे ॥ न । कृत्रिमविषे ॥ चरणम् । चरगतौ । घञ् ॥ चरति वा । पचाद्यच् । चरएव । प्रज्ञाद्यण् ॥

चारकः । पुं । अश्वादेः पालके ॥ सञ्चारके ॥ वन्धे ॥ पियालद्रुमे ॥ चारे ॥ स्वार्थे कः ॥

चारचक्षुः । पुं । राजनि ॥ चाराश्चक्षूंषियस्य । गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्तिचद्विजाः । चारैः पश्यन्ति राजान श्चक्षुर्भ्यामितरेजनाः ॥ स्वपरमण्डलकार्याकार्यविलोकनेचाराश्चक्षूंषिचितिपालानामितिनीतिवाक्यामृतम् ॥

चारचुञ्चुः । त्रि । गतिविशेषैर्वित्ते ॥ चुञ्चुप् ॥

चारटिका । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ॥

चारटी । स्त्री । पद्मचारिण्यामोषधौ ॥ भूम्यामल्याम् ॥ चारयति । चरेर्ण्यन्तात् शकादिभ्योऽटन् । ङीप् ॥

चारणः । पुं । कीर्त्तिसञ्चारकनटे । कुशीलवे ॥ चारयति कीर्त्तिम् । चर० । णिजन्तः । नं० ल्युः ॥ देवानांस्तुतिपाठके ॥

चारपथः । पुं । राजपथे ॥

चारभटः । पुं । वीरे ॥

चारवायुः । पुं । निदाघजेवायौ ॥

चारिणी । स्त्री । करुणीवृक्षे ॥

चारित्रम् । न । स्वभावे । चरित्रे ॥ कुलक्रमागताचारे ॥ चरित्रमेव । स्वार्थेऽण् ॥ चरन्तितेन । चर० । चरेर्वृत्तइति णित्रन् वा । स्वरभेदः ॥

चारित्रा । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे

चारी । स्त्री । नृत्याङ्गविशेषे ॥ विवरणन्तुसङ्गीतदामोदरे ॥

चारुः । पुं । वृहस्पतौ ॥ त्रि । शोभने । रम्ये । मनोज्ञे ॥ चरति चित्ते । चर० । दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥ न । कुङ्कुमे ॥

चारुकः । पुं । शरबीजे ॥

चारुकेशरा । स्त्री । तरणीपुष्पे ॥ नागरमुस्तायाम् ॥

चारुगर्भः । पुं ।
चारुगुप्तः । पुं । } श्रीकृष्णपुत्र ॥

चारुदेष्णः । पुं । रुक्मिण्यांश्रीकृष्णतनये ॥

चारुधारा । स्त्री । इन्द्राण्याम् ॥ स्यादिंद्राणी शतावरी चारुधारेति रभसः ॥

चारुनालकम् । न । रक्तपद्मे ॥

चारुपर्णी । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया इति गौडभाषा ॥

चारुफला । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥ चारूणिफलान्यस्याः ॥

चारुमती । स्त्री । रुक्मिण्यां श्रीकृष्णकन्यायाम् ॥

चारुलोचनः । पुं । हरिणे ॥ त्रि । सुलोचने ॥

चारुवर्द्धना । स्त्री । नार्य्याम् ॥

चारुवाहुः । पुं ।
चारुविन्दः । पुं । } श्रीकृष्णात्मजे॥

चारुव्रता । स्त्री । मासोपवासिन्याम् ॥

चार्मणिला । स्त्री । मद्यां ॥

चार्च्चिकः । त्रि । चर्चाभिज्ञे ॥ उक्थादित्वात् ठक् ॥

चार्च्चिक्यम् । न । चन्दनादिना देहविलेपने । चर्चायाम् । स्थासके ॥ चर्चअध्ययने । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । चर्चिकैव । स्वार्थेष्यञ ॥

चार्म्मः । पुं । चर्मावृतरथे ॥ चर्मणापरिवृतः । परिवृतोरथइत्यण् ॥

चार्म्मणम् । न । चर्मसमूहे ॥ चर्मणां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् ॥

चार्वाकः । पुं । वौद्धैकदेशिनि । आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादिनि तार्किकविशेषे । नास्तिके । वार्हस्पत्ये । लौकायतिके ॥ तस्येदंमतम् । शरीरमेवात्मा । प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् । स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्च ॥ प्रत्यक्षमेकंचार्वाकाःप्रमाणं मन्यन्ते ॥ अपिच । सर्वथालोकायतमेवशा

ग्वम् । यन्नप्रत्यक्षमेवप्रमाणम् । पृथिव्यापस्तेजोवायवस्तत्त्वानि चत्वार्येव । अर्थकामौच पुरुषार्थौ । भूतान्येव चेतयन्ते नास्ति परलोकः । मृत्युरेवापवर्ग इति ॥ दुर्योधनसखे राक्षसविशेषे ॥

चार्वी । स्त्री शोभनायाम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥ धनदभार्यायाम् ॥ दीप्तौ ॥

चालः । पुं । छप्परइति छान इतिच ख्याते पटले । पिटे । छदिषि ॥ चलति । चलगतौ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । वृद्धिः ॥

चालकः । पुं । गम्भीरवेदिनि । अङ्कुशदुर्द्धरे हस्तिनि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चालनम् । न । चालन्याम् । सुच्छिद्रसमोपेतं चालनंतितउःस्मृतमितिकाव्यः ॥ चाल्यतेऽनेनवा । चल० । ण्यन्तः । ल्युट् ॥ धूनने ॥

चालनी । स्त्री । तितऔ । बहुच्छिद्रायाम् । चलनी इतिभाषा ॥ चाल्यतेऽनयावा । चलेर्णयन्ताल्ल्युट् । ङीप् ॥

चाषः । पुं । स्वर्णचूडे । किकीदिवै । नीलाङ्गे । पुण्यदर्शने ॥ अशोकस्य विशोकस्य नन्दनः पुष्टिवर्द्धनः । हेमतुण्डो मणिग्रीवः स्वस्तिक श्चापराजितः ॥ अष्टौ चाषस्यनामानि चाषंदृष्ट्वातुयःपठेत् । अर्थसिद्धिर्भवेत्तस्य मिष्टमन्नं वराङ्गनेतिपठन्ति । नीलकण्ठइत्यस्यप्रसिद्धिर्लोके ॥ चाषयति । चषहिंसायाम् । स्वार्थण्यन्तात् अच् । चषभक्षणे । हेतुमण्ण्यन्ताद्वाऽच् ॥

चासः । पुं । इक्षुप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे । चाषे ॥

चिकः । पुं । गन्धमूषिके ॥

चिकर्त्तिषुः । त्रि । कर्त्तितुमिच्छौ ॥ कृतीछेदने । सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । चिकित्साजीविनि ॥ आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषांप्रियदर्शनः । आर्यशीलगुणोपेत एषवैद्योविधीयते ॥ चिकित्सति । कितेर्व्याधिप्रतीकारेइतिसन्नन्तात् ण्वुल् ॥

चिकित्सा । स्त्री । रोगवारणे । रुक्प्रतिक्रियायाम् । क्रियायाम् ॥ आसुर्यादिभेदात्सा त्रिधा । यथा । आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिधामता । शस्त्रप्रधानादैवीस्याच्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी षड्रसात्रेयाजपहोमादिसंस्कृता । कलौचाल्पबलेलोके मानुषीतत्रपूजिता ॥ तस्यालक्षणं यथा । याभिः

क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ याह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ अस्याः फलम् । क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ अस्या अङ्गानि यथा । रोगी दूतो भिषग् दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः । सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुरिति ॥ गुप्तिज्किद्भ्य इति कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च सन् । चिकित्सनम् । अप्रत्ययात् ॥

चिकित्सितः । त्रि । प्रतिकृतामये । कृतप्रतीकारे ॥ न । चिकित्सायाम् ॥ भेषजे ॥ चिकित्सा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चिकित्स्यः । त्रि । रोगान्मोचयितव्ये ॥ चिकित्सितुं योग्य । रोगे ॥ यथा । जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः । वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाद् ज्ञानपूर्वं समाचरेदिति ॥

चिकिनः । त्रि । चिपिटे । चिक्के ॥ नासिकायानतम् । इनच्पिटच् चिक चिचेति ने रिनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च । तद्योगान्नासिका चिकिना । पुरुषश्चिकिनः ॥

चिकिलः । पुं । पङ्के । चीकड इति भाषा ॥

चिकीर्षा । स्त्री । कर्त्तुमिच्छायाम् ॥ कृञ्० । अप्रत्ययादित्यः । टाप् ॥

चिकीर्षितम् । न । अभिप्राये ॥ कर्त्तुमीप्सिते ॥

चिकीर्षुः । त्रि । कर्त्तुमिच्छौ । करणेच्छाविशिष्टे ॥ कर्त्तुमिच्छति चिकीर्षति । तच्छीलः । सनाशंसभिक्ष उः ॥

चिकुरः । पुं । कुन्तले । बाले ॥ छत्त्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे ॥ शैले । पर्वते ॥ गृहबभ्रौ ॥ सरीसृपे ॥ त्रि । तरले । चञ्चले ॥ चपले । दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्तरि ॥ स्वच्छे ॥ यथा । तां वीक्ष्य लीलाचिकुरा मनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोचेति ॥ चिदित्यव्यक्तं शब्दं कुरति । कुर शब्दे । इगुपधेति कः ॥

चिकुरपक्षः । पुं ।
चिकुरपाशः । पुं ।
चिकुरहस्तः । पुं । } केशसमूहे ॥

चिकूरः । पुं । चिकुरे ॥ इतिशब्दभेद

प्रकाशः ॥

चिक्कः । पुं । छुच्छुन्दर्याम् ॥ त्रि । नत नासिके । चिकिने ॥ नासिकायान तम् । कप्रत्ययेनेश्चिका देशश्च ॥

चिक्कणः । पुं । पूगवृक्षे ॥ न । पूगफले ॥ त्रि । मसृणे । स्निग्धे । चिकणा इ ति भाषा ॥ चिक्कनम् । चिक्कगतौ । सं॰क्विप् । चिक्कं कणति कणशब्दे । मू॰कः ॥ यद्वा । चिक्कनम् । घञ् । चिक्कस्य कणम् । कणशब्दे । अच् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । चेतति । चितीसंज्ञाने । चितेः कणः कश्च । बाहुलकादगुणः ॥

चिक्कणा । स्त्री । उत्तमायाङ्गवि । नैचि क्याम् ॥ पूगफले ॥

चिक्कणी । स्त्री । पूगफले ॥

चिक्कसः । पुं । यवचूर्णे ॥ इतिहेमः ॥

चिक्का । स्त्री । पूगफले ॥ इतिराजनि र्घण्टः ॥

चिक्कंसा । स्त्री । क्रमितुमिच्छायाम् । जिघत्सायाम् ॥ क्रमेः सन्नन्ताद प्र त्ययादित्यकारप्रत्यये टाप् । स्नुक्र मोरनात्मनेपदनिमित्तेइतीडागमो न भवति । अनुक्रमेर्वृत्त्यादिव्यति- रिक्तार्थेऽप्यऽनुपसर्गाद्वेतिवैकल्पि कस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्व- स्यैवैवविकस्य सम्भवात् ॥

चिङ्गटः । पुं । गल्दा चिङ्गडा इति मोचा चिङ्गडी इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये । महाशल्के ॥

चिङ्गटी । स्त्री । घुषाचिङ्गडी इति गौड प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिङ्गडः । पुं । चिङ्गटेमत्स्ये ॥

चिचिण्डः । पुं । चिञ्चिडे । सुदीर्घ- फले ॥

चिचीषा । स्त्री । चेतुमिच्छयाम् ॥ चिनोतेः सन्नन्ताद प्रत्ययादिति स्त्रि यामकार प्रत्ययः । विभाषाचेरिति विकल्पात् कुत्वाभावः ॥

चिच्छक्तिः । स्त्री । चैतन्ये ॥ यथोक्तंस ङ्क्षेपशारीरके । चिच्छक्तिः परमे श्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यत इति । अथोक्तं श्रीदेवीभागवते ५ स्कन्धे १९ ऽध्याये । चिच्छक्तिरस्ति परमा त्मनि तेन सोपि व्यक्तो जगत्सुविदि तोभवकृत्यकर्त्ता । कोन्यस्त्वयावि रहितः प्रभवत्यमुष्मिन् कर्त्तुं विह- र्त्तुमपिसञ्चलितुं स्वशक्त्येति ॥ २८ ॥ हेमातः सा चिच्छक्तिः परमात्मन्य स्ति तेन हेतुना सोपि परमात्माव्य- क्तोनामरूपात्मकोभवति तथाजग त्सुविदितः प्रसिद्धः तथाभवकृत्यक र्त्ता प्रपञ्चसृष्टिस्थितिसंहृतिकर्त्ताभ वति । कःपुरुषोऽस्मात् परमात्म

नोऽन्यस्त्वद्विरहितः स्वशक्त्यैवामुष्मि न्प्रपञ्चे कर्त्तुं विहर्त्तुं तथास्खलितुं प्रभवति नकोपीत्यर्थः । यद्यस्ति त हितचापि त्वं शक्तिरूपा भवत्येव । ए तादृशी त्वं सकलकारणा महनीयेति भावः । तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहिता याम् । शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते इति ॥

चिञ्चा । स्त्री । अम्लिकाऽगमे ॥ चिमि त्यव्यक्तं शब्दं चिनोति ॥ चिञ्० । अन्येभ्योपीतिडः ॥ फले ॥ चिञ्चा-याः फलम् । हरीतक्यादित्वात्फ लप्रत्ययस्यलुप् ॥

चिञ्चाम्लम् । न । }
चिञ्चासारः । पुं । } अम्लशाके ॥

चिञ्चिका । स्त्री । अम्लिकायाम् । अम् ली इति इम्ली इतिचभाषा ॥

चिञ्चिडः । पुं । सुदीर्घफले । चचैंडा इति भाषा ॥ चिञ्चडो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः । शोषणोतिहि तः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

चिञ्चुकी । स्त्री । चञ्च्वाम् । दीर्घप त्रायाम् । चेंचू नाडीशाके ॥

चिञ्चोटकः । पुं । अङ्कलोट्ये । चेंचूका इतिचेंचुड । इतिचगौडप्रसिद्धे तृणे ॥

चित् । अ । असाकल्ये । असकलार्थे ॥ यथा । किञ्चित् ॥ चेतति । चितीसं ज्ञाने । क्विप् ॥

चित् । स्त्री । ज्ञप्तौ । बुद्धौ ॥ अजडे । निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने । स्वत एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि ॥ निर्विक ल्पकं सर्वावभासकं ज्ञानं प्रत्यगात्म स्वरूपं चिदितिव्याख्यातारः ॥ चिदि हास्मीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच । चित्त्वं चिदहमेतेच लोकाश्चिदि तिभावयेत्युपदेशः ॥ चिती० । सं० क्विप् ॥

चितः । त्रि । छन्ने ॥ चीयतेस्म । चि ञ्० । क्तः ॥

चिता । स्त्री । चित्यायाम् । मृतार्थ दारुषु । प्रेतदाहार्थेऽग्न्याधाने ॥ शवदाहार्थं रचनायुक्तकाष्ठेषु ॥ सं हतौ ॥ चीयतेस्म । चिञ्चयने । क्तः । टाप् ॥

चिताचूडकम् । न । चितायाम् ॥

चितिः । स्त्री । चितायाम् ॥ समूहे । वृन्दे ॥ निर्विषयकसंविदि ॥ सौधा दिष्विष्टकासङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशे-षे ॥ अग्निस्थानविशेषे ॥ चीयते । चिञ्० । स्त्रियां अधिकरणेवा क्तिन् ॥

चितिका । स्त्री । कटिशृङ्खलायाम् ॥

चित्तम् । न । चेतसि । अनुसन्धाना-त्मिकायामन्तःकरणवृत्तौ ॥ चित्त स्य बुद्धावन्तर्भावः विषयपरिच्छित्ति

रूपत्वाविशेषात् । बुद्धेर्ह्यपूर्वोविषयः चित्तस्य पूर्वानुभूत इतिविषयभेदात् चित्तस्यक्वचित् पृथङ्निर्देशोप्यस्ति ॥ चैतन्ये ॥ यथा । एवंनजायतेचित्तमिति ॥ विज्ञानस्कन्धे ॥ चिती० । भावे क्तः । श्वीदितइतीण्निषेधः ॥ चितायाम् ॥ चिताकाष्ठमठीचैत्यंचिताचूडकमिष्यते । चित्तञ्चेतित्रिकाण्डशेषात् ॥

चित्तकालः । पुं । चित्तपरिच्छेद्ये ॥ नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालोयस्य तथा ॥

चित्तजन्मा । पुं । कामदेवे ॥

चित्तदोषः । पुं । शून्यतायाम् ॥

चित्तनदी । स्त्री । उभयतोवाहिन्याम् ॥ इयं ह्युभयतोवहति कल्याणाय वहति पापायच । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना साकल्याणवहा । यास्त्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सापापवहा ॥

चित्तप्रसन्नता । स्त्री । हर्षे ॥

चित्तबन्धनम् । न । चित्तबन्धकारणे । मूलाज्ञाने ॥ चित्तस्यबन्धनम् ॥

चित्तमज्जनम् । न । रूपक्रियानुसन्धानराहित्ये ॥

चित्तमोदकः । पुं । लड्डुकविशेषे ॥

चित्तलः । पुं । मृगविशेषे ॥ असिततिलोद्भवतैलविपक्वं लवणयुतं नवहिङ्गुरसाढ्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तलमांसमनर्घ्यम् ॥ रसे पाकेच मधुरं रक्तपित्तविनाशनम् ॥

चित्तविक्षेपः । पुं । योगप्रतिपक्षेषु व्याधिस्त्यानादिषु ॥ चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपाः योगप्रतिपक्षाः । तेच नव योगसूत्रेणोक्ताः । यथा । व्याधिस्त्यान संशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तराया इति ३० । तत्र संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधरूपस्य समाधेः साक्षात्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु सप्त वृत्तिसहचरिततया तत्प्रतिपक्षा-भवन्ति ॥

चित्तवित् । पुं । विज्ञानात्मवादिनिबौद्धविशेषे ॥ चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानं तदेवात्मेतिविज्ञानवादिनो भ्रान्तिरेव । सुषुप्ते व्यभिचारात् वेद्यस्यच घटादिव दतिरिक्तवेद्यत्वात् ॥

चित्तविप्लवः । पुं । उन्मादे ॥

चित्तविभ्रमः । पुं । उन्मादे ॥ चित्तस्य विभ्रमो ऽनवस्थानम् ॥

चित्तसमुन्नति: । स्त्री । माने ॥ चित्तस्य सम्यगुन्नति: ॥

चित्तहारी । त्रि । मनोरमे ॥

चित्ताभोग: । पुं । एकस्मिन्विषये मनसो भूयोभूय: प्रवृत्तौ । एकस्मिन्विषये चित्तस्थैर्ये । मनस्कारे ॥ आभोजनम् आभोग: । भुजेर्भावे घञ् । चित्तस्य आभोगस्तदेकप्रवणता आभोगपरत्वमितियावत् ॥

चित्ति: । स्त्री । प्रज्ञायाम् ॥

चित्तैकाग्र्यम् । न । अन्यार्थनिवृत्तौ ॥

चित्तोक्ति: । स्त्री । दैवप्रश्ने ॥

चित्तोत्थम् । न । सप्तमगृहे ॥

चित्तोन्नति: । स्त्री । गर्वे ॥

चित्प्रतिबिम्ब: । पुं । जीवे ॥ चित: प्रतिबिम्ब: ॥

चित्य: । पुं । अग्नौ ॥ चीयतेऽसावित्यर्थे चित्याग्निचित्ये चेति चिनोते: कर्मणि यप्रत्ययस्तुगागमश्च निपात्यते ॥ न । चितायाम् । मृतकचैत्ये ॥ जिनौकसि ॥

चित्या । स्त्री । मृतचितौ । चितायाम् ॥ टाप् ॥

चित्र: । पुं । यमविशेषे ॥ यथा । वृकोदराय चित्राय चेति ॥ कर्वुरवर्णे ॥ अशोकवृक्षे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ आलेख्ये । मूरत इतिभाषा ॥ अद्भुते ॥ कर्वुरे । नानावर्णे ॥ आकाशे ॥ न । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णा: खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रंकाव्यम् ॥ कष्टंकाव्यमेतत् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरायांवृत्तौ ॥ यथा । चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु । यथा । विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग । त्वां स दैववासुदेवपुण्यलभ्यपादसेव वन्यपुष्पचित्रकेश त्वांस्मरामिगोपवेशइति ॥ चित्रंचायते दु:खविस्मारकत्वात् । चैङ् पालने । आतोऽनुपसर्गेक: ॥ चित्रयति वा चित्रचित्री करणे । ण्यन्तत् पचाद्यच् ॥ चिनोति चीयते वा । अमिचमीतिक्त्र: ॥ त्रि । कर्वुराद्भुतयुक्ते ॥

चित्रक: । पुं । पाठिनि । वह्निसंज्ञके ओषधौ । चीता इति भाषा ॥ चित्रक: कटुक: पाके वह्निकृत् पाचनो लघु: । रूक्षोष्णो ग्रहणी कुष्ठशोथार्श: कृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्श: श्लेष्मपित्तहृत् ॥ विचित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्दविमर्दितम् । तप्ततैले सवाह्लीके पाचितं

तकसम्भूतम् ॥ चीता इतिभाषा प्रसिद्धे व्याघ्रविशेषे । शूरे । मृगान्तके ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ चित्रयति । चित्र० । कुन्शिल्पिसंज्ञयोः ॥ यद्वा । चित्तंवुद्धिंचायते । चैङ्० । कान्तात् स्वार्थेकन् ॥ चित्रं करोतिवा । अन्येभ्यो ऽपीतिडः ॥

चित्रकण्ठः । पुं । कपोते ॥ ॥

चित्रकम्बलः । पुं । गलीचाइतिदुलीचा इतिचभाषाप्रसिद्धे कम्बलविशेषे ॥

चित्रकरः । पुं । शूद्रागर्भे विश्वकर्मौरसजाते चितेरा इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥ चित्रंकरोति । डुकृञ्० । दिवाविभानिशेतिटः ॥

चित्रकर्मा । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ त्रि । विविधाद्भुतकर्मणि ॥

चित्रकायः । पुं । व्याघ्रे । वाघ इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ चीता इतिभाषाप्रसिद्धे चित्रव्याघ्रे ॥ चित्रः कायो ऽस्य ॥

चित्रकारः । पुं । चित्रकरे ॥ स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारोव्यजायतेति प०प० ॥ चित्रं करोति । डुकृञ्० कर्मण्यण् ॥

चित्रकूटः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पर्वतविशेषे ॥

चित्रकृत् । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ चित्रकारे ॥ चित्रंकरोति । क्विप् ॥

चित्रकोलः । पुं । वाह्मनीतिख्यातेजन्तौ । ज्येष्ठ्याम् । अञ्जने । हलाहले ॥

चित्रगन्धम् । न । हरिताले ॥

चित्रगुप्तः । पुं । चतुर्दशयमान्तर्गतयमे ॥ यथा । इक्षोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमःइति ॥ ब्रह्मपादजे यमस्यलेखके ॥ अस्योत्पत्त्यादिराचारनिर्णयतन्त्रादवधार्या ॥

चित्रजल्पः । पुं । वाक्यविशेषे ॥ यथा । प्रेष्ठस्यसुहृदालोके गूढरोषाभिजृम्भितः । भूरिभावमयो जल्पोयस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥ चित्रजल्पोदशाङ्गोयं प्रजल्पंपरिजल्पितम् । विजल्पोज्जल्पसंजल्पाअवजल्पो ऽभिजल्पितम् ॥ आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तित मित्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गे ॥ चित्रास्तण्डुलाअस्याः ॥

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चित्रदण्डकः । पुं । ओलवृक्षे ॥

चित्रदर्शनम् । न । स्मारके ॥ स्मारकं चित्रदर्शनम् ॥

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकाविहगे ॥

चित्रपक्षः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि ॥ चित्रितैः पक्षैरुपलक्षितः पाण्डुसंज्ञकेखगे ॥ चित्रपक्षःकफहरो वातघ्नो ग्राहीप्रगुत् ॥

चित्रपटः । पुं । छींट इति प्रसिद्धे वस्त्रे ॥

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ॥ कपित्थपर्ण्याम् ॥

चित्रपत्री । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥ अनुष्टुप्संज्ञकाष्टाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चित्रपदा यदि भौगौ । यथा । यामुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ । कंसरिपो र्गतिलीला चित्रपदाजगदव्यात् ॥ सवैया त्तर्गतायामपिदृत्तौ । यथा । सप्तयदा भगणाः परतो गुरुरन्तगतो लघुकोजितदेशे चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृतवैरिधराधिपकेशे । सा कथिता धिकमङ्गलपिङ्गलनागवरेण दयाभिनिवेश गौडकुलोज्ज्वलधारयधारय चेतसि हैयशवल्लनरेशेति ॥

चित्रपर्णिका । स्त्री । चित्रपर्णीप्रभेदे । त्रिपर्ण्याम् । दीर्घपत्रायाम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ चित्रंपर्णमस्याः । पाककर्णेतिङीष ॥ कर्णस्फोटालतायाम् ॥ जलपिप्पल्याम् ॥ द्रोणपुष्प्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रपादा । स्त्री । सारिकापक्षिणि ॥

चित्रपिच्छकः । पुं । मयूरे ॥

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

चित्रपृष्ठः । पुं । कलविङ्के । चटके ॥

चित्रफलः । पुं । चितल इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चित्रफला । स्त्री । चिर्भिंटायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ कण्टकार्याम् ॥ फलदमाच इतिगौड प्रसिद्धे मत्स्ये । राजकोषे । फलक्याम् ॥ वृहदिन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रभानुः । पुं । अग्नौ । वैश्वानरे ॥ सूर्ये ॥ चित्रकवृक्षे ॥ भैरवे ॥ चित्राभानवोऽस्य । युक्षादित्वात् पूर्वपदादितिणत्वम् ॥ षोडशेवत्सरे । अस्यफलम् । चराकामुक्तमाषःश्वश्रन्यक्षविद्ल्लंप्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ॥

चित्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

चित्रमृगः । पुं । पृषताख्येमृगे ॥

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे ॥

चित्रयोधी । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥

चित्ररथः । पुं । सूर्ये ॥ गन्धर्वविशेषे ॥

विद्याधरे ॥

चित्रलः । पुं । कर्बुरवर्णे । किर्मीरे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रला । स्त्री । गोरक्षीदुग्धे ॥

चित्रलेखा । स्त्री । अप्सरोविशेषे । वाणासुरसुतायाः ऊषायाःसख्याम् । कुम्भाण्डतनयायाम् ॥ धृतिसंज्ञकाष्टादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । मन्दाक्रान्तानपरलघुयुताकीर्त्तिता चित्रलेखा ॥ यथा । शङ्केऽस्मिन् जगति मृगदृशांसाररूपंयदासीदाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक्चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतंतस्यांनयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायामिति ॥

चित्रलोचना । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रवदालः । पुं । पाठीनमत्स्ये ॥

चित्रवल्लिकः । पुं । वदालमत्स्ये ॥

चित्रवल्ली । स्त्री । मृगेर्वारौ ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रवीर्यः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

चित्रशिखण्डिजः । पुं । वृहस्पतौ ॥ चित्रशिखण्डी अङ्गिराः ततोजातः । जनी० । पञ्चम्यामितिडः ॥

चित्रशिखण्डी । पुं । सप्तर्षिषु ॥ यथा । मरीचि रङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया श्चित्रशिखण्डिनः ॥ चित्रशिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषामितिव्युत्पत्त्याप्रत्येकं सप्तापि मरीच्यादयश्चित्रशिखण्डिनः ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः । पुं । वृहस्पतौ ॥

चित्रसर्प्पः । पुं । मालुधाने ॥

चित्रसेनः । पुं । ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चमर्त्त्यलोकस्य विवेचकः । यथा । चित्रसेने महाविद्यां वगलेतिगुरोर्नयन् । जप्त्वा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्त्यतः ॥ राज्यंचकार हृद्युत्कश्चित्राङ्गदश्चधोगयः ॥ इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

चित्रा । स्त्री । आखुपर्ण्याम् ॥ गोडुम्बायाम् ॥ सुभद्रायाम् ॥ दन्तिकायाम् ॥ मायायाम् ॥ सर्पविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ अप्सरोविशेषे ॥ मृगेर्वारौ ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ मुतश्रेण्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वैदिककर्मविशेषे ॥ चतुर्दशे नक्षत्रे ॥ अत्र जातस्यफलम् । यथा । प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो दक्षो नये चापिविचित्रवासाः । प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा वुद्धिर्विचित्रा खलुतस्यशास्त्रे ॥

अतिशर्करीसंज्ञकपञ्चदशाक्षरावृत्तिप्रभेदे ॥ यथा । चित्रानामच्छन्दश्चित्रं चेत् नयौ मायकारौ । यथा । गोपाली लीलालोला यद्वत् कालिन्दातटजान्ते खेलन्मुक्ताहारारण्यस्रग्लसन् मूर्त्तिं चित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मोहदिक्रीडतीयं कोन्यःस्वर्गी मोक्षी वास्माद्विद्यते तन्नजानेइति ॥ चित्रं रूपमस्त्यस्याः ॥ चित्रायां जातायाम् ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां नक्षत्राणो लुक् ॥ नाडीविशेषे ॥ सुषुम्णामूलदेशे चित्रा नाड्यस्ति । तस्यामध्येतु चित्राख्या नाडी सूक्ष्मानुवर्त्तेत इतितन्त्रवचनात् ॥

चित्राक्षी । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्राक्षुपः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् ॥

चित्राङ्गः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥ सर्पे ॥ न । हिङ्गुले ॥ हरिताले ॥

चित्राङ्गदः । पुं । शान्तनुराजपुत्रे । चन्द्रवंशीयनृपविशेषे । विचित्रवीर्य्यभ्रातरि ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिनितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चाधोलोकस्य विवेचकः । अस्याधोगमनकारणमाचारनिर्णयतन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ चित्राण्यङ्गदानियस्य ॥

चित्राङ्गदसूः । स्त्री । व्यासदेवस्यजनन्याम् । सत्यवत्याम् ॥

चित्राङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥

चित्राटीरः । पुं । चन्द्रे । विधौ ॥ घण्टाकर्णबलिच्छागास्रबिन्दुभिरङ्कितभाले ॥ येनभालमङ्कितंतत्र ॥ घण्टाकर्णोपहाराय तच्छागास्रबिन्दुषु । इतिमेदिनी ॥

चित्रापूपः । पुं । चिताइपिटा इतिगौड भाषा प्रसिद्धे पिष्टके । चक्रवणे ॥

चित्रायसम् । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चित्रिणी । स्त्री । पद्मिन्यादिचतुर्विधस्त्रीषुमध्ये स्त्रीविशेषे ॥ सेयंमीनगन्धा । अस्यालक्षणम् । भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा नखर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी साधुशीला सकल गुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रेति ॥

चित्रेशः । पुं । चन्द्रमसि ॥

चित्रोक्तिः । स्त्री । आकाशवाण्याम् ॥ आश्चर्यकथने ॥

चित्रौदनम् । न । विचित्रान्ने ॥

चिदम्बरम् । न । हालास्यस्थाने ॥

चिदाकाशः । पुं । न । शुद्धात्मनि ॥ मायामेघो जगन्नीरं वर्षत्वेष य

था तथा । चिदाकाशस्य नोहानि नैवालाभ इतिस्थितिः ॥ चित्ताकाशं चिदाकाश माकाशञ्चतृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धिचिदाकाशं महामुने ॥

चिदात्मकः । त्रि । निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपे चिदद्वैते ॥ बाध्यते जाग्रतिस्वप्नः सुप्ते जाग्रच्च बाध्यते । चिदद्वैतन्तु न क्वापि बाध्यते वास्तवत्वतः ॥ चितो न बाधकं द्वैतं चित्प्रसादेन भासनात् । अबाध्यत्वाद्वास्तवत्वं चिदद्वैतस्य सुस्थितम् ॥

चिदाभासः । पुं । बुद्धावात्मप्रतिबिम्बे । जीवे ॥ योह्रिचराचरात्मकेषु शरीरजातेषु नित्यसन्निहितः। चिद्दाभासतेसः ॥

चिद्रसपूर्णः । त्रि । स्फुरत्सुखपूरिते ॥

चिद्रूपः । त्रि । ज्ञानमये ॥ हृदयालौ ॥

चिन्तनम् । न । कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिन्तायाम् ॥ विचारे ॥ चितिस्मृत्याम् । ल्युट् । अन् ॥ स्मरणे ॥

चिन्तयन् । त्रि । ध्यायति ॥

चिन्ता । स्त्री । आध्याने । चिन्तने । स्मृत्याम् ॥ आत्मीययोगक्षेमापायालोचनात्मिकायांबुद्धौ ॥ दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावनायाम् ॥ चितान्चिन्तद्वयोर्मध्ये चिन्तानामगरीयसि । चितादहति निर्जीवं सजीवो दह्यतेऽनया ॥ चिन्तनम् । चिति० । चितिपूजीत्यङ् ॥ चिन्त्यतेऽनया वा ॥ कुतआगत्यघटते विघट्य क्व प्रयातिच । इतिचिन्ता न कर्त्तव्या धनस्यच घनस्यच ॥

चिन्तामणिः । पुं । वाञ्छितप्रदे मणिविशेषे ॥ तस्मिन् यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न स्वरूपतस्तथा ॥ स्पर्शमणौ ॥ यथाचिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लोहं काञ्चनतां भजेत् ॥ ब्रह्मणि ॥ आयुरारोग्यमर्थञ्चभोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यंसर्वकामप्रदोहरिः ॥ मन्त्रविशेषे ॥ याचायोगान्तरे ॥ सहजस्थानगोभौमो भाग्यस्थश्चबृहस्पतिः । चिन्तामणि समाख्योयं यातुःसङ्कल्पपूरकः ॥ बुद्धविशेषे ॥

चिन्तावेश्म । न । मन्त्रणागृहे । दावेंटे ॥

चिन्तितः । त्रि । कृतचिन्तने । मनसा विचारिते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिहदूरतरं प्रयाति यच्चेतसानगणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहंव्रजामि-विपिने जटिलस्तपस्वीति ॥

चिन्तिया । स्त्री । चिन्तायाम् ॥

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । त्रि । निरूपणीये । चिन्तितुं शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमानः । त्रि । विचार्यमाणे ॥

चिनः । पुं । चीणाइतिख्याते ऽन्नविशेषे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मयः । त्रि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्री पुंसादिकल्पना ॥

चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्धे खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शालयःसतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता स्ततः । कुट्टिता श्चिपिटाःप्रोक्तास्तेस्मृताःपृथुका अपि ॥ शालयोयावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः इतिच ॥ अस्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विः स्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रस्यापोषे ॥ त्रि । पिट्टितविस्तृते ॥ चिपटे ॥ नासिकावानते ॥ इनच्पिटच्चिकचिचेति पिटच् प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥ चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेतिवा कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्पः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । नखमांस मधिष्ठाय वातःपित्तञ्च देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौचतं व्याधिं चिप्प मादिशेदिति ॥

चिमिः । पुं । शुकखगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिकः । पुं । शुकपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अर्शसोव्यथाविशेषे ॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । न । अव्यादि (ऽ)त्रिकले ॥ दीर्घकाले ॥ त्रि । तद्वति ॥

चिरकारी । त्रि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घराते ॥

चिरक्रियः । त्रि । दीर्घसूत्रे अतिविलम्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जीवकवृक्षे ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्थामादिषु ॥ अश्वत्थामा बलि र्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ त्रि । बहुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पुं । विष्णौ ॥ काके ॥ जी

वक इ० ॥ शाल्मलिद्व० ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥

चिरसटः । पुं । यौवने ॥

चिरएटी । स्त्री । प्राप्तयौवनायांपितृगेहस्थायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरेण अटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अट गतौ । अच् । पृषोदरादिः । वयस्य चरमइतिङीप् ॥ तरुण्याम् । द्वितीयवयःस्थायाम् ॥

चिरतिक्तः । पुं । चिरायता इतिप्रसिद्धे भूनिम्बे । किराततिक्ते ॥

चिरत्नः । त्रि । पुरातने । चिरन्तने ॥ चिरेभवः । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ॥

चिरन्तनः । त्रि । पुरातने ॥ चिरेभवः । सायंचिरमितिट्युट्युलौ । निपातनान्मान्तत्वम् ॥

चिरपाकी । पुं । कपित्थे ॥

चिरपुष्पः । पुं । बकुलाऽगमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥ चिरंप्रसूता । सुप्सुपेतिसमासः ॥

चिरम् । अ । बहुकालार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्दभे ॥

चिरक्षयः । पुं । चिल्ले ॥

चिररात्रम् । न । दीर्घकाले ॥

चिररात्राय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरारात्रयः । अच्प्रत्ययान्वेत्यप्राजिति योगविभागादच् । चिररात्रान्अयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरलोकपितरः । पुं भूम्नि । अग्निष्वात्तादिषु ॥ अग्निष्वात्तादयोलोकेपितरश्चिरवासिनः ॥

चिरविल्वः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ चिरं विलति । विलभेदने । बाहुलकात् वः ॥

चिरसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्यति । असु० । ण्यत् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृध्यभावः । अ० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकालसाध्यायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥ पाताडी इतिगौडभाषाप्रसिद्धचटिकायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरायुः । पुं । विबुधे । देवतायाम् ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य ॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुरित्यागमः ॥

चिरालयः । पुं । लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिरि: । पुं । तोता इतिप्रसिद्धे शुकपक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमित्यर्थे ॥

चिर्भटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिटः । पुं । न । कर्कटी सस्ये । बेलसैंध इतिसैंधकचरी इतिचभाषाप्रसिद्धायां सुचिनायाम् ॥ चिर्भिटंमधुरं रूक्षं गुरुपित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वंतूष्णञ्चपित्तलम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभड इति भाषाप्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ खद्योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकायाम् ॥

चिलिचिमः । पुं । वालियागडक इति गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमीने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् किदिति इः । वीप्सायांद्वित्वम् । चिलिचिलिंविलासं मिमीते । माङ्माने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥ चिलिंविलासंचिनोतिवा । चिञ् । वाहुलकान् मक् ॥ चेङ्गो इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विलासे ॥

चिलिचीमः । पुं । } वालियागडक

चिलिचीमिः । पुं । } इतिगौडप्रसिद्धे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमेमत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलीचिमः । पुं । } नलमीने । चि

चिलीचिमिः । पुं । } लिचिमे ॥

चिलीमः । पुं । }

चिल्लः । पुं । आतायिनि । खभ्रान्तौ । चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये भावकरणेच । अच् ॥ क्लिन्ननेत्रे ॥ चि । क्लिन्ननेत्रवति ॥ क्लिन्नेचक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषीति चिलादेशो लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतःक्लेदरोगः चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीतिव्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोध्रे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । हट्टविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचौरे । गांठकटा लुटेरा पिंडारा जूवाचोर इत्यादि भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । क्षुद्रवास्तुकशाके । गौडवास्तुके । वथुआ इति प्रसिद्धे शाके ॥ लोध्रे ॥ झिल्ल्याम् ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । गौ० ङीष् ॥

चिविल्लिका । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । रक्तदलायाम् ॥

चिबुः । पुं । चिबुके । ओष्ठाधोभागे । ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्यते वा । चीवृआदानसंवरणयोः । मृगय्वादित्वात् कुः ॥ चिनोतिशोभां वा । प्राग्वत् ॥

चिबुकम् । न । चिबौ ॥ स्वार्थेकन् ॥ पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिह्नम् । न । लाञ्छने । लक्षणे ॥ पताकायाम् ॥ चह्यतेऽनेन । चहपरिकल्कने । वा० नक् उपधाया इत्त्वञ्च ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिह्नकारी । त्रि । घोरदर्शने ॥ विघातिनि ॥

चिह्नधारिणी स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

चिह्नितः । त्रि । अङ्किते । चिह्नविशिष्टे ॥

चिल्लः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिल्लकः । पुं । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिल्लकोषालनिर्हारी श्लेष्मशोधातुपुष्टिकृत् । आग्नेयो विषवल्लस्फलं मलस्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौड प्रसिद्धगन्धद्रव्ये । दारुगन्धायाम् ॥

चीत्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । कामीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे । भोटान्तदेशोदेवेशि मानसेशाच्चदक्षिणे ॥ मानसेशाद्दक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्तित इतितन्त्रशास्त्रम् ॥ तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे पूर्वं क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ आगमोक्ते सम्प्रदायविशेषे ॥ अंशुकविशेषे । मखमल इत्याधुनिक भाषाप्रसिद्धे बहुविधाङ्गलवस्त्रे ॥ चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहि विशेषे ॥ चीनकःकङ्गु भेदोस्ति सज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न । पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति । चिञ् ० । बाहुलकान्नक् दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धधान्ये । काककङ्गौ ॥ कङ्गुन्याम् ॥ चीनकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकपूर इति भाषाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृत्रिमे । मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दूरे ॥ चीनपिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनियाकपूर इति प्रसिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

कर्पूरः कफचयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूविषहरस्तथातिक्तरसस्वसः ॥

चीनाकर्कटी । स्त्री । चिचकूटदेशप्रसिद्धायां कर्कव्याम् । राजकर्कट्याम् ॥

चीरम् । न । गोस्तने ॥ वस्त्रविशेषे ॥ रेखाभेदे ॥ लेखनभेदे ॥ चूडायाम् ॥ सीसके ॥ जीर्णवस्त्रखण्डे ॥ चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षामिति भागवतम् ॥ इचक्षचि ॥ चिनोति । चिञ्० । शुसिचिमीनां दीर्घश्चेतिक्रन् ॥

चीरकः । पुं । विक्रियालेखे । विकारलेखने ॥

चीरपत्रिका । स्त्री । चञ्चुशाके ॥

चीरपर्णः । पुं । शालवृक्षे ॥

चीरभृत् । पुं । तापसे ॥

चीरिः । स्त्री । नेत्रांशुके ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

चीरिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । कच्छायाम् ॥

चीरितच्छदा । स्त्री । पालङ्क्यशाके ॥

चीरी । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ कच्छाटिकायाम् ॥ नेत्रांशुके ॥ गौ० ङीष् ॥

चीरुकम् । न । चेंउर इति गौड प्रसिद्धे फले ॥

चीरुका । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ चीतिरौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

चीर्णः । चि । शीलिते ॥ सञ्चिते ॥

चीर्णपर्णः । पुं । निम्बागमे ॥ खर्ज्जूरीभूरुहे ॥

चीलिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । चीर्याम् । चीलिकायाम् । चील्ल्याम् ॥

चीवरम् । न । भिक्षोर्वस्त्रे ॥ चिनोति । चिञ् चयने । छित्वरच्छत्वरधीवरेत्यादिनाष्वरच् धातोर्दीर्घश्च ॥

चीवरी । पुं । बुद्धभिक्षुके ॥ मत्वर्थीयइनिः ॥

चुक्कारः । पुं । सिंहनादे ॥

चुक्रः । पुं । अम्ले ॥ अम्लवेतसे ॥ न । चूकइति प्रसिद्धे अम्लद्रव्यविशेषे । तिन्तडीके । वृक्षाम्ले ॥ चूका इति प्रसिद्धे पत्रशाके । अम्लवास्तुके । दक्षाम्ले ॥ चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरम् परम् ॥ वमितृष्णास्यवैरस्यहृत् पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥ काञ्जिकप्रभेदे । रसाम्ले । सहस्रवेधे ॥ सन्धानविशेषे ॥ यथा । यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ चिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तुक्रमादिहेति परिभाषा ॥ चकते ऽनेन चक्यतेवा । चक तृप्तौ प्रतिघातेच । चक्रिरम्योरुच्चो

पधाया इतिरक् ॥

चुक्रकम् । न । चूका इतिप्रसिद्धे शाके ॥

चुक्रफलम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्रवास्तूकम् । न । चुक्रे । चूका इति भाषा ॥

चुक्रशाकम् । न । शाकविशेषे ॥ चुक्रशाकमतिकोमलं शिलापेषितं कटुकतैल संयुतम् । सैन्धवैलमरिचान्वितं पुनर्भोक्तुरेव रसनारसंनयेत् ॥ चुक्रं चुक्रतरं स्वादु वातघ्नं पित्तकृत् सरम् । रुच्यं लघुतरं पाकेसदन्ताकं सुरोचकम् ॥

चुक्रा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । अम्लोणी इति भाषा ॥

चुक्राम्लम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्राम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चिञ्चायाम् ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥

चुक्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिन्तिड्याम् ॥ चकयति । चकव्यथने । चकिरम्योरुच्चोपधाया इति रक् । चुक्रमिव । इवेप्रतिकृता विति कन् ॥ कुचाङ्गेर्याम् ॥

चुक्री । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्रिकायाम् । चुका इति भाषा ॥ चुक्रीस्वल्पतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरापाकेदन्ताके नातिरोचनी ॥ गौरादित्वान्ङीष् ॥

चुचुकः । पुं । न । चूचुके । कुचानने ॥

चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके ॥

चुञ्चुः । पुं । ब्राह्मणेन वैदेह्ययोषाया मुत्पादिते सङ्करजातौ ॥ मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ छुच्छुन्दर्याम् ॥

चुञ्चुरी । स्त्री । तिन्तिडीवीजैर्द्यूते ॥

चुञ्चुली । स्त्री । चुञ्चुरीक्रीडायाम् । तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडायाम् ॥

चुण्टा । स्त्री । } कूपे ॥ कूपसमीपाऽ
चुण्टी । स्त्री । } ल्पजलाशये ॥

चुतः । पुं । } गुदद्वारे ॥
चुतिः । स्त्री । }

चुन्दी । स्त्री । कुट्टन्याम् ॥

चुप्पः । त्रि । मन्दगमनकर्त्तरि ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपः किचेतिदशपादीस्थपाठात् पः ॥

चुब्रम् । न । मुखे ॥ चुम्बति । चुविवक्त्रसंयोगे । स्फुजेन्द्रेतिरन् ॥

चुम्बकः । पुं । स्वतः प्रसिद्धे अयस्कान्ते । लोहकर्षके । कान्तपाषाणे ॥ चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगरापहः ॥ घटस्योद्वीवलम्बने ॥ त्रि । बहुग्रन्थैकदेशज्ञे ॥ कामुके । चुम्बनपरे ॥ धूर्त्ते ॥

चुम्बनम् । न । चूंबना इतिप्रसिद्धे मुखसंयोगे ॥ तस्य स्थानानि यथा ।

मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि । गण्डे च कर्णयोश्चैव कक्षोरु मममूर्द्धसु ॥ चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिहेति कामशास्त्रम् ॥

चुरा । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चुरी । स्त्री । उपकूपे । कूपसमीपस्थाल्पजलाधारे । खेल इति भाषा ॥

चुलिआला । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो विमलो हि विराजति । फणिपतिन्नृपतिः किल तदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ यथा । स्मितपटुकपटविलोकितैरपहृतमानसपङ्कजलोचन । दृष्टिपथे भवितासि मम गोपवधूजनशोकविमोचनेति ॥

चुलुकः । पुं । घनपङ्के ॥ प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥ न । माषमज्जनजले ॥

चुलुकी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुलुम्पः । पुं । बाललालने ॥

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् ॥

चुलुम्पी । स्त्री । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्रे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । चुल्चेति क्लिन्नस्य चुलादेशो लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतः क्लेदरोगश्चुल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीति व्याख्यातारः ॥

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे ॥ कुण्डीभेदे ॥ कुलान्तरे ॥

चुल्लिः । स्त्री । चूल्हा इति प्रसिद्ध पाकार्थमग्निस्थाने । अश्मन्ते । उद्धाने ॥ चितायाम् ॥ चुल्यते ऽत्र । चुल्ल भावकरणे । इन् ॥ चुद्यते ऽत्राग्निर्वा । चुदप्रेरणे । बाहुलकात् क्लिक् ॥

चुल्ली । स्त्री । चितायाम् ॥ उद्धाने । चूल्हा इति भाषा । कृदिकारादिति ङीष् ॥

चुस्तः । पुं । न । वृक्षे । मांसपिण्डकविशेषे ॥ स्थालीभृष्टमांसे ॥ पनसादिफलस्यासारभागे ॥

चूचुकम् । न । कुचाग्र । कुचानने । स्तनवृन्ते ॥ चूष्यते । चूषपाने । बाहुलकादुकः । पृषोदरादित्वात् षस्य चः । चूचुइत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । अन्येभ्योपीतिडः ॥

चूडकः । पुं । कूपे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूडा । स्त्री । वड्याम् ॥ शिखायाम् । जुटिकायाम् ॥ बाहुभूषणे ॥ अग्रे ॥ भूषणमात्रे । शिरःशिखभूषणेषु चूडेतियादवः ॥ मयूरशिखायाम् ॥ कूपे ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे ॥ लभ्यादि (।ऽ) त्रिकले ॥ चू

च्यते । चुडसमुच्छ्राये । भिदादित्वा दङ्दीर्घश्च ॥ यद्वा । चुद्यते । चुद० । भिदादित्वादङ् डत्वंदीर्घत्वञ्च निपातनात् ॥

चूडाकर्म्म । पुं । दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे । चौले । चूडाकरणे ॥

चूडामणिः । पुं । शिरोरत्ने ॥ काकचिञ्चाफले ॥ चूडायामणिः ॥ उपरागविशेषे ॥ यथा । सूर्य्यवारे रवेर्ग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः । चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलंलभेदिति ॥

चूडाम्लम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चूडालम् । न । मस्तके ॥ त्रि । चूडायुक्त ॥ चूडाऽस्यस्य । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥

चूडाला । स्त्री । उच्चटायाम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ लजन्तात्टाप् ॥

चूडावान् । त्रि । चूडायुक्ते ॥ मत्वेमतुप् ॥

चूतः । पुं । आम्रवृक्षे । रसाले ॥ चोष्यतेस्म । चूषपाने । क्तः । पृषोदरादिः ॥ च्योततिरसमितिवा । च्युतिर् चरणे । अच् ॥ गुदद्वारे ॥

चूतकः । पुं । आम्रे ॥ कूपके ॥

चूर्णः । पुं । न । सम्पेषणेनजातेरजसि । चूरण चूर्ण चून चूर इत्यादिभाषा प्रसिद्धे । चोदे ॥ तल्लक्षणादि यथा । अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः चोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥ चूर्णेगुडःसमोदेयः शर्करादिगुणामता । चूर्णेतु भर्जितं हिङ्गुदेयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ लिह्येच्चूर्णंद्रवैःसर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः । पिवेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितंद्रवैः ॥ चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् । पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेदिति भावमिश्रः ॥ चूर्णौषधस्यपूर्णवीर्यं पक्षद्वयपर्य्यन्ततिष्ठति ॥ धूलौ ॥ चूना इति प्रसिद्धे क्षार विशेषे ॥ चूर्ण्यते । चूर्णपेषणे । चु० । एरच् ॥

चूर्णकः । पुं । सक्तुषु ॥ स्वार्थेके चूर्णशब्दार्थे ॥ न । गद्यभेदे ॥ यथा । अपादःपदसन्तानोगद्यं तत्तुत्रिधामतम् । चूर्णकोत्कलिका प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । तत्तुवैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् वृत्तगन्धिपुनःस्मृतम् ॥ तत्रचूर्णकं यथा । सकि त्रयाणामेवजगतांगतिः परम पुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुरा

र्णीं धरणीमवलोक्य करुणार्द्रहृदय
स्तया भारमवतारयितुं रामकृष्ण
स्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततारे
ति ॥ पुं । आमलकविशेषे ॥

चूर्णकारः । पुं । चूनरी इति गौडभा
षाप्रसिद्धे नटकन्यायांपुण्ड्रकाज्जा-
ते वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥

चूर्णकुन्तलः । पुं । शिरस्थे क्षुद्रकुन्तले
। अलके ॥ चूर्णस्यकर्पूरादिचोदस्य
कुन्तलः ॥

चूर्णखण्डः । पुं । न । कर्करे । कङ्करइ
तिकाँकर इतिचभाषा ॥

चूर्णदासी । स्त्री । पिष्टकारिण्याम् ।
पिसनहारी इतिभाषा ॥

चूर्णपारदः । पुं । हिङ्गुले ॥

चूर्णशाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके ॥

चूर्णा । स्त्री । वासयोगे । पटवासादि
चोदे । निवासयुक्तिषु । सुगन्धिचू
र्णे ॥ चूर्ण्यते । चूर्ण० ॥ घञ् ॥

चूर्णिः । स्त्री । पातञ्जले महाभाष्ये ॥
कपर्द्दके ॥ शतसङ्ख्यककपर्द्दकेषु ॥
चूर्णस्यकरणम् । तत्करोतीतिण्य
न्तादचइः ॥ यद्वा । चरणं चोरणंवा । इ
णिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि इतिसाधुः ॥

चूर्णिका । स्त्री । सक्तुषु ॥

चूर्णितः । त्रि । संदलिते ॥ कृत चूर्णे ॥

चूर्णी । स्त्री । महाभाष्ये ॥ कपर्दीक
शते ॥ कृदिकारादिति पक्षेङीष् ॥

चूर्णीकृत् । पुं । महाभाष्यकारे । पत
ञ्जलौ ॥

चूर्णीकृतः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा ।
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां त
था । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णा
नियानिच ॥ तानि गन्धाह्वयानिस्युः
सगन्धः प्रथमःस्मृत इति ॥ त्रि । कृ
तचूर्णे ॥

चूलः । पुं । कपाटाधो भागान्तरे ॥

चूलकः । पुं । केशे ॥

चूला । स्त्री । गृहोपरिगृहे । चन्द्रशा
लायाम् ॥ चूडायाम् ॥

चूलिकम् । न । घृतभृष्टसमितायाम् ॥

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले ॥ चू-
ल्यते ऽनया । चूलसमुच्छ्राये । सं
च्छायामितिण्वुल् ॥ नाटकाङ्गे ॥

चूषा । स्त्री । कक्ष्यायाम् । गजमध्यब
न्धनरज्ज्वाम् ॥ चूष्यते पीयते पृष्ठ
मांसेनाद्दृश्यतां नीयते । चूषपाने ।
कर्मणिघञर्थे कः ॥

चेकितानः । पुं । नृपविशेषे ॥

चेटः । पुं । दासे ॥ चेटति । चिटपर
प्रेष्ये । अच् ॥

चेटकः । पुं । दासे । भृत्ये ॥ चेट्यते ।
चिट० । कृञादिभ्योवुन् ॥ उपपति
नायकविशेषे । सन्धानचतुरे ॥

चेटिः । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि ट० । इन् ॥

चेटिका । स्त्री । दास्याम् ॥ स्वार्थेकः ॥ करख्याम् ॥

चेटी । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि ट० । सर्वधातुभ्यइन् । कृदिकारादि तिपचे ङीष् ॥ करख्याम् ॥

चेडिका । स्त्री । } चेटिकायाम् । दा
चेडी । स्त्री । } स्याम् ॥

चेत् । अ । यद्यर्थे । पचान्तरे ॥ असन्देहेऽपिसन्देहवचने ॥ यथा । सत्यञ्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरोदेवाश्चचेद्योगिनी प्रीताचेत् परदेवताचयदिचे वेदाः प्रमाणंहिचेत् । प्राक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाम्नायमेधाक्तिचेत् स्वातन्त्र्या अपिकैालिका श्च यदिचेत् स्यान्नमे जयः सर्वदेति॥ चेतति । चिती संज्ञाने । विच् ॥

चेतकः । त्रि । चेतनकर्त्तरि ॥ चेतयति । चिती० । ण्वुल् ॥

चेतकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥ चिरेखा चेतकीत्येतितस्यालक्षणम् ॥ चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः । षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुलास्मृता॥ काचिद्दास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेनभेदयेत् । काचित्स्पर्शेन दृष्ट्या ऽन्या चतुर्द्धाभेदयेच्छिवा ॥ चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत् क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥ चेतकीतु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येतवेगैस्तु प्रभावान्नात्रसंशयः ॥ नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् । चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचिनी ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

चेतनः । त्रि । प्राणिनि ॥ पुं । मनुष्ये ॥ आत्मनि । प्राणादिप्रवर्त्तके ॥ रथादो नियताचेष्टा चेतनेनाऽनधिष्ठिते । नदृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनांप्रवर्त्तकः ॥ चेतति । चिती० । नं० ल्युः ॥

चेतनकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

चेतना । स्त्री । संविदि । धियि । बुद्धौ ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणसाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायाम् भगवतोविभूतो ॥ चेतयतेऽनया । चितसञ्चेतने । चु० । ण्यासश्रन्थोयुच् । टाप् ॥ जीवनाख्याम् ॥ चेतनाना मधिष्ठानं मनोदेहश्चसेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रान्त मलंद्रवगुणैर्विना ॥

चेतनाखानम् । न । सर्वशरीरे ॥ हृदये ॥

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

चेतः । न । चित्ते ॥ चिती० । असुन् ॥ पुं । चैतन्य ॥ साक्षीचेता इति-श्रुतेः ॥

चेतोंशुः । पुं । जीवे ॥ चेतसश्चैतन्यस्य अंशुरिव ॥

चेतोमुखः । पुं । चैतन्यदीप्ताज्ञानवृत्तिप्रधाने प्राज्ञे ॥ स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रतिद्वारीभूतत्वात् । स्वप्नोजागरितञ्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत् प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् नहिस्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण सम्भवोऽस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् अतःसुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वात् चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः ॥

चेदिः । पुं । देशविशेषे । चैपुरे । डाहले ॥ पुंभूम्नि । तद्देशस्थे । चेदयः ॥

चेदिपतिः । पुं । उपरिचरवसौ ॥ चेदिराजे ॥ चेदीनां देशविशेषाणां-पतिः ॥

चेदिराट् । पुं । शिशुपाले ॥ चेदिपुराट् यस्य । सं० क्विप् ॥ यद्वा । चेदीनांराट् । अन्ये०क्विप् । इतिकेचित- । वस्तुतस्तुसत्सूद्विषेति क्विप् ॥

चेदिराजः । पुं । शिशुपाले ॥ चेदीनां देशविशेषाणांराजा । टच् ॥ उपरिचरवसौ ॥

चेवी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ इतिहलायुधः ॥

चेयम् । त्रि । चेतव्यमात्रे ॥ चेतुंयोग्यम् । चिञ्० । अर्हकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचोयत् ॥

चेलम् । न । वस्त्रे ॥ त्रि । अधमे ॥ चिलति चिल्यते वा । चिलवसने । चेलति चेल्यते वा । चेलृ गतौ । अच् । घञ्वा ॥

चेलकम् । न । चेलशब्दार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

चेलानः । पुं । चेलना इति गौडप्रसिद्धे फललताविशेषे । अल्पप्रमाणके ॥

चेलालः । पुं । फललताविशेषे । चित्रफले । लतापनसे । सुखाम्रे ॥

चेलिका । स्त्री । चेवली इति प्रसिद्धे पट्टवस्त्रे ॥ यथा । सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकयाच्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी । इति पाद्मेपातालखण्डम् ॥

चेली । स्त्री । अधमायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥ चेलडितिपचादौटित्वान्ङीप्वा ॥

चेलीमः । पुं । वालियाख्यमीने ॥

चेलुकः । पुं । बुद्धभिक्षुशिष्ये । श्रामणेरे ॥

चेष्टक: । पुं । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादमेकं हृदिन्यस्य इतरेणैवचेष्ट येत् । कान्त: क्रोडे स्थितांनारींबन्धो यंचेष्टकोमत: ॥ त्रि । चेष्टाकर्त्तरि ॥

चेष्टा । स्त्री । कायपरिस्पन्दनादिरूपा यां क्रियायाम् । प्राणधर्मे ॥

चेष्टानाश: । पुं । प्रलये ॥

चेष्टितम् । न । गतौ ॥ चेष्टायाम् ॥ चरित्रे ॥ त्रि । चेष्टान्विते ॥

चैकितान: । पुं । चिकितानस्यर्षेर-पत्त्ये ॥

चैकितानेय: । पुं । ब्रह्मदत्ताख्येऋषि विशेषे ॥ चिकितानस्यापत्त्यं चैकि तान: तदपत्त्यं युवाचैकितानेय: ॥

चैकितायन: । पुं । दल्भ्यगोत्रापत्त्य त्वात् दाल्भ्ये ऋषिविशेषे ॥ चिकि तायनस्यापत्त्यम् । अण् ॥

चैतन्यम् । न । चेतनायाम् ॥ ब्रह्मणि । सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रका शे ॥ चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्या पिनेष्यते । ज्ञानक्रियेजगत्कर्त्र्योर्दृ ष्येते चेतनाश्रये ॥ नेष्यतेवैशेषि कै:सांख्यैश्चेतिशेष: ॥ प्रकृतौ ॥ भा वेस्वार्थेवाष्यञ् ॥

चैत्त: । पुं । विज्ञानस्कन्धातिरिक्तस्क न्धमात्रे ॥

चैत्त्य: । पुं । उद्देश्यपादपे । ग्रामादि प्रसिद्धिहेतौ महावृक्षे । देवतरौ । देवावासे ॥ जिनबिम्बे ॥ जिनसभा तरौ ॥ बुद्धे । न । आयतने ॥ चि ताचिह्ने ॥ बुद्धवेद्ये ॥ जिनसभाया-म् ॥ यज्ञस्थाने ॥ जनानां विश्राम स्थाने ॥ देवस्थाने ॥ चित्त्याग्निचि त्त्येचेतिसाधु: । चित्त्यायाइदम् । तस्येदमित्त्यण् ॥

चैत्त्यगृहम् । न । चतुष्पथमण्डपे ॥

चैत्त्यद्रु: । पुं । अश्वत्थाऽगमे ॥ प्रख्यात वृक्षे ॥

चैत्त्यद्रुम: । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ प्रसिद्ध द्रुमे ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षे ॥

चैत्त्यमुख: । पुं । कमण्डलौ ॥

चैत्त्यवृक्ष: । पुं । चैत्त्यद्रुमे ॥

चैत्त्योपराग: । पुं । कर्त्तृत्वादिसर्वप्र पञ्चसम्बन्धे ॥ चैत्त्येनउपराग: ॥

चैत्र: । पुं । मासविशेषे । चैत्रिके । मधौ ॥ अत्रजातस्यफलम् । सत्क र्मशाली विनयी सुवेशोभोगी सु खी स्यान्मधुरान्नभोजी । सत्सङ्ग युक्तो द्विजदेवभक्तो भवेन्मनुष्योम धुमासजन्मा ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मि न् । विभाषाफाल्गुनीत्यादिनापक्षे ऽण् ॥ अद्रिविशेषे ॥ चित्रागर्भजे बुधपुत्रे सप्तद्वीपाधिपतौ सुरथरा-जस्यपितामहे ॥ बुद्धभिक्षुके ॥ न ।

स्तृते ॥ देवकुले । देउल इति गौडभाषा ॥ स्तृतकचैत्ये ॥

चैत्रकः । पुं । मधुमासि ॥ न । चित्रकस्यशाकादौ ॥

चैत्ररथम् । न । कुवेरस्योद्याने ॥ मेरोः प्राच्यांयोविष्कम्भशैल स्तस्यमूलोद्याने ॥ चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम् । तेननिर्वृत्तमित्यण् ॥

चैत्रावली । स्त्री । चैत्र्यांपूर्णिमायाम् । मधूत्सवे । सुवसन्ते ॥

चैत्रिकः । पुं । चैत्रे । मधुमासि ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकी चैत्रीभ्यइतिपक्षेठक् । ठस्येकः ॥

चैत्री । स्त्री । चैत्रपूर्णिमायाम् ॥ चित्रयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥

चैद्यः । पुं । दमघोषात्मजे । शिशुपाले ॥ चेदीनांजनपदानामयम् । वृद्धेत्कोशला जादाञ्ञ्यङ्इतिञ्यङ् ॥ पुंभूम्नि । चेदिदेशोद्भवे । चेदिषु ॥

चैलम् । न । स्तृदुवस्त्रे ॥ चेलति चेल्यतेवा । चेलृगतौ । अच् घञ्वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥

चोकम् । न । हेमाह्वायामूले ॥

चोचः । पुं । गीते ॥ त्रि । शुचौ ॥ स्वभावशुचा वरण्यादिदेशे ॥ दचे ॥

अभीक्ष्णे ॥ मनोज्ञे । चोखा इति भाषा ॥

चोचम् । न । वल्के ॥ चर्मणि ॥ गुडत्वचि ॥ त्वक्पत्रे । तेजपातइतिभाषा ॥ प्रशस्तंचोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥

चोटी । स्त्री । शाट्याम् ॥ इतिहे० ॥

चोडः । पुं । प्रावरणे ॥ कञ्चुके ॥ पुंभूम्नि । देशविशेषे । चोडाः ॥

चोदकः । त्रि । प्रेरके ॥ चोदयति । चुदप्रेरणे । हेतुमणिजन्तात् कर्मणि ण्वुल् ॥

चोदनम् । न । प्रेरणे ॥

चोदना । स्त्री । विधौ ॥ चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः इतिभट्टोक्तिः ॥ विधिवाक्ये । क्रियायाः-प्रवर्त्तकेवचने ॥ चोदना नामलिङ्लोट्तव्यदादिशब्दव्यवस्थापितदि-धिनिषेधरूपयजनादिक्रियाप्रवर्त्तकं वचनमभिधीयते ॥ तर्जनायाम् ॥ प्रवर्त्तनायाम् ॥ प्रेरणायाम् ॥ शब्दभावनायाम् ॥ चोद्यते प्रवर्त्त्यते ऽनयेति । युच् ॥

चोदनागुडः । पुं । कन्दुके ॥

चोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥

चोद्यम् । न । अद्भुते ॥ प्रश्ने ॥ पूर्वपक्षे ॥ चोद्यंवा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चीर्यं

नास्ति नापितदुत्तरम् ॥ त्रि । चोदनार्हे । प्रेर्ये । प्रेरणायोग्ये ॥ चोदितुं योग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति यत् ॥

चोपनम् । न । शनैर्गमने ॥ मौने ॥ चुपेर्ल्युट् ॥

चोरः । पुं । स्तेयकर्त्तरि । तस्करे । दस्यौ । प्रच्छन्नापहारिणि ॥ गन्धद्रव्यविशेषे ॥ कृष्णशट्याम् ॥ चोरयति । चुरस्तेये । पचाद्यच् ॥

चोरकः । पुं । पृक्कायाम् । ग्रन्थिपर्णभेदे । भँडिउरइति नैपालभाषा ॥

चोरघातः । पुं । राज्ञां हस्तिविशेषे ॥ चोरंहन्ति । हन० । कृत्यल्युटोबहुलमित्यण् ॥

चोरपुष्पिका । स्त्री । शङ्खिन्याम् ॥ चोरपुष्प्येव । स्वार्थेकन् ॥

चोरपुष्पी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । केशिन्याम् । सांखाहूली इतिभाषा ॥ चोरइवपुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात् । पाककर्णेतिङीष् ॥

चोरस्नायुः । स्त्री । काकनासालतायाम् ॥

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् ॥

चोरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चोरितः । त्रि । मुषिते ॥ चोर्यतेस्म । चुर० । क्तः ॥

चोलः । पुं । कूर्पासके । स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्ये आप्रपदीनकञ्चुके ॥ चोल्यते ऽनेनवा । चुलसमुच्छ्राये । अच् घोवा ॥ चोला इति प्रसिद्धे पुंसो वस्त्रविशेषे ॥ अधुना ताञ्जोर इति प्रसिद्धे देशे । द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः । लम्बकर्णाश्चते प्रोक्ता स्तद्देशे ऽवान्तरे भवेत् ॥ चीनदेशस्थेह्रदविशेष ॥ श्मश्रुधारिणि वेदयागानधिकारिणि म्लेच्छविशेषे । पूर्वमयं क्षत्त्रिय आसीत् सगरोराजास्य धर्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार ॥ न । वंसने ॥

चोलकः । पुं । वाणवारके । कवचे ॥ न । वल्कले ॥

चोलकी । पुं । करीरे ॥ नारङ्गे ॥ किष्कुपर्वणि ॥

चोलण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टे ॥

चोलनम् । न । नागरङ्गे ॥ किष्कुपर्वणि ॥ करीरे ॥

चोलह्रदः । पुं । चीनदेशीयसरोविशेषे ॥

चोली । स्त्री । कूर्पासके । अंगिया इति भाषा ॥ अल्पश्चोलः गौरादित्वान् ङीष् ॥

चोलोण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टे । उष्णीषे ॥

चोषः । पुं । दाहविशेषे । पार्श्वस्थिता

भिनेवसन्तापे ॥ चूषणेनेवपीडायाम् ॥

चोष्यः । चि । इक्षुदण्डादौ । यद्दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्य्यावशिष्टं त्यज्यतेत चोष्यमुच्यते ॥

चोस्कः । पुं । सिन्धुवारे । हयोत्तमे ॥

चौडम् । न । चूडाकरणकर्मणि ॥ चूडाप्रयोजनमस्य । चूडादिभ्यउपसङ्ख्यानमित्यण् ॥

चौण्ड्यम् । न । जलाशयविशेषे ॥ तज्जले ॥ शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावितानसञ्छन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥ चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु । मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदंस्मृतम् ॥

चौपैया । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ यथा । चौपैयाछन्दं विंशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलभणितम् कुरुसततुरङ्गममतिहृदयङ्गममन्तेगुरुमुपनीतम् । यदिदशवसुरविभिश्छन्दोविच्छिःक्रियतेयतिरभिरामम् सपदिस्तवसमये नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम् ॥ यथा । कालियकुलगञ्जन दुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी-गोवर्द्धनधारी गोपविहारीवृन्दावन सञ्चारी । हतदुर्जयदानवपालितमानवमुदितालखण्डलपाली सङ्गतगोपालीनिधुवनशाली भवतुमुदे वनमालीति ॥

चौरः । पुं । पाटच्चरे । तस्करे ॥ चोरपुष्पौषधौ ॥ सुगन्धे ॥ चोरयम् । चुरस्तेये । अप्रत्ययात् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः । चुराशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ चोरएववा । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् ॥

चौरा । स्त्री । चोरपुष्पिकायाम् ॥

चौरिका । स्त्री । चौर्य्यं ॥ चोरस्य भावः कर्मवा । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् ॥

चौर्य्यम् । न । चौरिकायाम् । स्तैन्ये ॥ चोरस्य कर्मभावोवा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

चौलम् । न । मुण्डनकर्मणि । चूडाकरणे ॥

चौलुक्यः । पुं । राजर्षिविशेषे ॥ चुलुकस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् ॥ चि । चुलुकेन कृते ॥

च्यवनः । पुं । भार्गवे ऋषिविशेषे ॥ न । पतने ॥

च्युतः । चि । क्षरिते । गलिते ॥ च्यूयतेस्म । च्युङ्गतौ । क्तः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तो वा ॥ चुटिते ॥

च्युताचारः । त्रि । स्खलितव्रते ॥

च्युतिः । स्त्री । क्षरणे ॥ यथा । धैर्य्यच्यु

ति: ॥ भगे । योनौ ॥ गुदद्वारे ॥

च्युतोपलः । पुं । भ्रष्टरत्ने ॥ भ्रष्टपाषाणे ॥

च्युपः । पुं । वक्त्रे । मुखे ॥ च्यवन्ते भा षन्तेऽनेन । च्युङ्० । अनेकार्थत्त्वाद्भाषणे । च्युवः किच्चेतिपः ॥

च्योतत् । त्रि । श्च्योतति ॥

च्यौत्नः । पुं । गन्तरि ॥ अण्डजे ॥ चीणपुण्ये । च्यवते । च्युङ्० । जनिदेच्यादिना त्नण् ॥

छः

छः । पुं । छकारे ॥ छेदने ॥ त्रि । निर्मले ॥ तरले ॥ न । गृहे ॥

छगः । पुं । छागे । अजे ॥

छगणः । पुं । न । करीषे । छाणा इति भाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

छगलः । पुं । छागे ॥ न । नीलवस्त्रे ॥ छायते । छोछेदने । छोगुग्घ्रस्वश्चेतिकलच् ॥

छगलकः । पुं । छागे ॥ स्वार्थे कः ॥

छगलण्डः । पुं । दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ प्रचण्डदेव्याः स्थाने ॥

छगला । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छगलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः । गौरादित्वान्ङीष् । कन् । ह्रस्वः ॥

छगलान्त्री । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥ वृके ॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः । गौरादित्वान्ङीष् ॥

छगली । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छागमातरि ॥

छच्छिका । स्त्री । छाछ इतिप्रसिद्धे तक्रभेदे ॥ छच्छिकासरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥ छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी । वातनुत् कफकृत् सातु दीपनीलवणान्विता ॥ सरहीनम् दधि इति सम्बन्धः ॥

छटा । स्त्री । दीप्तौ ॥ परम्परायाम् ॥

छटाफलः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

छटाभा । स्त्री । विद्युति ॥

छत्वः । पुं । अतिच्छत्त्रे । मलेनपत्रेणाच वचाकारेवृक्षे । छातारियाविष छातनाविष खरविष इतिच गौडभाषा ॥ भूतृणे ॥

छत्त्रम् । न । आतपत्रे । छाता इति छत्री इतिचभाषा ॥ अथास्यलक्षणम् । निचितन्तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानांवा । दौकूलेन नवेनतु समन्ततश्छादितं शुक्लम् ॥ मुक्ताफलै रुपचितं प्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् ॥ षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगै कदण्डन्तु ॥ दण्डार्द्धविस्तृतं तत्

समाहृतं रत्नभूषितमुदग्रम् । नृपते स्तदातपत्रं कल्याणपरं विजयदञ्च ॥ युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च । दण्डोर्द्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोर्द्धं विस्तारः ॥ अन्येषा मुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यन्तु मायूरम् ॥ अन्येषान्तु नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् । समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यन्तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥ इति वाराह्यामेक सप्ततितमोध्यायः ॥ ७१ ॥ विशेषोयुक्तिकल्पतरौद्रष्टव्यः ॥ छादयति छाद्यतेऽनेनवा । छद अपवारणे । शुयन्तः । ष्ट्रन् इस्मन्त्रन्क्विषुचेतिह्रस्वः ॥ पत्रपात्रपविपेत्त्यादिलिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वमपिबोध्यम् ॥

छत्रकः । पुं । मत्स्यरङ्गखगे ॥ अतिच्छत्रे । रांगाकुलियाखडा इति गौड भाषा ॥ ईश्वरगृहविशेषे ॥ न । छत्रार्थे ॥

छत्रगुच्छः । पुं । गुण्डतृणे ॥

छत्रचक्रम् । न । राज्ञां शुभाशुभज्ञानबोधके समयामृतोक्ते चक्रविशेषे ॥

छत्रधरः । पुं । }
छत्रधारः । पुं । } छत्रस्यधारके छायाकरे । छातधा

रइति भाषा ॥

छत्रपत्रम् । न । स्थलपद्मे ॥ पुं । भूर्जवृक्षे ॥

छत्रपुष्पकः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छत्रभङ्गः । पुं । नृपक्षये । नृपनाशे ॥ स्वातन्त्र्ये ॥ वैधव्ये ॥

छत्रवृक्षः । पुं । मुचुकुन्दे । पुष्पवृक्षविशेषे ॥

छत्रा । स्त्री । मधुरिकायाम् । मिश्रौ ॥ अतिच्छत्रे ॥ धान्याके ॥ शिलीन्ध्रे ॥ छत्रमस्याः अस्ति । अच् । छत्राकारस्तवकत्वात् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ टाप् ॥

छत्राकः । पुं । जलवर्बुरकेवृक्षे ॥ न । शिलीन्ध्रे ॥

छत्राकी । स्त्री । रास्नायाम् ॥ छत्र मकति । अककुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

छत्रातिच्छत्रः । पुं । छत्रातिच्छत्रायाम् । छत्रवत्तृणे । छत्राकारे जलोद्भवे सुगन्धाख्यतृणविशेषे ॥

छत्राधान्यम् । न । धन्याके ॥

छत्रिका । स्त्री । दिलीरे । शिलीन्ध्रे ॥

छत्री । त्रि । छत्रवति ॥ मत्वर्थेइनिः ॥ पुं । नापिते ॥

छत्वरः । पुं । गृहे ॥ कुञ्ज ॥ छादयति । छद० । छित्वरच्छत्वरेत्त्यादिना

त्सरच् । दस्यतकारो निपातनात् ॥

छदः । पुं । पक्षे । पलाशे ॥ गरुति । पक्षे ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ तमालवृक्षे ॥ छद्यते ऽनेन । छद० । णिजभावे पुंसिसंज्ञायामितिघः । छाद्यतेऽनेन वा । छादेर्घे इति ह्रस्वः ॥

छदनम् । न । पक्षे । पर्णे ॥ पक्षे ॥ पिधाने ॥ तेजपात इति प्रसिद्धे तमालपत्रे ॥ छद्यतेऽनेन । छद० । आधृषाद्वेति णिजभावपक्षे करणेल्युः ॥

छदपत्रः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

छदिः । पुं । छदिषि । छप्पर इति छान इतिचभाषाप्रसिद्धे ॥

छदिः । स्त्री । पटले । छान इति भाषा ॥ छादयति छाद्यतेऽनेनवा । छद० । चु० । अर्चिशुचीतिइसिः । इस्मन्त्रिति ह्रस्वः ॥ छदिःस्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम् ॥

छद्मजितः । त्रि । व्याजलब्धे ॥ छद्मना मिषेण जितो लब्धः ॥

छद्मतापसः । पुं । वैडालव्रतिके ॥

छद्म । न । कपटे । व्याजे । शाठ्ये ॥ अपदेशे ॥ स्वरूपाच्छादने ॥ छाद्यतेनेन । छद० चु० । मनिन् । इस्मन्नन्क्विषु चेतिह्रस्वः ॥

छद्मिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

छदरः । पुं । छत्वरे ॥

छन्दः । पुं । वशे ॥ अभिप्राये ॥ विषभेदे ॥ इच्छायाम् ॥ यथा । छन्दः कामः कर्म पापं भयं स्यात् कर्मणः फलम् । अनर्थरूपं चिंतय मद्वैते वीक्ष्यते नहि ॥ कर्मशब्देन धर्माधर्मौ वुच्येते ॥ छन्द्यते छन्दनं वा । छदि संवरणे इच्छायामपि । घञ् ॥

छन्दःपर्णः । पुं । मायामये संसारवृक्षे ॥ छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि । तानि पर्णानीव पर्णानियस्य । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानिपर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि । धर्माधर्मतद्धेतु फलार्थत्वात् छन्दसाम् ॥

छन्दःस्तुत् । पुं । गरुडे । वैनतेये ॥ छन्दोभिःस्वावयवैःस्तौति । ष्टुञ् ० क्विप्तुक् ॥

छन्दः । न । वेदे ॥ स्वैराचारे ॥ अभिलाषे ॥ नियताक्षरपादरूपेगायत्र्यनुष्टुबादौ । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगतीषु सप्तसु ॥ पद्ये ॥ पद्यस्यलक्षणं यथा । पद्यंच तुष्पदी तच्च वृत्तंजातिरितिद्विधा । वृत्त मक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृताभवेत् ॥ सममर्द्धसमंवृत्तं विषम

श्चेतितत्त्रिधा। समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥ आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत्। भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥ एषामर्थः। अक्षरसङ्ख्यातमक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते। मात्राकृता मात्रागणनयानिर्णीता जातिः जातिसंज्ञका भवति॥ समं समचतुष्पादम्। अर्द्धसमंयस्यप्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः। चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः। विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम्। इति॥ तत्तुनाना विधम्। तस्य पिङ्गलादयो वहवोग्रन्थाः सन्ति॥ छन्दसां लक्षणोदाहरणानि तत् तत् स्थाने द्रष्टव्यानि॥ चन्दनम् चन्द्यते ऽनेनवा। चदिआह्लादने-दीप्तौच। चन्देरादेश्चछइत्यसुन्॥

छन्दस्यः। त्रि। इच्छयाकृते॥ छन्दसा निर्मितः। छन्दसोनिर्मित इति यत्॥

छन्दोगः। पुं। सामगे। सामवेदज्ञे ब्राह्मणे॥ छन्दोगायति। गैशब्दे। गापोष्टगिति टक्॥

छन्दोगपरिशिष्टम्। न। कात्यायनमुनिकृते सामवेदिनां कर्मबोधके गोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रे॥

छन्दोभङ्गः। पुं। छन्दसःपतने॥ अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम्॥

छन्दोविचितिः। स्त्री। श्रुतच्छन्दसां प्रत्यायके शास्त्रे॥

छन्नम्। न। निर्जनस्थाने। रहसि॥ छद्यतेस्म। छद्०। क्तः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट्॥ त्रि। छादिते। ढका इतिभाषा॥ छाद्यतेस्म। छद्०। णिजन्तः। वादान्तेत्यादिना साधुः॥

छमण्डः। त्रि। मृतपितृके। छोरा छोरीइतिछोकरा छोकरी इतिचभाषा इत्युणादिकोषः॥

छर्द्दम्। न। वमने॥

छर्द्दनः। पुं। अलम्बुषराक्षसे॥ निम्बवृक्षे॥ मदनवृक्षे॥ न। वमने॥

छर्द्दापनिका। स्त्री। कर्कट्याम्॥

छर्द्दिः। स्त्री। वमनरोगे। वमथौ॥ छादयन्नाननं वेगै रर्दयन्नङ्गभञ्जनैः। निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषोवक्त्रं प्रधावितः॥ छर्द्दयति। छृदीसन्दीपने। णिजन्तादचइः॥ कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेवच। हृद्रोगस्तमकश्चेतिज्ञेयाश्छर्द्दैरुपद्रवाः॥

छर्द्दिका। स्त्री। उत्कासिकायाम्। छर्द्दिषि॥ विष्णुक्रान्तायाम्॥

छर्द्दिकारिपुः। पुं। क्षुद्रैलायाम्॥ त्रि

। छर्दिघ्ने ॥

छर्दिघ्नः । पुं । अरिष्टे । निम्बे । मालके ॥

छर्दिः । स्त्री । वमौ । वमने ॥ छर्देति । छृदीसन्दीपने । अर्चिशुचीत्यादिना इसिः ॥

छर्दी । स्त्री । वमने ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाहि सर्वा श्छर्द्योमता लङ्घनमेवतस्मात् । विधीयते मारुतजां विनातु संशोधनं वा कफपित्तहारी तिवैद्यकम् ॥ कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

छलम् । न । स्खलिते । कूटयुद्धादिना युद्धमर्यादायाश्चलने ॥ छद्मनि । शाठ्ये । व्याजे । स्वरूपाच्छादने ॥ तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याऽर्थान्तरेणकथने ॥ तथाचाक्षपाद प्रणीतं सूत्रम् । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । ५० ॥ अर्थस्यवाऽभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो ऽर्थान्तरकल्पनेतियावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वा युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्याविषयत्वम् विशेष्ये विशेषणे संसर्गेवा ॥ यथा । नेपालादागतोयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥ ५१ ॥ छानम् । छोछेदने । दृषादित्वात्कलः ॥

छलना । स्त्री । परप्रतारणायाम् ॥

छलितः । पुं । स्खलिते । छले ॥

छल्ली । स्त्री । विरुधि ॥ सन्ताने ॥ वल्कले । छाल इति भाषा ॥ कुसुमविशेषे ॥

छविः । स्त्री । शोभायाम् ॥ रुचि ॥ अति असारम् । छो० । कृविघृष्विच्छवी त्यादिनाक्रिन्नन्तोनिपातितः ॥ छिनत्ति तमो वा । छिदिरद्वैधीकरणे ॥

छाः । पुं । शावके ॥ इत्येकाक्षरः ॥

छा । स्त्री । छादने ॥

छागः । पुं । वस्ते । छागलके । अजे । बर्करे । बकरा इतिभाषा ॥ तत्परीक्षोक्तायुक्तिकल्पतरौ भोजराजेन । नक्षत्राणां विभेदेन नराणां तु गत्रयम् । तेषांशुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तुत्रयंबलौ॥ येकृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोन्ये तथैवच । देवजातिभिभक्त

छागः

सुज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥ येपीता हरितावापिनरजाते खदीरिताः । ये शुक्लाश्चमहान्तोवारयोजाते: शुभप्रदाः ॥ योमोहादथवा ज्ञानाद्विमन्यं प्रयच्छति । वधएवफलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलंभवेदिति ॥ अस्यमांसगुणाः । छागमांसं लघुस्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीत मदाहिस्यात् स्वादुपीनसनाशनम् ॥ परंवलकरंरुच्यंरंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥ अजायाअप्रहूताया मांसं पीनसनाशनम् । शुष्ककासे ऽरुचौशोषेहितमग्नेश्चदीपनम् ॥ अजासुतस्यवालस्य मांसं लघुतरंस्मृतम् । हृद्यंज्वरहरं श्रेष्ठंसुस्वादुवलदं भृशम् ॥ मांसंनिष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृत्तत । स्त्रोतः शुद्धिकरं वल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥ वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्यच । ऊर्द्धजत्रुविकारघ्नंछागमुण्डंरुचिप्रदमिति॥ *॥ अथछागलक्षणम् । छागशुभाशुभलक्षण मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते । धन्याः स्थाप्यावेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्तास्ते ॥ दक्षिणपार्श्वेमण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति । ऋष्यनिभः कृष्णलोहितवर्णोवाश्वेतमतिशुभदम् ॥ स्तनवदवलम्वतेय

छागः

कण्ठेऽजानां मणिः सविज्ञेयः । एकमणिःशुभफलकृत् धन्यतमा द्वित्रिमणयोये ॥ मुण्डाः सर्वेशुभदाः सर्वे सिताः सर्वे कृष्णदेहाश्च । अर्द्धासिताः सितार्द्धा धन्याःकपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥*॥ अथचतुर्णां कुट्टककुट्टिकजटिलवामनानां क्रमेण लक्षणं करोति। विचरति यूथस्याग्रे प्रथमंयाश्चोवगाहते योऽजः । सशुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा कृत्तिकायस्य ॥ सपृषतकण्ठशिरावा तिलपृष्ठनिभश्चताम्रदृक्शस्तः । कृष्णचरणः सितोवा कृष्णोवा श्वेतचरणोयः ॥ यःकृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवतिपट्टेन । योवाचरति सशब्दं मन्दञ्च सशोभनश्छागः ॥ ऋष्यशिरोरुहपादो योवाप्राक्पाण्डुरोऽपरेनीलः । सभवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥ तमाह । कुट्टकः कुट्टिकश्चैव जटिलो वामनस्तथा । तेचत्वारःश्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्तिवै ॥ * ॥ अथाऽप्रशस्तानां लक्षणम् ॥ अथाऽप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकृत्तकर्णाद्विपमस्तकाश्च भवन्ति तेचासितताल्लुजिह्वाः ॥ * ॥ अथ शुभलक्षणानि । वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता

मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मनि मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशःश्रियश्चेति ॥ पुरोडाशे ॥ न । छागीदुग्धे ॥ छ्यति । छो० । छायते छिद्यते वा । छापूखडिभ्यः किदिति गन् ॥ त्रि । छाग च्छाग्योःसम्बन्धिनि ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा । श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं निः शल्कवं छागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टःकिलतस्यपृष्ठे करटःसुपथ्यो रुचिदोवलप्रद इति ॥

छागणः । पुं । करीषाग्नौ । गोठेकी आग इतिभाषा ॥

छागभोजी । पुं । वृके ॥ त्रि । छागभक्षके ॥

छागरथः । पुं । अग्नौ ॥ छागोरथेऽस्य ॥

छागलः । पुं । छागे ॥ छगलएव । प्रज्ञाद्यण् ॥ आत्रेये ऋषिविशेषे ॥ छगलस्यापत्यम् । विकर्णशुङ्गच्छगलादित्यण् ॥

छागलकः । पुं । अजे । स्तुभे । वर्करे । छागे ॥ स्वार्थेकः ॥

छागलाद्यम् । न । भैषज्यरत्नावल्युक्ते भिषजांघृतविशेषे ॥

छागलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकवृत्ते ॥

छागलान्त्री । स्त्री । वृके ॥

छागवाहनः । पुं । अग्नौ ॥

छागिका । स्त्री । छाग्याम् ॥ स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

छागी । स्त्री । अजायाम् । छागमातरि ॥ छागात् जातेरितिङीष् ॥

छागीदुग्धम् । न । अजाक्षीरे ॥ छागंकषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ अजानांलघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरंपयः ॥

छातः । त्रि । छिन्ने ॥ दुर्बले ॥ छायते स्म । छो० क्तः । छतिस्यवा । गत्यर्थेतिक्तः । शाछोरन्यत रस्यामितीत्वा भावः ॥

छात्रः । पुं । अन्तेवासिनि । शिष्ये ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ न । मधुप्रभेदे ॥ वरटाःकपिलाःपीलाः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति छत्रकाकारंतज्जंछात्रंमधुस्मृतम् ॥ छात्रंकपिलपीतंस्यात् पिच्छिलंशीतलंगुरु । स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥ भ्रमतृड्मोहविषहृत्तर्पणञ्चगुणाधिकम् ॥

छात्रकम् । न । छात्रेमधुनि ॥ यथा । छत्राकारन्तुपटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः । याः कुर्वन्तितदुत्पन्नंमधुच्छा

चकमीरितम् ॥ श्विन्नमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छागं गुणोत्तरम् ॥

छागगण्डः । पुं । पदार्थविदि । श्लोकार्थपदवेत्तरि ॥

छागदर्शनम् । न । हैयङ्गवीने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिष्यावलोकने ॥

छात्रादिनिलयः । पुं । मठे ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनाम् तेषांनिलयः ॥

छादनम् । न । दले । पत्रे ॥ आच्छादने ॥ अन्तर्द्धाने ॥ पुं । नीलाम्लान वृक्षे ॥

छादितः । त्रि । संवृते । आच्छादिते ॥ यथा । घनतरघनवृन्दैश्छादिताः पुष्पवन्ताविच्युद्भटः ॥ छाद्यतेस्म । छद्ंवादान्तास्पष्टेसाधुः ॥

छादिषेयम् । न । तृणे ॥ छदिषे इदम् । छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥

छाद्मिकः । त्रि । कापटिके । व्याजेन व्यवहर्त्तरि ॥ छद्मना चरति । ठक् ॥

छान्दसः । पुं । श्रोत्रिये । वेदाध्ययन कर्त्तरि । वेदवेत्तरि ॥ छन्दोधीते वेत्तिवा । पक्षे तदधीतेतद्वेदेत्यण् ॥ छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवोवा । छन्दसोयदणा विच्यण् । यतितु छन्दस्यः ॥ त्रि । छन्दस्सम्बन्धिनि ॥

छान्दोग्यम् । न । छन्दोगानां धर्मे आम्नाये समूहेच ॥ चरणेभ्योधर्मवदिति छन्दोगौक्थिकेतिञ्यः ॥ सामवेदोपनिषदि ॥

छाया । स्त्री । आतपाभावे । भावानुगायाम् । श्यामायाम् ॥ प्रतिबिम्बे ॥ अर्कयोषिति । संज्ञाप्रतिकृतौ ॥ पालने ॥ उत्कोचे ॥ कान्तौ ॥ सच्छोभायाम् ॥ पङ्क्तौ ॥ तमसि ॥ अतिधृतिसंज्ञकोनविंशाक्षरा वृत्ति विशेषे ॥ यथा । भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुतास्याद्द्वादशान्ते यदा ॥ सैव मेघविस्फूर्जितैवेत्यर्थः । यथा । अभीष्टंजुष्टोयो वितरति जलद्रोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तबकिततनुश्चिरांशुकालम्बितः । नयस्याङ्घ्रिच्छाया मुपगतवतांसंसारतीव्रातप स्तनोतिप्रोत्तापं स जगद्दवतात्कं सारिकल्पद्रुमः ॥ इति । छो० । श्याद्व्यधेतिणः । आतोयुक् ॥ यद्वा । माछासससिभ्योयः ॥ सादृश्ये ॥

छायाकरः । त्रि । छत्रधारे । छाताधार इतिभाषा ॥

छायातनयः । पुं । शनैश्चरे ॥ छायायास्तनयः ॥

छायातरुः । पुं । स्थिरच्छायवृक्षे ॥

छायात्मजः । पुं । शनिग्रहे ॥

छायापथः । पुं । आकाशे ॥ देवपथे ।

नभः सरिति ॥ स्वातीपथे ॥ छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्तीकश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशइतिमल्लिनाथः॥

छायापुत्रः । पुं । मन्दे । शनौ ॥

छायापुरुषः । पुं । आकाशेद्रष्टव्ये निजच्छायारूपे पुरुषे ॥ तदवलोकनविधिर्योगप्रदीपिकायां द्रष्टव्यः ॥

छायाभृत् । पुं । चन्द्रे ॥

छायामित्रम् । न । आतपत्रे । छत्रे ॥

छायामृगधरः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥

छायावृक्षः । पुं । छायाप्रधाने वृक्षे ॥ शाकपार्थिवादिः ॥

छायासुतः । पुं । शनौ ॥

छिः । पुं । गर्हायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी । स्त्री । क्षवकृति । नकछिकनीतिप्रसिद्धायामोषधौ ॥ छिक्कनी कटुकारुच्यातीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् । वातरक्तहरीकुष्ठकृमिवातकफापहा ॥

छिक्करः । पुं । मृगविशेषे ॥ मांसं छिक्करजं कृत्तमाज्ये तप्ते सुभृष्टकम् । दधिसैन्धवहिङ्ग्वाढ्यं सुधूलेनातिधूपितम् ॥ कषायं मधुरं स्वादु कफपित्तानिलापहम् । विपाकेकटुकंप्रोक्तं विशेषेणाग्निवर्द्धनम् ॥

छिक्का । स्त्री क्षुते ॥ छींक इतिभाषा॥

छिक्किका । स्त्री । छिक्कन्याम् ॥

छितः । त्रि । लूने ॥ छायतेस्म । छो० । क्तः । शाछोरन्यतरस्यामितीत्वंवा॥

छित्तिः । स्त्री । छेदे ॥ छिद्रे ॥ छिद्यते छेदनं वा । छिदिर्० । स्त्रियांक्तिन् ॥ पुं । करञ्ज वृक्षे ॥

छित्वरः । त्रि । धूर्त्ते ॥ वैरिणि ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाष्वरच् निपातनादिकारस्यतकारोगुणाभावश्च॥

छिद् । त्रि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । क्विप् ॥

छिदकम् । न । वज्रे ॥

छिदा । स्त्री । छेदने । द्वैधीकरणे ॥ छिदिर्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥

छिदिः । स्त्री । कुठारे ॥ अस्त्रे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इन् ॥ इगुपधात्कित् इत्यादिनाइः किच्च ॥

छिदिरः । पुं । पावके ॥ रज्जौ ॥ करवाले ॥ परश्वधे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदी-त्यादिनाकिरच् ॥

छिदुरः । त्रि । वैरिणि ॥ धूर्त्ते ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छेदके ॥ छिनत्ति तच्छीलः । छिदिर्० । विदिभिदिच्छिदेःकुरच् ॥

छिद्र । न । दूषणे ॥ रन्ध्रे ॥ निम्नं

छिद्रानुसार्यरेः ॥ अवकाशे ॥ गर्त्ते ॥ अष्टमभवने ॥ छिद्रयते । छिद्रभेदने । घञ् । यद्वा । छिद्यते । छिदिर्॰ । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ॥

छिद्रान्तः । पुं । नले । पोटगले ॥

छिद्राफलम् । न । मायाफले ॥

छिद्रितः । त्रि । विद्धे । कृतच्छिद्रे । वेधिते । बींधा इति भाषा ॥ छिद्रयते स्म । छिद्र॰ अदन्तः । क्तः ॥

छिन्नः । त्रि । कृत्ते । छाते । लूने । कृतच्छेदने । काटा चीरा फाडा इति भाषा ॥ छिद्यते स्म । छिदिर्॰ । क्तः ॥

छिन्नग्रन्थिनिका । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् ॥

छिन्नद्वैधः । त्रि । श्रवणादिपरिपाकेण निरस्तसर्वसंशये ॥

छिन्नपत्री । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

छिन्नमस्ता । स्त्री । महाविद्याप्रभेदे । प्रचण्डचण्डिकायाम् ॥ छिन्नं मस्तं यस्याः ॥ त्रि । छिन्नमस्तके ॥

छिन्नरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छिन्नरुहा । स्त्री । अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ छिन्नारोहति । रुह॰ । इगुपधेतिकः । ङ्यापोरितिह्रस्वः ॥ शल्लक्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम् ॥

छिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् ॥

छिन्ना । स्त्री । छिन्नमस्तायां देव्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ इत्वर्याम् । पुंश्चल्याम् ॥ क्तान्ताच्छिदेष्टाप् ॥

छिन्नोद्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । गिलोय इतिविख्यातायाम् ॥

छिलिहिण्टः । पुं । पातालगरुड्यामोषधौ ॥ छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ छिलिहिण्डोपि ॥

छुच्छुका । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

छुच्छुन्दरी । स्त्री । गन्धमुख्याम् । छुछूंदर इतिभाषा ॥

छुद्म् । न । प्रतीकरणे ॥ रश्मौ ॥

छुपः । पुं । क्षुपे ॥ स्पर्शने ॥

छुरणम् । न । विलेपने ॥

छुरा । स्त्री । सुधायाम् । चूर्णे । लेपनद्रव्ये । चूना इति भाषा ॥

छुरिका । स्त्री । शस्त्रविशेषे । असिपुत्र्याम् ॥ छुरति । छुरच्छेदने । वुन् ॥ इगुपधेतिके कन् वा । इत्वम् ॥

छुरितः । त्रि । खचिते ॥ रञ्जिते ॥ लेपिते ॥

छुरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥

छूरिकापत्री । स्त्री । श्वेतायाम् ॥

छूरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥ इतिभरतः ॥

छेकः । त्रि । गृह्यके । गृहाश्रिते मृगे पक्षिणि च ॥ नागरे । विदग्धे ॥ छ

ति छायते वा। छो॰। वा॰ डे कन्॥

छेका। स्त्री। मत्तायाम्॥

छेकानुप्रासः। पुं। अलङ्कारविशेषे॥ सोनेकस्य सकृत् पूर्वः। अनेकस्य अर्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः। उदाहरणं यथा। ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी। दध्रेकामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम्॥

छेकोक्तिः। स्त्री। वक्रोक्तौ॥ छेकाया उक्तिः॥

छेत्ता। त्रि। छेदनकर्त्तरि॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। तृच्॥

छेदः। पुं। खण्डे॥ छेदने॥ छेदनम् छिद्यते वा। छिदिर्॰। घञ्॥

छेदनम्। न। भिदि॥ कल्पने। वर्द्धने। कर्त्तने। अवयवद्विधाकरणे। छांगना काटना इति भाषा॥ छिदिर्॰। ल्युट्॥

छेदनीयः। पुं। कतकवृक्षे॥ त्रि। छेद्ये॥ छेदितुं योग्यः। अर्हेकृत्यतृचश्चेति अनीयर्॥

छेदवत्। त्रि। विच्छेदयुक्ते॥

छेदिः। त्रि। छेत्तरि॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। इगुपधात्किदितीति वा किदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्चेति इन्॥

छेदितः। त्रि। छिन्ने॥

छेद्यः। त्रि। छेदनीये॥ परिच्छेद्ये॥ छेत्तुं शक्यः। शकिलिङ्चेति शक्यार्थेकृत्यः॥

छेमण्डः। पुं। पितृहीने। छोंडा छोरा इत्यादिभाषा॥ इत्युणादिकोषः॥

छेलकः। पुं। छागे॥

छेलिका। स्त्री। अजायाम्। छाग्याम्॥

छलुः। पुं। सोमराज्याम्॥

छैदिकः। पुं। वेतसे॥ छिन्नप्ररूढत्वात् छेदं नित्यमर्हति छेदादिभ्यो नित्यमितिठञ्॥

छोटिका। स्त्री। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठजध्वनौ। अङ्गुलिध्वनौ॥

छोटी। पुं। कैवर्त्ते। जालिके॥

छोरणम्। न। परित्यागे। छोडना इति भाषा॥ इतित्रिकाण्डशेषः॥

छोलङ्गः। पुं। मातुलुङ्गे। टावानेंबु इतिगौड भाषा॥

छोहारा। स्त्री। द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम्॥ खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेतिकीर्त्यते॥

जः

जः। पुं। जकारे॥ मृत्युञ्जये॥ जन्या

म् ॥ तातमाचे ॥ जनार्दने ॥ वेगे ॥ भुक्तौ ॥ विषे ॥ गुरुमध्यगे(।ऽ।) ॥ त्रि। वेगिते ॥ जेतरि॥ जायते। ज नी॰। अन्येष्वपीति दृश्यतइति डः ॥

जकुटः । पुं । मलयाचले ॥ शुनि ॥ ॥ न । वार्त्ताकुपुष्पे ॥

जक्षणम् । न । भक्षणे ॥

जक्षिः । स्त्री । भोजने ॥

जगच्चक्षुः । पुं । सूर्ये ॥

जगत् । पुं । वायौ ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ न । विश्वस्मिन् । लोके । सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये जन्तुचक्रे ॥ यथा । न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते यथा । सामायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥ स्पष्टं भातिजगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् । माया मयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥यथा। यदुपतेः क्वगता मथुरांपुरी रघुपतेः क्वगताक्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनःस्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारयेति रूपसनातन गोस्वामिनौ ॥ गच्छति । गम्लृ-गतौ । द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेति क्विपि द्वित्वे गमःक्वाविति मलोपे तुकि जगत् जगती । यद्वातु वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति व्युत्पा

द्यते तदा उगिदचामिति नुमि जगन् जगन्ता विश्वादिवोध्यम्॥ साम विशेषे ॥

जगती । स्त्री । भुवने । लोके । जगति ॥ क्ष्मायाम् ॥ जने ॥ जम्बूवप्रे ॥ वास्तुविशेषे ॥ छन्दोविशेषे । द्वादशाक्षरायांवृत्तौ ॥ गच्छति । गम्लृ॰। वर्त्तमाने पृषदिति साधुः। शतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् ॥ यद्वा । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेचेति क्विप् ।गमः क्वाविति मलोपे तुक् ॥

जगतीधरः । पुं । भूधरे ॥ जगत्याः धरः ॥

जगत्कर्त्ता । पुं । ब्रह्मणि ॥ जगतः कर्त्ता ॥

जगत्पतिः।पुं। परमेश्वरे। हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितरि ॥ जगतां पतिः ॥

जगत्प्रभुः । पुं । नारायणे ॥ जगत् जङ्गमाजङ्गमम् तस्यप्रभुः स्वामी ॥ वुद्धे ॥

जगत्प्राणः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ जगतां प्राणः ॥

जगत्साक्षी । पुं । सूर्ये ॥ जगतांसाक्षी॥

जगदम्बा । स्त्री । जगज्जनन्याम् । गौर्याम् । पार्वत्याम् ॥ जगतामम्बा॥

जगदम्बिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

जगद्धात्री । स्त्री । दुर्गाप्रभेदे ॥

जगदाधारः । पुं । वायौ ॥ काले ॥ त्रि । जगतामाश्रये ॥ जगताम् आधारः॥

जगदीशः । पुं । विष्णौ ॥ जगतामीशः॥

जगद्गौरी । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जगद्बलः । पुं । वायौ ॥ जगतो बलं येन॥

जगद्योनिः । पुं । सदाशिवे ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । प्रकृतौ ॥ भूमौ ॥ जगतो योनिः ॥

जगद्रूपम् । न । नामरूपात्मके विश्वस्मिन् ॥ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

जगद्वहा । स्त्री । धरित्र्याम् ॥

जगद्विनाशः । युगान्ते ॥ जगतां विनाशो यस्मिन् जगत्याः विनाशः ॥

जगनुः । पुं । जन्तौ ॥ वैश्वानरे ॥

जगन्नाथः । पुं । विष्णौ ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रे । उड्डानपीठस्थे भैरवे ॥ उड्डानेविमलाक्षेत्रे जगन्नाथस्तु भैरवः-स्यागमशास्त्रम्॥ शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दश सहस्त्राण्येवयात्यक्ता हरेः पदमिति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः । कृताप्रतिष्ठा भोविप्राःशोभने गुरुवासरे ॥ कृता ब्रह्मणातिशेषः ॥ महापवित्रं हिहरे निवेदितं नियोजयेद् यः पितृदेवकर्मसु । तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च प्रयान्तिलोकं मधुसूदनस्येति महाप्रसादमाहात्म्यस्थं वचनम् ॥

जगन्निवासः । पुं । जगतामाधारे सर्वाश्रये परात्मनि ॥ जगतांनिवासः ॥

जगन्नुः । पुं । जगन्वर्थे ॥

जगरः । पुं । कवचे । सन्नाहे॥ जगता गृह्यते । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इति णिच् । वाहुलकाद्रः । जागर्त्ति । अच् । पृषोदरादिर्वा ॥

जगलः । पुं । मदनद्रुमे ॥ मेदके । सुराकल्के ॥ पिष्टमद्ये ॥ त्रि । धूर्त्ते । कितवे ॥ भृशं गलति गल्यते वा । गलअदने । यङ्लुगन्तात् अच् । संज्ञापूर्वकत्त्वाद्दीर्घेऽकित इति न दीर्घः ॥

जग्धम् । त्रि । भुक्ते । भक्षिते ॥ अद्यते स्म । अद॰ । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति जग्धिः । इकार उच्चारणार्थः । धत्त्वम् । झरोझरिसवर्णे ॥

जग्धतृणः । त्रि । भक्षिततृणे ॥ जग्धं तृणमनेन ॥

जग्धिः । स्त्री । विघसे । भोजने । जेमने ॥ अदनम् । अद॰ । स्त्रियांक्तिन् । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ॥

जघनम् । न । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे

॥ कटौ ॥ हन्यते । हन्तेः शरीराव यवेद्देचेत्यच् ॥ यद्वा । वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तादच् । अनित्यमागमशास्त्रमित्यभ्यासस्यनुगतोनुनासिकान्तस्येतिनुक् न ॥

जघनकूपौ । पुं । कुकुन्दरयोः ॥ द्विवचनान्तोयमिति हलायुधः ॥

जघनचपला । स्त्री । मात्रावृत्तेष्वार्याप्रभेदे ॥ यथा । प्राक्प्रतिपादितम र्द्धे प्रथमेचरमेदलेतुचपलायाः । ल च्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभि र्जघनचपला ॥ यथा । कृष्णः शृङ्गारपटु र्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः । आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरोजघनचपलानामिति ॥

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । कडम्बरी इति भाषा ॥ जघनेफलमस्याः । अमूर्द्धेतिसप्तम्याः अलुक् ॥

जघन्यः । त्रि । चरमे ॥ गर्हिते ॥ धर्मार्थकामाः सममेवसेव्या योह्येकसक्तः सजनोजघन्यः ॥ अल्पे ॥ पुं । शूद्रे ॥ न । मेहने । शिश्ने ॥ अश्लेषा शतभिषा आर्द्रा स्वातिः ज्येष्ठा भरणी एषुनक्षत्रेषु ॥ जघनेभवः । दिगादित्वात् यत् शरीरावयवत्वाद्वा ॥ यद्वा । कुटिलं हन्यते । हन्ते र्यङन्तादचोयत् । अनित्यमागमशास्त्रमिति नुगतो ऽनुनासिकान्तस्येति ननुक् ॥ जघनमिववा ।-शा०यः ॥

जघन्यजः । पुं । स्त्री । वृषले । शूद्रे ॥ त्रि । कनिष्ठे ॥ जघन्ये ऽवरकाले जातः । सप्तम्यांजनेर्डः ॥ जघन्यात् त्याज्यात् जातः । जनी० । पञ्चम्यामजाताविति डः ॥

जघन्यभम् । न । जघन्यसंज्ञकेषु षट्सु नक्षत्रेषु ॥ जघन्यञ्चतत्भञ्च ॥

जघ्निः । पुं । हननयोग्यास्त्रे ॥

जघ्नुः । त्रि । घातके । हन्तरि ॥ हन्ति । हन० । कुर्भ्रश्चेतिचकारात् अन्यतोपि कुर्द्वातोर्द्वित्वञ्च ॥

जङ्गमः । त्रि । स्थावरेतरे । चरे । चरिष्णौ ॥ वक्रंगच्छति । गत्यर्थानां नित्यंकौटिल्यइति यङ् भृशार्थे वा- । पचाद्यच् ॥

जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रे ॥ वारित्रायाम् ॥

जङ्गमगुल्मः । पुं । प्रचारिपदातिसमूहे । गल्ल इति भाषा ॥

जङ्गमेतरः । त्रि । स्थावरे ॥

जङ्गलः । पुं । न । पिशिते ॥ त्रि । निर्जनस्थाने ॥ वनप्रधानदेशे ॥

जङ्गालः । पुं । सेतौ ॥ रोधविशेषे ।

जंगलादितिख्याते ॥ इतिजटाधरः ॥

जङ्घलम् । न । विषे ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

जङ्घन्यमानः । त्रि । अतिशयेन हन्यमाने । भृशंपीड्यमाने ॥

जङ्घा । स्त्री । प्रसृतायाम् । गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागे । टङ्कायाम् । टाँग जाँघ इतिच भाषा ॥ जायन्ते रोमाण्यस्याम् । जनी० । अच् । तस्य जङ्घच ॥ यद्वा । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् अन्येभ्योपीति-डः ॥ टाप् ॥

जङ्घाकरिकः । त्रि । धावके । जाङ्घिके । जङ्घाजीविनि ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचारात् गतिर्जङ्घा । सैवकरो रा-जदेयो भागः आकरः श्रेष्ठो वा । ज-ङ्घाकरोऽस्यास्ति । अतइनिठनावितिठन् ॥ जङ्घेव करीहस्ती यस्येति वा । कन् ॥

जङ्घात्राणम् । न । जङ्घासन्नाहे । मञ्चुके ॥

जङ्घालः । त्रि । वेगिनि । अतिजवे ॥-अतिशयिता जङ्घास्य ॥ सिध्मादित्वाल्लच ॥ पशुविशेषाणांगणे ॥ हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः । राजीवोपिच मुण्डीचेत्याद्या जङ्घालसंज्ञकाः ॥ हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः । कुरङ्गईष-त्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिकोमहान् ॥ ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इतिकीर्त्तितः । पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पकः । न्यङ्कुर्बहुविषाणोथशम्बरोगवयान् महान् । राजीवस्तुमृगोज्ञेयोराजीभिः परितोवृतः ॥ योमृगः शृङ्गहीनः स्यात् समुण्डीति निगद्यते ॥ जङ्घालाः प्रायशः सर्वेपित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापिलघवोबलवर्द्धनाः ॥

जङ्घिलः । त्रि । जङ्घाले ॥ अतिशयिते जङ्घेअस्य । पिच्छादित्वात् इलच् ॥

जजः । पुं । योधे ॥ जजति । जजयुद्धे । पचाद्यच् ॥

जञ्जपूकः । त्रि । वाचाले ॥ पुनःपुनर्भृशंवा गर्हितं जपति तच्छीलः । यजजपदशांयङ इत्यूकः

जञ्जभ्यमानः । त्रि । गात्रविनामेन वि-दारितमुखेपुरुषे ॥ इति कर्ममी-मांसा ॥

जटा । स्त्री । केशविकारे । सम्बद्धकचे । व्रतिनः शिखायाम् । सटायाम् ॥ जायते जन्यतेवा । जनेष्टन्लोपश्चेति टन् धातोरन्त्यस्य लोपश्च ॥ मूले । शिफायाम् । जड इति भाषा ॥ मां-स्याम् ॥ वेदपाठविशेषे ॥ सामगा-

नेपकरणे ॥ रुद्रजटायाम् ॥ शताव र्याम् ॥ जटति। जटसङ्घाते। अच्। टाप् ॥ जटाअस्त्यस्यावा। अर्श आद्यच् ॥

जटाजूट: । पुं । जटासमूहे ॥ जटा नां-जूटोवन्ध: ॥

जटाज्वाल: । पुं । प्रदीपे ॥

जटाटङ्क: । पुं । शिवे ॥ जटायांटङ्को-यस्य ॥

जटाटीर: । महादेवे । शिवे ॥

जटाधर: । पुं । महेश्वरे ॥ बुद्धभेदे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् । जटानां धर: ॥ त्रि । जटाधारिणि ॥ जटाधर: सन् जुहुधीह पावकम् ॥

जटामांसी । स्त्री । नलदे । मांस्याम् । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

जटायु: । पुं । अरुणपुत्रे सम्पाते: कनीयसि दशरथसखे गृध्रविशेषे ॥ ॥ जटांयाति प्राप्नोति । या० । मृ० कु: ॥ गुग्गुलौ ॥

जटायुध: । पुं । गुग्गुलौ ॥

जटायुष् । पुं । जटायौ ॥ गुग्गुलौ ॥ जटाआयुरस्य ॥

जटाल: । पुं । कर्चूरे ॥ गुग्गुलौ ॥ मुष्कके ॥ वटे ॥ त्रि । जटाधरे । जटावति ॥ जटाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादा-तोलजन्यतरस्याम् ॥

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ टाप् ॥

जटावान् । त्रि । जटिले ॥

जटावती । स्त्री । जटामांस्याम् ॥

जटावल्ली । स्त्री । गन्धमांस्याम् ॥ रुद्रजटायाम् ॥

जटि: । पुं । प्लक्षद्रुमे ॥ जटायाम् ॥ समूहे । जटति । जट० । सर्वधातुभ्य इन् ॥

जटित: । त्रि । खचिते ॥

जटी । पुं । प्लक्षागमे । पाकरि इति भाषा ॥ सर्पविशेषे ॥ त्रि । जटायुक्ते ॥ मत्वर्थे व्री० इनि: ॥

जटिल: । पुं । जटावति ब्रह्मचारिप्रभेदे ॥ सिंहे । केशरिणि ॥ त्रि । जटायुक्ते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसा नगणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहं व्रजामि विपिने-जटिल स्तपस्वीति ॥ जटाऽस्त्यस्य ।-पि० इलच् ॥

जटिला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ वचायाम् ॥ दमनकवृक्षे ॥ राधिकाश्वश्र्वाम् ॥ टाप् ॥

जटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे ॥ जटामांस्याम् ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

जटुल: । पुं । पिप्लौ । देहस्थेकृष्णलक्ष्मणि । लस्सन इति भाषा ॥ जटति । जट० । बाहुलकादुलच् ॥

जठरः । पुं । न । कुक्षौ ॥ त्रि । वृद्धे ॥ कर्कशे । कठिने ॥ जायतेऽस्मिन् जन्तुर्मलो वा । जनेररष्ठचेत्यरः । पृषोदरादिः ॥

जठरनुत् । पुं । आरग्वधे ॥

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे ॥

जडः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुरुषे ॥ यथा । इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा नवेत्ति योमोहात् । परवशगः सभवेदिह नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषइति ॥ वेदग्रहणासमर्थे । मूर्खे ॥ न । वारिणि ॥ सीसके ॥ त्रि । हिमग्रस्ते ॥ मूके ॥ अप्रज्ञे । बुद्धिविकले ॥ अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हितत् ॥ अनुद्यमे ॥ जलति घनीभवति । जलघातने । अच् । डलयोरेकत्वम् ॥

जडक्रियः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घसूत्रिणि ॥ जडाक्रियायस्य ॥

जडता । स्त्री । जाड्ये । स्तैमित्ये । अपाटवे ॥ विरहदुःखेनजीवनमात्रस्थितौ ॥

जडभरतः । पुं । ऋषभपुत्रे । राज्ञि ॥ यन्नाम्नेदं भारतं वर्षमभूत् ॥

जडा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् । शूकशिम्ब्याम् ॥ जडयति । तत्करोतीतिणिजन्तात् अच् । टाप् ॥

जडिमा । पुं । जडतायाम् ॥ यथा । दृष्टाऽनिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वऽनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽभिधीयते ॥ जडस्य भावः । इमनिच् ॥

जडुलः । पुं । जटुले ॥ जलति । जल । बा॰ उलच् । डलयोरैक्यम् ॥

जतु । न । अलक्ते । लाक्षायाम् ॥ जायते । जनी॰ । फलिपाटीत्युः तोन्तादेशश्च ॥

जतुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ लाक्षायाम् ॥ जटुले ॥ जत्विव । इवेप्रतिकृताविति कन् ॥

जतुका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । चर्मचटिकायाम् ॥ गन्धद्रव्यविशेषे । जन्याम् ॥ पर्पट्याम् ॥ मालवदेशप्रसिद्धे लताविशेषे । तिर्यक्फलायाम् । निशान्धायाम् । जनेष्टायाम् ॥ कन्नन्तात् टाप् ॥

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

जतुकृत् । स्त्री । जन्याम् । चक्रवर्त्तिन्याम् । गन्धद्रव्यविशेषे । चकवत् इति भाषा ॥ जतुकरोति । क्विप् ॥

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्प्पट्याम् ॥

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् ॥

जतुपुत्रकः । पुं । नवे । द्यूतोपकरणविशेषे । पाशकगुटिकायाम् ॥

जतुमणिः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । सममुत्सन्नमरुजं मण्डलंकफरक्तजम् । सहजं लक्ष्मचैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्चसः ॥ इतिनिदानम् ॥

जतुरसः । पुं । अलक्तके ॥

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् ॥ जनीवृक्षे । चकवत इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ जायते आरोग्यमनया । जनी० । उलूकादयश्चेति निपातनात् क्वचिदकिङिन्त्यपिनलोपः ॥

जत्रु । न । स्कन्धकक्षयोः सन्धौ । कण्ठस्याधोभागे स्थितयोरस्थ्नोः ॥ कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ जत्रुणी समुदाहृते ॥ जायते वाहुरस्मात् । जनी० । जत्र्वादित्वात् रुप्रत्ययेनकारस्यतकारश्च ॥

जत्वश्मकम् । न । शिलाजतुनि ॥

जनः । पुं । लोके ॥ पृथग्जने । पामरे ॥ शास्त्रीयविवेकहीने ॥ महर्लोकोर्द्धलोके ॥ जनो ऽष्टकोऽव्यवच्छिन्नः पितृजकुजनाश्रयः ॥ जननं जनः जन्म । भावेघञ् । जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः ॥ समुद्रस्य दैत्यविशेषेषु ॥ शार्कराक्ये मुनौ ॥

जनकः । पुं । पितरि ॥ मिथिलाधिपेविदेहे ॥ कारणे ॥ जनयति । जनीप्रादुर्भावे । ण्वुल् । जनिवध्योश्चेतिन वृद्धिः ॥ चि । उत्पादयितरि ॥

जनकतनया । स्त्री । } सीतायाम् ॥
जनकनन्दिनी । स्त्री । }

जनकराजकूपः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जनकसुता । स्त्री । जानक्याम् ॥

जनकात्मजा । स्त्री । श्रीरामपत्न्याम् । सीतायाम् ॥ जनकस्य आत्मजा ॥

जनकारी । पुं । अलक्तके ॥ नाम्नो ऽयम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः । पुं । चण्डाले ॥ अधार्मिकान् जनान् गच्छति । जनेभ्यो गच्छतिवा । गमश्चेति खच् मुमागमः ॥

जनता । स्त्री । जनानां समूहे ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । तलन्तः स्त्रियाम् ॥ जनत्वे ॥ भावेतल् ॥

जननम् । न । वंशे ॥ जन्मनि ॥ जन्यते । जनी० जनजनने वा । ण्यन्तः । कर्मणिल्युट् ॥ दीक्षयाध्वरेयजमानस्यजन्मनि ॥ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्तियेदीक्षयन्तीत्यादिश्रुतेः । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादितिमनुस्मृतेश्च ॥

जननिः । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये ॥

जननी । स्त्री । मातरि । प्रस्वाम् ॥ दयायाम् ॥ कटुकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

जनीनामगन्धद्रव्ये ॥ जनयति । जनी० कृत्यल्युटो बहुलमितिल्युट् । टित्वान् ङीप् ॥

जनपदः । पुं । देशे । नीद्वति ॥ जनःपदं वस्तु यत्र ॥ जने ॥

जनपदी । पुं । जनपदस्वामिनि ॥

जनप्रवादः । पुं । कैालीने । वचनीयतायाम् । लोकापवादे ॥

जनप्रियः । पुं । धान्यके ॥ शोभाञ्जने ॥ त्रि । जनानां प्रीतिविषये ॥

जनमेजयः । पुं । परीक्षितराजस्य पुत्रे । पारीक्षिते ॥ पुरुराजपुत्रे ॥ जनमेजयति । एयन्तादेजेः कर्त्तरिखश् । जनस्यमुमागमः ॥

जनयिता । पुं । ताते । पितरि ॥ जनयति । जनी । तृच् ॥

जनयित्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ तृजन्तात् । ऋन्नेभ्योङीप् ॥

जनरवः । पुं । लोकवादे ॥ यथा । परीवाद स्तथ्यो भवति वितथोवापि म हतां तथा प्युच्चैर्धाम्नां हरतिमहिमानं जनरवः । तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटनिहताशेषतमसो रवेस्तादृक्तेजो नहिभवति कन्यां गतवतः ॥ इति वल्लभसेनः ॥

जनलोकः । पुं । महर्लोको परिभुवने । महर्लोकः चितेरूर्द्धं मेककोटि प्रमाणतः । कोटिद्वयेच संख्यातो जनोभूर्लोकतोजनैः ॥ निवसन्त्यमला यत्रमानसा ब्रह्मणः सुताः । सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्वेतेह्यूर्द्ध्वरेतस इतिकाशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः । पुं । श्वेतरोहितवृक्षे ॥ त्रि । लोकप्रिये ॥

जनवादः । पुं । जनप्रवादे ॥

जनवार्त्ता । स्त्री । लोकानां किंवदन्त्याम् ॥

जनश्रुतिः । स्त्री । सत्यानृतसाधारणलोकप्रसिद्धौ । किंवदन्त्याम् ॥ जनेभ्यः श्रूयते । श्रुश्रवणे । क्तिन् ॥

जनस्थानम् । न । दण्डकारण्ये ॥ दण्डकारण्यस्यान्तिके स्थानविशेषे ॥

जनातिगः । त्रि । लोकातिशयिनि ॥ जनमतिगच्छति । गम० । अन्यत्रापीतिडः ॥

जनान्तः । पुं । देशे । जिला इति पारस्य भाषा ॥ इति धनञ्जयः ॥

जनान्तिकम् । न । अप्रकाशे । अगोचरे ॥ त्रिपताकाकरेणा ऽन्यानपवार्यान्तिये कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्या ज्जनानांतज्ज नान्तिकम् ॥

जनार्दनः । पुं । नारायणे । विष्णौ ॥ सर्वैःसाधुभिर्जनैःस्वाभिलषिताभ्युदयनिःश्रेयससिद्धये अर्द्यते याच्यते

इति व्युत्पत्तौ अर्द्दतेर्याञ्चार्थात् कृ
त्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् ॥
यद्वा । जननं जनः जन्म । तमर्द्दय
ति इति जनार्द्दनः । अर्द्द हिंसायाम्
। नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ जनाःसमुद्र
स्थादैत्यभेदाः तेषामर्द्दन इतिवा॥
जनान् दुर्जनान् अर्द्दयति हिनस्ती
तिवा ॥

जनाशनः । पुं । वृके ॥

जनाश्रयः । पुं । मण्डपे ॥ जनानांलो
कानामाश्रयः ॥

जनिः । स्त्री । उत्पत्तौ । अभूतप्रादुर्भा
वे ॥ नाऽसतो जन्मनायोगः सतः
सत्त्वान्नचेष्यते । कूटस्थेविक्रिया ना
स्ति तस्माद् जानतोजनिः ॥ जनन
म् । जनी० । जनिघसिभ्यामिण् । ज
निवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ॥

जनितः । त्रि । उत्पादिते ॥

जनित्वः । पुं । पितरि ॥ जायतेऽस्मा
त् । जनी० । जनिदित्यादिना जने
रित्वन् । जनित्वौ मातापितरौ ॥

जनित्वा । स्त्री । मातरि ॥ टाप् ॥

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् ॥

जनिमा । पुं । जन्मनि ॥ जायते । ज-
नी० । जनिमृङ्भ्यामिमनिच् ॥

जनी । स्त्री । सीमन्तिन्याम् ॥ वध्वाम्
। स्नुषायाम् ॥ जायते गर्भो वंशोवा
ऽस्याम् ॥ उत्पत्तौ ॥ ओषधीभेदे ।
जतूकायाम् ॥ जायते आरोग्यमन
या । जनी० । जनिघसिभ्यामितीण्
। जनिवध्योश्चेति नवृद्धिः । कृदिका
रादितिङीष् ॥

जनुः । न । जन्मनि ॥ जननम् । जनी० ।
जनेरुसिः ॥

जनूः । स्त्री । जनने । जन्मनि ॥

जनेष्टः । पुं । मुद्गरवृक्षे ॥

जनेष्टा । स्त्री । जतुकायाम् ॥ जातीपु
ष्पे ॥ वृद्धिनामौषधौ ॥ हरिद्रायाम् ॥

जनोदाहरणम् । न । यशसि ॥

जनौः । पुं । जनरक्षके ॥ जनान् अव
ति । अव० । क्कोरित्यूठ् । वृद्धिः ।
ग्लौवत् ॥

जन्तुः । पुं । प्राणिनि । जननशीले ॥
अविद्यादि हृदयग्रन्थिभिर्युते संसारि
णि । वस्तुस्वरूपादर्शिनि ब्रह्मादिस्त
म्बपर्यन्ते प्राणिजाते ॥ जायते । ज
नी० । कमिमनिजनीति तुः ॥

जन्तुकम्बुः । पुं । कृमिशङ्खे ॥

जन्तुका । स्त्री । नाडीहिङ्गुनि । राम
ठ्याम् ॥ लाक्षायाम् ॥

जन्तुघ्नः । पुं । वीजपूरे ॥ न । विडङ्गे ॥
हिङ्गुनि ॥ त्रि । जन्तुघातिनि ॥

जन्तुघ्नी । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्तुनाशनम् । न । हिङ्गुनि ॥ विडङ्गे ॥

जन्तुपादप: । पुं । कोषाम्रवृक्षे ॥

जन्तुफल: । पुं । उदुम्बरे ॥ जन्तव: फलेऽस्य

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बूके ॥

जन्तुला । स्त्री । काशतृणे ॥

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्म: । पुं । न । जन्मनि ॥ जननम् । इषुयुधीति वाहुलकात् जनेर्मक् ॥

जन्मकील: । पुं । हरौ ॥

जन्मद: । पुं । पितरि ॥

जन्मदा । स्त्री । मातरि ॥

जन्म । न । आद्यक्षणसम्बन्धे । उत्पत्तौ । जनने । शुभाशुभकर्मवशात् पौन: पुन्येनतत्तद्विविधयोनिषूद्भवे । गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणरूपे विग्रहभेदग्रहणे ॥ वासना कर्म विद्याच त्रयं जन्मप्रयोजकम् ॥ उक्तञ्च सारकलिकायाम् । गर्भात् कोटिगुणं दु:खं योनियन्त्रनिपीडने । संमूर्च्छितस्य जठराज्जायमानस्यदेहिन: ॥ जायमान: पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलानन: । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धन: ॥ अधोमुखो वैक्रियतेप्रवलै: सूतिमारुतै: । क्लेशान्निष्क्रान्तिमायातिजठरान्मातु रातुर इति ॥ प्रेत्यभावे ॥ सच अपूर्वदेहेन्द्रियादिसम्बन्ध: । निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारवुद्धिवेदनाभि: पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म । नतु पुरुषस्य परिणाम: तस्यापरिणामित्वात् । जन्मात्र नासत: सत्त्वं किन्तु देहेन संयुति: । प्रादुर्भावो जनेरर्थ: सतएवसयुज्यतेइत्युक्त: ॥ प्रथमतारायाम् ॥ जननम् जायते-वा । जनी॰ । मनिन् ॥

जन्मवन्धविनिर्मुक्त: । त्रि । जन्मात्मकेन वन्धेन विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषंत्यक्ते ॥

जन्ममास: । पुं । जन्मनोमासे ॥ आरभ्य जन्मदिवसं यावत् त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममास: स विज्ञेयो वर्जित: सर्वकर्मसु ॥

जन्मर्क्षम् । न । जन्मनो नक्षत्रे ॥

जन्मवर्त्म । न । योनौ । भगे ॥ जन्मनोवर्त्म ॥

जन्मान्तरम् । न । परलोके । भवान्त-रे । अमुत्र ॥

जन्माष्टमी । स्त्री । श्रीकृष्णस्य जन्मतिथौ ॥ सातुमुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य-कृष्णाष्टमी । गौणचान्द्रेण भाद्रस्य कृष्णाष्टमी ॥ अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौयुगे । अष्टाविंशतिमे जात: कृष्णोऽसौदेवकी सुत: ॥

जन्मी । पुं । प्राणिनि ॥ जन्माऽस्यास्ति । अतइनि: ॥ जन्माऽस्यास्ति वा ।

त्री॰ इति: ॥

जन्मेजयः । पुं । जनमेजये राज्ञि ॥ जन्मनैवाग्निशुद्धेन यज्ञेनेजितवान् यतः । एजृकम्पनेधातोर्हि जन्मेज यइतिस्मृतइतिनिरुक्तिः॥शकंध्वादि त्वात् पररूपम् ॥

जन्यः । पुं । जनके ॥ न । हट्टे ॥ परी वादे । कौलीने ॥ युधि । सङ्ग्रामे ॥ त्रि । उत्पाद्ये ॥ जनकस्य स्वभावो-ह्रि जन्येतिष्ठति निश्चितम् । यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥ नवोढाज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ नव वरस्यज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ वरस्निग्धे । जामातृवत्सले ॥ देहे ॥ जननम् । जनेर्यक् ॥ जायते वा । भव्यगेये तिसाधुः ॥ यद्वा । जायते जनयति वा । अचोयत् तकिशसिचतियति जनिभ्योयद्वाच्यः । जनेर्यद्विधिः स्वरा र्थः । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतापिरूप सिद्धेः । नचवृद्धिप्रसङ्गः जनिवध्योश्चे तिनिषेधात् ॥ जनस्यजल्पः कतजन त्वादिति यत् ॥ यद्वा । जनींवधूं व हति प्रापयति । संज्ञायामितिसाधुः॥

जन्या । स्त्री । मातृवयस्यायाम् ॥ मुदि । प्रीतौ ॥ जायतेऽस्याम् । जनयति वा । पयदन्तात् यदन्ताद्वा टाप् ॥

जन्युः । पुं । प्राणिनि ॥ अग्नौ ॥ धात रि । परमेष्ठिनि ॥ जायते । जनी॰ । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् ॥

जपः । पुं । श्रुतिमन्त्राद्यावृत्तौ ॥ जप स्तद्गाधयं ध्येयसम्मुखीकरणं मुने । मानसश्चान्तः सञ्जल्परूपस्य उपांशु संज्ञकस्यच स्वसंवेद्यलघुध्वने र्भाष्य स्यच श्रूयमाणस्य मन्त्रस्य ध्येयसम्मु खीकरणायावर्त्तने ॥ मन्त्रार्थज्ञाने जपस्य फलाजनकत्वमुक्तं तन्त्रशास्त्रे । यथा । यथापशुर्भारवाही न तस्य-भजते फलम् । तथैवार्थानभिज्ञो न जपस्यफलमश्नुतइति ॥ स्वाध्याये ॥ जपनम् जप्यतेवा । जपमानसेच । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप् ॥

जपनम् । न । जपे ॥

जपपरायणः । पुं । जपनशीले । जपा-सक्ते ॥

जपा । स्त्री । जबावृक्षे ॥ जपासङ्ग्राहि णी केश्या त्रिसन्ध्याकफवातजित् ॥ जपति । जप॰ । पचाद्यच् । टाप् ॥

जप्यम् । त्रि । अघमर्षणादौ ॥ जप्यते । जप॰ । पोरदुपधादितियत् ॥

जप्येश्वरः । पुं । तिर्थस्थानविशेषे ॥ य था । जप्येश्वरे महास्थानेशङ्करोच-त्रिशूलिनो । त्रिशूलीशङ्करस्तत्रसर्व-पापविमोचक इति ॥

जबाला । स्त्री । सत्यकामस्यर्षेर्मातरि ॥

जमजः । त्रि । यमजे ॥

जमदग्निः । पुं । परशुरामपितरि । ऋचीकमुनिपुत्रे भृगुवंशजे यमदग्निमुनौ ॥

जमनम् । न । भोजने ॥ जमु अदने । ल्युट् ॥

जम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्योः ॥ जाया च पतिश्च राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जमभावो निपात्यते ॥ नित्यं द्विवचनान्तः ॥

जम्बालः । पुं । शैवाले ॥ पङ्के ॥ जमति । जमु० । बाहुलकादालन् ॥ यद्वा । जम्ब अदने इति धातुः । भावे घञ् । जम्बं लाति । ला दाने । आतोनुपेतिकः । प्र० ॥

जम्बालिनी । स्त्री । नद्याम् । शैवलिन्याम् ॥

जम्बीरः । पुं । जंभीरी इति जमटु इति च पर्वतीयभाषाप्रसिद्धे दन्तशठे । जम्भीरे । जम्भले ॥ जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् । शूलकासकफोत्क्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित् ॥ आस्यवैरस्यहृत्पीडा वह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिका तद्वत्तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी ॥ प्रस्थपुष्पे । मरुवा इति ख्याते ॥ अर्जके ॥ सितार्जके ॥ जम्यते । जमु० । गम्भीरादयश्चेति ईरन्नन्तः साधुः ॥ यद्वा । जम्यते । विच् । बीरयति । बीर विक्रान्तौ । अच् । जम् चासौ बीरश्च ॥

जम्बुः । स्त्री । जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । सुरभिपत्रायाम् । नीलफलायाम् ॥ मेरुसरिति ॥ जम्बुद्वीपे ॥ जम्बुद्वीपं क्षितेर्नाभिस्तद्वृत्तं लक्षयोजनम् । क्षाराब्धिना परिवृतं परिवृत्तेन तावता ॥ न । जम्बूफले । जाम्बवे ॥ जमति । जमु० । कन्दूदृन्भूजम्बू इत्यादिना कू प्रत्ययो बुगागमश्च निपातितः । बाहुलकात् ह्रस्वः ॥ फले तु जम्ब्वाः फलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावे ओरञ् । फले लुक् । ह्रस्वो नपुंसके ॥

जम्बुकः । पुं । जम्बूकार्थेषु ॥ गोलापजाम इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ जमति । जमु० । मृगय्वादयश्चेति साधुः ॥ शृगाले ॥

जम्बुद्वीपः । पुं । न । भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे । जम्बूद्वीपे ॥

जम्बुमार्गः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जम्बुलः । पुं । जम्बूले ॥

जम्बुवनजम् । न । श्वेतजवापुष्पे ॥

जम्बूः । स्त्री । मेरुतरङ्गिण्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥ जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । राजफलायाम् । सुरभिपत्राया ।

म् ॥ सा बृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्त्याः पर्य्यायाः । महाजम्बूः महापत्रा राजजम्बूः बृहत्फला फलेन्द्रः नन्दः महाफला सुरभिपत्रा चेत ॥ विष्टम्भित्वं रोचनत्वं गुरुत्वञ्च फले गुणाः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायाः । सूक्ष्मकृष्णफला दीर्घपत्रा मध्यमा ॥ अत्रैव वनजम्बूपर्य्यायाः । भूमिजम्बूः काकजम्बूः नादेयी शीतपल्लवा सूक्ष्मपत्रा जलजम्बुका ॥ फलगुणाः । जम्बूः सङ्ग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहनुत् ॥ जम्ब्वाःफले । जम्बु नि । जाम्बवे ॥ जम्बूद्वीपे ॥ जमति । जमु० । अम्बूटनभू जम्बूकफेलूकर्क्कन्धूदिधिषूरित्युणादि सूत्रेण कूप्रत्ययो बुगागमश्च निपातितः ॥ जायते वा । जनेर्वा तौ तेनैव निपातितौ ॥ फले तु जम्ब्वाःफलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावपक्षे ओरञ् । तस्य लुप्चेतिलुप् । लुपियुक्तवत् ॥ जम्बुद्वीपे ॥

जम्बूकः । पुं । फेरवे । शृगाले ॥ नीचे ॥ पश्चिमाशापतौ । वरुणे ॥ गुलाबजामन इति प्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे । जमति । जमु० । उलूकादित्वात् साधुः ॥

जम्बूका । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । निर्वीजायाम् । रसाधिकायाम् ॥

जम्बूद्वीपम् । न । पुं । भूमेःसप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे ॥ यथा । भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनांनिवेशः ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ पुराणमतेनतु । अयंद्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोषवल्लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्रमिवसमवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नववर्षाणितेषांवर्षाणामष्टौ सीमापर्वताःसन्तीति ॥

जम्बूलः । पुं । जम्बूविटपे ॥ केतकीवृक्षे । क्रकचच्छदे ॥ न । वरपक्षीयस्त्रीणांपरिहासवचने ॥

जम्बूलमालिका । स्त्री । कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिकायाम् ॥ जम्बूलानांवरपक्षीयस्त्री परिहासवचनानांमालिका श्रेणी ॥ इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ दन्ते ॥ जम्बीरे ॥ भक्षणे ॥ अंशे ॥ हनौ ॥ तूणे ॥ जम्भयति । जभीगात्रविनामे । पचाद्यच् । रधिजभोरचीति नुम् ॥

जम्भकः । पुं । जम्भार्थेषु ॥ जभी० । ण्वु लतृचाविति ण्वुल् । नुम् ॥ स्वार्थे कोवा ॥

जम्भका । स्त्री । जृम्भायाम् ॥

जम्भगः । पुं । राक्षसविशेषे ॥

जम्भद्विट् । पुं । इन्द्रे ॥

जम्भभेदी । पुं । हरिहये । इन्द्रे ॥ जम्भमसुरंभेत्तुं शीलमस्य । सुप्यजातावितिणिनिः ॥

जम्भरः । पुं । जम्बीरे ॥

जम्भलः । पुं । जम्बीरे ॥ बुद्धदेवताविशेषे ॥ जम्भयति । जभी० । वृषादित्वात्कलः । रधिजभोरितिनुम् ॥

जम्भला । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ यथा समुद्रस्योत्तरेतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याःस्मरणमात्रेण विशल्यागर्भिणी भवेदिति ॥

जम्भा । स्त्री । जृम्भायाम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः । पुं । इन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ वज्रे ॥ जम्भस्यअरिः ॥

जम्भी । पुं । जम्बीरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः । पुं । जंभीरी इति ख्याते जम्बीरद्रुमे ॥ जम्भयति । जभी० गम्भीरादित्वात् ईरन् । रधिजभोरितिनुम् ॥

जयः । पुं । अभिमन्यौ ॥ जयन्ते ॥ युधिष्ठिरे ॥ शत्रुपराङ्मुखीकरणे । विजये । उत्कर्षप्राप्तौ । पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणे । जीत इति भाषा ॥ जयोरन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ वीररसे ॥ नारायणस्य पार्षदविशेषे ॥ इक्ष्वाकुवंशजे विजयनन्दनराजे ॥ दक्षिणद्वारगृहे ॥ अष्टाविंशतितमे वत्सरे ॥ क्षत्रियास्तु तथा वैश्याः शूद्राश्चनटनर्त्तकाः । पीडितास्ते वरारोहेजये सर्वेनसंशयः ॥ जयनम् जीयतेऽनेनवा । जि० । एरच् ॥ जयतिवा । पचाद्यच् ॥ शास्त्रविशेषे ॥ यथोक्तं ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणे । अष्टादशपुराणानि रामस्यचरितं तथा । विष्णुधर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चभारत ॥ कार्ष्णञ्चपञ्चमोवेदो यन्महाभारतंस्मृतम् । सौराश्चधर्म्माराजेन्द्रमानवोक्तामहीपते ॥ जयेतिनाम एतेषांप्रवदन्तिमनीषिण इति ॥

जयकोलाहलः । पुं । पाशकभेदे ॥ जयस्य कोलाहलो यस्मिन्सः ॥ जयध्वनौ ॥

जयढक्का । स्त्री । जीतकाडङ्का इति भाषा प्रसिद्धे वाद्यविशेषे ॥

जयदत्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥

जयद्रथः । पुं । सिन्धुराजे ॥

जेयनम् । न । तुरङ्गादिसन्नाहे ॥ जये ॥ जिजये । ल्युट् ॥

जयनी । स्त्री । इन्द्रसुतायाम् ॥

जयन्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥ भीमे ॥ चन्द्रे ॥ शिवे । शम्भौ ॥ ॥ कृष्णानुजे ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । आदिताले जयन्तःस्यात् शृङ्गाररससंयुतः । रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परइतिदामोदरः ॥ जयति । जि॰ तृभूवह्निवसीत्यादिनाझच् । झोन्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ जायतीत्वगितिच प्रसिद्धद्रव्ये ॥

जयन्ती । स्त्री । जयायाम् । तर्कार्याम् ॥ नादेय्याम् ॥ अस्यागुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधनत्वम् । तत्रकृष्णारसायनी । इतिराजनिर्घण्टः ॥ उमायाम् । गौर्याम् ॥ इन्द्रपुत्र्याम् ॥ पताकायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ योगविशेषे ॥ यथा । जयं पुण्यञ्चकुरुतेजयन्तीमितितांविदुः । रोहिणी सहिताकृष्णा मासेच श्रावणे ऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापियदाभवेत् । जयन्तीनामसा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ यात्रायोगविशेषे ॥ यथा । यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः । जयन्तानामयोगोयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥ जयति । जि॰ । तृभूवह्निवसि भासि साधि गडि मण्डि जिनन्दिभ्यश्चेति झच् सच षित् । झोन्तः । षित्वात् ङीष् ॥

जयपत्रम् । न । डिक्री इति डिगरी इतिच इङ्ग्रेजभाषा प्रसिद्धे विजयपत्रे । विवादविषयकजयबोधकलिपौ ॥ यथा । यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । क्रिया ऽवधारणोपेतं जयपत्रे ऽखिलं लिखेत् ॥ पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते इति ॥ अश्वमेधीययज्ञघोटककपालबद्धायां लिपौ ॥ यथा । त्रैलोक्यविजयीरामो रावणान्तकरः प्रभुः । तदीक्षितोवाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥ पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः । सम्पूज्यचपरित्याज्यः सर्वैरितिचसंस्कृताम् ॥ इतिवाशिष्ठरामायणम् ॥

जयपालः । पुं । दन्तीबीजे । सारके । जमालगोटा इति भाषा ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ नृपे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जयपुत्रकः । पुं । पाशकविशेषे ॥

जयमङ्गलः । पुं । ज्वरघ्ने औषधविशेषे ॥ राजवाह्ये हस्तिनि ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ यथा । चतुर्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः । शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाँचपुटे च सदिति ॥

जयवाहिनी । स्त्री । शच्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवाहिनीति रभसः ॥ जयवादिनी तिपाठान्तरम् ॥ माहेय्याम् ॥ जयसैन्ये ॥ जयस्य वाहिनी ॥

जयशेखरः । पुं । स्वर्क्षमूलत्रिकोणोच्चस्थानगो यदि गीष्पतिः । जयशेखरयोगोऽयं नानाऽमितफलप्रदः इति वर्णिते याचायोगे ॥

जया । स्त्री । जयन्त्याम् ॥ तिथिविशेषे । त्रयोदश्यष्टमी चैव तृतीया च जया स्मृता ॥ पथ्यायाम् । हरीतक्याम् ॥ उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ व्युत्पत्तिर्यथा । जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः । जयं ददाति या नित्यं सा जया परिकीर्त्तितेति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ दुर्गायाः सख्याम् ॥ बुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ गणिकारिकायाम् । अग्निमन्थवृक्षे ॥ विजयायाम् । भङ्गायाम् ॥ पताकाविशेषे ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ शान्तावृक्षे ॥ जयति । जि० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जयारवः । पुं । वन्दिनां जयजयेतिशब्दे ॥

जयावहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयाश्रया । स्त्री । जरडीतृणे ॥

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयी । त्रि । जययुक्ते । विजयिनि ॥ जेतुं शीलमस्य । प्रजोरिनिरित्यधिकारे जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्चेति इनिः ॥

जय्यः । त्रि । जेतुं शक्ये ॥ जिजये जि-अभिभवे वा । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति यान्तादेशः । गुणः । शकिलिङ् चेति शक्तार्थे इति यान्तादेशः ॥

जरठः । त्रि । कर्कशे ॥ पाण्डौ ॥ कठिने ॥ जीर्णे ॥ जीर्यति । जूष् वयोहानौ । वाहुलकादठः ॥ पुं । जरायामिति विश्वः ॥

जरडी । स्त्री । तृणविशेषे । गण्डाटिकायाम् । सूनालायाम् ॥

जरणः । पुं । न । जीरके ॥ अजाज्याम् । कृष्णजीरके ॥ हिङ्गुनि ॥ सौवर्चले ॥ कुष्ठौषधौ ॥ पुं । कासमर्द्दे ॥ जरयति । जूष्० । नंद्यादित्वात् ॥ ल्युः

जरणाद्रुमः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥

जरणा । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

जरन् । त्रि । जरातुरे । वृद्धे ॥ पुराण

ने ॥ जीर्यति । जृष्० । जीर्यतेर-
तृन् ॥

जरती । स्त्री । जीर्णायाम् । वृद्धायाम्
॥ उगितश्चेतिङीप् ॥

जरत्कारः । पुं । जरत्कारुमुनौ ॥

जरत्कारुः । पुं । मुनिविशेषे । यायाव
रे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरत्कारुः । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरत्कारुप्रिया । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरद्गवः । पुं । वृद्धोत्ते ॥ जरन् चासौगौ
श्च । पूर्वकालैकेतिसमासः । गोरत
द्धितलुकीतिटच् ॥ गृध्रविशेषे ॥

जरन्तः । पुं । महिषे ॥ त्रि । वृद्धे ॥ जी
र्यति । जृष्० । जृविशिभ्यांझच् ॥

जरसानः । पुं । पुरुषे ॥ जीर्यते । जृष्०
। छन्दस्यसानच्शुजृभ्यामित्यसानच् ॥

जरा । स्त्री । विस्रसायाम् । वयः कृत
श्लथमांसाद्यवस्थाविशेषे । प्रणाश-
क्तितेजोनिरोधपरपरिभवादिहे-
पायां वलिपलितादिलक्षणायां व
योहानौ ॥ सा तु कालकन्या । यथा ।
कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां
नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः
क्षयाय जवनेश्वरः ॥ इति श्रीभागव
तम् ॥ एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टि
रजस्सृताः । मृत्युकन्यासुताश्चैव
जरा तस्याश्च कन्यका ॥ जराच भा

तृभिः सार्द्धं भ्रमत्भ्रमति भूतलम् ।
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च
सम्मतम् ॥ पलायन्तेच तं दृष्ट्वा वै
नतेय मिवोरगाः ॥ चक्षुर्जलञ्च व्या
यामः पादाधस्तैलसेवनम् । कर्णे तै
लं मूर्द्धितैलं जराव्याधिविनाशनम्
॥ वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा ऽस्वप्नं क
रोतियः । वालाञ्चसेवते काले जरा
तं नोपगच्छति ॥ खातशीतोद-
कस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् । नोपया
ति जरा तञ्च निदाघे ऽनिलसेवि-
नम् ॥ प्रावृडुष्णोदकस्नायी घन-
तोयं नसेवते । समयेच समाहा-
री जरा तं नोपगच्छति ॥ शरद्रौ
द्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्त्वर्जये-
त् । खातस्नायी समाहारी जरा तं
नोपतिष्ठते ॥ खातस्नायीच हेमन्ते
कालेवह्निं निषेवते । भुङ्क्ते नवा
न्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥ शि
शिरे ऽशुकवह्निंच नवोष्णान्नञ्चसेव
ते । य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नो
पगच्छति ॥ सद्योमांसं नवान्नञ्च
वालस्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतञ्च से
वते योहि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीय
ते जलम् ॥ । नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बू
लं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधिहैय

क्षीरञ्च नवनीतं तथागुडम् । नित्यं भुङ्क्ते संयमीयो जरांतंनैव गच्छयि ॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कं स्तरुणं दधि । तं सेवन्तंजरा याति प्रहृष्टाभ्रातृभिःसह ॥ रात्रौ येदधिसेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् । तमुपैति जरा हृष्टाभ्रातृभिः सहसुन्दरि इतिब्रह्म वैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डम् ॥ अस्याऔषधं यथा । पलाशचूर्णं समधुगव्याज्यामलका न्वितम् । सविडङ्गं पीतमाचं नरंक्क र्यान्महामतिम् ॥ मासैकेन महादेव जरामरणवर्जितः ॥ पलाशवीजं सघृतंतिलम च्छन्वितं समम् । स माहं भक्षितं रुद्र जरां नयति संच यमिति गारुडे १९६ अध्यायः ॥ चौरिकाहवे ॥ राक्षसीविशेषे ॥ यथा । अन्यस्यामपिभार्यायां शकले द्वद्वस्यात् । तेमातावहिरुत्सृष्टे जरयाचाभिसन्धिते ॥ जीर्यत्यनया । जूष् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । इत्यङ्गो ङिगुणः ।टाप् ॥ याचभार्याविरूपा चौकश्मला कलहप्रिया । वचनोत्तरवक्त्रीच साजरान जराजरेति चाणक्यम् ॥

जरातुरः । त्रि । जर्जरे । जरारोगग्रस्ते ॥

जरापुष्टः । पुं । जरासन्धे ॥

जराभीरुः । पुं । मदने । कामदेवे ॥ त्रि । जराभयशीले ॥

जरायणिः । पुं । जरासन्धे ॥

जरायुः । पुं । उल्वे । गर्भाशये । गर्भावरणचर्मणि ॥ येनवेष्टितो गर्भःकुक्षौतिष्ठतिसजरायुः ॥ यातुचर्माकृतिः सूक्ष्माजरायुः सानिगद्यतेइति भगवतीगीतोक्तेः ॥ जटायौ पक्षिराजे ॥ जरामेति । किञ्जरयेःश्रिणा इतिञुण् ॥

जरायुजः । त्रि । मनुष्यपश्वादौ ॥ पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः । रक्षांसिच पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा इति मनुः ॥ यातुचर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते । शुक्रशोणितयोर्योग स्तस्मिन्सञ्जायतेयतः । तद्गर्भाभवेद्यस्मात्तेनप्रोक्तोजरायुज इति श्रीभागवते भगवतीगीता ॥ जरायोर्जातः । पञ्चम्यामितिजनेर्डः ॥

जरासन्धः । पुं । चन्द्रवंशीयेनृपविशेषे । मागधभूपे । बार्हद्रथौ ॥ अन्यस्यामपि भार्यायां शकले द्वे इहद्रथात् । तेमाचावहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीवजीवेति क्रीडन्त्याजरासन्धोऽभवत्सुतः इति भागवतम् ॥ जरयासन्धितोयस्मात् जरासन्धस्त

तःस्मृतः ॥

जरासन्धजित् । पुं । भीमसेने ॥

जरी । त्रि । वृद्धे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

जरूथम् । न । मांसे ॥ स्थूलमांसे ॥ जीर्यति । जृष् । जृवृभ्यां मूथन् ॥ पुं । असुरविशेषइतिवेदभाष्यम् ॥

जर्ज्जरम् । न । शैवले ॥ शक्रध्वजे ॥ त्रि । जरातुरे ॥ जीर्णे ॥ जर्जति । जर्ज परिभाषणभर्त्सनयोः । वाहुलका दरः ॥

जर्ज्जरीकः । त्रि । वहुच्छिद्रद्रव्ये ॥ जरातुरे ॥ जर्जति । जर्ज । पर्फरीकादयश्चेति साधुः ॥

जर्णः । पुं । चन्द्रे ॥ वृक्षे ॥ जीर्यति । जृष् । कृदृजृसीतिनन् ॥ त्रि । जार्णे ॥

जर्त्तिकः । पुं । जट्ट इतिप्रसिद्धे वाह्लीकदेशस्थेशूद्रे ॥ यथा । शाकलं नामनगर मापगानामनिम्नगा । जर्त्तिका नामवाह्लीका स्तेषांवृत्तं सुनिन्दितमितिभारतेकर्णपर्व ॥

जर्त्तिलः । पुं । अरण्यतिले ॥ जर्त्तिलः कथ्यतेसद्भिररण्य प्रभवस्तिलः ॥

जर्त्तुः । पुं । योनौ ॥ मतङ्गजे ॥ जायते । जनी । जनेस्तुरश्च । तु इत्यविभक्तिकोनिर्द्देशः । तुप्रत्ययोरेफश्चान्तादेशः ॥

जलः । त्रि । जडे ॥ न । गोकलने ॥

ह्रीवेरे ॥ नीरे । अम्बुनि । तोये ॥ ॥ पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषएतत् ॥ अस्योत्पत्त्यादयो निरूप्यन्ते ॥ रूपमाचादि कुर्वाणात् तेजसो दैवचोदितात् । रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः ॥ वर्णःशुक्लोरसस्पर्शौ जलेमधुरशीतलौ । स्नेहस्तद्रवत्त्वन्तुसांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ नित्यतादिप्रथमवत् किन्तुदेहमयोनिजम् । इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोमत इतिकारिकावली ॥ जलंचतुर्विधं प्राहु रन्तरीचोद्भवं वुधाः । धाराजं कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि ॥ हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वाहितं स्मृतम् । हेमन्तविहितं तोयं शिशिरेपिप्रशस्यते ॥ वसन्तग्रीष्मयोःकौपं वाप्यं वानैर्झरंजलम् । नदेयं वारिनादेयंवसन्तग्रीष्मयोर्वुधैः । विषवद्दनदच्छाखांपत्राद्यैर्दूषितं यतः ॥ औद्भिदं चान्तरीचंवा कौपंवा प्रावृषिस्मृतम् । शस्तं शरदि नादेयं नीरं संशूदकंपरम् ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशिशीतकरांशुभिः । च्चेयमंशूदकंनाम स्निग्धंदोषत्रयापहम् ॥ अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीचजलोपमम् । वल्यं रसायनंमेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ अन्यच्च

। शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं
हितम् ॥ वृद्धसुश्रुतस्तु । पौषे वारि
सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् । फा
ल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं म
तम् ॥ वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे श
स्तं तथौद्भिदम् । आषाढे शस्यते कौ
पं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कौपं
पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रश
स्यते ॥ पानविधिस्तु । अत्यम्बुपाना
न्न विपच्यते न्नमनम्बुपानाच्च स एव दो
षः । तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धना
य मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद् भूरि ॥
अल्पाम्बुपानविषयस्तु । अरोचके
प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये
। मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामयेऽज्व
रे ॥ व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानी
यमल्पकम् ॥ पानावश्यकन्तु । जी
वनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्म
यम् । अतोऽत्यन्तनिरासेऽपि न क्वचि
द्वारि वारयेत् ॥ अन्नेनापि विना जन्तुः
प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभा
वे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्य
ते ॥ हारीतोऽप्याह । तृष्णा गरीय
सी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । त
स्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधा
रणम् ॥ तृषितो मोहमायाति मो

हात् प्राणान् विमुञ्चति । अतः सर्वा
स्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ प्र
शस्तजलन्तु । अगन्धमव्यक्तरसं सु
शीतं तर्षनाशनम् । अच्छं लघु च हृ
द्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ निन्द्यं जल
न्तु । पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशै
वालकर्द्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं
दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ अतिनिन्द्यं
जलम् । कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनी
लीतृणादिभिः । दुर्द्दशजमसंस्पृष्टं
सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥ अनार्त्तवं
वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपन
म् ॥ तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृ
ष्णाध्मानोदरज्वरान् । कासाग्निमा-
न्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥
दुष्टोदकनिर्दोषीकरणोपायस्तु । नि-
न्दितञ्चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापि
तम् । सुवर्णरजतं लोहं पाषाणं सि
कतां मृदम् ॥ भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य
सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातीपु
न्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ शुचि
सान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम्
। स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोष
वर्जितम् ॥ पर्णमूलविसग्रन्थिमुक्ता
कनकशैवलैः । गोमेदेन च वस्त्रेण कु
र्यादम्बुप्रसादनम् ॥ जलस्यपाकाव

धिस्तु । आमंजलंजीर्य्यति याममात्रं तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च । तदर्द्धमात्रन्तुशृतंकदुष्णं पयः प्रपाके त्रयएवकालाः ॥ विशेषः पानीये द्रष्टव्यः ॥ पूर्व्वाषाढाख्ये नक्षत्रे ॥ जलति । जलअपवारणे । पचाद्यच् ॥ ईशाने चापिपूर्वेस्मिन् पश्चिमे चतथोत्तरे । शिविरस्यजलं भद्रमन्यत्राशुभमेवच ॥

जलकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके ॥ कुम्भीरे ॥

जलकपिः । पुं । शिशुमारे ॥

जलकपोतः । पुं । जलपारावते ॥

जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफले ॥ अम्बुजे ॥ शङ्खे ॥ जललतायाम् ॥ मेघे ॥

जलकल्कः । पुं । जम्बाले ॥

जलकाकः । पुं । जलकौवा इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । पानीकौडि इतिगौडभाषा ॥ स्निग्धंगुरुहिमंहृद्यंमांसंजलपक्षिणान्तु वातहरम् ॥

जलकाङ्क्षः । पुं । हस्तिनि ॥

जलकाङ्क्षी । पुं । हस्तिनि ॥ त्रि । जलाऽभिलाषिणि ॥

जलकान्तारः । पुं । वरुणे ॥

जलकामुकः । पुं । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

जलकिराटः । पुं । ग्राहे ॥

जलकुक्कुटः । पुं । कारण्डवखगे । मद्गौ ॥

जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याम् ॥

जलकुक्कुभः । पुं । कायष्टिखगे । कोडा पाखी इति गौडभाषा ॥

जलकुन्तलः । पुं । शैवाले ॥

जलकुब्जकः । पुं । पङ्कारे ॥

जलकूपी । स्त्री । कूपगर्त्ते ॥ पुष्करिण्याम् ॥

जलकूर्म्मः । पुं । शिशुमारे ॥

जलकेशः । पुं । शैवाले ॥

जलक्रीडा । स्त्री । नद्यादौवयस्यादिभिः सहजलनिः क्षेपादिरूपायां खेलायाम् । व्यात्युक्ष्याम् । करपत्रिकायाम् ॥ परितापिषु वासरेषु पश्यँ स्फटलेखास्थितमात्तसौम्यकम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥

जलगुल्मः । पुं । जलावर्त्ते ॥ कच्छपे । कमठे ॥ जलचत्वरे ॥

जलङ्कः । पुं । ओषधिविशेषे । महाकाले ॥

जलचत्वरम् । न । चतुरङ्गइतिख्याते जलगुल्मे । चातरजल इति गौडभाषा ॥

जलचरः । पुं । ग्राहादियादस्सु ॥ जले चरति । चर० । चरेष्टः ॥

जलचारी । पुं । मत्स्ये ॥ त्रि । जलचरमात्रे ॥

जलजः । पुं । हिज्जलवृक्षे ॥ शैवले ॥ वानीरवृक्षे ॥ शङ्खे ॥ कुपीलौ ॥ क

किर्मीनोत्तु जलजावन्त्याद्रूँ मकर स्यचेति प्रसिद्धराशिषु ॥ मत्स्य ॥ न । पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चारविशेषे ।लो णारे ॥ त्रि । जलजाते ॥ जलेजातः । जनी० । डः ॥

जलजन्तुः । पुं । यादसि ॥ जलानां जन्तुः ॥

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलजन्म । न । पद्मे ॥ जले जन्मास्य ॥

जलजम्बूका । स्त्री । क्षुद्रजम्ब्वाम् । भु ञिजामन वनजामन इतिचभाषा ॥

जलजिह्वः । पुं । नक्रे ॥

जलडिम्बः । पुं । शम्बूके । संखुला इति भाषा ॥

जलतण्डुलीयः । पुं । कञ्चटे ॥

जलतापिकः । पुं । इल्लीशमत्स्ये ॥ का कचीमत्स्ये ॥

जलतापी । पुं । जलतापिके ॥

जलतालः । पुं । इल्लीशे ॥

जलतिक्तिका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ॥

जलत्रा । स्त्री । छत्रे । जङ्गमकुट्याम् ॥

जलदः । पुं । मुस्तके ॥ मेघे ॥ त्रि । ज लदानकर्त्तरि ॥ जलंददाति । डु दाञ्० । आतोनुपेतिकः ॥

जलदागमः । पुं वर्षाकाले ॥

जलदाशनः । पुं । शालवृक्षे ॥

जलदुर्गम् । न । अब्दुर्गे ॥

जलद्राक्षी । स्त्री । शालिञ्च्याम् ॥

जलद्रोणी । स्त्री । नौकायाः सेकभाज ने । अवगाहे ॥

जलधरः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ तिनि शवृक्षे ॥ समुद्रे ॥ त्रि । जलधारिणि ॥ जलस्यधरः ॥

जलधरमाला । स्त्री । मेघपङ्क्तौ ॥ जग तीसंज्ञकद्वादशाक्षरावृत्तेर्भेदे । मो भस्मौचेज्जलधरमालाब्ध्यङ्कैः ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां ताप च्छेदेजलधरमालानव्या । भव्याका- रादिनकरपुत्रीकूले केलीलोलाह- रितनुरव्यात् सावः ॥

जलधरमालाकालः । पुं । वर्षाकाले ॥

जलधिः । पुं । समुद्रे । रसमान्नाया अविशेषात् क्षारोदादिसप्तसु ॥ तेच । क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतो दक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपिब हिर्द्वीपेषु पृथक् परितउपकल्पिताः ॥ जलानिधीयन्तेऽत्र । डुधाञ्० । कर्म ण्यधिकरणेचेतिकिः । आकारलोपः ॥ दशशङ्खुसङ्ख्यायाम् । शतलक्ष कोटिषु १००००००००००००००००॥

जलधिगा । स्त्री । नद्याम् । सरिति ॥ जलधिं गच्छति । गम्लृ० । डः ॥

जलधिजा । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ जलधौ जाता । सप्तम्यां जनेर्डः ॥ त्रि । अब्धिजमात्रे ॥

जलधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत्रिमधेनौ ॥

जलनकुलः । पुं । उद्रे । जलमार्जारे । उद्बिलाव इति भाषा । धाडिया इति गौडभाषा ॥

जलनिधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ जलानि नितरां धीयन्तेऽत्र । कर्मण्यधिकरणेचेतिधाञः किः । जलानां निधिरितिवा । नेरुपसर्गत्वोपसर्गान्तर निवृत्त्यर्थमुपादानम् ॥

जलनिर्गमः । पुं । श्रमे । अम्बुमार्गे ॥ प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणजालके ॥ नद्यादावधःस्थस्यजलस्योर्द्ध्वनिस्सरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । ग्रहवृद्दृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ निर्गम्यतेऽनेनवा करणे खनोघचेतिघः । जलानां निर्गमः ॥

जलनीलिका । स्त्री । शैवाले ॥ स्वार्थेकन् । ह्रस्वः ॥

जलनीली । स्त्री । शैवाले ॥ जलंनीलयति । नीलवर्णे । णिच् । कर्मण्यण् ॥

जलन्धरः । पुं । असुरविशेषे ॥

जलपतिः । पुं । वरुणे । दैत्यदेवे ॥ समुद्रे ॥

जलपवित्रम् । न । संन्यासिनांत्रिदण्डवद्धेवस्त्रे ॥ तत्तुवितस्तिमात्रं शुक्लवस्त्रं सर्वदाचमनादौ जलशोधनार्थंच तच्चकोणादौरं द्विकोणदौरंवा भवति ॥

जलपारावतः । पुं । कोपिनि । जलकपोते ॥

जलपित्तम् । न । वह्नौ ॥ जलानां पित्तमिव दाहकत्वात् ॥

जलपिप्पली । स्त्री । जलपीपर इति भाषाप्रसिद्धे पिप्पलीविशेषे । ला कृत्याम् । शारदाम् ॥ जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । सङ्ग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥ कटुपाकरसा रुच्याकप्राया वह्निवर्द्धिनी ॥ जलस्य पिप्पलीव ॥

जलपृष्ठजम् । न । शैवाले ॥

जलप्रायम् । न । अनूपे ॥ जलंप्रायंयत्र ॥

जलप्रियः । पुं । चातके ॥ मत्स्ये ॥

जलप्लवः । पुं । उद्रे । जलनकुले ॥

जलफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

जलबन्धकः । पुं । जलमध्यगे स्रोतोभेदकरे दारुशिलादौ । विदारके । कूपके ॥

जलबन्धुः । पुं । मीने ॥

जलबुद्बुदम् । न । जलबिम्बे । बुल्बुला बुद्बुदा इतिच भाषा ॥ यथा ।

मानुष्येकदलीस्तम्भनिस्सारे सारमा र्गणम् । यः करोति स वैमूढोजलबुद्बुदसन्निभे ॥

जलब्रह्मी । स्त्री । हिलमोच्याम् ॥

जलभूः । पुं । मेघे ॥ जलपिप्पल्याम् ॥

जलमक्षिका । स्त्री । वारिकूर्मी ॥

जलमद्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥

जलमधूकः । पुं । जलमहुआ इतिख्याते मधूकवृक्षप्रभेदे । दीर्घपत्रे । मङ्गल्ये ॥

जलमसिः । पुं । मेघे ॥ इतिहारावली॥

जलमार्ग्गः । पुं । प्रणालके । प्रणाल्याम् । पनाला पनारा इतिच ख्याते ॥

जलमार्ज्जारः । पुं । जलनकुले ॥

जलमुक्-ग् । पुं । धूमयोनौ । मेघे ॥ जलं मुञ्चति । मुच्लृमोचने । क्विप् ॥

जलमूर्त्तिः । पुं । शिवे ॥ जलं मूर्त्तिर्यस्य ॥ स्त्री । करकायाम् ॥ जलस्य मूर्त्तिः ॥

जलमोदम् । न । उशीरे ॥

जलयन्त्रम् । न । फुहारा इतिख्याते धारायन्त्रे ॥

जलयन्त्रगृहम् । न । जलमध्यकृतगृहे । जलभवने । जलमहल इति भाषा ॥ समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा॥

जलयन्त्रनिकेतनम् । न । जलयन्त्रगृहे ॥

जलयन्त्रमन्दिरम् । न । समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥

जलरङ्कः । पुं ।
जलरङ्कुः । पुं । } दात्यूहपक्षिणि ॥
जलरञ्जः । पुं ।

जलरण्डः । पुं । जलकणे ॥ इतिहेमः ॥

जलरसः । पुं । लवणे ॥

जलरुण्डः । पुं । जलावर्त्ते ॥ पयोरेणौ ॥ भुजङ्गमे ॥ इतिमेदिनी ॥

जलरुट्-ड् । पुं । पद्मे ॥

जलरुहम् । न । पद्मे ॥ जले रोहति । रुह० । इगुपधेतिकः ॥

जलरूपः । पुं । मकरे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

जललता । स्त्री । तरङ्गे ॥ इतिहारावली ॥

जलवरण्टः । पुं । जलवसन्ताख्यव्रणे । रोगे ॥ पानीवसन्त इतिगौडभाषा ॥

जलवल्कलः । पुं । कुटणे । कुम्भिकायाम् ॥

जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके ॥

जलवानीरः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ जले जातोवानीरः । शाकपार्थिवादिः ॥

जलवायसः । पुं । मद्गुपक्षिणि ॥

जलवालकः । पुं । विन्ध्यपर्वते ॥

जलवालिका । स्त्री । विद्युति ॥

जलवासः । पुं । विष्णुकन्दे ॥ न । उशीरे ॥

जलवाहः । पुं । मेघ ॥ जलंवहति । वहेः कर्मण्यण् ॥

जलवाहकः । पुं । महिषे । लुलापे ॥ जलस्य वाहकः ॥

जलविडालः । पुं । जलनकुले ॥

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ॥

जलविल्वः । पुं । कर्कटे ॥ पञ्चाङ्ग ॥ जलचत्वरे । चातरजल इति गौड भाषा । चद्दर इतिभाषा ॥

जलविषुवम् । न । आश्विनचिह्निते । तुलासङ्क्रान्तौ ॥ ज्योतिर्विदां चक्रविशेषे ॥

जलविहङ्गमः । पुं । सलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिषु ॥

जलवृश्चिकः । पुं । चिङ्गटमत्स्ये ॥

जलवेतसः । पुं । परिव्याधे । वानीरवृक्षे ॥ जलेजातोवेतसः । शाकपार्थिवादिः । जलजोवेतसः शीतःसङ्ग्राहीवातकोपनः ॥

जलव्यधः । पुं । कङ्कचोटमत्स्ये ॥

जलव्यालः । पुं । अलगर्दे सर्पे । अलाध इतिभाषा ॥ जलस्थो व्यालः ॥ क्रूरकर्म्माणि जलजन्तौ ॥

जलशयः । पुं । विष्णौ ॥ शेते ऽस्मिन् । पुंसीतिशीङोघः । जलेशयः शय्या अस्य ॥

जलशयनः । पुं । विष्णौ ॥ जलेशयनं यस्य ॥

जलशायी । पुं । नारायणे ॥

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके ॥

जलशूकम् । न । शैवाले ॥

जलशूकरः । पुं । कुम्भीरे ॥

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलसूचिः । पुं । कङ्कत्रोटिमत्स्ये ॥ शृङ्गाटके ॥ शिशुमारे ॥ काके ॥ स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलस्तम्भनम् । न । मन्त्रादिना जलगतिवारणे ॥

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ॥

जलहम् । न । स्वल्पजलयन्त्रगृहे ॥

जलहरणम् । न । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । लघुगुरुकनियमगत मिहफणिपतिमत मवगत मतिसुखनिगदपदम् दशवसुभुवनैर्यति रिहयदि भवतिहि रसिकजन हृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणहतगुणिगणचरणविरामहितसगणम्-क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जलहरणम् ॥ यथा ॥ उपगम्य निभृततर मभिनवजलधर सुभगसुदर्शनचक्रधरम्-सखिकथयहृदयरुज मुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् । अति

कुटिलकठिनहठ मपनय मयि शठ दर्शन मपि न ददासि चिरा दचि राङ्गलतासद्दशीनवयौवनकान्ति र चिरमिहरुचिरतरा ॥

जलहस्ती । पुं । ग्राहाख्ययादसि ॥

जलहासः । पुं । समुद्रफेने । फेने ॥ द्विरूपकोशः ॥

जलाकाशः । पुं । जलस्थाकाशे ॥ यथा । घटावच्छिन्नखे नीरं यत् तत्र प्रतिबिम्बितः । साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाशउदीर्यते ॥

जलाची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

जलाखुः । पुं । जलप्लवे ॥

जलाञ्चलम् । न । स्वतोवारिनिर्गमे ॥ शैवाले ॥

जलाटनः । पुं । लोहपृष्ठे । कङ्कखगे ॥

जलाटनी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाण्टकः । पुं । नक्रराजे । हांगर-इतिभाषा ॥ न । पोताधाने ॥

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाधारः । पुं । तडागादिजलाशये ॥ जलपात्रे । आध्रियतेऽस्मिन् । धृङ् अवस्थाने । अध्यायन्यायोद्यावेत्यत्र अवहाराधारावायानामुपसंख्यानाद् घञ् । जलस्य आधारः ॥

जलाधिदैवतः । पुं । न । वरुणे ॥ न । पूर्वाषाढानक्षत्रे ॥

जलाम्बिका । स्त्री । कूपे ॥

जलायुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जलमस्याः आयुः इत्यर्थे पृषोदरादित्वात् साधुः ॥

जलार्णवः । पुं । वर्षाकाले ॥ जलसमुद्रे ॥

जलार्द्रः । पुं । आर्द्रवस्त्रे ॥

जलार्द्रा । स्त्री । याज्ञिकानां व्यजनविशेषे । धुविते ॥ धुवित्रं तालवृन्तं स्याद् तत्क्षेपव्यजनश्चतत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रास्यादिति वैजयन्ती ॥ क्लिन्न-वस्त्रे ॥

जलालुः । पुं । पानीयालौ ॥

जलालुकम् । न । पद्मकन्दे ॥

जलालुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलालूकम् । न । शालूके । पद्मादिकन्दे । मृणालमूले ॥

जलालोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलावर्त्तः । पुं । अम्भसाम्भ्रमे । जल-गुल्मे ॥

जलाशयः । पुं । तडागादिजलाधारे ॥ शृङ्गाटके ॥ समुद्रे ॥ न । उशीरे ॥ लामज्जके ॥ त्रि । जडाशये ॥ जलमाशयो हृदय मस्य ॥ जलमाशेते तिष्ठत्यत्रवा । पुंसीतिघः ॥ जलेआशेते वा । अच् ॥

जलाशया । स्त्री । गुण्डालाहृदे ॥

जलाश्रयः । पुं । वृत्तगुण्डतृणे ॥

जलाश्रया । स्त्री । शूलीतृणे ॥ जला-
कायाम् ॥

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् ॥

जलाह्वयम् । न । उत्पले ॥

जलूका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलेचरः । पुं । हंसमद्गुवकादिजलच
रपक्षिणि ॥ जले चरति । चरेष्टः ।
तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डावृक्षे ॥

जलेजातम् । न । पद्मे ॥

जलेन्द्रः । पुं । वरुणे ॥ जम्भले । पूर्वय
क्षे ॥ महोदधौ ॥ जलाना मिन्द्रः ॥

जलेन्धनः । पुं । वाडवाग्नौ ॥ न । सौ
रविद्युदादितेजसि ॥

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

जलेवाहः । पुं । डूवा डूवि गोताखोर
इतिख्याते जातिविशेषे ॥ यथा । ज
लेवाहा नथाहूय वहूंस्तत्र न्ययोज-
यत् । तत्कृत्वा परमं यत्न मापु राभ
रणं न तत् । इति पाद्मे पातालख
ण्डम् ॥

जलेशयः । पुं । मत्स्ये ॥ जले शेते । शी
ङ्० । अधिकरणेशेतेरित्यच् । शय
वासेत्यलुक् ॥

जलेश्वरः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ जला
नामीश्वरः ॥

जलोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलोच्छ्वासः । पुं । परीवाहे । प्रवृद्धजल
स्य निर्गममार्गे । समधिकजलस्य सर्व
तो वहने वा । समधिकजलस्योपायै
र्निष्कासने वा ॥ जलानि उच्छ्वसन्त्ये
भिः । श्वसप्राणने । हलश्चेति घञ् ॥
जलानामुच्छ्वसनं वा । भावे घञ् ॥

जलोदरम् । न । जठरामये ॥ तस्य-
निदानादि यथा । यः स्नेहपीतो-
ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तो
प्यथवानिरूढः । पिबेज्जलं शीतल
माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि त
द्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथवापितेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं म-
हत् तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पू-
र्णमिवाम्बुनाच ॥ यथादृतिःक्षुभ्य
ति कम्पतेच शब्दायतेचापिदकोद
रन्तत् । जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृ
च्छ्रतमंमतम् । बलिनस्तदजाताम्बु
यत्नसाध्यं नवोत्थितमिति ॥

जलोद्धतगतिः । स्त्री । द्वादशाक्षरायां
जगत्याः प्रभेदे ॥ यथा । जसौ जस
युतौ जलोद्धतगतिः । यथा । यदीय
हलतो विलोक्य विपदं कलिन्दत
नया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं
विवेश सहसा करोतु कुशलं हली
स जगताम् ॥

जलोद्भवा । स्त्री । लघुब्राह्मयाम् ॥

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालाख्यक्षुपे ॥

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलौकाः । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जलमोकः स्थानमस्याः । ओकस् सान्तम् प्रसिद्धम् ॥

जलौकसः । स्त्री । भूम्नि । रक्तपायाम् ॥ जलमोकः स्थानमासाम् । सान्तोऽयं बहुवचनान्त इत्यमरः ॥ जलोरगी जलौकातु जलौकाच जलौकसीति संसारावर्त्ता द्बहुवचनं प्रायिकमिति वदन्ति ॥

जलौकसः । पुं । रक्तपायाम् ॥ जलमोकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् । जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेश्याजनेनेति वासवदत्ता ॥

जलौका । स्त्री । जलोरग्याम् । रक्तपायाम् ॥ * ॥ अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ * ॥ नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्ब्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्व्वा ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥ अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ * ॥ तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्तर्द्दीपयाऽलाब्वा ॥ * ॥ अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुकाः जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् । तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः । कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखा अलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमि

ति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः
पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः।
इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सवि
षाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ *
॥ अथ निर्व्विषाः। कपिला पिङ्गला
शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी
सावरिका चेति ॥ * ॥ तत्र मनःशि
लारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्नि
ग्धा मुद्गवर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृ
त्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला। य
कृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्ण
मुखी शङ्कुमुखी। मूषिकाकृतिव
र्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गव
र्णा पुण्डरीकतुल्यमुखी पुण्डरीक
मुखी। स्निग्धपद्मपत्रवर्णाऽष्टादशा-
ङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे
॥ इत्यविषा व्याख्याताः ॥ तासां
यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्रा-
णि। तेषु महाशरीरा बलव-
त्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्वि-
षाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सवि
षमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजा
ताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः। प-
द्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुव-
लयपुण्डरीकशैवालकोथजाता वि-
मलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥ * ॥
भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येता

सलिलेषु सुगन्धिषु। न च सङ्कीर्ण
चारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥
* ॥ तासां ग्रहणमार्द्रचर्म्मणान्यैर्व्वा
प्रयोगैर्गृह्णीयात्। अथैनां नवे मह
ति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य
निदध्यात्। भक्ष्यार्थं चासामुपहरे
च्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णी
कृत्य निदध्यात्। स्वापार्थं तृणमौद-
कानि च पत्राणि। त्र्यहात् त्र्यहाच्चा
न्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात्-
सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ *
॥ भवति चात्र ॥ स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः
पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः। अग्राहिण्योऽ
ल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमु
पवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य त
मवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात्
। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्को
दकप्रदिग्धगात्रीः सलिलशरावमध्ये
मुहूर्त्तं स्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ता
भी रोगं ग्राहयेत्। श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपि
चुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुया
त्। अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितवि
न्दुं वा दद्यात् शस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत
यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहये
त्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं
कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृ

ल्लातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डू-प्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख मस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथपतितां तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगात्रीं तैलल वणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुली भ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेत्तां मुखाद्वामयेत् यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्तायाव्याधिरसाध्यइन्द्रमदोनाम गदो भवति। अथ सुवान्तां तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेत्वध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैःप्रदिह्यादिति। भवतिचात्र॥ चेत्राणिग्रहणं जातीःपोषणं सावचारणं। जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान्॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने *१३ऽध्यायः॥ जलमोकोऽस्याः। ओकउचःके इतिनिपातनादोकोऽन्तः। टाप्॥

जल्पः। पुं। विजिगीषुवचने। स्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणवत्यां विजिगीषुकथायाम्॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोजल्पः। न्यायसूत्राम् १।४२॥ यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नइत्यर्थः। मध्यमपदलोपीसमासः॥ भाषणे॥ वादे॥ जल्पनम्। जल्पव्यक्तायां वाचि। घञ्॥

जल्पकः। त्रि। बहुभाषिणि॥ जल्पति। जल्प०। ण्वुल्॥

जल्पन्। त्रि। व्याहरति॥

जल्पनम्। न। कथने॥ किं मिथ्याशतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं वद॥ त्रि। बहुभाषिणि॥ जल्पति। जल्प०। नंद्यादित्वाल्ल्युः॥

जल्पाकः। त्रि। वाचाले। बहुकुत्सितभाषिणि॥ जल्पति। जल्प०। तच्छीलः। जल्पभिक्षेत्यिषाकन्। षित्वात् स्त्रियां जल्पाकी॥

जल्पितः। त्रि। उक्ते। कथिते॥ जल्प्यतेस्म। जल्प०। क्तः॥ न। कथने॥

जवः। पुं। वेगे॥ त्रि। वेगवति॥ जु इति सौत्रोधातुः। जवनम्। ऋदोरप्॥ न। सवेगगतिवचने॥ वेगाख्यगुणे॥

जवनः । पुं ॥ वेगिहये ॥ जवशीलः । जु इति सौत्रो गतौ वेगे च । जुचङ्क्रम्येतियुच् ॥ इउनान इति जन प्रसिद्धे देशे ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । जवनदेशोद्भवे प्रथमतः क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ सगरोऽस्य सर्वशिरोमुण्डनं सर्वधर्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार ॥ शीघ्रगामिमृगे ॥ घोटके ॥ न । वेगे । स्यदे ॥ त्रि । वेगिनि ॥

जवनालम् । न । जुन्हरी जुवार इतिच प्रसिद्धे धान्ये ॥

जवनिका । स्त्री । कनात चिक सिरकी इत्यादिभाषाप्रसिद्धे व्यवधायकवस्त्रादौ । प्रतिसीरायाम् । तिरस्करिण्याम् । व्यवधानपट्याम् ॥ जवन्यस्याम् । जु० । ल्युट् । कन् ॥

जवनी । स्त्री । अपथ्याम् ॥ औषधीभेदे ॥

जवसम् । न । घासे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पे ॥ ओड्रवृक्षे ॥ जवति । जु० अच् । टाप् ॥ मरुप्रसिद्धे क्षुद्रजन्तुविशेषे ॥

जवादि । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । गन्धराजे । कृत्रिमे । मृगधर्मजे ॥ जवादि नीरसं स्निग्ध मीषत्पिङ्गं सुगन्धदम् । आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यञ्च तन्मतमितिलक्षणम् ॥

जवाधिकः । पुं । जवने । वेगाधिकहये ॥ जवेन अधिकः ॥ त्रि । अतिशयवेगवति ॥

जवापुष्पम् । न । ओड्रपुष्पे ॥ जवापुष्पमस्य ॥

जवी । त्रि । वेगवति ॥ जवोऽस्यास्ति । इनिः ॥ उष्ट्रे ॥ घोटके ॥

जविष्ठः । त्रि । अतिवेगवति ॥ अतिशयेन जववान् । अतिशायने इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् ॥

जवीयः । त्रि । जववत्तरे ॥ मत्वन्तादीयसुनि मतुपो लुक् ॥

जसुरिः । पुं । वज्रे ॥ जस्यति । जसुमोक्षणे । जसिसहोरुरिन् । जसुरये श्रान्ताय जसुरिं क्षुधित मितिवेदभाष्यम् ॥

जहकः । पुं । काले ॥ बाले ॥ निर्मोके ॥ निर्मोके ॥ जहाति । ओहाक्० । जहातेर्द्वेचेतिकुन् ॥ त्रि । त्यागिनि ॥

जहदजहल्लक्षणा । स्त्री । अंशान्तरपरित्यागेनांशान्तरलक्षणायाम् । भागत्यागलक्षणायाम् । वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तौ ॥ यथा । सोऽयंदेवदत्तः इतिवाक्ये सशब्दायंशब्दयो स्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्य लक्षणभाव

सम्बन्धइति ॥

जहल्लक्षणा । स्त्री । वाच्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्सम्बन्धिन्यर्थान्तरेप्रवृत्तिरूपायां लक्षणायाम् ॥ यथा । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्ये गङ्गाघोषयो राधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्या ऽशेषतोविरुद्धत्वात् वाच्यार्थमशेषं परित्यज्य तत् सम्बन्धीतीरलक्षणाया युक्तत्वात् जहल्लक्षणासङ्गच्छते ॥

जहत्स्वार्था । स्त्री । जहल्लक्षणायाम् ॥ जहत्स्वार्थातुतत्रैव यत्रुढिर्विरोधिनी त्युक्तेः ॥

जहा । स्त्री । मुण्डितिकायाम् ॥

जहानकः । पुं । प्रलये ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

जहुः । पुं । अपत्ये ॥ यथा । मृगजहुना मृगापत्येनेति श्रीधरस्वामी ॥

जह्नुः । पुं । चन्द्रवंशोद्भवेकुरुराजपुत्रे ॥ गङ्गाऽऽगमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनया ऊरुं भित्त्वा-बहिर्निर्गमिता तेनसाजाह्नवीतिख्याति मागता ॥ विष्णौ ॥ जनान् संहारसमये ऽपह्नुतेऽपनयति । ह्नुङ् अपनयने । क्किप् ॥ जहात्यविदुषः भक्तान् नयति परमिति वा ॥ यद्वा । जहाति । ओहाक् त्यागे । जहातेर्द्वे ऽन्तलोपश्चेतिनुः ॥

जह्नुतनया । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ जह्नोरात्मजे स्तनया ॥

जह्नुसप्तमी । स्त्री । वैशाखसितसप्तम्याम् ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् । प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलायचेत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

जह्नुसुता । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

जा । स्त्री । यातरि । भर्त्तुर्भ्रातृभार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जागतः । पुं । प्रगाथविशेषे ॥ जगती आदिरस्य । सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेष्विस्त्यण् ॥ न । जगतीछन्दसि ॥ स्वार्थे ऽण् ॥

जागरः । पुं । जागरणे । अन्तः करणस्य कृतस्वविकाशे ॥ जागृनिद्राक्षये । भावे घञ् ॥ जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागरणम् । न । जागरे । निद्राभावे ॥ प्रमितिर्जागरेजाग्रद्भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता । पानादिजन्यासुप्तिः स्यादेवंजागरणं त्रिधा ॥ जागृ० । ल्युट् ॥

जागरा । स्त्री । जागर्यायाम् ॥ जागरणम् । स्त्रियामधिकारे जागर्त्तेरकारो वा । जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति-गुणः ॥

जागरितम् । न । इन्द्रियैरर्थोपलब्धौ ॥ स्वप्नदर्शनहेतुककर्मक्षये जागरित

मागच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिवस्तत्तदिन्द्रियविषयाननुमेयांश्चस्थूलान् व्यावहारिकान् पदार्थाननुभवति तदिदमस्य जागरितमित्युक्तम् ॥ जागृ॰ । क्तः ॥

जागरितस्थानः । पुं । व्यष्ट्युपहितचैतन्ये विश्वशब्दवाच्ये ॥ जागरितं-स्थानमस्य ॥

जागरितान्तम् । न । जागरितमध्ये जागरितविषये ॥

जागरिता । त्रि । सजागरे । जागरूके ॥ जागरणशीलः । जागृ॰ । तृन् ॥

जागरी । त्रि । जागरूके ॥ जागरमस्यास्ति । इनिः ॥

जागरूकः । त्रि । अप्रमत्ते । सजागरे । जागरितरि । जागरणशीले ॥ जागर्त्तिच्छीलः । जागृ॰ । जागरूकइतिजागर्त्तेरूकः ॥

जागर्त्तिः । स्त्री । जागरणे ॥ स्त्रियां-क्तिन् ॥

जागर्य्या । स्त्री । जागरे ॥ जागरणम् । जागर्त्तेरकारोवेति पक्षेशः । यक् । जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागुडम् । न । कुङ्कमे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तत्रत्यंकुङ्कुममत्यरुणंभवति ॥

जागृत् । पुं । जागरणे ॥ जागृ॰ । क्विप्तुकौ ॥

जागृवान् । त्रि । जागरूके ॥

जागृविः । पुं । अग्नौ ॥ नृपे ॥ जागर्त्ति । जागृ॰ । जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ॥

जाग्रत् । त्रि । जागरणविशिष्टे ॥ स्त्री । जागरितावस्थायाम् ॥ यथा । श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयं यत्तु ज्ञायते सा जाग्रदवस्था । साचत्रिधा । यथा । प्रमितिर्जागरे जाग्रत् भ्रमः स्वप्नोऽथमूढता । पानादिजन्यासुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा ॥ जाग्रति । जागृ॰ । शतृ ॥

जाग्रिया । स्त्री । जागरणे ॥ जागरणम् । जागृ॰ । जागर्त्तेरकारोवेतिपक्षेशः । यक् । गुणात् परत्वेन रिङादेशइतिधातुपारायणम् ॥

जाघनी । स्त्री । ऊरौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

जाङ्गलः । पुं । कपिञ्जले पक्षिणि ॥ स्वनामख्याते निर्वारिदेशे ॥ आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः । शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥ हरिणैणर्ष्यपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥ * ॥ मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला विलस्थाश्च गुहाशयाः । तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥ प्रसहा अथचरा

म्या अष्टौजाङ्गलजातयः ॥ जाङ्गला मधुराहृद्या स्तुवरा लघवस्तथा। वल्यास्तर्हणा हृष्या दीपना दोषहारिणः ॥ मूकतां मिम्मणत्वञ्च गद्गदत्वादितिं तथा। वाधिर्य मरुचिं छर्दिं प्रमेहं मुखजान् गदान्। स्त्रीपदं गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ जङ्गलेभवः। तत्रभवइत्यण् ॥ न। पललं। मांसे ॥ * ॥ पानीयविशेषे ॥ यथा। अल्पोदकोल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः। ज्ञातव्योजाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलंजलम् ॥ जाङ्गलंसलिलंरूक्षं लवणं लघुपित्तनुत्। वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् हरतेवहून् ॥ जालिनीफले ॥ त्रि। जङ्गलोत्पन्ने ॥

जाङ्गलदेशः। पुं। कुरुदेशसमीपस्थेदेशे ॥ यथा। अल्पोदकतृणोयस्तुप्रवातः प्रचुरातपः। सज्ञेयो जाङ्गलोदेशो वहुधान्यादिसंयुत इति ॥ जाङ्गलश्चासौदेशश्च ॥

जाङ्गलिः। पुं। विषवैद्ये ॥

जाङ्गली। स्त्री। मूकशिंव्याम्। जागुली इति पर्वतीयभाषा ॥ विषविद्यायाम् ॥

जाङ्गुलम्। न। जालिनीफले ॥

जाङ्गुलिकः। पुं। विषवैद्ये ॥ जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेद वा। वसन्तादित्वाट्ठक् ॥ जाङ्गुल्यादीव्यति वा। तेनदीव्यतीतिठक् ॥ परीक्षितं समश्नीयात् जाङ्गुलीभि र्भिषग्वृतः॥

जाङ्गुली। स्त्री। विषविद्यायाम् ॥ जाङ्गुलीविषघ्नोमन्त्र इति कश्चित् ॥

जाङ्घिकः। पुं। उष्ट्रे ॥ श्वीकारीदृक्षे ॥ जङ्घाजीविनि। धावके। जङ्घाकरिके ॥ जङ्घाभ्यांजीवति। वेतनादिभ्यो जीवतीतिठञ् ॥

जाजी। त्रि। योधिनि ॥ जजति। जज युद्धे। ताच्छील्येणिनिः ॥

जाज्वल्यमानः। त्रि। देदीप्यमाने ॥ भृशंज्वलति। ज्वलदीप्तौ। धातोरेकाच इति यङ्। ततोलटःशानजादेशः ॥

जाटलिः। पुं। स्त्री। वृक्षविशेषे ॥ जटनम्। जटसङ्घाते। घञ्। जाटं लाति। लादाने। वाहुलकात् डिः ॥

जाठरः। पुं। उदरस्थेऽग्नौ ॥ जठरे भवः। तत्रभवइत्यण् ॥

जाडारः। पुं। जडात्मजे ॥ जडस्यापत्यम्। आरगुदीचामित्यारक् ॥

जाड्यम्। न। जडतायाम्। स्तम्भे ॥ जडस्यभावः। ष्यञ् ॥

जाड्यारिः। पुं। जम्बीरे ॥

जातः। त्रि। उत्पन्ने। स्वकृतधर्माधर्मादि

वशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसम्बन्धे ॥ यथा । एकयोनौ सकृज्जातः क्लेशं सोढुं न शक्नुयात् । अनन्तयोनिष्वऽसकृज्जायमानस्य का कथा ॥ न । व्यक्ते ॥ ओघे । सङ्घे ॥ जन्मनि ॥ जायतेऽनेन । जनीप्रादुर्भावे । क्तिच्क्तौचेतिक्तः । जनसनेत्यात्वम् ॥

जातकम् । न । जातस्य शुभाशुभनिर्णायके होराग्रन्थे । वृहज्जातकादौ ॥ जातकर्माख्यमङ्गले ॥ त्रि । जाते ॥

जातकर्म्म । न । जातस्य कर्त्तव्येमन्त्रवत् सर्पिःप्राशनादिरूपे जननसंस्कारे ॥ प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसोजातकर्म्मविधीयते । मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषामितिमनुः ॥ जातस्य कर्म । जातेकर्मवा ॥

जातमात्रः त्रि । सद्योजाते ॥ जातएव ॥

जातरूपम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ आकरजे स्वर्णे ॥ त्रि । प्राप्तरूपे ॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा । प्रशस्तं जातम् । प्रशंसायां रूपप् ॥

जातवेदाः । पुं । पुनःपुनर्हविषां भोक्तरि । हुताशने ॥ विद्यते लभ्यते । वि विद्ऌलाभे । असुन् ॥ जातं वेदो धनं यस्मात् ॥ जातेजाते सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्नध्यस्तत्वेन योविद्यते । विदसत्तायाम् । जातं वेत्ति वेदयते वा । विदचेतनादौ । असुन् ॥ जातानि भुवनानि चराचराणि सर्वज्ञत्वेन स्वस्मादुत्पन्नत्वेनचवेत्तिवा । जातानिसर्वकारणत्वेन यं विदन्ति वा ॥ चित्रकौषधौ ॥

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायाम् ॥ जातमपत्यमस्याः ॥

जातिः । स्त्री । गोत्रे ॥ जन्मनि ॥ चुल्ल्याम् । अश्मन्तिकायाम् ॥ आमलक्याम् ॥ सामान्ये । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मके ॥ छन्दसि ॥ जातीफले ॥ मालत्याम् । चंबेली इति भाषा ॥ श्वेताजाति स्तथापीता प्रोच्यते स्वर्णजातिका । जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठव्रणास्रजित् ॥ काम्पिल्ले ॥ * ॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ २ । १३४ । इति न्यायसूत्रम् ॥ अस्यार्थः । समानःसमानाकारकः प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूपंयस्याः सा । तथाच समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः । समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषो नित्यानेकसमवेतत्वरूपार्थइत्यपिवदन्ति । इदन्तु बोध्यम् । एवंसत्याकृत्यविषयको गवादिपदात्शाब्दबोधः । अनुभवेपि तथैवकार्य

कारणभावकल्पनात् गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेवस्यादिति ॥ नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातित्व मितिन्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः- ॥ * ॥ गोत्वादौ ॥ तस्य लक्षणं यथा । आकृतिग्रहणाजाति र्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैःसह ॥ अस्यार्थः। आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिःसंस्थानम् । गृह्यतेऽनेनेतिग्रहणंज्ञानम् । आकृत्याग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा। जातिराकृतिग्रहणा भवति । संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादि र्जातिः ॥ एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्संस्थानाभावत् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह । लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । याः सर्वाणि लिङ्गानि नभजते साच जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यन्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः। जाति भेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिंहेजातिभेदानांस्त्रीपुंसयोरेवेतिनियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वा भावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य

जनस्य हंसं दृष्टवतोपि तस्य संस्थानेन हंसत्वंव्यक्तिुं नशक्यते इति हंसस्यापिजातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापिसर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्यदोषः। इतिदोषद्वयमपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर् निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन इदृशोहंसइत्युपदेशे हंसंदृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तिुं शक्यतएवेति पूर्वलक्षणस्य नदोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुल मिति सर्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिहगृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह। चरणैः सहेति । चरणञ्चजातिरित्यर्थः । चरणम

ब्दो वेदैकदेशवाचीकठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचकएव नतु जाति वाचकः। तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम् गार्ग्यादीनां यञश्चेतिङीपिसिद्धेपि जातिसंज्ञाफलन्तु गार्गी भार्यायस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्याचेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ पुंवत्कर्मधारयेतिपुनः पुंवद्भावः॥ * ॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गांबह्वर्थां तां जातिं कवयोविदुः॥ गोत्रञ्च चरणानिचेत्यपरस्य जातिलक्षणम्। यथापूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी भार्यइति भवितव्यम्। यथोत्तरं तथाकुमारभार्य इति इतिभाष्यम्॥ जननम् जनयति वा। जनी॰। स्त्रियांक्तिन्। जनसनेत्यात्वम्॥ * ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणोनिर्देशः। तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः॥ षड्जादिसप्तसु॥ काव्यालङ्कारप्रभेदे॥ घटत्वादिरूपाजातिर्हि घटादिशब्द प्रवृत्तौनिमित्तम्॥

जातिकोषम्। न। जातीफले। जायफल इतिभाषा॥

जातिकोषी। स्त्री। जातीपत्र्याम्। जाविन्नी इतिभाषा॥

जातिधर्मः। पुं। ब्राह्मणत्वादिनिबन्धने अध्ययनाध्यापनादौ॥ जातेर्धर्मः॥

जातिफलम्। न। जातिकोषे॥

जातिब्राह्मणः। पुं। तपःश्रुतविहीने विप्रे॥ यथा। तपः श्रुतञ्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारणम्। तपःश्रुताभ्यां-योहीनो जातिब्राह्मणएवसःइति॥ जात्याजन्मना ब्राह्मणः॥

जातिभ्रंशकरम्। न। नवविधपातकान्तर्गते पातकविशेषे॥ यथा। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यञ्च मैथुनंपुंसि जातिभ्रंशकरंस्मृतमिति॥

जातिवैरम्। न। स्वाभाविकशत्रुत्वे॥ तत्पञ्चविधम्। स्त्रीकृतम् १ यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम्॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः॥ सापत्नम् ४ यथा मूषिकनकुलयोः॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः। इतिमहाभारतम्॥

जातिशस्यम्। न। }
जातिसारम्। न। } जातीफले॥

जातिस्मरः । पुं । तीर्थविशेषे ॥ त्रि । पूर्वजन्मजातिस्मरणवति ॥

जाती । स्त्री । सुमनायाम् । सुमनसि । मालत्याम् । चमेली इतिभाषा ॥ तत्पुष्पे ॥ क्तिन्नन्तात् क्तिजन्ताद्वा ङीष् ॥ जात्याःपुष्पम् । पुष्पमूलेषु वहुलमित्यनुदात्तादेरञो ऽस्यश्व-लुक् ॥

जातीकोशम् । न । जायफल इतिप्रसिद्धे जातीफले ॥

जातीपत्री । स्त्री । सुमनः पत्रिकायाम् । जावित्री इतिभाषा ॥ जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥

जातीफलम् । न । जातीकोषे ॥ जातीफलं रसेतिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ॥ निहन्ति मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताः । कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः ॥ जात्यं फलम् । जातीलतायाः फलंवा ॥

जातीयः । त्रि । जातौभवे ॥ वृद्धाच्छः ॥ प्रकारार्थबोधके तद्धितप्रत्ययविशेषे ॥ यथा । तार्किकप्रकारः । तार्किकजातीयः । प्रकारवचनेजातीयर् ॥

जातीरसम् । न । वोले ॥

जातु । अ । कदाचिदर्थे ॥ यथा । जातु जनो नैति सुखं कर्मबाहुल्यात् कर्मणैव याति सुखं ज्ञानपुरस्तात् । ज्ञानरसं ब्रह्मरसं येन निपीतं दारभयं मारभयं तेनविगीतमिति ॥ ॥ शब्दे ॥ विगर्हणे ॥ अविकल्पे ॥ निषेधे ॥ जायतिः । जैत्रये । बाहुलकात् क्तुन् ॥

जातुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः । पुं । राक्षसे ॥ जातु कदाचित्रन्ध्रंप्राप्य धानं सन्निधानमस्य ॥

जातुषम् । त्रि । लाक्षानिर्मिते ॥ जतुनोविकारः । त्रपुजतुनोःषुगित्यण् ॥

जातूकर्णः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तके मुनिविशेषे ॥

जातेष्टिः । स्त्री । वैश्वानरं द्वादशकपालंनिर्वपेत् पुत्रेजातइति जातकर्म्मणि विहितायामिष्ट्याम् ॥

जातोक्षः । पुं । दम्यवत्से । युवरुषे ॥ जातश्चा सा वुक्षाचा । अचतुरेति साधुः ॥ उत्पन्न उक्षाजातोक्ष इत्यमरः । अत्रउत्पन्नोदृष्टदम्यभावः-प्राप्तवलीवर्द्दभावोवार्थः ॥

जात्यः । त्रि । श्रेष्ठे । कुलीने ॥ कान्ते

॥ जातौभवः । यत् ॥

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे ॥

जात्याभासः । त्रि । मायोत्पन्ने रज्जुसर्पादौ ॥ अजातिसत् जातिवदाभासते इतिविग्रहः ॥

जात्युत्तरम् । न । असदुत्तरे ॥

जानकी । स्त्री । सीतायाम् ॥

जानपदः । पुं । जने ॥ देशे ॥ त्रि । जनपदोत्पन्ने ॥ जनपदे भवः । उत्सादित्वादञ् ॥

जानपदी । स्त्री । जनपदोत्पन्नवृत्तौ ॥ जानपदात् वृत्तौ वाच्यायां जानपदकुण्डेत्यादिना ङीष् ॥ अजन्तत्वे न टिड्ढेतिङीप्याद्युदात्तः ॥ जनपदप्रभवायाम् ॥

जानानः । त्रि । ज्ञानवति ॥

जानु । न । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे । अष्ठीवति । घोंटु इति भाषा ॥ जायते । जनी० । दृसनिजनीतिञुण् । जनिवध्योश्चेति नप्रवर्त्तते अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ॥

जानुकम् । न । जानुनि ॥ स्वार्थेयावादिभ्यःकन् ॥

जानुकारकः । पुं । रवेःपार्श्वगविशेषे ॥

जापः । पुं । जपे ॥ जपेर्भावेघञ् ॥

जापकः । त्रि । जपकर्त्तरि ॥ जपति । जपमानसे । ण्वुल् ॥

जापनम् । न । निरसने ॥ निर्वर्त्तने ॥

जावालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जवालाया अपत्यम् । अण् ॥

जावालिः । पुं । मुनिविशेषे ॥

जामदग्न्यः । पुं । जमदग्निसुते । परशुरामे ॥ जमदग्नेर्गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् इत्यनन्तरापत्येपि गोत्रत्वमुपाध्यारोपात् यञ् । अनन्तरविवक्षायान्तु ऋष्यन्धकेत्यऽणि जामदग्न इतिबोध्यम् ॥

जामलम् । न । तन्त्रशास्त्रविशेषे । यामले ॥

जामाता । पुं । दुहितुःपत्यौ ॥ सूर्यावर्त्ते । सुलचिया इति गौडप्रसिद्धे शाके ॥ धवे । वल्लभे ॥ जायां माति मिमीते मिनोति वा । मा० । माङ्० । डुमिञ्० वा । नप्तृनेष्ट्रितिसाधुः ॥

जामिः । स्त्री । स्वसरि । भगिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् ॥ दुहितरि ॥ स्नुषायाम् ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धिसर्वदेतिमनुः । गृहपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियोजामयइतिकुल्लूकभट्टः ॥ जायति जायतेवा । जैक्षये । बाहुलकान्मिः ॥ यद्वा । जमति । जमु अदने । बाहुलकादिण् दीर्घश्च-

॥ कर्मणीत्यजादिभ्यइतीञ् वेति-
स्वामी ॥

जामिता । स्त्री । आलस्ये ॥

जामा । स्त्री । कुलयोषायाम् ॥ स्वसरि
॥ ङीष् ॥

जामेयः । पुं । भागिनेये ॥ जाम्याअप
त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

जाम्बवम् । न । जम्बूफले ॥ जम्ब्वाःफल
म् । जम्ब्वावेत्यण् । तस्यविधानात्र
लुक् ॥ सुवर्णे ॥ कपिविशेषे ॥ नगर
विशेषे ॥

जाम्बवान् । पुं । ब्रह्मणःपुत्रे । रामाय
णादिप्रसिद्धपराक्रमे ऋक्षराजे ॥-

जाम्बवती । स्त्री । जाम्बवतोदुहितरि
श्रीकृष्णपत्न्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

जाम्बवी । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

जाम्बुवान् । पुं । जाम्बवति ॥

जाम्बूनदम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ का
ञ्चनविशेषे ॥ यथा जाम्बूनदेनाम्ब
सदृशं लोहमस्तिचेत् । तथा चक्षु-
लधर्मेणसमयोन्यः समोभवेदिति॥
समयः आचारः ॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम् । तत्रभवइत्यण् ॥ तीरमृत्त
द्रसंप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जा
म्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषण
म् ॥ तद्रसं जम्बूरसम् ॥ यथा । मेरु
मन्दरपर्वतस्यजम्बूफलाना मत्युच्च
निपातविशीर्णाना मनस्थिप्रायाणा
मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम
नदी इलावृतं वहति । तस्या उभ-
योस्तीरयो र्मृत्तिका जम्बूरसेनानु
विध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाके-
न सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं-
नाम स्वर्णं भवति ॥ इति श्रीभाग
वतम् ॥

जम्बूनदेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥
तत्स्थाने ॥

जायकम् । न । कालीयके । पीतवर्णे
सुगन्धिकाष्ठप्रभेदे । कालिया इति
गौडभाषा ॥ जयति गन्धान्तरम् ।
जिस्रभिभवे । ण्वुल् ॥

जायमानः । पुं । उपनीते ॥

जाया । स्त्री । विधिनाविवाहितायां
स्त्रियाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम्
॥ जायतेऽस्याम् । जनी० । जनेर्यक् ।
येविभाषेत्यात्वम् । पतिर्भार्यां संप्र
विश्य गर्भोभूत्वेह जायते । जायाया
स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः
॥ लग्नात् सप्तमभवने ॥

जायाघ्नः । त्रि । तिलकालकादि चिह्न-
॥ जायांहन्ति । हन० । अमनुष्यक
र्तृके चेतिटक् ॥ ङीपि जायाघ्नी ॥

जायाजीवः । पुं । नटे ॥ जाययाजीव
ति । जीव० । इगुपधेतिकः ॥

जायानुजीवी । पुं । नटे ॥ वकपक्षिणि ॥ वेश्यापतौ ॥ दुःस्थे ॥

जायापती । पुं । द्विवचनान्तः । सहोक्त्या भार्याभर्त्रोः ॥ जायाच पतिश्च । राजदन्तादिषु निपातनात् पूर्वनिपातः ॥

जायुः । पुं । औषधे ॥ जयति रोगान् । जि० । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउण् इत्युण् ॥

जारः । पुं । उपपतौ ॥ जरयति । जॄष्० । दारजारौकर्त्तरिणि लुक्चेति घञ् । जीर्यतेऽनेनेति करणेवा घञ् ॥

जारजः । त्रि । विजन्मनि । अनियुक्तासुते ॥ जारात् जातः । जनी०।डः ॥

जारणी । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जारद्गवी । स्त्री । मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषे ॥ यथा । ज्येष्ठानुराधाविशाखावीथीजारद्गवीमता । एतास्तुवीथयस्तिस्रो मध्यमोमार्ग उच्यतइति ॥

जारित । त्रि । शोधिते ॥

जारी । स्त्री । औषधीभेदे । जाडी इतिगौडभाषा ॥

जारुथ्यः । पुं । त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञे ॥

जालः । पुं । नीपवृक्षे ॥ न । गवाक्षे । जाली इतिभाषा ॥ आनाये । सूत्रादिनिर्मिते मत्स्यादिजन्तुरोधकवस्तुनि ॥ क्षारके । पक्ष्यादिधारणार्थे पाशे ॥ दम्भे ॥ वृन्दे । गणे ॥ इन्द्रजाले ॥ जलेक्षिप्यते । शेषइत्यण् ॥ जलतिघनीभवति । जलघातने । ज्वलितीतिणः ॥ यद्वा । जालयति । जलसंवरणे । चु० । पचाद्यच् ॥

जालकः । पुं । गवाक्षे ॥ न । कोरके ॥ दम्भे ॥ कुलाये ॥ आनाये ॥ न । स्त्री । मोचकफले ॥ नवकलिकावृन्दे । क्षारके ॥ समूहे ॥

जालकारः । त्रि । जालकर्त्तरि ॥

जालकारकः । पुं । मर्कटके । लूतायाम् ॥ त्रि । जालकर्त्तरि ॥ जालस्यकारकः ॥

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् ॥

जालगर्द्दभः । पुं । रोगविशेषे ॥ तस्य लक्षणं यथा । विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् सज्ञेयोजालगर्द्दभइति ॥

जालगोणिका । स्त्री । कण्ठालायाम् ॥

जालजीवी । पुं । धीवरे ॥

जालन्धरः । पुं । पीठविशेषे ॥ त्रिगर्त्तदेशे ॥ पुंभूम्नि । जालन्धराः ॥ तद्देशस्थेषु । त्रिगर्त्तेषु ॥

जालपात् । पुं । हंसे ॥

जालपादः । पुं । शरारिप्रभृतिपक्षिविशेषेषु ॥ जालाकारपादश्चादेषाम् ॥

जालप्राया । स्त्री । योद्धॄणां लोहमय्यां

मञ्जरच्चिष्याम् ॥

जालवर्वूरकः । पुं । वर्वूरवृक्षविशेषे । छ त्राके ॥ जालवर्वूरको रूक्षो वातरोगकफापहः । पित्तदाहकरश्चोष्णः कषायश्च प्रकीर्त्तितः ॥

जालवान् । त्रि । मायाविनि ॥

जालिकः । पुं । वागुरिके । जालजीविनि ॥ लूतायाम् ॥ कैवर्त्ते ॥ त्रि । ग्राम जालिनि ॥ जालेन चरति । पर्पादिभ्यष्ठन् । ङीपि जालिकी ॥

जालिका । स्त्री । वस्त्रविशेषे ॥ स्त्रीणां मुखावरणवस्त्रे ॥ गिरिसारे ॥ जलौकायाम् ॥ विधवायाम् ॥ भटानांलौहरचिताङ्गरच्चिण्याम् । लोहसन्नाहे ॥ चारके ॥

जालिनी । स्त्री । चित्रायगृहे । चित्रशालायाम् ॥ कोषातक्याम् ॥ राजकोशातक्याम् । तोरञी इति यस्याः प्रसिद्धिः ॥

जाली । स्त्री । पटोलिकायाम् । तोरञी इति प्रसिद्धलतायाम् ॥ पटोले ॥ जलति । जल० । ज्वलितीतिणः । जातेरिति गौरादित्वाद्वाङीप् ॥

जाल्मः । पुं । पामरे ॥ क्रूरे ॥ असमीच्यकारिणि ॥ जालयति जाल्यते वा । जलअपवारणे । वाहुलकान्मः । नेन्दग्निकृति ॥ जालं करोतिवा ॥

जावालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जवालाया अपत्यम् । अण् ॥ अजाजीवे । छागजीविनि । गडरिया इतिभाषा ॥ जवमलतिआलाति वा । अल० । अण्कोवा । जवालोऽजः तस्यायम् । अण् ॥

जाषकम् । न । कालीयनामगन्धद्रव्ये ॥ इतिसारसुन्दरी ॥

जाषी । पुं । ध्रुवकप्रभेदे ॥ जाषीति नाम्नाध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः । सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदोरसे ॥ नान्तः शब्दोयम् ॥

जाहकः । पुं । घोङ्घ खगे । घोंघ इति भाषा ॥ मार्जारे ॥ खट्वायाम् ॥ काकण्याम् । जलौकायाम् ॥ गात्रसङ्कोचिनिप्राणिविशेषे । कामरूपिणि । विलवासे ॥

जाह्नवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिपथगायाम् ॥ जानुद्वारा पुरादत्ता जह्नुः सम्पीयकोपतः । तस्यकन्या स्वरूपा च जाह्नवी तेनकीर्त्तितेतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ जह्नोरपत्यं स्त्री । अण् ङीप् ॥

जाह्नवीयः । त्रि । गाङ्गे ॥ जाह्नव्याअयम् । तस्येदमित्यर्थे वृद्धाच्छः ॥

जिः । पुं । पिशाचे ॥ त्रि । जेतरि ॥ इत्येकाचरकोषः ॥

जिगत्नुः । पुं । प्राणेषु ॥ जिगंसति । गम्लृ० । गमेः सन्वच्चेतिक्नुः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ॥

जिगमिषा । स्त्री । गमनेच्छायाम् । गन्तुमिच्छायाम् ॥

जिगमिषुः । त्रि । गन्तुमिच्छौ ॥

जिगीषा । स्त्री । जेतुमिच्छायाम् । जयस्पृहायाम् ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषा । अप्रत्ययात् । टाप् ॥ व्यवसाये ॥ प्रकर्षे ॥

जिगीषुः । त्रि । जयेच्छौ । जेतुमिच्छौ । निश्चोत्साहवति ॥

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । बुभुक्षायाम् ॥ अत्तुमिच्छा घस्तुमिच्छावा । अदेः सन्नन्तादप्रत्ययः । लुङ्सनोर्घस्लृ इतिघस्लादेशः ॥

जिघत्सुः । त्रि । क्षुधार्त्ते । बुभुक्षिते ॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि लुङ्सनोर्घस्लृ । ततः सनाशंसेत्युः ॥

जिघांसकः । त्रि । हननेच्छुके ॥

जिघांसा । स्त्री । हननेच्छायाम् ॥ हन्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

जिघांसुः । पुं । शत्रौ ॥ त्रि । हन्तुमिच्छौ ॥ हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अभ्यासाच्चेतिकुत्वम् । अज्झनगमांसनीतिदीर्घः ॥

जिघृक्षा । स्त्री । गृहीतुमिच्छायाम् ॥

जिघृक्षुः । त्रि । गृहीतुमिच्छौ ॥ गृहेः सन्नन्तादुः ॥

जिघ्रः । त्रि । घ्राणकर्त्तरि ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । प्रमोदिन्याम् । झिङ्गिन्याम् ॥ जिङ्गनीमधुरासोष्णा कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः ॥

जिङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ जिङ्गति । जिगिगतौ । पचाद्यच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

जिजीविषा । स्त्री । जीवितुमिच्छायाम् ॥

जिजीविषुः । त्रि । जीवितुमिच्छौ ॥

जिज्ञासनीयः । त्रि । जिज्ञासितव्ये । जिज्ञास्ये ॥

जिज्ञासा । स्त्री । ज्ञातुमिच्छायाम् ॥

जिज्ञासितम् । त्रि । ज्ञातुमिष्टे ॥ विचारिते ॥ कृतजिज्ञासे ॥

जिज्ञासुः । त्रि । मुमुक्षौ । आत्मज्ञानार्थिनि ॥ ज्ञातुमिच्छौ ॥ बहुश्रुतः स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपीति तन्त्रम् ॥

जितः । त्रि । प्राप्तपराजये । परिभूते । पराजिते ॥ यथा । नहि जिते जेतुरग्रे स्थातुमुचितम् ॥ भजते विदे

श मधिकेनजित स्तदनुप्रवेश मथ वा कुशलः॥ लब्धे। स्वायत्तीकृते। वशीकृते॥ पुं। अर्हदुपासकविशेषे॥

जितकामः। त्रि। सदाशिवे ॥ जितः-कामोयेन॥

जितकाशिः। त्रि। दृढमुष्टौ॥ इतिमहाभारतेनीलकण्ठः॥

जितकाशी। त्रि। जिताहवे। जयिनि ॥ जितेनजयेन काशते प्रकाशते। काशृदीप्तौ। शीले णिनिः॥

जितक्रोधः। पुं। शिवे ॥ विष्णौ ॥ जितः क्रोधो येन॥ जितक्रोधः कथं त र्हिसुरारीन् हन्ति माधवः। वेदमार्गस्थापनार्थं नतु कोपवशात् प्रभुः॥ भृगुपादघातेनापिक्रोधानुत्पत्तेः ॥ त्रि। जितामर्षे॥

जितनेमिः। पुं। आश्वत्थे। अश्वत्थनिर्मितेदण्डे॥ त्रि। जितनेमिके॥

जितशत्रुः। पुं। दृष्टार्हत्पितरि॥ त्रि। कृतशत्रुपराजये॥

जितसङ्गदोषः। त्रि। प्रियाप्रियसन्निधावपि रागद्वेषविवर्जिते ॥ जिताः सङ्गजनिता दोषा येन॥

जितात्मा। त्रि। जितेन्द्रिये॥ जितआत्मायेन॥

जितारिन्नः। पुं। हरौ॥ जिता अमित्रा बाह्या आभ्यन्तराश्च येन॥ त्रि॥ कृतशत्रुपराजये॥

जितारिः। पुं। बुद्धे॥ वृत्तार्हत्पितरि॥ त्रि। जितशत्रौ॥ जिताअरयोयेन॥

जिताष्टमी। स्त्री। जीमूताष्टम्याम्॥

जिताहवः। पुं। जितकाशिनि॥

जितुमः। पुं। मिथुनराशौ॥

जितेन्द्रियः। त्रि। स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रिये। शान्ते॥ यथा। श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वाच भुक्त्वा घ्रात्वाच यो नरः। न हृष्यति ग्लायतिवा सविज्ञेयो जितेन्द्रियः॥ जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनियेन॥ दान्ते॥ पुं। कामवृद्ध्याख्ये क्षुपविशेषे॥

जितेन्द्रियाह्वः। पुं। कामवृद्धिक्षुपे ॥

जित्तमः। त्रि। जयशीलानांमध्ये उत्तमे॥

जित्यः। पुं। हलौ। दृढहले। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठे॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु इति निपातनात् क्यप्॥

जित्वा। पुं। जयिनि॥ जयति। जि०। शीङ्क्रुशीत्यादिनाक्वनिप् ॥

जित्वरः। त्रि। जेतरि॥ जयशीलः। इणनशजिसर्त्तिभ्यःक्वरप् ॥

जित्वरी। स्त्री। काशिकापुर्याम्॥ टिड्ढेतिङीप्॥ जयशीलायाम्॥

जिनः। पुं। अर्हति॥ बुद्धे॥ विष्णौ॥

अतिवृद्धे ॥ विश्वाकृत्रिमवादिनि मुनि विशेषे ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जि० । इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥

जिनसद्म । न । जिनगृहे । चैत्ये । विहारे ॥

जिनसुतः । पुं । वुद्धे ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥

जिनेन्द्रः । पुं । वुद्धे ॥ जिनानामिन्द्रः ॥

जित्रिः । पुं । काले । समये ॥ पचिणि ॥ जीर्यति जीर्यते वा । जृष्० । जीर्यतेः क्रिन्रश्चवः इति क्रिन्प्रत्ययो रश्चवादेशः । वाहुलकाद्दीर्घे तिदीर्घेन ॥

जिष्णुः । पुं । वासवे ॥ अर्जुने ॥ विष्णौ ॥ अर्के ॥ वसुषु ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जयनशीलोवा । जिजयेऽभिभवेवा । ग्लाजिस्थश्चेतिग्स्नुः ॥

जिहीर्षा । स्त्री । हर्तुमिच्छायाम् ॥ हृञ्० अप्रत्ययादित्यः ॥

जिह्मः । त्रि । कुटिले ॥ मन्दे ॥ न । तगरपादपे ॥ जहाति हीयतेवा । ओहाक्० । जहातेःसन्वदालोपश्चेतिमन् ॥

जिह्मगः । पुं । सर्पे ॥ मदने ॥ त्रि । मन्दगे ॥ जिह्मंकुटिलंगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योपीतिडः ॥

जिह्मता । स्त्री । सङ्कोचे ॥

जिह्मप्रायः । त्रि । कपटवहुले ॥

जिह्ममेहनः । पुं । भेके ॥

जिह्मशल्यः । पुं । खदिरे ॥

जिह्मितः । त्रि । घूर्णित ॥

जिह्वः । पुं । न । तगरमूले ॥

जिह्वलः । त्रि । लुब्धे । लोलुपे ॥ यथा । श्राद्धंकृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिंडो दकक्रियाः ॥

जिह्वा । स्त्री । रसनायाम् । रसज्ञानेन्द्रिये ॥ अस्याः परीक्षा यथा । शाकपत्रप्रभारूक्षा स्फुटिता रसनाऽनिलात् । रक्ता श्यामा भवेत् पित्ता लिप्ता श्री धवला कफात् ॥ परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणेति भावमिश्रः ॥ लेढि लिहन्त्यनयावा । लिह० । शेवयह्वजिह्वेतिसाधुः ॥

जिह्वानिर्लेखनम् । न । जिह्वामार्जने । जीभी कर्नी इति भाषा ॥ जिह्वामार्जनद्रव्ये । जीभी इति भाषा ॥ तत्तु दशाङ्गुलं कोमलं कृशं स्वर्णरूप्यताम्र लोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम् । तस्यगुणाः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आ

रोग्यरुचिकारित्वञ्चेतिराजवल्लभः॥

जिह्वापः। पुं। शुनि॥ मार्जारे॥ व्याघ्रे॥ द्वीपिनि। चित्रव्याघ्रे॥ भल्लूके॥ सिंहे॥ जिह्वयापिबति। पा०। कः॥

जिह्वामलम्। न। कुलुके॥

जिह्वामूलीयः। पुं। कखाभ्यां प्रागर्द्ध विसर्गसदृशे (ᳵ) विसर्गप्रभेदे॥ जिह्वामूलेभवः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः॥

जिह्वारदः। पुं। खगे॥

जिह्वालिट्। पुं। कुक्कुरे॥ मार्जारे॥ जिह्वयालेढि। लिह०। क्विप्॥

जिह्वाशल्यः। पुं। खदिरवृक्षे॥

जिह्वास्वादः। पुं। लेहने॥ आस्वदनम्। ष्वद०। घञ्। जिह्वयाआस्वादः॥

जीनः। त्रि। वृद्धे॥ जिनातिस्म। ज्या०। गत्यर्थेतिक्तः। ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम्॥ हलइतिदीर्घः। ल्वादिभ्यश्चेतिनत्वम्॥ चर्मपुटे॥

जीमूतः। पुं। अद्रौ॥ धृतिकरेइति मेदिनी॥ भृतिकरे इतिहेमः॥ देवताडे॥ जीमूतद्रव॥ पयोधरे॥ वासवे घोषके॥ मुस्तके॥ जयति नभः जीयतेऽनिलेनवा। जि०। जेर्मूट्चोदात्तइतिक्तः। जेर्दीर्घश्च॥ जीवस्योदकस्यमूतःपटबन्धोयस्येति वा। पृ०॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन। मूङ् बन्धने। कर्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् वनशब्दलोपः॥ ज्यानंजी। ज्या०। सं० क्विप्। जियावयोहान्यामूतोव द्धइति वा॥ जीवनं मुञ्चति वा। पृ०॥

जीमूतकः। पुं। देवदाल्याम्॥

जीमूतकूटः। पुं। पर्वते॥

जीमूतमूलम्। न। शट्याम्॥

जीमूतवाहनः। पुं। इन्द्रे॥ जीमूतावाहनमस्य॥ धर्मरत्ननामकस्मृतिसङ्ग्रहकर्त्तरि॥

जीमूतवाही। पुं। धूमे॥

जीमूताष्टमी। स्त्री। गौणाश्विनकृष्णाष्टम्याम्॥

जीरः। पुं। जीरके॥ खड्गे॥ अणौ॥ जुवति। जुःसौत्रः। जोरीचेतिरक्॥ जिनाति वा। ज्या०। ज्यश्चेतिरग्वा॥

जीरकः। पुं। अजाज्याम्। जीराइति भाषा॥ जीरात् संज्ञायामितिकन्॥ अस्यगुणायथा। जीरकत्रितयंरूक्षं कटूष्णंदीपनं लघु। सङ्ग्राहि पित्तलंमेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्॥ ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्। चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृद्दिति भावप्रकाशः॥

जीरणः। पुं। जीरके॥

जीरिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे॥

जीर्णः। पुं। जीरके॥ न। शैलजे॥ त्रि।

वृद्धे । जरति ॥ पुरातने॥ परिपक्के॥ जीर्य्यतिस्म । जृष्० । गत्यर्थेतिक्तः । ऋतइत् । निष्ठानत्वम् ॥

जीर्णज्वरः । पुं । पुरातनज्वरे ॥ अस्य सामान्यलक्षणं यथा । योद्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्धं दोषत्रय स्तद्‌द्विगुणे भ्यऊर्द्धम् । त्वचां तनौ तिष्ठति मन्द वेगो भिषग्भिरुक्तोज्वर एष जीर्ण-इति ॥

जीर्णदारु । न । विधारा इति प्रसिद्धे वृद्धदारकभेदे । सुपुष्पिकायाम् ॥

जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥

जीर्णपर्णः । पुं । कदम्बे ॥ न । पुरातन पत्रे ॥ त्रि । तद्वति ॥

जीर्णफञ्जी । स्त्री । जीर्णदारुणि ॥

जीर्णवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

जीर्णवस्त्रम् । न । पटच्चरे । प्रतवस्त्रे॥ जीर्णञ्च तद्वस्त्रञ्च ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥

जीर्णवुध्नः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥ कैव-र्त्तीमुस्तके ॥

जीर्णवुध्नकम् । न । परिपेले ॥

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जीर्णास्थिमृत्तिका । स्त्री । अर्कोद्यर्थं कृत्रिममृद्विशेषे ॥ यथा । अथवच्ये तुजीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये । शि लाजतुस्थले कुर्य्याद्दीर्घं गर्त्तं म नोहरम् ॥ निःक्षिपेत् तत्रनानास्थि सञ्चयं विचतुष्पदाम् । सर्जिक्षारं म हाक्षारं सुत्क्षारं लवणानिच ॥ ग न्धकोष्णजलं चेष्यं नानामूत्राणि त त्र च । एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम् ॥ कङ्कालस्योर्द्धं त दूर्द्धन्तु कुर्य्यादक्षीष्टकां शुभाम् । त्रि वर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृषत्स मम् ॥ ततोनिष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्म्ममेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र कृचये दन्नदूषणम् ॥ महावि षस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फो टाभवन्तिहि ॥ तत्रचिरं चतुरविधं पात्रं कृष्णं प्रजायते । सर्वंज्ञात्वा त त्र दद्यान्नकदाचिद्विषादिकमितिरा वणः ॥

जीर्णिः । स्त्री । ज्यानौ । जीर्णत्वे ॥ ज रणम् । जृष्वयोहानौ । क्तिन् । ऋ त्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावत् । रदाभ्यामि तिनत्वम् ॥

जीर्णोद्धारः । पुं । भग्नमन्दिरादेः सं स्कारे ॥

जीर्य्यन् । त्रि । वयोहानिंप्राप्नुवति ॥

जीर्व्विः । पुं । कुठारे । परशौ ॥ जृष्० । जृशस्तृ जागृभ्यः क्विन् ॥

जीवः । पुं । प्राणिनि ॥ वृत्तौ ॥ वृच

भेदे ॥ वृहस्पतौ ॥ असुधारणे ॥ कर्णे ॥ मनुष्यादिकीटपर्य्यन्ते प्राणिमात्रे । कार्य्यकरणसङ्घाते ॥ अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते जीवपदार्थे ॥ त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तवद्धभेदात् । अत्रानादिसिद्धोऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः । व्यपेतमोहादिवन्धो मुक्तः । मोहाद्यावृतस्तु वद्ध इति ॥ * ॥ उपाधिप्रविष्टे ब्रह्मणि । वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे । घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरत्रितयावच्छिन्ने चैतन्ये ॥ दर्पणस्थमुखप्रतिविम्ववत् वुद्धिस्थचैतन्यप्रतिविम्वे ॥ साभासाहङ्कारे । चित्प्रतिविम्वे ॥ प्राणादिकलापस्य धारयितरि ॥ प्राणान् चेतनरूपेण धारयन् जीव उच्यते ॥ लिङ्गदेहे ॥ एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । त्रिवृत् त्रिगुणम् । षोडशविकारात्मना विस्तृतमित्यर्थः ॥ * ॥ विज्ञानमयकोषावच्छिन्नश्चिदात्मा कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीव उच्यते ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ * ॥ जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्साक्षी त्वम्पदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी न तु देहादिर्जीवः तस्य दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेः ॥ * ॥ अस्ति देवि परब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः ॥ स्वयंज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः । देहाद्युपाधिसम्भिन्नास्ते कर्म्मभिरनादिभिः ॥ सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः । तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगञ्च कर्म्मजम् ॥ प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामप्यपरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदामोक्षादक्षयं प्रिये ॥ इति कुलार्णवे १ उल्लासः ॥ पुं । न । जीविते ॥ जीवनम् । जीव० । हलश्चेति घञ् ॥ जीवति वा । इगुपधलक्षणः कः ॥ जीवयति वा । अच् । स्त तस्तज्जीवनमन्त्रत्वात् ॥

जीवकः । पुं । प्राणके द्रुमे ॥ पीतसाले । विजयसार इति ख्याते ॥ कृपणे ॥ क्षपणे ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेष

। कूर्चशीर्षे । ह्रस्वाङ्गे ॥ अस्यस्वरूप पर्यायगुणाः । यथा । जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥ जीवको मधुरः शृङ्गो ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी न्द्राक्ष इत्यपि ॥ जीवकर्षभकौ वल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्शः कार्श्यवातक्षयापहाविति ॥ त्रि । सेवके । सेविनि ॥ वृद्ध्याजिनि ॥ जीविनि ॥ आहितुण्डिके ॥ जीवयति- । जीव० । ण्वुल् ॥ जीवतात् आशिषिचेत्तिवुन् ॥

जीवघनः । पुं । हिरण्यगर्भे ॥ घनोमूर्त्तिः । जीवलक्षणो घनः जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् ॥

जीवजीवः । पुं । चकोरे ॥

जीवञ्जीवः । पुं । चकोरे ॥ जीवंजीवयति । तद्दर्शनेनविषनाशात् । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ॥ खगान्तरे ॥ द्रुमप्रभेदे ॥

जीवत्तोका । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवत्स्वाम् ॥ इतिहेमः ॥

जीवत्त्वम् । न । कूटस्थादीनां चतुर्णां समूहे ॥ तथहि । कूटस्थंब्रह्म अन्तःकरणम् अन्तःकरणाश्रयाऽविद्या चिदाभासश्चेति चतुष्टयंमिलितंसञ्जो दत्त्वमितिनीलकण्ठशैवः ॥

जीवत्पतिः । स्त्री । सधवायाम् ॥

जीवत्पितृकः । त्रि । विद्यमानपितृके ॥ यथा । अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । नजीवत् पितृकः कुर्यात् कृतेपि पितृहाभवेदितिरघुनन्दनः ॥

जीवथः । पुं । कूर्मे ॥ प्राणे ॥ मयूरे ॥ मेघे ॥ त्रि । चिरायुषि ॥ धार्मिके ॥ जीवति । जीव० शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥

जीवदः । पुं । वैद्ये ॥ विद्विषि । रिपौ ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ त्रि । जीवनदातरि ॥ जीवं ददाति । डुदाञ् ० । कः ॥

जीवदात्री । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

जीवधनम् । न । गवादिपशुषु ॥

जीवनम् । न । वर्त्तने । जीविकायाम् ॥ जीवन्त्यनेन । जीव० ल्युट् ॥ नीरे । जले ॥ प्राणधारणे । आयुषि । जन्ममृत्य्वोर्मध्यकाले ॥ हीनजीवना द जीवनं वरम् ॥ मज्जनि ॥ हैयङ्गवीने ॥ पुं । पुत्रे । जीवकौषधे ॥ वाते ॥ क्षुद्रफलकवृक्षे ॥ जीव्यतेऽनेन । जीव० करणाऽधिकरणयोश्चेतिकरणे ल्युट् ॥

जीवनकम् । न । अन्ने ॥

जीवनयोनिः । स्त्री । यत्नविशेषे ॥ स-
तु । अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चार
कारणम् । इतिभाषापरिच्छेदः ॥

जीवनहेतुः । पुं । वर्त्तनोपाये ॥ विद्या
शिल्पंभृतिःसेवागोरक्षं विपणिःकृषिः
। वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दशजीवनहे
तवः ॥

जीवना । स्त्री । मेदौषधे ॥

जीवनाघातम् । न । विषे ॥

जीवनावासः । पुं । वरुणे ॥ जीवनमा
वासो यस्य ॥

जीवनिका । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवनी । स्त्री । गुर्जरदेशे डोडो इति
प्रसिद्धायां जीवन्त्याम् । मधुस्रवाया
म् । काकोल्याम् ॥ डोड्याम् ॥ मे
दायाम् ॥ महामेदायाम् ॥ यूथ्याम् ॥
जीव्यतेऽनया । जीव० करणेल्युट् ॥

जीवनीयकम् । न । } जले । वारि-
जीवनीयकम् । न । } णि ॥ जीवना
यहितम् । छः ॥ जीवनीयगणे ॥

जीवनीयगणः । पुं । औषधविशेषे ॥
यथा । अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती
मुद्गपर्णिका । माषपर्णी गणोऽयन्तु
जीवनीय इतिस्मृतः ॥ जीवनो म
धुरश्चापि नाम्ना सपरिकीर्त्तितः ॥
जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद्बृंहणो
हिमः ॥ गुरुर्गर्भप्रदः स्तन्यः कफकृत्
पित्तरक्तहृत् । तृष्णां शोषं ज्वरंदा
हं भ्रमं मूर्च्छां व्यपोहति ॥ अपिच
। अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधु
क स्तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जी-
वन स्तु पुन स्तथेतिवैद्यक परि-
भाषा ॥

जीवनीया । स्त्री । जीवन्त्याम् । गुर्जरे
डोडी इति प्रसिद्धायाम् ॥ जीवना
यहिता । तस्मै हितमिति छः ॥

जीवनेत्री । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवनौषधम् । न । जीवातौ । मृतस
ञ्जीवनौषधे ॥ येनम्रियमाणो जी
वति । जीवनस्य औषधम् ॥

जीवन्तः । पुं । प्राणे ॥ औषधे ॥ जीवशा
के ॥ त्रि । आयुष्मति ॥ जीव्यात् ।
जीव० वहिनन्दि जीविप्राणिभ्यःषि
दाशिषीतिझच् । झोन्तः ॥

जीवन्तिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ जीवा
ख्यशाके ॥ वन्दायाम् ॥ हरीतक्या
म् । जीवति । जीव० वहिनन्दीति
झचःषित्त्वान् ङीष् । कन् ॥

जीवन्ती । स्त्री । जीवन्याम् । मधुस्र-
वायाम् ॥ जीवन्ती शीतला स्वादुः
स्निग्धा दोषत्रयापहा ॥ रसायनी
बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ॥
शाकप्रकारस्तु जीवन्त्याः कोमलं

पत्रं स्विन्नं तक्रसुभर्जितम्। हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं चिप्त्वा प्रलेहयेत् ॥ डोडी इति गुर्जरेऽस्याःप्रसिद्धिः॥ शम्याम्॥ गुडूच्याम्॥वन्दायाम्॥ डोड्याम्॥ हरीतक्याम्॥ जीवन्ती स्वर्णवर्णिनीति लक्षणम्॥ जीवति जीवयति वा। जीव०। लटःशतुरुगित्त्वात् ङीप्॥

जीवन्मुक्तः। त्रि। आत्मविदि। जीवन्नेव मुक्तसंसारे ॥ जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीना मपिबाधितत्त्वा दखिलबन्धरहितो-ब्रह्मनिष्ठ इति॥*॥ ननुजीवन्मुक्तो व्यवहरति न वा। आद्ये तस्य वद्धान्न विलक्षणता। द्वितीये देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यतआह। अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यपटुत्वादि भाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनचान्तःकरणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानिच पश्यन्नपि वाधितत्त्वात् परमार्थतो न पश्यतीति। दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्टयति। यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति। उक्तञ्च। सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयन्तु पश्यन्नपिचाऽद्वयत्वतः। तथाच कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मवि न्नान्य इतीह निश्चयः इति॥ वेदविद्याव्रतं ज्ञानं देशिकस्य मुखात् स्वयम्। गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः। प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ताभवन्तिते॥ अष्टोत्तरशत मुपनिषदाम्॥ कौलिके॥ यथा। धन्या माहेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशालिनः। स्वपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्तिहि॥ मन्त्रामन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः। स्वेच्छाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ताहि कौलिकाः॥ योन्तर्थीमवदन्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ जीवन्नेव मुक्तः॥

जीवन्मुक्तिः। स्त्री। जीवतो वन्धनिवृत्तौ॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षण श्चित्तधर्मः-क्लेशरूपत्वाद्बन्धोभवति तन्निवृत्ति-स्वरूपाजीवन्मुक्तिः॥

जीवन्मुक्तुपायः। पुं। कुलमार्गे॥ जी

वन्मुक्ते रुपायस्तु कुलमार्गेश्चिनापर
इतिसदाशिवोक्तः ॥

जीवपुत्रः । पुं ।
जीवपुत्रकः । पुं । } जीयापोतादृति प्रसिद्धे पुत्रजीव द्रुमे ॥

जीवपुष्पा । स्त्री । वृहज्जीवन्त्याम् ॥

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवभद्रा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् ॥ वृद्धिनामौषधे ॥

जीवभूतः । त्रि । प्राणधारणोपाधिना कर्त्ता भोक्ता संसारीति रूपैव प्रसिद्धिमुपगते ॥

जीवमन्दिरम् । न । शरीरे ॥

जीवला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवलोकः । पुं । संसारे ॥ यथा । माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्मपुरः सरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलुजीवलोकः ॥ सायंसायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेनतेनप्रयान्ति । त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा यद्वत् तद्वज् ज्ञातयो ऽज्ञातयश्चेति ॥ जीवानांलोकः ॥

जीववल्ली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवशाकः । पुं । मालवप्रसिद्धे शाकविशेषे । जीवन्ते । रक्तनाले । ताम्रपत्रे ॥

जीवशुक्ला । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे ॥

जीवसङ्गमः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जीवसाधनम् । न । धान्ये ॥

जीवसूः । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवत्तोकायाम् ॥

जीवस्थानम् । न । मर्मणि ॥

जीवा । स्त्री । जीवन्तिकायाम् । मधुस्रवायाम् । डोडी इति गुर्जर भाषा ॥ मौर्व्याम् । धनुषोगुणे ॥ वचायाम् ॥ शिञ्जिते ॥ भूमौ ॥ वृत्तौ ॥ जीवति । जीव० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जीवातुः । पुं । न । अन्ने । भक्ते ॥ जीविते ॥ जीवनौषधे । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव० । जीवेरातुः ॥

जीवात्मा । पुं । देहिनि । जीवे । पुनर्भविनि ॥

जीवाधारः । पुं । चेचे ॥ हृदये ॥

जीवान्तकः । पुं । जीवनार्थं पक्ष्यादीनां घातके । शाकुनिके ॥ त्रि । जीवनाशके ॥ जीवाना मन्तकः ॥

जीवाला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवास्तिकायः । पुं । अनेकान्तवादिनां जीवपदार्थे ॥

जीविका । स्त्री । आजीवे । जीवनो-

पाये ॥ जीवन्त्याम् ॥ जीव्यते ऽन या । जीव० । गुरोश्चहलइत्यः । सं ज्ञायांकन् । कुन्वा ॥

जीवितम् । न । प्राणने । जीवने ॥ त्रि । जीवनान्विते ॥ ब्रह्मादीनामपिजी वितं स्वल्पमेव ॥ यथा । येसमर्था ज गत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः । तेपि काले प्रलीयन्तेकालोहिबलव-त्तर इतिस्मृतेः ॥

जीवितकालः । पुं । जीवनावच्छिन्नका ले । आयुषि ॥ जीवितस्यकालः ॥

जीवितज्ञा । स्त्री । नाड्याम् ॥ इ०रा० ॥

जीविताशा । स्त्री । जीवनलोभे ॥ जी र्यंति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशाच जी र्यतो ऽपिनजीर्यति ॥

जीवितेशः । पुं । यमे । पितृपतौ ॥ प्रा णनाथे ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ त्रि । जी-वितेश्वरे ॥ प्रिये ॥ जीवितस्वामिनि ॥ जीवातौ ॥

जीवी । पुं । प्राणिनि ॥ जीविनां दारु णो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः । भ क्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसा यनात् ॥

जीवेष्टिः । स्त्री । बृहस्पतिसने ॥

जीवोत्पत्तिवादः । पुं । पाञ्चरात्राणां वादे ॥ सयथा । ब्रह्मणोवासुदेवा-ख्यात् जीवः सङ्कर्षणाभिधः । जायते च मन स्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पु नः ॥ अहङ्कारो ऽनिरुद्धाख्य स्तच्चा रो निश्वरूपकाः । वासुदेवाराधना द्वैजायतेबन्धमोक्षण मिति ॥

जीवोपाधिः । पुं । सुषुप्त्यादिषु ॥ त्रयो जीवोपाधयः । तथाहि । सुषुप्तौवु द्धादिसंस्कारोपरञ्जित मज्ञानमात्र मुपाधिः । स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लि-ङ्गशरीर मुपाधिः । जाग्रदवस्थाया-न्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टंस्थूलशरीरमु-पाधिरिति ॥

जीव्या । स्त्री । गोचुरदुग्धायाम् ॥ जी वन्त्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥

जुः । स्त्री । त्वरागमने ॥ सामान्यग मने ॥

जुगुप्सनम् । न । निन्दने ॥ त्रि । जुगु-प्साशीले ॥ जुगुप्सते तच्छीलः । गु पेरनुदात्तेतश्चेतियुच् ॥

जुगुप्सा । स्त्री । निन्दायाम् ॥ घृणायाम् । घिन् इतिभाषा ॥ जुगुप्सनम् । गुपगो पनकुत्सनयोः । गुपेर्निन्दायांसन् । अप्रत्ययादिति भावेस्त्रियामः । टाप् ॥

जुगुप्सितः । त्रि । निन्द्ये ॥

जुङ्गः । पुं । वृद्धदारके ॥ जुङ्गति । जु ङ्गिवर्जने । अच् ॥ जुङ्ग्यते वा । घञ् ॥

जुङ्गकः । पुं । वृद्धदारकवृक्षे ॥ स्वाथ

कन् ॥

जुटकम् । न । जटायाम् ॥ इति शब्द रत्नावली ॥

जुटिका । स्त्री । शिखायाम् । चोटी-इति भाषा ॥ संहतकेशेषु ॥ जूडा जूटी इति भाषा ॥

जुषन् । त्रि । सेवमाने ॥

जुषमाणः । त्रि । प्रीयमाणे ॥ सेवमाने ॥

जुष्ककः । पुं । मुद्गयूषे ॥

जुष्टम् । न । उच्छिष्टे । झूठ झूंठ इति च भाषा ॥ त्रि । सेविते ॥ प्रीते । जुष्यते स्म । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तः ॥

जुष्यः । त्रि । सेव्ये ॥

जुहुराणः । त्रि । कुटिले ॥ चन्द्रे ॥ जुहूर्षति । हुर्च्छाकौटिल्ये । हुर्च्छेः सनोलुक् छलोपश्चेत्यानच् ॥ जुहुराणं कौटिल्यकारि इतिभाष्यम् ॥

जुहुवान् । पुं । अनले ॥

जुहुवाणः । पुं । अध्वर्यौ ॥ जातवेदसि ॥ चन्द्रे ॥

जुहूः । स्त्री । स्रुग्भेदे । पलाशकाष्ठनिर्मिते ऽर्द्धचन्द्राकृतिरूपे यज्ञपात्रे ॥ पर्य्यासये यज्ञपात्रविशेषे ॥ जुहोति अनया वा । हुदानादनयोः । द्युतिगमि जुहोतीनां द्वे चेति क्विप् जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ त्रैलोक्यात्मनः कोषस्य प्राग्भागे ॥ जुह्वास्याशांदिशिकर्नि-

र्याः प्राङ्मुखाः सन्तः इति ॥

जूः । स्त्री । आकाशे ॥ सरस्वत्याम् ॥ पिशाच्याम् ॥ जवने ॥ जु: सौत्रोगतौ । भ्राज भासेतिक्विप्दीर्घश्च । जूः जुवौ जुवः ॥ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ वा ॥

जूटः । पुं । जटायाम् । जूडा इतिभाषा ॥ बन्धे ॥

जूटकः । पुं । न । केशबन्धे । जटायाम् ॥

जूतिः । स्त्री । जवने । वेगे ॥ जुःसौत्रो वेगे । क्तिन् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनाद्दीर्घः ॥

जूतिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे ॥

जूर्णः । पुं । उलपे ॥

जूर्णाख्यः । पुं । उलू इति गौडप्रसिद्धे तृणविशेषे । खरच्छदे । सूच्यग्रे ॥

जूर्णाह्वयः । पुं । देवधान्ये । जुवार इति भाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णिः । स्त्री । वेगे ॥ आदित्ये ॥ ज्वरति । ज्वररोगे । वीज्याज्वरिभ्योनिः ॥

जूर्त्तिः । स्त्री । ज्वरे ॥ ज्वरणम् । ज्वर० । क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥

जूषः । पुं । न । यूषे ॥

जूषणम् । न । धातुपुष्प्याम् । धाइका फूल इतिभाषा ॥

जृम्भः । त्रि । मुखादिविकाशे । जृम्भायाम् ॥ जृम्भात्यथं समीरणात् ॥

पीत्वैकं श्वास मनिलः पुन स्त्यजति वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इतिकथ्यते ॥ अस्यचिकित्सा । यथा । शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यकश्च सिन्धूद्भूतं चेति सर्वं पृथग्वा । तद्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभङ्ग स्तत्कृतःस्यात्तदैव ॥ जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभनेशयनेनरम् । स्वापयेत् तेन नियमाज्जृम्भावेगःप्रशाम्यति ॥ जृम्भावेगः क्षयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात् । भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणादिति ॥ जृम्भणम् । जृभि० भावे ल्युट् ॥

जृम्भणम् । न । जृम्भे ॥ जृभिनाश-विनाशे ॥ भावेल्युट् ॥

जृम्भमाणः । त्रि । जृम्भांकुर्वाणे ॥ विवर्द्धमाने ॥

जृम्भा । स्त्री । विकाशे ॥ मुखविदारणे । जृम्भे ॥ जृभि० गुरोश्चेत्यः । टाप् ॥

जृम्भिका । स्त्री । जृम्भे ॥

जृम्भितम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ ईहायाम् । विचेष्टिते ॥ प्रवृद्धे ॥ जृम्भे ॥ स्फुटिते । प्राप्तविकाशे ॥ जृम्भः सञ्जातोऽस्य । तत रकादित्वादितच् ॥

जृम्भिणी । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

जेतुम् । अ । वशीकर्त्तुमित्यर्थे ॥

जेता । त्रि । जित्वरे । जैत्रे ॥ जयनशीलः । तृन् । तृच्वा ॥ विजितोत्कर्षो ज्जेतुरुत्कर्षो भवति ॥ पुं । मधुच्छन्दसःपुत्रे ऋषिविशेषे ॥

जेन्ताकः । पुं । चरकोक्ते स्वेदविशेषे ॥

जेमनम् । न । भोजने । जीमना इतिभाषा ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जेयः । त्रि । जेतव्यमात्रके ॥ जेतुंयोग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचोयत् ॥

जैत्रः । पुं । पारदे ॥ न । औषधे ॥ त्रि । जेतरि ॥ जेतैव । प्र० अण् । जैत्रस्तु जेतायोगच्छत्यलं विद्विषतःप्रति ॥

जैत्ररथः । त्रि । जयशीले ॥ इतिहलायुधः ॥

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे ॥

जैनः । पुं । जिनमतावलम्बिनि । बौद्धे ॥ जिनस्यायम् । अण् ॥

जैपालः । पुं । जयपालवृक्षे ॥

जैमिनिः । पुं । पूर्वमीमांसाचार्ये ऋषिविशेषे ॥ अयं सामवेदधरो वेदव्यासशिष्यो वज्रवारकः ॥ यथा । मुनेःकल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठितेच गृहोदरेइति ॥

जैवम् । त्रि । जीवसम्बन्धिनि ॥ जीवस्येदम् । अण् ॥

जैवलिः । पुं । प्रवाहणे ॥ जीवलस्यापत्यम्

ज्ञोऽपत्यम् । इञ् ॥

जैवातृकः । पुं । ग्लावि । सोमे ॥ भेषजे ॥ कर्पूरे ॥ त्रि । आयुष्मति । दीर्घायुषि ॥ कृशे ॥ जीवति जीवयति वा । जीव० । जीवेरित्यनु वृत्तौ आतृ-कन् वृद्धिश्चेतिसाधुः ॥

जैह्माशिनेयः । पुं । जिह्माशिनोऽपत्ये ॥ शुभ्रादित्वाड्ढक् । दाक्षिनायने तिटिलोपाभावः ॥

जैह्म्यम् । न । कुटिलत्वे ॥

जौङ्गकम् । न । अगुरुणि ॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते वा । जुगिवर्जने । क्वुन् । पृषोदरादिः ॥

जौङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । दोहदे ॥ इति हारावली ॥

जौटिङ्ग । पुं । महादेवे ॥ महाव्रतिनि ॥

जोडः । पुं । जोडने ॥ जोडनम् । जुड बन्धने । घञ् ॥

जोडनम् । न । बन्धने ॥

जोन्तालः । पुं ।
जोन्ताला । स्त्री । } देवधान्ये ॥

जोषणम् । न । सेवने ॥

जोषम् । अ । सुखे ॥ प्रशंसायाम् ॥ तूष्णीमर्थे ॥ लङ्घने ॥ जुषते । जुषटसौ । वाहुलकादम् ॥

जोषा । स्त्री । योषिति ॥ जुषते जुष्यते वा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अच् घञ्वा ॥

जोषिका । स्त्री ॥ जालिकायाम् ॥

जोषित् । स्त्री । योषिति ॥ ह्रस्वश्चिज्जुषिभ्य इतिपाठे जुषेरितिः ॥

जोषिता । स्त्री । स्त्रियाम् ॥ जोष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः ॥

जोष्यः । त्रि । प्रियेविषये ॥ जोष्यान् हि जुषतः कालः संप्राप्तोऽनिच्छतोमम ॥

जोह्लम् । न ।
जोह्लकम् । न । } पञ्चमात्रस्य द्वितीये (ऽ । ऽ) पर्याये ॥

ज्ञः । पुं । ब्रह्मणि । स्वप्रकाशे ॥ चान्द्रमसायने । बुधग्रहे ॥ विचक्षणे । विदुषि ॥ पद्मासने । चतुरानने ॥ भौमे ॥ जानाति । ज्ञा अवबोधने । इगुपधेतिकः । आतोलोपइटिचेत्या लोपः ॥

ज्ञपितः । त्रि । ज्ञप्ते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा मारणादौमित् । णयन्तः क्तः । वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥

ज्ञप्तः । त्रि । ज्ञपिते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा अवबोधने मारणादौचवर्त्तते । मारणादौचामित् । णयन्तः । क्तः । वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः इतिसाधुः ॥

ज्ञप्तिः । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥

ज्ञपयति । ज्ञपमिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने मारणतोषणनिशामने षुच वर्त्तते । चुरादिः । तत्रज्ञानार्थकात् ज्ञपेर्ण्यन्तत्वात् प्राप्तं युचं बाधित्वा बाहुलकात् क्तिन् ॥ ज्ञाने ॥ ज्ञप्तिस्तु कारणं राम शिष्यप्रत्ते वकेवला ॥

ज्ञातः । त्रि । ज्ञानेन विषयीकृते । प्रतीते । बुद्धे । प्रमिते ॥ ज्ञा० । क्तः ॥

ज्ञातनन्दनः । पुं । वर्द्धमानार्हद्विशेषे ॥

ज्ञातव्यः । त्रि । अवगन्तव्ये । बोध्ये ॥ मन्तव्ये ॥

ज्ञातसिद्धान्तः । पुं । तान्त्रिके । शास्त्रतत्त्वज्ञे । तत्त्वार्थज्ञातरि ॥ ज्ञाताः सिद्धान्ता येन ॥ आगमभाषया सर्वसिद्धान्तोपरि विराजमाने कौले ॥ यथा । सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम् । वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥ दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्त मुत्तमम् । सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हीति ॥

ज्ञातिः । पुं । ताते । पितरि ॥ पितृव्यादिपितृपक्षे । सगोत्रे । सपिण्डसहोदरादौ । स्वजने ॥ सचतुर्विधः । स सप्तपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्यंतं सकुल्यः । ततस्तुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमपि समानोदकः । ततःपरं गोत्रजः ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा । यानि कानिच पापानि ब्रह्महत्यादिकानिच । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य-कलां नार्हन्तिषोडशीम् ॥ जानाति । ज्ञा० । क्तिच् ॥ ज्ञायते वा । क्तिन् ॥

ज्ञाता । त्रि । ज्ञानशीले । विदुरे । ज्ञानिनि ॥ ज्ञानाश्रये । अहङ्कारादिप्रकाशकत्वेन चेतने ॥ जानाति । ज्ञा० । तृन् ॥ वृत्तिद्वारा विषयज्ञानवति ॥

ज्ञातेयम् । न । ज्ञातित्वे ॥ ज्ञातेर्भावः कर्म वा । कपिज्ञात्योर्ढक् ॥

ज्ञानः । पुं । जीवे ॥ ज्ञश्चासावनश्च । विषयान्जानाति प्राणितिचेत्यर्थः ॥

ज्ञानम् । न । विशेषेण सामान्येनचाव बोधे ॥ पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ ॥ यथा । ज्ञानंद्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा ॥ सङ्कल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः । ऊहो ऽनध्यवसायश्च तथान्ये ऽनुभवा अपि ॥ इत्यादिभेदैनानेकविधाभवन्तीत्यर्थः ॥ सम्यगवबोधे ॥ न्यायमते । अप्रमाच प्रमाचेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्मतियौया दप्रमा सानिरूपिता ॥ तत्प्र

पञ्चो विपर्यासः संशयोपि प्रकीर्त्तितः। आद्योदेहआत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः॥ भवेन्निश्चयरूपासा संशयोथ प्रदर्श्यते। किंस्विन्नरोवा स्थाणुर्वेत्त्यादिबुद्धिस्तु संशयः॥ तदभावा ऽप्रकाराधी स्तत् प्रकारातुनिश्चयः॥ ससंशयो भवेद्याधीरेकत्रा-भावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य-ज्ञानं संशयकारणम्॥ दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तुगुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषोनानाविधोमतः॥ गुणःस्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथवातत् प्रकारंयज् ज्ञानं तद्धि विशेष्यकम्॥ ज्ञानंयन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। तत् प्रमा ना ऽप्रमा नापिज्ञानं यन्निर्विकल्पकम्॥ प्रकारत्वादिशून्यं हिसम्बन्धानवगाहनात्॥ इतिभाषापरिच्छेदः॥*॥ योगेतु। एकत्वं बुद्धिमनसो रिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः। आत्मनोव्यापिन स्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥ इति मोक्षधर्मः॥ एकत्वं बुद्धिमाचेत्यात्मस्थानम् बुद्धिवृत्तिनिरोध इतियावत्॥ देवताध्यानादौ॥ विवेकविज्ञाने। शास्त्राचार्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले आत्मनिश्चये॥ तत्त्वज्ञाने॥ शास्त्रे॥

मोक्षफलिकायांधियि॥ जीवेश्वरजगद्गेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमार्थसत्त्वे॥ आत्मानात्मसर्वपदार्थावबोधे॥ विवेकसामर्थ्ये॥ अहङ्क्रोपासने॥ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये॥ अमानित्व मदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य मात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनहङ्कारएवच। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥-असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्व मिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्व मरति र्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त मज्ञानं यदतोन्यथा॥ सात्त्विकादिभेदात् तत् त्रिविधम्। यथा। सर्वभूतेषु येनैकं भाव मव्यय मीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥ सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणम्॥ पृथक्त्वेनतु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानं विद्धिराजसम्॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये स-

ज्ञमहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च त
त्तामसमुदाहृतम् ॥ राजसं ताम
सञ्च संसारकारणम् ॥ आत्मनः श्र
वणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने ॥ प्रमा-
णजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे ॥
परमात्मज्ञानसाधने ॥ शास्त्रादात्मत-
त्त्वस्यावगमे ॥ आत्मसाक्षात्कारे ॥ सा
ङ्गवेदतदर्थविषयेऽवबोधे ॥ ब्रह्मात्मै
क्यसाक्षात्कारे ॥ * ॥ गुणपुरुषान्यता
ख्यातौ ॥ अध्यवसाये ॥ * ॥ महा-
वाक्यजन्याखण्डाकारायां बुद्धौ ॥ स्व
स्वरूपस्फुरणे ॥ ब्रह्मैवाहं समः शा-
न्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो
ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
निर्विकारो निराकारो निरवद्यो
हमव्ययः । नाहं० ॥ निरामयो नि
राभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । ना
हं० ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नि
त्यमुक्तो हमच्युतः । नाहं० ॥ नि
र्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोहमजरो
मरः । नाहं० ॥ लोकवासनया जन्तोः
शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया-
ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ * ॥ ज्ञा
नमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म
णः । यथा दर्पणतलप्रख्ये पश्यत्या-
त्मानमात्मनि ॥ वेदे ॥ ज्ञायतेऽने
न । ज्ञा० । करणे ल्युट् ॥ अन्वयव्यति
रेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । य
देकं केवलं ज्ञानं तदेवास्मि परं दृ
हत् ॥ ज्ञानाज्ज्ञानविलासोयं ज्ञान-
ज्ञानेन शाम्यति । ज्ञानात् ज्ञानं परि
त्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते ॥

ज्ञानगम्यम् । न । ज्ञेये ब्रह्मणि ॥ ज्ञा
नेन अमानित्वादिनासाधनकलापेन
ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं
प्राप्यं ज्ञेयं ब्रह्म नतु तद्विना ॥ ज्ञानेन
गम्यते । गम्लृ० । पोरदुपधादिति यत् ॥
त्रि । परमेश्वरे । परमात्मनि ॥ नक
र्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां गम्यते किन्तु-
ज्ञानेनैवगम्यते इति सहस्रनामभा
ष्यम् । विवृतञ्चैतत् तारकब्रह्मान
न्दसरस्वतीयतिना ॥ यथा । ज्ञानेनै
व गम्योज्ञानगम्यः । सर्वंवाक्यं साव
धारणमितिन्यायात् ज्ञानेनैवेत्यव
धारणलाभइत्यभिप्रेत्याह । नकर्म
णेति । अनेन केवलकर्मणां साक्षा
न्मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्त्यते । नज्ञान
कर्मभ्या मित्यनेन समुच्चयो वार्यत
इति ॥

ज्ञानतपाः । पुं । विदुषि । आत्मविदि
॥ ज्ञानमेवतपः सर्वकर्मक्षयहेतुर्यस्य
सः । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह
विद्यते ॥

ज्ञानदग्धशरीरः । त्रि । सर्वसङ्गनिर-

त्तेभिचौ ॥ ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो नास्तीत्यत्रशौनकः । सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैवपिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात् प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैवकारयेत् ॥

ज्ञानदर्पणः। पुं। पूर्वजिने। मञ्जुघोषे॥

ज्ञानदा । स्त्री । शारदायाम् ॥ ज्ञानं ददाति । डुदाञ्० । आतदूतिकः ॥ त्रि । ज्ञानप्रदातरि ॥

ज्ञानदाता। पुं। ब्रह्मोपदेष्टरि श्रीगुरौ ॥ पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति निश्चितम् । मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो ॥ ज्ञानस्य दाता ॥

ज्ञानदीपः । पुं । दीपसदृशेज्ञाने ॥ स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वितीयलक्षण आत्मा सएव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपोदीपउच्यते ॥ ज्ञानं दीपइव ॥

ज्ञानदीपितः । त्रि । ज्ञानेनप्रकाशिते श्रवणपूर्वकसमाधौ॥ ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्योब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः तेन अविद्यातत्कार्यनाशद्वारादीपितः अत्यन्तोज्ज्वलितः ॥

ज्ञाननिर्धूतकल्मषः । त्रि । अवधूते। परमहंसे ॥ ज्ञानेन निर्धूतं समुन्मूलितं पुनर्देहसम्बन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म यस्य ॥

ज्ञाननिष्ठः । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ज्ञाने निष्ठाऽस्य ॥

ज्ञानप्लवः । पुं । ज्ञानपोते ॥

ज्ञानमयः । पुं । शिवे ॥ त्रि । अखण्डब्रह्माकारे प्रकाशस्वरूपे ॥ ज्ञानं तत्त्वतः समस्तपदार्थावबोधस्तदात्मकः ॥

ज्ञानयज्ञः । पुं । न्यायेन वेदार्थनिश्चयपरे ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति । ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थः तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वं पदार्थम् यज्ञेनैव यज्ञशब्दःआत्मनामसु यास्केनपठितः इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया एवकारोभेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । अपरे पूर्वस्मात् कर्मयोगिनो विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाःसन्यासिनइत्यर्थः ॥ * ॥ महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः ॥ भोगसारत्वविभ्रान्त्या ज्ञाने भोगौघघातिनि । प्रद्वेषोऽशुद्धचित्तस्य

महापापव्रतीभवेत् ॥

ज्ञानयोगः । पुं । निष्ठाविशेषे । ज्ञानमेव ब्रह्मणा युज्यते इति ज्ञानयोग निष्ठायाम् ॥ ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपाये ॥

ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । स्त्री । जीवन्मुक्तौ ॥ आत्मसाक्षात्कारमनोनाशवासनाक्षयानुकूलपुरुषप्रयत्नाभ्यां विशिष्टासंसारविलक्षणावस्थितिः ॥

ज्ञानलक्षणा । स्त्री । त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणाइति । अस्यार्थः । तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवान् । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ब्रह्मविदि ॥ ज्ञानमस्यास्य । मतुप् ॥

ज्ञानवापी । स्त्री । काश्यन्तर्गततीर्थविशेषे । ज्ञानोदतीर्थे ॥

ज्ञानसाधनम् । न । इन्द्रिये ॥

ज्ञानसिद्धिः । स्त्री । ब्रह्मात्मैक्यबोधे ॥

ज्ञानस्कन्धः । पुं । निर्विकल्पके ॥

ज्ञानस्वरूपः । पुं । जीवे ॥ ज्ञश्चासावनश्च । विषयान् जानाति प्राणितिच । तादृशस्वरूपोजीवः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्मा । त्रि । पण्डिते ॥ कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य सः ॥

ज्ञानापोहः । पुं । विस्मरणे ॥

ज्ञानाभ्यासः । पुं । श्रवणाद्यावृत्तौ ॥ तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत् सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥

ज्ञानावस्थितचेताः । पुं । स्थितप्रज्ञे ॥ निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोध एवाऽवस्थितं चेतो यस्य सः ॥

ज्ञानासिः । पुं । आत्मविषयकनिश्चयखड्गे ॥

ज्ञानी । त्रि । पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणे । तत्वदर्शिनि । कृतसाक्षात्कारे ॥ परोक्षज्ञानवति ॥ स्वतोऽपरोक्षं ज्ञान मसम्भावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत् परोक्षमित्युपचर्यते ॥ भगवत् तत्वसाक्षात्कारो ज्ञानं तेन नित्ययुक्ते ॥ तीर्णमाये । निवृत्तसर्वकामे । निष्कामभक्ते । तत्वज्ञानवति ॥ ज्ञानिनां हृदयाम्भोजे हृल्लेखा परमेश्वरीति देवीगीता ॥ पुं । दैवज्ञे ॥ ज्ञानमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ज्ञानेन्द्रियम् । न । धीन्द्रियेषु । श्रोत्र

त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्येषु ॥ एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पन्नानि ॥ यथोक्तं देवीभागवते । पञ्चभूतस्य सत्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः । ज्ञानेन्द्रियाणां राजेन्द्र प्रत्येकमिति ॥ ज्ञानसाधनमिन्द्रियम् ज्ञानार्थमिन्द्रियं-वा ॥ क्रमशो दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ॥

ज्ञापकम् ॥ त्रि । गमके । बोधके ॥ निदर्शने ॥ ज्ञापयति । ज्ञा० ण्वुल् ॥

ज्ञापनम् । न । बोधने । जनावना इति भाषा ॥

ज्ञापिका । स्त्री । बोधिकायाम् ॥

ज्ञापितः । त्रि । लक्षिते ॥ सूचिते ॥ प्रबोधिते ॥

ज्ञीप्स्यमानः । त्रि । बोधयितुमिष्टे ॥

ज्ञेयम् । त्रि । वेदितव्ये । ज्ञानविषये । ज्ञानकर्मणि ॥ अज्ञातत्वात् ज्ञातुमर्हे ब्रह्मणि ॥ जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात् ॥ * ॥ ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत् परम्ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ज्ञातुं योग्यम् । ज्ञा० । अचो यत् । ईद्यति । गुणः ॥

ज्या । स्त्री । मातरि ॥ वसुधायाम् ॥ मौर्व्याम् । धनुर्गुणे ॥ जिनाति । ज्या वयोहानौ । अघ्न्यादित्वात् यगन्तो निपातितः ॥ अन्येभ्योपीति डो-वा । टाप् ॥

ज्याघातवारणम् । न । गोधायाम् । तले ॥ ज्यायाः शिञ्जिन्या गुणस्य आघातस्तस्य वारणम् ॥

ज्यानिः । स्त्री । जीर्णौ ॥ हानौ ॥ तटिन्याम् ॥ ज्यानम् । ज्या० । ग्लाज्याहाभ्योनिः ॥ यद्वा । जिनाति । ज्या० । वीज्याज्वरिभ्योनिः ॥

ज्यायान् । त्रि । अतिवृद्धे । वर्षीयसि ॥ अतिप्रशस्ते ॥ अयमनयोरतिश

येन वृद्धः प्रशस्यो वा । ज्यच वृद्धस्य च । द्विवचनेतीयसुनि वृद्धप्रशस्ययो र्ज्यादेशः।ज्यादादीयस इत्यात्वम्॥

ज्यायसी । स्त्री । अतिप्रशस्तायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ ज्येष्ठायाम् ॥ ङीप् ॥

ज्येष्ठः । पुं । शुक्रे । ग्रीष्मर्तोः प्रथमे- मासि ॥ ज्येष्ठी पूर्णमास्य ऽस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् । संज्ञापू र्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ त्रि । अतिवृद्धे ॥ श्रेष्ठे ॥ अयमेषामति शयेन वृद्धः प्रशस्योवा। अतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठनि वृद्धस्यच ज्यचे त्यनेनच वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः ॥ अग्रजे ॥

ज्येष्ठतातः । पुं । पितुरग्रजे ॥ तातस्य ज्येष्ठः । राज० ज्येष्ठस्यपूर्वनिपातः ॥

ज्येष्ठवर्णः । पुं । ब्राह्मणे ॥ वर्णानां ज्ये ष्ठः । राज० ॥ कर्मधारयोवा ॥ त्रि । श्रेष्ठवर्णे ॥

ज्येष्ठवला । स्त्री । सहदेव्याम् ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः । स्त्री । कुल्याम् । पत्न्या ज्येष्ठभगिन्याम् । वडीसाली इति जेठसास इतिचभाषा ॥

ज्येष्ठसामगः । पुं । ज्येष्ठसाम्नांगातरि ॥ तानिच आरण्यके गीयन्ते ॥

ज्येष्ठसाम । न । सामप्रभेदे । आरण्य के गीयमाने सामनि ॥ तदध्ययना ङ्गव्रते ॥

ज्येष्ठस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥ अत्र महादेवस्तिष्ठति ॥

ज्येष्ठा । स्त्री । अश्विन्यादिष्वष्टादशे नक्ष त्रे ॥ सत्कीर्त्तिपुत्रै र्विविधैः समेतो वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः । श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो ज्येष्ठा भ वेद्यस्यचजन्मकाले ॥ गृहगोधाया- म् ॥ मध्यमाङ्गुलौ ॥ गङ्गायाम् ॥ अलक्ष्म्याम् ॥ नायिकाभेदे । परि णीतत्वेसति भर्त्तुरधिकस्नेहायाम् ॥ प्रथमजायाम् ॥ ज्येष्ठस्त्रियाम् ॥ ज्ये ष्ठस्यस्त्री । पुंयोगलक्षणंङीषंबाधि त्वाअजादित्वाट्टाप् ॥

ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठे ॥ ज्येष्ठामूली य मिच्छन्ति मास माषाढपूर्वजम् ॥

ज्येष्ठाम्बु । न । तण्डुलाम्बुनि । मण्डे ॥

ज्येष्ठाश्रमः । पुं । गृहिणि ॥ यस्मात्- त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेनचाऽ- न्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ज्येष्ठ आश्रमोय स्य । कर्मधारयोवा ॥

ज्येष्ठाश्रमी । पुं । गृहस्थे । गृहस्थो ब्र- ह्मचारीच वानप्रस्थोयभिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वेगार्ह स्थ्यमूलकाः ॥ ज्येष्ठश्चा सावाश्र- मीच ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । छिपकली इतिभाषा ॥

ज्यैष्ठः । पुं । ज्येष्ठे मासे । शुक्रे ॥ विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः । विचित्रबुद्धि र्विदुषां वरिष्ठो ज्यैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥ ज्यैष्ठीपूर्णमास्यस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

ज्यैष्ठिनेयः । पुं । ज्येष्ठाया अपत्ये ॥ कल्याण्यादित्वात् ढक् इनङादेशश्च ॥

ज्यैष्ठी । स्त्री । ज्येष्ठपूर्णिमायाम् ॥ ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥ गृहगोधायाम् ॥

ज्यैष्ठ्यम् । न । ज्येष्ठत्वे ॥ यथा । विप्राणांज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तुवीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेवजन्मतइतिमनुः ॥

ज्योक् । अ । कालभूयस्त्वे ॥ प्रश्ने ॥ शीघ्रार्थे ॥ सम्प्रत्यर्थे ॥

ज्योतिरिङ्गः । पुं । खद्योते ॥

ज्योतिरिङ्गणः । पुं । तमोमणौ । खद्योते ॥ ज्योतिर्नक्षत्रं तद्वदिङ्गति । इगि गतौ । चलनशब्दार्थादितियुच् ॥

ज्योतिर्मान्द्रहदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

ज्योतिर्व्वित् । पुं । कालपरमार्थवादिनि ॥

ज्योतिर्व्वीजम् । न । खद्योते ॥

ज्योतिश्चक्रम् । न । चन्द्रसूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डले । राशिचक्रे ॥ सप्तविंशतिभै ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदष्टांशो भवेद्राशि र्नवर्क्षचरणाङ्कितः ॥

ज्योतिश्शास्त्रम् । न । ग्रहनक्षत्रादीनां तत्त्वनिर्णायके शास्त्रे ॥ सिद्धान्त संहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतस्मार्त्तं कर्म न सिद्ध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणानिर्मितं पुरा ॥ अतएवद्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

ज्योतिषम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ ग्रहगणादिगणनशास्त्रे । पञ्चस्कन्धमिदंशास्त्रं होरागणितसंहिताः । केरलिःशकुनंचेति ज्योतिश्शास्त्रमुदीरितम् ॥ वेदाहि यज्ञार्थ मभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहितास्त्ययज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं योज्योतिषं वेद सवेदयज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धिसंस्थितम् ॥ स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च योविप्रो ऽज्ञानतोपिवा । शूद्राणामुपदेशन्तुदद्यात् सनरकं व्रजेत् ॥ ज्योतिर्षमक्षत्राद्यधिकृत्यकृतोग्रन्थः । कृतेग्र

न्ये इत्यण् । संज्ञापूर्व्वकत्वान्नवृद्धिः ॥

ज्योतिषी । स्त्री । तारायाम् ॥

ज्योतिष्कः । पुं । चित्रकवृक्षे ॥ मेथिका वीजे ॥ गणिकारिकावृक्षे ॥ पुंभूम्नि । ज्योतिष्काः । चन्द्रार्कग्रहनक्षत्र तारकासु ॥ न । मेरोःशृङ्गान्तरे ॥ तदीयभागे तस्याग्रः शृङ्गमादित्य सन्निभम् । यत्तज्ज्योतिष्कमित्याहुःसदापशुपतेःप्रियम् ॥ तस्याःब्रह्म पुर्य्याः ईशानभागे ॥

ज्योतिष्टोमः । पुं । षोडशर्त्विक्साध्ये यज्ञविशेषे ॥ अस्मादग्रमतमोद्दचि खाभवति ॥ ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोयं ज्योतिष्टोमः । ज्योतिरायुषःस्तोम इतिषत्वम् । सलोपः ॥

ज्योतिष्मान् । पुं । सूर्य्ये ॥ प्लक्षद्वीपस्थेऽद्रिविशेषे ॥ त्रि । दीप्तियुक्ते ॥ ज्योतिरस्यास्ति । मतुप् ॥

ज्योतिष्मती । स्त्री । पारावताङ्घ्याम् । कटभ्याम् । मालकांगणी इतिभाषा ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निवुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ रात्रौ ॥ उगित्त्वान् ङीप् ॥

ज्योतिः । पुं । अग्नौ ॥ दिवाकरे ॥ मेथिकायाम् ॥ न । दृष्टौ । नेत्रकनीनिकामध्ये ॥ नक्षत्रे ॥ प्रकाशे ॥ सर्व्वावभासके ब्रह्मणि चैतन्ये । आदित्यादीनां वुद्ध्यादीनाञ्च वाह्यानामान्तराणामपि जडज्योतिषां चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञाने ॥ द्योतते द्योतनं वाऽनेनवा । द्युत० । द्युतेरिसिन्नादेश्चजः ॥

ज्योतीरथः । पुं । ध्रुवे । औत्तानपादौ ॥

ज्योत्स्ना । स्त्री । चन्द्रातपे ॥ ज्योतिस्संयुक्तनिशि ॥ कौमुद्याम् ॥ श्वेतघोषायाम् ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना ज्योतिषउपधालोपोनप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे ॥

ज्योत्स्नावृक्षः । पुं । दीपाधारविशेषे ॥

ज्योत्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । चचेंडा इति प्रसिद्धे दीर्घफले ॥ चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ । चांदनीरात इति भाषा ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानमित्यण् । संज्ञापूर्व्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । ङीप् ॥

ज्योतिषिकः । पुं । दैवज्ञे । कालपरमार्थवादिनि ॥ ज्योतिषमधीते वेदवा । क्रतूक्थादीति ठक् ॥

ज्यौत्स्नः । पुं । शुक्लपक्षे ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्ति । ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥ त्रि । दीप्ते । ज्योत्स्नायुक्ते ॥

ज्यौत्स्निका । स्त्री । चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ ॥ पटोल्याम् ॥

ज्यौत्स्नी । स्त्री । ज्योत्स्नया युक्तायां रात्रौ ॥ ज्यौत्स्न्याम् ॥ अणन्तत्वान्ङीप् ॥

ज्वरः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे रोगे । जूर्त्तौ । रोगश्रेष्ठे । महागदे ॥ तस्योत्पत्तिः संख्याचोक्ता भिषग्भिः । दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्व संघातागन्तुजःस्मृतइति ॥ तथाहि । वातिकःपैत्तिकश्चैव कफजो वातपित्तजः । वातश्लेष्मप्रभूतश्च पित्तश्लेष्मोद्भवस्तथा ॥ संघातागन्तुजा वेवं ज्वरोऽष्टविधउच्यत इति ॥ अपिच । जनकःसर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः । शिवभक्तश्च योगीच सएव विकृताकृतिः ॥ भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराःषड्भुजोनवलोचनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ मन्दाग्निस्तस्यजनको मान्द्यमग्नेर्जनकास्त्रयः । पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुखदायकाः ॥ इत्यादि वैद्यशास्त्रतो विशेषोऽवगन्तव्यः ॥ ज्वरणम् । ज्वररोगे । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ॥ ज्वरति । अच् वा ॥ सन्तापहेतुत्वाच्छोके ॥ ज्वरमुक्तस्य लक्षणं यथा । स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्यच । क्षवथुश्चान्नलिप्साच ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

ज्वरघ्नः । पुं । गुडूच्याम् ॥ वास्तूके ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरघ्नी । स्त्री ।
ज्वरहन्त्री । स्त्री । } मञ्जिष्ठायाम् ॥

ज्वराग्निः । पुं । आधिमन्थवे । ज्वररूपाग्नौ ॥

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् ॥

ज्वरान्तकः । पुं । नेपालनिम्बे ॥ आरग्वधे ॥ औषधविशेषे ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरापहा । स्त्री । बिल्वशुण्ठ्याम् । बिल्वपत्र्याम् ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरारिः । पुं । ज्वरघ्नौषधविशेषे ॥

ज्वरितः । त्रि । ज्वरिणि ॥ ज्वरः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

ज्वरी । त्रि । ज्वरयुक्ते ॥ गुर्वभिष्यन्द्यकाले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥

ज्वलः । पुं । ज्वाले । दीप्तौ ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वलदीप्तौ । अच् ॥

ज्वलका । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

ज्वलत् । त्रि । दीप्तिमति ॥

ज्वलनः । पुं । अग्नौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ न । दहने ॥ ज्वलति । ज्वल० । जुच

ङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषप-
तपदः इति ताच्छील्यादिषु युच् ॥

ज्वलनाश्मा । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

ज्वलितः । त्रि । दग्धे ॥ उज्ज्वले ॥ भा-
स्करे ॥ उज्ज्वलिते ॥ ज्वल० । क्तः ॥

ज्वलिनी । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

ज्वालः । पुं । अग्निशिखायाम् ॥ त्रि ।
दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वल० ।
ज्वलितकसन्तेभ्यो णः ॥

ज्वाला । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ टाप् ॥

ज्वालागर्द्दभकः । पुं । जालगर्द्दभरोगे ॥

ज्वालाजिह्वः । पुं । अग्नौ ॥

ज्वालामरिचम् । न । रक्तमरिचे । पि
पली लालमरिच इत्यादि भाषा ॥

ज्वालामुखी । स्त्री । जालन्धरपीठान्त
र्गतपीठस्थानविशेषे ॥ तत्र भगवत्या
जिह्वापतिता । तत्राम्बिकादेवी ।
उन्मत्तनामको भैरवश्च ॥ तथाहि ।
ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्म-
त्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी
स्तनं जालन्धरे मम इति तन्त्रचूडाम
णिः ॥ देव्यन्तरे ॥ ज्वालामुखं यस्याः ॥

ज्वालिका । स्त्री । ज्वालायाम् । झाल
इतिभाषा ॥

झः

झः । पुं । झटीशे ॥ सुरगुरौ ॥ दै-
त्यराजे ॥ ध्वनौ ॥ झञ्झावाते ।
झंखड इतिख्याते । प्रचण्डानिले ॥
वृष्टौ ॥ त्रि । नष्टवस्तुनि ॥

झगझगायमानः । त्रि । चाकचिक्य
युक्ते ॥

झगिति । अ । शैघ्र्ये ॥

झङ्कारः । पुं । भ्रमरादिसमूहशब्दे ॥

झङ्कृतिः । पुं । कांस्यतालादिध्वनौ ॥

झञ्झा । स्त्री । वाते ॥ तारवाद्ये ॥
नष्टे ॥ ध्वनिविशेषे ॥ अम्बुकणवर्षणे ॥

झञ्झानिलः । पुं । प्रावृषिकवायौ ॥

झञ्झावातः । पुं । झञ्झानिले ॥

झटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वितु-
न्नकौषधौ ॥ झट्यते । झटसङ्घाते ।
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥

झटिः । पुं । क्षुद्रवृक्षे ॥ झट० । इन् ॥

झटिति । अ । शीघ्रार्थे । तत्क्षणार्थे
॥ झट० । सम्पदादित्वात् क्विप् । झट
मेति । इण्० । क्विप् ॥

झणत्कारः । पुं । } कङ्कणादिध्वने र-
झनत्कारः । पुं । } नुकरणशब्दे ॥

झम्पः । पुं । सम्पातपतने । लम्फे ॥ स्वे
च्छाधीनपतने ॥

झम्पारुः । पुं । वानरे ॥

झम्पाशी । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥

झम्पी । पुं । वानरे ॥

झरः । पुं । निर्झरे । उत्सान्निर्गते गिरिवारिप्रवाहे ॥ झरणम् । जॄष वयोहानौ । ऋदोरप् ॥

झरा । स्त्री । झरे । निर्झरे ॥ षित्त्वा दङ् ॥

झरिः । स्त्री । झरे ॥ झरणम् । जॄष० । अचइः ॥

झरी । स्त्री । गिरिवारिप्रवाहे ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

झर्झरः । पुं । कलियुगे ॥ वाद्यभाण्डविशेषे । बडीझाँझ इतिभाषा ॥ गौडास्तु चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थाने इति करड इतिख्यातेच । डिण्डिमोडम्बरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः । इति तत्पर्यायाः । झल्लकी झल्ली झल्लरी झर्झरी इतिशब्दरत्नावलीत्याहुः ॥ नेपालभाषया झ्याली इति प्रसिद्धे कांस्यवाद्ये ॥ नदविशेषे ॥ झञ्झर इति प्रसिद्धे जलपात्रविशेषे ॥ झरणा झर्ना इतिच ख्याते पाकसाधने लोहद्रव्ये ॥ झर्झ इति शब्दं राति । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । झर्झति । झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलकादरः ॥

झर्झरकः । पुं । कलियुगे ॥ अल्पार्थबोधकेषु झर्झरशब्दार्थेषु ॥ कः ॥

झर्झरा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

झर्झरिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे ॥ यथा । धूमसीरचिता रोटी प्रोक्ता झर्झरिकाबुधैः । झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृतेति ॥

झर्झरी । स्त्री । झर्झरवाद्ये ॥ झंझरी इति ख्याते स्वल्पेवारिपाचे ॥ धूमसीरोटिकायाम् ॥

झर्झरीकः । पुं । न । शरीरे ॥ झर्झति । झर्झपरिभाषणभर्त्सनयोः । चर्फरीकादित्वात् साधुः ॥

झलज्झला । स्त्री । हस्तिकर्णास्फालने ॥

झवरी । स्त्री । हुडुक्के । झर्झरवाद्ये ॥ बालकुन्तले । केशचक्रे ॥

झला । स्त्री । आतपरश्मौ ॥ कन्यायाम् ॥

झल्लः । पुं । व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्ने वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ करणे । मल्ले ॥ भाँड इति प्रख्याते प्रहासके ॥

झल्लकम् । न । कांस्यनिष्पन्ने करताले ॥ यथा । शिवागारे झल्लकञ्च सूर्यागारेच शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥

झल्लकण्ठः । पुं । कपोते ॥

झल्लरी । स्त्री । हुडुक्कवाद्ये ॥ वक्रकेशेषु ॥ झर्झते । झर्झ० । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्

झाष् ॥ गुट्ठे ॥ क्लंदे ॥

झल्लिका। स्त्री। उद्वर्त्तनमले। जिल्ली इति भाषा॥ द्योते॥ दीप्तौ। आतपरुचौ॥

झल्ली। स्त्री। झर्झरवाद्ये ॥

झल्लोलः। पुं। तर्कुलासके। चरखा इ ति भाषा ॥

झषः। पुं। मत्स्ये। मीने ॥ मीनरा- शौ ॥ तापे ॥ अटव्याम्॥ न। खि- ले ॥ झषति। झषहिंसार्थः। पचाद्य च् ॥ यद्वा। झष्यते। खनोघचे- तिघः ॥

झषकेतनः। पुं। } कामदेवे। मद
झषकेतुः। पुं। } ने ॥झषोमकरः

केतनङ् केतुर्वा यस्य ॥

झषा। स्त्री। नागवलायाम् ॥ टाप् ॥

झषाङ्कः। पुं। अनिरुद्धे। कन्दर्पे ॥

झषाशनः। पुं। शिशुमारे ॥ त्रि। म त्स्यादे ॥

झषोदरी। स्त्री। व्यासमातरि ॥

झाङ्कितम्। न। चरणालङ्कारविशेषे॥

झाटः। पुं। निकुञ्जे ॥ कान्तारे ॥ व्र- णादीनांमार्जने ॥ न। सङ्घाते॥ झ टनम्। झट०। घञ् ॥

झाटलः। पुं। घण्टापाटलौ। लोध्रवि शेषे ॥ झाटं सङ्घातं लाति। ला०। आतोनुपेतिकः ॥

झाटलिः। पुं। स्त्री। झाटलिवृक्षे ॥

झाटा। स्त्री। भूम्यामलक्याम् ॥ यूथी वृक्षे ॥ झट्यते। झटसङ्घाते। घञ् ॥

झाटामला। स्त्री। } भूम्यामलक्या-
झाटिका। स्त्री। } म् ॥
झाटी। स्त्री। }

झामकम्। न। दग्धेष्टकाविशेषे। झा माइति झांवां इतिच भाषा ॥

झामरः। पुं। तर्कुशाणे। तकुवेकीसा ण इतिभाषा ॥

झार्झरः। त्रि। झार्झरिके। झर्झरवाद्य कर्त्तरि ॥ झर्झरवादनं शिल्प मस्य। मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यामित्यण् ॥

झार्झरिकः। त्रि। झार्झरे ॥ झर्झरवाद नं शिल्प मस्य। पचेठक् ॥

झालिः। स्त्री। पानकविशेषे ॥ यथा। आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणा न्वितम्। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलि- तं झालिरुच्यते ॥ झालि र्हरतिजि ह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी। म न्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्नि बोधिनी ॥

झाबुः। पुं। झाउ इतिख्याते पिचुलवृक्षे ॥ झामितिशब्दं बेति गच्छति। वी गत्यादिषु। मित०डुः ॥

झाबुकः। पुं। पिचुले। झाउ इतिभा षा ॥ संज्ञायांकन् ॥

जिङ्गाकम् । न । फलविशेषे ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । उल्कायाम् ॥ जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिङ्गी । स्त्री । जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिञ्जिमः । पुं । दावाग्नौ ॥

जिञ्जिरिटा । स्त्री । जिञ्झिरी इतिगौडप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । पीतपुष्पायाम् । रोमाश्रयफलायाम् ॥

जिञ्जी । स्त्री । जिल्ल्याम् ॥ यथा । जिञ्जा वाऽव्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृतिरित्यागमः ॥

जिरिण्टिका । स्त्री । झिण्ट्याम् ॥ कन् ॥

जिण्टी । स्त्री । सैरीयके ॥ झिमिति रटति । रट० । अच् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्ङीष् ॥ अस्यागुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्चेतिराजनिर्घण्टः ॥ कुन्दरतृणे ॥

जिरिका । स्त्री । } जिल्ल्याम् । झींगुर इ० झींगर इतिचभाषा ॥
जिरी । स्त्री ।
जिरीका । स्त्री ।

जिल्लिः । स्त्री । वाद्यविशेषे ॥ यथा । घण्टा शङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गो झिल्लिरेव च । पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु चेतिगूढार्थदीपिका ॥

जिल्लिका । स्त्री । जिल्लीकायाम् । चीर्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ आतपस्य रुचौ ॥ विलेपनस्य मले ॥ स्वार्थे कन् ॥

जिल्ली । स्त्री । कीटविशेषे । झींगर इति भाषाप्रसिद्धे । झिरिकायाम् । चीर्याम् ॥ आतपरुचि ॥ वर्त्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ स्थालीलग्नदग्धान्ने ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये । अच् । पृषोदरादित्वा च्चस्यजः । गौरादित्वान् ङीष् ॥

जिल्लीकण्ठः । पुं । गृहकपोते ॥

जिल्लीका । स्त्री । जिल्लिकार्थेषु ॥

जीरुका । स्त्री । जिल्ल्याम् । झींगुर इति भाषा । झीतिरौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

जुण्टः । पुं । अप्रकाण्डद्रुमे । स्तम्बे । गुल्मे । झुण्ड इति भाषा ॥

जुमरिः । स्त्री । रागिणी विशेषे ॥ यथा । प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः । एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥ अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इदंहि ग्रामगं सूचं प्रसिद्धं लपरञ्जनम् ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जूणिः । स्त्री । क्रमुकभेदे ॥ दुष्टदैवश्रुतौ ॥

जोडः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

ञः

ञः । पुं । ञकारे ॥ बलीवर्द्दे ॥ शुक्रे ॥ वामगतौ ॥ गायने ॥ घर्घरध्वनौ ॥

॥॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलारामभिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्रह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ चवर्गः समाप्तिङ्गतः ॥ १ ॥

तत् सत्

ट

टः । पुं । टकारे ॥ वामने ॥ पादे ॥ निस्वने ॥ न । करङ्के ॥ टङ्कारे ॥ टगणे ॥

टक्कदेशीयः । पुं । धास्तूकशाके ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टक्कनामानः । पुंभूम्नि । देशविशेषे । वाहीकेषु ॥ वाहीकाष्टक्कनामानः इति हेमचन्द्रः ॥

टगणः । पुं । त्रयोदशभेदभिन्नेषाण्मात्रिके । यथा । (ऽऽऽ शिवः १) (॥ऽऽ शशिः २) (।ऽ।ऽ दिनपतिः ३) (ऽ॥ऽ सुरपतिः ४) (॥॥ऽ शेषः ५) (।ऽऽ। अहिः ६) (ऽ।ऽ। सरोजम् ७) (॥ऽ। धाता ८) (ऽऽ॥ कलिः ९) (॥ऽ॥ चन्द्रः १०) (।ऽ॥ ध्रुवः ११) (ऽ॥॥ धर्मः १२) (॥॥॥ शालिकरः १३) इति षण्मात्रे त्रयोदशभेदाः ॥

टगरः । पुं । टङ्कणक्षारे ॥ हेलाविभ्रमगोचरे ॥ त्रि । केकराक्षे ॥

टङ्कः । पुं । कोपे ॥ असिकोशे ॥ खड्गे ॥ ग्रावदारणे । टाँकी इति भाषा ॥ चतुर्माषकस्वरूपेमाने । चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे वा ॥ दर्पे ॥ परशौ ॥ राजाम्रे ॥ पुं । न । नीलकपित्थे ॥ खनित्रे ॥ टङ्कने ॥ टङ्कयति । टकि बन्धे । चुरादिः । अच् ॥ टम् इति शब्दङ्कायति वा । कै० । आतोऽनुपेतिकः सुपीति वा ॥

टङ्ककः । पुं । रजतमुद्रायाम् । रूप्या इति भाषा इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥

टङ्ककपतिः । पुं । रूप्याध्यक्षे ॥

टङ्ककशाला । स्त्री । रजतमुद्रागृहे । टकशाल इति भाषा ॥ इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥

टङ्कटीक: । पुं । शिवे ॥ इतित्रिकाण्ड शेष: ॥

टङ्कण: । पुं । न । रसशोधने । मालतीतीरजे । लोहद्र । विशि । सुहागाइति प्रसिद्धे क्षारे ॥ टङ्कणं वह्निकृ द्रूक्षं- कफघ्न वातपित्तकृत् ॥ टङ्कयते स्युट् । पृषोदरादि: ॥

टङ्कनम् । न । टङ्कणे ॥

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । टाँग इति भाषा इतिमेदिनी ॥

टङ्कानक: । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे ॥

टङ्कार: । पुं । विस्मये ॥ प्रसिद्धौ ॥ शिञ्जिनीध्वनौ ॥ टमितिशब्दं करोति । कृ० । अण् ॥

टङ्कारी । स्त्री । टेकारी इति गौड प्रसिद्धे क्षुपविशेषे ॥ टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु: । शोथोदरव्यथाहन्त्री छिता पीठ विसर्पिणाम् ॥

टङ्ग: । पुं । न । खनित्रे ॥ खड्ग विशेषे । असौ ॥ जङ्घायाम् । टांगइतिभाषा ॥

टङ्गण: । पुं । न । }
टङ्गन: । पुं । न । } टङ्कणे ॥ इति राजवल्लभ: ॥

टङ्गिनी । स्त्री । पाठायाम् । अम्बष्ठायाम् । आकनादी इति गौडभाषा ॥

टट्टनी । स्त्री । ज्येष्ठ्याम् । छिपकली इतिविस्तुया इतिचभाषा ॥

टट्टरी । स्त्री । अनृताख्याने । मृषावादे । टरटर इति भाषा ॥ लम्पावाद्ये ॥ पटहवाद्ये ॥

टट्टर: । पुं । भेरीरावे ॥

टलनम् । न । विक्लवे ॥

टवर्ग: । पुं । टादिपञ्च वर्णेषु ॥

टवर्गीय: । पुं । टवर्गभवेवर्णे । वर्गान्ताच्चेतिच्छ: ॥

टा । स्त्री । पृथिव्याम् ॥

टाङ्कम् । न । मद्यप्रभेदे ॥

टाङ्कर: । पुं । नागवीटे ॥

टार: । पुं । रङ्गे ॥ तुरङ्गे ॥ खङ्गे ॥

टिटिभ: । पुं । }
टिटिभक: । पुं । } टिट्टिभे ॥

टिट्टिभ: । पुं । टटीहरी इति भाषा प्रसिद्धे कोयष्टिखगे । टीठि इति गौड भाषा ॥ टिट्टि शब्दं भाषते । टिट्टि शब्देन भाति वा । अन्येष्वपीतिड: ॥ दानवविशेषे ॥

टिट्टिभक: । पुं । कोयष्टिके । टिट्टिभे ॥ स्वार्थे कन् ॥

टिटिटिणिका । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

टिण्डिश: । पुं । डिंडसी इतिटिण्डाइतिचभाषाप्रसिद्धे फलशाकविशेषे । मुनिनिर्मिते । रोमशफले । डिण्डिशे ॥

टिप्पनी । स्त्री । टीकायाम् ॥

टीका । स्त्री । विषमपदव्याख्यायाम् ॥ वृत्तौ ॥ व्याख्यामात्रे ॥ टीक्यते गम्यतेऽर्थोऽनया । टीकृगतौ । गुरोश्च हलइत्यः । टाप् ॥

टुण्टुकः । पुं । श्योनाकवृक्षे ॥ कृष्णखदिरवृक्षे ॥ टुण्टुनि इति गौडप्रसिद्धे पक्षिविशेषे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ त्रि । अल्पे ॥ टुण्टु इति कायति । कै० । आत इतिकः ॥

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

टेरः । त्रि । वक्रचक्षुषि । टेरके ॥

टेरकः । त्रि । वलिरे । केकरे । वक्रचक्षुषि । भेंगा इति भेंडा इतिचभाषा ॥

ठः

ठः । पुं । ठकारे ॥ मण्डले ॥ चन्द्रविम्बे ॥ शून्ये ॥ लोकगोचरे ॥ महेश्वरे ॥ वृहद्ध्वनौ ॥ ठगणे ॥ पुं । न । अनुकरणशब्दे ॥

ठक्कुरः । पुं । विष्णुप्रतिमायाम् । ठाकुर इतिभाषा ॥ द्विजोपाधिविशेषे ॥ यथा । नृसिंहठक्कुरः ॥ चन्द्रपालठक्कुर इति ॥

ठगणः । पुं । अष्टभेदभिन्ने पञ्चमात्रिके ॥ यथा (।ऽऽ इन्द्रासनम् १) (ऽ।ऽ सूरः २) (।।।ऽ चापः ३) (ऽऽ। हीरः ४) (।।ऽ। शेखरम् ५) (ऽ।। कुसुमम् ६) [ऽ।।। अहिगणः ७] ॥ ।।। पापगणः ८] इति ॥

ठम् । अ । } ठठम् । अ । } अनुकरणशब्दे । ठन् ठन् इति ठनन् ठनन् इति चभाषा ॥ यथा । रामाभिषेके मदविह्वलायाः कक्षाच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः । सोपानमारुह्य चकारशब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥ इति महानाटकम् ॥

डः

डः । पुं । डकारे ॥ वाडवाग्नौ ॥ शिवे ॥ शब्दे ॥ त्रासे ॥ डगणे ॥

डगणः । पुं । पञ्चभेदभिन्ने चतुर्मात्रिके ॥ यथा [ऽऽ गजः १] [।।ऽ रथः २] [।ऽ। तुरङ्गमः ३] [ऽ।। पदातिः ४] (।।।। पत्तिः ५] इति ॥

डङ्गरः । पुं । डिङ्गरे ॥

डङ्गरी । स्त्री । गजदन्तफलायाम् । दीर्घेर्वारुम् । ककडी इति तरा इतिच भाषा ॥

डङ्गारी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डण्डः । पुं । डंडारीतिख्याते मत्स्ये ॥ डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तःशुक्लो बलवर्द्धनः ॥

डमः । पुं । चाण्डाल्यां लेटाज्जाते डोम इति प्रसिद्धे ऽन्त्यजे ॥

डमरः । पुं । अशस्त्रकलहे ॥ विप्लवे । धाकडलुण्ठनादौ । डाका इतिधाडा इतिचभाषा ॥ परचक्रादिभये ॥ न । भीत्यापलायने । शृगालिकायाम् ॥ डम इतिशब्दस्य रानम् । रा० । बाहुलकात् घञर्थेकः ॥

डमरुः । पुं । वाद्यप्रभेदे । कापालिकयोगिवाद्य ॥ चमत्कारे ॥ डमितिशब्द मियर्त्ति । मृगय्वादित्वादर्त्तेः कुः । गणपाठादेवगुणः ॥

डयनम् । न । पुरुषस्कन्धवाह्ये यानविशेषे । कर्णीरथे । चौडोल इतिख्याते ॥ डीयते ऽनेन । डीङ् विहायसागतौ । ल्युट् ॥ नभोगतौ ॥

डल्लकम् । न । वंशादिरचितेपात्र विशेषे । डगरा डाला छबडा छाबी इतिभाषा ॥ त्रिंशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरमितिब्रह्मवैवर्त्तेप्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्थः । पुं । काष्ठमये मृगे ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगइति सुपद्मव्याकरणोक्तेः ॥

डहुः । पुं । लकुचे । लिकुचे । बडहल इतिप्रसिद्धेवृक्षे ॥ दहति तोहति वा । दहभस्मीकरणे । तुहिर् अर्दने वा । मृगय्वादिषु निपातितः ॥

डा । स्त्री । डाकिन्याम् ॥

डाकिनी । स्त्री । कालीगणविशेषे ॥ डाकानांसमूहे ॥ खलादित्वादिनिः ॥

डाङ्गरी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डामरः । पुं । चमत्कारे ॥ शिवोक्त षड्विधे शास्त्रविशेषे ॥ तेषांनामानि श्लोकसङ्ख्याश्चोक्तावाराहीतन्त्रे । यथा । डामरः षड्विधोज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथापञ्चशतानिच । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानिचेहसङ्ख्यया ॥ १ ॥ एकादशसहस्राणि सङ्ख्याताः-शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैवनिश्चित्य ईश्वरेणैवभाषिताः ॥ २ ॥ तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गायाडामरे कथितानिच ॥ ३ ॥ नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानिच । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैवपरिकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥ स्वरसङ्ख्यासहस्राणि श्लोका

नां ब्रह्मडामरे। पञ्चोत्तरशतान्यत्र सङ्ख्यातानिशिवेनतु ॥ ५ ॥ षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वडामरोत्तमे। श्लोकाश्चषष्टिसङ्ख्याता ब्रह्मणाथक्त्र योनिनेति ॥ तथाहि। योगडामरः २३५३३। शिवडामरः ११००७। दुर्गाडामरः ११५०३। सारस्वतडामरः ९९०५। ब्रह्मडामरः ७१०५। गन्धर्वडामरः ६००६०॥ इति॥भूतडामरादयोऽन्येपिसन्ति।भूतानांडामरश्चमत्कारोऽत्रेतिनिबन्धकारः॥ डमरे॥

डाहलः। पुं। चैद्य। चैपुरेदेशे॥

डाहुकः। पुं। दात्यूहखगे॥

डिक्करी। स्त्री। दिक्कर्याम्॥

डिङ्गरः। पुं। डङ्गरे॥ क्षेपे॥ खले॥ धूर्त्ते॥ सेवके॥

डिण्डिभाण्डम्। न। वादित्रविशेषे॥ पटहमृदङ्गझर्झराः समेता यत्र वाद्यन्ते तानि डिण्डिभाण्डानीतिव्याख्यानात्॥

डिण्डिमः। पुं। डौंडी इतिख्याते वाद्यभेदे॥ यथा। श्लोकार्द्धेनच यत्प्रोक्तं तदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः॥ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येषवेदान्तडिण्डिमः॥ गजघण्टानादे॥ यथा। मतिरेव बला गरीयसी तदभावे करिणामियं दशा। इतिघोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन्॥ पामीवामलके॥ डिण्डि इतिशब्दं मिनोति प्रकाशयति। डुमिञ्०। डः॥

डिण्डिरः। पुं। समुद्रफेने॥

डिण्डिशः। पुं। डिंडसी ढेंढस टिण्डा इत्यादि भाषाप्रसिद्धे मुनिनिर्मिते। रोमशफले॥ डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः॥ * ॥निश्शेषवीजं त्वतिवृत्तखण्डं सहिङ्गुकं प्रोज्झितचण्डशब्दम्। स्नेहप्रतप्तं चणदर्विदण्डं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम्॥

डिण्डीरः। पुं। अब्धिकफे। समुद्रफेने॥ डिण्डि इतिशब्दम् ईरयति। ईरगतौ कम्पनेच। अच् अणवा॥

डिण्डीरमोदकम्। न। गृञ्जने॥

डित्यः। पुं। काष्ठमये गजे॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृग इतिसुपद्मव्याकरणोक्तोः॥ विशेषलक्षणयुक्तपुरुषे॥ यथा। श्यामरूपोयुवाविद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः। सर्वशास्त्रार्थवेत्ताच डित्थइत्यभिधीयतइति कलापटीका॥

डिमः। पुं। नाटकस्य रूपकविशेषे॥

डिम्बः। पुं। भयध्वनौ॥ अण्डे॥ पु-

प्लुते ॥ प्लीहनि ॥ विप्लवे । डमरे । अशस्त्रकलहे ॥ एरण्डे ॥ भये ॥ डिम्बनम् । डिविनोदे । घञ् ॥

डिम्बाहवः । पुं । भूभृताशून्ये युद्धे ॥

डिम्बिका । स्त्री । जलविम्बे ॥ शोणक वृक्षे ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥

डिम्भः । त्रि । वालिशे । वैधेये ॥ वाले । शिशौ ॥ डिम्भयति । डिभिसङ्घाते । चुरादिः । पचाद्यच् ॥ डिंभ्यते वा घञ् ॥ अस्यरूपान्तरं डिम्बो पीतिद्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः । पुं । डिम्भे ॥ स्वार्थेकः ॥

डिम्भचक्रम् । न । स्वरोदयोक्ते नराणां शुभाशुभनिर्णायके चक्र वि० ॥ यथा । डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके । मुखेत्रीणि द्वयंस्कन्धे चैकैकं वाहुहस्तयोः ॥ हृदिपञ्च नाभिगुह्ये चैकैकंषट्चजानुनोः । चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥ शीर्षस्थेछत्रलाभःस्यात् वक्त्रेमिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धेधनीच वाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥ पाणिभ्यांतस्करो लक्ष्मीर्हृद्यल्पायुश्च नाभितः । गुह्येकामीभ्रमीजान्वोरल्पजीवी चपादयोरितिस्वरोदयः॥

डिम्भा । स्त्री । स्तनपायाम् ॥ टाप् ॥

डीनम् । न । पक्षिगतिप्रभेदेपतनमात्रे ॥ कर्णपर्वणिविशेषोऽस्यद्रष्टव्यः ॥ आगमशास्त्रविशेषे यथा । डामरं डमरं डीनं श्रुतं काशीविलासकम् । सप्तकोटि महाग्रन्था सप्तवक्त्राद्विनिर्गताः ॥ इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥ डयनम् । डीङ् विहायसागतौ । नपुंसके भावेक्तः । स्वादयओदितः । ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः ॥

डीनडीनकम् । न । खगानांगतिक्रियाविशेषे ॥ तेषांपतनं निर्विशेषणङ् कुत्सितञ्च डीनडीनकपदवाच्यम् ॥

डीनावडीनम् । न । पक्षिणांगतिविशेषे ॥ तत्तु एकस्यांगतौ गत्यन्तरमिश्रणम् ॥ अधःकुत्सितगमनञ्च ॥

डीयमानः । त्रि । आकाशं प्रत्युद्गच्छति ॥

डुण्डुः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

डुण्डुभः । पुं । राजिलेसर्पे ॥ डुण्डु इत्यनुकरणशब्दः । तम् भणति तेन भातीति वा । अन्येभ्योपीति डः ॥ यद्वा । लभ्यते । ओलडि उत्क्षेपे । घञ् । डलयोरेकत्वम् । डभति । डभपूरणे । इगुपधेतिकः । डण्डश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः ॥ द्विमुखो डुण्डुभःस्मृतः ॥

डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रोलूके । पिङ्गले । द हस्ताविणि ॥

डुलिः । स्त्री । कमठ्याम् ॥ डोलयति । डुलउत्क्षेपे । इगुपधादितिकिः ॥

डुलिका । स्त्री । खञ्जनाकृतिपक्षि-विशेषे ॥

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके ॥

डोडिका । स्त्री । सुमुष्क्याम् । करे रुआ इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ॥ डोडिकापुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्नि प्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान् ॥ * ॥ वालं डोडीफल मविकलं स्विन्नमीषच्च तोये स्नेहे हिङ्गुप्रणयिनिततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं कथित निहिते साधितं रामठेन खादन् स्वादन् निभृत समहं निन्दितंभोक्तृभिः कैः ॥ * ॥ सम्पूर्ण्यशुष्कंतरणे:प्रतापात् प्रतप्त माज्ये नवडोडिशाकम् । ससैन्धवं रामठदत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि ॥ डोडिका वातला रूक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्विन्ना रोचनी हृद्या अस्विन्ना कण्ठकर्त्तरी ॥

डोडी । स्त्री । डोडिकायाम् ॥ चुप विशेषे । जीवन्त्याम् । सुखालुकायाम् ॥

डोमः । पुं । स्वनाम्नाख्याते ऽस्पृश्यजातौ ॥ यथा । चण्डालश्चैव डोमश्च

स्नानकश्च तथा इति । दण्डीरश्चैव भण्डीरो भूषुण्डश्च इयाश्रमी ॥ इ थामुण्डी लिङ्गधारीसमाएते यश स्विनि । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गाय त्र्यष्टशतं जपेदिति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ३९ पटलः ॥

डोरम् । न । }
डोरकम् । न । } हस्तादिवन्धनसूत्रे ॥

डोरडी । स्त्री । बृहत्याम् ॥ इतिराज निर्घण्टः ॥

ढः

ढः । पुं । ढकारे ॥ ढक्कायाम् ॥ शुनि ॥ श्वलाङ्गूले ॥ निर्गुणे ॥ ध्वनौ ॥ ढ गणे ॥

ढक्का । स्त्री । यश.पटहे ॥ ढगितिकायति । कैशब्दे । आतइलिकः ॥

ढक्कारी । स्त्री । तारिणीदेव्याम् ॥

ढगणः । पुं । भेदत्रयविशिष्टे त्रिमात्रिके ॥ यथा । (।ऽ ध्वजः १) (ऽ। तालः २) (।।। ताण्डवम् ३) इति ॥

ढालम् । न फलके ॥

ढाली । त्रि । चर्मिणि ॥

ढामरा । स्त्री । हंस्याम् ॥

ढुण्ढिः । पुं । श्रीगणेशविशेषे ॥ यथा । अन्वेषणे ढुण्ढिरयंप्रथितो स्तिधातुः

ढुण्ढः

सर्वार्थढुण्ढिततया भवढुण्ढिनामा । काशीप्रवेशमपि कोऽलभतेऽच्छदेही तोषं विना तव विनायक ढुण्ढिराज ॥ इति काशीखण्डगणेशं प्रति शिववाक्यम् ॥

ढोलः । पुं । स्वनामख्याते वाद्यविशेषे ॥

णः

णः । पुं । णकारे ॥ बुद्धदेवताविशेषे । बिन्दुदेवे ॥ भूषणे ॥ गुणवर्जिते ॥ पानीयनिलये ॥ निर्णये ॥ ज्ञाने ॥

णयः । पुं । ब्रह्मलोकस्थे समुद्रोपमे सरोविशेषे ॥

* ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलारामभिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ टवर्गःसमाप्तः ॥ १ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

तक्रम्

तत् सत्

तः

तः । पुं । तकारः ॥ चौरे ॥ अन्ते ॥ पुच्छे ॥ क्रोडे ॥ म्लेच्छे ॥ रत्ने ॥ सुगते ॥ योधे ॥ गौरविवर्जितपुच्छे ॥ क्रोष्टुपुच्छे ॥ स्त्री । न । तरणे ॥ पुण्ये ॥ तटति । तटउच्छ्राये । डः ॥

तकिलः । त्रि । धूर्त्ते ॥

तकिला । स्त्री । औषधे ॥

तक्रम् । न । चतुर्थांशजलसंयुक्ते दधिनि । गोरसजे । दण्डाहते । कालशेये ॥ तत्पञ्चविधम् । यथा । ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तं मुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥ छच्छिकासरहीनास्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥ * ॥ तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधिप्राये माहिषमंशुकेन विमले सद्भाजने गालयेत् । भृष्टंहिङ्गुचजीरकञ्चलवणं राजीञ्चकिञ्चिन्मितां पिष्ट्वातच्चविमिश्रयेद्भवतितत् तक्रंनकस्यप्रियम् ॥ अस्यगुणायथा । तक्रंरुचिकरंवह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरेये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ अपिच । तक्रंग्राहि कषायाम्लं स्वादु

पाकरसं लघु । वीर्य्योष्णं दीपनं द्रष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् सङ्ग्राहिलाघवात् ॥ * ॥ किञ्चस्वादुविपाकित्वान्नचपित्तप्रकोपणम् । कषायोष्णविकाशिरूक्षत्वाच्चापिकफापहम् ॥ न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्नतक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथासुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवितक्रमाहुः ॥ समुद्धृतघृतंतक्रं पथ्यं लघुविशेषतः । स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥ अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरुपुष्टिकफप्रदम् ॥ * ॥ वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषं मथितं कफे । * । हिङ्गुजीरयुतंघोलंसैन्धवेनसुसंयुतम् । भवेदतीववातघ्नमर्शोतीसारहृत् परम् ॥ रुच्यं पुष्टिदंबल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥ शीतकालेऽग्निमान्द्येच तथा वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसांरोधे तक्रंस्यादमृतोपमम् ॥ तत्तु हन्ति गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् ॥ मेहं गुल्म मतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः । श्वित्रकोठघृतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥ नैवतक्रं चते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु नरोगे रक्तपैत्तिके ॥ * ॥ यान्युक्तानिदधीन्यष्टौतद्भवं तक्रमादिशेत् ॥ अथामपक्वतक्रगुणाः । तक्रमामंकफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोतिच । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥ तञ्चति तच्यते वा । तञ्चुगतौ । स्फायितञ्चीतिरक् । न्यङ्क्वादिः ॥

तक्रकूर्चिका । स्त्री । छाना इतिगौडभाषाप्रसिद्धे दुग्धविकृतौ ॥ उष्णदुग्धे तक्रयोगाज्जाता स्यात् तक्रकूर्चिका ॥ तक्रेण सह पक्वेचीरे ॥ तक्रेणपक्वं यत्क्षीरं साभवेत् तक्रकूर्चिकेति ॥

तक्रपिण्डः । पुं । चीरविकृतौ ॥ दध्ना तक्रेणवा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभागेनहीनं यत् तक्रपिण्डःसउच्यते ॥

तक्रमांसम् । न । मांसप्रकारविशेषे ॥ यथा । पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रांहिङ्गुभर्जयेत् । छागादेः सकलस्याऽपिखण्डान्यष्टौच भर्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानिधारयेत् ॥ तक्रमांसन्तु वातघ्नं ल

गुरूष्णं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रवामनः । पुं । नारङ्गे ॥

तक्राटः । पुं । मन्थानदण्डे ॥ तक्रे अटति । अट० । अच् ॥

तक्षः । पुं । भरतात्मजे । तक्षशिलाधीशे ॥ न । चित्रानक्षत्रे ॥

तक्षकः । पुं । पातालस्थाष्टनागान्तर्गत नागराजविशेषे । कश्यपात्कद्रुगर्भे जाते इन्द्रसखे ॥ वर्द्धकौ । तक्षिण ॥ वृक्षविशेषे ॥ विश्वकर्मणि ॥ तक्षति । तक्षूतनूकरणे । ण्वुल् ॥

तक्षणम् । न । कृशकरणे । तक्षू० । ल्युट् ॥

तक्षणी । स्त्री । वास्याम् । वसूला इति भाषा ॥ गौरादिः ॥

तक्षा । पुं । त्वष्टरि । वर्द्धकौ ॥ काष्ठं तक्ष्णोति तक्षति वा । तक्षू० । कनिन् युदृषि तक्षीति कनिन् ॥

तक्षशिला । स्त्री । देशविशेषे ॥ नगरीविशेषे । सिन्धुदेशे भरतात्मजस्य तक्षस्य राजधान्याम् ॥

तगणः । पुं । अन्त(ऽऽ।)लघौ ॥ तसंज्ञको गणः ॥

तगरः । पुं । चांदनी इति देशभाषा प्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे । सितपुष्पे । कटुच्छदे । कालपर्णे । टगर इति-गौडभाषा ॥ मदनवृक्षे ॥ न । नन्द्यावर्त्तवृक्षे । पिण्डतगर इतिकोङ्कणभाषा । तगरमूल इतिगौडभाषा ॥ तन्मूले तत्पुष्पेच ॥ तगरद्वयमुष्णंस्यात् स्वादु स्निग्धंलघुस्मृतम् । विषा ऽपस्मारमूर्द्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ आहुल्यवृक्षे ॥

तगरपादिकम् । न । तगरे । नन्द्यावर्त्ते ॥

तगरपादी । स्त्री । नते । तगरे ॥

तङ्कः । पुं । दुःखेन जीवने ॥

तङ्कनम् । न । दुःखेनजीवने ॥ तकि० । ल्युट् ॥

तङ्गः । पुं । जनपदविशेषे ॥

तङ्गणः । पुं । नीवृद्विशेषे ॥

तच्छीलः । त्रि । तत्स्वभावे ॥ यःस्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्रप्रवर्त्तते स तच्छीलः ॥

तज्जः । त्रि । सांदृष्टिकार्थे ॥ तज्जाते ॥

तज्ज्ञः । त्रि । तदभिज्ञे ॥ तत् जानाति । इगुपधेतिकः ॥

तज्वी । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

तटः । त्रि । प्रतीरे । कूले । रोधसि- तटति । तटउच्छ्राये । अच् ॥ न । क्षेत्रे ॥

तटस्थः । त्रि । तीरस्थे ॥ तटे तिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥ न । तद्भिन्नत्वेसति त

दीधकत्त्वमितिलक्षणलक्षिते स्वरू
पेतरलक्षणे ॥ स्वरूपाऽनन्वयित्वे
सति विशेषणान्तरं संसृज्येतरव्यावर्त्त
कस्वरूपे लक्षणे ॥

तटाकः । पुं । तडागे । पद्माकरे ॥ त
टमकति । अककुटिलायांगतौ । क
र्मण्यण् ॥

तटागः । पुं । तडागे ॥ तटमगति । अ
गकुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

तटिनी । स्त्री । नद्याम् ॥ तटमस्त्यस्याः
। अतइनिठनाविति इनिः । पुष्करादि
भ्योदेशेइति इनिर्वा । ऋन्नेभ्यइति
ङीप् ॥

तटी । स्त्री । तीरे । कूले ॥ तटति ।
तट०। अच् । जातित्वान् ङीष् ॥

तडाकः । पुं । तडागे ॥ तड्यते । तड
आघाते । पिनाकादयश्चेतिसाधुः ॥

तडागः । पुं । जलाधारविशेषे । पद्मा
करे ॥ प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसं
वत्सरोषितः । जलाशय स्तडागः
स्यादित्याहुःशास्त्रकोविदाः ॥ * ॥
पञ्चशतधनुः परिमिते जलाशये ॥
यथा । चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तो धनुस्त
च्चतुरुत्तरः । शतधन्वन्तरञ्चैव तावत्
पुष्करिणीशुभा । एतत्पञ्चगुणः प्रो
क्तस्तडागइतिनिर्णयः ॥ इतिमत्स्य-
वर्द्धमानधृतोवशिष्ठः ॥ यन्त्रकूटके ॥

तड्यते । तड० आघाते । तडागाद
यश्चेति निपातितः ॥

तडाघातः । पुं । ऊर्द्ध्वीकृत्यहस्तिशु
ण्डाघाते ॥ यथा । उच्चैःकरिकराक्षे
पे तडाघातं विदुर्बुधाःइति ॥

तडित् । स्त्री । विद्युति ॥ ताडयत्यभ्र
म् । तड० । ताडेर्णिलुक्चेतीति प्र
त्ययः ॥ अन्तिके ॥

तडित्वान् । पुं । वारिदे । मेघे ॥ तडि
तःसन्त्यस्मिन् । मतुप् ॥ मुस्तके ॥

तण्डकः । पुं । न । खञ्जने ॥ फेने ॥
समासप्रायवाचि । समस्तपदजात
के ॥ गृहदारुणि ॥ तरुस्कन्धे ॥ त्रि ।
मायाबहुले ॥ तण्डते । तडिताडने
। ण्वुल् ॥ उपघातके ॥

तण्डुः । पुं । शिवद्वारपालविशेषे ॥

तण्डुरीणः । पुं । कीटभावे ॥ न । त-
ण्डुलोदके ॥ त्रि । वर्वरे ॥ इतिहे
मचन्द्रः ॥

तण्डुलः । पुं । धान्यादिनिकरे । धान्या
दिसारे । चाउरइतिचाँवलइतिचभा
षा ॥ तण्डुलोमेहजन्तुघ्नः सनवस्त्व
तिदुर्ज्जरः ॥ ताड्यते । तडआघाते
। सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशे-
त्यादिना निपातनादुलच् प्रत्ययो
नुमागमश्च ॥ यद्वा । ब्रियन्तेलुप्यन्ते
तन्यन्ते ताड्यंते वा इति तण्डुलाः ।

वृन्त्रुटितनिताडिभ्यडुलच् तण्ड-
श्चादेशः ॥ विडङ्गे ॥ अल्पमारिषे ॥

तण्डुलपरीक्षा । स्त्री । नवविधदिव्या
न्तर्गतदिव्यविशेषे ॥

तण्डुला । स्त्री । महासमङ्गायाम् ॥
विडङ्गे ॥

तण्डुलाम्बु । न । ज्येष्ठाम्बुनि । तण्डुलो
दके ॥

तण्डुलिकाश्रमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

तण्डुली । स्त्री । यवतिक्ताख्यलतायाम्
॥ शशाण्डुल्याम् ॥ तण्डुलीयशाके ॥

तण्डुलीकः । पुं । अल्पमारिषे ॥

तण्डुलीयः । पुं । मेघनादे । अल्पमा
रिषे । बहुवीर्ये । सुशाके । चौंला-
इ इतिभाषा ॥ तण्डुलीयो लघुः
शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् । सृ
ष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहार
कः ॥ तण्डुलायहितः । विभाषाह
विरपूपादिभ्य इति छः ॥ विडङ्गत
रौ ॥ ताप्ये ॥

तण्डुलीयकः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥
विडङ्गे ॥ स्वार्थेकन् ॥

तण्डुलीयिका । स्त्री । } विडङ्गे ॥
तण्डुलुः । पुं । }

तण्डुलेयः । पुं । } तण्डुलीयशाके ॥
तण्डुलेरः । पुं । }

तण्डुलोत्थम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥

तण्डुलोदकम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥
यथा । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं क-
ण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो
देयं तण्डुलोदककर्मणीति वैद्यकप
रिभाषा ॥

तण्डुलौघः । पुं । वेष्टवंशे ॥ तण्डुलस
मूहे ॥

तण्डुल्यः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥ तण्डु
लायहितः । विभाषाहविरपूपादि-
भ्य इतिपक्षेयत् ॥

तण्डुवीणः । पुं । कीटमात्रे ॥ न । तण्डु
लोदके ॥ त्रि । बर्बरे ॥ इतिमेदि-
निकरः ॥

तत् । अ । हेतौ ॥ तनोति । तनुवि-
स्तारे । क्विप् । गमादीनांक्वावित्य
नुनासिकलोपे तुक् ॥

ततम् । न । वीणादिवाद्ये ॥ पुं । वा-
यौ ॥ त्रि । व्याप्ते ॥ विस्तृते । पृथौ ॥
तन्यते । तनु० । तनिम्हङ्भ्यांकिच्चे
ति तनोतेस्तन् ॥ तन्यतेस्म वा । त
नु० । क्तः । अनुदात्तोपदेशेति न-
लोपः ॥

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥

ततमः । त्रि । बहुषु मध्ये एकस्मिन् ॥

ततरः । त्रि । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् ॥

ततवत् । त्रि । विस्तारयुक्ते ॥

ततः । अ । आदौ ॥ पदिप्रश्ने ॥ स्थान

न्तर्थे ॥ कथान्तरे ॥ हेतौ ॥ पञ्चम्यर्थे ॥ तस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् । त्यदाद्यत्वम् ॥

ततस्त्यः । त्रि । ततोभवे ॥ ततसम्बन्धिनि ॥ अव्ययात् त्यप् ॥

ततिः । स्त्री । श्रेण्याम् ॥

तत्कालः । पुं । तदात्वे । वर्त्तमानकाले ॥ सचासौ कालश्च ॥

तत्कालधीः । त्रि । प्रत्युत्पन्नमतौ । उपस्थितबुद्धौ ॥ तत्कालेधीर्यस्य ॥

तत्क्रियः । त्रि । कर्मकारे । वेतनं विनाकर्मकारके ॥

तत्क्षणः । पुं । सद्योर्थे ॥ सचासौ क्षणश्च । सएवक्षणो वा ॥

तत्त्वम् । न । याथार्थ्ये । स्वरूपे । अनारोपितस्वरूपे ॥ परमात्मनि । ब्रह्मणि ॥ ब्रह्मभावे ॥ तदितिसर्वनाम सर्वञ्च ब्रह्म तस्यनाम तदिति । तद्भाव स्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत्त्वमिति पूज्यपादानां व्याख्यानम् ॥ आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः । तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघेत्युपदेशः ॥ अत्राहुर्गौडपादाचार्याः । तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः । तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद् प्रच्युतोभवेदिति ॥ तत्त्वं चागमसंसिद्धं मिथ्याहुर्वेद

वादिनः ॥ विलम्बितनृत्ये ॥ तननं तत् । तनु० । क्विप् । अन्येषामपीतिवः । नृत्यद्दत्युपलक्षणंगीतवाद्ययोः ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ चेतसि ॥ वस्तुनि ॥ अद्वयज्ञाने ॥ पारमार्थिके । धर्मिस्वरूपे ॥ मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिषु ॥ मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः ॥ तस्यभावः । त्वः ॥ * ॥ वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताःपरं मायया भाट्टाः कर्मकलाकुला हतधियो द्वैतेहि वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहा स्ते तत्त्वतो वञ्चिता स्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकमयं धीरः परं संश्रयेत् ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ तत्त्वन्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । विस्तरभिया तन्न सङ्गृहीतम् ॥ * ॥ सर्वस्मिन् दृश्येबाध्यमानेऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमान मनारोपितं स्वरूपं तत्वमितिविवरणकाराः ॥ अस्यपर्यायाः अमृतं सत्यं परमार्थं सतत्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थतो ब्रह्मणोवाचकाः शब्दाइतिभाष्यकाराः ॥

तत्त्वज्ञानम् । न । ब्रह्मज्ञाने ॥ बुद्धेर्गुणविशेषे ॥ यथा । प्रमाणप्रमेयसंशय

प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इतिगौतमः॥ अनारोपितवस्तुप्रत्यये॥ इदंसर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनिमायाकल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दोऽद्वयोऽहमस्मीतिपरिज्ञाने॥ तत्त्वस्यज्ञानम्॥

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। न। तत्त्वज्ञानार्थस्यालोचने॥ तत्त्वज्ञानस्याहम्ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः-तस्यदर्शनम् आलोचनम्। तत्त्वज्ञानफलालोचनेहि तत्साधनेप्रवृत्तिः-स्यात्॥

तत्त्वतः। अ। यथावदर्थे॥

तत्त्वदर्शी। त्रि। वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीले ब्रह्मविदि कृतसाक्षात्कारे॥ तत्त्वं वस्तुनोयाथात्म्यम् तद्द्रष्टुं शीलं यस्य। णिनिः॥

तत्त्वभावः। पुं। नेतिनेतीत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टे विदिताविदिताभ्यामन्यस्मिन्नद्वयस्वभावे॥

तत्त्वविचारः। पुं। भूतार्थचिन्तायाम्॥

तत्त्ववित्-द्। त्रि। स्वरूपविदि। याथात्म्यविदि। ब्रह्मविदि॥ शैवे॥ शैवोहि आत्मविद्याशिवा इति संक्षेपतस्त्रीणितत्त्वानि सर्वंजगत्प्रवर्त्तकानीतिमन्यते॥ तत्त्वंस्वरूपंसकलसंसारधर्मविलक्षणंसच्चित्सुखरूपंब्रह्माहमस्मीतिवेत्तिजानातीतितत्त्ववित्॥

तत्पत्री। स्त्री। हिङ्गुतरुपत्र्याम्॥

तत्पदलक्ष्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये। चिदेकरसरूपिणि॥

तत्पदवाच्यः। त्रि। तत्पदाभिधे॥

तत्पदवाच्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थोभवतीतिव्युत्पादितेर्थे॥

तत्पदाभिधः। त्रि। तत्पदवाच्ये॥ मायोपाधिर्जगद्योनिःसर्वज्ञत्वादिलक्षणः। पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधइत्याहुः॥

तत्पदार्थः। पुं। जगत्कारणे परमात्मनि॥ यज्जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते॥ तदिति पदस्यअर्थः॥

तत्परः। त्रि। तद्गते॥ आसक्ते॥ तत्

परमुत्तमं यस्य । तेनपूर्यते वा । पॄ पालनपूरणयोः । ऋदोरप् ॥

तत्परायणः । त्रि । तदासक्ते ॥

तत्पुरुषः । पुं । प्रायउत्तरपदार्थप्रधाने समासविशेषे ॥ सच त्रेधा।व्यधिकरणपदः समानाधिकरणपदः सङ्ख्यापूर्वपदश्चेति ॥

तत्फलः । पुं । कुवलये ॥ कुष्ठाख्यौषधौ ॥ चोरनामसुगन्धिद्रव्ये ॥

तत्र । अ । तस्मिन् । सप्तम्यर्थे ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ तस्यामवस्थायाम् ॥

तत्रत्यः । त्रि । तत्रभवे ॥ अव्ययात्त्यप् ॥

तत्रभवान् । त्रि । श्लाघ्ये । पूज्ये ॥ इतराभ्योपिदृश्यन्त इतिप्राग्दीव्यतीयः प्रथमार्थेत्रल् । सुप्सुपेतिसमासः ॥

तथा । अ । साम्ये ॥ अभ्युपगमे ॥ पृष्टप्रतिवाक्ये॥ समुच्चये ॥ निश्चये ॥ तेन प्रकारेण । प्रकारवचनेथाल् । विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् ॥

तथागतः । पुं । बुद्धमुनौ । सुगते ॥ तथा सत्यंगतं ज्ञानं यस्य यथापुनरावृत्तिर्नभवति तथा तेनप्रकारेण गत इति तथागतः । सुप्सुपेतिसमासः । तथाच सुगतिसाधकतास्योक्ता भवति । तदुक्तंबौद्धागमे । यथागतास्ते मुनयः शिवांगतिं तथागतः सो पि ततस्तथागतइति ॥ त्रि । प्रकान्तगतिशालिनि ॥ तथाभूते ॥

तथाच । अ । पूर्वोक्तार्थदृढीकरणे ॥

तथाहि । अ । निदर्शने ॥ प्रसिद्धमेवेत्यर्थे ॥ तथाच हिच ॥

तथैव । अ । तद्वदेवेत्यर्थे ॥

तथ्यम् । न । सत्ये । ऋते ॥ त्रि । तद्वति ॥ तथा साधुः । तत्रसाधुरितियत् ॥

तद् । त्रि । पूर्वोक्ते । बुद्धिस्थस्य परामर्शे । सो° इतिभाषा ॥ तद्दशकालाव स्थादौ दृष्टः स इति कथ्यते ॥ विप्रकृष्टविषये ॥ स्त्री । सा ॥ न । तत् तद् । सत्यज्ञानादिलक्षणलक्षितस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो-नाम्नि ॥ यथा । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्चविविधाः क्रियन्तेमोक्षकाङ्क्षिभि-रिति॥ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धायचकर्मणः फलमित्यर्थः ॥ तनोति । तनु° । त्यजितनियजिभ्यो डिदित्यदिः ॥

तदनन्यत्वम् । न । तद्भिन्नत्वे ॥ तस्मात् अनन्यत्वं नाम पृथक्सत्तारा हित्यम् ॥

तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गः । पुं । दोषविशेषे ॥ यथा । धूमो यदि वह्निव्यभि

चारी स्यात्वङ्गिजन्यो न स्यादि-
त्यादिः ॥

तदर्पणम् । न । वस्तुनःप्रत्यर्पणे प्रति
दाने । स्वामिने निक्षेपार्पणे ॥ त-
स्य अर्पणम् ॥

तदा । अ । तस्मिन् काले ॥ तदोदाच
॥ सर्वैकान्येति वा दा ॥

तदात्मा । पुं । तत्स्वरूपे ॥ तस्यात्मा ॥

तदात्वम् । न । वर्त्तमानकाले ॥ त-
देत्यस्यभावः । तस्यभावस्त्वतलौ ॥

तदादिः । त्रि । तदाप्रभृतौ ॥ सकालः
आदिर्यस्य यस्मिन्वा ॥

तदानीम् । अ । तस्मिन्काले । तदार्थे
॥ तदोदाच । दानीञ्च ॥

तदामुखम् । न । आरम्भे ॥

तदेष: । त्रि । सहोक्त्या प्रत्यक्षमेवे
त्यर्थे ॥

तद्गतः । त्रि । तत्परे ॥

तद्गतमानसः । त्रि । एकाग्रचित्ततये
ष्टगतान्तःकरणे ॥

तद्गुणः । पुं । काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥
स्वमुत्सृज्य गुणं योगा दत्युज्ज्वल
गुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भ
ण्यतेसतु तद्गुणः ॥ वस्तुतिरस्कृत
निजरूपं केनापिसमीपगतेनप्रगुणत
या स्वगुणसम्पदो परक्तं तत्प्रतिभा
समेव यत् समासादयति स तद्गुणः
। तस्या ऽप्रकृतस्य गुणो ऽत्रास्तीति ।
उदाहरणम् । विभिन्नवर्णा गरुडा
ग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुर
न्त्या । रत्नैः पुनर्यत्ररुचा रुचं स्वा
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ अत्र
रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपे
क्षयाच हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ॥

तद्ग्रहः । त्रि । तदभिनिवेशे ॥ तस्मिन्
ग्रहस्तद्ग्रहः ॥

तद्दिनम् । अ । दिनमध्ये ॥ प्रतिदिने
इतिहेमचन्द्रः ॥ न । पूर्वोक्तदिने ॥

तद्धनः । त्रि । कृपणे ॥ इतिहेमः

तद्धर्मा । पुं । विनापिशीलेन स्वधर्म्मो
यमिति यः प्रवर्त्तते सतद्धर्मा ॥

तद्धितः । पुं । वृत्तिविशेषे । तद्धिताद्
त्यधिकारविहितप्रत्ययेषु ॥ तेचद्वि
विधाः । प्रकृत्यर्थभिन्नार्थाःस्वार्थिका
श्च ॥ तेभ्यःप्रयोगेभ्योहितः ॥

तद्वत् । त्रि । पूर्वोक्तवति ॥ सयत्रास्ति
। मतुप् ॥ तत्सदृशे ॥ तेनतुल्ये ॥
तुल्यार्थे वतिः ॥

तद्वला । स्त्री । वाणविशेषे ॥ इतिहेम
चन्द्रः ॥

तद्बुद्धिः । स्त्री । परमात्मसाक्षात्कार
परार्थावुद्धौ ॥ त्रि । सर्वदा निर्बीज
समाधिभाजिकृतसाक्षात्कारे ॥ त
स्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे

सच्चिदानन्दघने एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्-पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः सा चाकारलक्षणायस्य स तथा ॥

तनयः । त्रि । पुत्रे ॥ तनोति कुलम् तन्यते वा । तनु० । बलिमलितनिभ्यःकयन् ॥

तनया । स्त्री । दुहितरि । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥ चक्रकुल्यायां लतायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥

तनिका । स्त्री । तनी इति भाषाप्रसिद्धे बन्धनरज्जौ ॥ यथा । वितानतनिका ॥

तनिमा । पुं । तनुत्वे । तानवे ॥ तनोर्भावः । पृथ्वादित्वात् इमनिच् ॥

तनिष्ठः । त्रि । क्षुद्रे ॥ अयमेषामतिशयेनतनुः । अतिशायने इष्ठन् ॥

तनीयान् । त्रि । अल्पे ॥ अयमनयोरतिशयेन तनुः । द्विवचनविभज्येतीयसुन् ॥

तनुः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ त्वचि ॥ स्त्रियाम् ॥ तन्व्याम् ॥ वोतोगुणवचनादिति पाक्षिकोऽङीषभावः ॥ त्रि । अल्पे ॥ विरले ॥ कृशे ॥ तनोति तन्यतेवा । तनु० । भृमृशीत्यु: ॥ तन्ने ॥

तनुकम् । न । त्वचे ॥ तनुत्वच इति यावादिषु पाठात् कन् ॥

तनुचीरः । पुं । आम्रातके ॥

तनुच्छदः । पुं । वर्मणि ॥ तनुश्छाद्यतेऽनेन । छद० । पुंसिसंज्ञायामिति घः ॥

तनुच्छायः । पुं । जालवर्बुरकवृक्षे ॥ ॥ स्त्री । न । शरीरच्छायायाम् ॥ तनोश्छाया । विभाषासेनेति वा क्लीबत्वम् ॥

तनुजः । पुं । पुत्रे ॥ तनोर्जातः । डः ॥

तनुजा । स्त्री । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥

तनुत्रम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं त्रायते । त्रैङ्० । आतोनुपेतिकः ॥

तनुत्राणम् । न । कवचे । तनुत्रे ॥ शरीररक्षणे ॥

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तनुपत्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे ॥

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ तनोर्भस्त्रेव ॥ तन्वग्रांचर्मप्रसेविकायाम् । छोटी भाथी इति छोटीमसक इतिच भाषा ॥

तनुभृत् । पुं । जीवे ॥

तनुमध्या । स्त्री । गायत्रीछन्दःप्रभेदे ॥ त्यौचेत्तनुमध्या । य० । मूर्त्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा । आस्तां समचित्ते नित्यं तनुमध्या ॥

तनुरसः । पुं । घर्मे । स्वेदजले ॥ अल्प

रसे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥

तनुरुट् । न । रोमणि ॥

तनुरुहम् । न । तनुरुहे ॥ त्रि । तनौ रूढे ॥

तनुवातः । पुं । नरकविशेषे ॥

तनुवारम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं वृणोति आवृणोति आच्छादयति । वृञ्० । कर्मण्यण् ॥

तनुवीजः । पुं । राजवदरे ॥

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकरोगे ॥

तनुः । न । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । अर्त्तिंपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिप्रत्ययः । तनुषी तनूंषि ॥

तनुसञ्चारिणी । स्त्री । बालिकायाम् ॥

तनुसरः । स्वेदे ॥ तनोःसरति । सृ० । अच् ॥

तनूः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । भृमृशीत्युः । प्राणिजातेरित्यूङ् ॥ कृषिचमितनिधनीत्यूर्वा ॥

तनूकृतः । त्रि । तष्टे । सूक्ष्मीकृते ॥ अतनुस्तनुरकारि । कृञः क्तः ॥

तनूजः । पुं । पुत्रे ॥ त्रि । शरीरजे ॥ तन्वाःजातः । पञ्चम्यामितिडः ।

तनूजनिः । पुं । पुत्रे ॥ तन्वाःजनिर्यस्य ॥

तनूजा । स्त्री । पुत्रिकायाम् ॥ टाप् ॥

तनूनपम् । न । आज्ये । घृते ॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । पा० । कः ॥

तनूनपात् । पुं । अग्नौ । पावके ॥ तनूं शरीरं न पातयति । नभ्राण्नपादितिनिपातितः । तनूनपातौ । तनूनपातः ॥ तनूंस्वस्वरूपं न पाति नरचति । आशुविनाशित्वात् इति तनूनपात्छन्नन्तः । उगिदचामितिनुमि तनूनपान् तनूनपान्तौ तनूनपान्त इतिवा ॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं घृतादि तत् अत्ति । अदोऽनन्न इतिविट् । तनूनपात् तनूनपादौ तनूनपाद्इतिवा ॥ चित्रके ॥

तनूरुहम् । न । रोम्णि ॥ पक्षिपक्षे । पतत्रे ॥ पुत्रे ॥ तन्वां रोहति । रुहु० । इगुपधेतिकः । मूलंकादेवा ॥

तनूहृदः । पुं । पायौ । गुदे ॥

तन्तिः । स्त्री । प्रसारितरज्ज्वाम् ॥ दामन्याम् ॥

तन्तुः । पुं । सूत्रे ॥ ग्राहे ॥ अपत्ये ॥ सन्ततौ ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । सितनीतितुन् ॥

तन्तुकाष्ठम् । न । तूल्याम् । ताँतका काठ इति भाषा ॥

तन्तुकी । स्त्री । नाड्याम् ॥

तन्तुकीटः । पुं । कोषकारे । गुटिपोका इतिगौड भाषा । रेसमकाकीडा

इति भाषा ॥

तन्तुणः । पुं । ग्राहे । हाँगर इतिगौडभाषा ॥

तन्तुनागः । पुं । ग्राहे ॥

तन्तुनाभः । पुं । लूतायाम् ॥

तन्तुनिर्य्यासः । पुं । तालवृत्ते ॥

तन्तुपर्वं । न । परमेश्वरोपवीतदानतिथौ । श्रावण्यां पूर्णिमायाम् ॥

तन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तन्तुना भाति । भा० । सुपीतिकः ॥ वत्से ॥

तन्तुरम् । न । }
तन्तुलम् । न । } मृणाले ॥

तन्तुली । स्त्री । सितापाके । चासनी इतिभाषा ॥

तन्तुवापः । पुं । तन्त्रवाये । कुविन्दे ॥ तन्तून् वपति । टुवप्० । कर्मण्यण् ॥

तन्तुवायः । पुं । लूतायाम् ॥ तन्तून् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेत्यण् ॥ तन्त्रवाये । कुविन्दे । कोली इतितांती इतिचभाषा ॥

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदल्याम् ॥

तन्तुशाला । स्त्री । गर्त्तिकायाम् । तन्तुवपनगृहे ॥ तन्तूनां शाला ॥

तन्तुसन्ततम् । न । ऊते । स्यूते । बुना कपड़ा इतिभाषा ॥

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

तन्त्रम् । न । कुटुम्बकृत्ये ॥ सिद्धान्ते ॥

उत्तमौषधे ॥ प्रधाने ॥ तन्तुवाये ॥ परिच्छदे ॥ हेतौ ॥ उभयार्थप्रयोजके । उभयोद्देशेनसकृत्प्रवृत्तौ ॥ इतिकर्त्तव्यतायाम् ॥ राष्ट्रे ॥ परच्छन्दे ॥ करणे ॥ व्यर्थसाधके ॥ तन्तौ ॥ स्वराष्ट्रचिन्तायाम् ॥ परिजने ॥ वापसाधने । तन्तुवायशलाकायाम् ॥ तन्यन्ते तन्त्रवोऽस्मिन् । ष्ट्रन् ॥ प्रबन्धे ॥ शपथे ॥ धने ॥ गृहे ॥ वपनसाधने ॥ कुले ॥ श्रुतिशाखाविशेषे ॥ शास्त्रविशेषे ॥ तस्यलक्षणं यथा । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णयएवच । देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानां चैव वर्णनम् ॥ तथैवाश्रमधर्मश्चविप्रसंस्थानमेवच । संस्थानञ्चैवभूतानां यन्त्राणाञ्चैवनिर्णयः ॥ उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणांकल्पसंज्ञितम् । संस्थानं ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमेवच ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानांपरिभाषणम् । शौचाशौचस्यचाख्यानं नरकाणाञ्चवर्णनम् ॥ हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्री पुंसोश्चैवलक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म स्तथैव च ॥ व्यवहारः कथ्यतेच तथाचाध्यात्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ * ॥ अथतस्य माहात्म्यम् । विष्णुर्वरिष्ठोदेवानां ह्र

ह्रदानामुदधिस्तथा । नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः ॥ अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् । सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ॥ कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च । पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र चेति ॥ तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा । सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारी तन्त्रमुत्तमम् ॥ देव्यागममुत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥ चामुण्डाख्यं महेशानि मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥ कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रतन्त्रमुत्तमम् ॥ सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे । राधाख्यं मालिनी तन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥ बृहच्छ्रीक्रम तन्त्रञ्च गवाक्षं सुकुमुदिनी । विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ॥ सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा ॥ कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा ॥ कामधेनुः कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥ विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥ एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ॥ कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ॥ सुसिद्धानि वरारोहे रथक्रान्तासु भूमिषु ॥ इति सिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥ अपि च । चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति । सफलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥ कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरीति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥ त्रि । आयत्ते

॥ साङ्ख्यादिशास्त्रविशेषे ॥ तन्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेतिव्युत्पत्तेः ॥ तननम् । तन्यते ऽनेन वा । तनु० । ष्ट्रन् ॥ यद्वा । तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । तन्त्रिकुटुम्बधारणे । घञ् ॥

तन्त्रकम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे ॥ तन्त्रादचिरापहृते इतिसाधु ॥

तन्त्रकाष्ठम् । न । तन्त्रवायस्य तुर्याम् ॥

तन्त्रता । स्त्री । अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तौ ॥ यथा । आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणा माग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत्-सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति । तथा अनाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्तेकृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः । तन्त्रता-बाहेतुश्च । अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च तातो ऽधिकारीभवति दैवेपैत्रेच कर्मणि । पवित्राणां तथाजाप्यदानेचविधिदर्शिते इतिविष्णूक्तम् । असात्त्वानाचरेत् कर्मजपहोमादिकिञ्चनेति द्वचोक्तञ्च क्रियाङ्गस्नानं कर्तुं संस्कारद्वारैव तद्धि नकर्त्तव्याशेषकर्मार्थं सेकमेव नतु प्रतिकर्मं कर्त्तव्यम् । इतिप्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः । पुं । तन्त्रवाये ॥ तन्तवोवितन्यन्ते यत्र तत् तन्त्रम् । तद् वपति । टुवप० । कर्मण्यण् ॥

तन्त्रवायः । पुं । कुविन्दे ॥ वर्णसङ्करजातिरयम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्यां मणिकारस्तुजायते । मणिकारात् ताम्रकुट्यां मणिबन्धो ह्यजायत ॥ मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे । इति पराशरपद्धतिः ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिन् । तत् तन्त्रम् । तद् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेतिकापवादो ऽण् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तन्त्रयते । तन्त्रि० । ण्वुल् ॥ तन्त्र्येव वा । कन् । ह्रस्वः ॥

तन्त्रिपालकः । पुं । जयद्रथनृपे ॥

तन्त्रीः । स्त्री । वीणागुणे ॥ अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ देहशिरायाम् ॥ नाड्याम् ॥ रज्ज्वाम् ॥ नदीविशेषे ॥ युवतीप्रभेदे ॥ वीणाप्रभेदे । तन्त्रयते । तन्त्रि० । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यईः ॥

तन्द्रा । स्त्री । निद्रायाम् ॥ आलस्ये । प्रमीलायाम् ॥ तस्या निदानं लक्षणञ्च । यथा । तमोवातकफात् तन्द्रेति ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति गौर

वं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेदिति ॥ निद्रायां प्रवृत्तस्य क्लमाभावः । तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ तत् राति । तत्पूर्वाद्रातेरातोनुपेतिकः । टाप् ॥ तत् द्रातिवा । द्राकुत्सायांगतौ । स्पृहिगृहीत्यादिना तदोनान्तत्वं निपात्यते ॥ निद्रातन्द्रेतिवा निपात्यते ॥ तन्द्राच सुखस्यभार्या निद्रायाःकन्या प्रीतेर्भगिनी । यथा । निद्राकन्याच तन्द्रा सा प्रीतिरन्यासुखप्रिये । याभ्यांव्याप्तं जगत्सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधाविति ॥

तन्द्रालुः । त्रि । निद्रालौ ॥ तत् द्राति । द्रा० । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुजितितच्छीलादिषु आलुच् । तच्छब्दस्य नान्तत्वं समासश्च निपात्यते ॥

तन्द्रिः । स्त्री । आलस्ये ॥ निद्रायाम् ॥ तन्द्रायाः करणम् । तत्करोतीतिण्यन्तादच्यः ॥ यद्वा । तदिः सौत्रोधातुः ॥ तस्मात् वङ्क्र्यादयश्चेत्यौणादिकः क्रिन् ॥

तन्द्रिका । स्त्री । तन्द्रायाम् ॥

तन्द्रितः । त्रि । अलसे ॥ तन्द्रा सञ्जाता अस्य । ता० इतच् ॥

तन्द्री । स्त्री । अत्यन्तश्रमादिना सवेन्द्रियासामर्थ्ये । प्रमीलायाम् ॥ तन्द्र्याः कृदिकारादितिङीष् ॥ तत् रातिवा । आतोनुपेतिकः । गौ० ङीष् ॥ तत् द्रातिवा । द्रा० । निद्रातन्द्रेतितदोनान्तत्वं निपात्यते ॥

तन्निष्ठः । त्रि । सर्वकर्मसन्न्यासेन ब्रह्मात्मैक्यविचारपरे ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिरहत्त्या स्थितिर्यस्येत्यर्थः ॥ तस्मिन् स्थिते ॥

तन्मयः । त्रि । तद्भावभाविते ॥ अभेदे ॥

तन्मात्रम् । न । शब्दादीनांसूक्ष्मेषु । शब्दतन्मात्राणि स्पर्शतन्मात्राणीत्यादिपदवाच्येषु ॥ नत्वेषां शान्तादिविशेषोऽस्ति । यथोक्तं विष्णुपुराणे । तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेनतन्मात्रता स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषा स्ततोहिते ॥ न शान्तानापिघोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण इति ॥ सा मात्रा यस्मिन् तत् । त्रि । तावन्मात्रे ॥

तन्यतुः । पुं । वायौ ॥ निशि ॥ तनोति । तनु० । कृतन्यञ्जीत्यादिना यतुच् ॥ तन्यतुर्गर्जितमिति तन्यतुरशनिरितिच वेदभाष्यम् ॥

तन्ववस्था । स्त्री । अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यऽभावात् कार्याजनने ॥

तन्विः । स्त्री । पृश्निपर्णाम् ॥

तन्वी । स्त्री । कृशाङ्ग्याम् ॥ वोतोगुणवचनादितिङीष् । तनुशब्दस्तनुत्वं गुणमुक्त्वा तद्द्रव्यमभिधत्तइतिगुणवचनः ॥ शालपर्ण्याम् ॥ सङ्कृतिसंज्ञके चतुर्विंशत्यक्षरात्मके वृत्ते ॥ भूतमुनीनै र्यतिरिहभतना स्भौभनयाश्चयदिभवतितन्वी ॥ यथा । माधवमुग्धे मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः । कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोप्यऽवि गततनुदाहा ॥ पद्मपलाशैर्विरचितशयने देहजसञ्ज्वरभरपरिदूने । निश्वसतीसा मुहुरतिपरुषं ध्यानलयेतवनिवसतितन्वी ॥ इति ॥

तपः । पुं । ग्रीष्मे । ज्येष्ठाषाढयोः ॥ तपति । तपसन्तापे । पचाद्यच् ॥

तपःकरः । पुं । तपस्वीमत्स्ये ॥ त्रि । तपस्याकारके ॥

तपःक्लेशसहः । त्रि । दान्ते ॥ तपसंःक्लेशः । सहते । षह० । अच् । तपःक्लेशस्य सहः ॥

तपःस्थः । त्रि । तपसिस्थिते ॥ सुपिस्थ इतिकः ॥

तपःस्थली । स्त्री । काश्याम् ॥

तपती । स्त्री । छायानामसूर्यपत्न्याम् ॥ सूर्यसुतायाम् ॥ नदीविशेषे ॥

तपनः । पुं । सवितरि ॥ अरुष्करे । भल्लातवृक्षे ॥ निरयान्तरे ॥ ग्रीष्मे ॥ अर्कवृक्षे ॥ चुद्राग्निमन्थवृक्षे ॥ सूर्यकान्तमणौ ॥ तापे ॥ तपति । तप० । ल्युः ॥

तपनच्छदः । पुं । आदित्यंपत्रक्षुपे ॥

तपनतनया । स्त्री । यमुनायाम् ॥ तपनस्य तनया ॥ शमीवृक्षे ॥

तपनमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

तपनात्मजा । स्त्री । गोदावरीनद्याम् ॥ यमुनायाम् ॥ तपनस्यआत्मजा ॥

तपनी । स्त्री । गोदावर्याम् ॥

तपनीयम् । न । स्वर्णे ॥ तप्यतेऽनेन । तप० । कृत्यल्युटइत्यनीयर् ॥

तपनीयकम् । न । सुवर्णे ॥

तपनेष्टम् । न । ताम्रे ॥

तपाः । पुं । माघमासे ॥ शिशिरे ॥ तपन्त्यस्मिन् । तप० । असुन् ॥

तपः । न । जनलोकोपरिवर्त्तिनि लोकविशेषे ॥ यथा । तपोऽर्ककोटि र्यत्रास्ते महायोगी सनन्दनः । ऋभुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महातपाः इति ॥ चान्द्रायणादिव्रतेब्रह्मणि ॥ कृत्तयोमित्राद्वादशाख्या तपत्याद्यापयती च्युतेः ॥ आलोचने ॥ ज्ञाने ॥ स्वधर्मे । स्वाश्रमविहितकर्मणि ॥ वैधक्लेशजनककर्मणि ॥ नवमभवने ॥ वानप्रस्थ-

ने ॥ तपोनानशनात्परम् ॥ क्षुत्-पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने ॥ चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्म्मणि ॥ काष्ठमौनाकारमौनादिव्रते ॥ कायेन्द्रियमनसां समाधाने ॥ शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते ॥ शास्त्रविहिततप्तशिलारोहणादौ ॥ वानप्रस्थस्यासाधारणधर्म्मे ॥ तच्च शारीरादिभेदात्त्रिविधम् । यथा । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधं यथा । श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ इति ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः ॥ ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ तपनम् तप्यतेऽनेन वा । तप० । तपति इष्टे । तपश्चर्य्यैवा । असुन् ॥

तपसः । पुं । चन्द्रे ॥ तपति । तप० । अत्यविचमितमिनमीत्यादिना ऽसच् ॥ पक्षिणि ॥

तपस्तक्षः । पुं । इन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तपस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपिस्थ इति कः । खर्परे शरी तिपाक्षिको विसर्गलोपः ॥

तपस्यः । पुं । फाल्गुने मासि ॥ अर्जुने ॥ तपसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् ॥ न । कुन्दपुष्पद्रुमे ॥

तपस्या । स्त्री । नियमस्थितौ । व्रतचर्य्यायाम् । तपश्चर्य्यायाम् ॥ तपश्चरति तपस्यति । कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् । तपस्यति इति तपस्या । अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः । टाप् ॥

तपस्वी । त्रि । तापसे । पारिकाङ्क्षिणि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःप्रधाने वानप्रस्थादौ ॥ अनुकम्प्ये । दीने ॥ प्रशस्तपसि ॥ तपोऽस्यास्ति । तपःसहस्राभ्यामितिविनिः ॥ पुं । ना

रद्दे ॥ घृतकरञ्जे ॥ तपस्यामासात् इति गौडभाषा प्रसिद्धे मत्स्ये । चेष्टके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

तपस्विनी । स्त्री । तपोयुक्तायाम् ॥ जटामांस्याम् ॥ कटुरोहिण्याम् ॥ महाश्रावणिकायाम् ॥ सन्तापवत्याम् ॥ कन्नेभ्यइतिङीप् ॥

तपस्विपत्रः । पुं । दमनकवृक्षे ॥

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले ॥ तपस्यात्ययो यस्मिन् ॥

तपितः । त्रि । तप्ते । तपा इतिभाषा ॥

तपिनी । स्त्री नद्यन्तरे ॥

तपुः । न । सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ शत्रौ ॥ तपति । तप० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिः । तपुषी तपूंषि ॥

तपोधनः । पुं । तापसे । तपस्विनि ॥ दमनकवृक्षे ॥ तपोधनंयस्य ॥

तपोधना । स्त्री । मुण्डीर्याम् ॥

तपोनिष्ठः । पुं । सदाध्ययननिष्ठे तापसविशेषे ॥

तपोयज्ञः । पुं । तपस्विनि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपएवयज्ञोऽस्य ॥

तपोवटः । पुं । ब्रह्मावर्त्तदेशे ॥

तपोवनम् । न । गुह्यकलोकवासफलके तीर्थविशेषे ॥

तप्तः । त्रि । प्रज्वलिते ॥ तप्यतेस्म । तप० । क्तः ॥ तापयुक्ते । सन्तापिते ॥

तप्तकम् । न । तवा इति लोकप्रसिद्धे पोलिकादिसाधने ॥

तप्तकुम्भः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तकृच्छ्रः । पुं । व्रतविशेषे ॥ यथा । तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितःइति ॥ अथ पराशरोक्तो विशेषः ॥ यथा । षट्पलन्तु पिवेदम्भ स्त्रिपलन्तु पयःपिवेत् । पलमेकंपिवेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते । इति ॥ पयो घृतमुदकं वायुतस्त्रिप्रतित्र्यहं पिवेत् सतप्तकृच्छ्रः । इति गौतमः ॥

तप्तपाषाणकुण्डम् । न । नरक विशेषे ॥

तप्तबालुकः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तमासकम् । न । पुण्यपापयोःपरीक्षाविशेषे ॥

तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौशयितुमैसति । वैष्णवःपारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियो वैश्यःशूद्रश्चैकान्तितद्वये । कुर्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिन्दयतोक्ता वायुपुराणे । अग्निनैवच तत्तसं चक्र

माद्याय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णा
नां हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्व
कांतनुम् । चक्रादिचिह्नितां भूप धा-
रयेद्वैष्णवो नरः ॥ नारदीयपञ्च-
रात्रे । द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्र
यसंयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धार
येत् तद्विचक्षणः ॥ सौपर्णे च श्रीभ-
गवद्गरुडसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुडन्नविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्त-
थैव च ॥ ब्राह्मे । अग्निहोत्रं यथा नि
त्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य त
थैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥ किञ्च
तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासंवादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहु-
मूलयोः । हुताग्निनैव सन्तप्य सर्वपा
पापनुत्तये ॥ चक्रं वा शङ्खचक्रे वा त
थाप्यायुधानि वा । धारयित्वैव विधि
वद् ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥ * ॥ कि
ञ्चतत्प्रसङ्ग एव । अधृत्वा विधिना च
क्रं ब्राह्मणः शाकुरो भवेत् । किञ्च ।
न तस्य किञ्चिद्दर्शनीया दपिक्रतुसह-
स्रिणः । सर्ववेदविदो वापि सर्वशा
स्त्रविशारदः । अधृत्वा विधिना चक्रं
ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधा-
नतः । श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्र-
सिद्धौ तथैव च ॥ हरेः पूजाधिकारा
र्थं चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवत्व-
स्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्धौ विशेषतः ॥
किञ्च । उपवीतादिवद्धार्याः शङ्ख
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण
वैष्णवस्य विशेषतः ॥ * ॥ अत्र । यो
ह वै सुश्लोकमौले धर्माननुतिष्ठमा-
नोऽग्निना चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सह-
स्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्तत
नुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्या
द्याः श्रुतयो बह्व्य उदाहृताः सन्ति
वेङ्कटाचार्यादिभिः । तद्भिन्नानि पुरा
णवचनानि बहूनि गौरवभिया न लि-
खितानि । मन्वादिस्मृतिषु रामाय-
णभारतादिष्वदृष्टत्वात् मन्वर्थविप
रीतायाः स्मृतेरप्रशस्तत्वाच्च ॥

तप्तरूपकम् । न । रौप्ये ॥

तप्तसुराकुण्डम् । न । नरकान्तरे ॥

तप्तह्मिकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥

तप्ताङ्गारः । पुं । महानरकान्तरे ॥

तमः । पुं । तमोगुणे ॥ तमालवृक्षे ॥
स्वर्भानौ ॥ न । पादाग्रे ॥ अन्धकारे ॥
ताम्यति । तमु ग्लानौ । पचाद्यच् ॥

तमनम् । भावेघञ्वा । नोदात्तोप
देशस्येतिन वृद्धिः ॥

तमःपतिः । पुं । क्रियाहङ्निरोद्धरि वा

मदेवनाथे ॥
तमःप्रधानः । पुं । तमोगुणप्रधानमायोपाधिके परमात्मनि ॥ त्रि । तमोगुणप्रधाने ॥
तमःप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥
तमःप्रभा । स्त्री । नरकभूमिभेदे ॥
तमकः । पुं । श्वासरोगप्रभेदे ॥
तमङ्गकः । पुं । इन्द्रकोषे । मञ्चके ॥
तमतः । त्रि । तृषिते । तृष्णापरे ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । भृमृदृशियजी त्यादिना ऽ तच् ॥
तमप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥
तमरम् । न । वङ्गे ॥ इति हेमः ॥
तमः । न । चक्षुर्दर्शननिरोधके शार्वरादिध्वान्ते ॥ शोके ॥ पापे ॥ कार्याकार्याविवेके ॥ अविद्यायाम् ॥ मन्दान्धकारे ॥ मोहान्धकारे ॥ विशेषदर्शनविरोधिदोषे ॥ सर्वदेहिनां मोहनेप्रकृतेर्गुणविशेषे ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति ॥ गुरुवरणकमेवतमइष्टं साङ्ख्याचार्यैः । तमस्त्वयमविक्रियम् । यन्मोहहेतु स्तन्मोहात्मकं तमः । भेदस्तमसो ऽष्टविधः । तमसो ऽविद्याया अष्टविधो भेदः । अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धि रविद्या तमस्तस्याष्टविधविषयत्वा दष्टविधत्वम् ॥ मले ॥ ताम्यति नम्यते ऽनेन वा । तमुग्लानौ । असुन् ॥ पुं । न । विधुन्तुदे ॥
तमसम् । न । अन्धकारे ॥ ताम्यति म्लानिं प्राप्नोत्यनेनाक्षिरन्वा । तमु० । अत्यविचमितमी त्यादिना ऽसच् ॥
तमसा । स्त्री । नदीविशेषे ॥
तमस्ततिः । स्त्री । ध्वान्ते । अन्धकारसमूहे ॥ तमस स्ततिः ॥
तमस्विनी । स्त्री । क्षपायाम् । रात्रौ ॥ तमो ऽस्त्यस्याम् । अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ हरिद्रायाम् ॥
तमा । स्त्री । रजन्याम् ॥ तमालद्रुमे ॥ ताम्यत्यस्याम् । तमु० । अच् । टाप् ॥
तमालः । पुं । तिलके । पुण्ड्रे ॥ खड्गे । असौ ॥ वरुणद्रुमे ॥ तापिञ्छे । कालस्कन्धे ॥ तमालः श्यामलदेह दाहविस्फोटहृत्पुनः ॥ कृष्णखदिरे ॥ ताम्यति । तमु० । तमिविशिविडी तिकालन् ॥ न । पत्रके । तेजपात इतिभाषा ॥
तमालकम् । न । सुनिषण्णशाके ॥ पत्रके ॥ पुं । न । तमालद्रुमे ॥
तमालपत्रम् । न । तापिञ्छ वालस्कन्धे ॥ तिलके ॥ पत्रके । तेजपात इतिभाषा ॥ तमालस्य पत्रमिव तदा

कृतित्वात् ॥

तमालिका । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥ तामलिप्तदेशे ॥

तमाली । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ वरुणवृक्षे ॥

तमिः । स्त्री । रात्रौ ॥

तमिस्रम् । न । कोपे ॥ तिमिरे । अन्धकारे ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । ज्योत्स्नातमिस्रेति साधु ॥ तमिस्राख्याश्रयत्वेनास्येति वा । अर्श आद्यच् ॥

तमिस्रपक्षः । पुं । कृष्णपक्षे ॥

तमिस्रा । स्त्री । कृष्णपक्षनिशायाम् ॥ भूतरात्रौ ॥ दर्शयामिन्याम् ॥ तमस्ततौ । तमसांसमूहे ॥ तत्रत्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तमोबहुत्वमस्त्यस्याम् । ज्योत्स्नातमिस्रेति तमस उपधाया इत्त्वं रप्रत्ययश्च निपातितः । टाप् ॥

तमी । स्त्री । यामिन्याम् । रात्र्याम् ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । इन् । कृदिकारादिति ङीष् ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमोगुणः । पुं । विषादात्मके । विषादोमोह लक्षणरूपे ॥

तमोघ्नः । पुं । सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ इन्दौ ॥ बुद्धे ॥ शङ्करे ॥ विष्णौ ॥ तमोहन्ति, । हन० । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥

तमोज्योतिः । पुं । खद्योते ॥ तमसि-ज्योतिरस्य ॥

तमोनुत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ दीपे ॥ तमोनुदति । णुद० । -क्विप् ॥

तमोनुदः । पुं । प्रकृतेः प्रेरके स्वयम्भुवि ॥ आदित्ये ॥

तमोपहः । पुं । सहस्रांशौ ॥ मृगाङ्के ॥ वह्नौ ॥ तमोऽपहन्तीति विग्रहे अपेक्षितमसोरित्यनेन अपपूर्वाद्धन्ते स्तमसिकर्मोपपदे कर्त्तरिडः ॥ जिने ॥

तमोभित्-द् । पुं । तमोनुदर्थे ॥ खद्योते ॥ तमोभिनत्ति । भिदिर्० । क्विप् तुकौ ॥

तमोमणिः । पुं । खद्योते ॥ तमसोमणिरिव ॥ गोमेदकमणौ ॥

तमोलिप्ती । स्त्री । तमोलुक इतिनाम्ना प्रसिद्धे देशे । तामलिप्ते । वेलाकूले ॥

तमोविकारः । पुं । रोगे ॥

तमोविशालः । पुं । मूलतःसर्गे पश्वादिस्थावरान्ते ॥ मूलतः सर्गोपिमोहमयत्वात्तमोबहुलः ॥

तमोहरः । पुं । चन्द्रे ॥ न । ज्योतिषि ॥ निर्गुणं वामभागेच सव्यभागेऽद्भुता निजा । मध्येनाथः स्वयं ज्योतिस्तज्ज्यो

तिर्मैतमोघ्नरम् ॥ त्रि । तमसो हर णकर्त्तरि ॥ हरति । हृञ् । अच् । तमसोहरः ॥

तम्पा । स्त्री । } गवि । सौरभेय्याम् ॥
तम्बा । स्त्री । } इतिहेमचन्द्रः ॥

तम्बिका । स्त्री । तम्व्याम् ॥

तम्बी । स्त्री । तयी इति भाषाप्रसिद्धे कान्दविकभाण्डे ॥

तयः । पुं । रक्षके ॥ तयति । तयरक्ष- णे गतौच । अच् ॥

तरः । पुं । तरणे ॥ न । लोभे ॥ तरति । तॄ० । अच् । तरणं वा । ऋदोरप् ॥

तरक्षः । पुं । तरख इति प्रसिद्धे तरक्षौ ॥

तरक्षुः । पुं । मृगादने । तेंदुवावाघ इतितरख इत्यादिनाम्नाख्याते लघु व्याघ्रे ॥ तरंगतिं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणुहिंसायाम् । मित० डुः ॥

तरक्षुकः । पुं । तरक्षौ ॥ संज्ञायांकन् ॥

तरङ्गः । पुं । वायुना नद्यादिजलस्य तिर्यगूर्द्ध्वप्लवने । भङ्गे । ऊर्म्याम् । लहर हेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तॄ प्लवनसन्तरणयोः । तरत्यादिभ्यश्चे त्यङ्गच् ॥ अङ्गादिमत्काले ॥

तरङ्गिणी । स्त्री । नद्याम् । तटिन्याम् ॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अतइनिः । पुष्करादिभ्य दिनिर्वा । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

तरङ्गितः । त्रि । भङ्गिमति । सञ्जात- तरङ्गे ॥ तरङ्गाः सञ्जाताअस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । तरङ्गवत्कृतः मत्व न्तात् तत्करोतीतिणिचि कर्त्तरिक्तः । णाविष्टवद्भावान्मतुपोलुक् ॥

तरणः । पुं । भेलके । उडुपे । डेंगाइति भाषा ॥ स्वर्गे ॥ न । पारगमने । सन्त रणे ॥ प्लवनपूर्वकदेशान्तरगमने ॥

तरणिः । पुं । द्युमणौ । सूर्ये ॥ भेलके ॥ अंशौ । किरणे ॥ ताम्रे ॥ स्त्री । नौकायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥ तर- न्त्यनेनसंसारम् । तरन्त्यनयावा । तॄ० । अर्त्तिसृधृधम्यश्यादिनातर- तेरनिः ॥

तरणिपेटकः । पुं । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् ॥

तरणिरत्नम् । न । माणिक्ये ॥

तरणी । स्त्री । नावि ॥ घृतकुमार्याम् ॥ पद्मचारिण्याम् ॥ कृदिकारादि तिङीष् ॥

तरण्डः । पुं । न । वडिशीसूत्रबन्धन काष्ठे । छड इतिडगन इतिचभाषा ॥ प्लवे ॥ नौकायाम् ॥ कुम्भतुम्बीरम्भा दिजप्लवे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तर- ति । तॄ० । वाहुलकादण्डन् ॥

तरण्डपादा । स्त्री । } नावि ॥ इ-
तरण्डा । स्त्री । } तिशब्दर-
तरण्डी । स्त्री । } त्नावली ॥

तरतमः । अ । न्यूनाधिकभावेनेत्यर्थे ॥

तरत्-द् । स्त्री । भेलके । प्लवे ॥ प्रवमाने ॥ कारण्डवविहङ्गमे ॥

तरदी । स्त्री । कण्टकिद्रुमविशेषे । तीगगाम् । रक्तबीजकायाम् ॥

तरदुटी । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । घृतेन मर्द्दितां दध्ना कनिक्कां फेनयेत् ततः । विधायवटिका स्तस्या घृते मन्दाग्निना पचेत् ॥ प्रक्षिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । ततएताः समरिचा स्तरदुट्यस्तु ताः स्मृताः ॥ बल्या पुष्टिकरी हृद्या वृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदा त्यर्थं किञ्चित्तन्द्राबकृद्भिता ॥

तरन्तः । पुं । समुद्रे ॥ भेके ॥ आस्रारे । राक्षसे ॥ तीर्यते । तृ० । तृभूवहिवसीत्यादिनाजच् सचचित् ॥

तरन्ती । स्त्री । नौकायाम् ॥ तरति ती र्यते ऽनयावा । जचः षित्त्वान्ङीष् ॥

तरपण्यम् । न । आतरे । नद्यादिसन्तारमूल्ये ॥ तरणम् । तृ० । ऋदोरप् । तरस्य पण्यम् ॥

तरम्बुजम् । न । तरबूज इति प्रसिद्धे फले ॥ यथा । ज्येष्ठेमासि महेशानि पौर्णमास्यां निशार्द्धके । तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिठकानने ॥ तत्पुत्रात्वाब्रह्मणा तस्यैकं दत्तं तरम्बुजम् ॥ तत्फलभक्षणात् तृषावरदासिहरप्रिया ॥ योमेदद्यात् फलंरम्यंसचिरायुश्चतुर्युगमित्युत्तरकामाख्यातन्त्रम् ॥

तरलः । पुं । हारमध्यमणौ ॥ हारे ॥ तले ॥ त्रि । चञ्चले ॥ कामुके । विङ्गे ॥ भास्वरे॥ मध्यशून्यद्रव्ये ॥ द्रवीभूते ॥ तरति । तृ० । अलच् ॥ तरंलातिवा । आतइतिकः ॥ वृषादित्वाद्वा कलः ॥

तरलनयना । स्त्री । चञ्चलनेत्रायांवनितायाम् ॥ तरलेलोलेनयनेयस्याः ॥

तरलनयनिः । पुं । वर्णवृत्तविशेषे ॥ द्विजवरगणयुग मुपनय सकुसुमनगणमिहरचय । सुदतिविमलमति फणिपतिनिगदिततरलनयनिरिति ॥ यथा । अपहरपुरहर मनदर मभिनवकलियुगभयहर । हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभशशधरधरेति ॥

तरललोचना । स्त्री । चञ्चललोचनायाम् ॥ तरले लोचने यस्याः ॥

तरला । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ सुरायाम् ॥ मधुमक्षिकायाम् ॥ तरं लाति । ला० । कः । टाप् ॥

तरलायितः । पुं । चञ्चलाचरिते ॥

तरलितः । त्रि । आन्दोलिते । प्रेङ्खोलि

ते । कम्पिते । धूते । प्रेङ्खिते । लुलि ते । त्वरि॰ इतच् ॥

तरवारिः । पुं । तरवार इति प्रसिद्धे खड्गे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ चतुरङ्गा रिपोः सेना छिन्दन्ती तरवारिभिरितितन्त्रराजस्य ॥ विशेषस्तस्यान्यत्र खड्गपरीक्षायां युक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः ॥

तरः । न । बले ॥ रोगे ॥ जवे । वेगे ॥ सवेगगतिवचने ऽस्य प्रयोगः ॥ तीरे ॥ कपौ । प्लवगे ॥ वेगाख्यगुणे ॥ तरन्त्यनेन । तॄ॰ । असुन् ॥

तरसम् । न । मांसे ॥ तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् ॥

तरसा । अ । जटित्यर्थे । शैघ्र्ये ॥

तरस्थानम् । न । घट्टे ॥ तरस्य स्थानम् ॥

तरस्वी । पुं । गरुडे ॥ वायौ ॥ त्रि । शूरे ॥ वेगिनि ॥ तरो बलं जवो वा ऽस्यास्ति । अस्मायामेधेतिविनिः ॥

तरान्धुः । पुं । नौविशेषे । होडे । वहने ॥

तरालुः । पुं । नौकाविशेषे ॥

तरिः । स्त्री । नौकायाम् ॥ वस्त्रादीनां पेटके ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तॄ॰ । अच इः ॥

तरिकः । पुं । प्लवे । भेलके ॥

तरिका । स्त्री । नावि ॥

तरिणी । स्त्री । नौकायाम् ॥

तरिता । स्त्री । तर्जन्याम् ॥ गाँजा इति भाषाप्रसिद्धमञ्जर्याम् ॥ यथा । संविदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरस स्तारिका तरिता तथेतितन्त्रम् ॥

तरिरथः । पुं । अरित्रे ॥ इति हारावली ॥

तरी । स्त्री । वस्त्रादिपेटके ॥ द्रोण्याम् ॥ वेडायाम् । नावि ॥ गदायाम् ॥ धूमे ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तॄ । अच इः । कृदिकारादिति ङीष् ॥ पचादौ तरडिति पाठात् ङीप् वा ॥

तरीः । स्त्री । नावि ॥ तरन्त्यनया । तॄ॰ । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥

तरीषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ शोभनाकारे ॥ भेले ॥ व्यवसाये ॥ समर्थे ॥ वेधे ॥ तरन्ति येन । तॄ॰ । तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमडिजिनन्दिभ्यश्च ॥ ईषन् ॥

तरीषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥

तरुः । पुं । अगमे । द्रुमे ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । तॄ॰ । भृमृशीतॄचरीति उप्रत्ययः ॥

तरुकुक्षिः । पुं । पक्षिविशेषे । वाग्गुदे । वागुड इति भाषा ॥

तरुखण्डः । पुं । तरूणां समूहे ॥ द्व्यादिभ्यः खण्डः ॥

तरुजीवनम् । न । द्रुममूले ॥

तरुणः । पुं । एरण्डे ॥ स्थूलजीरके ॥ न । कुब्जपुष्पे ॥ त्रि । यूनि । जाततारुण्ये ॥ नूतने ॥ तरति । तॄ० । चौरश्च लोवेत्युनन् ॥

तरुणज्वरः । पुं । सप्ताहावधिज्वरे ॥ यथा । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥

तरुणदधि । न । पञ्चदिनातीतदधिनि ॥

तरुणी । स्त्री । युवत्याम् । द्वितीयवयःप्राप्तायांनार्याम् ॥ आषोडषाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मतेत्युक्तः ॥ तरति । तॄ० । चौरश्चलोवेत्युनन् । वयसि चरमइतिङीप् । नञन्तीकंगिति वा ॥ गौरादिङीष् वा । स्वरे विशेषः ॥ घृतकुमार्याम् । सहायाम् ॥ दन्तीवृक्षे ॥ चीडानामगन्धद्रव्ये ॥ सेवतीइतिभाषाप्रसिद्धे पुष्पे । सहायाम् । गन्धाढ्यायाम् ॥

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

तरुतूलिका । स्त्री । } वातुल्याम् । वादुड पक्षीइतिभाषा ॥
तरुदूलिका । स्त्री । }

तरुनखः । पुं । कण्टके ॥

तरुभुक् । पुं । वन्दाके ॥

तरुमृगः । पुं । वानरे ॥

तरुरागः । पुं । नवीनपल्लवे । किशलये ॥

तरुराजः । पुं । तालद्रुमे ॥

तरुरुहा । स्त्री । } वन्दाके ॥
तरुरोहिणी । स्त्री । }

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

तरुविलासिनी । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । सप्तलालतायाम् । तरौविलासिनी ॥

तरुशायी । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

तरुसारः । पुं । कर्पूरे ॥ इतिहारावली ॥

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके ॥

तरूटः । पुं । उत्पलकन्दे ॥

तर्कः । पुं । काङ्क्षायाम् ॥ वितर्के । व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तके ॥ सचपञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ । अन्योन्याश्रयः २ । चक्रकः ३ । अनवस्था ४ । प्रमाणवाधितार्थकः ५ इति ॥ ऊहे । अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थं ऊहे ॥ अनुमाने ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपे । व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । यथा । वह्निर्नस्यात् तर्हिधूमोपि न स्यात् ॥ मीमांसादितर्कशास्त्रे । आगमाविरोधिन्यायेन आगमार्थपरीक्षणे । विचारे ॥ बुद्धिसाध्ये । स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रे ॥ हेतुदृष्टान्तात्मनि ॥ तर्कणम् ।

तर्कभावार्थश्चुरादौ पटपुटेतिदण्डके पठितः। भावेघञ्॥ तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा। अक्ताः शर्करा उपदधातीतिविधिः-श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इतिसंशये तेजो-वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इतिनिर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥ तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकारः॥*॥ अचिन्त्याः खलुयेभावा न तांस्तर्केण योजयेत्। नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्यनिश्चयः॥

तर्ककः। पुं। याचके॥ तर्ककारके॥

तर्कयन्। त्रि। उत्प्रेक्षमाणे॥

तर्कविद्या। स्त्री। आन्वीक्षिक्याम्॥ तर्कस्य न्यायस्य विद्या॥ तथाहि। चतुर्विधेभ्यः पृथिव्यादिपरमाणुभ्योविश्वमुत्पद्यते त एवोपादानभूता नान्यत्। निमित्तकारणमीशः कर्तृत्वात् कुलालवदिति तर्कविद्यायाः प्रमेयम्॥*॥ अहोदुर्मतयः सर्वाः पुरुषस्यनिरूपणे। तर्कविद्या न जानन्ति अमेयं पुरुषोत्तमम्॥ अमेयम् अभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्। यतएतदपि न जानन्ति सर्वं प्रमेयजातं घटादिवत् कार्य्यमिति परमाणूपादानकारणमप्यपेक्षणीयमेवेति। परमाणूनां प्रमेयत्वहेतुना कार्य्यत्वसिद्धौ तदुपादानमपेक्षणीयम्। एवं तत्तदापेक्ष्यनवस्था स्यात्। अतोऽप्रमेयः परमात्मैवोपादानं नान्यदन्यकल्पितम् अनपेक्षणात्। तथाहि। अम्भः शीतकरान्तरीक्षनगरस्वप्नेन्द्रजालादिवत् कार्य्यं मेयमसत्त्वमेतदुदयध्वंसादियुक्तं जगत्। शुक्तौ रूप्यमिव स्रजी भुजगः स्वात्मावबोधे हरौ ज्ञाते प्रभवत्ययास्तमयते-तत्त्वावबोधोदयादिति प्रबोधचन्द्रोदयः॥

तर्कारी। स्त्री। जयाद्रुमे। अरणी इतिभाषा। जाह्नी इतिकश्चित्। तर्कमृच्छति। ऋगतौ। कर्मण्यण्। ङीप्। गौरादित्वान्ङीष् वा॥

तर्किणः। पुं। } दद्रुमे॥ इतिरत्नमाला॥
तर्किलः। पुं। }

तर्की। त्रि। तर्कविशिष्टे। मीमांसके॥ यथा। त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरेतिमनुः॥

तर्कुः। पुं। कपालनालिकायाम्। तर्कुव्याम्॥ कृत्यतेनेन। कृतीवेष्टने। कृतेराद्यन्तविपर्य्ययश्चेत्युः। ककारतकारयोर्विनिमयः। तकुआ इति भाषा॥

तर्कुटम् । न । कर्त्तने । कातना इति भाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्कुटी । स्त्री । तर्क्कौ ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपिण्डः । पुं । तर्कुस्थितमृत्पिण्डे । वर्त्तुलायाम् ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपीठी । स्त्री । तर्कुपिण्डे ॥ इति हारावली ॥

तर्कुलासकः । पुं तर्कुभ्रमणयन्त्रे । ऊल्लोले । चरखा इतिभाषा ॥ इ०हा० ॥

तर्कुशाणः । पुं । तर्कुघर्षणपाषाणे । जामरे । सामके ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्क्षुः । पुं । तरक्षुके ॥ इतिशब्द० ॥

तर्क्ष्यः । पुं । यवक्षारे ॥

तर्ज्जनम् । न । भर्त्सने ॥ भयजनने ॥ तर्ज्ज० । ल्युट् ॥

तर्ज्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्याम् । अङ्गुष्ठनिकटाङ्गुलौ ॥ तर्ज्यते ऽनया । तर्जभर्त्सने । करणे ल्युट् ॥

तर्ज्जिकः । पुं । देशविशेषे । तायिके ॥

तर्ज्जितः । त्रि । भर्त्सिते ॥ तर्ज्यतेस्म । तर्जभर्त्सने । क्तः ॥

तर्णः । पुं । वत्से ॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु अदने । अच् ॥

तर्णकः । पुं । गोपुत्रे । वत्से । वच्छा इतिभाषा ॥ सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु० । -वुल् ॥

तर्पिः । पुं । सूर्य्ये ॥ प्लवे ॥ इतिशब्दा० ॥

तर्त्तरीकम् । न । वहित्रे । पोते । जहाज इतियवनभाषा ॥ त्रि । पारगे ॥

तर्दः । त्रि । हिंसके ॥ तर्द हिंसायाम् । अच् ॥

तर्दूः । पुं । दारुनिर्मितदर्व्याम् । दारुहस्तके । डोइ इतिभाषा ॥ जलतरणोपकरणे ॥ तरति० । तॄ० । चोदुट् चेत्यू दुडागमश्च ॥ तर्दति । तृणत्ति वा । तर्द० । उतृदिर् हिंसानादरयोर्वा । बाहुलकात् ऊः ॥

तर्पणम् । न । तृप्तौ ॥ प्रीणने ॥ यज्ञकाष्ठे ॥ महायज्ञविशेषे । पितृयज्ञे । पितृदेश्याम्बुदाने । पितॄणां कव्यवालादीनाञ्च विधिना जलान्नदानेन तृप्तिसम्पादने ॥ तद्द्विविधम् । प्रधानमङ्गञ्च ॥ तत्राद्यं यथा । तर्पणञ्च शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकमिति ॥ * ॥ द्वितीयं यथा । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥ तर्पणाकरणे दोषोयथा । नास्ति-

काभावा यत्रापि न तर्पयति वैसु तः। पिवन्ति देहनिःस्रावं पितरो वै जलार्थिन इति ॥ जीवत्पितृकस्य तन्निषेधो यथा। दर्शस्नानं गया श्राद्धं तिलैस्तर्पण मेव च। न जीवत् पितृको भूप कुर्यात् कृत्वाघमामुयादिति॥ तृपप्रीणने।भावेल्युट्॥

तर्पणी। स्त्री। गुरुस्कन्धद्रुमे॥

तर्पणेच्छुः। पुं। भीष्मे॥ त्रि। तर्पणाकाङ्क्षे॥

तर्पिणी। स्त्री। चारट्याम्। पद्मचारिण्यामोषधौ॥

तर्मं। न। यूपाग्रे॥ तरति। तॄ॰ सर्वधातुभ्योमनिन्॥

तर्वटः। पुं। वत्सरे॥ चक्रमर्द्दे॥

तर्षः। पुं। अभिलाषायाम्॥ उदन्यायाम्॥ भेलके॥ तर्षणम्। ञि तृषपिपासायाम्। घञ्॥ तरन्त्यनेन। तॄ॰ वृतॄवदीतिसोत्रः॥

तर्षणम्। न। तृषि। पिपासायाम्॥ ञितृष॰। ल्युट्॥

तर्षितः। त्रि। सतृष्णे। तृषिते। तिसाया इति भाषा॥

तर्हि। अ। विशेषे॥ तदार्थे॥ तस्मिन् काले। अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्॥

तलः। पुं। तालमहीरुहे॥ चपेटे॥ त्सरौ॥ सव्येन पाणिना तन्त्रीघाते॥ आधारे॥ स्वभावे॥ पुं। न। अधोभागे। अनूर्द्ध्वे। तलेइतिनीचेइतिच भाषा॥ स्वरूपे॥ यथा। महीतलम्॥ न। कानने। वने॥ कार्यबीजे॥ आलवाले। गर्त्ते॥ पादतलस्य मध्ये॥ स्त्री। न।। व्याघातवारणे॥ तलति। तलप्रतिष्ठाम्। पचाद्यच्॥

तलकम्। न। पुष्करिण्याम्। तलाव इतिहिंदू भाषा॥ इतिहारावली॥

तलप्रहारः। पुं। चपेटे। चर्वणे। तलाघाते॥

तलसारकम्। न। अश्वस्य वक्षस्थलवन्धनरज्जौ। वक्रपट्टे। तङ्गइतिभाषा॥

तलहृदयम्। न। पादतलस्यमध्ये॥

तला। स्त्री। गोधायाम्। व्याघातवारणे॥

तलाची। स्त्री। नलनिर्मितेकटे॥

तलातलम्। न। अतलादिषुपञ्चमेऽधोभुवने॥

तलिका। स्त्री। वक्रपट्टे। तलसारके॥

तलित्। स्त्री। विद्युति। तडिति॥ डलयोरेकत्वस्मरणात्वर्णविपर्ययः॥

तलितः। त्रि। आज्यादिभृष्टमांसादौ॥

तलितमांसम्। न। पक्वमांसप्रभेदे। भृष्टमांसे॥ यथा। शुद्धमांसविधाने न मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बु-

धैः ॥ तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रदृष्टिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥

तलिनः । त्रि । विरले ॥ स्तोके ॥ स्वच्छे ॥ दुर्बले ॥ न । शय्यायाम् ॥ तलति तल्यते वा । तल० । तलिपुलिभ्यामिनन् ॥

तलिमम् । न । कुट्टिमे ॥ तल्पे ॥ चन्द्रहासे ॥ विताने ॥

तलुनः । पुं । पवने ॥ यूनि ॥ तरति । तॄ० । रोरश्चलोवे उनन् ॥

तलुनी । स्त्री । युवत्याम् । तरुण्याम् ॥ वयस्यचरम इति नञ्लजिति दा ङीप् । गौ० ङीष् वा ॥

तलेचणः । पुं । शूकरे ॥ इतिशब्दा० ॥

तलोदरी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

तलोदा । स्त्री । नद्याम् ॥

तल्कम् । न । वने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पम् । न । अट्टे ॥ कलत्रे । दारेषु ॥ शय्यायाम् ॥ तल्यतेऽस्मिन् । तल० । खष्पशिल्पशष्पेतिसाधु ॥

तल्पकीटः । पुं । मत्कुणे ॥

तल्पनम् । न । करिपृष्ठे ॥ पृष्ठवंशस्थमांसे ॥

तल्लः । पुं । जलाधारविशेषे । तलाव इति हिन्दूभाषा ॥ न । बिले । आलवाले ॥ त्रि । तस्मिन् लीने ॥

तल्लजः । पुं । मतल्लिकायाम् । प्रशस्ते ॥ लजति । लजकान्तौ । पचाद्यच् । तदल्लजः । अयमजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा । प्रशस्ताकुमारी कुमारीतल्लजः । तल्लजस्य रूढिशब्दत्वात् प्रशंसावचनैश्चेतिसमासः ॥

तल्लिका । स्त्री । कुञ्चिकायाम् । कूर्चिकायाम् । कूंची ताली इत्यादि भाषा ॥

तल्ली । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तवक्षीरम् । न । पयःक्षीरे । यवजे । तीखुर इतिभाषा ॥ तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । क्षयकासकफश्वासास्रदोषं हन्ति च सेवनात् ॥

तवक्षीरी । स्त्री । गन्धपचायाम् ॥

तवराजः । पुं । यवासशर्करायाम् ॥

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । यवासशर्कराभवखण्डे । सितमोदके ॥

तवर्गः । पुं । तादिपञ्चवर्णेषु ॥

तवर्गीयः । पुं । तवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेति ठक् ॥

तविषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ तवेतिसौत्रोधातुः । तवेर्णिदेतिटिषच् ॥ सुवर्णे ॥ शोभनाकृतौ ॥ व्यवसाये ॥ मेले ॥

तविषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥ धरिण्याम् ॥ नद्याम् ॥ वैदिकनिघण्टौ । तु वलेपि ॥ टित्त्वात् ङीप् ॥

तष्टः । त्रि । तनूकृते ॥ तक्ष्यतेस्म । तक्ष्० । क्तः । स्तोरितिकलोपेष्टुत्वम् ॥

तष्टिः । स्त्री । काष्ठतक्षणे ॥

तसरः । पुं । वस्त्रजात्यन्तरे । टसर इति भाषा ॥ सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषाप्रसिद्धे तन्त्रवायोपकरणे ॥ तनोति । तनु० । तन्पृषिभ्यांक्सरन् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

तस्करः । पुं । चोरे ॥ द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः॥ प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते येस्तेनाटविकादयः ॥ तत्करोति । दिवाविभेत्यत्र किंयत्तद्बहुष्विप्त्यच् ॥ तद्बृहतोः करपत्यो रितिसुट्दलोपौ ॥ दमनवृक्षे ॥ पृक्काशाके ॥

तस्करस्नायुः।पुं।काकनासालतायाम्॥

तस्करी । स्त्री । कोपनायां नार्य्याम्॥

तस्थिवान् । त्रि । स्थितिमति । स्थिते ॥ ष्ठा० । छन्दसिलिट् । द्वित्वादिकार्यम् । लिटः कानजादेशः ॥ क्वसुश्चेतिक्वसुप्रत्ययोवा ॥

तस्थूः । पुं । स्थावरे ॥

ताच्छील्यम् । न । नियततत्स्वभावतायाम् ॥ भावेष्यञ् ॥

ताटङ्कः । पुं । तालपत्रे । कर्णिकायाम् । ताडङ्के ॥ गुर्वक्षरेऽ ॥

ताटस्थ्यम् । न । उदासीनत्वे ॥ निकटस्थत्वे ॥

ताडः । पुं । ताडने ॥ घोषे । शब्दे ॥ मुष्टिमेयतृणादिषु ॥ अद्रौ ॥

ताडका । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥

ताडकान्तकः । पुं । श्रीरामे ॥

ताडकाफलम् । न । बृहदेलायाम् ॥

ताडकेयः । पुं । मारीचराक्षसे ॥ ताडकाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

ताडङ्कः । पुं । कर्णभूषायाम् । कर्णदर्पणे । कानतडक्का इतिभाषा ॥

ताडनम् । न । आघाते ॥ यथा । शतापराधे वनितां पुष्पेणापि न ताडयेत् । दोषान्नगणयेत् स्त्रीणां गुणानेव प्रकाशयेदितिमान्त्रिकाः ॥ लालने बहवोदोषा स्ताडने बहवोगुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥

ताडनी । स्त्री । अश्वताडनयष्ट्याम् । कशायाम् ॥ ताड्यतेऽनया । तड आघाते । ण्यन्तः । ल्युट् । ङीप् ॥

ताडपत्रम् । न । ताडङ्के ॥

ताडागम् । न । तडागोदके ॥ यथा । प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशय स्तडागः स्यात्ताडागंतज्जलं स्मृतम् ॥ ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च । वातलं बहुविष्मूत्र मस्त्रकृत्पित्तकफापहम् ॥ तडागस्येदम् । अण् ॥

ताडिः । स्त्री । तालीद्रुमे । ताडियात इतिगौड भाषाप्रसिद्धे ॥

ताडी । स्त्री । पत्रद्रुमे । तालियात-इति गौडभाषा ॥ आभरण विशेष इतिदुर्गसिंहः ॥

ताड्यमानः । त्रि । पटहादिवाद्ये ॥ त्रि । तत्कालताडिते । हन्यमाने । ताडनयुक्ते ॥

ताण्डः । पुं । मुन्यन्तरे ॥

ताण्डवः । पुं । न । लास्ये । नृत्ये ॥ पुं नृत्यं ताण्डवंप्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । तेनप्रोक्तमित्यण् ॥ तृणान्तरे ॥ उद्धतनृत्ये ॥ चित्रघुनि (॥।) ॥

ताण्डवतालिकः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारिणि ॥

ताण्डवप्रियः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नृत्यप्रिये ॥ ताण्डवं प्रियं यस्य ॥

ताण्डवितम् । न । नर्त्तिते ॥

ताण्डि । न । नृत्यशास्त्रे ॥

ताण्डी । पुं । साम्नः शाखाविशेषाऽध्यायिनि ॥

तातः । पुं । जनके । पितरि ॥ अनुकम्प्ये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ चतुष्कले (ऽ॥) आदिगुरौ ॥ तनोति । तनु॰ । दुतनिभ्यांदीर्घश्चेति क्तः । अनुदात्तेति नलोपः ॥

तातगुः । पुं । पितृताते । काका चाचा इतिभाषा ॥ त्रि । जनकस्यहिते ॥

तातजनयित्र्यौ । स्त्री । मातापित्रोः ॥ द्विवचनान्तोयम् ॥

ताततुल्यः । त्रि । पितृसमे । मनोजवसे ॥ तातेन तुल्यः ॥

ताततः । पुं । खञ्जने ॥

तातलः । पुं । व्याधि । रोगे ॥ पाके ॥ लोहकूटे ॥ मनोजवे । ताततुल्ये ॥ त्रि । तप्तमात्रे ॥

तातिः । पुं । पुत्रे ॥ इतिजटाधरः ॥

तात्कालिकः । पुं । तत्कालभवे ॥

तात्कालिकविकारः । पुं । विलासाख्ये भावे ॥ तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥

तात्पर्य्यम् । न । तत्परतायाम् ॥ वक्तुरिच्छायाम् ॥ अभिप्राये ॥ तत्परस्य भावः । ष्यञ् ॥

तादर्थ्यम् । न । तदर्थत्वे । तस्मैइदम्

तदर्थम् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

तादात्म्यम् । न । तत्स्वरूपे ॥ अभेदसम्बन्धे ॥ तस्य आत्मा तदात्मा । तदात्मनो भावः । ब्रा० ष्यञ् ॥

तादृक्षः । त्रि । तादृशि ॥ सद्रवदृश्यते । तमिव पश्यति वा । दृशिर् प्रेक्षणे । त्यदादिष्विति च कोऽपि वाच्य इति क्सः । आसर्वनाम्नः इत्यत्र दृक्षे चेतिवार्त्तिकेणात्वम्

तादृक्-ग् । त्रि । तथाविधे । उपमानगोचरे । तादृक्षे ॥ तमिवेमं पश्यन्ति सद्रवायं पश्यति दृश्यते वा । त्यदादिषु दृश इति क्विन् । आसर्वनाम्न इत्यात्वम् । व्रश्चेति षः । जश्त्वेन डः । कुत्वेन गः । चर्त्वपक्षे कः ॥

तादृशः । पुं । तादृशि ॥ सद्रवदृश्यते तमिवपश्यतिवा । त्यदादिष्विति कञ् ॥

तानः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यै र्मूर्च्छनाशेषतं श्रयाः । तानास्तेप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् । तस्युःपञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ न । विस्तारे ॥ स्थानविशेषे ॥

तानवम् । न । तनुत्वे ॥ गात्रेतनुतायाम् ॥ यथा । तानवं तनुतागात्रे दौर्बल्यश्रमणादिकृत् ॥ तनोर्भावः । इगन्ताच्चेत्यण् ॥

तानूरः । पुं । आवर्त्ते । पयसाम्भ्रमे ॥

तान्तः । त्रि । ग्लाने ॥ क्लान्त । श्रान्ते ॥

तान्तवः । त्रि । प्रावरणान्तरे ॥ तन्तूनां विकारः । ओरञ् ॥

तान्त्रिकः । त्रि । ज्ञातसिद्धान्ते । शास्त्रतत्त्वज्ञे । ब्रह्मवादिनि कौलिके ॥ यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाऽहंचिदिवेशाना मागमानामिदंतथा ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेदवा । उक्थादित्वाट्ठक् ॥ तन्त्रसम्बन्धिनि ॥

तान्दूरम् । न । मांसव्यञ्जनप्रभेदे ॥ यथा । अङ्गारपूर्णगर्त्ते यल्लम्बस वलम्बितम् । संस्कृतं पिहितं मांसं पक्वं तान्दूर मुच्यते ॥ सुस्वादुतान्दूरन्तु । पचेन्नर्त्तिन्तरीचस्थं वह्निसम्भारसम्भृतम् । चतुर्दिक्कुण्डलाकारे पार्श्वप्रज्वलितानले । विपक्वं सुरभिस्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम् ॥ अन्यच्च । कोष्ठिकायां सुसम्भार मल्लम वलम्बितम् । मांसं पिधाय वा ह्याग्निज्वालयास्वेदितं वरम् ॥ तान्दूरं कचिदं बल्यं मृदु पथ्यतमं स्मृतम् । सद्योहतं नवं स्थूल मन्यथा-

दोषकारकमिति ॥

तापः । पुं । सन्तापे ॥ कृच्छ्रे ॥ तपनम् । तपसन्तापे । घञ् ॥

तापकः । पुं । ज्वरे ॥ त्रि । तापकृति ॥ तापयति । तप० । ण्वुल् ॥

तापत्यः । पुं । अर्जुने ॥ इति पु० ॥

तापत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रये ॥ आध्यात्मिकादिभैवेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यःप्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥ तापानां त्रयम् ॥

तापनः । पुं । सूर्ये ॥ कामबाणे ॥ असुरविशेषे ॥ सूर्यकान्तमणौ । त्रि । तापके । तापयितरि ॥ तापयति । तप० । कर्त्तरि ल्युः ॥

तापनीयः । पुं । निष्कपरिमिते सुवर्णे ॥ तपनीयस्य विकारःपरिमाणः । जातरूपेभ्यःपरिमाण इत्यण् ॥

तापसः । पुं । दमनकवृक्षे ॥ बकपक्षिणि ॥ न । तमालपत्रे । तेजपात इतिभाषा ॥ त्रि । तपस्विनि ॥ वानप्रस्थे ॥ तपोऽस्यास्ति । अण्चेत्यण् ॥ यद्वा । तपःशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥

तापसतरुः । पुं । } इङ्गुदीवृक्षे । इंगुआ इतिभाषा ॥ तापसोपयुक्तस्तरुः ॥
तापसद्रुमः । पुं । }

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । गर्भदात्री

क्षुपे ॥

तापसप्रियः । पुं । पियालद्रुमे ॥

तापसप्रिया । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥

तापसेष्टः । पुं । पियाले । चारे ॥

तापहरी । स्त्री । ताहरी इति प्रसिद्धे व्यञ्जनपदार्थे ॥ यथा । घृते हरिद्रासंयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीः । तण्डुलाँश्चाऽपिनिर्द्दिष्टान् सहैवपरिभर्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं तत्रप्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्रनिःक्षिपेत् ॥ एषासिद्धिं समायाता प्रोक्तातापहरीबुधैः ॥ भवेत्तापहरीबल्या वृष्या श्लेष्मागमाचरेत् । रंहणीतर्पणीरुच्यागुर्वी तत्र गुणाःस्मृताः ॥

तापिञ्छः । पुं । तमालवृक्षे ॥ तापिनं छादयति । छद० । कर्मण्यण् । पृषोदरादिः ॥ न । तमालपुष्पे ॥ तापिञ्छस्यपुष्पम् । फलेलुगितितद्धितस्यलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति क्लीवता ॥

तापिञ्जम् । न । धातुमाक्षिके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तापितः । त्रि । पीडिते ॥ जातसन्तापे ॥ । तपगया इति भाषा ॥ तापःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

तापी । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । तापवति ॥

तापोऽस्या ऽस्ति । अतइनिठनाविति नि: ॥

तापी । स्त्री । विन्ध्याद्रिप्रसिद्धायां पश्चिमवाहिन्यां सरिति ॥ यमुनायाम् ॥

तापीजम् । न । स्वर्णमाक्षिके ॥

ताप्यः । पुं । न । धातुमाक्षिके ॥

ताप्यकम् । न । माक्षिके ॥

तामः । पुं । भीषणे ॥ दोषे ॥

तामरम् । न । जले ॥ घृते ॥ इ° रुद्र: ॥

तामरसम् । न । पद्मे ॥ ताम्रे ॥ काञ्चने ॥ तामरे जले सस्ति । षसस्वप्ने । अन्येभ्योपीतिडः ॥ यद्वा । तम्यते । तमु° । घञ् । नोदात्तोपदेशस्येतिनिषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । रसआस्वादे । चु° । अदन्तः । एरच् । ताम्स्वतद्रसञ्च ॥ जगतीछन्दःप्रभेदे । यथा । इह वद तामरसं नजजायः ॥ स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तवमुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ तामस्यासावामलकीच । पृषोदरादिः ॥

तामलिप्तम् । न । }
तामलिप्ती । स्त्री । } तमोलुकइति प्रसिद्धे दामालिसे देशे । विष्णुगृहे ॥

तामसः । पुं । भुजगे ॥ खले ॥ उलूके ॥ भूताद्यहङ्कारे ॥ अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानेषु चतुर्षु बुद्धिधर्मेषु ॥ चतुर्थमनौ ॥ न । कृष्णधने ॥ यथा । पार्श्वकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पार्श्वकः अपात्रःसन्पात्रतया योऽर्जयति । आर्त्त्यापरपीडया । प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना । व्याजेनब्राह्मणवेशेनशूद्रादिना । कृष्णं तामसम् ॥ त्रि । तमसायुक्ते ॥ तमोवृत्तौ ॥

तामसकीलकः । पुं । राहुसुतेषु केतुषु ॥ यथा । तामसकीलकसञ्ज्ञा राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् । वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्कं फलं ब्रूयात् ॥ तेचार्कमण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्क्षकवन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि ॥ तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोहतं व्योम । नगतरुशिखरामर्द्दः सशर्करो वातिमारुतश्चण्डः ॥ ऋतुविपरीतास्तरवोदीप्ता मृगपक्षिणोदिशांदाहाः । निर्घातमहीकम्पादयो भवन्त्यत्रचोत्पाताः ॥ अम्भःकलुषादीनामुत्पातानां नि

ष्फलत्वमाह । न पृथक् फलानि- तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि यदि । तदुदयकारण मेषां केत्वा दीनां फलं क्रमाद् ब्रूयात् ॥*॥ ताम सकीलानां दर्शनवशात् फलमाह। यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शन माया न्ति सूर्यविम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन् व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् ॥ ॥ चुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोप्युत् सृष्टधर्मसच्चरिताः । निर्मांसबालह स्ताः कृच्छ्रेणायान्ति परदेशम् ॥ त स्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिःश्वास मुकुलितात्तिपुटाः । सन्तः सन्नश रीराः शोकोद्भव वाष्परुद्धदृशः ॥ चा मा जुगुप्स्यमानाः स्वनृपतिपरचक्र- पीडिताःमनुजाः।स्वनृपतिचरितंक र्मच पुराकृतं प्रामुवन्त्यन्ये ॥ गर्भेष्व पिनिष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारि मुचः।सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित् क्वचिज्जायते सस्यम्॥*॥ तेषामाकृ तिवशेनफलमाह।दण्डेनरेन्द्रमृत्यु र्व्याधिभयं स्यात्कबन्धसंस्थाने।ध्वा ङ्क्षेचतस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽ र्कस्थे॥ राजोपकरणरूपै श्छत्रध्वज चामरादिभिर्विद्धः। राजान्यत्वकृद र्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा ॥ ए कोदुर्भिक्षकरो ह्यायाःस्युर्नरपतेर्वि

नाशाय। सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धे ऽर्कोनुवर्णघ्नः॥*॥ विशेषफलान्याह । दृश्यन्तेच यत स्तेरविविम्बस्योत्थि तामसोत्पाताः । आगच्छतिलोका नां तेनैवभयं प्रदेशेनेति वाराहीसं हिता ॥

तामसयज्ञः । पुं । यज्ञविशेषे ॥ यथा । विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीनमद चिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं ताम सं परिचक्षते ॥ तामसानां यज्ञः ॥

तामसाहारः । पुं । तामसप्रकृतीना- माहारे ॥ यातयामं गतरसं पूतिप र्युषितञ्चयत्। उच्छिष्टमपिचामे- ध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

तामसिकः । त्रि । तामसे । तमोगुण- कार्ये ॥

तामसी । स्त्री । निशायाम् ॥ दुर्गाया म्॥ तमोन्वितायाम् ॥ जटामां- स्याम् ॥

तामिस्रः । पुं । विपर्ययविशेषे ॥ सचा ष्टादशधा । यथा । शब्दादयोदशवि षया रञ्जनीयाः स्वरूपतः। ऐश्वर्य ञ्चाणिमादिकं नस्वरूपतोरञ्जनीयम् । किन्तुरञ्जनीयशब्दाद्युपायः । ते चशब्दादय उपस्थिताः परेणोपह- न्यमाना स्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति श

व्वादिभिर्दशभिः सहाशिमाद्यष्टक-मष्टादशेति। तद्विषयोद्वेषस्तामिस्रो ऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति साङ्ख्याः॥ भोगेच्छाप्रतिघाते सति क्रोधे॥ राक्षसे। तमिस्राचारिणि॥ न। अन्धकारमये नरके॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्यत्रनिपात्यते॥ तमिस्र मस्मिन् अस्त्याऽस्तिवा। ज्योत्स्ना तमिस्रत्यण्॥

तास्बूलम्। न। क्रमुके। गुवाके॥ नागवल्लीदले। पानइति प्रसिद्धे॥ ताम्यति। तमु। पिञ्जादित्वात् ऊलच्। धातोर्वुक् दीर्घत्वञ्च॥ ताम्बूलं कटु तिक्त मुष्णमधुरं चारं कषायान्वितं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम्। वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे त्रयोदशगुणाः स्वर्गेपिते दुर्लभाः॥ अपिचाहुः। ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। वश्यंतिक्तं कटु चारं रक्तपित्तकरँ लघु॥ वल्यंश्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्॥ *॥ अनिधाय मुखेपर्णं पूगं स्वादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम॥ *॥ पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः। चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरावुद्धिविनाशिनी॥ नायुरग्र विषंमूले मध्य ऽलक्ष्मी र्व्यवस्थिता। तस्मादग्रञ्चमूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्॥ चूर्णाधिकं हरतिगन्ध मथाधिपूगं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि। ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्नपर्णं निशास्वधिकखपिञ्च पर्णमह्नि॥ ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले। ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु॥ ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णवलक्षयः॥ *॥ विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षये यदि। ताव द्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां नगच्छति॥ *॥ ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्रगोमांससदृशं ध्रुवम्॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

ताम्बूलकरङ्कः। पुं। पानवट्टा इतिप्रसिद्धे ताम्बूलपात्रे। स्थग्याम्॥

ताम्बूलदः। त्रि। वाग्गुलिके। ताम्बूलदातरि॥ इतित्रिकाण्डशेषः॥ ताम्बूलं ददाति। डुदाञ्। आतइतिकः॥

ताम्बूलपत्रः। पुं। पिण्डालौ॥

ताम्बूलरागः। पुं। मसूरे॥ ताम्बूल

रङ्गे ॥

ताम्बूलवल्लिका । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

ताम्बूलवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥ ताम्यति । तमु० । क्विप् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः । वोलति । वुलमज्जने । चुरादीनांणिज्वा । इगुपधेतिकः । ताम् चासौवुलश्च । पृषोदरादिः । ताम्बूलाख्यावल्ली । शाकपार्थिवादिः ॥

ताम्बूलिकः । पुं । ताम्बूलिनि ॥

ताम्बूली । त्रि । राज्ञां ताम्बूलाधिकृते । तंबोली इति प्रसिद्धे आभ्यन्तरे ॥

ताम्बूली । स्त्री । ताम्बूलवल्ल्याम् ॥ ताम्बूलात् गौरादिङीष् ॥

ताम्रम् । न । तावाँ इति प्रसिद्धे तैजसधातुविशेषे । शुल्वे । म्लेच्छमुखे । नैपालिके ॥ अस्योत्पत्त्यादयो यथा । शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥ जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम् । लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥ ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्तं मल्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च ॥ पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥ एकोदोषो विष ताम्रेत्वसम्यङ्मारिते ऽष्टते । दाहःस्वेदो रुचिर्मूर्च्छा क्लेदोरेकोवमिर्भ्रमः ॥ तच्छोधनविधिर्यथा । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेच त्रिधात्रिधा । एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ तस्य मारणविधि र्यथा । सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततःखल्ले विनिःक्षिपेत् ॥ पादांशं सूतकं दत्वा याममम्लेनमर्द्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेनच ॥ गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वाचमीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ॥ तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद् द्व्यङ्गुलोन्मितम् । धृत्वातद्गोलकं भाण्डशरावेणचरोधयेत् ॥ वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः । दत्त्वाभाण्डमुखेमुद्रांततश्चुल्ल्यां विपा

चयेत् ॥ क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् यात्र
यामचतुष्टयम् । स्वाङ्गशीतं समुद्धृ
त्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवैः ॥ यामैकं गो
लकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ।
मृदालेपस्तु कर्त्तव्यः सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्र
कः ॥ पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं मृतं भव
तिनिश्चितम् । वमनञ्च विरेकञ्च भ्र
मं क्लममथारुचिम् ॥ विदाहं स्वेद
मुत्क्लेदं न करोति कदाचनेति ॥
अरुणे । शुल्वनिभे ॥ पुं । कुष्ठरोग
प्रभेदे ॥ त्रि । अरुणवर्णवति ॥ ता-
म्यति तम्यते वा । तमु० । अमितम्यो
र्दीर्घश्चेति रक्दीर्घौ ॥

ताम्रकम् । न । ताम्रे ॥ स्वार्थे कः ॥

ताम्रकर्णी । स्त्री । अञ्जननामपश्चिमदि
ग्हस्तिकरिण्याम् ॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः
। पाककर्णेति नासिकेति वा ङीष् ॥

ताम्रकारः । पुं । ताम्रकुट्टके । शौल्वि
के । कसेरा इति भाषा प्रसिद्धे व-
र्णसङ्करजातौ ॥ उत्पत्तिः कांसकारे
द्रष्टव्या । ताम्रं करोति । डुकृञ्० ।
कर्म्मण्यण् ॥

ताम्रकुट्टकः । पुं । कांस्यकारे ॥ ताम्रं कु
ट्टयति । पुं । कुट्टच्छेदे । कर्म्मण्यण् ।
स्वार्थे कः ॥

ताम्रकूटः । तमाखु इति प्रसिद्धे क्षुपे
॥ यथा । संविदाकालकूटञ्च ताम्रकू

टञ्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरस
स्तारिकातरिता तथा ॥ इत्यष्टौ सि
द्धिद्रव्याणि यथा सूर्य्याष्टकं प्रिये इति
कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमिः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥

ताम्रगर्भम् । न । तुत्थे ॥

ताम्रचूडः । पुं । कुक्कुटे ॥ ताम्रा चूडाऽ
स्य ॥ कुक्कुरद्रुमे ॥

ताम्रत्रपुजम् । न । कांस्ये ॥

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् ॥

ताम्रपट्टम् । न । ताम्रनिर्म्मितलेखन
पत्रे ॥ यथा । दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृ
त्वा लेख्यन्तु कारयेत् । आगामिभद्रनृ
पतेः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥ पटे वा
ताम्रपट्टे वा समुद्रोपरिचिह्नितमिति
मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशाके ॥ न । ताम्रनि
र्म्मितपत्रे ॥

ताम्रपर्णः । पुं । भारतवर्षीयोपद्वीपे ॥

ताम्रपर्णी । स्त्री । चोलदेशवर्त्तिन्यां
सरिद्वारायाम् ॥

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकतरौ ॥

ताम्रपाकी । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे ॥

ताम्रपादी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

ताम्रपुष्पः । पुं । भूमिचम्पके । भूंचांपा
इति भाषा ॥ कोविदारे । रक्तका
ञ्चने ॥

ताम्रपुष्पिका । स्त्री । जपाकुसुमे ॥ रक्तत्रिवृति ॥

ताम्रपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ पाटलावृक्षे ॥ जपायाम् ॥

ताम्रफलः । पुं । अङ्कोठवृक्षे ॥

ताम्रमूला । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ लज्जालौ ॥ कच्छुरायाम् । खिराइ इतिगौडभाषा ॥

ताम्रवर्णः । पुं । पल्लिवाहतृणे ॥

ताम्रवर्णा । स्त्री । जवायाम् ॥

ताम्रवल्ली । स्त्री । चित्रकूटादिदेशप्रसिद्धायां ताम्रायां लतायाम् । ताल्याम् । तमाल्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे ॥ रक्तचन्दने ॥

ताम्रवृन्तः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृन्ता । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥

ताम्रशिखी । पुं । कुक्कुटे ॥

ताम्रसारम् । न । रक्तचन्दने ॥ इतिरत्नमाला ॥

ताम्रसारकम् । न । रक्तचन्दने ॥ पुं । रक्तखदिरे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ सैंहल्याम् ॥ ताम्रवर्णायाम् ॥

ताम्राकुः । पुं । उपद्वीपभेदे ॥

ताम्राचः । पुं । कोकिले ॥ ताम्रे अक्षिणी अस्य ॥ त्रि । ताम्रनयने ॥

ताम्राभम् । न । रक्तचन्दने ॥

ताम्रारुणा । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

ताम्रार्द्धम् । न । कांस्ये ॥

ताम्राश्मा । पुं । पद्मरागमणौ ॥

ताम्रिकः । पुं । कांस्यकारे ॥ त्रि । ताम्रसम्भवे ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् ठञ् ॥ ताम्रघट्टनं शिल्पमस्य वा शिल्पमिति ठक् ॥

ताम्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् ॥ मानरन्ध्रावाद्ये ॥

ताम्री । स्त्री । वाद्यविशेषे । मानरन्ध्रायाम् ॥ विकारिकायाम् ॥

तायनम् । न । स्फीततायाम् । समृद्धत्वे ॥ तायृसन्तानपालनयोः । ल्युट् ॥

तायिकः । पुं । तर्जिकाभिधदेशे ॥

तारः । पुं । वानरविशेषे ॥ मुक्ताविशुद्धौ ॥ शुद्धमौक्तिके ॥ देवीप्रणवे ॥ यथा । काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनया संयुता वामभागे शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे । मायावीजञ्च कर्णेसुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणैरुच्यते तारनामेति ॥ प्रणवे ॥ गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात्तारयतीतितारः ॥ तरणे ॥ शिरोभवध्वनौ ॥ स्त्री । न । नक्षत्रे ॥ नेत्र

मध्ये । कनीनिकायाम् ॥ न । रूप्ये ॥ अध्ययनरूपायांसिद्धौ ॥ त्रि । स्फुरितदीधितौ ॥ अत्युच्चनादे ॥ निर्मले ॥ अत्युच्चैः ॥ तारयति अतिक्रामति अन्यान् शब्दान्। तॄ०। बहुलमेतन्निदर्शन मितिचुरादिगणाहृचात् स्वार्थेणिच् । पचाद्यच् ॥ यद्वा । तार्यते ऽनेनवा । घञ् घोषा ॥

तारकः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ कर्णधारे ॥ भेलके ॥ न । दृशि ॥ स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ ऋक्षे ॥ त्रि । त्रातरि ॥ संसारसमुद्रस्य तरणकारणे तारयितरि ॥ अतिजगतीप्रभेदे वृत्तविशेषे । यथा । यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरन्त्यम् भवतीह तदा किलतारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गलवर्णित मेत दर पण्डितमण्डलिका हृतचित्तम् ॥ यथा । अतिभारतरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपवनं विषशङ्कम् । तवदुस्तरतारवियोगपयोधे र्नहि पारमसौ भविता परमाधेः ॥ तारयति । तॄ० । ण्वुल् ॥

तारकजित् । पुं । कार्त्तिकेये । षडानने ॥ तारकं जयति । जि० । क्विप् । तुक् ॥

तारकराजः । पुं । चन्द्रे ॥

तारका । स्त्री । न । नेत्रकनीनिकायाम् ॥ ऋक्षे । नक्षत्रे ॥ तारकाज्योतिषीत्यतइत्वंन ॥ स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ॥

तारकारिः । पुं । कार्त्तिकेये । महासेने ॥ तारकाख्यदैत्यविशेषस्य अरिः ॥

तारकिणी । स्त्री । निशायाम् ॥

तारकितम् । न । नभसि ॥ तारकाः सञ्जाता अस्य । तदस्यसञ्जातंतारकादिभ्यइतच् ॥

तारणः । पुं । भेलके ॥ अष्टादशेवत्सरे ॥ अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याग्रपीडनम् । शस्यंभवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥ त्रि । तरणकारयितरि ॥ तारयति । तॄ० । ल्युः ॥ सन्तारणे ॥

तारणिः । स्त्री । नावि ॥

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले ॥

तारतम्यम् । न । तरतमयोर्भावे । न्यूनाधिक्ये ॥ यथा । निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसाम् ॥ बोधनाय विधिना विनिर्मितौ रेफएवजयवैजयन्तिका ॥

तारतारम् । न । आगमाविरोधिना न्यायेन आगमार्थपरीक्षणरूपे ऊहे । तृतीयायांसिद्धौ ॥

तारदी । स्त्री । तरदीवृक्षे ॥

तारपुष्पः । पुं । कुन्दवृक्षे ॥

तारमाक्षिकम् । न । रूप्यमाक्षिके । रजतोपधातौ ॥ तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम् ॥ अनुकल्पतया तस्य ततोहीन-गुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणा वर्त्तन्ते तारमाक्षिके ॥ द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येपि गुणा यतः ॥ स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्शः शोथं चयं कण्डुं त्रिदोषमपिनाशयेत् ॥ मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम् ॥ शोधनन्तु । कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थै र्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यतिध्रुवम् ॥ विमला तारमाक्षिकम् । कर्कोटी खखसा । मारणन्तु कुलत्थस्य कषाये वा घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम् ॥

तारलः । पुं । विटे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

तारवायुः । पुं । अत्युच्चशब्दवतिपवने ॥

तारविमला । स्त्री । तारमाक्षिके ॥

तारशुद्धिकरम् । न । सीसके ॥

तारा । स्त्री । बुद्धदेवताभेदे ॥ पञ्चकन्यान्तर्गतकन्यायाम् । बालिसुग्रीवयोर्भार्यायाम् ॥ सुरगुरोर्भार्यायाम् ॥ कनीनिकायाम् ॥ नक्षत्रे ॥ यथा । एकतारं नभोदृष्ट्वा स्वर्त्तव्यो नारदो मुनिः । तावद्भवति चण्डालो यावदन्यं न पश्यति ॥ तल्लिङ्गानुशासनं यथा । हस्ता स्वाती श्रवणा श्लाघे मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियां शेषाः ॥ शेषाः ताराइतिसम्बन्धः ॥ चीडायाम् ॥ मुक्तायाम् ॥ शिवशक्त्याम् ॥ द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥ यथा । लीलया वाक्प्रदा यस्मात् तेननीलसरस्वती । तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥ उग्रापत्तारिणी यस्मा दुग्रतारा प्रकीर्त्तितेति ॥ तरन्त्यनया । तॄ० । भि० अङ् । ऋदृशोङीतिगुणः । निपातनाद्दीर्घः । अदन्तत्वाट्टाप् ॥

ताराकूटम् । न । तृतीयेयोटके । तारामैत्र्याम् ॥ यथा । वरर्क्षादपि कन्यर्क्षं कन्यर्क्षाद्वरभावधि । पृथगङ्कैर्हृते शेषं त्रिपञ्चसप्तभन्नसदिति ॥

तारापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥ वृहस्पतौ ॥ बालिनि ॥ सुग्रीवे ॥

तारापथः । पुं । आकाशे ॥

तारापीडः । पुं । निशाकरे । चन्द्रे ॥

ताराभूषा । स्त्री । रात्र्याम् ॥

ताराभ्रः । पुं । कर्पूरे ॥

तारामण्डलः । पुं । ईश्वरगृहविशेषे ॥

तारामार्गः । पुं । आकाशे ॥

तारारात्रिः । स्त्री । आगमोक्ते पर्ववि-
शेषे ॥ यथा । भाद्रे मासि कृष्णपक्षे
भौमवारे कुलर्क्षगे । अर्द्धरात्रौ स-
ङ्क्रमश्च सा तारा रात्रिरीरितेति ॥

तारारिः । पुं । विटमाक्षिके ॥

तारावती । स्त्री । कालिकापुराण-
प्रसिद्धायां चन्द्रशेखरभूपपत्न्याम् ॥

तारिकम् । न । तरमूल्ये ॥

तारिका । स्त्री । ताडीतिख्याते ताल-
रसे ॥

तारिणी । स्त्री । बुद्धदेव्यन्तरे । लोके-
श्वरात्मजायाम् ॥ * ॥ शिवपत्न्या-
म् । द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥

तारुण्यम् । न । यौवने ॥ तरुणस्य भा-
वः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

तारेयः । पुं । वालिवानरपुत्रे । अङ्गदे
॥ ताराया अपत्यम् । ढक् ॥

तार्क्षवम् । न । तर्क्षोर्विकारे ॥ तद-
वयवे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥

तार्किकः । त्रि । तर्कतत्परे । तर्कशा-
स्त्रविदि ॥ तर्कमधीते । ठक् ॥ स च
षड्विधो यथा । स्याद्वादवादार्हतः
स्याच्छून्यवादी तु सौगतः १ । नैया-
यिकस्त्वक्षपादो २ । योगः साङ्ख्यस्तु
कापिलः ३ । वैशेषिकः स्यादौलूक्यो
४ । बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ५ । चार्वा-
कोलौकायतिकश्चैव ६ ते षड पिता
र्किकाः ॥ आत्मनोऽचिद्रूपवादिनोऽ
नात्मज्ञा ह्येते स्वबुद्धिपरिकल्पितं य
दिच्छन्ति तद्वदन्ति ॥

तार्क्षः । पुं । कश्यपे ॥

तार्क्षी । स्त्री । पातालगरुडीलता-
याम् ॥

तार्क्ष्यः । पुं । अश्वे ॥ सर्पे ॥ गरुडाग्र-
जे ॥ गरुडे ॥ तार्क्षस्य कश्यपस्यापत्य-
म् । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वे ता-
र्क्षाः ॥ एकस्मिन् कल्पे तृक्षस्य मुनेरप-
त्यत्वात् तार्क्ष्यो गरुडः । गर्गादित्वात्
यञ् । बहुत्वे यञञोश्चेति लुकि तृ-
क्षा इत्यन्ये ॥ सुवर्णे ॥ स्यन्दने ॥
अश्वकर्णाह्वयतरौ ॥ न । रसाञ्जने ॥

तार्क्ष्यजम् । न । रसाञ्जने ॥

तार्क्ष्यध्वजः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुडे ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥

तार्क्ष्यशैलम् । न । सतुत्थया दार्व्या कृता-
ञ्जने । रसगर्भे । रसाञ्जने ॥ तार्क्ष्य

शैले भवम् । अण् ॥

तार्णकम् । त्रि । तृणनिर्मिते ॥

तार्त्तीयीकः । त्रि । तृतीये ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

तालः । पुं । करतले ॥ अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां संमिते । विस्तृताभ्यामङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मिते दीर्घपरिमाणविशेषे ॥ तलच्यच । तल० । हलश्चेति घञ् ॥ करास्फाले । करास्फोटे ॥ कांस्यवाद्यभाण्डे ॥ त्सरौ ॥ तालद्रुमे । दीर्घपादपे । लेख्यपत्रे ॥ पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् । दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः ॥ तालमज्जा तालफलवीजमज्जा । तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्मतम् । अम्लीभूतं यदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत् ॥ * ॥ मानविशेषे ॥ यथा । तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैरिति । हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्या कालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशो ज्ञेयः ॥ * ॥ गीतकालक्रियामाने । अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत्कालं विलम्बितम् इयत्कालं द्रुतम् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुम् ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेत्येवंरूपे कालक्रिययोर्माने ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्रायुक्तस्य नियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तालः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तत्प्रकारम् । क्रिया कालम् । हरनृत्यस्य ताण्डवम् गौर्य्या नृत्यस्य लास्यमिति संज्ञा । अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवम् नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवलास्ययो राद्यवर्णयोर्मेलनेन ताल इति संज्ञा ॥ * ॥ आदिगुरुविकल्पे (ऽ।) ॥ तालयति- तल्यते वा । चु० । पचाद्यच् । घञ् वा ॥ न । हरिताले ॥ तालीशपत्रे ॥ दुर्गासिंहासने ॥ तालफले ॥ धनुषि ॥ तालस्य विकारः । तालादिभ्योऽण् । तालाद्धनुषि । अन्यत्र तालमयम् ॥

तालकम् । न । द्वारपिधानसाधनयन्त्रे । ताला इति भाषा ॥ हरिताले ॥ लुवरिकायाम्

तालकाभः । पुं । हरितवर्णे ॥ त्रि । तद्वति ॥

तालक्षीरकम् । न । तालसम्भूततवक्षीरे ॥

तालकी । स्त्री । } तालजमुरायाम्
तालती । स्त्री । } । ताडी इतिभाषा॥
तालध्वजः । पुं । बलदेवे ॥ तालो ले-
ख्यपत्रो ध्वजो ऽस्य ॥
तालनवमी । स्त्री । भाद्रशुक्लनवम्याम्॥
तालध्वजा । स्त्री । पुरीविशेषे ॥
तालपत्रम् । न । ताडङ्के । कर्णाभरण-
विशेषे । कर्णिकायाम् ॥ तालस्य प
त्रम् । स्वर्णरचितस्या पीदमेवनाम
॥ तालतरोः पर्णे ॥
तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥
तालपत्री । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । र
एडायाम् ॥ मधुरौषधौ ॥
तालपर्णम् । न । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥
तालपर्णी । स्त्री । मुरानामनि गन्धद्र
व्ये । गन्धिन्याम् ॥ तालःपर्णमस्याः
। तालशब्दः तालपर्णसदृशे लाक्ष-
णिकः । पाककर्णेतिङीष् ॥ मधुरि
कायाम् ॥
तालपुष्पम् । न । प्रपौण्डरीके ॥ ता-
लवृक्षकुसुमे ॥
तालभृत् । पुं । बलदेवे ॥
तालप्रलम्बम् । न । तालजटायाम् ॥
तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् ।
मुसल्याम् ॥ तालोमूलमस्याः । ताल
शब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः ।
पाककर्णेतिङीष् । स्वार्थे कन् ॥

तालमूली । स्त्री । तालमूलिकायाम् ।
दीर्घकन्दायाम् । मुसल्याम् ॥ ताल
मूलीतु विद्वद्भिः मुसलीति निगद्य
ते । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा
बृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी ह-
न्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ॥
ताललक्ष्मा । पुं । बलदेवे ॥
तालवृन्तम् । न । तालपत्रनिर्मिते व्य
जने ॥ यथा । परे ब्रह्मणिविज्ञाते
समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तेन
किङ्कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥ अस्य
वायोर्गुणा यथा । त्रिदोषशमनोवा
युर्लघुरस्य प्रकीर्त्तितइति ॥
तालवृन्तकम् । न । व्यजने ॥ तालस्ये
वहन्तमस्य । तालेकरतले वृन्तम्मि
वबन्धनमस्यवा ॥
तालव्यम् । त्रि । तालुजाते ॥ शरी
रावयवत्वात् यत् ॥
तालाख्या । स्त्री । मुरायाम् ॥
तालाङ्कः । पुं । बलभद्रे । प्रलम्बघ्ने ॥ ता
लोरक्षविशेषो ऽङ्को ध्वजो ऽस्य॥
करपत्रे ॥ शाकभेदे ॥ महालक्षण
सम्पूर्णपुरुषे ॥ पुस्तके ॥ हरे ॥
तालावचरः । पुं । नटे ॥ इ०त्रि० ॥
तालिः । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥
तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ ।
चपेटे । प्रतले ॥ लिखितस्य निबन्धे

ने । काचनक्याम् ॥

तालिका । स्त्री । चपेटे ॥ तालमूल्याम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

तालितम् । न । वाद्यभाण्डे ॥ तुलितपटे ॥ गुणे ॥

तालिशः । पुं । शैले । पर्वते ॥

ताली । स्त्री । जटायाम् । वितुन्नकौषधौ । भुज आवला इतिभाषा ॥ तालद्रुमे ॥ आढक्याम् । तुवरिकायाम् । अरहरइतिभाषा ॥ द्वारोद्घाटनयन्त्रे ॥ तालमूल्याम् । ताम्रवल्ल्याम् ॥ तालजातसुरायाम् । ताडी इति भाषा ॥ * ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे ॥ यथा । ताली सा निर्दिष्टा । उद्दिष्टो मोयत्र ॥ यथा । ज्ञानी ते जानीते । सा साहृप्यं वैरूप्यम् ॥ अस्यनारीत्यपिसंज्ञोक्ताछन्दोमञ्जर्याम् । मोनारी ॥ तालयति । तल० । ण्यन्तादच् । गौरादित्वाज्जातित्वाद्वाङीष् ॥

तालीपत्रम् । न । तालीशे ॥

तालीशम् । न । तालीशपत्रे ॥ तालीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफाऽनिलान् । निहन्त्यरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालीशपत्रम् । न । तालीशख्याते वृक्षविशेषे । धात्रीपत्रे । शुकोदरे ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालु । न । काकुदे । जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने स्वनाम्नैव प्रसिद्धे ॥ तरन्त्यनेन वर्णाः । तॄ० । ञोरश्चल इति ञुण् ॥ तालयति । तल० । चु० । मृगय्वादित्वात् कुर्वा ॥

तालुकम् । न । तालुनि ॥ स्वार्थे यावादित्वात् कन् ॥

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे ॥

तालूरः । पुं । आवर्त्ते ॥

तावकः । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । तस्येदमित्यण् । तवकममकावेकवचने इति तवकादेशः । स्त्रियां तावकी ॥

तावकीनः । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेति खञ् । पश्चात्तवकादेशः ॥

तावत् । अ । माने ॥ अनुक्रमे ॥ अवधारणे ॥ सम्भ्रमे ॥ परिच्छेदे ॥ कार्त्स्न्ये ॥ अधिकारे ॥ अवधौ ॥ तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचने नान्येऽनुक्ताअपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुप्रत्ययः ॥ तदाद्यर्थे ॥ यथा । भर्त्तापितावत् क्रथकैशिकानामितिरघुः ॥

तावान् । त्रि । तत्परिमाणविशिष्टे ॥ तत् परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्यः

परिमाणे इति वतुप्। आसर्वनाम्नइ त्यात्वम् ॥

तावतिथः। त्रि। तावताम् पूरणे ॥ ड ट्। वतोरिथुक् ॥

तावरम्। न। चापगुणे ॥ इतिभूरि० ॥

ताविषः। पुं। स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ काञ्चने ॥ तवेति सैत्रोधातुः। तवे र्णिद्वेतिटिषच् ॥

ताविषी। स्त्री। चन्द्रकन्यायाम् ॥ भूमौ ॥ नद्याम् ॥ देवकन्यायाम् ॥ टित्वान्ङीप् ॥

तावुरिः। पुं। वृषराशौ ॥ इतिहेम० ॥

ताहूनः। पुं। व्रणे ॥

तिक्तः। पुं। तीता इतिप्रसिद्धे रसे ॥ तिक्तः शीत स्तृषामूर्च्छाज्वरपित्त कफान् जयेत्। रुच्यः स्वयमरोचि ष्णुः कण्ठस्तन्याश्यशोधनः ॥ सुगन्धे ॥ वरुणद्रुमे ॥ कुटजे ॥ न। पर्पटी षधौ ॥ त्रि। तिक्तरसान्विते ॥ तेज यति। तिज० सामान्यापेक्षज्ञापका च्चुरादीनांणिजभावे गत्यर्थाकर्मके तिक्तः ॥

तिक्तकः। पुं। पटोले ॥ भूमिनिम्बे। चिरतिक्ते। चिरायता इतिभाषा ॥ कृष्णखदिरे ॥ निम्बे ॥ इङ्गुदीवृक्षे ॥ तिक्तार्थे ॥ तिक्तएव। स्वार्थे कन् ॥

तिक्तकन्दिका। स्त्री। गन्धपत्रायाम् ॥

तिक्तकर्कोटकी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटि कायाम्। नागदन्त्याम्। बाँझकक रोल इतिभाषा ॥

तिक्तका। स्त्री। तिक्ताखाबुाम्। कटु तुम्ब्याम् ॥

तिक्तगन्धिका। स्त्री। वराहक्रान्ता- याम् ॥

तिक्तगुञ्जा। स्त्री। करञ्जे। क्षुद्ररसा याम् ॥

तिक्ततण्डुला। स्त्री। पिप्पल्याम् ॥

तिक्ततुण्डी। स्त्री। कटुतुण्डीलता याम् ॥

तिक्ततुम्बी। स्त्री। कटुतुम्ब्याम् ॥ तिक्ताचासौतुम्बीच ॥

तिक्तदुग्धा। स्त्री। अजशृङ्ग्याम् ॥ क्षीरिण्याम् ॥

तिक्तद्रुमः। पुं। पत्त्रतिक्ते ॥

तिक्तधातुः। पुं। पित्ते ॥

तिक्तपत्रः। पुं। कर्कोटके ॥ तिक्तानि पत्राणि यस्य ॥

तिक्तपर्वा। स्त्री। हिलमोच्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ दूर्वा याम् ॥

तिक्तपुष्पा। स्त्री। पाठायाम् ॥

तिक्तफलः। पुं। कतकवृक्षे ॥

तिक्तफला। स्त्री। यवतिक्तायांलताया म् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ षड्भुजायाम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रः । पुं । पटोले ॥

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे ॥

तिक्तरोचिणिका । स्त्री । } कटुका-
तिक्तरोहिणी । स्त्री । } याम् । कटुक्याम् ॥ तिक्ताचासौरोहिणीच ॥

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

तिक्तबीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्तशाकः । पुं । खदिरवृक्षे ॥ वरुणद्रुमे ॥ तिक्तःशाकोऽस्यपत्राणाम् । वरुणस्य शाकमध्ये पाठात् ॥ पत्रसुन्दरवृक्षे ॥

तिक्तसारः । पुं । खदिरे ॥ तिक्तःसारोस्य ॥ न । दीर्घरोहिषकतृणे ॥

तिक्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥ पाठायाम् ॥ यवतिक्तायां लतायाम् ॥ षड्भुजायाम् ॥ छिक्कन्याम् ॥ टाप् ॥

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

तिग्मम् । न । तीक्ष्णे । पैना इतिभाषा ॥ त्रि । तद्वति ॥ तेजयति । तिज० । युजिरुचितिजां कुश्चेतिमक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥

तिग्मरश्मिः । पुं । सूर्ये ॥ तिग्माररश्मयोयस्य॥

तिग्मांशुः । पुं । सूर्ये ॥ तिग्माःखराः अंशवोऽस्य ॥

तितिजः । पुं । चन्द्रे ॥ तेजते । तिज० । गुपादिभ्यःकिदितीलच् ॥

तित्री । स्त्री । त्रिवृति ॥ सतीलायाम् ॥

तितउः । पुं । चालन्याम् ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । तनोतेर्डउः सन्वच्च । सन्वद्भावादित्वमभ्यासस्येत्वञ्च । चुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउस्मृतमित्युक्तः क्लीवत्वमपि ॥

तितिक्षा । स्त्री । क्षान्तौ । क्षमायाम् । परापराधसहने ॥ सर्वदुःखसहने । शीतोष्णमानापमानलाभालाभशोकहर्षादिद्वन्द्वसहिष्णुतायाम् ॥ अहोतितिक्षामाहात्म्यमद्भोदानफलं महत् । यदागतोहरिश्चन्द्रोमहेन्द्रस्यसलोकताम् ॥ तिजेः क्षमायां सन्नन्तादप्रत्ययेटाप् ॥

तितिक्षितः । त्रि । क्षान्ते । सोढे ॥ तितिक्षासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वात् इतच् ॥

तितिक्षुः । त्रि । क्षमान्विते । क्षान्ते । सहिष्णौ । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीतादिद्वन्द्वसहिष्णौ तितिक्षवः ॥ तितिक्षते । तिजेः क्षमायाम् । गुप्तिज्किद्भ्यःसन् । तितिक्षणशीलः । सनाशंसभिक्ष उः ॥

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥ इ० हे० ॥

तितीर्षुः । त्रि । तरितुमिच्छौ ॥ तर
तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥
तित्तिडीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ ओष
धिविशेषे ॥ तिम्यति । तिम आर्द्रीभा
वे । पर्फरीकादयश्चेति तिमेर्मकार
स्य डकारोऽभ्यासस्य तुक् ईकन् प्रत्य
यश्च । तिन्तिडीचिञ्चाम्लिकेत्यम
रे तु शब्दान्तरम् । तथाच । तिन्ति-
डी चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका क
पिप्रियेति वाचस्पतिः ॥
तित्तिरः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि । ती-
तर इति भाषा ॥ तित्ति इति शब्दं
राति । रा० । आतोऽनुपेति कः ॥
तित्तिरिः । पुं । तित्तिरे ॥ तित्तिरिः
कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्ज-
लः ॥ तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्का
दोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहर
स्तस्माद् गौरोऽधिको गुणैः ॥ तित्ति
इति शब्दं रौति । रु० । बाहुलकात्
किः ॥ मुनिविशेषे ॥ यजुश्शाखावि
शेषे ॥
तिथः । पुं । कामे ॥ काले ॥ अनले ॥
तेजयति । तिज० । तिथपृष्ठगूथयूथ
प्रोथा इति थक् तिजेर्जलोपश्च निपा-
तनात् ॥
तिथिः । स्त्री । पुं । प्रतिपदादिपञ्चद
शसु । चन्द्रकलाक्रियारूपायाम् । च
न्द्रकलाक्रियोपलक्षिते वा काले ॥
अतति । अत० । ऋतन्यञ्जीत्यतेरि
थिन् । पृषोदरादित्वात् अलोपः ॥
यद्वा । तनोति विस्तारयति चन्द्रकलां
यः कालविशेषः स तिथिः ॥ चन्द्रक
लया तन्यते इति वा ॥ उक्तञ्च । त-
न्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् ता-
स्तिथयः स्मृता इति ॥ अमादिपौर्ण
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । ति
थयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरा
नने ॥ तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्र
तिपत् । एवं द्वितीयादिकलाक्रिया-
रूपा द्वितीयादिः । सा च वृद्धिरूपा चे
त् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णा । य-
था । तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ
क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृ
ष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षयोस्तास्तु
तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ता
श्च शुक्लके ॥ * ॥ गोभिलोक्तामा
वास्या घटकउपर्यधोभावापन्नसमसू
त्रपातन्यायेन राश्येकाच्छेदेन स
हावस्थानयुक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्ड
लस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभो-
गात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ला-
याः प्रतिपदादितत्तत्तिथ्युत्पत्तिः ।
एवं गोभिलोक्तपौर्णमासीघटकस-

समराच्यवस्थानरूपपरमनियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायां स्तत्तत्तिथेश्चोत्पत्तिरिति। यथा। अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात् तिथिश्चान्द्रमसंदिनम् ॥ चिंशांशकस्तथाराशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा ॥ चन्द्रमाः स्यात् तदारामतिथिरित्यभिधीयते ॥ * ॥ सा देवकृत्ये पूर्वाह्णयुताग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्वत्रनिसन्ध्यव्यापिनीग्राह्या ॥ * ॥ पञ्चदशसङ्ख्यायाम् ॥ पञ्चदशाङ्के ॥

तिथिक्षयः। पुं। अमावास्यायाम् ॥ इ तिशब्दार्थकल्पतरुः ॥ तिथेःक्षये ॥

तिथिप्रणीः। पुं। निशाकरे। चन्द्रे ॥

तिथी। स्त्री। प्रतिपदादितिथिषु ॥

तिनाशकः। पुं। तिनिशवृक्षे ॥

तिनिशः। पुं। स्यन्दनद्रुमे। अतिमुक्तके। वञ्जुले। तिनास इतिसादन इतिच प्रसिद्धे वृक्षे ॥ तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित्। तुवरः श्विचदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् ॥ अतिशयेन नेशति। णिशसमाधौ। इगुपधेतिकः ॥ यद्वा। अतिक्रान्तोनिशाः। अत्यादय इतिसमासः। पृषोदरादिः ॥

तिन्तिडः। पुं। दैत्यविशेषे ॥ चिञ्चायाम् ॥ वृक्षाम्ले ॥

तिन्तिडिका। स्त्री। चिञ्चायाम् ॥ वृक्षाम्ले ॥

तिन्तिडी। स्त्री। चिञ्चायाम्। अम्लिकायाम्। अम्ली इति इम्ली इतिचभाषा ॥ अम्लिकायाःफलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम् ॥ डिम्भे ॥ चुक्रे ॥ तिम्यति। तिमआर्द्रीभावे। अलीकादयश्चेतिनिपातितः ॥

तिन्तिडीकम्। न। वृक्षाम्ले। चुक्रे ॥ तिम्यति। तिम०। अलीकादयश्चेति साधु ॥ वस्त्वन्तरे ॥ तिन्तिड्याम् ॥

तिन्तिडीका। स्त्री। चिञ्चायाम् ॥

तिन्तिडीद्यूतम्। न। चुञ्चुर्याम्। तिन्तिडी बीजैर्विहितेद्यूते। आकरी वाकरी इतिभाषा ॥

तिन्तिला। स्त्री। }
तिन्तिलिका। स्त्री। } चिञ्चायाम्।
तिन्तिली। स्त्री। } तिन्तिड्याम्।
तिन्तिलीका। स्त्री। }

तिन्दिशः । पुं । डिण्डिशे ॥

तिन्दुः । पुं । तिन्दुके । तेंदू इतिभाषा ॥ तिम्यति । तिम० । मृगय्वादित्वात् कुः ॥

तिन्दुकः । पुं । स्फूर्जके । कालस्कन्धे । शितिसारके । तिन्दौ । तेंदू इति भाषा ॥ स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु । पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥ तत्सारं चिररोगजित् ॥ विम्बतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहिशीतलम् ॥ न । कर्षपरिमाणे । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तिन्दोःसंज्ञायां कन् ॥

तिन्दुकिः । स्त्री । तिन्दुके ॥

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्त्तक्याम् ॥

तिन्दुकी । स्त्री । तिन्दुके ॥ तिम्यति । तिम० । बाहुलकात् दुकष् गुणाभावश्च । ङीष् ॥

तिन्दुलः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

तिमिः । पुं । समुद्रे ॥ महाकाये सामुद्रे मत्स्यविशेषे ॥ अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तर इतिदर्शनात् । अत्ररामायणे रामवाक्यम् । अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम तथाचास्ति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघवेति ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्चेति इन् ॥

तिमिकोषः । पुं । अब्धौ ॥

तिमिङ्गिलः । पुं । मत्स्यविशेषे ॥ तिमिं गिरति । गॄनिगरणे । मू० कः । अचिविभाषेतिलत्वम् । गिले ऽगिलस्येतिमुम् ॥

तिमिङ्गिलगिलः । पुं । महामत्स्यविशेषे ॥ गिरति । गॄ० । मूलविभुजादित्वात् कः । लत्वम् । गिलङ्गिलती तिमिङ्गलगिलः । तिमीनां गिलगिलः । गिलेगिलेचेतिमुम् ॥

तिमितः । त्रि । निश्चले ॥ क्लिन्ने ॥ तिम्यतिस्म । तिम० । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्तः ॥

तिमिरम् । न । अन्धकारे । ध्वान्ते ॥ नेत्रामयान्तरे ॥ तल्लक्षणं । यथा । तिमिराख्यः सवैदोषश्चतुर्थं पटलङ्गतः । रुणद्धि सर्वतोदृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥ * ॥ भुक्त्वा पाथितसंघृष्टौ चक्षुषोर्यदिदीयते । अचिरेणैवतद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ तिम्यति । तिम० । इषिमदीतिकिरच् ॥

तिमिरच्छित् । पुं ।
तिमिररिपुः । पुं । } सूर्य्ये ॥
तिमिरशात्रवः । पुं ।

तिमिषः । पुं । ग्राम्यकर्कट्याम् ॥ इति-

चिकाण्डशेषः ॥ नाटग्रे ॥

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये ॥ इ० दि० ॥

तिरश्ची । स्त्री । पशोःपक्षिणश्चस्त्रि-याम् ॥

तिरश्चीनः । त्रि । तिर्य्यग्भूते ॥ विभाषा ञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेखः ॥

तिरः । अ । अन्तर्द्धौ ॥ तिर्य्यगर्थे ॥ अवज्ञायाम् । तिरस्कारे ॥ तरति । तॄ० । असुन् । क्वचिदपवादविषये प्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ॥

तिरस्करिणी । स्त्री । जवनिकायाम् । व्यवधानपव्याम् । कनात चिकसिर्की इत्यादिभाषा ॥ तिरस्करोति तिरस्क्रियते ऽनया वा । ग्रह्यादित्वा िणनिः । निपातनाद् वृद्ध्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ देवीविशेषे ॥

तिरस्कारः । पुं । अधिक्षेपे । अनादरे ॥

तिरस्कृतः । त्रि । अनादृते ॥

तिरस्कृतिः । स्त्री । दोषस्पृष्ट्याधिक्कारे । उपेक्षायाम् । अनादरे ॥

तिरस्क्रिया । स्त्री । अनादरे ॥ तिरस्करणम् । कृञःशचेति भावे शः । तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वम् ॥

तिरिटिः । पुं । इक्षुग्रन्थौ ॥

तिरिमः । पुं । शालिविशेषे ॥

तिरियः । पुं । शालिभेदे ॥

तिरीटः । पुं । लोध्रे ॥ न । स्वर्णे ॥ किरीटे ॥ तीर्य्यते मलमनेन । तॄ० । कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । इत्त्वरपरत्वे ॥

तिरीटकः । पुं । रक्तलोध्रे ॥ स्वार्थेकः ॥

तिरोधानम् । न । अन्तर्द्धाने । व्यवधायाम् । अपिधाने ॥ तिरःपूर्वाड्डुधाञो ल्युट् । तिरोऽन्तर्द्धाविति गतित्वेकुगतीतिसमासः ॥

तिरोभावः । पुं । पिधाने ॥ प्रलये ॥

तिरोभूतः । त्रि । अन्तर्हिते ॥

तिरोहितः । त्रि । अन्तर्हिते ॥ छन्ने ॥ नष्टे ॥ तिरोधीयतेस्म छिन्नेोतिस्म-वा । डुधाञ् धारणपोषणयोः हिग तौ वा । गत्यर्थेति कर्त्तरिक्तः । धाञस्तु कर्मणिक्तः । भावक्तान्ताभ्यामर्श आद्यच्वा ॥

तिर्य्यक्पाती । त्रि । साचिविप्रसारिणि । कुटिलवृत्तौ ॥

तिर्य्यक्स्रोताः । पुं । पशुपक्ष्यादौ ॥ सच ब्रह्मणोऽष्टमःसर्गः । यथा । तिरश्चामष्टमःसर्गःसोऽष्टाविंशद्विधोमतः ॥ तेषांलक्षणं यथा । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनइति । अविदःश्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाघ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः-

॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा । गौ-
रजोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयो-
रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अवि
रुष्ट्रश्चसत्तम ॥ खरो श्वोऽश्वतरो-
गौरः शरभश्चमरीतथा । एते
चैकशफाःक्षत्तःशृणुपञ्चनखान् पशू
न् ॥ श्वाशृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारः
शशशल्यकौ । सिंहः कपिर्गजःकूर्म्मो
गोधाच मकरादयः ॥ कङ्कगृध्रवकश्ये
नभासभल्लूकवर्हिणः । हंससारसच
क्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥ इति
श्री भागवतम् ॥ गवादयउष्ट्रान्ताद्वि
शफाद्विखुरानव । खरादयश्चमर्य्यन्ता
एकशफाः षट् । श्वादयोगोधान्ताः
पञ्चनखादश । एतेभूचराःसप्तविंश
तिः । मकरादयोजलचराः कङ्काद
यःखगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्यगृही
ताः।एवमष्टाविंशति भेदान् वदन्ति
। अन्येषामपितिर्य्यक्प्राणिनांयथाय
थमेतेष्वन्तर्भावः । इतिश्रीधरस्वा-
मिनः ॥

तिर्य्यगुडीनम् । न । पक्षिणस्तिर्य्यग्गम-
मने ॥

तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । कुलीरे ॥

तिर्य्यङ्मुखः । पुं । नक्षत्रविशेषेषु ॥ अश्वि-
नी रेवती हस्ताचित्रे स्वातिपुनर्वसू
। ज्येष्ठामृगा नुराधाश्च नव तिर्य्यङ्मु
खाःस्मृताः ॥

तिर्य्यक् । अ । वक्रे । साचि ॥ निरुक्ता-
र्थे ॥ तिरोर्थे ॥

तिर्य्यङ् । त्रि । विहङ्गादौ ॥ पशौ ॥
वक्रगामिनि ॥ तिर्य्यगञ्चति । तिरस
स्तिर्य्यलोपइति तिरिः ॥ स्त्रियां ति
रश्ची ॥

तिर्य्यक् । पुं । पशौ ॥ खगादौ ॥

तिलः । पुं । स्वनामाप्रसिद्धे होमधान्ये
। पापघ्ने । पितृतर्पणे ॥ तिलः कृष्णः
सितो रक्तः सवर्णोन्यस्तिलः स्मृतः
॥ तिलो रसेकटुस्तिक्तो मधुरस्तु
वरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः-
स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् ॥ बल्यः के
श्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्योव्रणेहि-
तः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्ग्राही वात
घ्नोऽग्निमतिप्रदः ॥ कृष्णःश्रेष्ठतम-
स्तेषु शुक्लो मध्यमःसितः । अन्य
हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादय-
स्तिलाः ॥ तिलस्यफलम् तिलः । अ
वयवेचप्राणीभ्यण् । तस्यफलपाके
लुपि युक्तवद्भावः ॥ तिलकालके ॥

तिलकः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । क्षुरके
। स्थिरपुष्पाख्ये । छिन्नरुहे । मृत-
जीवे । वासन्तसुन्दरे ॥ तिलकः क
टुःपाके रसेचोष्णो रसायनः । क
फकुष्ठकृमीन् वस्तिमुखदन्तगदान्-

हरेत् ॥ तिलति । तिल स्नेहने । कु
न् शिल्पिसंज्ञयोः । तिलइवेति वा ।
कन् ॥ तेलति । तिल गतौ वा । इ-
गुपधेति कः । स्वार्थे कन् वा ॥ अश्व
विशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ तिलकालके
॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा । पञ्चविंशति
वर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इ
ष्टश्चन्तपुटे तालेरसेवीरेऽद्भुते
पिबेति ॥ मरुवके ॥ न । सौवर्चले ॥
क्लोम्नि ॥ रुचके । मातुलुङ्गे ॥ पुं ।
न । स्वनामप्रसिद्धे विशेषके । चन्द
नादिना ललाटादिद्वादशाङ्गेषु कृते
चिह्नविशेषे । तमालपत्रके ॥ शिवा
गमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रक
म् । विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपु
ण्ड्रं विधारयेत् ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कु-
र्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां
तु तथा विप्र शूद्रादेर्मण्डलाकृतम्-
॥ अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति-
जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं-
शुनः पादो न संशयः ॥ दृष्ट्वा भाले-
द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्षः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद
येन्मुखम् ॥ ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा व
सेद्वामे, महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्व्वसे
न्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ *
॥ काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चि
त्कर्म्म नारद । वर्णाश्रमाणां तन्ना-
स्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥ त्रि ।
प्रधाने ॥

तिलकटम् । न । तिलानां रजसि ॥ अ
लावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्-
ख्यानमितिकटच् ॥

तिलकल्कः । पुं । पिण्याके । खल इति
भाषा ॥

तिलका । स्त्री । हारप्रभेदे ॥ गायत्री
छन्दोभेदे । सगणद्वितयं भवतीह य
दा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ य
था । वनमालिकया सकलालिरया
। पुनरेतिकयं ममदृष्टिपथम् ॥

तिलकालकः । पुं । गात्रस्थतिले ॥ ति
लद्रवकालकः ॥ रोगविशेषे । कृष्णा
नि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि
च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान्विद्या
त् तिलकालकान् ॥

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे ॥

तिलकिट्टम् । न । पिण्याके । खल इ
ति खली इति च भाषा ॥

तिलकी । स्त्री । सतिलके । तिलकयु
क्ते ॥ शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यादिति
स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलचूर्णम् । न । चूर्णीकृततिलेषु ।
तिलकल्के । पलले । तिलकुट इति

भाषा ॥

तिलतण्डुलकम् । न । आलिङ्गने ॥ तिलमिश्रिततण्डुलेषु ॥

तिलतैलम् । न । तिलानां स्नेहे ॥ स्नेहे तैलच् ॥ पथ्यास्यगुणाः तैले ॥

तिलधेनुः । स्त्री । दानाय तिलनिर्मितायां धेनौ ॥

तिलपर्णः । पुं । श्रीवेष्टे ॥ न । चन्दने ॥ तिलतरुपर्णे ॥

तिलपर्णिका । स्त्री । रक्तचन्दने ॥

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिह्लके ॥ मलयजे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ तिलस्येवपर्णान्यस्याः । पाककर्णेति ङीष् ॥ यद्वा । तिलपर्णीनदी आकरोऽस्याः ॥

तिलपिञ्जः । पुं । निष्फलतिलवृक्षे । तिलपेजे ॥ निष्फलस्तिलः । तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे ॥ निष्फलस्तिलः । पेजः ॥

तिलमयूरः । पुं । मयूरविशेषे । गुरुटके ॥

तिलरसः । पुं ।
तिलस्नेहः । पुं । } तिलतैले ॥

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलापत्या । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

तिलित्सः । पुं । सर्पविशेषे । गोनसे ॥

तिलगतौभ्वादिः । तिलस्नेहने तुदादिः । तेलनम् तिल् । सं० क्विप् ।

तिलमेति । इण्० । क्विप् तुक् । तिलित् तिलितं स्यति । षोन्तकर्मणि । कः ॥ यद्वा । तेलनम् तिलिः । कृष्यादित्वादिक् । तिलिं त्सरति । त्सरच्छद्मगतौ । अन्येभ्योपीतिडः ॥

तिलोत्तमा । स्त्री । स्वर्वेश्यायाम् ॥ अस्याः नामकारणं महाभारते । तिलंतिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत् तस्याना मचक्रेपितामहः ॥

तिलोदनम् । न । कृशरे ॥

तिल्यम् । न । तैलीने । तिलक्षेत्रे ॥ तिलानाम्भवनङ्क्षेत्रम् । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य इतिपक्षेयत् ॥ तिलेभ्योहितं वा । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्चेति यत् ॥

तिल्वः । पुं । लोध्रे ॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । तिलस्नेहने । उल्वादयश्चेतिसाधुः ॥ श्वेतरक्तलोध्रयोः ॥

तिल्वकः । पुं । लोध्रे ॥ स्वार्थे कः ॥

तिष्ठद्गु । अ । दोहनकाले ॥ तिष्ठन्तिगावो यस्मिन् काले । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावेनिपातनाच्छत्रादेशः प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्य सम्भवात् ॥

तिष्यः । पुं । पुष्यनक्षत्रे ॥ तुष्यन्त्य ऽस्मिन् । तुष० । सूर्यतिष्येतिनिपातनात्क्यप् उपधायाइत्वञ्च ॥ त्वेषति वा । त्विषदीप्तौ । अघ्न्यादित्वात् यक् ॥ कलियुगे ॥ यथा । स तत्सम्प्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सहयोवतीर्णः । उक्तो बृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुं तमीडेइति ॥ त्रि । तिष्येजाते ॥ अणोलुक् ॥

तिष्यकः । पुं । पौषमासे ॥

तिष्यपुष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तिष्यफला । स्त्री । धात्र्याम् । आमलक्याम् ॥ नित्यमामलकेलक्ष्मीरितिश्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् टाप् ॥ तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवयेतिवा ॥

तिष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तीक्ष्णः । पुं । यवाग्रजे । यवक्षारे ॥ श्वेतकुशे ॥ कुन्दुरुके ॥ न । सामुद्रलवणे ॥ विषे ॥ लौहे ॥ आजौ । युद्धे ॥ मरणे ॥ खरे । तिग्मे ॥ चव्यके ॥ शस्त्रे ॥ शीघ्रे ॥ मुष्कके ॥ नक्षत्रविशेषाणां गणे ॥ प्रशाहिशिवमूलाश्च मन्दाह स्तीक्ष्ण दारुणे ॥ त्रि । तिग्मे गुणिनि ॥ आत्मत्यागिनि ॥ निरालसे ॥ सुबुद्धौ ॥ योगिनि- ॥ तेजयति । तेज्यते अनेनवा । तिज० । तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्ययो दीर्घश्च ॥ क्रूरहृदये ॥

तीक्ष्णकः । पुं । गौरसर्षपे ॥ मुष्कके ॥

तीक्ष्णकण्टकः । पुं । कितवद्रुमे । धत्तूरे ॥ इङ्गुद्याम् ॥ करीरे ॥ बर्बुरे ॥

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ ॥

तीक्ष्णकर्म्मा । त्रि । तीक्ष्णचेष्टे । आयःशूलिके ॥

तीक्ष्णकल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णकान्ता । स्त्री । मङ्गलचण्डिकाप्रभेदे ॥

तीक्ष्णगन्धः । पुं । शोभाञ्जने ॥ कुन्दुरौ ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धो ऽस्य ॥ गन्धके ॥

तीक्ष्णगन्धकः । पुं । शोभाञ्जने ॥ तीक्ष्णोगन्धो ऽस्य । शेषाद्विभाषेति- कप् ॥

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । वचायाम् ॥ राजिकायाम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥ कन्थार्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोयस्याः ॥

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥ तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ॥

तीक्ष्णतैलम् । न । सुरायाम् ॥ स्नुहीक्षीरे ॥ सर्जरसे ॥

तीक्ष्णत्वम् । न । आशुकारित्वे । तीक्ष्णतायाम् ॥ भावेत्वः ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः । व्याघ्रे ॥ भैरवे ॥ त्रि । तीक्ष्णदंष्ट्रावति ॥

तीक्ष्णपत्रः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

तीक्ष्णपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जने ॥ शिग्रौ ॥

तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे ॥ तीक्ष्णो रसोऽस्य ॥

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे ॥ तीक्ष्णः शूकोऽस्य ॥

तीक्ष्णसारा । स्त्री । शिंशपायाम् ॥

तीक्ष्णा । स्त्री । वचायाम् ॥ सर्पकङ्कालिकौषधौ ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् । अत्यम्लपर्ण्याम् ॥

तीक्ष्णायसम् । न । तीखाइतिगौड प्रसिद्धे लोहविशेषे । शस्त्रायसे ॥

तीरः । पुं । त्रपुणि । सीसके ॥ न । कूले । रोधसि ॥ गङ्गातीरे ॥ यथा । सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते- ॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत् तीरमुच्यते ॥ अस्त्रविशेषे । सायके ॥ तीरयति । पारतीरकर्म्मसमाप्तौ । पचाद्यच् ॥

तीरभुक्तिः । पुं । तिरहुत इति प्रसिद्धे विदेहदेशे ॥ तीरे भुक्तिरस्य ॥

तीरितः । त्रि । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीते ॥ न । कर्म्मणः समाप्तौ ॥ तीर० । भावेक्तः ॥

तीर्णः । त्रि । अभिभूते ॥ प्लुते ॥ उत्तीर्णे ॥ यथा । तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमसीम्लानवक्त्रा दुरीशाः ॥ एतैः परिग्रहैः ॥ तरतेः कर्त्तरिक्तः ॥

तीर्णपदी । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तीर्णा । स्त्री । प्रतिष्ठाख्यवृत्तविशेषे ॥ यथा । यस्मिन् वृत्ते कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णैः सा स्यात् तीर्णा ॥ यथा । वंशीवादैर्दत्तोन्मादैः । हृत्वा चेतः कासौ यातः ॥ अस्याः कन्येत्यपि संज्ञा । स्गौ चेत् कन्येति लक्षणात् ॥

तीर्थम् । न । शास्त्रे ॥ शास्त्रानुज्ञाविषये ॥ अध्वरे । यज्ञे ॥ क्षेत्रे । पुण्यक्षेत्रे ॥ उपाये ॥ नारीरजसि ॥ अवतारे । जलावतारे ॥ ऋषिजुष्टाम्बुनि ॥ पात्रे ॥ विद्यायाःपात्रे ॥ यथा । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्यया विद्यां यः प्राह ता-

नितीर्थानि षरम्प्रमेति विद्यावचनम्
॥ उपाध्याये ॥ गुरौ ॥ मन्त्रिणि ॥
इतिमेदिनिकरः ॥ सचिवे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥ योनौ ॥ दर्शने ॥ नि
पाने । नद्यवतारप्रदेशे । घट्टे ॥ उ-
पकूपजलाशये ॥ मद्ये ॥ विप्रे ॥ ती
र्य्यतेऽनेन वा तरन्त्यनेनवा । तॄ०।
पातॄ तुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥
हस्तगततीर्थानि यथा । अङ्गुल्यग्रे दै
वं तीर्थं स्वल्पाङ्गुल्यो र्मूलेकायम् ।
मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूलेत्वङ्गुष्ठस्य
ब्राह्मम् ॥ तीर्थं त्रिविधम् । जङ्गम
मानसस्थावरभेदात् । तथाहि । ब्रा
ह्मणा जङ्गमंतीर्थं निर्म्मलं सार्वका
मिकम् । येषांवाक्योदकेनैव शुद्ध्य
न्तिमलिनोजनाः ॥ * ॥ अगस्तिरुवा
च । शृणु तीर्थानि गदतो मानसा
निममानघे । येषु सम्यङ् नरःस्नात्वा
प्रयातिपरमाङ्गतिम् ॥ सत्यं तीर्थं
क्षमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयातीर्थं सर्व्वत्रार्जवमेवच
॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्ती
र्थमुच्यते । ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं ती-
र्थञ्चप्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृति
स्तीर्थं पुण्यंतीर्थ मुदाहृतम् । ती-
र्थानामपितत् तीर्थं विशुद्धिर्मनसः
परा ॥ एतत्तेकथितं देविमानसंती

र्थं लक्षणम् ॥ * ॥ भौमानामपि-
तीर्थानां पुण्यत्वेकारणं शृणु ॥ यथा
शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाःस्मृ
ताः । तथापृथिव्या मुद्देशाः केचित्
पुण्यतमाः स्मृताः ॥ प्रभावादद्भुता
द्भूमेः सलिलस्यचतेजसा । परिग्रहा
न्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यतास्मृता
॥ तस्माद्भौमेषुतीर्थेषु मानसेषुच
नित्यशः । उभयोरपि यः स्नाति स
याति परमांगतिम् ॥ * ॥ तीर्थाग
मनेदोषो यथा । अनुपोष्य त्रिरात्रा
णि तीर्थान्य नभिगम्यच । अदत्त्वा
काञ्चनं गाञ्च दरिद्रोनाम जायते
॥ * ॥ गमने फलं यथा । अग्निष्टो
मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमने
न यत् ॥ तीर्थान्यनुस्मरन्धीरः श्र-
द्दधानः समाहितः । कृतपापोविशु-
द्ध्येत किंपुनः शुद्धकर्मकृत् ॥ तिर्य्य-
ग्योनिं नवै गच्छेत् कुदेशेनच जा
यते । न दुःखीस्यात् स्वर्गभाक्च-
मोक्षोपायञ्चविन्दति ॥ * ॥ तीर्थफ
लभागिनोयथा । यस्यहस्तौचपादौ
च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्यातप-
श्च कीर्त्तिश्चस तीर्थफलमश्नुते ॥ प्र
तिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येनकेन
चित् । अहङ्कारविमुक्तश्च सती० ॥

अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स ती० ॥ अकोपनोऽमलमतिः सत्य वादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूते षु सती० ॥ अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्न संशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते नतीर्थं फलभागिनः ॥ इति काशीखण्डम् ॥ कृतेतु पुष्करं तीर्थं त्रेतायांनैमिषं तथा । द्वापरेतुकुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गांसमाश्रयेत् ॥

तीर्थकरः । पुं । जिने ॥ करोति इति करः । तीर्थस्यकरः ॥ कपिलकणभुगादिशास्त्रकारेषु ॥

तीर्थकृत् । पुं । } जिने ॥
तीर्थङ्करः । पुं । }

तीर्थराजिः । स्त्री । } अविमुक्तेःकाश्याम् ॥
तीर्थराजी । स्त्री । }

तीर्थवाकः । पुं । केशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तीर्थसेवी । पुं । बकपक्षिणि ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥ त्रि । तीर्थवासिनि ॥

तीवरः । पुं । अम्बुधौ ॥ व्याधे ॥ तेओर इति गौडप्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ सतुराजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ चूर्णकभार्यायां पुण्ड्रकाज्जात इति पराशरपद्धतिः ॥ तरति तीर्यतेवा । तॄ० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाष्वरजन्तोनिपातितः ॥

तीवरी । स्त्री । तीवरस्त्रियाम् ॥ षित्त्वान् ङीष् ॥

तीव्रः । पुं । शिवे ॥ न । लोहे ॥ तीरे ॥ त्रपुणि । सीसके ॥ तीक्ष्णे ॥ त्रि । दुःसहे ॥ अत्युष्णे ॥ नितान्ते । अतिशये ॥ अद्रव्येवर्त्तमानःक्लीबे । द्रव्यगामितु वाच्यलिङ्गः । यथा । तीव्रं भुङ्क्ते । तीव्रोनरः । कटौ । कटुरसादौ ॥ तीक्ष्णे ॥ तीवति । तीवस्थौल्ये । बाहुलकात् रक् । यद्वा । तेजति । तिजनिशाने । बाहुलकाद् रन् दीर्घौ जस्यच वः ॥

तीव्रकण्ठः । पुं । शूरणे ॥

तीव्रगन्धा । स्त्री । यवान्याम् ॥

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातक्याम् ॥

तीव्रबन्धः । पुं । तामसवृत्तौ ॥

तीव्रवेदना । स्त्री । यातनायाम् ॥ तीव्राचासौ वेदनाच ॥

तीव्रा । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ राजिकायाम् ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ नदीविशेषे ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ तरदीवृक्षे ॥ तुलस्याम् ॥

तु । अ । पादपूरणे ॥ भेदे ॥ समुच्चये ॥ अवधारणे ॥ पक्षान्तरे ॥ नियोगे ॥ प्रशंसायाम् ॥ विनिग्रहे ॥ उक्ताशङ्कानिरासार्थे ॥ तुदति । तुद

व्यथने । मितद्र्वादित्वात् डुः ॥

तुकाक्षीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

तुगा । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

तुगाक्षीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥ तङ्क्षीरेऽपीति कश्चित् ॥

तुङ्गः । पुं । पुन्नागद्रुमे ॥ पर्व्वते ॥ बुधग्रहे ॥ नारिकेले ॥ गण्डके ॥ योगविशेषे ॥ यथा । अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक् तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥ अपि च । सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगकन्याकुलीरान्त्ययूके दिग्वह्नीन्द्वयतिथिशरान् सप्तविंशाँश्च विंशान् । अंशानेतान् वदति यवन श्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचानिति ॥ न । किञ्जल्के ॥ त्रि । उन्नते ॥ उग्रे ॥ प्रधाने ॥ तुञ्ज्यते । तुजि हिंसायाम् । घञ् । न्यङ्क्वादिः ॥

तुङ्गकः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥

तुङ्गकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

तुङ्गभद्रः । पुं । मदोत्कटे ॥

तुङ्गभद्रा । स्त्री । दक्षिणदेशप्रसिद्धसरिद्विशेषे ॥ अस्याजलगुणा यथा । तज्जलं निर्म्मलं स्निग्धं स्वादुप्रोक्तं तथा गुरु । कण्डुपित्तास्रदं प्रायः साल्वं मेधाकरं मतमिति ॥

तुङ्गशेखरः । पुं । पर्व्वते ॥

तुङ्गा । स्त्री । वंशलोचनायाम् ॥ शम्याम् ॥ अनुष्टुप्छन्दोभेदे ॥ द्विगुणनगणकर्णैः सुललितवसुवर्णैः । रसिकविदितरङ्गा भवतिह किल तुङ्गा ॥ यथा । विहरसि मम चित्ते मदनविशिखकृत्ते । न नयनविषयस्त्वं व्रजसि तदपि मेऽस्वम् ॥

तुङ्गी । पुं । उच्चस्थानस्थिते ग्रहे ॥

तुङ्गिनी । स्त्री । महाशतावर्य्याम् ॥

तुङ्गी । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ शाकभेदे ॥ वर्व्वरायाम् ॥ तुञ्जति । तुजि० । अच् । न्यङ्क्वादिः । गौरादि ङीष् ॥ निशायाम् ॥

तुङ्गीपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ इ० त्रि० ॥

तुङ्गीशः । पुं । शिवे ॥ कृष्णे ॥ सूर्य्ये ॥

तुच्छः । त्रि । शून्ये ॥ अल्पे ॥ हीने ॥ न । पुलाकजे । भुसइतिभूसा इति च भाषा ॥ तोदनं तुत् । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । तुदा व्यथया छ्यति । छोच्छेदने । मूलविभुजादित्वात् कः ॥ तुदं द्यति वा । आतइति कः ॥

तुच्छद्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥

तुच्छधान्यकम् । न । पुलाके ॥

तुच्छा । स्त्री । तुत्थायाम् । नीलीवृक्षे ॥

तुञ्जः । पुं । दैत्ये ॥ तुञ्जते । तुजिहिं

साथाम् । पचाद्यच् ॥

तुञ्जेट् । पुं । दैत्यभेयोपिशक्ते ॥ ईश० । क्विप् । तुञ्जेभ्यः ईट् ॥

तुटुमः । पुं । रन्ध्रबभ्रौ । उन्दुरौ ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

तुडिः । स्त्री । तोडने ॥ तोडति । तुड् तोडने । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुणिः । पुं । नन्दिवृक्षे । तूणी इतिभाषा ॥ तूणयति । तूणसङ्कोचे । अच इः । पृषोदरादिः ॥ तूणीवृक्षः कटुः पाके कषायो मधुरोलघुः । तिक्तो ग्राहीहिमोवृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥

तुण्डम् । न । आनने । वक्त्रे ॥ तुण्डति । तुडितोडने । पचाद्यच् ॥

तुण्डकेरिका । स्त्री । कार्पास्याम् ॥

तुण्डकेरी । स्त्री । बिम्बिकायाम् । कुन्दुरु इतिकंदूरीइतिचख्यातौषधौ । तेलाकुचा इतिगौडभाषा ॥ प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तुण्डकमीर्त्ते । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिः । पुं । मुखे ॥ चञ्चौ ॥ तुन्दकूप्याम् ॥ स्त्री । नाभौ ॥ तुण्डेरिन् ॥

तुण्डिः । स्त्री । बिम्बफलायाम् ॥ दृद्धायां नाभौ । टूंडीइतिसूंडी इतिचभाषा । तुण्डते । तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुण्डिका । स्त्री । बिम्बिकायाम् ॥ नाभौ । तुन्दकूप्याम् । टूंडी इतिसूंडी इतिचभाषा ॥

तुण्डिकेरी । स्त्री । कार्पास्याम् । समुद्रान्तायाम् । कपास इतिभाषा ॥ बिम्बिकायाम् ॥ तुण्डंचञ्चुरस्तियस्याः । अतइतिठन् । तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । ईर० । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिकेशी । स्त्री । बिम्बिकायाम् ॥

तुण्डिभः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ अतिशयिता तुण्डि वृद्धानाभि रस्य । तुन्दिवलिवटेर्भइतिसूत्रे मूर्द्धन्योपधोयंतुण्डिरिति माधवः ॥

तुण्डिलः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् । ततः सिध्मादित्वाल्लच् ॥ मुखरे ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सलिकल्यनीति इलच् ॥

तुत्थः । पुं । अग्नौ ॥ न । अञ्जनभेदे । मयूरके । शिखिग्रीवे ॥ तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेणतद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥ तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥ विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम् । अस्यशोधनम् । विष्ठया मर्दये त्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ पुटंद

ध्ना पुटं चौद्रे देयं तुत्थविशुद्धये ॥
तुथ्यति । तुद व्यथने । पातृतुदीति थक् ॥ तुत्थयतिवा । तुत्थ आवरणे । अच् ॥ कर्परीतुत्थे ॥

तुत्थकम् । न । तुत्थे ॥

तुत्था । स्त्री । नील्याम् ॥ सूच्मैला याम् ॥ महानील्याम् ॥

तुत्थाञ्जनम् । न । अञ्जनप्रभेदे । शिखिग्रीवे । वितुन्नके ॥ तुत्थयति तुत्थरतेवा । तुत्थ० । अच् एरच्वा । तुत्थञ्च तदञ्जनञ्च ॥

तुन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तुदति । तुद० । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः ॥

तुन्दम् । न । उदरे । कुचौ ॥ तुदति । तुद० । इगुपधेतिकः । आच्छीनद्योरित्यत्र नुमिति योगविभागान्नुम् ॥ यद्वा । तर्णोत्त्यनम् । तृणु अदने । अव्दादयश्चेतिसाधु ॥ त्रि । तुन्दिले ॥ तुन्दमस्त्यस्य । अर्शआदिभ्यो । च् ॥

तुन्दकूपिका । स्त्री । } नाभौ ॥
तुन्दकूपी । स्त्री । }

तुन्दपरिमृजः । त्रि । अलसे । मन्दे ॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । मृजूशुद्धौ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरितिकः ॥

तुन्दवान् । त्रि । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चान्मतुप् ॥

तुन्दिः । पुं । गन्धर्वविशेषे ॥ न । उदरे ॥ स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दिकः । त्रि । वृहत्कुचौ । तुन्दिले ॥ अतिशयितंतुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेतिचकाराट्ठन् ॥

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दी । त्रि । पीनकुचौ । पिचण्डिले । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्यास्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चकारादिनिः ॥

तुन्दिभः । त्रि । तुण्डिभे ॥ तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्य । तुन्दिवलिवटेर्भः ॥

तुन्दिलः । त्रि । वृहत्कुचौ । पिचिण्डिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्यस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति इलच् ॥

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

तुन्नः । पुं । नन्दीवृचे ॥ तुद्यते । तुद० । क्तः ॥ त्रि । छिन्ने । द्विधाकृते ॥ व्यथिते ॥

तुन्नकः । पुं । तुन्ने ॥

तुन्नवत् । त्रि । बहुच्छिद्रे ॥

तुन्नवायः । पुं । सौचिके । दर्जी इति भाषाप्रसिद्धे ॥ तुन्नंच्छिन्नंवयति । वेञ्तन्तुसन्ताने । ह्वावामश्चेत्यण् ॥

तुभः । पुं । छागे ॥ तोभते । तुभहिंसायाम् । इगुपधेतिकः ॥

तुमुलः । पुं । कलिद्रुमे ॥ व्याकुलेरणे ॥ न । रणसङ्कुले ॥ तवनम् तौति वा । तुःसौत्रः । बाहुलकान्मुलक् ॥ सङ्कीर्णे । सङ्कुले ॥

तुम्बः । पुं । तुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबिअर्द्दने । अच् ॥

तुम्बकः । पुं । तुम्बे ॥ स्वार्थेकः ॥ राजालाबौ ॥

तुम्बा । स्त्री । बृहत्फलायांतुम्ब्याम् ॥ वर्त्तुलालाब्वाम् ॥ गवि ॥

तुम्बिः । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुम्बिका । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । तूंबी इति भाषा ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबिअर्द्दने । अच् । गौ० ङीष् ॥ इबन्तात् कृदिकारादितिङीष्वा ॥ कुम्बिकावृक्षे- इतिरत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पम् । न । अलाबूपुष्पे । लताम्बुजे ॥

तुम्बुकम् । न । अलाबूफले । तूंवा इतिभाषा ॥ पुं । अलाब्वाम् ॥

तुम्बुरी । स्त्री । शुन्याम् । कुक्कुर्याम् ॥ धन्याके ॥ इतिमेदिनी ॥

तुम्बुरुः । पुं । अर्हदुपासकविशेषे ॥ गन्धर्वप्रभेदे । स्वर्गगायके ॥ वृक्षविशेषे । शूलघ्ने । तीक्ष्णफले ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ न । कुस्तुम्बुरुणि ॥ तिन्दुकीफले ॥ तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेपित्तलकटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ॥ वातश्लेष्म चिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुजकृमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥

तुरम् । न । तूर्णे । शीघ्रे ॥ वेगे ॥ त्रि । तद्वति ॥ तुतौर्त्ति । तुरत्वरणे । कः ॥

तुरगः । पुं । चित्ते ॥ वाजिनि ॥ तौरणाम् । तुरत्वरणे । घञर्थेकः । बाहुलकाद्घञ्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः । तुरेण तुरया वा गच्छति । अन्येभ्योपीतिडः ॥

तुरगगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥

तुरगब्रह्मचर्य्यकम् । न । अभावात् स्त्री परित्यागे ॥

तुरगलीलकः । पुं । तालप्रभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥

तुरगस्कन्धः । पुं । तुरगाणां समूहे ॥ नरकरितुरगाणांस्कन्धच् ॥

तुरगी । त्रि । सादिनि । अश्वारोहे ॥

तुरगी । स्त्री अश्वगन्धायाम् ॥ वडवायाम् ॥

तुरङ्गः । पुं । अश्वे । घोटके ॥ चित्ते ॥ तुरेण गच्छति । गमेः सुपिवाच्य इति खच् । खच्चवाडित् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥ चतुष्काले (ऽ।) मध्यगुरोःसंज्ञायाम् ॥

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायाम् । घोषकाकृतौ ॥

तुरङ्गद्वेषिणी । स्त्री । महिष्याम् ॥

तुरङ्गप्रियः । पुं । यवे ॥

तुरङ्गमः । पुं । अश्वे ॥ तुरेण गच्छति । गम्लृ० । गमेरितिखच् । अरुर्द्विषदजन्तस्यमुम् ॥

तुरङ्गवक्त्रः । पुं । किन्नरे ॥ तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य ॥

तुरङ्गवदनः । पुं । किन्नरे । किम्पुरुषे ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य ॥

तुरङ्गारिः । पुं । करवीरे ॥

तुरङ्गारोहः । त्रि । अश्वारोहे । सादिनि ॥ तुरङ्गमारोहति । रुहेः कर्मण्यण् ॥

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायाम् ॥

तुरङ्गी । त्रि । अश्वारोहे ॥ मत्वर्थे इनिः ॥

तुरङ्गी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥ घोटिकावृक्षे ॥ वडवायाम् ॥

तुरायणम् । न । यज्ञविशेषे ॥ असङ्गवचने ॥ तुतोर्त्ति । तुरत्वरणे । कः । तुरस्यायनम् । पूर्वपदादितिणत्वम् । त्वरितस्याहिगमनमसङ्गं भवति ॥

तुराषाट्-ड् । पुं । आखण्डले । इन्द्रे ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः । तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवति अधेःप्रसहने प्रसहनमभिभवइतिवृत्तेः । ण्यन्तात् सहेःक्विप् । सहेःसाडःसइतिषत्वम् । अन्येषामपीतिपूर्वपदस्यदीर्घः । आङ्प्रश्लेषोवा ॥

तुरिः । स्त्री । तुर्याम् ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । इन् ॥

तुरी । स्त्री । तन्तुवायस्य काष्ठनिर्मिते उपकरणविशेषे । तुल्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

तुरीयम् । न । ब्रह्मणि । सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये ॥ वनवृक्षतद्वच्छिन्नाकाशयोर्जलाशय जलतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च सतथा तद्वदितियावत् । यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात् तथाप्यवकाशमन्तरेण तयोःस्थित्यनुपपत्ते स्तदाधारत्ववचनमितिद्रष्टव्यम् । अस्य

चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । चतुर्थे ॥ यथा तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । वाचस्तुरीयत्वं पराद्यपेक्षया कुलगुरोरुपदेशात् ज्ञातव्यम् ॥ चतुर्णां पूरणः चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति छः ॥

तुरीयवर्णः । पुं । शूद्रे ॥ तुरीयश्चासौ वर्णश्च ॥

तुरुष्कः । पुं । गन्धद्रव्यविशेषे । धूम्रे । सिह्लके । पीतसारे । शिलारस इति भाषा ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । तुरक इति भाषा ॥ देशविशेषे । तुरकस्थान इति भाषा ॥ श्रीवासे ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । बाहुलकादुस् गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् ॥ सरलद्रुमे इति कश्चित् ॥

तुर्य्यः । त्रि । तुरीये । चतुर्थे ॥ चतुर्णां पूरणः । चतुरश्छयताविति यत् आद्यक्षरलोपश्च ॥

तुर्वसुः । पुं । म्लेच्छानां राज्ञि । म्लेच्छाचारपरे । ययातिराजस्य पुत्रविशेषे ॥

तुलजापुरम् । न । दक्षिणदेशप्रसिद्धे दुर्गास्थाने ॥

तुलसी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धायां वैष्णव्याम् । वृन्दायाम् । पर्णासे ॥ तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक् कफवातजित् ॥ शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ॥ तुलां स्वसादृश्यम् अस्यति । असु क्षेपणे । कर्म्मण्यण् । ङीप् । शकन्ध्वादिः ॥ यस्या देव्यास्तुलना नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्यातेति देवीभागवतम् ॥ * ॥ यद्धर्म्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च । तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र पद्मेक्षणो नहि तुष्यति देवदेवः ॥ * ॥ तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः । पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥ प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालतीं यूथिकां कुन्दं माधवीं केतकीं तथेत्यादि ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्व्वर्याम् । सुरसायाम् ॥

तुला । स्त्री । सादृश्ये ॥ माने ॥ गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायाम् । उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूते स्तम्भाग्रपीठे ॥ पलशते ॥ भाण्डे ॥ सप्तमराशौ । यूके । घटे ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् । वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयो द्विजसुरार्च्चनदानमनाः पु-

मान् । अश्विनि तौलिगते बहुदार भाग् विभवसञ्चितचित्रितविक्रमः ॥ तुलालग्नजातस्यफलम् । तुलालग्ने पुमान्जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः । विद्वान् सर्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जन पूजितः ॥ तोल्यतेऽनयावा तोल- नं वा । तुलउन्माने । भिदाद्यङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशान्नुणा- भावः ॥ * ॥ परीक्षाविशेषे ॥ यथा हनारदः । ब्राह्मणस्यधटोदेयः क्षत्रि यस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलं दे- यं शूद्रस्यविषमेवतु ॥ साधारणः स मस्तानांकोषःप्रोक्तो मनीषिभिः । विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तुतुला- स्मृता ॥

तुलाकोटिः। स्त्री । मानभेदे ॥ अर्बु दे ॥ नूपुरे ॥ तुलां तुलयावा कोट यति । कुटपरितापे । चु० । अचइः ॥ तुलाकारंकोटिरग्रमस्यवा ॥

तुलाकोटी । स्त्री । तलाकोटौ ॥

तुलाकोषः । पुं । तुलापरीक्षायाम् ॥

तुलाधरः । पुं । तुलाराशौ ॥ तुलागुणे ॥ त्रि । वाणिजके ॥ तुलायाः धरो- धारकः ॥

तुलापुरुषदानम् । न. तुलादानइतिलो कप्रसिद्धे दाने। यथा। आदत्तु सर्वदा नानांतुलापुरुषसंज्ञितमिति॥ षोड शमहादानान्तर्गतदानविशेषे ॥

तुलामानम् । न । स्वर्णादीनांपरिच्छे दार्थंक्रियमाणे । काँटा इतिभाषा- प्रसिद्धे ॥

तुलाबीजम् । न । गुञ्जायाम् ॥

तुलिः । स्त्री । तुर्य्याम् ॥

तुलिका । स्त्री । खञ्जनिकायाम् ॥

तुलिकायन्त्रम् । न । ज्योतिर्विदांयन्त्र विशेषे ॥

तुलितः । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने । तु लाइति तुलगया इतिचभाषा ॥ उ पमिते ॥ समीकृते ॥ तुलयतेस्तुल्क रोतेर्ण्यन्तात् कर्मणिक्तः ॥

तुलिनी । स्त्री ।
तुलिफला । स्त्री । } शाल्मलिद्रुमे ॥

तुली । स्त्री । तुर्य्याम् । तन्त्रवायकाष्ठ विशेषे ॥

तुल्यः । त्रि । सदृशे । समे । समाने ॥ तुलया सम्मितः । नौवयोधर्म्मेत्या दिना यत् ॥

तुल्यपानम् । न । वहुभिरात्मीयैर्जनैः सहमिलित्वा एककालेकृते पाने । सपीतौ ॥ इत्यमरः ॥ तुल्यञ्चतत् पानञ्च ॥

तुल्ययोगिता । स्त्री । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । नियतानां सकृद्धर्मः सा पु नस्तुल्ययोगिता ॥ नियतानां प्राक-

रणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव- वा । क्रमेणोदाहरणम् । पाण्डुच्छा संवदनं हृदयं सरसं तथालसञ्च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ कुमुदकमलनीलनीरजालि र्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरःका। अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्मप्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ अन्यदपि। प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥

तुवरः । पुं । न । कषायरसे ॥ तवति हिनस्ति रोगान् । तुरिति सौत्रो धातुः । छित्वरच्छत्वरेत्यादिना ष्वरच् ॥ धान्यविशेषे । तुवरयावनाले ॥ त्रि । कषायरसवति ॥

तुवरयावनालः । पुं । धान्यविशेषे । तुवरे । रक्तयावनाले ॥ तुवरोयावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । सङ्ग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः ॥

तुवरिका । स्त्री । तुवर्याम् । आढक्याम् । तुवर इति अरहर इतिच भाषा ॥ तुवरो ऽस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् । टाप् ॥ सुराष्ट्रजमृत्तिकायाम् । फिटकरी इतिभाषा ॥

तुवरी । स्त्री । आढक्याम् । अरहर इति तूर इतिच भाषा ॥ काच्याम् । सौराष्ट्रमृदि । फिटकरी इतिभाषा ॥ तोरी इतिप्रसिद्धे धान्ये ॥ यथा । तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमि प्रणुत् ॥

तुवरीतैलम् । न । तुवर्याः स्नेहे ॥ स्नेहे तैलञ्च । तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् । वह्निकृद्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥ मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुवरीशिम्बः । पुं । रक्तचक्रमर्दके ॥

तुविः । स्त्री । तुम्ब्याम् ॥ द्रू० श० ला ॥

तुषः । पुं । धान्यत्वचि ॥ विभीतकद्रुमे ॥ तुष्यति । तुषतुष्टौ । इगुपधेति कः ॥

तुषग्रहः । पुं । वह्नौ ॥

तुषधान्यम् । न । मुद्गादिषु ॥ मुद्गो-माषो राजमाषो निष्पावश्च मकुष्ठकः । चणकाढकिमङ्गल्या खितुटः सकलायकः ॥ तुषधान्यानिप्रोक्तानि वैद्यशास्त्रे भिषग्वरैः ॥

तुषसारः । पुं । अग्नौ ॥ इतिशब्दमाला ॥

तुषानलः । पुं । तुषजाग्नौ । कुकूले ॥

तुषाम्बु । न । तुषोदके ॥

तुषारः । पुं । शीकरे ॥ हिमे ॥ देश

विशेषे ॥ हिमभेदे ॥ कर्पूरभेदे ॥ त्रि । शीतले ॥ तोषयति । तुषेरन्तर्भावितरायर्थात् कमेःकिदित्यनुवृत्तौ तुषारादयश्चेत्यारन् ॥

तुषारकालः । पुं । हेमन्ते ॥

तुषारकिरणः । पुं । चन्द्रे ॥

तुषाराम्बु । न । तोषारे ॥

तुषितः । पुं । गणदेवताप्रभेदे ॥ रुचेस्तनयस्य यज्ञाख्यस्य विष्णो र्द्वादशसुपुत्रेषु ॥ तेयथा । तोषः प्रतोषः-सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कवि र्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥ तुषितानामतेदेवा-आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥ तुष्यति । तुष० । इषिवचिकुचिकुटिभ्यः कितजिति वाहुलकात् कितच् ॥ यद्वा । तोषणं तुट् । संपदादित्वात् किप् । ततस्तारकादित्वादितच् ॥ प्राणापाना वुदानश्च समानो व्यानएवच । चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणः स्पर्शोबुद्धिर्मनस्तथा । द्वादशैतेहितुषितादेवाः स्वारोचिषेन्तरे ॥ केषाञ्चिन्मते षट्त्रिंशत् तुषितामताः ॥

तुषोत्थम् । न । तुषोदके ॥ इतिराजनि० ॥

तुषोदकम् । न । काञ्जिके ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥ अस्यलक्षणं यथा । तुषोदकंयवैरामैः सतुषैः शकली कृतैः । यवैरदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् । तुषाम्बुदीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुष्टः । त्रि । परितृप्ते । सन्तोषविशिष्टे । प्राप्तपरितोषे ॥ स्त्रियोजारेणतुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्जराःपांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दया ॥ तुष्यतेस्म । तुष० । क्तः ॥

तुष्टिः । स्त्री । तोषे । अधिगतार्था इन्यच तुच्छत्वबुद्धौ ॥ भोगेष्वेतावतालमितिबुद्धौ ॥ साचानन्तपत्नी । यथा । अनन्तपत्नीतुष्टिश्चपूजितावन्दिताभवत् । ययाविना नसन्तुष्टाः सर्व-लोकाश्चसर्वतइति श्रीदेवीभागवतम् ॥ नवधातुष्टिः । ताः परिगणयति । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः । वाह्याविषयोपरमात् पञ्चचनवतुष्टयोऽभिमताः ॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति यचततोऽस्यश्रवणमननेस्तः । ततोविवेकसाक्षात्कारायतु असदुपदेशतुष्टो न प्रयतते तस्यचतस्र आध्यात्मिकास्तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात् तास्तुटयस्तस्मादाध्यात्मिकाः । कास्ता इत्यतआह । प्रकृत्युपादानकालभा

गाख्याः। प्रकृत्यादिराख्यायासां ता स्तथोक्ताः। प्रकृत्याद्यर्थविभागस्तत्तच्छब्दार्थं निरूपणे यथास्थानं द्रष्टव्यः॥ वाह्या दर्शयति। वाह्या विषयो परमादित्यादिना। वाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च। याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीना त्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता वाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ताश्चवैराग्येसतिभवन्तितुष्टयइतिवैराग्यहेतुपञ्चकत्वाद्वैराग्याणि पञ्च तत् पञ्चत्वात् तुष्टयःपञ्चेति। उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमोवैराग्यम् विषयादुपरमोविषयोपरमस्तस्मात्। विषया भोग्याःशब्दादयःपञ्च उपरमाअपि पञ्च। तथाहि अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः एका पारपारापारपारतःपारानुत्तमाम्भो त्तमाम्भसंज्ञकाः पञ्चोपरमाभवन्ति। एकापाराद्यर्थविभागश्चयथास्थानं द्रष्टव्यः। तदेवमाध्यात्मिकाभिश्चतसृभिर्वाह्याभिश्चपञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिहिताःसाङ्ख्याचार्यैः॥ तोषणम्। तुष०। क्तिन्॥ तुष्टिर्नुरकृतार्थस्यकृतार्थोस्मीतियामतिः॥

तुष्टिदानम्। न। पारितोषिके॥ तुष्टि

दानमेव चाराणां हि वेतनम् तेहि तल्लाभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते इति नीतिवाक्यामृतम्॥

तुष्टुः। पुं। कर्णमणौ॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

तुष्टूषितः। त्रि। स्तोतुमभिप्रेते॥

तुहिनम्। न। हिमे॥ चन्द्रतेजसि॥ तोहति तुह्यतेऽनेनवा। तुहिर् अर्दने। वेपितुह्योर्ह्रस्वश्चेतीनन्प्रत्ययः लघूपधगुणे कृतेह्रस्वश्च॥

तुहिनांशुः। पुं। चन्द्रे॥ कर्पूरे॥

तुहिनांशुतैलम्। न। कर्पूरतैले॥

तूणः। पुं। उपासङ्गे। तूणीरे। निषङ्गे॥ तूण्यतेऽनेन। तूणसङ्कोचने। चु०। घञ्॥ तूणयति वा। अच्॥

तूणकम्। न। अतिशक्करीसंज्ञकच्छन्दोविशेषे॥ यथा। तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम्॥ यथा। सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम्। राधिकावितर्क्य माधवाद्यमासिमाधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे॥

तूणा। स्त्री। इषुधौ। तूणे॥ टाप्॥

तूणी। पुं। नन्दीवृक्षे। पीतके॥ त्रि। तूणयुक्ते॥

तूणी। स्त्री। तूणे॥ नील्याम्॥ तूणय

ते ऽनया । तूणपूरणे । हलश्चेतिघ ञ् । गौरादित्वात् ङीष् ॥

तूणीकः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥

तूणीरः । पुं । तूणे । निषङ्गे ॥ तूणीं शरैः सङ्कोचं राति । रादाने आदा नेच । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । तू- ण्यते । तूण० बाहुलकादीरन् ॥

तूतकम् । न । तूत्थे । तूतिया इति भाषा ॥

तूदः । पुं । नूदे । अश्वत्थाकारे पार्श्वे पिप्पल इति ख्याते तूत इतिच प्र- सिद्धे वृक्षे ॥ अस्यफलगुणाः । तूदं पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सर मत्युष्णं रक्तपि त्तकृत् ॥ तुदति । तुदव्यथने । इगु पधेतिकः । पृषोदरादिः ॥

तूरम् । न । वाद्यसामान्ये ॥ ताड्यमा ने पटहादौ ॥

तूरी । स्त्री । धत्तूरे ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

तूर्णम् । न । शीघ्रे । सत्वरे ॥ त्रि । त इति ॥ त्वरतेस्त । ञित्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः रुष्य मत्वरसङ्घुषास्वनामितीड भावप क्षे ज्वरत्वरेत्यूठ् । रदाभ्यामितिण त्वम् ॥

तूर्म्मिः । पुं । मले ॥ त्वरायाम् ॥ त्वर ते त्वरणं वा । ञित्वरा० । वह्निश्रि श्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदितिनिः ॥

तूर्य्यम् । न । वाद्ये ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ आ दिगुरु (ऽ।) त्रिकले ॥

तूर्य्यखण्डः । पुं । ढगडवाद्ये ॥

तूलम् । न । ब्रह्मदारुणि । ब्राह्मणेष्टे । तूदे ॥ आकाशे ॥ पुं । न । पिचौ । निर्वीजकार्पासे । रुयी इति भाषा ॥ तूलयति तूल्यते वा । तूलनिष्क र्षे । इगुपधेतिकः घोवा ॥

तूलकम् । न । तूले ॥

तूलकार्म्मुकम् । न । तूलस्फोटनार्थे धनुषि । पिञ्जले । तूलधनुषि ॥

तूलचापः । पुं । } तूलकार्मुके । धुन
तूलधनुः । न । } क इति भाषा ॥

तूलनालिका । स्त्री । पिञ्जिकायाम् । पांइज इति गौडभाषा ॥

तूलनाली । स्त्री । तूलनालिकायाम् ॥

तूलपिचुः । पुं । तूले ॥

तूलवृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे ॥

तूलशय्या । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ तूल स्यशय्या । तूलेननिर्मिताशय्यावा । शाकपार्थिवादिः ॥

तूलशर्क्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । वि नौरा इति विनौला इति कपासि आ इतिचभाषा ॥

तूलसेचनम् । न । कर्त्तने । सूत्रकर्त्त ने । कातना इतिभाषा ॥ इ० श० र० ॥

तूला । स्त्री । कार्पासाम् ॥ वर्त्त्याम् ॥

तूलिः । स्त्री । तूल्याम् ॥ स्वनामाख्याते चित्रकरोपकरणे । ईषिकायाम् ॥ तूलति । तूल० । इगुपधात्किदितीन् ॥

तूलिका । स्त्री । शय्योपकरणे । तोसक इति भाषा ॥ आलेख्यस्यलेखन्याम् । कूर्चिकायाम् ॥ यथा । जगच्चित्रं समालिख्य स्वेच्छातूलिकयात्मनि । स्वयमेव समालिख्य प्रीणाति भगवान् शिवः ॥ आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मनालिखितम् । स्वयमेव केवल मत्तौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मेति ॥ ईषिकायाम् । वीरणादिशलाकायाम् ॥ सुवर्णादेरावर्त्तनपरीक्षणार्थं निक्षिप्य मायायां शलाकायाम् ॥ तूलति तूल्यते वा । तूल० । क्वुन् ॥

तूलिनी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ वज्ञ्रशाकन्दे ॥

तूलिफला । स्त्री । शाल्मलौ ॥

तूली । स्त्री । नील्याम् ॥ वर्त्त्याम् ॥ तूलिकायाम् ॥ चित्रलेखन्याम् । चित्रसाधनद्रव्ये । कूर्चिकायाम् ॥ ङीष् ॥

तूवरः । पुं । काले ऽप्रश्मश्रुपुरुषे ॥ प्रौढाशृङ्गानडुहि । काले ऽजातशृङ्गे गवि ॥ पुरुषव्यञ्जनरहिते ॥ कषाय रसे ॥ तौति । तु० सौत्रोगत्यादौ । बाहुलकाद्वरोदीर्घश्च ॥ यद्वा । तनोति । वाहुलकात् डूः । तूश्चासौ वरश्च आच्छादकः ॥

तूवरी । स्त्री आढक्याम् ॥ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ॥

तूष्णींशीलः । त्रि । तूष्णीके । मौनयुक्ते ॥ तूष्णीं शीलं यस्य ॥

तूष्णीकः । त्रि । मौनयुक्ते । मौनशीले ॥ तूष्णींशीलः । शीलेकोमलोपश्च । केण इति ह्रस्वोन मलोपसामर्थ्यात् अन्यथाठपमेवविदध्यात् । ठपि अव्ययानामितिटिलोपेन सिद्धत्वात् ॥

तूष्णीकाम् । अ । मौने ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमःकाम्वक्तव्यः । भित्वा दन्त्यादचःपरः ॥

तूष्णीम् । अ । मौने ॥ तोषणम् । तुषतुष्टौ । वाहुलान् नीम् उपधाया ऊत् ॥ घटाकाशं महाकाशइवात्मानं परात्मनि । विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव महामुने इत्युपदेशः ॥

तूस्तम् । न । रेणौ ॥ जटायाम् ॥ तोसति । तुसशब्दे । वाहुलकात् तन् धातोर्दीर्घश्च ॥

तृखम् । न । जातीफले ॥

तृणम् । न । अर्जुने । तृणमात्रे ॥ तृ

षविशेषे नडादौ ॥ तृण्यते । तृणु अदने । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणो न ॥ यद्वा । तृहति । तृहू हिंसायाम् । तृहेः क्नो हलोपश्च ॥ अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः । सङ्गृहे तृणकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥

तृणकन्दः । पुं । कशेरुणि ॥

तृणकाण्डम् । न । तृणानां समूहे ॥ दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

तृणकुङ्कुमम् । न । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे । तृणपुष्पे । गन्धाधिके ॥ कटुत्वमुष्णत्वं कफमारुतशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वं परमभास्वरत्वञ्चास्य गुणाः ॥

तृणकुटी । स्त्री । कायमाने । तृणौकसि ॥

तृणकूर्म्मः । पुं । तुम्ब्याम् ॥

तृणकेतुः । पुं । } वंशे ॥
तृणकेतुकः । पुं । }

तृणगोधा । स्त्री । चित्रकोले ॥ कृकलासे ॥

तृणग्रन्थिः । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

तृणग्राही । पुं । नीलमणौ ॥ कपूर इति प्रसिद्धे मणिविशेषे । तृणमणौ ॥

तृणजातिः । स्त्री । उलपादौ ॥

तृणज्योतिः । न । रात्रौ प्रकाशशालिनि लताविशेषे ॥

तृणता । स्त्री । कार्मुके । धनुषि ॥ तृणत्वे ॥ भावे तल् ॥

तृणद्रुमः । पुं । नारिकेलादिवृक्षेषु ॥ ताले ॥ गुवाके ॥ ताल्याम् ॥ केतक्याम् ॥ खर्जूरे ॥ खर्जूर्याम् ॥ हिन्ताले ॥

तृणधान्यम् । न । नीवारे । श्यामाकादौ । उडिधान इति गौडभाषा ॥ तृणमिव धान्यम् अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥

तृणध्वजः । पुं । वंशे ॥

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

तृणपत्रिका । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् ॥

तृणपत्री । स्त्री । गुण्डासिन्याम् ॥

तृणपुष्पम् । न । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे ॥

तृणपूली । स्त्री । चाँच इति गौडेषु प्रसिद्धे । चञ्चायाम् ॥

तृणमणिः । पुं । तृणग्राहिणि ॥

तृणमल्कुणः । त्रि । लग्नके । जामिन् इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणराजः । पुं । नारिकेले ॥ तालवृक्षे ॥ तृणानां राजा । टः ॥

तृणराजाह्वः । पुं । तालद्रुमे ॥ तृणराजस्याह्वा यस्य ॥

तृणराजाह्वयः । पुं । तालवृक्षे ॥ तृण

राजद्रव्याह्वयोयस्य ॥

तृणवल्वजा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

तृणवीजः । पुं । } श्यामाके ॥
तृणवीजोत्तमः । पुं । }

तृणशीतम् । न । गन्धतृणे । कत्तृणे ॥

तृणशीता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

तृणशून्यम् । न । मल्लिकायाम् ॥ केतकीशाखिनः फले ॥ तृणशून्येत्था नेसाधु । तन्नसाधुरितियत् ॥ त्रि । तृणरहिते ॥

तृणषट्पदः । पुं । वरोले । वरटायाम् । वरडे इति तत्तैया इतिचभाषा ॥

तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् ॥ तृणानि सारमस्याम् ॥

तृणसिंहः । पुं । कुठारे ॥

तृणहर्म्यः । पुं । मयटे । तृणनिर्मिता ट्टालिकायाम् । मैडा इतिभाषा ॥

तृणाग्निः । पुं । वल्लले । तृणोत्थवह्नौ ॥

तृणाङ्घ्रिपः । पुं । मन्थानकतृणे ॥

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे ॥

तृणाढ्यम् । न । पर्वततृणे । मृगप्रिये ॥

तृणाम्लम् । न । लवणतृणे । लूणियाशाक इतिभाषा ॥

तृणाह्वक् । पुं । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणेक्षुः । पुं । वल्वजायाम् ॥

तृणोत्तमः । पुं । उखर्वलतृणे ॥

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे ॥

तृणौकः । न । कायमाने । तृणनिर्मितगृहे ॥

तृणौषधम् । न । एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

तृण्या । स्त्री । तृणसमूहे । तृणानां संहतौ ॥ तृणानांसमूहः । पाशादिभ्योयः ॥

तृतीयः । त्रि । त्रयाणां पूरणे । तीसरा इतिभाषा ॥ त्रेःसम्प्रसारणञ्चेतितीयप्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च ॥

तृतीयकः । पुं । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि तिलक्षणलक्षितेज्वरविशेषे ॥ तृतीयेऽह्नीत्यागमदिनंगृहीत्वा । यतउक्तम् । दिनमेकमतिक्रम्य योभवेत् सतृतीयक इति ॥ तृतीयेऽहनिभवः । कालप्रयोजनाद्रोगइतिकन् ॥ त्रिके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणम् । तावतिथंग्रहणमितिलुग्वाइतिकन् ॥

तृतीयप्रकृतिः । स्त्री । क्लीवे ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीयाचासौप्रकृतिश्चेति विग्रहः ॥

तृतीया । स्त्री । तिथिविशेषे । चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपायाम् । तत्क्रियोपलक्षिते काले वा ॥ सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी परनगरविनाशी सर्वलोकोपकारी । परविषयनिवासी कौतुकी सत्य

वादी भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रकृतः ॥ टा भ्याम् भिस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

तृतीयाकृतम् । त्रि । त्रिगुणाकृते । त्रिवारकृष्टक्षेत्रे ॥ तृतीयंकृतम् । कृञो द्वितीयतृतीयेतिडाच् ॥

तृतीयाप्रकृतिः । स्त्री । नपुंसके ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् । समासेतु तृतीयप्रकृतिरेव ॥

तृपत् । पुं । चन्द्रे ॥ छत्रे ॥ तृप्यति तृपप्रीणने । संश्चत्तृपद्वेहदिति अतिप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥

तृपला । स्त्री । लतायाम् ॥ तृप्यति । तृप० । कलस्तृपश्चेति तृपतेःकलप्रत्ययः ॥

तृप्तः । त्रि । हृष्टे । प्रमुदिते । प्रीते । तृप्तियुक्ते ॥ तृप्यतिस्म । तृप० । क्तः ॥

तृप्तिः । स्त्री । तर्पणे । सौहित्ये । भक्षणादिनाकाङ्क्षानिवृत्तौ ॥ सर्वकामावाप्तौ । अलम्प्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तौ ॥ तर्पणम् । तृप० । स्त्रियांक्तिन् ॥

तृप्रः । पुं । घृते ॥ पुरोडाशे ॥ तृप्यतेऽनेन । तृप० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ न । काष्ठे ॥ दुःखे ॥

तृप्रालुः । त्रि । तृप्रं न सहते । आलुः ॥

तृफला । स्त्री । त्रिफलायाम् ॥ तृफति । तृफतृम्फौ । कलस्तृपश्चेतिचकारात् तृफतेरपि कलः ॥

तृफुः । पुं । सर्पजातौ ॥

तृट् । स्त्री । लिप्सायाम् । वाञ्छायाम् ॥ उदन्यायाम् ॥ स्मरपुत्र्याम् । कामकन्यायाम् ॥ तर्षणम् । ञितृषपिपासायाम् । संपदादि क्विप् ॥

तृषा । स्त्री । तृषि ॥ भागुरिमते टाप् । तृषापि न कृशाममेति प्रयोगः ॥ लाङ्गलिकीवृक्षे ॥

तृषाभूः । स्त्री । क्लोमनि । फोँपडा इतिभाषा ॥

तृषाह्म् । न । जले ॥

तृषाह्कम् । न । मधुरिकायाम् ॥

तृषाह्वा । स्त्री । मधुरिकायाम् ॥

तृषितः । त्रि । सतृषि । तृषयायुक्ते ॥ तृट्सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

तृषितोत्तरा । स्त्री । असनपर्ण्याम् ॥

तृष्णक् । त्रि । लुब्धे ॥ तृष्यति । ञितृष० । तच्छीलः । स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

तृष्णा । स्त्री । तर्षे । पिपासायाम् । प्यास इतिभाषा ॥ लिप्सायाम् । अप्राप्ताभिलाषे । अनात्मीयस्वीकारेच्छायाम् ॥ इदं मे न चीयतामितीच्छायाम् ॥ उचितव्ययाकरणेनापि

धनरत्नाद्येच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेदः ॥ लोभे ॥ यादुस्त्यजा दुर्मतिभि र्जीर्यतो या न जीर्यति । तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ तर्षणम् । ञितृष० । तृषिशुषिरसिभ्यःकिदिति नः ॥ विशेषो भावप्रकाशेचतजतृष्णायाम् ॥

तृष्णाक्षयः । पुं । शान्तौ ॥ परमानन्दप्राप्तिहेतौ ॥ तथाचवेदव्यासः । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हन्तः षोडशींकलामिति ॥ पिपासानाशे ॥ तृष्णायाः क्षयः ॥

तृष्णारिः । पुं । पर्पटे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ते । अ० । त्वयेत्यर्थे ॥

तेजःकार्य्यम् । न । घृतादिकार्थे व्वस्थिमज्जवाचु ॥ तेजसःकार्यम् ॥

तेजःफलः । पुं । तेजफल इति तेजबल इतिचप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गन्धफले । बहुफले ॥ अस्यगुणास्तु । तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनोमतः । वातश्लेष्माढ्चिशूलत्ववातरक्षाकरः स्मृतइति ॥

तेजनः । पुं । वंशे ॥ मुञ्जे ॥ भद्रमुञ्जे ॥ तेजयति शस्त्रं मर्शिवा । तिजनिशाने । चु० । नन्द्यादिल्यु र्युच्चा ॥

तेजनकः । पुं । गुन्द्रे । शराभिधतृणे ॥

तेजयति । तिज ग चु० । खुल् कुन्वा ॥

तेजनी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ तेजति । तिजपालने । ल्युट् । गौरादिङीष् ॥

तेजपत्रम् । न । गन्धजाते । पत्रके । त्वक्पत्रे । तेजपात इति प्रसिद्धे दले ॥

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि ॥

तेजवती । स्त्री । गजपिप्पलिकायाम् ॥

तेजः । न । दीप्तौ ॥ प्रभावे ॥ पराक्रमे ॥ रेतसि ॥ नवनीते ॥ अग्नौ ॥ तापकेज्योतिषि ॥ शरीरगतायांकान्तौ ॥ सुवर्णे ॥ मज्जनि ॥ पित्ते ॥ असहने ॥ यथा । अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेणयत् । प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ प्रागल्भ्ये ॥ पराभिभवसामर्थ्ये ॥ परैरनभिभाव्यत्वे ॥ अप्रतिहताज्ञत्वे ॥ चैतन्यात्मकेज्योतिषि ॥ स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे ॥ लिङ्गदेहे ॥ हयवेगे ॥ तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तःसारविशेषः । यथाहभोजराजः । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इतित्रेया स्त्रयोपिसहजा गुणाः ॥ तच्चद्विविधम् । सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति

। यथाहसएव। धारासुयोजितानाञ्च
निसर्गात् प्रेरणं विना। अविच्छिन्न
मिवाभाति तत् तेजः सततोत्थित
म्॥ कषापादादिघातैर्यत् साध्वसा
त् स्फुरितन्तु तदिति ॥ * ॥ शब्दस्प
र्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रादुत्पन्ने-
शब्दस्पर्शरूपगुणे तृतीयेमहाभूते
॥ यथा । तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्च
क्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततोरूपं
सूर्यस्तत्राधिदैवम्॥ उष्णस्पर्शवत्ते-
जः। तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यञ्च
। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं का
र्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रिय
विषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके
। इन्द्रियंरूपग्राहकंचक्षुःकृष्णतारा-
ग्रवर्त्ति। विषयश्चतुर्विधः। भौमदि
व्यौदर्याकरजभेदात्। भौमंवह्न्या
दिकम्। अबिन्धनं दिव्यंविद्युदादि।
भुक्तान्नस्यपरिणामहेतुरौदर्यम्। आ
करजंसुवर्णादीतितर्कसङ्ग्रहः॥ स्प
र्शउष्ण स्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्व
रम्। नैमित्तिकंद्रवत्त्वन्तु नित्यतादि
चपूर्ववत्॥ इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादि
विंषयोमतइतिभाषापरिच्छेदः ॥
तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज०।
असुन्॥ तेजोजलमितिच्छन्दोनि-
घण्टुः॥

तेजस्करः। त्रि। तेजोवृद्धिकारकेद्रव्ये ॥
तेजस्वी। त्रि। तेजोयुक्ते ॥ त्वक्का-
न्तिमति ॥ तेजोस्त्यस्यास्मिन्वा।
विनिः॥
तेजस्विनी। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्॥
महाज्योतिष्मत्याम्॥ तेजवती ते
जवल्कल तेजवत्यादिनाम्ना ख्या
ते तेजःफले ॥ तेजस्विनी कफश्वा
सकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाच
न्युष्णाकटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीप-
नी ॥ नान्तलक्षणोङीप्॥
तेजितः। त्रि। शाते। शाणादिना ती
क्ष्णीकृते। शाणिते। निशिते ॥ ते
ज्यतेस्म। तिज०। चु०। क्तः॥
तेजीयान्। त्रि। तेजोयुक्ते ॥ तेजीय
सांनदोषायवह्नेः सर्वभुजोयथा ॥
तेजोमन्थः। पुं। गणिकारिकायाम्॥
तेजोमथ्नाति। मन्थ०। कर्मण्यण्॥
तेजोमयः। पुं। तेजःप्रचुरे चैतन्य
प्रधानेज्योतिर्मये। अन्तःकरणोप-
हितत्वात् वासनामये स्वप्ने ॥
तेजोमात्रा। स्त्री। इन्द्रिये ॥ तेजसो
मात्रा ॥
तेजोरूपम्। न। प्रकाशरूपे ब्रह्मणि
॥ त्रि। प्रभारूपे ॥
तेजोवती। स्त्री। इभपिप्पल्याम्॥
चव्ये ॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ वह्नि

पुर्याम् ॥ यथा । रक्तपीतमणिप्रायहे मप्राकारगोपुरा । वह्नेस्तेजोवती व ह्नितुल्यभूतनिषेविता ॥ तेजवला ख्यकाष्ठे ॥

तेजोह्वः । पुं । चुद्राग्निमन्थे ॥

तेनः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । तेनेतिशब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलानां प्रद र्शकः । तेशब्देनोच्यतेगौरी नशब्दे नोच्यतेहरः । तेनमाङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इतिस्मृतइतिसङ्गी० ॥

तेमः । पुं । समुन्दने । आर्द्रीभावे ॥ तेमनम् । तिमआर्द्रीभावे । घञ् ॥

तेमनम् । न । आर्द्रीकरणे ॥ निष्ठाने । व्यञ्जने । तींवण इति तेवण इति चभाषा ॥ तिम० । ल्युट् । तिम्यते ऽनेन वा करणे वा ल्युट् ॥

तेमनी । स्त्री । चुल्लिप्रभेदे ॥

तेवनम् । न । केलिकानने ॥ क्रीडाया म् ॥ तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा वहूदकाइतिरामायणम् ॥

तैक्ष्ण्यम् । न । तीक्ष्णतायाम् ॥

तैजसः । पुं । इन्द्रियाणां करणे । राज साहङ्कारे ॥ तेजोमयान्तःकरणोपहि तत्वात् स्थूलप्रपञ्चलयस्थाने स्वप्नव्य ष्ट्युपहितचैतन्ये ॥ तेजसि परमा त्मनि स्थिते ॥ न । धातुद्रव्ये । सर्व धाषु ॥ घृते ॥ तेजसोविकारः । त- स्यविकारइत्यण् ॥ यद्वा । तेजो ऽस्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्रब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्ति केयो ऽभिषिक्तः ॥

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । मूषायाम् ॥ ते जसोविकारः सुवर्णादि रावर्त्यते ऽस्याम् । हतुवर्त्तने । ल्युन्तः । अधि करणेल्युट् । ङीप् ॥

तैतिलः । पुं । गण्डकपशौ ॥ न । चतु र्थकरणे ॥ कलासुदक्षो ललनाभि- लाषी सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः । वक्ता गुणाढ्यः कुशलः सुशीलश्चेत्तै- तिलाख्यंकरणं प्रसूतौ ॥

तैत्तिडीकम् । न । तित्तिडीकस्यावय वे ॥ तद्विकारे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥ तित्तिडीकैःसंस्कृते ॥ कुलत्थकोप- धादण् ॥

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरिखगे ॥ न । ति त्तिरीणांगणे ॥ तित्तिरीणां समूहः । अनुदात्तादेरञ् ॥

तैत्तिरिकः । पुं । शाकुनिकविशेषे ॥ तित्तिरान्हन्ति । ठक् ॥

तैत्तिरीयकः । पुं । यजुर्वेदीयशाखा- विशेषस्यवेत्तरि ॥

तैत्तिरीया । स्त्री । यजुर्वेदस्यशाखावि शेषे ॥

तैमिरिकः । त्रि । तिमिरग्रस्तचक्षुषि ॥

तैरणी। स्त्री। कुनील्याम्। रागदेषु पविशेषे॥

तैर्थिकः। पुं। तीर्थकरे। कपिलकणभुगादिषु॥

तैर्य्यग्योनः। पुं। त्रिविधभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् सर्गे॥ सचपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधोभवति॥

तैलम्। न। तिलसर्षपादिजनितस्नेहे। प्रचणे। स्नेहे। तेल इतिभाषा॥ तिलस्यविकारः। तस्यविकारइत्यण्॥ तिलादिस्नेहवस्तूनां स्नेह स्तैलमुदाहृतम्। तत्तुवातहरंसर्वंविशेषात्तिलसम्भवम्॥ नास्तितैलात्परं किञ्चिदैषजंमारुतापहम्॥ तिलतैलं गुरुस्थैर्यंबलवर्णकरं सरम्। दृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः॥ सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम्। वीर्य्येणोष्णंहिमंस्पर्शे बृंहणं रक्तपित्तकृत्॥ लेखनं बद्धविण्मूत्रं त्वग्गर्भाशयशोधनम्। दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत्॥ श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्। त्वच्यंकेश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजने ऽन्यथा॥ छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिते। भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते॥ तथाभिहितनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते। वस्तौपानेनसंस्कारे नस्येकर्णाक्षिपूरणे॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते॥ *। ननुलेखनबृंहणयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्याह। सूक्ष्मादिदुष्टः पवनः स्रोतःसङ्कोचयेद्यदा। रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्यादृक्षाद्यवर्द्धयन्॥ तेषुप्रविष्टसरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्दवैः। तैलंचमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम्॥ व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसःचयम्। शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखन मीरितम्॥ द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत्। ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम्॥ घृत मब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते। तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम्॥ तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम्। अतः शेषस्यतैलस्यगुणाज्ञेयाःस्वयोनिवत्॥ तैलानांसार्षपादीनां यथास्थानं गुणेरणम्॥ *॥ प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा। मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्॥ घृतञ्च सार्षपंतैलं यत्तैलंपुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गेच नित्यशः॥ *॥ अर्केनूनंदह

तिहृद्यं कीर्त्तिलाभश्चषोमे भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः । अर्थग्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात् तनयमरणं स्यात् सूर्यजे दीर्घमायुः ॥ सिह्लके ॥

तैलकन्दः । पुं । तिलाङ्कितदले । द्रावककन्दे ॥ लोहद्रावित्वं कटुत्वमुष्णत्वं वातापस्मारविषशोफनाशित्वं रसबन्धकारित्वं देहसिद्धिकारित्वञ्चेत्यस्य गुणा इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः । पुं । तेली इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिप्रभेदे । धूसरे । चाक्रिके । तैलिनि ॥ कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातोयमिति । ब्र० ब्र० खं॥

तैलकिट्टम् । न । खल इति भाषाप्रसिद्धे तैलमले । पिण्याके ॥

तैलङ्गः । पुं । अन्ध्रदेशे ॥ श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः । तैलङ्गदेशो देवेशि ध्यानाध्ययनतत्परः॥

तैलचौरिका । स्त्री । तैलपायिकायाम्॥

तैलद्रोणी । स्त्री । कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिनिर्मितपात्रविशेषे ॥ तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगव्याकुलत्वरोगपङ्गुबाधिर्यमिन्मिनगद्गदधन्वङ्गत्वकुब्जत्वप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रपक्षघरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रबस्तिरोगेषु प्रशस्त

मितिराजवल्लभः ॥

तैलधान्यम् । न । तिलादिषु ॥ तिलातसीचतोरीचत्रिविधश्चापि सर्षपः । द्विधाराजीखाखसश्चबीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि प्रोक्तानि पूर्वसूरिभिः ॥

तैलपर्णः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ न । ग्रन्थिपर्णे ॥

तैलपर्णकम् । न । ग्रन्थिपर्णवृक्षे ॥

तैलपर्णिकम् । न । हरिचन्दने ॥ तिलपर्णीवृक्षविशेषे जातम् । तत्र जातइत्यण् । ङीप् । स्वार्थे कन् । केण इति ह्रस्वः ॥ तैलपर्णी गिरिस्तस्याकर इति स्वामी ॥ पुं । चन्दनविशेषे ॥

तैलपर्णी । स्त्री । मलयजे चन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिह्लके ॥ तिलपर्णीवृक्षे जाता । तत्र जात इत्यण् । ङीप्॥

तैलपा । स्त्री । तैलपायिकायाम्॥

तैलपायिका । स्त्री । सपक्षकीटविशेषे । परोष्ण्याम् । तिलचट्टा इति भाषा ॥ तैलं पिबति । पापाने । ण्वुल् ॥

तैलपिपीलिका । स्त्री । पिपीलिकाप्रभेदे । कपिजाङ्घिकायाम् ॥

तैलफलः । पुं । इङ्गुद्याम् ॥ बिभीतके ॥

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे ॥

तैलमाली । स्त्री । वर्त्याम् ॥ दीपकू

ष्याम् ॥

तैलम्पाता । स्त्री । स्वधायाम् ॥ पतन म् पातः । तिलस्यपातः । तिलपातो ऽस्याम् । घञःसास्यांक्रियेतिञः । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्ता दस्यामित्यर्थेञःस्यात् तदन्तांस्त्रिया म् । श्येनतिलस्येतिमुम् ॥

तैलसाधनम् । न । गन्धद्रव्यविशेषे । काकोले । कक्कोले । काकला इति गौडेषु प्रसिद्धे कोषफले ॥

तैलस्फटिकः । पुं । तृणमणौ ॥ इ० हे ॥

तैलाक्तः । त्रि । तैलेनसिक्ते ॥

तैलागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

तैलाटी । स्त्री । वरटायाम् ॥

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलिकः । पुं । तैलकारे । तैल र्थंतिला दिबीजानां पेष्टरि ॥

तैली । पुं । तैलकारे । चाक्रिके ॥ त्रि । तैलसम्बन्धिनि ॥

तैलिनी । स्त्री । दशावर्त्याम् । तैल कीटे । षड्बिन्ध्यायाम् ॥

तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगेहे । य न्त्रगृहे ॥

तैलीनम् । न । तिल्ये । तिलक्षेत्रे । तिलानां भवनं क्षेत्रम् । विभाषाति लेतिपक्षेखञ् ॥

तैषः । पुं । पौषमासे ॥ तिष्येणयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । साऽस्मिन्-पौर्णमासीत्यर्थे सन्धिवेलादृतुनक्ष त्रेभ्योऽणित्यण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रा णियलोपः । ङीप् ॥ ततःसाऽस्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

तैषी । स्त्री । पौष्याम् ॥ तिष्येणयु क्ता पौर्णमास्यस्मिन् । नक्षत्रेणेत्य ण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः । ङीप् ॥

तोकम् । न । अपत्ये । पुत्रदुहित्रोः ॥ तौति । तुः सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्त्तिषु । बाहुलकात्कः ॥

तोक्मः । पुं । हरिते ॥ हरिद्यवे । अ पक्वयवे ॥ पल्लवाङ्कुरे इति श्रीधर स्वामी ॥ हरिद्वर्णे ॥ न । कर्णमले ॥ तक्रति तक्यते वा । तकहसनेहासे च । बाहुलकान्मः ओत्वञ्च ॥ मेघे ॥ इत्यजयपालः ॥

तोटकम् । न । द्वादशाक्षरपादे जगती छन्दोभेदे ॥ यथा । विनिधेहि चतुः सगणं रुचिरं रविसङ्ख्यकवर्णकृतं सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंजल्पि तं कुरु तोटकवृत्तमिदं रुचिरम् ॥ यथा । सकलं मनसा क्रियया जनि तं समवेक्ष्यविनाशितयातुजगत् । प रिविद्यत कश्चि इतोनिखिला इवि नाशिकृतेन न लभ्यमितीति ॥

तोडः । पुं । भेदे ॥ तोडनम् । तुडतो डने ॥ घञ् ॥

तोडनम् । न । दारणे ॥ हिंसने । भेदे ॥

तोत्रम् । न । प्रतोदे । प्राजने । गवादिपशूनां ताडनदण्डे ॥ वैणुके । हस्तिनस्ताडनदण्डे ॥ तुद्यतेऽनेन । तुद्व्यथने । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

तोदः । पुं । व्यथायाम् ॥ तोदनम् । तुद० । घञ् ॥

तोदनम् । न । व्यथने ॥ तोत्रे । वृषभादिप्रेरणदण्डे ॥ तुद० । ल्युट् ॥

तोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥

तोमरः । पुं । न । शर्वलायाम् । गडाँसाइति सबली इतिवा ख्यातेऽस्त्रे ॥ हस्तक्षेप्यसशल्यदण्डे । रायबांस इतिभाषा ॥ स्थूलाग्रगदायाम् ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ वृहतीछन्दोभेदे ॥ यथा । प्रथमं करं विनिधाय जगणद्वयञ्चनिधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराजवक्त्रविहारि ॥ यथा । सखि मादके मधुमासि व्रजसत्वरं किमिहासि । सहतेनकिं विहरामि किमु पावकं प्रविशामीति ॥

तोमरधरः । पुं । अग्नौ ॥ इतिशब्दा० ॥

तोमरिका । स्त्री । आढक्याम् । तुवर इतिभाषा ॥

तोयम् । न । अम्बुनि । जले ॥ एकहस्तोधृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ॥ उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिवतिद्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥ अगन्धमव्यक्तरसं शीतलञ्च तृषापहम् । अच्छं लघु च पथ्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ तौति । तुः सौत्रश्चारणार्थः । औणादिकोयः ॥ पूर्वाषाढायाम् ॥

तोयकामः । पुं । अम्बुवेतसे । परिव्याधे ॥ त्रि । जलाभिलाषिणि ॥

तोयकृच्छ्रम् । न । जलमात्रपानरूपव्रतविशेषे ॥ इतिमिताक्षरा ॥

तोयडिम्भः । पुं । घनोपले ॥ इ० हा० ॥

तोयदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ न । आज्ये ॥ त्रि । जलदातरि ॥ जलदानमाहात्म्यं महाभारते दानधर्मे । अन्नेदत्तेनरेणाह प्राणादत्ताभवन्त्युत । प्राणदानाद्धि परमं नदानमिह विद्यते ॥ अन्नं वापिप्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥ अन्नौषध्योमहाराजवीरुधश्चजलोद्भवाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशांपते ॥ तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् । तद्दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते

। मनुष्याप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्त्तिञ्चैवेहशाश्वतीम् । प्रेत्यचानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ तोयदोमनुजव्याघ्रस्वर्गं गत्वामहाद्युते । अक्षयान् समवाप्नोतिलोकानित्यब्रवीन्मनुरिति ॥ तोयंददाति । डुदाञ्० । कः ॥

तोयधरः । पुं । मुस्तायाम् ॥ सुनिषस्याख्यभेषजे ॥ घने । मेघे ॥ तोयस्यधरः ॥

तोयधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ तोयानि धीयन्तेऽत्र । डुधाञ्० । कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः । आतोलोपः ॥

तोयधिप्रियम् । न । लवङ्गे ॥

तोयनिधिः । पुं । अब्धौ । समुद्रे ॥ तोयानि निधीयन्तेऽत्र । डुधाञः किः ॥ तोयानां निधिर्वा ॥

तोयपिप्पली । स्त्री । लाङ्गल्याम् । शकुलादन्याम् । गौडभाषया काँचडा इति प्रसिद्धे जलजशाके ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयप्रसादनः । पुं । न । कतके ॥ षष्ठी समासः ॥

तोयप्रसादनफलम् । न । कतकफले ॥

तोयफला । स्त्री । इर्वारौ ॥

तोयवल्ली । स्त्री । कारवेल्ले ॥

तोयशाला । स्त्री । प्रपायाम् ॥

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ ॥

तोयसूचकः । पुं । भेके ॥ इ० शब्दा० ॥

तोयात्मा । स्त्री । विष्णौ ॥ यथा । यस्य केशेषुजीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौसमुद्राश्चत्वार स्तस्मै तोयात्मनेनमइति ॥

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयेशः । पुं । वरुणे ॥ शतभिषायाम् ॥

तोरणः । पुं । न । वहिर्द्वारे । द्वारवाह्यभागे ॥ स्तम्भोपरि चिते सिंहद्वाराख्ये ॥ तुरत्यनेन । तुरत्वरणहिंसयोः । अधिकरणे ल्युट् युच्वा ॥ तोलयन्त्यनेनेतिवा । तुलउन्माने । रलयोरेकत्वम् ॥ ततुरत्यनेनवा । तुरत्वरणे । जौहोत्यादिकः ॥ न । कन्धरायाम् ॥ कन्धरातोरणं कण्ठीति हारावली ॥

तोलः । पुं । न । गुञ्जाशीतिसम्मिते । तोलके ॥

तोलकः । पुं । न । कोले । टङ्कणे । वटके । कर्षार्द्धे । अशीतिगुञ्जामिते ॥ षोडशमाषके षण्णवतिरत्तिकापरिमाणे । तोला इतिभाषा । कर्षे ॥ इतिवैद्यकपरिभाषा ॥

तोषः । पुं । तुष्टौ ॥

तौक्षिकः । पुं । धनूराशौ ॥

तौतातिकम् । न । तुतातभट्टकृतेमीमांसाशास्त्रे ॥

तैतिकः । पुं । शुक्तौ ॥ न । मुक्तायाम् ॥

तौरङ्गिकः । पुं । अश्वारोहे । सादिनि ॥

तौरायणिकः । पुं । यजमाने ॥ तुरायणं यज्ञविशेषं निर्वर्त्तयति । पारायण तुरायणेत्यादिनाठञ् ॥

तौर्य्यम् । न । तुर्य्यमुरजादौ भवेशब्दरूपे ॥

तौर्य्यत्रिकम् । न । नृत्यगीतवाद्येषु समुदितेषु ॥ तुरी त्वरायाम् । कृ हृलोर्यन् । गुणं बाधित्वा बाहुलकादूखिचेतिदीर्घः । तूर्य्यमुरजादि तत्रभवं तौर्य्यंशब्दः । त्रयोंऽशा यस्य तत् त्रिकम् । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाःकन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः ॥

तौषः । पुं । तुलाराशौ । तौलिनि ॥ त्रि । तुल सम्बन्धिनि ॥

तौलिकः । पुं । चित्रकारे ॥

तौलिकिकः । पुं । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥

तौल्यम् । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने ॥ तुल्यमेव । स्वार्थे ष्यञ् ॥

तौषारम् । न । दिव्योदकविशेषे । तुषारजले ॥ अपिनद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तुताः स्मृताः ॥ अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ताहिताः ॥ तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥ नदीमारभ्य समुद्रपर्यन्तंवह्निरास्ते तद्भवा वह्निभवाः धूमावयव निर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तुषाराख्याइत्यर्थः ॥ तुषारस्येदम् । तस्येदमित्यण् ॥

त्यक्तः । त्रि । हीने । विधूते । समुज्झिते । कृतत्यागे । छोडा इतिभाषा ॥ त्यज्यतेस्म । त्यज हानौ । क्तः ॥

त्यक्तव्यः । त्रि । त्यजनीये ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहः । त्रि । समस्तभोगोपकरणरहिते विरक्ते ॥ त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन ॥

त्यजनम् । न । त्यागे । वर्ज्जने ॥

त्यः । त्रि । तच्छब्दार्थे ॥ सर्वादिः । त्यजति । त्यज० । त्यजितनियजिभ्योडिदित्यदिः ॥ स्त्रियां त्या । क्लीबे त्यत् ॥ वाच्यवाक्ययोः ॥

त्यागः । पुं । दाने । अर्थिषु मुक्तहस्ततायाम् । धर्मेणोपार्जितार्थस्य सत्पात्रे विनियोगे ॥ वर्ज्जने ॥ सर्वकर्मफलाभिसन्धिवर्जने । कर्माधिकारिक

र्तृकफलाभिसन्धिपूर्व्वककर्म्मत्यागे ॥ स च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधो भवति ॥ यथा । नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥ १ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ २ ॥ कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ३ ॥ अपि च । विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च त्रिविधो भवति । तथाहि । फलाभिसन्धिपूर्व्वककर्म्मत्यागः सत्यपि कर्म्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः १ । स च सात्त्विकत्वादादेयः ॥ सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्म्मत्यागात् द्वितीयः २ । स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्य्यासेन कृतस्तामसः इति भेदात् द्विविधो हेयो भवति ॥ फलाभिसन्धेः कर्म्मणश्च त्यागात् तृतीयः ३ । स च कर्म्मानधिकारिकर्त्तृको नैर्गुण्यरूपः ॥ सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्व्वककर्म्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्म्मणो वैतुष्ये जात इवाऽवहननस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते ॥ द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाऽभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्म्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते ॥ * ॥ त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् । त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥ * ॥ त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्ति ॥ त्यजनम् । त्यज हानौ । घञ् ॥ विवेकिपुरुषे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ उपेक्षायाम् ॥

त्यागफलम् । न । ज्ञाननिष्ठायाम् ॥

त्यागी । [त्रि] । दातरि ॥ शूरे ॥ वर्ज्जनशीले ॥ सात्त्विकत्यागेन युक्ते ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुसज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः । यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

त्यजति तच्छीलः । सम्पृचानुरुधेति घिनुण् ॥

त्यागिमः । त्रि । त्यागजे ॥ त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् ॥

त्याजितः । त्रि । विसर्जिते ॥ त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात् कर्मणि क्तः । ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणामित्युक्तेः ॥

त्याज्यः । त्रि । त्यागयोग्ये । वर्जनीये । वर्ज्ये ॥ तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यो त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥ अपिच । पित्र्वतिशयंमध्यं शोधितं वाप्यशोधितम् । त्याज्यो भवति कौनां दण्डनीयो ऽपि भूभृत इति ॥ त्यजेश्चेति णयति कवर्गादेशाभावः ॥

त्रङ्गः । पुं । प्रतिमार्गे ॥

त्रङ्गा । स्त्री । प्रतिमार्गे । उद्रङ्गे ॥

त्रपः । पुं । सलज्जे ॥ त्रपते । त्रपूष लज्जायाम् । षित्त्वादङ् ॥

त्रपा । स्त्री । लज्जायाम् ॥ कुलटायाम् ॥ त्रपते ऽनया । त्रपूष् ० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥ कुले ॥ कीर्त्तौ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

त्रपाकः । पुं । म्लेच्छविशेषे ॥

त्रपारण्डा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

त्रपिष्ठः । त्रि । तृप्रतमे ॥ अयमेषामतिशयेन तृप्रः । अतिशायने इष्ठन् । प्रियस्थिरेति तृप्रस्य त्रबादेशः ॥

त्रपीयान् । त्रि । तृप्रतरे ॥ अतिशयेन तृप्रः । द्विवचनविभज्येति ईयसुन् ॥ प्रियस्थिरेति तृप्रस्य त्रबादेशः ॥

त्रपु । न । सीसके ॥ रङ्गे ॥ अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव । त्रपूष ० । शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युः ॥

त्रपुकर्कटी । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ इ० रत्न० ॥

त्रपुलम् । न । रङ्गे । राँग इति भाषा ॥

त्रपुषम् । न । कर्कटीप्रभेदे । सुधावासे । सुशीतले । लघुखीरा बालम खीरा इत्यादिभाषा ॥ त्रपुषं लघु नीलञ्च नवं तृट्क्लमदाहजित् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् ॥ तत् पक्व मम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत् । तद्वीजम्मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥

त्रपुषी । स्त्री । कर्कव्याम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रपुः । न ।
त्रपुसम् । न । } रङ्गे ॥

त्रपुसी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥ कर्कव्याम् ॥ लताविशेषे । पीतपुष्पायाम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रयम् । न । त्रितये ॥ त्रयोऽवयवाः अस्य । सङ्ख्याया अवयवे तयप् । द्वि

त्रिभ्यां तस्यायस्या ॥

त्रयी । स्त्री । त्रिवेदाम् । ऋग्यजुःसामाख्यश्रुतित्रये ॥ ब्रह्माऽथपुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम् । सर्गादावृग्भ्यो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ पुरन्ध्याम् ॥ सुमतौ ॥ सोमराजीवृक्षे ॥ भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापिया । त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनीति देवीपुराणम् ॥ त्रितये ॥ टिड्ढेति ङीप् ॥

त्रयीतनुः । पुं । सूर्य्ये ॥ त्रयी तनुर्यस्य ॥

त्रयीधर्म्मः । पुं । त्रय्या विधीयमाने ज्योतिष्टोमादिकर्म्मणि ॥ त्रय्याःधर्मः त्रयीधर्मः ॥

त्रयीमुखः । पुं । ब्राह्मणे ॥ त्रयी मुखे यस्य ॥

त्रयोदशः । त्रि । त्रयोदशानाम्पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

त्रयोदश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १३ । तेरह इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयश्च दश च । व्यधिकाद्दशेति वा । त्रेस्त्रय इति त्रयस् । कत्वोत्वगुणाः ॥

त्रयोदशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वेति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च । सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥

त्रय्यात्मा । पुं । सूर्य्ये ॥ त्रयीआत्मा स्वरूपं यस्य ॥

त्रसम् । न । वने ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ त्रसति । त्रसीउद्वेगे । पचाद्यच् ॥

त्रसनः । त्रि । सन्त्रासयुक्ते ॥

त्रसरः । पुं । तन्तुवायोपकरणविशेषे । सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषा ॥ त्रसनम् । त्रसी० । अरन् ॥

त्रसरेणुः । पुं । परमाणुषट्के । संयुक्ताणुकत्रये ॥ जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत् परमाणुपरिमाणे । ध्वंस्याम् ॥ यथा । जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते । त्रसरेणुस्तु विज्ञेय त्रिंशता परमाणुभिरिति ॥ स्त्री । सूर्यपत्न्याम् ॥

त्रस्तः । त्रि । भीते ॥ चकिते ॥ न । शीघ्रे ॥

त्रस्नुः । त्रि । त्रासशीले । भीरौ ॥ त्रस्यति । त्रसी० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः

क्तः । नेड्वशीतिनेट् ॥

त्राणम् । न । त्रायमाणायामोषधौ ॥ रक्षणे ॥ त्रि । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रैङ् पालने । क्तः । नुदविदेति पक्षेनत्वम् ॥ रक्षके ॥ त्रायते । कर्त्तरिल्युट् वा ॥

त्राणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥

त्रातः । त्रि । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रैङ्० । क्तः । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यामितिपक्षेनत्वाभावः ॥

त्राता । त्रि । पालयितरि ॥ त्रायते । त्रैङ्० । तृच् ॥

त्रान्तः । पुं । त्रावसाने शब्दे ॥ त्रोन्तोयस्य । यथा । यावान् कश्चित् त्रान्तः शब्दोऽयं नपुंसकेतु बोद्धव्यः ॥ यथा । पत्रच्छत्रक्षत्रमित्रकलत्रादयो नपुंसकाः पठ्यन्ते ॥

त्रापुषम् । त्रि । त्रपुणोविकारे ॥ त्रपुजतुनोः षुगित्यण् ॥

त्रायन्ती । स्त्री । वार्षिके । त्रायमाणायाम् । बलभद्रिकायाम् ॥ त्रायं त्राः । संपदादित्वात् क्विप् । त्राम् अयति । इगतौ । शतृप्रत्ययः । उगितश्चेतिङीप् ॥ त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

त्रायमाणः । त्रि । रक्ष्यमाणे ॥

त्रायमाणा । स्त्री । बला इति बहुला इतिच गौडभाषाप्रसिद्धायां देवबलायाम् । वार्षिकौषधौ । त्रायन्त्याम् ॥ अस्यागुणा यथा । शीतत्वं मधुरत्वं गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशित्वमिति राजनिर्घण्टः ॥ त्रायते । त्रैङ्० । शानच् चानश् वा ॥

त्रासः । पुं । भये ॥ त्रसीउद्वेगे । घञ् ॥ मणेर्दोषे ॥

त्रासजिह्मः । त्रि । भयक्लिष्टे ॥ त्रासेन जिह्मः ॥

त्रासदायी । त्रि । भयदातरि । शङ्करे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्रासनः । त्रि । भयावहे ॥

त्रयः । पुं । त्रिसङ्ख्यायाम् । तीनइति भाषा ॥ त्रि । सङ्ख्येये । त्रिसङ्ख्याविशिष्टे ॥ यथा त्रयोदेवाः नतुदेवानां त्रयः ॥ तरति । तॄ० । तरतेड्रिः । त्रयः त्रीन् त्रिभ्यइत्यादिरूपाणि ॥ तिस्रोभार्याः स्त्रिशालाश्च त्रयोभृत्याश्च बान्धवाः । ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च नह्येते मङ्गलप्रदाः इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

त्रिंशः । त्रि । त्रिंशत्तमे । तीसवाँ इति भाषा ॥ त्रिंशतःपूरणः । तस्यपूरणे डट् ॥

त्रिंशकः । त्रि । त्रिंशद्भिःक्रीते ॥ त्रिंश

तित्रिंशद्भ्यां डुवुन्संज्ञायामित्यसं-
ज्ञायामार्हीयेष्वर्थेषु डुवुन् । टि
लोपः ॥

त्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । तीस
इतिभाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयोदश
तः परिमाणमस्य । पङ्क्ति विंशति
त्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात् प्र-
कृतेस्त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः ॥

त्रिंशत्पत्रम् । न । कुमुदे । कैरवे ॥ त्रिंश
त्सङ्ख्यकानिपत्राणि यस्मिन् तत् ॥

त्रिंशांशः । पुं । लग्नस्य त्रिंशदंशे ॥ यथा ।
पञ्चपञ्चाष्टसप्ताब्धिभागा विषमे त्रिंशदंश
काः । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्यु
त्क्रमात्समे ॥ विषमराशौ कुज-
शनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्चपञ्चाष्टसप्त
पञ्चमितास्त्रिंशदंशकाः क्रमात्ज्ञेयाः
। समराशौ व्युत्क्रमात् तेषांविपर्यये
णत्रिंशांशाज्ञेयाः ॥ यथा मेषोविष
मराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौ
मस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्य
न्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमा
रभ्याष्टादशांशपर्यन्तमष्टावंशागुरोः
। ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-
पर्यन्तं सप्तांशाबुधस्य । ततः षड्विंशां
शमारभ्य त्रिंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः-
शुक्रस्य त्रिंशांशाःक्रमात्ज्ञेयाः । मि
थुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् ॥
समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषेप्रथ-
मांशमारभ्य पञ्चांशाभृगोः । ततो
द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशाबुधस्य । त
तोविंशांशपर्यन्तमष्टावंशागुरोः । त
तः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाःशनेः
। ततस्त्रिंशदंशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुज
स्य त्रिंशांशाः ॥ एवंकर्ककन्यावृश्चि-
कमकरमीनेष्वपिबोध्याः ॥

त्रिकम् । न । पृष्ठाधरे । पृष्ठवंशाधोभागे
। कटिभागे ॥ त्रये ॥ त्रिपथसंस्थाने
॥ त्रिफलायाम् ॥ त्रिकटुनि ॥ त्रिम
दे ॥ यथा । गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रि
कत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं निह-
न्त्याशु सर्वरोगहरन्त्वयः ॥ त्रयाणां
सङ्घः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्रा
ध्ययनेष्वितिकन् ॥ तृतीयके ॥ तृ
तीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य । तावति
थं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरणप्र
त्ययस्यच वालुक् ॥ पुं । गोक्षुरे ॥

त्रिककुत् । पुं । त्रिकूटाचले ॥ त्रीणि
ककुत् सदृशानि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिककुब्धामा । पुं । विष्णौ ॥ ऊर्द्ध्वाधो
मध्यभेदेन तिसृणां ककुभां धाम
आश्रयोयः ॥ तिसृणां ककुभांदिशां
समाहार इतिविग्रहे तद्धितार्थोत्त
रपदसमाहारेचेति समाहारे द्विगु
रेकवचनमित्येकवद्भावे सनपुंस-

कमितिनपुंसकत्वेच त्रिककुप् तस्य धाम अधिष्ठानं प्रकाशोवेति। इदञ्च समासान्तमकमेकंनाम । त्रिककुभमितिभाष्यं न विग्रहप्रदर्शकं किन्तुफलितार्थकथनम् ॥

त्रिकटः । पुं । गोक्षुरके ॥

त्रिकटु । न । कटुत्रिके । त्र्यूषणे । व्योषे ॥ विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटुकथ्यते ॥ त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लीपदपीनसान् ॥ त्रयाणां कटूनां मरिचशुण्ठिपिप्पलीनां समाहारः ॥

त्रिकण्टः । पुं । गोक्षुरके ॥ पत्रगुप्ते । स्नुहीप्रभेदे । तिकांटायूहर इतिभाषा ॥ टेंङ्गरा इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । कण्टकत्रये । मिलित बृहत्यादिदमनीदुस्पर्शात्रयरूपे ॥ त्रीणि कण्टकानि यस्य यस्मिन्वा ॥

त्रिकण्टकः । पुं । गोक्षुरकवृक्षे ॥ लघुगर्गमत्स्ये ॥

त्रिकर्म्मकृत् । पुं । इज्याध्ययनदानानां कर्त्तरि ॥

त्रिकशूलम् । न । वातजन्यव्यथाविशेषे ॥ स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नो यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम् । तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥

त्रिका । स्त्री । कूपस्थनेमौ । कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणयन्त्रे ॥ तिस्रो ऽवयवा ऽस्याः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिकन् ॥

त्रिकायः । पुं । सुगते ॥ त्रयःकाया अस्य ॥

त्रिकार्षिकम् । न । मिलितनागराऽतिविषामुस्ताचयरूपे ॥

त्रिकालम् । न । कार्यकालतत्पूर्वापरकालेषु ॥

त्रिकालज्ञः । त्रि । सर्वज्ञे ॥ पुं । बुद्धे ॥ त्रिकालं जानाति । ज्ञा० । आतइतिकः ॥

त्रिकालदर्शी । पुं । मुनौ ॥ त्रि । सर्वज्ञे । भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि ॥ त्रिकालं पश्यति । दृशिर्० । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः ॥

त्रिकालवित् । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । त्रिकालज्ञे ॥ त्रिकालंवेत्ति । विद० । क्विप् ॥

त्रिकूटः । पुं । त्रिककुत्पर्वते । लङ्कापुराधारे । सुवेले ॥ क्षीरोदार्णवतीरवर्त्तिनिशैलविशेषे । यत्र गजेन्द्रो गरुडगामिना श्रीनारायणेनोद्धृतः । अस्यवर्णनं वामनपुराणे द्रष्टव्यम् ॥ न । सामुद्रलवणे ॥

त्रिकूटपर्वतः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

त्रिकूटलवणम् । न । द्रोणीलवणे ॥

त्रिकोणम् । न । लग्नात् नवमपञ्चम स्थानयोः ॥ योनौ ॥ कामरूपपीठे ॥ करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥ त्रि । त्र्यस्रे ॥

त्रिकोणफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

त्रिक्षारम् । न । क्षारत्रये ॥

त्रिक्षुरः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे ॥

त्रिखम् । न । त्रपुषे ॥

त्रिखट्वम् । न । खट्वात्रये ॥ तिसृणां खट्वानां समाहारः ॥

त्रिखट्वी । स्त्री । त्रिखट्वे ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिगङ्गम् । न । तीर्थविशेषे ॥

त्रिगणः । पुं । त्रिवर्गे ॥ त्रयाणांधर्मार्थकामानां गणः ॥

त्रिगर्त्तः । पुं । सुशर्माख्यनृपतेर्देशे । जालन्धरे ॥ तद्देशजे त्रिगर्त्ताः ॥ गणितान्तरे ॥

त्रिगर्त्तकः । पुं । त्रिगर्त्ते ॥ त्रिगर्त्तएव । स्वार्थे कः ॥

त्रिगर्त्ता । स्त्री । कामुकाङ्गनायाम् ॥ घुर्घुरिकायाम् ॥

त्रिगुणम् । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ त्रयो गुणाःसुखदुःखमोहा अस्येतिव्युत्पत्तेः । तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतं पराकृतं भवति ॥ व्यक्ते ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ त्रयाणां गुणानां समाहारः ॥ त्रि । गुणत्रय युक्ते ॥

त्रिगुणा । स्त्री । तुल्यगुणत्रयात्मिकायां प्रकृतौ ॥

त्रिगुणाकृतम् । न । त्रिहल्ये । त्रिःकृष्टक्षेत्रे ॥ त्रिगुणङ्कृतम् । सङ्ख्यायाश्चगुणान्ताया इतिडाच् ॥

त्रिगुणात्मकम् । न । अज्ञाने ॥ गुणाःलोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजोबन्नेष्ववान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथाच कार्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञान मव्याकृतात्मकं त्रिरूपेण त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजस्सत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणा स्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनो रभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ॥ त्रयोगुणा आत्मानो यस्य ॥

त्रिगुणितः । त्रि । त्रिरावृत्तकृते ॥

त्रिजटा । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ सीतापक्षपातिनीयं रावणालये ॥ विल्ववृक्षे ॥

त्रिजातम् । न । समानतया मिलितेषुत्वगेलापत्रेषु ॥ यथा । एलादित्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागन्तु द्वयंवातकफापहमिति ॥

त्रिजातकम् । न । त्रिसुगन्धौ । तुल्येषु त्वगेलापत्रकेषु ॥ एतच्च रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातक मुच्यते ॥

त्रिणता । स्त्री । धनुषि ॥ त्रिषु स्थानेषु नता । पूर्वपदादिति णत्वम् ॥ इत्यमरः ॥

त्रिणाचिकेतः । पुं । अध्वर्युव्रते ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥ त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन तस्मिन् ॥ तद्विद्यान स्तदध्ययन स्तदनुष्ठानवान् वा य स्तस्मिन् ॥

त्रिणेत्रः । पुं । त्र्यम्बके । हरे ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥ त्रीणि नेत्राणि यस्य । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गिरिनद्यादीनांवेति वा णत्वम् ॥

त्रितत्त्वम् । न । तत्त्वानां त्रये ॥ त्रयाणां तत्त्वानां समाहारः ॥

त्रितयम् । न । त्रये ॥ त्रयोऽवयवा अस्य सङ्ख्याया अवयवे तयप् ॥

त्रिदण्डम् । न । चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धे यतेर्दण्डविशेषे ॥ पुं । सन्न्यासाश्रमे ॥ यथा । यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहित स्त्रिदण्ड मुपजीवती

ति विष्णुभागवतम् ॥ त्रयाणां दण्डानां समाहारः ॥ त्रिदण्डमस्त्यस्य । अच् ॥

त्रिदण्डी । पुं । त्रिदण्डधारिणि सन्न्यासिविशेषे ॥ वाङ्मनःकायानां निषिद्धाभिधानासत्सङ्कल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागवति ॥ यथा ह मनुः । वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्ड स्तथैव च । यस्यैते निहितावुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते इति ॥ त्रिदण्डमस्यास्ति । इनिः ॥

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥

त्रिदलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः । पुं । देवे । निर्जरे ॥ तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य सः । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिविभागवत् । त्रिदशयोः सङ्ख्याव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् इति डच् ॥ त्रीन् तापान् दशति । दंश दशने । मूलविभुजादित्वात् कः । पृंनलोप इति वा ॥ जन्मसत्ताविनाशाख्या स्तिस्रो दशाः यस्य । न तु मर्त्यानामिव बाल्ययौवनवार्द्धक्याख्याः ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवमुख्यगणे ॥ व्यधिकास्त्रिंशत्तादृश त्रिदशाः । अधिकास्तद्रूपार्थान्तर्भावेनैकार्थीभावः । ते च अर्का द्वादश रुद्रा एकादश वसवोऽष्टौ विश्वेदेवौ द्वाविति ॥ एकवचि

शब्दस्तन्त्रेणोभयार्थं इतिहृताधिका
रात्त्रिदशाद्व्यच्व्याख्यातः ॥

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥

त्रिदशदीर्घिका । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलस्याम् ॥

त्रिदशवर्त्म । न । नभसि ॥ त्रिदशानां
वर्त्म ।

त्रिदशाचार्य्यः । पुं । जीवे । सुरगुरौ ॥
त्रिदशानाम् आचार्यः ॥

त्रिदशाधिपः । पुं । शक्रे ॥

त्रिदशाध्यक्षः । पुं । विष्णौ ॥ गुणावेशेन
सञ्जातानां तिसृणां दशानां जाग्रदा
दीनां मध्यक्षः स्वामी ॥ त्रिदशानां
देवानां वा अध्यक्षः ॥

त्रिदशायुधम् । न । वज्रे ॥

त्रिदशारिः । पुं । दैत्ये ॥ त्रिदशानाम्
अरिः ॥

त्रिदशालयः । पुं । स्वर्लोके ॥ त्रिदशाना
म् आलयः ॥ सुमेरुपर्वते ॥

त्रिदशावासः । पुं । त्रिविष्टपे । स्वर्गे ॥
त्रिदशानाम् आवासः ॥

त्रिदशाहारः । पुं । अमृते । पीयूषे ॥

त्रिदशेश्वरी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

त्रिदालिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥

त्रिदिनव्रतम् । न । नैमित्तिकव्रतविशे
षे ॥ यथा । खरकुक्कुटकोलांश्च विक्री
यान्तो द्विजातयः । नीचवृत्तिं चरन्तो
पिशुद्ध्येयुस्त्रिदिनव्रतात् ॥ दिनमेकं
निराहारो द्वितीयं कणभोजनः ।
तृतीयन्तु नयेदह्नि स्त्रिदिनव्रतम-
न्विकेइतिकुलार्णवसेतुः ॥

त्रिदिनस्पृक् । पुं । त्र्यहस्पर्शे । अहस्ति
थित्रयस्पर्शने ॥ यथा । त्रिदिनस्पृक्
दिनत्रयस्पर्शनादहः । तत्राहोरा-
त्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयं यदि-
स्पृश्यते तदा त्रिदिनस्पृक् स्यादि
त्यर्थः ॥

त्रिदिवः । पुं । स्वर्गे ॥ त्रयो ब्रह्मविष्णुरु
द्राः दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः । हलश्चे
ति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः ॥
यद्वा । सात्त्विकराजसतामसभेदेन
त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाश-
न्ते वा । इगुपधत्वात्कः ॥ यद्वा तृती
यो द्यौः । घञर्थे कविधानम् । वृत्ति
विषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्व
म् ॥ न । खे । नभसि ॥ सुखे ॥

त्रिदिवा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

त्रिदिवेशः । पुं । देवे । निर्जरे ॥ त्रि
दिवस्य ईशः ॥

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥

त्रिदिवौकाः । पुं । देवे । सुरे ॥

त्रिदृक् । पुं । शिवे । महादेवे ॥ त्रि ।
त्रिनेत्रे ॥

त्रिदोषः । पुं । सन्निपाते ॥ न । वात-

पित्तकफप्रभवे दोषत्रये ॥

त्रिदोषजः । पुं । त्रिदोषजनिते सन्निपातरोगे ॥ अस्य पूर्व्वरूपम् । सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे ॥ सर्व्वदोषप्रकोपजे पूर्व्वं सर्व्वलिङ्गसमावायः । कृतिश्वयितजृम्भानेत्रदाहान्नारुचिसहितानां श्रमादीनां समवायोभवति ॥ * ॥ त्रिरज्वरे वातकफोल्वणेवा त्रिदोषजेवादशमूलमिश्रः । किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिनेवा त्रिवृताविमिश्रः ॥

त्रिधा । अ । त्रिप्रकारे ॥ यथा । त्रिधाकरोति ॥

त्रिधातुः । पुं । गणेशे ॥ न । धातुत्रये ॥

त्रिधामा । पुं । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अग्नौ ॥ मृत्यौ ॥ त्रीणिधामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य सः ॥ न । स्त्री । धामत्रये ॥

त्रिधारकः । पुं । गुण्डतृणे ॥

त्रिधारस्नुही । स्त्री । व्यस्ते । स्नुहीविशेषे ॥

त्रिधाविशेषः । पुं । सूक्ष्मादिविशेषे ॥ यथा । सूक्ष्मामातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधाविशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजानिवर्त्तन्ते ॥ सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजोद्वितीयः महाभूतानितृतीयोविशेषः । तेषांमध्ये सूक्ष्मानियताः मातापितृजानिवर्त्तन्ते कीटान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्तावेति ॥ त्रिप्रकारको विशेषः ॥

त्रिधासर्ग्गः । पुं । भूतादिसर्गे ॥ अष्टविकल्पोदैव स्तैर्य्यग्योनश्चपञ्चधाभवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोयं त्रिधासर्गः ॥ ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्व्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पोदैवः सर्ग्गः । १ ॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इतिपञ्चविधस्तैर्य्यग्योनः सर्गः । २ ॥ मानुष्यश्चैकविधः । ३ ॥ ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्यचतुर्ष्वपिवर्णेष्वविशेषात् ॥

त्रिनयनः । पुं । विषमनयने । शिवे ॥ त्रीणिनयनान्यस्य । क्षुभ्नादिषु चेति निषेधात् पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वाभावः ॥ त्रि । नेत्रत्रयवति ॥

त्रिनयना । स्त्री । उमायाम् ॥ टाप् ॥

त्रिनेत्रः । पुं । शिवे । हरे ॥ त्रीणिनेत्राणियस्य ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥

त्रिनेत्रचूडामणिः । पुं । शशाङ्के । चन्द्रे ॥

त्रिनेत्रा । स्त्री । वाराहीकन्दे ॥ नेत्रत्रययुक्तायाम् ॥

त्रिपञ्च । त्रि । त्रिगुणितपञ्चसु । पञ्च

दशसु ॥

त्रिपञ्चाङ्गम् । न । पञ्चदशसङ्ख्याकाङ्गेषु निदिध्यासनाङ्गिसाधकसाधनविशेषेषु ॥ तानि यथा । यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः ॥ प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ एषां तु लक्षणं स्वस्वस्थाने ज्ञेयं मनीषिभिः ॥

त्रिपताकम् । न । रेखात्रयाङ्कितभाले ॥

त्रिपत्रः । पुं । बिल्वे ॥ न । दलत्रयवति बिल्वपत्रे ॥ यथा । विष्णुरुवाच । ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युतेति वृहद्धर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रकः । पुं । किंशुकवृक्षे । पलाशे ॥

त्रिपत्री । स्त्री । पत्रत्रये ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपथम् । न । त्रिमार्ग्याम् ॥ त्रयाणां पथां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । ऋक्पूरिति समासान्तः । पथः सङ्ख्याव्ययादेरिति क्लीवता ॥

त्रिपथगा । स्त्री । भागीरथ्याम् । गङ्गायाम् ॥ त्रीन् पथो गच्छति । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति वा । गम्लृ० । अन्येष्वपीति डः ॥ यद्वा । त्रिपथेन गच्छति । डः ॥ टाप् ॥ क्षितौ तारयते मर्त्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥

त्रिपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ त्रयः पादा अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्व्वस्येति पादस्यान्त्यलोपः । टाबृचीति टापि भत्वात् पादः पत् ॥ हंसपदीवृक्षे ॥

त्रिपदिका । स्त्री । तिपाई इति प्रसिद्धे आधारविशेषे ॥ अर्घ्यार्थधातुनिर्म्मिते त्रिपादयुक्ते शङ्खादिपात्राधारे ॥

त्रिपदी । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । हंसपद्याम् ॥ हस्तिगात्रबन्धे ॥ त्रिपदी पादबन्धनमिति यादवः ॥ अर्घ्यादिपात्राधारे ॥ त्रयः पादा अस्याः सङ्ख्यासुपूर्व्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीपि भत्वात् पादः पदिति पद्भावः ॥ पादत्रययुक्तायाम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषे । यथा । पञ्चर्ष्टिकान्ता यदियमकान्ता द्वादशपरिणतमात्रा । किन्नरगीतिस्त्वदितिनिवीतिः स्यादिह समाचरणात्रा ॥ स्यपादान्त उदाहृतः ॥ सैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराख्यिका ॥ सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रपदीति परिश्रुता ॥ इति काव्योदयः ॥

त्रिपर्णः । पुं । किंशुके ॥

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ॥

त्रिपर्णिका । स्त्री । कन्दविशेषे । अग्निवल्ल्याम् । कन्दाली ॥

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ वनकार्पास्याम् ॥ पृश्निपर्णीभेदे ॥

त्रिपात्-द् । पुं । विष्णौ ॥ ज्वरे ॥ त्रयः पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपः ॥

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपदीलतायाम् ॥

त्रिपिबन् । पुं । वार्ध्रीणसे ॥ नद्यादौ पयः पिबतोयस्य नीरंजलं स्पृशन्ति कर्णौजिह्वाच । त्रिभिः पिबति । पा॰ । शतृ ॥

त्रिपिष्टपम् । न । स्वर्गे ॥ त्रिदशानांपिष्टपम् । पृषोदरादित्वाद् दशशब्दलोपः ॥ तृतीयं पिष्टपम् त्रिपिष्टपम् । पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते त्रिभागवत् । मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम् ॥

त्रिपिष्टपसद् । पुं । देवतायाम् ॥ त्रिपिष्टपेदिवि सीदतिवर्त्तते । षद्लृ॰ । क्विप् ॥

त्रिपुटः । पुं । सतीनके । खिसारीति प्रसिद्धे कलाये ॥ त्रिपुटोमधुरस्तिक्तस्तुवरोरूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरोरुच्योग्राहकः शीतलस्तथा ॥ किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥ तीरे ॥ तालके ॥ इक्षुभेदे ॥ गोक्षुरे ॥

त्रिपुटा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ त्रिवृदौषधौ ॥ त्रयः पुटा यस्याः ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ रक्तत्रिवृति ॥ स्थूलैलायाम् ॥ देवीविशेषे ॥

त्रिपुटी । पुं । एरण्डे ॥

त्रिपुटी । स्त्री । त्रिवृतायाम् ॥ त्रयाणां पुटानां समाहारे ॥ त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयादिरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपुटीफलः । पुं । एरण्डे ॥ त्रिपुटीफले यस्य ॥

त्रिपुण्ड्रम् । न । भालस्थतिर्यग्रेखात्रितये ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्चत्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥ * ॥ विनाभस्मत्रिपुण्ड्रेण विनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवो न स्यात् तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापिकर्त्तव्यं ललाटे तुत्रिपुण्ड्रक मितिस्मृतिः ॥ मृत्स्नया भस्मना वापित्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटेतिलकं कुर्याद् गायत्र्या वद्धकुन्तल इतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ येषांव पुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्र

णविनाशितम् । श्मशानसदृशंतत्-स्थानमेवं पुण्यकृज्जनैरिति देवी-भागवतम् ॥ अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् । त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥ तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति ॥ त्रयाणां पुण्ड्राणां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिपुण्ड्रकम् । न । त्रिपुण्ड्रे ॥ वक्राः ललाटमाश्रिता भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकमिति हारावली ॥ त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ॥

त्रिपुरः । पुं । असुरविशेषे ॥ न । मयदानवविरचिते कामचारिणि पुरत्रये ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् । तद्धितार्थेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥

त्रिपुरदहनः । पुं । शिवे । हरे ॥

त्रिपुरभैरवी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । श्लेष्मघ्नायाम् । त्रिपुरमालिकेति गौडेषु ख्यातायाम् ॥

त्रिपुरमालिका । स्त्री । मोहिन्याम् । वटपत्रायाम् ॥

त्रिपुरा । स्त्री । चतुर्वर्गप्रदायां परदेवतायाम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्रिदशैरर्च्चिता पुरा । त्रिपुरेति तदा नाम कथितं दैवतैस्तत्र ॥ अपि च । त्रिकोणं मण्डलञ्चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् । मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथारूपत्रयं पुनः ॥ त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये । सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मतेति ॥

त्रिपुरान्तकः । पुं । महेश्वरे । शूलिनि । शिवे ॥ त्रयाणां सुवर्णरौप्यलोहानां मयादिनामकानां दैत्यत्रयाणां वा पुराणि तेषामन्तको नाशकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकः ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः । पात्रादिरिति कश्चित् तन्न । तथासति पञ्चपात्रीतिवत् त्रिपुरीति प्रयोगाभावः स्यात् ॥

त्रिपुरारिः । पुं । सदाशिवे ॥

त्रिपुरी । स्त्री । चेदिपुर्य्याम् । त्रिपुरा इति प्रसिद्धदेशे ॥

त्रिपुषा । स्त्री । कृष्णत्रिवृति ॥

त्रिपुष्करम् । न । ब्रह्मकृततीर्थविशेषे । ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठेषु त्रिषु पुष्कराभिधह्रदेषु ॥ पुं । योगविशेषे ॥ यथा । वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भद्रपादकम् । जाते ऽत्र जारजो योगो

मरणे ऽत्रचिपुष्करइति ॥

त्रिपुष्टः । पुं । राजभेदे । प्राजापत्ये ॥

त्रिपृष्ठः । पुं । त्रयाणांलोकानामुपरिस्थिते सत्यलोके ॥

त्रिफला । स्त्री । हरीतक्यादिफलत्रिके ॥ पथ्याविभीतधात्रीणांफलैः स्यात् त्रिफला समैः । फलत्रिकञ्च त्रिफला सावराच प्रकीर्त्तिता ॥ त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरीसरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् द्विगोरिति न ङीप् ॥

त्रिफली । स्त्री । त्रिफलायाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकम् । न । पायौ ॥

त्रिभङ्गी । स्त्री । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसुवसुकम् वसुविमलतुरङ्गम मतिहृदयङ्गम दूषितभुजङ्गम नृपतिलकम् । त्रिंशद्विकलासं विहितनिवासं सततविलासं हृदयमुदे मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः ॥ यथा । विविधायुधखण्डितसङ्गरपण्डितरथखण्डितपाखण्डभटे चण्डासुरखण्डनि हरपुरमण्डिनि शशधरखण्डनिबद्धजटे । भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयिसुचिरम् गिरिराजनिवासिनि शैलविलासिनि शम्भुविलासिनि देहिवरमिति ॥

त्रिभण्डी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । श्वेतत्रिधारेतिख्यातौषधौ ॥ त्रीन्दोषान्भण्डते । भण्डिपरिभाषणे । कर्मण्यण् । ङीप् ॥

त्रिभद्रम् । न । सुरते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनम् । न । स्वर्गमर्त्त्यपातालात्मके लोकत्रये । त्रिलोक्याम् ॥ त्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिमदः । पुं । मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु ॥

त्रिमदोत्पथः । त्रि । त्रिभिर्मदैरुद्धृते ॥ विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः ॥

त्रिमधुः । पुं । ऋग्वेदैकदेशे ॥ मधुवाताऋृतायतेत्यृक्त्रयवेत्तरि ॥ यथा । त्रिणाचिकेत स्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गविदिति ॥ न । मधुत्रये । मिलितसितामाक्षिकसर्पिःषु ॥ यथा । दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ॥

त्रिमार्गगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रिभि

र्मार्गैर्गच्छतीतिविग्रहः ।

त्रिमार्गी । स्त्री । त्रिपथे ॥ त्रयाणां मार्गाणां समाहारः ॥ ङीप् ॥

त्रिमुकुटः । पुं । त्रिकूटाचले ॥

त्रिमुखः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

त्रिमुखा । स्त्री । बुद्धदेवीविशेषे । मायादेव्याम् । वज्रवाराह्याम् ॥

त्रिमूर्त्तिः । पुं । बुद्धभेदे ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवति ॥ यथा । त्रिमूर्त्तिर्यःसर्गस्थितिविलयकर्माणितनुते । इतिगङ्गेशोपाध्यायः ॥ तिस्रोमूर्त्तयोयस्य ॥ स्त्री । देवीविशेषे ॥ तिस्रोमूर्त्तयोयस्याः । त्रयोब्रह्मादयोवामूर्त्तयो यस्याः ॥ एकमूर्त्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनत्रये । काच्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्रह्मशक्ति मह मानतोस्मिताम् ॥

त्रियष्टिः । स्त्री । चैत्रपर्प्याम् ॥

त्रियामकम् । न । पापे ॥ इतिशब्दमाला ॥

त्रियामा । स्त्री । रात्रौ ॥ त्रयोयामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्द्धयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् ॥ हरिद्रायाम् ॥ यमुनायाम् ॥ नील्याम् ॥ कृष्णत्रिवृतायाम् ॥

त्रियुगः । पुं । यज्ञपुरुषे ॥ कृतयुगेयज्ञाभावात् । कलौछन्नत्वाद्वा ॥

त्रियूहः । पुं । कपिलाश्वे ॥

त्रिरात्रम् । न । रात्रित्रये । तिसृणांरात्रीणां समाहारे ॥

त्रिरुक्तम् । त्रि । विषादादिना त्रिवारोच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेपि द्विस्त्रिरुक्तंनदुष्यति ॥

त्रिरेखः । पुं । शङ्खे ॥ त्रि । रेखात्रयविशिष्टे ॥ तिस्रोरेखायस्यसः ॥

त्रिलवः । पुं । तृतीयांशे ॥

त्रिलवणम् । न । लवणत्रये ॥ यथा । सैन्धवञ्च विडञ्चैव रुचकञ्चतृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रिलवणं वैद्यशास्त्रेनिरूपितम् ॥

त्रिलोकात्मा । पुं । अन्तर्यामिणि ॥ त्रयाणां लोकाना मात्मा ॥

त्रिलोकधृक् । पुं । विष्णौ ॥ त्रीन्लोकान् धारयति इति । धृञ् । क्विप् ॥

त्रिलोकी । स्त्री । स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । द्विगोरितिङीप् ॥

त्रिलोकेशः । पुं । सूर्य्ये ॥ सदाशिवे ॥ त्रयाणां लोकानामीशोऽधिष्ठाता ॥ त्रयोलोका स्सदात्रसाः स्वेषुकर्मसुवर्त्तन्त इतिवा ॥

त्रिलोचनः । पुं । त्र्यम्बके । शिवे ॥ त्रीणि लोचनानि यस्यसः । त्रिषु कालेषु

लोकेषु गुणेषु वेदेषु वा लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदाः वर्णा वा अकारोकारमकाराः लोचनानि यस्य वा ॥

त्रिलोचना । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ बुद्धदेवी प्रभेदे ॥

त्रिलोचनाष्टमी । स्त्री । गौणचान्द्रज्येष्ठस्य कृष्णाष्टम्याम् ॥

त्रिलोहकम् । न । सुवर्णरजतताम्राभिधे धातुत्रये ॥

त्रिलोही । स्त्री । त्रिलोहघटितमुद्राविशेषे ॥

त्रिवर्गः । पुं । धर्मकामार्थेषु ॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः ॥*॥ यथाऽऽनुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥ त्रिफलायाम् ॥ कटुत्रिके ॥ वृद्धिस्थानक्षये ॥ क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ सुनीतौ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकः । पुं । गोक्षुरके ॥ न । त्रिफलायाम् ॥ त्र्यूषणे । कटुत्रिके ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्सु ॥

त्रिवर्षिका । स्त्री । त्रिवर्षायाङ्गवि । त्रिहायण्याम् ॥ त्रीणि वर्षाणि वयो यस्याः सा त्रिवर्षा । ततः स्वार्थे कः ॥

त्रिविक्रमः । पुं । विष्णौ ॥ बलिबन्धनार्थं भूव्योमस्वर्गेषु त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा त्रयो वा विक्रमाः पादन्यासा यस्य सः । त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिविक्रमो जनार्दनः ॥ इति हरिवंशः ॥ त्रींल्लोकान् विशेषेण क्रामति व्यामोति वा । क्रमु० । अच् ॥

त्रिविधः । त्रि । त्रिप्रकारे ॥ तिस्रो विधा यस्य सः ॥

त्रिविधसर्गः । पुं । त्रिधासर्गे ॥

त्रिविष्टपम् । न । स्वर्गे । सुरलोके ॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । विटपपिष्टपविशिपोलपा इति विशेरौणादिकः कपन् प्रत्ययः तस्य तुट् । ब्रश्चेति षत्वम् । हूचेपिष्टपेतिपाठ उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तः । अन्येतु विष्टपेति दन्त्योष्ठादिमेव पठन्ति । युक्तञ्चैतत् । यत्र भ्रमस्य विष्टपमित्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोषेपि विष्टपं भुवनं जगदिति प्रचुरपाठाच्च ॥ तृतीयं विष्टपम् ॥ त्रिभुवने ॥

त्रिविष्टपसद् । पुं । देवे । सुरे ॥

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत् । स्त्री । त्रिवृतायाम् । सुवहायाम् । श्वेतत्रिधारा इति प्रसिद्धौषधौ

॥ श्वेतात्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरु-ष्णासमीरहृत् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ श्वेतकृष्णप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्यामात्रिवृत्ततोहीनगुणा तीव्राविरेचिका ॥ मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी ॥ त्रीन् अवयवान् वृणोति । वृञ् । क्विप् तुक् ॥

त्रिवृता । स्त्री । त्रिवृद्दोषधौ ॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥

त्रिवृत्करणम् । न । तेजोवन्नानां मिश्रीकरणे ॥ तत्प्रकारो यथा । तेजोवन्नानांत्रयाणां मध्ये एकैकंद्विधा समं विभज्यपुनरेकैकभागस्य द्विधाविभागंकृत्वास्वस्वद्वितीयं स्थूलं भागं परित्यज्यान्यदीयस्थूलभागयोरेकैकस्य भागस्यसंयोजनमिति ॥

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् ॥

त्रिवृद्वेदः । पुं । त्रय्याम् । ऋग्यजुःसामात्मके वेदे ॥ प्रणवे ॥ ऋचोयजूंषिचान्यानि सामानि विविधानिच । एषत्रेय त्रिवृद्वेदो योवेदैनं सवेदवित् ॥ आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सगुह्योन्य स्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद सवेदवित् ॥ ऋगात्मनात्रिरावर्त्तते इति त्रिवृत् स चासौवेदश्चेति कर्म्मधारयः ॥

त्रिवेणी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ सा द्विधा । युक्तवेणीमुक्तवेणीतिभेदात् । तत्र प्रयागे युक्तवेणी गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥ दक्षिणप्रयागे मुक्तवेणी गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगात् ॥ दक्षिणप्रयागस्यसीमानिर्णयो यथा । प्रद्युम्नस्य ह्रदाद्याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गतेति ॥

* ॥ सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजवेन हिमालयात् । द्रुतमन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विरहादिव जाह्नवीतिनदियाधिपतिक्ष्माचन्द्रराजस्यसभास्थो वाणेश्वरविद्यालङ्कारः ॥

त्रिवेणुः । पुं । रथमुखस्थेऽवयवविशेषे ॥

त्रिवेदः । पुं । वेदत्रयवेत्तरि ॥

त्रिवेदी । पुं । त्रिवेदज्ञे ॥

त्रिवेदी । स्त्री । वेदत्रये ॥ त्रयाणां वेदानां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥ ऐष्टिकपाशुकसौमिकवैदिकात्रये ॥

त्रिवेला । स्त्री । त्रिवृति ॥

त्रिशक्तिधृक् । पुं । भगवति ॥ त्रिशक्तिर्माया तां धरतीतिविग्रहः ॥

त्रिशङ्कुः । पुं । सूर्य्यवंशीयनृपविशेषे ॥ शलभे ॥ वृषदंशके । मार्जारे ॥ चातके ॥ खद्योते ॥

त्रिशङ्कुजः । पुं । हरिश्चन्द्रनृपे ॥

त्रिशङ्कुयाजी । पुं । विश्वामित्रे ॥

त्रिशरणः । पुं । बुद्धे । जिने ॥

त्रिशर्करा । स्त्री । मिलितगुडोत्पन्नाहिमोत्थामधुरेति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला । स्त्री । वृत्तार्हन्मातृविशेषे । वर्द्धमानमातरि ॥

त्रिशाखपत्रः । पुं । बिल्वे । मालूरे ॥

त्रिशिखः । पुं । राक्षसान्तरे । रावणपुत्रे ॥ बिल्वे ॥ न । त्रिशूले ॥ मण्डलान्तरे ॥ किरीटे ॥ त्रि । शिखात्रयवति ॥

त्रिशिखदला । स्त्री । मालाकन्दे ॥

त्रिशिराः । पुं । ज्वरे ॥ कुवेरे ॥ रावणपुत्रविशेषे ॥ खरसेनापतौ ॥ त्रीणि शिरांसि यस्य ॥

त्रिशीर्षकम् । न । त्रिशूले ॥

त्रिशूलम् । न । अस्त्रविशेषे । त्रिशिखे ॥ त्रयाणां शूलानां समाहारः ॥

त्रिशूली । पुं । शिवे ॥ त्रि । त्रिशूलधारिणि ॥

त्रिशृङ्गः । पुं । त्रिकोणे ॥ त्रिकूटाद्रौ ॥ त्रीणि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिशृङ्गी । पुं । रोहितमत्स्ये ॥

त्रिष्टुप् । स्त्री । एकादशाक्षरायां वृत्तौ ॥

त्रिसन्ध्यः । त्रि । परदेवतायाम् । परमेश्वरे ॥ त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्त्वोऽव्यभिचारेण वर्त्तमानत्वात् ॥

त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पविशेषे । सन्ध्यकुसुमे । फागनिया इति भाषा ॥ पूर्वापरमध्यसन्धौ ॥

त्रिसन्ध्यम् । न । प्राह्णापराह्णमध्याह्ने । त्रिकाले ॥ प्रातः सूर्योदयःकाले । मध्याह्नस्तदनन्तरम् । सायंसूर्यास्तसमय त्रिकालानामयं क्रम इति निर्वाणतन्त्रम् ॥ तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तो वेति पाक्षिकी क्लीवता ॥ पुष्पविशेषे ॥

त्रिसन्ध्या । स्त्री । जपापुष्पे ॥ देवीविशेषे ॥ अस्याः स्थानं कुरुक्षेत्रतीर्थम् ॥

त्रिसमम् । न । समत्रये । समहरीतकीनागरगुडरूपे ॥

त्रिसरः । पुं । कृशरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिसरकम् । न । त्रिवारमधुपाने ॥ त्रयाणां सरकाणां समाहारः । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥

त्रिसवनम् । न । त्रिकाले । त्रिसन्ध्ये ॥

त्रिसामा । स्त्री । नदीविशेषे । महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां स्रवन्त्याम् ॥

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायाम् ॥

त्रिसीत्यम् । न । त्रिःकृष्टक्षेत्रे । त्रिह

ल्ये ॥ त्रिवारं सीतया समितम् । नौ वयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

त्रिसुगन्धि । न । त्रिजातके ॥ त्वगेला पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ॥

त्रिसुपर्णः । पुं । बहृचानां वेदभागे ते षांव्रतेच ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥

त्रिस्रोताऽ । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रीणि स्रोतांसियस्याः ॥ नद्यन्तरे ॥

त्रिहल्यम् । न । त्रिगुणाकृते । तृतीया कृते । त्रिसीत्ये ॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । मतजनहलत् करणजल्पकर्षे ष्वितियत् ॥

त्रिहायणी । स्त्री । त्रिवर्षीयां गवि व्यब्दायाम् ॥ त्रयोहायना यस्याः । दाम हायनान्ताञ्चेतिङीप् ॥ त्रिचतुर्भ्यांहा यनस्येतिणत्वम् ॥ द्रौपद्याम् ॥ यथा । कृतेयुगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरेद्रौपदीछाया तेनकृष्णा-त्रिहायणीति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

त्रुटनम् । न । विच्छेदे । टूटना इति भाषा ॥

त्रुटिः । स्त्री । संशये ॥ लेश । स्वल्पे ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ कालमाने । लवद्वये ॥ द्वयोर्निमेषयोः ॥ त्रुट्यते ऽनेनवा । त्रुटच्छेदने । इगुपधात्किदि तीन् ॥

त्रुटितः । त्रि । छिन्ने ॥

त्रुटिवीजः । पुं । कच्च्याम् ॥ इति शब्दमाला ॥

त्रुटी । स्त्री । त्रुट्यर्थमात्रे ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

त्रेता । स्त्री । द्वितीययुगे । सत्ययुगान न्तरयुगे ॥ अस्यपरिमाणं यथा । त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण विंशत्सहस्राधिकेनच । चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेणच ॥ द्विषड्लक्षपरिमितं पञ्चनवतिसहस्रकम् । त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितमिति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥ तत्रधर्मो यथा ॥*॥ त्रेतायुगे समायातेधर्मःपादोनतां गतः । अल्पक्लेशान्विताल्लोकाःकेचित् केचिद्दयाश्रयाः ॥ विष्णुध्यानरतालोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥ चचाभूमिस्पृशःशूद्राः सर्वेब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्चमहात्मानोवेदवेदाङ्गपारगाः ॥ प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धाजितेन्द्रियाः- । तपोव्रतपरानित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥ कालत्रर्यीतडित्त्वांश्चक्षियःसर्वाःपतिव्रताः । वसुन्धराचशस्याढ्या पुत्राश्चपितृसेविन इतिपाद्मेक्रि

युगसारः ॥ * ॥ अथाद्याया भगवतीजीवानां निष्कृतिं यथा ॥ कृते व्यतीते त्रेतायांदृष्ट्वा धर्म्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्म्मभिर्मर्त्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने ॥ बहुक्लेशकरं कर्म्म वैदिकं भूरिसाधनम् । कर्त्तुं न योग्या मनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः ॥ त्यक्तुंकर्त्तुं नचार्हन्तिसदाकातरचेतसः । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ॥ तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् । लोकानतारयः पापात् दुःखशोकामयप्रदात् ॥ त्वां विना कोऽस्तिजीवानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुरितिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे जगन्मातुःसदाशिवं प्रतिवाक्यम् ॥ त्रीन् भेदानेति । पृ॰ ॥ त्रेताये ॥ एकोत्या दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके अग्नित्रये ॥ त्राणां त्राः सदासम्भुत्राणम् । त्रामिता ॥ यद्वा । त्रायन्तेऽत्राहुतयः । त्राभिरिता । त्रित्वमितेति वा । पृषोदरादिः ॥ त्रीणिइता वा । पृषोदरादित्वादेत्वम् ॥

त्रेतायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूताक्षशब्दितस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्का भवन्ति तस्मिन् ॥ त्रेतासंज्ञकोऽयः ॥

त्रेधा । अ । त्रिधा । त्रिप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थे धा । एधाच्चेति धाप्रत्यये तस्य एधाजादेशः ॥

त्रैककुदम् । न । सौवीराञ्जने ॥

त्रैकाल्यम् । न । कार्यकालतत्पूर्वाऽपरकाले ॥

त्रैगुणिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ त्रिगुणार्थं द्रव्यं त्रिगुणम् । तत् प्रयच्छति त्रिगुणं गृहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । प्रयच्छति गर्ह्यमिति ठक् ॥

त्रैगुण्यम् । त्रि । त्रिगुणात्मके । सकामे ॥ न । त्रिषु गुणेषु ॥ त्रयो गुणा एव । ष्यञ् ॥ गुणत्रयकार्यपुण्यपापव्यामिश्रकर्म्मफलसमाहारलक्षणे संसारे ॥

त्रैगुण्यविपर्य्ययः । पुं । त्रिगुणान्यथात्वे ॥

त्रैगुण्यविषयः । पुं । कर्म्मकाण्डात्मके वेदे ॥ त्रयाणां गुणानां कर्म्म त्रैगुण्यङ् काममूलःसंसारः स एव प्रकाश्यत्वेन विषयो यस्य सः ॥

त्रैदशिकः । पुं । दैवे ॥

त्रैधम् । अ । त्रैविध्ये । त्रिधा ॥ त्रिप्रकारम् । द्वित्र्योश्चधमुञ् ॥

त्रैधर्म्म्यम् । न । हौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रधर्म्मत्रयार्हे ज्योतिष्टोमादिके काम्यकर्म्मणि ॥

त्रैपुरः । पुं । त्रिपुरदेशे । चैद्ये । डाहले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्रैलोक्यम् । न । स्वर्गमर्त्त्यपातालात्म

के लोकत्रये ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः। त्रिलोकम् । तदेव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ॥

त्रैलोक्यविजया। स्त्री। भङ्गायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रैविद्यः । पुं । वेदत्रयवेत्तरि ॥ ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणाः हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रो विद्या यस्य स त्रिविद्यः। स्वार्थे तद्धितः ॥ तिस्रो विद्या वेद। तदधीते तद्वेदेत्यण् वा ॥ याज्ञिके॥ त्रैविद्याख्यव्रते ॥

त्रैविष्टपः। पुं। अमरे। देवे ॥ त्रिविष्टपे वसति। अण् ॥

त्रैष्टुभम् । न। छन्दोविशेषे ॥ त्रिष्टुवेव। स्वार्थेऽण् ॥

त्रोटकी। स्त्री। रागिणीविशेषे ॥

त्रोटिः। स्त्री। कट्फले॥ चञ्च्वाम् ॥ खगान्तरे ॥ मीनविशेषे ॥ त्रोट्यते। त्रुटच्छेदने चु०। अचइः ॥

त्रोटिहस्तः। पुं। पक्षिणि॥ त्रोटिर्हस्तो यस्य सः ॥

त्रोटी। स्त्री। त्रोट्यर्थमात्रे ॥

त्रोत्रम् । न। प्राजने। तोदने। गवादिपशुताडनदण्डे ॥ त्रायते। त्रैङ् पालने। अशित्रादिभ्य इत्रोत्रा विति उत्रः ॥

त्र्यक्षः। पुं। शिवे ॥ त्रीणि अक्षीणि यस्य सः ॥

त्र्यक्षरः। पुं।प्रणवे॥अकारादीनित्रीण्यक्षराणि यस्मिन् ॥ घटके॥ इ०त्रि० ॥

त्र्यङ्कटम् । न। शिक्यप्रभेदे ॥ धौतात्र्यन्याम् ॥

त्र्यङ्कटः। पुं। त्र्यङ्कटे ॥ ईश्वरे ॥

त्र्यङ्गुलम् । न। प्रमाणविशेषे॥ तिस्रोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य। तद्धितार्थेति समासः। द्विगोर्नित्यमितिद्वयसचो लुक्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

त्र्यञ्जनम् । न। कालाञ्जनपुष्पाञ्जनरसाञ्जनात्मकेऽञ्जनत्रये ॥

त्र्यध्वगा। स्त्री। गङ्गायाम् ॥

त्र्यनीका। स्त्री। सेनाविशेषे ॥ त्रयाणामनीकानां समाहारः। अजादेराकृतिगणत्वात् टापाद्विगोरिति प्राप्तो ङीप् बाध्यते ॥

त्र्यब्दा। स्त्री। त्रिहायण्याम् ॥ त्रयोऽब्दाः वयः प्रमाणमस्याः। आर्हीयष्ठक्। तस्याध्यर्द्धेतिलुक् ॥

त्र्यमृतयोगः। पुं। तिथिवारर्क्षात्मकयोगे ॥ नन्दाभौमार्कवारे पवनशतभिषार्द्रान्त्यचित्राग्निमूलासार्पैर्भद्रा-समेता शशिनिभृगुसुते फल्गुयुग्माद्र्युक्तैः। सौम्याहे वैजयास्वान्मृगगुरुहरिभैन्द्राश्वियास्याभिजिद्भिर्जीवे रिक्ताचविश्वादितिमदयविशाखा

नुराधामघाभिः ॥ सौरे पूर्वाधनिष्ठाकरकमलजन्मर्क्षयुक्ता यदिस्याद्योगं चाहुस्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चामृता ख्यं मुनीन्द्राः ॥

त्र्यम्बकः । पुं । महेश्वरे । शिवे ॥ त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य ॥ त्रयाणां लोकानाम् अम्बकः पितेति वा ॥ त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते वा । अबिशब्दे । ओष्ठ्योपधः । कर्मण्यण् । संज्ञायामितिकः ॥ त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदश्च यो यस्येति वा ॥ अम्बनम् अम्बः शब्दः । त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अस्येति वा ॥ त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा । लोकत्रयव्याप्तो हि महेश्वरः ॥

त्र्यम्बकसखः । पुं । कुबेरे ॥ त्र्यम्बकस्य सखा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥

त्र्यम्बका । स्त्री । त्रिलोकजनन्यामाद्यायाम् ॥ सोमसूर्यानलाक्षित्वात् त्र्यम्बकासास्मृता बुधैः ॥

त्र्यहस्पर्शः । पुं । त्रिदिनस्पृशि । तिथित्रयस्पर्शयुक्तेऽहनि ॥

त्र्यहस्पृक् । पुं । वारत्रयेप्येकस्यांतिथौ ॥ तिथिर्वारत्रये चैकात्र्यहस्पृग्समुदाहृतम् ॥ अन्यच्च । एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रमुपोष्यासासदातिथिः ॥

त्र्यहस्पृशम् । न । त्र्यहस्पर्शे ॥ यथा । एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनांत्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्त स्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥ अपि च । एकं दिनं यत्र तिथित्रयं स्पृशेत्तमाहुर्मुनयो ऽवमाख्यम् । एका तिथि स्त्रीणि दिनानि यत्र स्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशन्तु ॥ त्र्यहस्पृशं नामयदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः । विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥

त्र्यहैहिकः । पुं । दिनत्रयनिर्वाहोचितधने ब्राह्मणे ॥ ईहाचेष्टा तस्यां भवम् ऐहिकम् । त्र्यहपर्याप्तम् ऐहिकं धनं यस्य ॥

त्र्याहिकः । त्रि । तृतीयेह्नि भवे ज्वरादौ ॥

त्र्युषणम् । न । त्रिकटुनि ॥ ओषति । उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ॥

त्र्यूषणम् । न । त्र्युषणे । व्योषे ॥ ऊषति । ऊषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् ऊषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ॥

त्वक्क्षीरी। स्त्री शङ्खल्याम्। श्वाविल्लोमनि ॥ क्षीरश्वेतान्यस्यामितिबहुव्रीहौ व र्णादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य नकारादेशे पूर्वपदादिति णत्वम् ॥

त्वः। त्रि। भिन्ने। अन्यस्मिन् ॥ तनो ति। तनु॰। तनोतेरनश्चवः। बा हुलकात् । आगमानित्यत्वात् तुगभावे कल्पितः। केचित्तु चाद्विधमनुव र्तयन्ति ॥

त्वक्कण्डुरः। पुं। व्रणे ॥ इ॰ हा॰ ॥

त्वक्क्षीरम्। न। वंशरोचनायाम् ॥ त्वचोवंशात् क्षीरमस्य ॥

त्वक्क्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

त्वक्छदः। पुं। क्षीरीशवृक्षे । क्षीर कञ्चुकी इतिगौडभाषा ॥

त्वक्पञ्चकम्। न। पञ्चवल्कले ॥ न्य ग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणोवृक्षा स्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥ केचित्तु पारिशस्था ने शिरीषं वेतसंपरे। वदन्तीतिशे षः॥ त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशो थविसर्पजित्। तेषां पत्रं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ विष्टम्भाध्मा नजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम् ॥ पथ्य क्षीरिवृक्षपञ्चकम् ॥

त्वक्पत्रम्। न। वराङ्गके। गुडत्वचि

॥ त्वगिव पत्रं यस्य ॥

त्वक्पत्री। स्त्री। कारव्याम्। हिङ्गुप त्र्याम् ॥

त्वक्पुष्पम्। न। सेंहुवाँ इति प्रसिद्धे किलासरोगे ॥ रोमाञ्चे ॥

त्वक्पुष्पिका। स्त्री। किलासे ॥

त्वक्पुष्पी। स्त्री। किलासे ॥ त्रि। कि लासयुक्ते ॥

त्वक्सारः। पुं। वंशे ॥ गुडत्वचि ॥ र ध्रवंशे ॥ शोणकवृक्षे ॥ त्वक् त्वचिवा सारोऽस्य ॥

त्वक्सारभेदिनी। स्त्री। क्षुद्रचञ्चुवृक्षे

त्वक्सारा। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्सुगन्धः। पुं। नारङ्गे। नारङ्गी इ तिभाषा ॥

त्वक्सुगन्धा। स्त्री । एलवालुकाख्यग न्धद्रव्ये ॥

त्वक्स्वादी। स्त्री। दारुसितायाम् ॥

त्वगङ्कुरः। पुं। रोमाञ्चे ॥

त्वगक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वग्गन्धः। पुं। नारङ्गे ॥

त्वग्जम्। न। रुधिरे ॥ रोमणि ॥

त्वग्दोषः। पुं। कोठरोगे ॥

त्वग्दोषापहा। स्त्री। वाकुच्याम् ॥

त्वग्दोषारिः। पुं। हस्तिकन्दे ॥ इति- राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्। स्त्री। वल्कले ॥ गुडत्वचि। दा

त्वचीनी इतिभाषा ॥ चर्मणि । स्प र्शग्रहणलिङ्गेदेहव्यापिनीन्द्रिये ॥ त्व चति । त्वचसंवरणे । क्विप् ॥ यद्वा । तनोति तन्यतेवा । तनु० । तनो तेरनश्चवः चाच्चिक् प्रत्ययः ॥

त्वचम् । न । त्वचि । चर्मणि ॥ वल्क ले ॥ त्वक्पत्रे ॥ यथा । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पि त्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिना शनम् ॥ हृद्वस्तिरोगवातार्शः क्रिमि पीनसशुक्रहृदिति ॥ प्रशस्तात्वगस्यअ स्ति । अर्शआद्यच् ॥ त्वचति । त्वचसं वरणे । पुंसीतिघः ॥

त्वचनम् । न । संवरणे ॥ त्वचोग्रहणे ॥

त्वचा । स्त्री । त्वचि ॥

त्वचापत्रम् । न । त्वक्पत्रे ॥

त्वचिष्ठः चि । त्वचीयसि । अतिशयत्व ग्विशिष्टे ॥

त्वचिसारः । पुं । वंशे ॥ हलदन्तादि तिसप्तम्या अलुक् ॥

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥

त्वत् । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनो ति । तनु० । तनोतेरनश्चवः । चात् क्विप्तुक् ॥

त्वदीयः । चि । भवदीये ॥ तवायम् । छः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्य न्तस्यत्वदादेशः ॥

त्वद्विधः । चि । त्वत्सदृशे ॥ तवेवविधा प्रकारोयस्य ॥

त्वम्पदलक्ष्यार्थः । पुं । अज्ञानादिव्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहित प्रत्यगानन्दतुरीयचैतन्ये ॥

त्वम्पदवाच्यः । चि । त्वम्पदाभिधे ॥ दे हादिभिः परिच्छिन्नोजीवस्तुत्वम्प- दाभिधः ॥

त्वम्पदवाच्यार्थः । त्रि । अज्ञानादिव्य- ष्टिः । एतदुपहिताल्पज्ञत्वादिविशि ष्टं चैतन्यम् । एतदनुपहितचैतन्य- ञ्च । एतत्त्रयं तप्तायः पिण्डवदेकत्वे नावभासमानं त्वम्पदवाच्यार्थो भ- वति ॥

त्वम्पदाभिधः । पुं । त्वम्पदवाच्ये । जीवे ॥ आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्य यशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबो धः स त्वम्पदाभिधः ॥ त्वम्पद मभि धायस्य ॥

त्वरणम् । न । त्वरायाम् ॥

त्वरा । स्त्री । वेगे । सम्भ्रमे । आवेगे ॥ त्वरणम् । ञित्वरा० । घटादयः- षितइतिषित्वातिदेशात् अङ् । टाप् ॥

त्वरिः । स्त्री । त्वरायाम् । संवेगे ॥

त्वरितम् । न । शीघ्रे ॥ त्वरतेस्म ञि त्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेति क

त्वरि क्तः । त्वष्यम् त्वरसङ्घुषास्वनामिति वेट् ॥ त्रि । तद्विशिष्टे । तरस्विनि ॥ त्वरते । शीतः क्तः ॥ त्वरासञ्जातास्येतिवा । तारकादित्वादितच् ॥ शीघ्रार्थेऽयं क्रियाविशेषणत्वादद्रव्येवर्त्तमानःक्लीवे । यथा । त्वरितं गच्छति । द्रव्यवाचीतुत्रिलिङ्गः । यथा । त्वरितोऽश्वः । उतावलाघोडा इतिभाषा ॥

त्वरितगतिः । स्त्री । पङ्क्तिवृत्तभेदे ॥ त्वरितगतिश्चनजनगैः । यथा । त्वरितगतिर्व्रजयुवति स्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिताप्रमदमितेति ॥

त्वरितोदितः । त्रि । निरक्ते । शीघ्रोच्चारितेवचसि ॥ त्वरितम् उदितः ॥

त्वष्टः । त्रि । तष्टे । तनूकृते । छीला- इतिभाषा ॥ त्वक्ष्यतेस्म । त्वक्षूतनूकरणे । क्तः ॥

त्वष्टा । पुं । देवशिल्पिनि । विश्वकर्मणि ॥ आदित्यविशेषे ॥ तक्षिण । शिल्पिनि । नखातइतिखाती इतिच भाषा ॥ वर्णसङ्करविशेषोयम् । शूद्रागर्भे विश्वकर्मणाऔरसेन जातः । इति ब्र० वै० ब्र० खं० ॥ चित्रानक्षत्रदेवतायाम् ॥ त्वक्षति । त्वक्ष्यते वा । त्वक्षू० । त्वेषतिवा । त्विष० । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इतिसाधुः । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेतितृन् वा ॥

त्वा । अ । वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्वाचप्रत्यक्षम् । न । स्पर्शज्ञाने । त्वगादेःस्पर्शद्वाराबोधे ॥ यथा । अयञ्चानभावे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वादृक् । त्रि । त्वत्तुल्ये ॥

त्वाष्ट्रः । पुं । वृत्रासुरे । त्वष्टुरपत्ये ॥ अपत्येऽण् ॥

त्वाष्ट्रम् । न । चित्रानक्षत्रे ॥ त्वष्टादेवता अस्य । सास्यदेवतेत्यण् ॥

त्वाष्ट्री । स्त्री । संज्ञानामसूर्यपत्न्याम् ॥ क्षुद्ररथे । रथिकायाम् ॥ चित्रानक्षत्रे ॥

त्विट् । स्त्री । शोभायाम् । कान्तौ ॥ वाचि ॥ रुचौ । प्रभायाम् ॥ जिगीषायाम् ॥ व्यवसाये ॥ त्वेषति । त्वेषयत्यनया वा । त्विषदीप्तौ । संपदादित्वात् क्विप् ॥

त्विषा । स्त्री । त्विडर्थे ॥ भागुरिमतेन टाप् ॥

त्विषाम्पतिः । पुं । सूर्ये ॥ अलुक् ॥

त्विषिः । पुं । किरणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्वे । अ ।
त्वै । अ । } वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्सरुः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । आदिनाक टितखच्छुरिकादिग्रहः । मूंठ इति भाषा ॥ त्सरति । त्सरच्छद्मगतौ । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिम-सृजिभ्यउः ॥

त्सरुकः । त्रि । त्सरौकुशले ॥ आक र्षादिभ्यःकन् ॥

थः

थः । पुं । शिलोच्चये । पर्वते ॥ भयर क्षके ॥ व्याधिभेदे ॥ भयचिह्ने ॥ भ क्षणे ॥ न । रक्षणे ॥ मङ्गले ॥ सा-ध्वसे ॥ इतिमेदिनीकरः ॥ थुडेर्डः ॥

थुत्कारः । पुं । निष्ठीवनस्यागानुकर णशब्दे ॥

थूथू । अ । निष्ठीवनस्यागानुकरणश ब्दे ॥ यथा । थूथूकृत्यवमन्ति रध्व गजनैरिति हृक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै । अ । वाद्यानुकरणशब्दविशेषे ॥

थोडनम् । न । संवरणे ॥ थुडसंवृतौ । ल्युट् ॥

दैगोयेयः । पुं । स्रौघेये ॥

दः

दः । पुं । अचले । शैले ॥ दत्ते ॥ खण्ड ने ॥ न । भार्यायाम् ॥ इत्येकाच्च रकोषः ॥ त्रि । दातरि ॥

दंशः । पुं । वनमक्षिकायाम् । डाँस-इतिभाषा ॥ दंशति । दंशदशने । अच् ॥ वर्मणि ॥ मर्मणि ॥ दोषे ॥ खण्डने ॥ भुजगक्षते ॥ दंशने ॥ द न्तइति हेमचन्द्रः ॥

दंशकः । पुं । दंशे ॥ त्रि । दंशनक-र्त्तरि ॥

दंशनम् । न । दंशे । दन्तेन खण्डने । काटखानाइति काटना इतिचभाषा ॥ कवचे । वर्मणि ॥ दंश्यतेऽनेन । द शिदंशनस्पर्शनयोः । करणेति ल्युट् ॥

दंशभीरुः । पुं । स्त्री । कासरे । म-हिषे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः । पुं । शिग्रौ ॥

दंशितः । त्रि । कवचाचिते । धृतसन्ना हे । वर्म्मिते ॥ दष्टे ॥ दंशःसञ्जातो ऽस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । दंश्यते स्म । दशि० क्तः ॥

दंशी । मशड़ इतिख्याते क्षुद्रदंशे ॥ दंश

ति । दंश० । अच् । गौ० ङीष् ॥

दंष्ट्रा । स्त्री । दन्तविशेषे । दाढायाम् । दाढ इति भाषा ॥ दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्ते चतस्रश्चतस्रोदन्तविशेषा दंष्ट्राः । द्विगुणीकृतादन्तावलिरिति भावप्रकाशः ॥ दश्यतेऽनयेत्यर्थं दाम्नीशसयुयुजेत्यादिनाकरणेष्ट्रन् । टाप् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठादनित्यःषित्वांङीष् ॥

दंष्ट्रालः । पुं । शूकरे ॥

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढिकायाम् ॥

दंष्ट्री । पुं । घृष्टौ । शूकरे ॥ सर्पे ॥ त्रि । दंष्ट्राविशिष्टे ॥ यथा दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन् स्वर्गं न संशयः । इत्यग्नि पुराणम् । प्रशस्ता दंष्ट्रास्ति अस्य । व्री०इनिः ॥

दकन् । न । दाशिणि । जले ॥

दक्षः । पुं । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जाते प्रजापतिविशेषे । ततएव मैथुनेन प्रजा जाताः ॥ ताम्रचूडे । कुक्कुटे ॥ मुनिविशेषे ॥ हरवृषे ॥ वृक्षविशेषे ॥ त्रि । चतुरे । बालव्येषु कर्त्तव्येषुवोपस्थितेषु सद्यएवतानुष्ठातुंच समर्थे । शिक्षिते । अनलसे ॥ दक्षते । दक्षवृद्धौ शीघ्रार्थेच । पचाद्यच् ॥

दक्षकन्या । स्त्री । भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ दक्षस्यप्रजापतेः कन्या ॥ ताःपञ्चाशत्सङ्ख्यकाः वह्निपुराणे गणभेद नामाध्याये प्रसिद्धाः ॥

दक्षजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ दक्षाज्जाता । पञ्चम्यामितिडः ॥

दक्षजापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥

दक्षता । स्त्री । क्षिप्रकारित्वे ॥

दक्षसावर्णिः । पुं । नवमे मनौ । भाविषु सप्तमनुषु द्वितीये ॥

दक्षसुतः । पुं । देवे ॥

दक्षा । स्त्री । भूमौ ॥

दक्षाध्वरध्वंसकः । पुं । शिवे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरस्य ध्वंसकः ॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत् । पुं । हरे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरध्वंसंकरोति । कृञ्० । क्विप् । तुक् ॥

दक्षाय्यः । पुं । गरुडे ॥ गृध्रे ॥ दक्षते । दक्ष० । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ॥

दक्षिणः । त्रि । दक्षिणोद्भूते ॥ सरले ॥ परच्छन्दानुवर्त्तिनि । पराभिप्रायवर्त्तिनि ॥ अपसव्ये । अवामे ॥ दक्षे ॥ औदार्यवति ॥ पुं । चतुर्धापत्यन्तर्गतपतिविशेषे ॥ सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण इति लक्षणात् ॥ दक्षते । दक्ष० ।

हृद्दक्षिणाभ्यामिनन् ॥

दक्षिणकालिका । स्त्री । आद्यायांशक्तौ ॥

दक्षिणतः । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वसत्यागतो वा । कालेदक्षिणर्नास्ति । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति स्वार्थेऽतसुच् ॥

दक्षिणतारम् । न । दक्षिणतीरे ॥

दक्षिणमार्गः । पुं । पितृयाणे । गतागतलक्षणे कर्मिणांमार्गे ॥ यथोक्तमीशोपनिषद्भाष्ये । निर्विशेषोहंदक्षिणेनमार्गेण गतागतलक्षणेनेति ॥

दक्षिणसिन्धुः । पुं । भैमतीर्थविशेषे ॥

दक्षिणस्थः । पुं । सारथौ ॥ त्रि । दक्षभागस्थिते ॥ दक्षिणे तिष्ठति । स्था० सुपीतिकः ॥

दक्षिणा । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वसति रमणीयं वा । दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणादिग्वा । दक्षिणादाजिति स्वार्थे आच् ॥ दक्षिणाहि इत्यर्थे ॥

दक्षिणा । स्त्री । अवाच्यांदिशि । याम्यदिशि ॥ यज्ञादिविधिदाने ॥ यज्ञपत्न्याम् ॥ यथा । दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्रपूजिता । ययाविनाहिविश्वेषु सर्वं कर्महिनिष्फलमिति भागवते ९ स्कन्धे १ऽध्यायः ॥ प्रतिष्ठायाम् ॥ देव्यन्तरे ॥ रुचिप्रजापतेस्तनयायाम् ॥ परिक्रयद्रव्ये ॥

नायिकाविशेषे ॥ यथा । या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके । नमुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैरितिश्रीधरस्वामी ॥

दक्षिणाग्निः । पुं । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञाग्निविशेषे ॥ दक्षिणाग्नेर्हि योनिविकल्पः । यतोवैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वानीयते ॥ दक्षिणोऽग्निः । दिक्संख्ये संज्ञायामितिसमासः ॥

दक्षिणाचलः । पुं । मलयपर्वते ॥

दक्षिणाचारः । पुं । वामेतराचारे ॥ यथा । स्वधर्मनिरतोभूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् । सएवदक्षिणाचारः शिवोभूत्वा शिवांयजेदित्याचारभेदतन्त्रम् ॥ यच । चतुर्मकाराःसन्त्येवपञ्चमोविजयारस इतिकश्चित् ॥

दक्षिणात् । अ । दिशि ॥ देशे ॥ काले ॥ वसत्यागतो रमणीयं वा ॥ दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणस्याः दक्षिणा वा । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥

दक्षिणापथः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । एतेगच्छन्तिबहवःपन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमृक्षवन्तञ्चसमतिक्रम्यपर्वतमितिमहाभारते नलोपाख्यानम् ॥

दक्षिणापथजन्मा । पुं । जातिविशेषे ॥

यथा ॥ दक्षिणापथजन्मानःसर्वेनर वरान्धकाः । गुहाःपुलिन्दाःशवराश्चुचुकामद्रपैःसह ॥ उत्तरापथजन्मानःकीर्त्तयिष्यामितानपि । यैनकाम्बोजगान्धाराःकिरातावर्वरैः सह ॥ एतेपापकृतस्तातचरन्ति पृथिवीमिमामिति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

दक्षिणापथदेशः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । तथापरेजनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्या स्तथैवच ॥ सेतुकामुखकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः ।न वराष्ट्रमाहिषकाः कलिङ्गाश्चैवसर्वशः ॥ कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भादण्डकैः सह ॥ कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसा स्तापसैःसह । तथातैत्तिरका श्चैव सर्वेकारस्करास्तथा ॥ नासिकाद्याश्चयेचान्ये येचैवान्तरनर्मदाः।भानुकच्छाः समाहेयाः सहसारस्वतैस्तथा ॥ कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्वुदैः सह । इत्येतेअपरान्ताश्शृणुयेविन्ध्यवासिनः ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

दक्षिणामुखः ।पुं । दक्षिणादिगभिमुखे ॥ यथा । अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । न जीवत् पितृकः कुर्यात् कृतेच पितृहा भवेत् ॥

दक्षिणामूर्त्तिः । पुं । परशिवे ॥ मौक्षच्छायमहावटद्रुमतटे योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोदीक्ष्यमाणाननम् । मुद्रां तर्कमयीं दधान ममलं कर्पूरगौरं शिवं ह्वयन्तः कलये स्फुरन्त मनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम् ॥ चित्रंवटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा । गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तुच्छिन्नसंशयाः ॥

दक्षिणायनम् । न । देवानांरात्रौ । कर्कटेऽर्कसङ्क्रमे। श्रावणादिषट्सु मासेषु ॥ माघादिमासयुग्मैस्तुऋतवः षट् क्रमादितः । उत्तरायणमाद्यैस्तै स्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम्॥ याम्यायनेयस्य भवेत् प्रसूतिः शठः कठोरः पिशुनस्वभावः । चतुष्पदाढ्यः कृषिमानहंयु र्वीचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥

दक्षिणारुः । पुं । व्याधकर्तृकदक्षिणाङ्गकृतव्रणे मृगे । दक्षिणेर्मणि ॥ दक्षिणे अरुरस्य॥

दक्षिणार्हः । त्रि । दक्षणीये॥ दक्षिणामर्हति। अर्हपूजायाम् । अर्हद्व्यच्॥

दक्षिणावर्त्तः । त्रि । दक्षिणे आवर्त्तविशिष्टे ॥

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

दक्षिणाशापतिः । पुं । यमे । वैवस्वते । धर्म्मराजे ॥ दक्षिणाशायाः पतिः ॥

दक्षिणाहि । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ दक्षिणात् । आहिचदूरे इ तिस्वार्थे आहिर्दूरे चेदवधिमान् । वसति रमणीयंवा ॥

दक्षिणीयः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति छः । तस्य ईयादेशः ॥

दक्षिणेन । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । दक्षिणेन वसति रमणीयं वा ॥

दक्षिणेर्म्मा । पुं । दक्षिणारौ । क्षत मृगे ॥ दक्षिणे ईर्मं व्रणमस्य । दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगइति अनिजन्तःसाधुः ॥

दक्षिण्यः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति-यत् ॥

दगार्ग्गलम् । न । निस्तोयदेशे जलोपलब्धिज्ञाने ॥ तं निरूपयति वराहमिहिरः । तत्रादौ प्रयोजनप्रदर्शनार्थं माह । धर्म्यं यशस्यञ्च वदाम्यतोऽहं दगार्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः ॥ एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधा विशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णताञ्च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेवम् ॥ २ ॥ सिरानामानि ॥ पुरुहूतानलयमनिऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशांपतयः ॥ दिक्पति संज्ञाचशिरा नवमीमध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योन्याः शतशो विनिसृतानामभिः प्रथिताः ॥ पातालादूर्द्ध्वसिरा शुभा चतुर्दिक्षु संस्थितायाश्च । कोणदिगुत्थानशुभाः सिराः निमित्तान्यथोवक्ष्ये ॥ ५ ॥ * ॥ यदिवेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभि स्ततःपश्चात् । सार्द्धेपुरुषे तोयं वहति सिरा पश्चिमातञ्च ॥ चिह्नमपथ्यर्द्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथमृत्पीता । पुटभेदकश्चतस्मिन् पाषाणो भवति तोयमतः ॥ ७ ॥ जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः सिराऽधोनरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिकापाण्डुराचपुरुषेत तोऽत्रमण्डूकः ॥ ८ ॥ जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीकोयदिभवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वेसलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ अर्द्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः । मृद्भवतिचात्रनीला दीर्घं कालंचबहुतोयम् ॥ १० ॥ पश्चादुदुम्बरस्यत्रिभिरेवकरै र्नरद्वयेसार्द्धे । पुरु

षेसितोऽहिरष्णाञ्जनोपमोऽधःसि
रामुजला ॥ ११ ॥ उदगर्जुनस्य दृश्यो
वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः ।
त्रिभिरम्बु भवति पुरुषै स्त्रिभिरर्द्धस
मन्वितैः पश्चात् ॥ श्वेतागोधाऽर्द्धन
रे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पी
ता सिता ससिकता ततोजलं नि
र्द्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥ वल्मीकोप
चितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथित
करैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादुजलं
भवति चाशोष्यम् ॥ रोहितमत्स्यो
ऽर्द्धनरे मृत्कपिला पाण्डुरा ततः पर
तः । सिकता सशर्करेटाः क्रमेणप
रतो भवन्त्यम्भः ॥ १५ ॥ पूर्वेणयदि
वदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात्
। पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेतागृहगो
धिकाऽर्द्धनरे ॥ १६ ॥ सपलाशावद
रीचेद्दिश्यपरस्यां ततोजलं भवति
। पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्रचदुण्डु
भश्चिह्नम् ॥ १७ ॥ विल्वोदुम्बरयोगे
विहायहस्तत्रयन्तुयाम्येन । पुरुषैस्त्रि
भिरम्बुभवेत् कृष्णोऽर्द्धनरेचमण्डूकः
॥ १८ ॥ काकोदुम्बरिकायां वल्मी
कोदृश्यते सिरातस्मिन् । पुरुषत्रये
सपादे पश्चिमदिक्स्थावहति सा
च ॥ आपाण्डुपीतिकामृद्गौरसव-
र्णो भवतिपाषाणः । पुरुषेऽर्द्ध कुमु

दनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति ॥
२० ॥ जलपरिहीनेदेशे वृक्षः का
म्पिल्यको यदा दृश्यः । प्राच्यांहस्त
त्रितयेवहति सिरा दक्षिणा प्रथमम्
॥ मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोता दृ
श्यते ततस्तस्मिन् । हस्तेजगन्ध-
को मत्स्योजलमल्पञ्च सक्षारम् ॥
२२ ॥ श्योनाकतरोरपरोत्तरेसिरा
द्वौकरावतिक्रम्य । कुमुदानामसिरा
सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥ २३ ॥
आसन्नोवल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभी
तकस्य यदि । अध्यर्द्धेभवतिसिरा पु
रुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २ ॥ त
स्यैवपश्चिमायांदिशिवल्मीको यदा
भवेद्धस्ते । तत्रोदग्भवतिसिरा चतु
र्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ श्वेतोविश्व
म्भरकः प्रथमेपुरुषेतु कुङ्कुमाभो
ऽश्मा । अपरस्यां दिशिचसिरानश्य
तिवर्षत्रयेतीते ॥ २६ ॥ सकुशः सितए
शायां वल्मीको यत्रकोविदारस्य ।
मध्येतयोर्नरैरर्ध पञ्चमैस्तोयमक्षो
भ्यम् ॥ प्रथमेभुजगः कमलोदरस
न्निभो महीरक्ता । कुरुविन्दःपाषा
णश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥ २८ ॥
यदिभवति सप्तपर्णो वल्मीकवृत
स्तदुत्तरेतोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्च
भिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि ॥ पुरु

षार्द्धेनतुहरितो दर्दुरोहरितालस-
न्निभाभूश्च। पाषाणोऽथनिकाथ:सौ-
म्याचसिरा शुभाम्बुवहा ॥ ३० ॥ सर्वे-
षांदचाणा मध:स्थितो दर्दुरोयदादृ-
श्य:।तस्माद्धस्तेतोयं चतुर्भिरर्द्धाधि-
कै:पुरुषै: ॥ पुरुषेतुभवति नकुलो
नीलास्ततु पीतिकाततःश्वेता। दर्दु
रसमानरूप: पाषाणोदृश्यते तत्र
॥ ३२ ॥ यद्यहिनिलयोदृश्यो दक्षि
णत: संस्थित:करञ्जस्य। हस्तद्वयेतु
याम्ये पुरुषत्रितये सिरासार्द्धे ॥ उद
गन्धा स्वादुजला हरितोश्माधस्तत
स्तोयम्। पुरुषार्द्धे कच्छपक: प्रथमं
पूर्वा सिरोद्भिद्यते तत्र ॥ उत्तरत
श्च मधूका दहिनिलय: पश्चिमेतत
स्तोयम्। परिहृत्य पञ्चहस्तान् नव
चाष्टौ पौरुषान् प्रथमम् ॥ अहि
राज: पुरुषेऽघोधूम्राधात्री कुलत्थ
वर्णोश्मा। माहेन्द्रे भवति सिरा वह
तिसफेनं सदातोयम् ॥ ३६। वल्मी
क:स्निग्धो दक्षिणे सकुभदूर्वश्वेत् ति
लकस्य। पुरुषै: पञ्चभिरम्भोदिशि
वारुण्यांसिरापूर्वा ॥ ३७ ॥ सर्पावा
स:पश्चाद्वल्मीका दक्षिणे कदम्बस्य।
परतोहस्तत्रितयात्षड्भि: पुरुषैस्तु
रीयोनै: ॥ कौवेरीचात्रसिरा वह
तिजलं लोहगन्धिचाच्छोभ्यम्। कन

कनिभोमण्डूकोनरमाचेद्वृत्तिकापी
ता ॥ ३९ ॥ वल्मीकसंवृतोयदि
तालोवाभ्भवति नारिकेलोवा। पश्चा
त् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्च तुर्भि:सिराया
म्या ॥ ४० ॥ याम्येनकपित्थस्याहिसं
श्रयश्चे दुदग्जलं वाच्यम्। सप्तपरि
हृत्यकरान् खात्वापुरुषान् कर्बुरा
पुटभिद्॥ अश्मन्तकस्यवामे वदरीवा
दृश्यतेहिनिलयोवा। षड्भिरुदग
स्यकरै: सार्द्धेपुरुषत्रये तोयम् ॥
कूर्म:प्रथमे पुरुषे पाषाणोधूसर:
ससिकतास्ततु। आदौचसिरायाम्या
पूर्वोत्तरतो द्वितीयाच ॥ ४२ ॥ वा
मेनहारिद्रतरो र्वल्मीकश्चेज्जलं
भवतिपूर्वे। हस्तत्रितयेसत्र्यंशै: पु-
म्भि:पञ्चभिर्भवति ॥ नीलोभुजगो
दृश्योम्हत्पीतामरकतोपमश्चाश्मा
। कृष्णाभू:प्रथमं वारुणीसिरादक्षि
णेनान्या ॥ ४४ ॥ जलपरिहितेदे
शेऽनूपजानिदृश्यन्ते निमित्तानि।
वीरणदूर्वामृदवो यत्रतु तत्रजलं
पुरुषे ॥ भार्गीत्रिवृतादन्ती सूकर
पादीच लक्ष्मणाचैव। नवमालिका
च हस्तद्वयेऽम्बुयाम्येत्रिभि: पुरुषै:
॥ ४६ ॥ स्निग्धा: प्रलम्बशाखावाम
नविकटद्रुमा:समीपजला: । सुषि
राजर्जरपत्रारूक्षाश्चजलेनसन्त्यक्ता:

॥ ४७ ॥ तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः । पिण्डारशिरीषकाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिबलाः ॥ एतेयदिसुस्निग्धेर्वल्मीकैःपरिवृतास्ततस्तोयम् । हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्द्धेनचरणेन ॥ ४९ ॥ अतृणेसतृणायस्मिन्सतृणेतृणवर्जितामही यत्र । तस्मिन्सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वाधनंवास्मिन् ॥ ५० ॥ कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेम्भस्त्रिभिःकरैःपश्चात् । खात्वापुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तंधनंवास्यात् ॥ ५१ नदतिमहीगम्भीरं यस्मिंश्चरणाहताजलं तस्मिन् । सार्द्धै स्त्रिभिर्मनुष्यैः कौवेरीतत्र च सिरास्यात् ॥ ५२ ॥ वृक्षस्यैकाशाखा यदिविनताभवति पाण्डुरावास्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषंखात्वा ॥ ५३ ॥ फलकुसुमविकारोयस्यतस्यपूर्वेसिरात्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधःक्षितिःपीता ॥ ५४ ॥ यदिकण्टकारिकाकंटकैर्विनादृश्यतेसितैः कुसुमैः । तस्यास्तलेम्बुवाच्यं त्रिभिर्नरैरर्द्धपुरुषैश्च ॥ ५५ ॥ खर्जूरीद्विशिरस्कायत्रभवेज्जलविवर्जितेदेशे । तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि ॥ ॥ ५६ ॥ यदिभवतिकर्णिकारःसितकुसुमःस्यात्पलाशवृक्षोवा । सव्येन तत्रहस्तद्वयेम्बु पुरुषद्वये भवति ॥ ५७ ॥ यस्यामूष्माधात्र्यां धूमोवातत्र वारिनरयुगले । निर्देष्टव्याचसिरामहतातोयप्रवाहेण ॥ ५८ ॥ यस्मिन्क्षेत्रोद्देशेजातंसस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरानरयुगेतत्र ॥ ५९ ॥ * ॥ इतिजाङ्गलानूपयोर्जलपरिज्ञानम् ॥ * ॥ अथमरुभूमौ सिराविज्ञानम् ॥ मरुदेशेभवतियथासिरायथातथाऽतःपरंप्रवक्ष्यामि । ग्रीवाकरभाणामिव भूतलसंस्थाःसिरायान्ति ॥ ६० ॥ पूर्वोत्तरेणपीलोर्यदिवल्मीको जलं भवतिपश्चात् । उत्तरगमनाचसिरा विज्ञेयापञ्चभिः पुरुषैः ॥ चिह्नंदर्दुरमादौ मत्स्यकपिलातत्परं भवेद्धरिता । भवतिचपुरुषे ऽधोऽश्मातस्यतलेम्भो विनिर्देश्यम् ॥ ६२ ॥ पीलोरेव प्राच्यां वल्मीको ऽतोर्द्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशियाम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः ॥ प्रथमेपुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्तिश्च । दक्षिणतोवहतिसिरा सक्षारं भूमिपानीयम् ॥ ६४ ॥ उत्तरतश्च करीरस्याहिगर्हंदक्षिणेजलं स्वादु । दशभिः पुरुषे र्ज्ञेयंपुरुषेपीतोऽश्ममण्डूकः

॥ ६५ ॥ रोहीतकस्य पश्चाद्विवास स्य त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादशपुरुषान् खात्वा सवारापश्चिमेन सिरा ॥ ६६ ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमेसिराहस्ते । खात्वाचतुर्दशनरान् कपिलागोधानरे प्रथमे ॥ ६७ ॥ यदिवासुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वयेतुयाम्ये पञ्चदशनरावसाने ऽम्बु ॥ चारं पयो ऽत्र नकुलोऽर्द्धमानवे ताम्रसन्निभश्मात्रा । रक्ताच भवतिवसुधा वहतिसिरा दक्षिणातत्र ॥ ६८ ॥ वदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौचेद्विनापिवल्मीकम् । हस्तत्रये ऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवै र्भवति ॥ सुरसं जलमादौदक्षिणासिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मत्कुणो ता वृश्चिकोऽर्द्धनरे ॥ ६९ ॥ सकरीरा चे द्वदरी त्रिभिःकरैः पश्चिमेन तन्नाम्भः । अष्टादशभिः पुरुषै रैशानीवहुजलाचसिरा ॥ ७० ॥ पीलुसमेतावदरी हस्तत्रयसम्मितेदिशिप्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोघ्यमम्भो ऽत्रसचारम् ॥ ७१ ॥ ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्रककुभविल्वौवा । वाहुद्वयेऽम्बु पश्चात् नरैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७२ ॥ वल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वाश्च कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति । कूपोमध्येदेयो जलमत्रनरैक विंशत्या ॥ ७३ ॥ भूमिः कदम्बकयुता वल्मीकोयत्रदृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेनयाम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या ॥ ७४ ॥ वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादपो यदाभवति । नानावृक्षैःसहित स्त्रिभिर्जलं तत्रवक्तव्यम् ॥ हस्तचतुष्के मध्या त्षोडशभिश्चाङ्गुलैश्चदग्वारि । चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वाश्माधः सिराभवति ॥ ७६ ॥ ग्रन्थिप्रचुरायस्मिन् शमीभवेदुत्तरेण वल्मीकः । पश्चात् पञ्चकरान्ते शतार्द्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ ७७ ॥ एकस्थाः पञ्चयदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिराप्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥ ७८ ॥ सपलाशायत्रशमी पश्चिमभागेऽम्बुमानवैः षष्ट्या । अर्द्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुकापीतमृत् परतः ॥ ७९ ॥ वल्मीकेन परिवृतः श्वेतोरोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेणहस्तमात्रे सप्तत्यामानवैरम्बु ॥ ८० ॥ श्वेताकण्टकवहुला यत्रशमी दक्षिणेनतत्रपयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याद्विर्नरार्द्धे च ॥ ८१ ॥ * ॥ अत्र विशेषः ॥ मरुदेशेयच्चिह्नं न जाङ्-

लेतैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतस
पूर्वं येपुरुषा स्ते मरौद्विगुणाः ॥
८२ ॥ जम्बूत्त्रिवृत्तामौर्वीशिशुमारी
सारिवाशिवाश्यामा । वीरुधयो वा
राहीज्योतिष्मतीगरुडवेगाच ॥ सू
करिकामाषपर्णीव्याघ्रपदाचेतियद्य
हेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रि-
भिः करैस्त्रिपुरुषेतोयम् ॥ एतदनू
पेवाच्यंजाङ्गलभूमौतु पञ्चभिः पुरु
षैः । एतैरेवनिमित्तै र्मरुदेशे सप्त
भिः कथयेत् ॥ ८५ ॥ एकनिभायत्र
मही तृणतरुवल्मीकपरिहीना ।
तस्यां यत्रविकारोभवति धरित्र्यां ज
लं तत्र ॥ ८६ ॥ यत्रस्निग्धा निम्ना स
वालुका सानुनादिनी वास्यात् । त
त्राद्धपञ्चकैर्वारि मानवैः पञ्चभि-
र्यदिवा ॥ ८७ ॥ स्निग्धातरूणांयाम्ये
नरै श्चतुर्भि र्जलं प्रभूतञ्च । तरुग
हने अपिविकृतो यस्तस्मात् तद्वदे
व वदेत् ॥ ८८ ॥ नमतेयत्रधरित्री
सार्द्धे पुरुषेम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा
वायत्रविनालयेनवह्वोम्बु तत्रापि ॥
८९ ॥ उष्णाशीताचमहीशीतोष्णा
म्भस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्म्म
त्स्योवावल्मीकोवाचतुर्हस्तात् ॥ ९०
॥ वल्मीकानांपङ्क्त्या यद्येकोभ्यु
च्छ्रितसिरा तदधः । शुष्यति नरो

हते वा सस्यं यस्याम्बतत्राम्भः ॥ ९१
॥ एतज्जाङ्गलानूपे ॥ * ॥ न्यग्रोध
पलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं त
दधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वत्वा
च्यं सिराचोदक् ॥ ९२ ॥ * ॥ अथ
कूपलक्षणम् ॥ आग्नेयेयदिकोणे ग्रा
मस्यपुरस्य वाभवेत् कूपः । नित्यं
सकरोतिभयं दाहञ्च समानुषं प्रायः
॥ नैर्ऋतकोणे बालक्षयञ्च वनिताभ
यञ्चवायव्ये । दिक्त्रयमेतत् त्यक्त्वा
शेषास्तुशुभावहाः कूपाः ॥ ९४ ॥ *
॥ सारस्वतेनमुनिना दगार्गलं यत्
कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमे
तद् वृत्तैरपिमानवं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥
स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो नि-
श्छिद्रपत्रा श्च ततःसिरास्ति । पद्म
क्षुरोशीरकुलाः सगुन्द्राः काशाः कु
शावा नलिका नलोवा ॥ खर्जूरज
म्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्वितावा
द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छत्रेभनागाः शतप
त्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवा
राः ॥ विभीतकोवा मदयन्तिकावा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रये ऽम्भः ।
स्यात् पर्वतस्योपरिपर्वतोन्य स्तत्रा-
स्ति मूलेपुरुषत्रयेऽम्भः ॥ ९८ ॥ या
मौञ्जीयैः काशकुशैश्चयुता नीला-
चमृद् यत्रसशर्कराच । तस्यां प्रभूतं

मुरसम्बतोयं कृष्णाचरक्ताच तथैव
सृष्टै ॥ ९९ ॥ * ॥ अथभूगुणाः ॥ स
शर्करा ताम्रमहीकषायं चारं धरि
त्रीकपिला करोति। आपाण्डुरायां
लवणं प्रदिष्टं मिष्टंपयोनीलवसुन्ध
रायाम् ॥ १०० ॥ शाकाश्वकर्णार्जुन
विल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपा
श्च। छिद्रैश्चपत्रैर्द्रुमगुल्मवल्ल्योरूक्षा
श्चदूरेम्बु निवेदयन्ति ॥ १ ॥ सूर्याग्नि
भस्मोष्ट्रखरा ऽनुवर्णा या निर्जला-
सा वसुधा प्रदिष्टा। रक्ताङ्कुराःक्षी
रयुताः करीरा रक्ताधराचेज्जलम
श्मनोधः ॥ २ ॥ वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेच
काभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभावा
। भङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या ज्ञेया
शिलाभूरिसमीपतोया ॥ ३ ॥ पारा
वतक्षौद्रघृतोपमाया क्षौमस्यवस्त्रस्य
च तुल्यवर्णा । यासोमवल्ल्याश्च समा
नरूपा साप्याशुतोयं कुरुते ऽचय-
म्च ॥ ४ ॥ ताम्रैःसमेता पृषतैर्विचि
त्रै रापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा। भृङ्गो
पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिकाच सूर्याग्निवर्णा
च शिलावितोया ॥ ५ ॥ चन्द्रातप
स्फटिकमौक्तिकहेमरूपाः याश्चेन्द्र
नीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सू
र्योदयांशुहरितालनिभाश्चयाः स्यु-
स्ताः शोभनामुनिवचोनचवृत्तमेत

दगार्गं

त् ॥ ६ ॥ एता ह्यभेद्याश्च शिलाः
शिवाश्च यक्षैश्चनागैश्च सदाभिजु
ष्टाः । येषाञ्चराष्ट्रेषु भवन्तिराज्ञां
तेषा मवृष्टिर्नभवेत्कदाचित् ॥ ७
॥ * ॥ शिलानां विदारणार्थमाह ॥
भेदं यदानैति शिला तदानीं पला
शकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वा
लयित्वानलमग्निवर्णा सुधाम्बुसि-
क्ताप्रविदारमेति ॥ ८ ॥ तोयं श्रि-
तं मोचकभस्मनावा यत्सप्तकृत्वः
परिषेचनंतत् ॥ कार्यंशरक्षारयुतं
शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापिता
याः ॥ ९ ॥ तक्राम्लिकासुराः सकु
लत्था योजितानि बदराणिचतत्र ।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति
हि शिलां परिषेकैः ॥ १० ॥ नैम्बंप
त्रं त्वक्चनालं तिलानां सापामार्गं
तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्रा
वितः क्षारएषां षट्कृत्वो ऽत स्ता
पितोभिद्यतेश्मा ॥ ११ ॥ * ॥ शस्त्र
पानम् ॥ आर्कम्पयोहुडुविषाणम
षीसमेतं पारावताखुशकृताचयुतः
प्रलेपः । टङ्कस्यतैलमथितस्य ततो
स्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भ
वेद्विघातः ॥ १२ ॥ क्षारं कदल्या
मथितेनयुक्तं दिनोषिते पायितपा
यसंयत् । सम्यक्छितं चाश्मनि नैति

भङ्गं नचान्यतो ह्यप्यपि तस्य कोष्ठम् ॥ १३ ॥ * ॥ वापीलक्षणम् ॥ पाली प्रागपरायता ऽम्बु सुचिरं धत्तेन याम्योत्तरा कल्लोलै रवदार मेति महता साप्रायशः प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभि रपां सम्पातमावारयेत् पाषाणादिभिरेववा प्रतिचयं चुर्णादिपाश्वादिभिः ॥ १४ ॥ ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजाम्बूवेतसनीपैः । कुरुवकतालाऽशोकमधूकै र्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् ॥ १५ ॥ * ॥ नैर्वाहिकद्वारलक्षणम् ॥ द्वारञ्च नैर्वाहिक मेकदेशेकार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । कोशस्थितं निर्विवरं कवाटं कृत्वाततः पांसुभिरावपेत्तम् ॥ १६ ॥ * ॥ द्रव्ययोगमाह ॥ अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपेप्रदातव्यः ॥ १७ ॥ * ॥ अस्यगुणानाह ॥ कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदिवा ऽशुभगन्धि भवेत् । तदनेनभवत्यमलं सुरसं सुरगन्धिगुणैरपरैश्चयुतम् ॥ १८ ॥ * ॥ नक्षत्राणि ॥ हस्तोमघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणिरोहिण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यतेभगणः ॥ १९ ॥ * ॥ प्रतिष्ठाविधानम् ॥ कृत्वावरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य निधापयेत् प्रथमम् ॥ १२० ॥ इतिवाराह्यांदिपञ्चाशत्तमोध्यायः ॥ ५२ ॥

दग्धः । त्रि । भस्मीकृते । प्लुष्टे । प्लुष्टे ॥ अग्निस्पृष्टे ॥ सन्तप्ते ॥ दह्यतेस्म । दहभस्मीकरणे । क्तः ॥ न । कत्तृणे ॥

दग्धकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दग्धभम् । न । रव्यादिवारेषु भरण्यादिसप्तनक्षत्रेषु ॥ यथा । याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्यमणंज्येष्ठान्त्यंरवेर्दग्धभंस्यात् ॥ दग्धन्नततभञ्च ॥

दग्धरथः । पुं । चित्ररथगन्धर्वे ॥

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धारुहे । भस्मरोहायाम् ॥

दग्धलग्नम् । न । शून्यलग्ने ॥ यथा । मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाम्रगौ । पञ्चम्यांबुधराशीदौ सप्तम्यां चापचन्द्रभे ॥ नवम्यां सिंहकीटाख्या वेकादश्यां गुरोर्गृहौ । दषमीनौ चयोदश्यां दग्धसंज्ञाश्चमीगृहाः ॥ दग्धसञ्ज्ञनियतं कर्मकृतं सर्वं विनश्यति ॥

दग्धा । स्त्री । स्थितार्कदिशि ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । द्वादश्येकादशीचैव

दशमी च त्रिषष्टिका । द्वितीया सप्तमी चैव दग्धाः सूर्य्यादिवारतः ॥ प्रकारान्तरमपि । एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी वृहस्पतेर्वारे । तृतीया वुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे ॥ पञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ मासदग्धा यथा । द्वितीया मीनधनुषो श्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी ॥ दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेदिति दीपिका ॥ कुरुह इति गौडप्रसिद्धे वृक्षे । स्थलेरुहायाम् । कर्कशदलायाम् । दग्धरुहायाम् ॥ दहेः क्तान्तात् टाप् ॥

दग्धिका । स्त्री । दग्धभक्ते । भिक्षटायाम् । जला भात इति भाषा ॥ कुत्सिता दग्धा दग्धिका । कुत्सिते इति कन् ॥ दग्धान्ने ॥

दग्धेष्टका । स्त्री । झामके । झांमा इति भाषा ॥

दण्डः । पुं । न । लगुडे । लठ्ठ लठिया इति भाषा ॥ पुं । व्यूहप्रभेदे ॥ प्रकाण्डे ॥ अश्वे ॥ कोणे ॥ मन्थाने ॥ सैन्ये ॥ दाम्यते उद्धतोऽनेन । दम० । अमन्तात् डः ॥ काले । घडी इति भाषा

॥ यथा । दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षडात्मकैः । तैः पलं स्यात्तु तत् षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥ मानभेदे । काठा इति गौडभाषा ॥ चतुर्हस्तपरिमिते मानकाष्ठादौ ॥ चण्डांशोः पारिपार्श्विके । अर्कानुचरे ॥ दमे ॥ यमे ॥ अभिमाने ॥ ग्रहभेदे ॥ अर्थोपहारादिरूपे राज्ञां चतुर्थे उपाये ॥ यथा । दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥ सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ * ॥ नृपेण दोषजन्यग्राह्यधने ॥ उत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डो भगवद्विभूतिः ॥ मात्रामाने ॥ धनुर्द्वयपरिमिते मानकाष्ठादौ ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रे ॥ दण्डोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् ॥ दण्डयति दण्ड्यतेऽनेन वा । दण्डदण्डनिपातने । पचाद्यच् । पुंसीति घो वा ॥ दमनम् वा । दमु उपशमे । अमन्तात् डः ॥ राज्ञां हस्त्यश्वरथपदातिषु ॥

दण्डकः । पुं । न । चण्डवृष्टिप्रपातादि छन्दःप्रभेदे ॥ लघुलगुडे । सोठा

सोटी छडी इत्यादि भाषा ॥ ह्रस्वो दण्डः । ह्रस्वे इति कन् ॥

दण्डकन्दकः । पुं । धरणीकन्दे ॥

दण्डका । स्त्री । दण्डकारण्ये । जनस्थाने ॥

दण्डकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दण्डकारण्यम् । न । रावणस्यस्वसृनिवेशस्थाने । जनस्थाने ॥ दण्डकनाम्ना राज्ञापरिपालितोदेशः । सचशुक्रशापादरण्यमभूत् ॥ तीर्थविशेषे ॥

दण्डढक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । यामघोषे । यामनाख्याम् । दमामा नगारा नौवत इत्यादिभाषा ॥

दण्डताम्री । स्त्री । ताम्रीवाद्ये ॥

दण्डधरः । पुं । काले । यमे । अन्तके ॥ दण्डस्यधरः ॥ नृपे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दुष्टनिग्रहकर्त्तरि ॥

दण्डधारः । पुं । पृथ्वीपतौ । राज्ञि ॥ यमे । समवर्त्तिनि ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दण्डं धरति । धृञ्० । कर्मण्यण् ॥

दण्डनायकः । पुं । सेनान्याम् । चतुरङ्गबलाध्यक्षे ॥

दण्डनीतिः । स्त्री । अर्थशास्त्रे । शुक्रजीवाद्युक्तनीतिशास्त्रे ॥ दम्यतेऽनेन । दम० । अमन्ताड्डः । दण्डोनीयते बोध्यतेऽनया इति दण्डनीतिः । क्तिन् ॥ दण्डेन नीयतेचेदं दण्डंनयतिवापुनः । दण्डनीतिरितिख्याता त्रींल्लोकानतिवर्त्तते ॥ विशेषोमहाभारते राजधर्मे द्रष्टव्यः ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । नयानयगता लोके विकल्पनिलयाऽमला । दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरितिस्मृतेति देवीपुराणम् ॥

दण्डनीयः । त्रि । दण्ड्ये ॥

दण्डपतिः । पुं । दण्डधरे ॥ दण्डनायके ॥

दण्डपांशुलः । पुं । गर्वाटे । द्वारपाले ॥

दण्डपाणिः । पुं । भैरवविशेषे । काश्यां शिवगणविशेषे ॥ यमे ॥ दण्डः पाणौयस्यसः ॥

दण्डपारुष्यम् । न । ताडनादौ । अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषे ॥ राज्ञांसप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषे ॥

दण्डपालः । पुं । अर्द्धशफरमत्स्ये । दाँडिका इति गौडभाषा ॥

दण्डपालकः । पुं । शकुलमत्स्ये ॥

दण्डभृत् । पुं । यमे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डधारके ॥ दण्डंबिभर्त्ति । डुभृञ्० । क्विप् ॥

दण्डमत्स्यः । पुं । दण्डारी इति प्रसिद्धमत्स्ये ॥ दण्डमत्स्योरसेतिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलोबलवर्द्धनः ॥

दण्डमाथः । पुं । दण्डाकारेपथि ॥

दण्डयात्रा । स्त्री । दिग्विजये ॥ युद्धाय गमने ॥ संयाने ॥ वरयात्रायाम् ॥ इति मेदिनी हेमचन्द्रौ ॥ दण्डाययात्रा ॥

दण्डयामः । पुं । कीनाशे ॥ दिवसे ॥ कुम्भसम्भवे । अगस्त्यमुनौ ॥ इति मेदिनी ॥

दण्डरी । स्त्री । डङ्गरीफले इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवान् । त्रि । दण्डिनि ॥ मतुप् ॥

दण्डवादी । पुं । दर्वटे । द्वारपाले ॥ त्रि । दण्डवक्तरि ॥

दण्डवालधिः । पुं । हस्तिनि । इभे ॥ दण्डइववालधिर्यस्य ॥

दण्डवासी । पुं । द्वारपाले ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतेजने । चौधरीइतिभाषा ॥ इतिजटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः । पुं । कुठरे । मन्थवन्धनकाष्ठे । गर्गरीमुखस्थमन्थदण्डधारककाष्ठे ॥ दण्डं विष्कभ्नाति । स्कम्भुरोधने सौत्रः । कर्मण्यण् । वेःस्कभ्नातेर्नित्यमितिषत्वम् ॥

दण्डहस्तकः । पुं । सुह्मान् ॥

दण्डव्यूहः । पुं । दण्डाकृतिव्यूहरचनाविशेषे ॥ यत्राग्रेवलाध्यक्षो मध्येराजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपेघोटकास्ततःपदातयः इत्येवंकृतरचनोदीर्घःसर्वतःसमविन्यासोदण्डव्यूहउच्यते । तेन यातव्यंमार्गेसर्वतोभयेसतियायात् ॥

दण्डस्थानम् । न । दण्डस्थानविशेषेषु ॥ यथा । दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानिस्यु रक्षतो ब्राह्मणोव्रजेत् ॥ उपस्थ मुदरं जिह्वा हस्तौ पादौचपञ्चमम् । चक्षु र्नासाच कर्णौच धनं देह स्तथैवच ॥ अनुवन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौचालोक्य दण्डं दण्ड्येषुपातयेदितिमनुः ॥

दण्डहस्तम् । न । तगरपुष्पे ॥

दण्डाजिनम् । न । दम्भे ॥ शाठ्ये ॥

दण्डाजिनिकः । त्रि । मायाविनि ॥

दण्डादण्डि । अ । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे ॥ अन्ये° दीर्घः । इच्कर्मव्यतिहारे ॥

दण्डारः । पुं । वाहने ॥ मत्तवारणे ॥ शरयन्त्रे ॥ कुम्भकारस्यचक्रे ॥

दण्डाहतम् । न । घोले । गोरसे ॥ दण्डेन मथा आहतम् विलोडितम् । कर्तृकरणेकृतावहुलमिति समासः ॥ त्रि । दण्डेन ताडिते ॥

दण्डिकः । पुं । दण्डिनि ॥ दण्डोस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ दण्डधारके

। छुडिया इतिभाषा ॥ डानिकणा-
माच इतिगौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

दण्डिका । स्त्री । हारविशेषे ॥

दण्डितः । त्रि । राजादापिते । कृतदण्डे ॥ दण्डः सञ्जाते ऽस्य । तारका दित्वादितच् ॥

दण्डी । पुं । यमे ॥ द्वाःस्थे । द्वारपाले ॥ मञ्जुघोषे ॥ रवेः पार्श्वगविशेषे ॥ जिनविशेषे ॥ दमनकवृक्षे ॥ चतुर्थाश्रमिणि ॥ कविविशेषे ॥ यथा । जाते जगतिवाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कवीइति ततोव्यासे कवयस्त्वयिदण्डिनीतिकालिदासः ॥ त्रि । दण्डयुक्ते ॥ दण्डोऽस्याऽस्ति "अत इनिठनाविती"नि: ॥

दण्डिनी । स्त्री । दण्डवत्याम् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

दण्डिमा । पुं । दण्डत्वे ॥ दण्डस्य भावः । इमनिच् ॥

दण्डोत्पलम् । न । डानिपोला इति डानकुनि इतिच गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षविशेषे ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदात् त्रिविधम् । पीतस्य पर्यायाः । गोवन्दनी । गन्धवल्ली । सहदेवी । सहा । इति ॥ रक्तस्य पर्यायः । विश्वदेवा । इति ॥ श्वेतस्य । दण्डोत्पलेतिरत्नमाला ॥

दण्डोत्पला । स्त्री । श्वेतपुष्पे दण्डोत्पले ॥

दण्ड्यः । त्रि । दण्डनीये । दण्डार्हे ॥ दण्डमर्हति । दण्डादिभ्योयत् ॥

दत् । पुं । दन्ते ॥ दतौ । दतः ॥ इ० अ० चं ॥

दत्तः । पुं । दत्तात्रेये ॥ अग्निसिंहनन्दनेन्द्रपविशेषे ॥ वैश्योपपदे ॥ यथा । शर्मादेवश्चविप्रस्य वर्माचाताचभूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदितिस्मृतिः ॥ दत्रिमेपुत्रे ॥ त्रि । कृतदाने । विसृष्टे । विश्राणिते ॥ अर्चिते ॥ न । शरणागतरक्षणादौ ॥ यथा । शरणागतशन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदिच यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥ डुदाञ् । क्तः । दोदद्घोः ॥

दत्तकः । पुं । द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे । दत्रिमे ॥ यथा । दद्यान्माता-पिता वा यं सपुत्रो दत्तकोभवेदिति-याज्ञवल्क्यः ॥

दत्तात्मा । पुं । पुत्रविशेषे ॥ यथा । दत्तात्मातुस्वयंदत्तइति कात्यायनः । अस्यार्थः । दत्तात्मातुपुत्रो योमातापितृविहीनः ताभ्यांत्यक्तोवा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्तउपनीत-इति ॥

दत्तात्रेयः । पुं । विष्णोरंशे ऽत्रिपुत्रे यो

गीश्वरे परमावधूते ॥ विष्णुना आ
त्मसदृशमपश्यता ऽऽत्मैवाचयेद्दत्तः
। दत्तस्त्वात्रेयश्च ॥

दत्तानपकर्म्म । न । दत्ताप्रदानिके ॥

दत्ताप्रदानिकम् । न । अष्टादशविवाद
पदान्तर्गतविवादपदविशेषे ॥ यथा
हनारदः । दत्त्वाद्रव्यमसम्यग्यः पु
नरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं
नामव्यवहारपदंहितदिति ॥ असम्य
क्अविहितमार्गेण । दत्तस्य पुनराह-
रणं यस्मिन् विवादपदे तत् ॥

दत्तिः । स्त्री । प्रतिपादने । दाने ॥

दत्तेयः । पुं । इन्द्रे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दत्रिमः । पुं । पुत्रविशेषे । दत्तके ॥ मा
ता पितावा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमा
पदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
दत्रिमः सुतः ॥

ददत् । त्रि । प्रयच्छति ॥ ददाति । डु
दाञ्० । लटः शत्रादेशः । शपः श्लुः
। श्लाविति द्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः
। श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । स्वाद्यु-
त्पत्तिः । उगित्वात् प्राप्तोनुम् अभ्य
स्तत्वान्नभवति ॥

ददनम् । न । प्रतिपादने । दाने ।

दद्रुः । पुं । न । दाद इति प्रसिद्धे रो
गे । दद्रूम् ॥ तल्लक्षणं यथा ।
सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नत-

मिति ॥ तच्चिकित्सा यथा । कुष्ठकृमि
घ्नदद्रुघ्ननिशासैन्धवसर्षपाः । अम्लपि
ष्टाः प्रलेपोयं दद्रुकुष्ठनिसूदन इति
॥ अपिच । दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । त्रि-
भिः प्रलेपैरपिबद्धमूलं दद्रुश्चकुष्ठ-
श्चविनाशमेतीति ॥ कच्छपे ॥

दद्रुकः । पुं । दद्रुरोगे ॥

दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दके । चकवँड इति
कसौँदी इति च भाषा । दद्रुं हन्ति ।
हन० । हन्ते ऽ मनुष्यकर्त्तृकेचे
ति टक् । अत्पूर्वस्येतिनियमान्नण
त्वम् ॥

दद्रुघ्नपत्रम् । न । पद्माटशाके । पवाँड
का शाक इति चकवँडकी भाजी इति
च भाषा ॥ दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लंवात
कफापहम् । कण्डूकासकृमिश्वासद
द्रुकुष्ठप्रणुल्लघु ॥

दद्रुणः । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रुरस्या ऽ
स्ति । पा० नः । शाकीपलालीदद्र्वोह्र
स्वत्वञ्च ॥

दद्रुनाशिनी । स्त्री । तैलिनीकीटे ॥

दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुणे ॥

दद्रूः । पुं । त्वग्रोगविशेषे । कुष्ठप्रभेदे ॥
दरिद्राते ऽनेनाङ्गम् । दरिद्रातेर्दुर्ग
तौ । दरिद्रातेर्यालोपश्चेत्यूः । दिश्च
आचेति समस्तोवर्णोयाः ॥

दधानः । त्रि । बिभ्राणे । धारयति ॥ द धातेःकर्त्तरि शानच् ॥

दधि । न । क्षीरोत्तरावस्थापन्ने दधि इति प्रसिद्धे गोरसे । क्षीरजे । मङ्गल्ये । त्रिरले । पयस्ये ॥ अस्यगुणाः । दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु । पाके ऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम् ॥ मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे । अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ तद्भेदाः पञ्च सम्प्रोक्ता लक्षणैस्तन् वदाम्यहम् । आदौमन्दं ततः स्वादु स्वादम्लञ्च ततःपरम् ॥ अम्लं चतुर्थं मत्यम्लं पञ्चमंदधि पञ्चधा । मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ॥ मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् । यत् सम्यग्घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ॥ अव्यक्ताम्लरसंतत्तु स्वादुविच्चै रुदाहृतम् । स्वादुस्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदः कफावहम् ॥ वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् । स्वादम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ स्वादम्लस्यगुणाज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥ यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ तदत्यम्लं दन्तहर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ * ॥ गव्यं दधि विशेषेण स्वादु वल्यं रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥ उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ * ॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम् ॥ * ॥ आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ * ॥ पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तरम् । पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ * ॥ अथ निस्सारदुग्धस्य दध्नो ह्येते गुणाः स्मृताः । असारं दधि सङ्ग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोग नाशनम् ॥ * ॥ गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु । बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ * ॥ सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुडं-वातनुद्वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ॥ * ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ * ॥ शस्यते दधिनो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तच्च न ॥ * ॥ हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधिशस्यते । सरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायश स्तद्विगर्हितम् ॥ * ॥ ज्वरासृक् पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डूामय भ्रमान् । प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ श्रीवासे ॥ सर्जे ॥ वासे ॥ त्रि । धारके ॥ इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्चिका । स्त्री । दध्नासहपक्वदुग्धे ॥ दध्नासह पयःपक्वं यत् तत्स्याद् दधिकूर्चिके त्युक्तः ॥ अर्द्धोद्कोष्ण दुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जातेतिकेचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाते त्वन्ये । छाना छेना इति राजाराधाकान्तः ॥

दधिचारः । पुं । मन्थानदण्डे । वैशाखे । तक्राटे । करधर्षणे । रयी इति भाषा ॥

दधिजम् । न । नवनीते ॥

दधित्थः । पुं । कपित्थे ॥ दधिवर्णोद्रव त्तिष्ठत्यस्मिन् । ष्ठा० । सुपिस्थ इति कः । पृषोदरादिः ॥

दधित्याख्यः । पुं । सरलद्रवे । लोवान् इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

दधिधेनुः । स्त्री । दानार्थं दध्यादिनिर्मितायां धेनौ ॥

दधिपुष्पिका । स्त्री । अपराजितायाम् ॥

दधिपुष्पी । स्त्री । कोलशिंब्याम् ॥

दधिपूपः । पुं । अपूपप्रभेदे ॥ शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुरक्तं दधिपूपकम् ॥ दधिपूपो गुरुर्वृष्यो बृंहणो निलपित्तहा । हृद्योग्निजननश्चैव विशेषाद्रुचिकारकः ॥

दधिफलः । पुं । कपित्थवृक्षे ॥ दधिफलेऽस्य ॥

दधिमण्डः । पुं । मस्तुनि ॥

दधिमण्डोदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दधिमुखः । पुं । रामायणप्रसिद्धे वानरविशेषे । सुग्रीवस्य श्वशुरे ॥

दधिशोणः । पुं । वानरे ॥

दधिसक्तवः । पुं । करम्भे ॥ दधिसक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ दध्नाुपसिक्ताः सक्तवः । अन्नेनव्यञ्जनमिति समासः ॥

दधिसारम् । न । नवनीते ॥

दधिस्नेहः । पुं । दधिसरे । दध्युत्तरगे ॥

दधिस्वेदः । पुं । घोले ॥

दधीचः । पुं । दधीचिमुनौ ॥ इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

दधीचतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दधीचास्थि । न । वज्रे ॥ हीरके ॥

दधीचिः । पुं । मुनिविशेषे । अथर्वमुनेरौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते ॥ वृत्रासुरवधाय देवैरऽस्यास्था वज्रं निर्मितम् ॥

दधीच्यस्थि । न । हीरके ॥ वज्रे ॥

दधृक् । त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषाप्रागल्भ्ये । अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् द्वित्त्वमन्तोदात्तत्त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वंजशत्त्वेनडःगः कः ॥

दध्रः । पुं । यमे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दध्यङ् । पुं । आथर्वणे मुनिविशेषे ॥

दध्याकरः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दध्याली । स्त्री । आवणायाम् ॥ सुदर्शनायाम् । सुदर्शनगुलञ्चइतिगौड भाषा ॥

दध्युत्तरम् । न । कट्वरे । दधिस्नेहे ॥

दध्युत्तरगम् । न । दधिस्नेहे ॥

दध्युदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥ दधिउदकं यस्य । उत्तरपदस्यचेत्त्युदकस्योदादेशः ॥

दनुः । पुं । दनुवंशजत्वात् कवन्धाख्ये असुरे ॥

दनुः । स्त्री । दानवमातरि । दक्षकन्यायाम् । कश्यपपत्न्याम् ॥

दनुजः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दनौ दनोर्वा जातः । सप्तम्यांजनेर्डः । प

च्चम्यामजातौ ॥

दनुजदलिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

दनुजद्विट् । पुं । देवे ॥

दनुसूनुः । पुं । असुरे ॥ दनोःसूनुः॥

दन्तः । पुं । अद्रिकटके ॥ कुञ्जे ॥ सानुनि ॥ चर्वणसाधनस्थनि । दशने । रदने । रदे । द्विजे ॥ द्वात्रिंशत्सङ्ख्यायाम् ॥ पञ्चमात्रप्रभेदे (ऽऽऽ) ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थात् वाहुलकात्तन् । हसिमृग्रिणिति वा तन् ॥

दन्तकः । पुं । नागदन्ते । खूंटी इति भाषा ॥ गिरेः प्रदेशात् तिर्यग्वहिर्निर्गते पाषाणे ॥ दन्तेषु प्रसिते ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते इतिकन् ॥ दन्ते ॥ स्वार्थेकन् ॥

दन्तकर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥

दन्तकाष्ठम् । न । विकङ्कतवृक्षे ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठे ॥ यथा । दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वेकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्चयशस्विनः ॥ ॥ तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षये दन्तधावनम् ॥ इतिमहाभारतम् । परिमाणमाह विष्णुः । कनिष्ठाग्रसमं स्थूलं सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भुक्त्वाच यतवाक् भक्षये

दन्तधावनम् ॥ विशेषमाह मरी-
चिः। द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रिया
णांनवाङ्गुलम्। अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां
शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुल-
मानेन नारीणां विधिरुच्यते। अन्त
रप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतमि-
ति ॥ अथास्य लक्षणम्। तत्प्रयोज
नप्रदर्शनम्। वल्लीलतागुल्मतरुप्र
भेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशोयैः
। फलानिवाच्यान्यथ तत् प्रसङ्गो मा
भूदतो वच्म्यथकामिकानि ॥ १ ॥
परिभाषार्थमाह। अज्ञातपूर्वाणि
न दन्तकाष्ठान्यद्यानपत्रैश्च समन्वि
तानि। नयुग्मपर्वाणि न पाटितानि
नचोर्द्धशुष्काणि विना त्वचा च ॥ २
॥ प्रविभागेन फलानि ॥ वैकङ्कत-
श्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मीद्युतिः क्षे
मतरौ सुदाराः। इष्टैर्वटे र्के प्रचु
रञ्चतेजः पुत्रामधूके सगुणाः प्रिय
त्वम् ॥ लक्ष्मीः शिरीषेच तथाकर
ञ्जेप्लक्षे ऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्या
त्। मान्यत्व माप्नोति जनस्य या-
भ्यां प्राधान्य मश्वत्थतरौ वदन्ति ॥
आरोग्य मायु र्वदरीवृहत्यो रैश्व
र्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे। द्रव्याणि चे
ष्टान्यतिमुक्तकेस्युः प्राप्नोति तान्येव
पुनःकदम्बे ॥ नीपे ऽर्थाप्तिः करवी

रेन्नलब्धि र्भाण्डीरे स्यादन्नमेवं प्र-
भूतम्। शम्यांशत्रून् सोपहन्त्यर्ज्जुने
च श्यामायाञ्च द्विषता मेव नाशः
॥ ताले ऽश्वकर्णेच वदन्तिगौरवं स
भद्रदारावपिचाटरूषके। वाल्लभ्यमा
याति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामा
र्गसजम्बुदाडिमैः ॥ * ॥ अथविधान
म् ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखएववा ऽब्दं
कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अद्या
दनिन्द्यंश्च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्यजह्या
च्च शुचौ प्रदेशे ॥ ८ ॥ * ॥त्यक्तस्य
लक्षणम्। अभिमुखपतितं प्रशान्त
दिक्स्थं शुभमतिशोभन मूर्द्ध संस्थि
तं यत् ॥ अशुभकर मतोन्यथा प्रदि
ष्टं स्थितपतितञ्च करोतिमिष्टमन्न
म् ॥ इति ॥

दन्तकाष्ठकम्। न। आहुल्यवृक्षे ॥

दन्तच्छदः। पुं। रदनच्छदे। उत्तरा
धरोष्ठमात्रे ॥ दन्ताश्छाद्यन्ते ऽनेन।
छदसंवरणे। चु०। पुंसीतिघः। छा
देर्घइति ह्रस्वः ॥

दन्तच्छदोपमा। स्त्री। विम्बयाम् ॥

दन्तधावनः। पुं। खदिरद्रुमे ॥ दन्तान्
धावति। धावुगतिशुद्ध्योः। ल्युट् ॥ गु
च्छकरञ्जे ॥ वकुले ॥ न। दन्तशुद्धौ
॥ तस्यविधिः। प्रातर्भुक्त्वाच मृद्वग्रं क
षायकटुतिक्तकम्। भक्षयेद् दन्तप

वनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ * ॥ दन्तानूर्द्ध्वमधोघृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेज्जलोचने । तोयपूर्णमुखस्तेनदृष्टिरायुः प्रसीदति ॥ * ॥ अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ * ॥ उपवासदिने विप्र पितृश्राद्धदिने तथा । नचतत् फलमाप्नोति-दन्तधावनकृन्नरः ॥ प्रभातेमार्ज्जयेद् दन्तान् वाससा रसनां तथा । कुर्यात् द्वादशविप्रेन्द्रकवलानि जलैर्बुधः ॥ उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने । दन्तधावनकृन्मर्त्त्यः सम्पूर्णंलभतेफलमिति ॥ * ॥ मृत्युः स्याद् दक्षिणास्येन पश्चिमास्येनचामयः । पूर्वास्ये नोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनादिति विशेषः ॥ अपिच । मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन चद्विजः । दन्तानांधावनंकुर्यात् तर्जन्यानकदाचन ॥ नित्यक्रियाफलंप्रेप्सुस्त्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदयेद्विजश्रेष्ठयः कुर्याद् दन्तधावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥ यःस्नानसमये कुर्यात् जैमिने दन्तधावनम् । निराशाःपितरोयान्ति तस्यदेवाःसुरर्षयः ॥ दन्तस्य धावनंकुर्याद् योमध्याह्नापराह्णयोः । तस्यपुष्पं न गृह्णन्ति देवताः पितरोजलम् ॥ स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज् ज्ञेयः सचण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥ भगवत्युदिते सूर्येयःकुर्याद् दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठीं पितरोभुक्त्वा गच्छन्तिदुःखिनः ॥ इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तपत्रम् । न । कुण्डले ॥

दन्तपत्रकम् । न । कुन्दपुष्पे ॥

दन्तपर्य्यायः । पुं । पञ्चमात्रप्रभेदे (।ऽऽ)॥

दन्तपुप्पुटकः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ अस्यनिदानं यथा । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथु र्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तज इति ॥

दन्तपुष्पम् । न । कतकफले ॥ कुन्दे ॥

दन्तफलम् । न । कतके ॥ पुं । कपित्थे ॥

दन्तफला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

दन्तभागः । पुं । इभाग्रभागे । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्यन्तेऽग्रभागे ॥ दन्तस्यभागः । दन्तसम्बन्धीभागोवा । शाकपार्थिवादिः ॥

दन्तमलम् । न । पुष्पिकायाम् । दन्तकल्के ॥

दन्तमूलम् । न । दन्तार्बुदाभिधेरोगे॥

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृचे ॥

दन्तरोगः । पुं । रदनामये ॥

दन्तरोगी । चि । रदनामयविशिष्टे ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रूचान्नं दन्तधावनम्। तथा तिकठिनं भच्यं दन्तरोगीविवर्जयेत् ॥

दन्तवक्रः । पुं । भारतादिप्रसिद्धे न्टपविशेषे ॥

दन्तवस्त्रम् । न । श्रोष्ठे ॥

दन्तवासः । न । श्रोष्ठे । अधरौष्ठयोः॥

दन्तवीजकः । पुं । दाडिमे ॥

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । स्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्तिच । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥

दन्तशठः । पुं । जम्बीरे ॥ कपित्थे ॥ कर्म्मरङ्गके ॥ नागरङ्गे ॥ शठति । शठकैतवेच । चात् हिंसासङ्क्लेशनयोः । पचाद्यच् ॥अम्लरसे ॥ दन्तानांशठइवापकारित्वात् ॥

दन्तशठा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुद्राम्लिकायाम् ॥ दन्तानां शठेवापकारित्वात् ॥

दन्तशर्करा । स्त्री । कफवायुशोषितदन्तागतमले ॥ यथा । मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दन्तशाणम् । न । निम्नुक्रणे । मिस्सी इति भाषाप्रसिद्धे दन्तघर्षणचूर्णे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तशिरा । स्त्री । माढ्याम् ॥

दन्तशूलः । पुं । रदनवेदनायाम् ॥ अस्यौषधं यथा । चिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् । पाययेन्मधुनामिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

दन्तहर्षः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । शीतरूचप्रवाताम्लस्पर्शाना नसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः सनामतः ॥

दन्तहर्षकः । पुं । जम्बीरे ॥ इतिजटाधरः॥

दन्तहर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥ इ०त्रि० ॥

दन्ताघातः । पुं । निम्बूके ॥ रतिक्रीडायां दशनाघाते ॥ तस्यस्थानानि यथा । स्तनयो र्गण्डयो श्चैव श्रोष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातःप्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥ इतिकामशास्त्रम् ॥

दन्तायुधः । पुं । शूकरे ॥ दन्तावायुधौ अस्य ॥

दन्तार्बुदः । पुं । न । दन्तरोगप्रभेदे । दन्तशोफे । द्विजव्रणे ॥

दन्तालिका । स्त्री । वल्गायाम् । खगाम

इतिभाषा ॥

दन्तावलः । पुं । हस्तिनि । गजे ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । दन्तशिखात् संज्ञायामितिवलच् । वले इतिदीर्घः ॥

दन्तिका । स्त्री । दन्त्योषधौ । मुकूलके ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमु उपशमे । इसिमसिग्रसि वा ऽमिदमी त्यादिना तन् । स्वार्थे कन् ॥

दन्तिजा । स्त्री । दन्तिकायाम् ॥

दन्ती । पुं । दन्तावले ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः ॥

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

दन्तिमूलिका । स्त्री । दन्त्योषधौ ॥

दन्ती । स्त्री । उदूम्बरपर्ण्यामोषधौ । प्रत्यक्पर्ण्याम् ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमु० । तन् । गौ० ङीष् ॥ लघुदीर्घ प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसेच कटु दीपनम् ॥ गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णंहन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकृमीन् ॥

दन्तीवीजम् । न । जयपाले ॥

दन्तुरः । त्रि । उन्नतरदे ॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य । दन्तउन्नत उरच् ॥ उन्नतनते । विषमे ॥ कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशःसुखी । कदाचित् तुन्दिलोदुःखीकदाचिच्चखलासतीति सामुद्रकम् ॥ स्त्री । दन्तुरा ॥

दन्तुरच्छदः । पुं । वीजपूरे ॥

दन्तोलूखलिकः । पुं । } तापसे । वानप्रस्थविशेषे ॥
दन्तोलूखली । पुं । }

योव्रीह्यादीन् दन्तैः खण्डयित्वा भक्षयति सः ॥

दन्त्यः । त्रि । दन्तोद्भवेवर्णविशेषे ॥ दन्तेषुभवः । शरीरावयवाच्चेति यत् ॥ दन्तहिते ॥ दन्तेभ्योहितः । शरीरावयवाद्यत् ॥

दन्दशूकः । पुं । राक्षसे ॥ सरीसृपे । फणिनि ॥ गर्हितं दशति । लुपसदेति यङ् । यजजपेत्यूकः । जपजभदहेत्यभ्यासस्यनुक् ॥ नरकविशेषे ॥

दन्द्रम्यमाणः । त्रि । अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपांगतिमिच्छति ॥

दभ्रम् । न । अल्पे ॥ दभ्यते । दम्भुदम्भने । स्फायितञ्चीति रक् ॥ पुं । समुद्रे ॥

दम् । अ । कलत्रे । पत्न्याम् ॥

दमः । पुं । दमथे ॥ वाह्येन्द्रियनैश्चल्ये । वाह्येन्द्रियाणां श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्योनिवर्त्तने । वहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधे । वाह्येन्द्रि

यसंयमे ॥ निग्रहोबाह्यवृत्तीनां द
मइत्यभिधीयते ॥ ऋतुकालाद्यति
रिक्तकालेमैथुनाद्यभावे ॥ उपशमे
। विकारहेतुविषयसन्निधानेपि म
नसोऽविक्रियत्वे ॥ कुत्सितात् कर्म
णो विप्र यच्चचित्तनिवारणम् । स
कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वद
र्शिभिः ॥ दण्डे ॥ दण्डकार्य्ये ॥ क
र्दमे ॥ दमने ॥ दमनम् । दमु उप
शमे । भावे घञ् । नोदात्तोपदेश
तिवृद्ध्यभावः ॥

दमकः । त्रि । शासके । दमनकर्त्तरि
॥ दाम्यति । दमु० । ण्वुल् । नोदा-
त्तोपदेशस्येति न वृद्धिः ॥

दमघोषः । पुं । चन्द्रवंशीयक्षत्रियवि
शेषे । शिशुपालपितरि ॥

दमघोषसुतः । पुं । शिशुपाले ॥

दमथः । पुं । दण्डे ॥ दमे । तपः क्लेश
सहे ॥ दमनम् । दमु० । शमादि
भ्योऽथच् ॥ दाम्यति वा । बाहुल
कादथप्रत्ययः ॥

दमथुः । पुं । दण्डे ॥ दमे ॥

दमनम् । न । दण्डे ॥ यथा । अच्यु-
च्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुत
म् ॥ पुं । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पे । पु
ष्पचामरे ॥ दमनस्तुवरस्तिक्तो हृ
द्यो । दृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणीविष
कुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ वी
रे ॥ कुन्दवृक्षे ॥ दाम्यति । दमु०
। नं० ल्युः ॥

दमनकः । पुं । दमने । गन्धोत्कटे ।
दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे ॥ दमन
एव । स्वा० कः ॥ न । वर्णवृत्तान्तरे
॥ यथा । द्विगुणनगण मिह वितनु
हि । दमनकमिति गदतिसुचिह्नि ॥
यथा । सरभसमिहदृशमुपनय । सु
मुखिमदनरुजमयनयेति ॥ त्रिष्टुप्
छन्दोभेदेपि ॥ यथा । द्विजवरगणयु
ग ममलं तदनु च कलयकरतलम्
। फणिपतिवरपरिगदितं दमनक
मिदमतिललितम् ॥ यथा । प्रणम
त मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरि
तरणम् । अभिनवकिशलयरुचिरं
सुरपतिसकलभयहरम् ॥

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे ॥

दमयन्ती । स्त्री । नलनृपतेर्भार्य्याया
म् । विदर्भदेशीयभीमराजकन्याया
म् । भैम्याम् ॥ दमयन्तीनलाभ्याञ्च
नमस्कारं करोम्यहम् । अविवादो
भवत्वत्र कलिदोषप्रशान्तिदः ॥ भ
द्रमल्लिकायाम् ॥

दमितः । त्रि । दान्ते ॥ कृतदमने वृषा
दौ । भारादिसहे ॥ दम्यतेस्म । द
मु० । क्तः । वादान्तेत्यादिना पक्षे

साधुः ॥

दमी । चि । दमविशिष्टे ॥

दमुनाः । पुं । चित्रभानौ । अग्नौ ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थाद्दमेरुनसिः । दमुनसौ दमुनसः इत्यादि ॥ शुक्राचार्ये ॥

दमूनाः । पुं । विभावसौ । वह्नौ । पावके ॥ दाम्यति । दमु० दमेरुनसिः । अन्येषामपिदृश्यतइति पचेदीर्घः । जुष्टोदमुनाः । दमूनसंगृहपतिं वरेण्यम् । दमपाद्यान्तु सूत्रएवदीर्घः पठ्यते । तन्मते ह्रस्वोवाहुलकाद्बोध्यः ॥

दम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्योः । जम्पत्योः ॥ जायाचपतिश्च । राजदन्तादिगणेपाठाज्जायायाः दम्भावोवा निपात्यते । यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥

दम्भः । पुं । कैतवे ॥ धर्मध्वजित्वे । धार्मिकतयात्मनः ख्यापने । अधार्मिकत्वेपि धार्मिकत्वख्यापने । कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छायाम् ॥ लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठाने ॥ दम्यतेऽनेन । दम्भु दम्भने । घञ् ॥

दम्भनम् । न । दम्भे ॥

दम्भित्वम् । न । लाभपूजाख्यात्यर्थंस्वधर्मप्रकटीकरणे ॥

दम्भोलिः । पुं । वज्रे ॥ दम्भुरोधने । असुन् । दम्भसि रोधने अलिःसमर्थः । अलभूषणपर्याप्तिवारणेषु । इन् दम्भोति खेदयति । दम्भु० । औणादिकओलिर्वा ॥

दम्यः । पुं । प्राप्तदमावस्थेवत्से । वत्सतरे ॥ अनडुहि ॥ चि । दमनीये । शास्ये ॥ दमनार्हः । दमुशमने । अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थे पोरदुपधादिति यत् ॥

दयः । पुं । करुणायाम् । दयायाम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

दयमानः । त्रि । दयाकर्त्तरि ॥ दयते । दय० । लटःशानच् मुक् ॥

दया । स्त्री । कृपायाम् । दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम् । परदुःखासहने ॥ लक्षणं यथा । यत्नादपिपरक्लेशं हर्त्तुं या हृदिजायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्त्तितेति ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभायच । वर्त्तते सततं हृष्टः क्रियाह्येषादयास्मृता ॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ इयंमोहपत्नी । यथा । मोहपत्नी दया साध्वी पूजिताच जगत्प्रिया । सर्वज्ञो

काश्चसर्वंच निष्फलाश्चयया विना ॥ यत्नमो होक्लितनदयायाः सत्वाद्दया मोहपलीति देवीभागवते ९ स्कन्धे १९ ऽध्यायः ॥ अहिंसापरमोधर्मो विप्राणांनात्रसंशयः । दया सर्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता ॥ यत्नाद न्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसायाज्ञिकीमतेति देवीभागवतम् ॥ यत्नादन्यत्र दयाकर्त्तव्या यज्ञेतु हिंसैवकर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसाभवति । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य- इति श्रुतेः॥ या वेदविहिता हिंसानियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसा मेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मोहि निर्बभाविति मनुस्मृतेश्च॥ तृणंवाप्यविधानेन च्छेदयेन्नकदाचनेतिकुलार्णवोक्तेश्च॥ रसान्तरे॥ दयते रक्षत्यनया। दय दानगतिहिंसारक्षणेषु । भिदाद्य- ङ्॥ टाप्॥

दयाकूर्चः । पुं । बुद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः॥

दयालुः । त्रि । स्नरते । कारुणिके । दयायुक्ते। परदुःखप्रहाणपरे ॥ अ- हो वकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया ऽपायि यदप्यसाध्वी। लेभेगतिं धात्र्युचितां ततोन्यंकंवा दयालुं शरणं व्रजेम ॥ दयते। दय०। स्पृहिगृही त्यालुच्॥ दयालोरसमर्थस्यदुःखा नैवदयालुता ॥

दयालुकः । त्रि । सदये ॥

दयावान् । त्रि । परदुःखहरणेच्छौ ॥

दयितः । पुं । पत्यौ ॥ त्रि । प्रिये ॥ दय्यतेस्म। दय०। क्तः ॥

दयिता । स्त्री ।भर्यायाम् ॥ प्रियायाम् ॥ रामस्य दयिता भार्यानित्यंप्राणसमाहिता ॥ टाप् ॥

दर । अ । मनागर्थे । ईषदर्थे॥ यथा। दरदलितनीलोत्पलरुचेति ॥

दरः । पुं । न । साध्वसे । भये । डर इति भाषा ॥ गर्त्ते । गढा इतिभाषा ॥ शङ्खे ॥ यथा । स उच्चकाशे धवलोदरो दरो प्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमेति ॥ दीर्यन्त्यस्मात् । दृ भये । ऋदोरप् ॥ दरणम् दीर्यतेवा । दृभये । दृविदारणे वा । अप् । ग्र- हवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् वा ॥

दरकः । त्रि । भीरौ । दरपोक इति भाषा ॥ दृ०। कृञादिभ्यो वुन् ॥

दरकरिटका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

दरणिः । पुं । कूलभङ्गे । कूलखण्डे ॥

दरत्-द् । स्त्री । प्रपाते ॥ भये ॥ पर्वते ॥ म्लेच्छजातौ ॥ हृदये ॥ कूले । तीरे ॥ दरणम् दीर्यते वा । दृ०। शृदृभसोऽदिः ॥

दरदः । पुं । देशविशेषे ॥ भये ॥ म्ले

च्छजातिविशेषे । दरददेशोद्भवे-आदौ क्षत्रिये पुनर्विहितक्रियालोपाद्धिना शूद्रतामापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ त्रि । भयप्रदे ॥ पुं । न । हिङ्गुले ॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणावानुत्तरोत्तरः ॥ चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥ तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥ अर्द्धपातनयुक्त्यातु डमरुयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव नशोधयेत् ॥

दरवरः । पुं । भगवतः श्रीकृष्णस्य शङ्खे ॥ दरेषुवरः ॥

दरिः । स्त्री । दर्य्याम् ॥

दरितः । त्रि । भीते । डरा इति भाषा ॥ दरः सञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

दरिद्रः । दीने । निस्वे । निर्धने ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा हेम धेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ दरिद्राति । दरिद्रा दुर्गतौ । पचाद्यच् ॥ दरिद्रोयस्त्वसन्तुष्टः कृपणोयोऽजितेन्द्रियः ॥

दरिद्रितः । त्रि । दुर्गते । दारिद्र्ययुक्ते ॥ दरिद्रातेः कर्त्तरि क्तः ॥

दरी । स्त्री । कन्दरायाम् । कृत्रिमगुहाकारे गिरिविवरे ॥ दृणाति । दॄ विदारणे । पचादौ दरडिति पाठात् टिड्ढेतिङीप् ॥

दर्द्दरः । पुं । पर्वते ॥ त्रि । ईषद्भग्नभाजने ॥

दर्द्दराम्रः । पुं । मीनाम्रीशे । साम्रमीनव्यञ्जने ॥ इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकम् । न । वाद्यप्रभेदे ॥ दीर्यते । दॄ० पर्फरीकादयश्चेतीकन् धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च ॥

दर्द्दुरः । पुं । तोयदे ॥ भेके ॥ वाद्यभाण्डविशेषे ॥ अद्रिविशेषे ॥ रुत्पात्रविशेषे ॥ न । ग्रामजाले ॥ इ० मे० ॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ । दॄ० मकुर दर्दुरावितिनिपातितः ॥

दर्द्दुरा । स्त्री । चण्डिकायाम् । उमायाम् ॥ दृणात्यसुरान् । दॄ० मकुरदर्दुरावित्युरच् धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । टाप् ॥

दर्द्दूः । स्त्री । कुष्ठप्रभेदे । दद्रुरोगे ॥ दरिद्र्यतेऽनयाङ्गम् । दरिद्रा० । दरिद्रातेर्य्यलोपश्चेत्यूः । रश्चदश्च आश्च यो: । तेषांलोपः । अन्यथा घेऽन्यस्तदेशस्येति द्वितीयरेफलोपः ॥

दर्द्दुः । पुं । दद्रुरोगे ॥ दरिद्र्यते । दरि

दर्प्पकः

द्रा०। म्टगव्वादयश्चेति कुः ॥

दर्द्रुघ्नः। पुं। चक्रमर्द्दे ॥ दर्द्रुं हन्ति। ह न०। हन्ते रमनुष्येतिटक् ॥

दर्द्रुणः। त्रि। दर्द्रुरोगिणि ॥ दर्द्रुरस्यास्ति। शाकीपलालीदर्द्रूणांह्रस्वत्वञ्चेति पामादिषुपाठान्नः ॥

दर्द्रुरोगी। त्रि। दर्द्रुणे ॥ दर्द्रूश्चासौ रोगश्च। इकोह्रस्वोऽङ्य इतिह्रस्वः। दर्द्रुरोगोऽस्यास्ति। द्वन्द्वोपतापेतीनिः ॥

दर्द्रूः। पुं। दद्रौ ॥ दरिद्राति। दरिद्रा०। दरिद्रातेर्यालोपश्चेति इकाराकारलोपः ऊप्रत्ययस्य ॥

दर्द्रूणः। त्रि। दद्रुणे ॥

दर्द्रूरोगी। त्रि। दर्द्रूरोगिणि ॥

दर्प्पः। पुं। कस्तूर्याम्। म्टगमदे ॥ अहङ्कृतौ। गर्वे ॥ परावधीरणारूपो गुर्व्वपाद्यतिक्रमकारणश्चित्तदोषविशेषो दर्प्पः ॥ अहङ्कारस्य सर्वेषां पापबीजममङ्गलम्। ब्रह्माण्डेषुचसर्वेषां दर्पपर्यन्तमुन्नतिः ॥ धर्मातिक्रमकारणे। हर्षजन्यमदे ॥ हृष्टोदृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति ॥ धर्म्मध्वजित्त्वेन दम्भ एवदर्प्पः। दर्प्पति। दृपउत्क्लेशे। पचाद्यच् ॥

दर्प्पकः। पुं। कामदेवे। पञ्चशरे ॥ दर्पयति। दृपहर्षमोहनयोः। ण्वु

दर्भः

ल् ॥ त्रि। अहङ्कारकारके ॥

दर्प्पणः। पुं। मुकुरे। आदर्शे। रूपदर्शनाधारे ॥ दर्पयति। दृपणिजन्तः। दृपसन्दीपने। चु०वा। नं०ल्युः ॥ न। अक्षिण ॥ पर्वतविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ यथा। ततःपूर्वं महाराज दर्प्पणो नामपर्वतः। कुबेरो यत्रवसति धनपालैः समंसदेति ॥ यस्मिन्नास्ते मध्यभागेरोहिणो रोहिता कृतिः। यस्मिं ल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥ तस्मात्तदूर स्रवतिदर्पणोनामवैनदः। हिमाद्रिप्रभवोनित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥ समुत्पन्नंहिलौहित्यं सर्वैर्देवगणैर्हरिः। सर्वतीर्थोदकैः सम्यक्स्नापयामासतं सुतम् ॥ तस्यस्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्यपाटनः। तेनायं दर्पणो नामपुरा देवगणैः कृतः ॥ तस्मिन् स्नात्वा नदवरेयोऽर्चयेद्दर्पणाचले। कुबेरं प्रतिपत्तिथ्यांकार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥ सयाति ब्रह्मसदनमिहभूतिश्चतैर्युतइतिकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्प्पारम्भः। पुं। अहङ्कारारम्भे। भटस्फटौ ॥ इतिजटाधरः ॥

दर्भः। पुं। कुशे ॥ काशादिषट्सु ॥ यथा। काशाः कुशा वल्वजास्तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः। मौञ्जाश्च शाद

स्तास्वेव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥ दृश्यते । दर्भीग्रन्थे । घञ् ॥ यद्वा । दृणाति । दृ० । दृदलिभ्यांभः ॥

दर्भटः । पुं । न । निभृतगृहे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः । पुं । काशे ॥ इतिराजनि० ॥

दर्भमूली । स्त्री । ओषधीभेदे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जे ॥ इति राज०॥

दर्व्वः । पुं । राक्षसे ॥ दृणाति सर्वान् । दृ० । कॄगृशृदृभ्योवः ॥ ॥

दर्व्वटः । पुं । दण्डवादिनि ॥

दर्व्विः । स्त्री । खजाकायाम् । दर्व्याम् ॥ दृणाति । दृ० । स्दृभ्यांविन् ॥ उक्तमुकदर्व्विहोमिन इतिविर्वा ॥

दर्व्विकः । पुं । दर्व्याम् । व्यञ्जनादिदारके । कौँचा इतिभाषा ॥

दर्व्विका । स्त्री । दर्व्याम् । खजाकायाम् ॥ गोजिह्वायाम् । दार्व्विकायाम् ॥

दर्व्विहोमः । पुं । अप्रकृतिविकृतिहोमे ॥ येनकस्यचित् प्रकृतित्त्वेन विकृतित्त्वेन वा वर्त्तते स दर्व्विहोम इतिव्याख्यातारः ॥

दर्व्वी । स्त्री । कंब्याम् । खजाकायाम् । कर्छी इतिभाषा ॥ दृणाति । दृ० । वृदृभ्यांविन् । कृदिकारादक्तिनइति ङीष् ॥

दर्व्वीकरः । पुं । उरगे । दीर्घपृष्ठे । सर्पे ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ दर्व्याकारः फणएवकरो यस्य प्रहारसाधनत्त्वात् । दर्व्वीं फणां करोति । कृञोहेत्त्विति टः ॥

दर्व्वीसङ्क्रमणम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दर्शः । पुं । अमावस्यायाम् । सूर्येन्दुसङ्गमे ॥ अवलोकने । दर्शने ॥ अमावास्यायागे ॥ दर्शे अमावास्यायां क्रियमाणत्त्वात् उपचाराद्दर्शशब्देनोच्यते । सयागत्रयात्मकः । यथा । आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागास्त्रयो ऽमावास्यायां सत्त्रयावज्जीवं कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तव्यो मासमाध्यश्चेति ॥ दृश्यते शास्त्रेण । पुंसिसंज्ञायांघः ॥

दर्शकः । त्रि । द्वारपाले । प्रतीहारे ॥ दर्शयितरि ॥ प्रवीणे । निपुणे ॥ पश्यति । दृशिर्० । ण्वुल् ॥

दर्शतः । पुं । सोमे ॥ सूर्ये ॥ पश्यति । दृशिर्० । भृमृदृशियजीत्त्यादिना ऽतच् ॥

दर्शनम् । न । नयने ॥ स्वप्ने ॥ बुद्धौ ॥ ॥ धर्मे ॥ उपलब्धौ ॥ शास्त्रे ॥ दर्पणे ईक्षणे ॥ षट्दर्शनेषु । वैशेषिकन्या

यमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्तरूपेषु ॥ एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्विचार्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिषट्कैः कृतानि ॥ अथाह कुलार्णवेश्री सदाशिवः। षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिःकरौशिरः। तेषु भेदन्तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदकोहिसः॥ एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि। तस्मान्मदात्मकं कौलं मद्दं कौलात्मकःप्रिये इति ॥ देव्याःपूजायामुक्तानि षड्दर्शनानि यथा। शैवशाक्तसौरगाणेशवैष्णवनास्तिकमतप्रतिपादकानिषड्दर्शनानीति ॥ इज्यायाम् ॥ वर्णे ॥ अनुसन्धाने ॥ ज्ञानैकस्वरूपे ॥ रूपे ॥ दृश्यतेऽनेन अस्मिन् वा। दृशिर्०। करणे अधिकरणे वा ल्युट्॥

दर्शनीयः। त्रि। मनोज्ञे ॥ दर्शनयोग्ये ॥

दर्शयामिनी। स्त्री। तमिस्रायाम् ॥

दर्शयिता। पुं। द्वारपाले। प्रतीहारे ॥ त्रि। दर्शके ॥

दर्शविपत्-द्। पुं। चन्द्रे ॥ इतिहारावली॥

दर्शितः। त्रि। आविष्कृते। प्रकाशिते। दर्शनङ्कारिते ॥

दलम्। न। उत्सेधे ॥ खण्डे ॥ शस्त्रीछदे ॥ अपद्रव्ये ॥ पत्रे। पर्णे॥ तमालपत्रे ॥ पत्रे ॥ अर्द्धे ॥ पुं। खण्डने ॥ उत्सेधवद्वस्तुनि ॥ दलति। दलवि दारणे। पचाद्यच् ॥

दलकोषः। पुं। माघ्ये। कुन्दपुष्पवृक्षे ॥

दलत्। त्रि। विकसिते ॥

दलनिर्मोकः। पुं। भूर्जपत्रवृक्षे ॥

दलनी। स्त्री। लोष्टे। ढीम इतिढेल इतिच भाषाप्रसिद्धे ॥ त्रि। भेदकर्त्तरि ॥

दलपः। पुं। स्वर्णे ॥ शास्त्रे ॥ प्रहरणे ॥ दलति दल्यतेऽनेनवा। दल०। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥

दलपतिः। पुं। दलाध्यक्षे ॥

दलपुष्पा। स्त्री। केतक्याम् ॥

दलसारिणी। स्त्री। केमुके ॥

दलसूचिः। पुं। कण्टके ॥

दलस्नसा। स्त्री। पत्रशिरायाम्। माष्याम् ॥

दलाढकः। पुं। अरण्यतिले। स्वयंजाततिले ॥ पृश्निपर्ण्याम् ॥ गैरिके ॥ फेने ॥ खातके ॥ नागकेशरे ॥ महत्तरे ॥ कुन्दे ॥ करिकर्णे ॥ शिरीषे ॥ वात्यायाम् ॥

दलाढ्यः। पुं। पङ्ककर्वटे। रूंवयाइति दलदल इतिच भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दलामलम्। न। मरुवकवृक्षे ॥ दम

नवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥

दलाम्लम् । न । चुक्रे ॥

दलिः । पुं । स्त्री । लोष्टे । ढीम्इति ढे ल इतिच भाषा ॥ स्त्री । दलितेश मीधान्ये । दाखिइति दारिइतिच-भाषा ॥

दलिकम् । न । काष्ठे । दली इति पर्व तीयभाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दलितः । त्रि । प्रफुल्ले ॥ खण्डिते ॥ यथा । दलितकुचभराङ्कमङ्कपालिं रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु इति॥

दलेगन्धिः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे ॥

दल्भः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ चक्रे ॥ प्रतारणायाम् ॥ पापे ॥ दलति । दल० । दृदलिभ्यांभः ॥

दल्मिः । पुं । इन्द्रे ॥ वज्रे ॥ दलति । दल० । बाहुलकान्मिः ॥

दल्मिमान् । पुं । इन्द्रे ॥ दल्मिरस्यास्य । मतुप् । यथादित्त्वान्नवत्त्वम् ॥

दवः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दवति । दुगतौ । पचाद्यच् ॥

दवथुः । पुं । परितापे ॥ नेत्रादिदाहे ॥ दवनं दूयते ऽनेनवा । टुदुउपतापे । ट्वितो ऽथुच् ॥

दवाग्निः । पुं । दावानले ॥

दविष्ठः । त्रि । अतिदूरे । सुदूरे ॥ दूरमेषा मतिशयेन दूरम् । इष्ठन् । स्थूलदूरेतिसाधुः ॥

दवीयान् । त्रि । दविष्ठे ॥ इदमनयोरतिशयेनदूरम् । ईयसुन् । स्थूलदूरयुवह्रस्वेत्यादिना साधुः ॥

दशाः । पुंभूम्नि । वस्त्रान्ते । वसनाञ्चले ॥ दशानाभौ प्रयोजयेदितिस्मृतिः ॥ अधोंशुकस्येत्यर्थः ॥ दश्यते । दंश० । भि० अङ् ॥

दशकः । पुं । दशति ॥ दशपरिमाणमस्य । सङ्ख्यायां इतिकन् ॥

दशकण्ठः । पुं । रावणे ॥ दश कण्ठाः यस्य सः ॥

दशकण्ठजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशकण्ठं जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥

दशकन्धरः । पुं । रावणे ॥ दश कन्धराः ग्रीवाः अस्य ॥

दशग्रीवः । पुं । रावणे ॥ दश ग्रीवा यस्यसः ॥ गरुडपुराणे सप्ताग्नीत्यध्यायोक्ते एकादशमन्वन्तरीयदैत्यनाम केन्द्रशत्रुविशेषे ॥

दशत् । पुं । दशके । वर्गे ॥ दशपरिमाणमस्य । पञ्चदशतौ वर्गेवेति निपातनादति प्रत्ययः ॥

दशतिः । स्त्री । शते ॥ इतिमहाभारते दानधर्मः ॥

दशधा । अ । दशप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थेधा ॥

दश । चि । सङ्ख्याविशेषे । द्विगुणित पञ्चसु ॥ तत्सङ्ख्या विशिष्टे ॥ दशन्ति दश्यन्ते वा । दंश दशने । बाहुलकात् कनिन् ॥

दशनः । पुं । शिखरे ॥ दन्ते ॥ न । कवचे ॥ दंष्ट्राव्यापारे ॥ दश्यते ऽनेन । दंश० । करणेति ल्युट् । दशदशेतिनिर्देशात् क्वचिदकित्यपिनलोपः ॥ यद्वा । कर्त्तरि ल्युट् ॥

दशनवासः । न । ओष्ठे । उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दशनानां वाससीइव आवरकत्वात् ॥

दशनाङ्कः । पुं । दन्तक्षते ॥

दशनाढ्या । स्त्री । चुक्रिकायाम् । चाङ्गेर्याम् ॥

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वासे ॥ अधरे ॥ चुम्बने ॥ चि । दन्तत्यक्ते ॥

दशपारमिताध्वरः । पुं । बुद्धे ॥

दशपुरम् । न । कुटन्नटे । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ मालवदेशैकखण्डे ॥ पुरविशेषे ॥ दशपिपर्त्ति । पृपालनपूरणयोः । मू०कः । उत्वम् ॥ दशपुरोऽस्यवा । ऋक्पूरित्यः समासान्तः ॥

दशपूरम् । न । वानेये । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ दशपूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दशबलः । पुं । बुद्धमुनौ ॥ दशबलान्यस्य । यदाहुः । दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानिच । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै ॥

दशभुजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ यथा । इतिहृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेन्तरे । प्रादुर्भूता दशभुजादेवी देवहितायवै ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥

दशभूमिगः । पुं । बुद्धे ॥

दशभूमीशः । पुं । बुद्धे ॥

दशमः । चि । दशानाम् पूरणे । दसवां इतिभाषा ॥ तस्यपूरणेडट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥

दशमी । चि । वर्षीयसि । अतिवृद्धे ॥ नवतेरूर्द्धं दशमी ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्ति । वयसि पूरणादितीनिः ॥

दशमी । स्त्री । नवत्यधिकावस्थायाम् ॥ शताब्दानां दशधाविभागे कृते दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालपरावा ॥ तत्रजातस्य फलम् । यथा । विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः । उदारचित्तः सुमना दयालुः प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यादिति ॥ ङीप् ॥

दशमीस्थः । चि । नष्टवीर्ये । क्षीणरागे ॥ स्रतासने ॥ नवत्यधिकवयसि

। स्थविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामव शान्मरणावस्थां प्राप्तेकामिनि॥ न यनप्रीतिःप्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽ थसङ्कल्पः । निद्राछेदस्तनुता विष यनिवृत्ति स्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताःस्मरदशादशैव स्युः॥दशम्यां कामावस्थायां तिष्ठति ।ष्ठा॰ । सुपिस्य इति कः ॥

दशमुखः ।पुं ।रावणे॥दशमुखान्यस्य॥ खिङ्गात्मनि ॥ दश इन्द्रियाणि मुखा नि भोगद्वाराणि यस्य सः॥

दशमुखान्तकः । पुं। रामे॥दशमुख स्यअन्तकः॥

दशमूत्रकम् ।न ।हस्तिमहिषोष्ट्रगवाऽ जमेषाश्वगर्द्दभमानुषमानुषीणांमू त्रे॥ इति राजनिर्घण्टः ॥दशानांमू त्राणां समाहारः ॥

दशमूलम्। न ।पाचनविशेषे । पञ्चमू लद्वये ॥ यथा ।विल्वश्योनाकगम्भा रीपाटलागणिकारिकाः । शालप र्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥ उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदा हृतम्॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वास कासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाह पार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥वातपित्त हरं वृष्यंकनीयःपञ्चमूलकम्॥ उ भयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम्।

कासेश्वासे चतन्द्रायां पार्श्वशूलेचश स्यते ॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृ द्ग्रहनाशनमिति ॥

दशयोगभङ्गः । पुं । संस्कारकर्मणि न चत्रवेधविशेषे । खर्जूरवेधे ॥

दशरथः । पुं । रामताते ॥

दशरथप्रभवः । पुं । रामे ॥ रामादि षु॥ दशरथःप्रभवोयस्ययेषांवा ॥

दशरूपभृत् । पुं । विष्णौ ॥

दशवदनः । पुं । रावणे॥ दशवदनानि यस्यसः॥

दशवाजी । पुं । चन्द्रे ॥ दश वाजिनो रथे यस्यसः ॥

दशशतलोचनः । पुं ।इन्द्रे॥दशशता नि सङ्ख्यायेषु तानिलोचनानि यस्य ॥

दशहरा । स्त्री । गङ्गाजन्मदिने ॥ यथा । ज्येष्ठेमासि चितिसुतदिने शुक्लप क्षे दशम्यां हस्तेशैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्। पापान्यस्यां हरतिच तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यंदद्यादपिशतगुणं वाजिमेधायुत स्येतिशङ्खः॥ अपिच । अदत्ता- नामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः । परदारोपसेवाच कायिकं त्रिविधं- स्मृतम्॥ पारुष्यमनृतं चैवपैशुन्य ञ्चापिसर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्चवा

ङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्यष्व
भिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृत
म् ॥ एतानि दशपापानि हर त्वं म-
मजाह्नवि । दशपापहरा यस्मात् त
स्माद्दशहरा स्मृता ॥ ज्येष्ठमासि सि
तेपक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे
व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ । दश
योगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डः ॥
अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था
ज्ञेया ॥ सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रति-
ष्ठादिने ॥ यथोक्तं स्कान्दे सेतुमा
हात्म्ये ॥ ज्येष्ठमासि सितेपक्षे दश
म्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपा
ते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो
वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तम
मिति । अतोऽस्यां तु विशेषेण पूजा
कार्या हितार्थिभिः ॥ * ॥ अत्र संकल्प उ
क्तः स्नानाय गारुडे २१५ अध्याये ।
यथा । अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यै
ष्ठके सिते । दशपापहरायाञ्च अदत्ता
दानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा
परदारोपसेवनम् । पारुष्यानृतपैशु
न्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्या
भिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।

एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्य
हमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्त्त्या
म् ॥ चेतसि ॥ दशति । दंशदशने ।
मू॰क॰ । पचाद्यच् । जपजभदहद
शेतिनिर्देशात् किच्यपि नलोपः ॥ य
द्वा । दश्यते गुरोश्चेत्यङ् ॥ कलौ
न्तर्णायथोक्तायुषः सूर्याद्यष्टग्रहभो-
ग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञाः
॥ शरीरस्थदशदशा यथा । गर्भवासः
१ । जन्म २ । बाल्यम् ३ । कौमारम्
४ । पौगण्डम् ५ । यौवनम् ६ । स्था
विर्य्यम् ७ । जरा ८ । प्राणरोधः ९ ।
नाशः १० इति ॥ * ॥ कामजदश
दशा यथा । चक्षूरागस्तदनु मनसः स
ङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात् तद
नु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छे
दस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोन्मा
दो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक-
मेणेति ॥

दशाकर्षः । पुं । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पुं । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूपः । पुं । त्रिदोषघ्ने अवग्रहपि
शाचकादिनाशके धूपविशेषे ॥ यथा
। वासयेद्दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चा
र्ककम् । नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रह
पिशाचकाः ॥ पञ्चांशागन्धपाषाणा

त् तावन्महिषगुग्गुलुः । चतुरंशंचन्दनञ्च जटामांसीच तावती ॥ त्रिभागःसर्ज्जकःसार स्तावद्देवहिरालकम् । उशीरन्तु द्विभागंस्यात् घृतभृष्टं नखं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौप्रकीर्त्तितौ । एकोदशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनोहरो॰दिति ॥ पुष्पदानोत्तरं देवायदीयमाने धूमविशेषे ॥ यथा । मधुमुस्तं घृतं गन्धोगुग्गुल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिह्लसिद्धार्थं दशाङ्गोधूपउच्यतइति ॥ अन्यञ्च । कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्वयोद्भवम् । केशरं वालकं पत्रंत्वक् जातीकोषमुत्तमम् ॥ सर्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गोधूपईरित इति ॥

दशाङ्गुलम् । न । खर्बूजे ॥ त्रि । दशाङ्गुलमिते ॥

दशाननः । पुं । रावणे ॥

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे ॥

दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥

दशापवित्रम् । न । वासःखण्डे ॥

दशारुहा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥

दशार्णः । पुं । देशविशेषे ॥ सविन्ध्यस्यपूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥ इतिराधाकान्तः ॥

दशार्णा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

दशार्हः । पुं । खसमे । वुद्धे । यदुदेशे ॥

दशार्हाः । पुंभूम्नि । दशार्हदेशस्थे ॥

दशावतारः । पुं । विष्णौ ॥ दशअवतारायस्यसः । तेयथा । शेते स चित्तशयने मम मीनकूर्मकोलो॰भनन्नृहरिवामनजामदग्न्यः । यो॰भूद्बभूव भरताग्रजकृष्णबुद्धः कल्की सताञ्चभविताप्रहरिष्यते॰रीनिति वोपदेवः ॥

दशाश्वः । पुं । चन्द्रे ॥ दशअश्वारथे यस्यसः । रथस्त्रिचक्रःसोमस्य कुन्दाभास्तत्रवाजिनः । वामदक्षिणतोयुक्ता-दश तेन चरन्त्यसौ ॥

दशाश्वमेधिकः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

दशास्थितिः । स्त्री । अवस्थायाम् ॥

दशास्यः । पुं । दशानने ॥ दश आस्यानि यस्य सः ॥

दशास्यजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशास्यं जयति । जिः । क्विप् तुक् ॥

दशाहः । पुं । दशदिनसमुदाये ॥ दशानामह्नां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । रात्राह्नाहाः पुंसि ॥

दशेन्धनः । पुं । प्रदीपे ॥ दशाइन्धनं यस्य ॥

दशेरः । पुं । हिंस्रे ॥ दशति । दंश॰ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यएरक् । अनिदितामिति नलोपः ॥

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दशेरुकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

दशैकादशिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतोदश ये दशदत्ता एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः । निपातनात् समासान्तोऽकारः । दशैकादशान् प्रयच्छति । कुसीददशैकादशात् ष्ठनष्ठचा विति ष्ठच् ॥ स्त्री । ङीषि दशैकादशिकी ॥

दष्टः । त्रि । दंशिते । दंशयुक्ते ॥ दंशेः क्तः ॥

दस्रः । पुं । यजमाने ॥ चौरे ॥ हुताशने ॥ खले ॥ दस्यति । दसुउपक्षये । इषियुधीधि दसिश्याधूसूभ्योमक् ॥ दर्शनीये ॥

दस्युः । पुं । मलिम्लुचे । चौरे ॥ रिपौ ॥ महासाहसिके ॥ दस्यति । दसु० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् । वा० अनादेशाभावः । अनुनासिकयोरित्युक्तत्वाद्वा नानादेशः ॥ पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवा श्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ मुखवाहूरुपज्जानां यालोके जातयोवहिः । म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वेते दस्यवः स्मृताः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना याः पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाइत्यादिनोक्ता जातयो वाह्या जाताः म्लेच्छभाषायुक्ताः आर्यभाषोपेता या तेदस्यवः सर्वेस्मृताइत्यर्थः ॥

दस्रः । पुं । खरे ॥ अश्विनीसुते ॥

दस्रौ । पुं । द्विवचनान्तः । नासत्ययोः । अश्विनीसुतयोः । स्वर्वैद्ययोः ॥ दस्यतः क्षिपतोरोगान् । दसु० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

दस्रदेवता । स्त्री । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रौदेवते यस्याः ॥

दस्रसूः । स्त्री । सूर्ययोषिति । संज्ञायाम् ॥

दहनः । पुं । चित्रके ॥ भल्लातके ॥ अग्नौ ॥ कपोते ॥ चतुष्कलप्रभेदे (ऽ।।) ॥ न । दाहे । भस्मीकरणे ॥ त्रि । दुष्टचेष्टिते ॥ दहति दह्यते वा । दहभस्मीकरणे । ल्युः ल्युट् वा ॥

दहनकेतनः । पुं । धूमे ॥ दहनः केतनं यस्य ॥

दहनप्रिया । स्त्री । स्वाहायाम् ॥ दहनस्याग्नेः प्रिया ॥

दहनागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

दहनारातिः । पुं । जले ॥

दहनीयः । त्रि । दहनार्हे । दाह्ये ॥

दहनोपमः। पुं। } सूर्य्यकान्तमणौ॥
दहनोपलः। पुं। }

दहनोल्का। स्त्री। अग्निकुक्कुटे॥

दहरः। पुं। मूषिकायाम्॥ स्वल्पे। सूक्ष्मे॥ भ्रातरि॥ बालके॥ हृदयाकाशे॥ ब्रह्मणि॥

दहराकाशः। पुं। चिदाकाशे॥ ईश्वरे॥ दहरश्चासावाकाशश्च॥

दह्रः। पुं। दावानले॥ वह्नौ॥ दहति। दह०। स्फायितञ्चीति रक्॥ हृदयाकाशे॥ जठरे॥

दा। स्त्री। शोधने॥ दाने॥ छेदे॥ उपतापे॥ रक्षायाम्॥ दानम्। डुदाञ्०। सम्पदादित्वात् क्विप्॥

दाकः। पुं। यजमाने॥ दातरि॥ ददाति। डुदाञ्०। कृदाधारेतिकः॥

दाक्षः। त्रि। दक्षसम्बन्धिनि॥ दक्षस्यायम्। अण्॥

दाक्षायणयज्ञः। पुं। आवृत्त्यायुक्ते दर्शपूर्णमासात्मके यज्ञे॥ दक्षस्येमे दाक्षाः। तेषा मयन मावृत्तिरिति तन्निर्वचनम्॥

दाक्षायणी। स्त्री। अपर्णायाम्। उमायाम्। सत्याम्॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु॥ रोहिण्याम्॥ दन्तीवृक्षे॥ मानवे दक्षहस्तपीठाधिष्ठात्रिदेव्याम्॥ दक्षस्यापत्यम्। वाना मचेयस्येति दक्षसंज्ञायाम् उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ्। गौरादित्वान् ङीष्॥

दाक्षायणीपतिः। पुं। एणतिलके। चन्द्रे॥ शिवे॥ दाक्षायण्याः पतिः॥

दाक्षायणीरमणः। पुं। चन्द्रे॥

दाक्षाय्यः। पुं। गृध्रे॥ दक्षते। दक्ष वृद्धौशीघ्रार्थेच। श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः। दक्षाय्यस्यायम्। तस्येदमित्यण्॥

दाक्षिः। पुं। दक्षस्यापत्ये॥ अतइञ्॥

दाक्षिणम्। न। दक्षिणानां समूहे॥ भिक्षादिभ्योऽण्॥

दाक्षिणात्यः। पुं। नारिकेले॥ त्रि। दक्षिणदिग्भवे॥ दक्षिणाभवः। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥

दाक्षिणिकः। पुं। बन्धविशेषे॥ सचेष्टापूर्त्तेन भवति। पुरुषतत्त्वानभिज्ञोहि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यते॥

दाक्षिण्यम्। न। आनुकूल्ये॥ त्रि। दक्षिणार्हे॥

दाक्षी। स्त्री। पाणिनिमुनेर्मातरि॥ दक्षस्यगोत्रापत्यं स्त्री। अतइञ्। इतोमनुष्यजातेरिति ङीष्॥

दाक्षीपुत्रः। पुं। पाणिनिमुनौ॥ दाक्ष्याःपुत्रः॥

दाचेयः । पुं । पाणिनिमुनौ ॥ दाच्या अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

दाच्यम् । न । कौशले । दक्षतायाम् ॥ सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ ॥ दक्षस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् ॥

दाघः । पुं । दाहे ॥ दह्यते ऽनेन । दहभस्मीकरणे । हलश्चेतिघञ् । न्यंक्वादित्वात् कुत्वम् ॥

दाडकः । पुं । दन्ते ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः । त्रि । एलायाम् ॥ पुं । करके । वृत्तफले । शुकवल्लभे ॥ समौ करकदाडिमावित्यमरः ॥ तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वादम्लं केवलाम्लकम् । तत्रस्वादुत्रिदोषघ्नंतृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलंलघु । कषायानुरसंग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥ स्वादम्लं दीपनं रुच्यंकिञ्चित् पित्तकरंलघु । अम्लन्तु पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तापहारिमधुरं लघुपथ्यमिति राजनिर्घण्टः ॥ दलनं दालः । दलविशरणे । घञ् । दालेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयो रेकत्वम् ॥

दाडिमपुष्पः । पुं । रोहितकद्रुमे ॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ न । करकपुष्पे ॥

दाडिमपुष्पकः । पुं । रोहितकवृक्षे ॥ दाडिमइव पुष्पाणि यस्य ॥

दाडिमप्रियः । पुं । शुकखगे ॥

दाडिमभक्षणः । पुं । कीरे ॥

दाडिमादिचूर्णम् । न । चूर्णविशेषे । द्वेपलेदाडिमादद्यौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्रकारयेत् ॥ तच्चूर्णमाचयाभुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनञ्चशात् पीनसज्वरकासजित् ॥

दाडिमी । स्त्री । दाडिमे ॥

दाडिमीरसः । पुं । व्यञ्जनोपस्करान्तरे ॥ दाडिमं घृतसन्तप्ते तत्रपाने विनिःक्षिपेत् । ततःपक्वः पटेपूत इति स्याद्दाडिमीरसः ॥

दाडिमीसारः । पुं । दाडिमे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः । पुं । दाडिमे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दाढा । स्त्री । दंष्ट्रायाम् ॥ अभिलाषायाम् ॥ समूहे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका । स्त्री । दंष्ट्रिकायाम् ॥

दाण्डपाता । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ दण्डपातोऽस्यां वर्त्तते । घञः सास्यांक्रि

येतिञः ॥

दाण्डमाथिकः । त्रि । दण्डमाथं धावति । माथोत्तरपदेतिठक् ॥

दाण्डा । स्त्री । क्रीडाविशेषे । घटादूतिभाषा ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् । तदस्यां प्रहरणमितिणः ॥

दाण्डाजिनिकः । पुं । मायाजीविनि । सदम्भे ॥ दण्डाजिनेन दम्भेनार्थान्न न्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामितिठञ् ॥

दाण्डिनायनः । पुं । दण्डिनोगोत्रापत्ये ॥ नडा° फक् । दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः ॥

दातः । त्रि । लूने । छिन्ने ॥ दायते स्म । दाप्लवने । क्तः ॥ शुद्धे ॥ दायति । दैप्शोधने । कर्त्तरि क्त ॥

दाता । त्रि । दानशीले । सुचिरे । दानकर्त्तरि ॥ ददाति । डुदाञ्° । तृच् ॥

दात्यूहः । पुं । कालकण्ठके खगे ॥ चातके ॥ जलकाके ॥ मेघे ॥ दातिः । दाप्०। क्तिन् । दातिं माणं मूहते । ऊह० । अण् ॥ यद्वा । दित्यौहो यम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यात्वे वाहऊठ शकंध्वादिः ॥

दात्यौहः । पुं । दात्यूहे ॥ दित्यौहोऽयम् । अण् । देयिकाशिंशपेत्यादि ।

नात्वे सम्प्रसारणम् । वृद्धिः ॥

दाचम् । न । छेदनशस्त्रे । लवित्रे ॥ दात्यनेन । दाप्० । दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् ॥ दादिभ्यश्छन्दसीतित्वन्वा ॥

दात्री । स्त्री । दानशीलायाम् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

दात्वः । पुं । दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । जनिदेत्यादिना ददातेस्त्वन् ॥

दादः । पुं । दाने ॥ दद्यते । दददाने । कर्मणि घञ् ॥

दाधिकम् । त्रि । दध्निसंस्कृतद्रव्ये ॥ दध्निसंस्कृतम् । दध्नष्ठक् ॥ दध्ना संस्कृतं वा । प्राग्वहतीयष्ठक् । दध्नाचरति । चरतीतिठक् । दध्ना संसृष्टं वा । संसृष्टेठक् । दध्नोपसिक्तं वा । व्यञ्जनैरुपसिक्त इतिठक् ॥

दानम् । न । गजमदे ॥ पालने । रक्षणे ॥ छेदे ॥ शुद्धौ ॥ विश्राणने । त्यागे । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं स्वत्वत्यागे । देशेकालेश्रद्धया यथाशक्त्यान्यायार्जितार्थानां सत्पात्रे समर्पणे । स्वस्वत्वास्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तसंविभागे । असङ्कोचेनवित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादने । सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागे ॥ * ॥ अर्थानामुदिते पात्रेश्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्या

नंतस्यवच्यते ॥ दाता प्रतिग्रहीताच श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौच दानाना मङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत्। विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे ऽस्यबन्धुषु ॥ यदातु न सकुल्यः स्यान्नच सम्बन्धिबान्धवाः। दद्यात् स्वजाति शिष्येभ्य स्तदभावेप्सु निःक्षिपेत् ॥ स्नात्वाशुद्धेसमे देशे गोमयेनोपलेपिते। वसित्वा वसनंशुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥ दानं चतुर्विधं प्रोक्त मृषिभिर्धर्मकोविदैः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥ अहन्यहनि यत्किञ्चिद् दीयते ऽनुपकारिणे। अनुद्दिश्यफलं तत्स्यात् ब्राह्मणायतु नित्यकम् ॥ यत्तुपापशान्त्यैच दीयते विदुषांकरे। नैमित्तिकं तदुद्दिष्टंदानंसद्भिरनुष्ठितम् ॥ अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते। दानं तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते। चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥ * ॥ गत्वायद् दीयतेदानं भक्त्यापात्रेविधानतः। तदनन्तफलं विद्धि अवस्थाचितयेन्नृप ॥ * ॥ तच्च सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम्। यथा। दातव्य मिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे। देशेकालेच पात्रेच तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्यवापुनः। दीयतच परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ अदेशकालेयद्दान मपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृत मवज्ञातं तत् तामस मुदाहृतम् ॥ * ॥ यदेवद्रिम मेदमितिविशेषंजानानःपरस्वत्वापत्तयेस्वामी त्यजति परस्वविशेषेणेदंममेतिस्वत्त्वंप्रत्येतीति व्यवहारे ॥ * ॥ अस्यविधिर्यथा। स्नानसन्ध्याचमनानिकृत्वा नारायणनवग्रहगुरून् सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधिपतिदेवतां सम्प्रदानञ्चार्चयित्वा सङ्कल्प्यकुशतिलजलत्यागपूर्वकंदद्यादिति ॥ विवेकस्नानशुद्धौ ॥ दैप्शो धनत्यक्त्वस्माद्दातोर्दानपदं व्युत्पद्यते। यदाहपतञ्जलिः। विवेकख्यातिरविप्लवादुःखनयस्यहानोपाय इति। अविप्लवा शुद्धिः। साचसवासन संशयविपर्यासानांपरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थानम्। साचनवि

नादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविताभ्या सपरिपाकाङ्क्षवतीति । दानेनविवेकख्यात्युपकार्येणाङ्गेन सोपिसङ्गृहीतः । सेयं पञ्चमीसिद्धिः सदामुदितमित्युच्यते । दानञ्च सिद्धिहेतुः । धनादिदानेनाराधितोज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति ॥ इति अनेन । दोअवखण्डने । ल्युट् ॥ डुदाञो भावे दीयते इति कर्मणि वा ल्युट् ॥ स्वधनस्यपरेभ्यः प्रतिपादने राज्ञामुपायविशेषे । उपप्रदाने ॥

दानकम् । न । कुत्सितदाने ॥ दानकुत्सितेइतियावादिषुपाठात्कन् ॥

दानकर्म । न । दानक्रियायाम् ॥

दानतोयम् । न । मदोदके ॥

दानधर्मः । पुं । दानस्यफले ॥

दानपतिः । पुं । सदाप्रदे । सततदातरि ॥ अक्रूरे ॥

दानपात्रम् । न । विद्यादियुक्ते ॥ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥ दानस्यपात्रम् ॥

दानवः । पुं । असुरे । दनुजे । दक्षकन्याया दनो गर्भे कश्यपाज्जाते ॥ दनोरपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण् ॥

दानवज्ञः । पुं । वैश्ये ॥ इति पुराणम् ॥

दानवारिः । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ दानवाना मरिः । दानवो ऽरिर्यस्य वा ॥

दानशीलः । त्रि । वदान्ये । दातरि ॥

दानशौण्डः । त्रि । वदान्ये । बहुप्रदे ॥ दानेशौण्डः । सप्तमीशौण्डैरिति समासः ॥

दानायोग्यः । त्रि । अपात्रे ॥ अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिलातारयेच्छिलाम् ॥

दानीयः । त्रि । सम्प्रदाने । दानपात्रे ॥ दीयते ऽस्मै । डुदाञ्० । कृत्यल्युटोबहुलमिति सम्प्रदाने ऽनीयर् ॥

दानुः । त्रि । दातरि ॥ विक्रान्ते ॥ ददाति । डुदाञ्० । दाभाभ्यांनुः ॥

दान्तः । त्रि । तपःक्लेशसहे । जितेन्द्रिये । बाह्येन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि ॥ दाम्यतिस्म । दमेर्गत्यर्थेतिक्तः । यस्यविभाषेतिनेट् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥ दमिते । शिक्षिततद्वषे ॥ दान्तोयं बलीवर्दः युवाशकटवाहनयोग्यःकृतइतिगम्यते इतिभामती ॥ दम्यतेस्म । दमुउपशमे । णिजन्तः । क्तः । वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥ पुं । दमनकवृक्षे ॥

दान्तिः । स्त्री । तपःक्लेशसहिष्णुतायाम् ॥

।दमथे। दमे ॥ दमनम्। दमु०।
स्त्रियांक्तिन्। अनुनासिकस्येतिदीर्घः॥
दापितः। त्रि। साधिते ॥ दापयतेस्म
ण्यन्ताद्दाञः क्तः ॥ दण्डिते ॥
दाप्यः। त्रि। दापनीये ॥
दाम। न। स्त्री। दोहनकाले पशुपा
दबन्धनरज्जौ। सन्दाने॥ इति। दो
अवखण्डने। दीयते वा। दीङ्क्ष
ये। मनिन्॥ मालायाम्॥ रज्जौ॥
दामनपर्व्व। न। दमनभञ्जनतिथौ।
चैत्रशुक्लचतुर्द्दश्याम्॥
दामनी। स्त्री। तन्त्याम्। पशुबन्धनर
ज्ज्वाम्॥ दामैर। प्र० अशु। अनि
तिप्रकृतिभावः। टिड्ढेतिङीप्॥
दामलिप्तम्। न। तमोलुकइति प्रसि
द्धे तमोलिप्तदेशे॥
दामा। स्त्री। दामनि ॥ दोअवखण्ड
ने। दीङ्क्षये वा। मनिन्। मन
इति नङीप्। दामानौ दामानः इ
त्यादि। डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
इति डापितु। दामा दामे दामाः
इत्यादि बोध्यम्॥
दामाञ्चनम्। न। अश्वादेः पादबन्धन
रज्जौ। पिछाडी इतिभाषा॥ इति
हेमचन्द्रः॥
दामाञ्चलम्। न। एकशफाङ्घ्रिबन्धे
। दामाञ्चने॥ दामाञ्चलं पादपाशे
इति वैजयन्ती ॥
दामिनी। स्त्री। विद्युति ॥ दामविद्य
तेऽस्याः। संज्ञायां मन्माभ्यामि-
तीनिः॥
दामोदरः। पुं। श्रीकृष्णे॥ बाल्येचा
पल्यनिषेधाय यशोदयादाम्नोदरे बद्ध
त्वात् दाम उदरे यस्येति समस्यन्त
स्य वैयधिकरण्येपि समासः। सप्तमी
विशेषणे बहुव्रीहाविति लिङ्गात्॥
तदैमध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोद
रे। ततश्च दामोदरतां स ययौ दा
मबन्धनात्॥ दामानि लोकनामा
नि तानि यस्योदरान्तरे। तेन दा-
मोदरो देवः श्रीधरस्त्वं रमाश्रित
इतिव्यासः॥ दमादिसाधनेन उदा-
रा उत्कृष्टा या गति र्धूमादिगत्यपे
क्षयाऽर्चिरादिस्तयागम्यते इति वा
॥ दमाद्दामोदरं विदुरिति भारतो
क्तेः॥ भूतार्हद्विशेषे॥ नदविशेषे॥
दाम्भिकः। त्रि। छद्मनाधर्मकारिणि। बैडा
लव्रतिकादौ॥दम्भयुक्तो॥धर्मध्वजिनि
॥पुं। बकपक्षिणि॥दम्भेनचरति।ठक्॥
दायः। पुं। सोल्लुण्ठभाषणे॥ विभक्त
व्यपितृद्रव्ये॥ दाने॥ हरणे। यौतु
कादिधने। कन्यादानकाले जामात्रा
दिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च
यद्द्रव्यं दीयते तदिति भरतः॥ याव

त् सम्बन्धिधने ॥ क्षये ॥ स्थाने ॥ ख ण्डने ॥ ददाति । डुदाञ्० । श्याद्व्येति णः । आतोयुक् ॥ यद्वा । दीयते ऽसौ । दोङ् क्षये । । अकर्त्तरि-चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात् घञ् ॥

दायकः । त्रि । दातरि ॥ ददाति । डु-दाञ्० । ण्वुल् । आतोयुक् ॥

दायबन्धुः । पुं । भ्रातरि ॥

दायभागः । पुं । दायविभागे । सम्ब-न्धिमात्रेण सम्बन्धिधनस्य विभागे । पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभागे ॥ एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया ऽव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जने ॥ अथवा विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्रचैकदासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ॥ विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ दायस्य भागः ॥

दायविभागः । पुं । दायभागे ॥ श्रीसदाशिव उवाच ॥ भूयस्ते कथयाम्यादौ व्यवहारान् सनातनान् । यान् रच्न् प्रविदन् राजा स्वच्छन्दं पालयेत् प्रजाः ॥ नियमेन विना राज्ञो मानवा धनलोलुपाः । मिथस्ते विवदिष्यन्ति गुरुस्वजनबन्धुभिः ॥ व्यतिषक्तितदादेविस्वार्थिनो वित्तहेतवे । पापाश्रया भविष्यन्ति हिंसया च जिहीर्षया ॥ अतस्तेषां हितार्थाय नियमो धर्मसम्मतः । नियोज्यते यमाश्रित्य न भ्रश्येयुः शुभाकराः ॥ दण्डयेत् पापिनो राजा यथा पापापनुत्तये । तथैव विभजेद्दायान् नृणां सम्बन्धभेदतः ॥ सम्बन्धो द्विविधो ज्ञेयो वैवाह्यो जन्मनस्तथा । तत्रौद्वाहिकसम्बन्धाद्परो बलवत्तरः ॥ दायेतूर्द्ध्वतनाज्ज्यायान् सम्बन्धो ऽधस्तनः शिवे । अधऊर्द्ध्वक्रमादत्र पुमान् मुख्यतरः स्मृतः ॥ तत्रापि सन्निकृष्टो यः सम्बन्धी दायमर्हति । अनेन विधिना धीरा विभजेयुः क्रमाद्धनम् ॥ मृतस्य पुत्रपौत्रेषु च कन्यासु पितरि स्थिते । भार्य्यायामपि दायार्हः पुत्र एव न चापरः ॥ बहवस्तनया यत्र सर्वे तत्र समांशिनः । ज्येष्ठे राज्याधिकारित्वं तत्सुवंशानुसारतः ॥ ऋणं यत्पैतृकं तत्र शोधयेत् पैतृकैर्धनैः ॥ तस्मिन् स्थिते विभागार्हं न भवेत् पैतृकं वसु ॥ विभज्य यदि गृह्णीयुर्विभवं पैतृकं नराः । तेभ्यस्तद्धनमाहृत्य पितॄणां दापयेन्नृपः ॥ यथास्वकृत

पापेननिरयंयान्तिमानवाः। कथ्येना
पितथावद्धः स्वयमेवनचापरः॥ साधा
रणंधनंयच्चस्थावरंस्थावरेतरत्।अंशि
नःप्राप्तुमर्हन्तिस्वंस्वमंशंविभागतः॥
अंशिनांसम्मतावेवविभागःपरिसिद्ध्य
ति। तेषामसम्मतौराजासमदृष्ट्यां
शमाचरेत्॥ स्थावरस्यचरस्यापिवि
भागानर्हवस्तुनः। मूल्यं वा तदुपस्व
त्व मंशिनां विभजेन्नृपः॥ विभक्तेपि
धनेयस्तुस्वीयांशंप्रतिपादयेत्। पु
नर्विभज्यतद्द्रव्यम प्राप्तांशायदाप-
येत्॥ कृतेविभागेद्रव्याणा मंशिनां
सम्मतौ शिवे। पुनर्विवादयं स्तत्र शा
स्योभवतिभूभृतः॥ स्थितेप्रेतस्यपौत्रे
चभार्यायांचपितर्यपि। पौत्रएवध
नार्हः स्याद्धस्ताज्जन्मगौरवात्॥
अपुत्रस्यास्थितेतातेसोदरे च पिताम-
हे। जन्मनःसन्निकर्षेण पितैवास्यध
नंहरेत्॥ विद्यमानासुकन्यासुस-
न्निकृष्टास्वपिप्रिये। मृतस्यपौत्रोध
नभाक् यतोमुख्यतरःपुमान्॥ धनं
मृतेन पुत्रेणपौत्रं यातिपितामहात्
। अतोत्रगीयतेलोकैः पुत्ररूपःस्वयं
पिता॥ औद्वाहिकेपिसम्बन्धे ब्राह्मी
भार्य्यावरीयसी। अपुत्रस्यहरेदृक्-
थं पत्युर्हैहार्द्दहारिणी॥ पतिपुत्र
विहीनातुसंप्राप्य स्वामिनोधनं। नै

दायवि

वदातुं नविक्रेतुं समर्थास्वधनं विना
॥ पितृभिःश्वशुरैर्वापिदत्तं यद्धर्मसम्म
तं। स्वकृत्योपार्जितं यच्चस्त्रीधनंतत्
प्रकीर्त्तितं॥ तस्यांमृतायां रिक्थं त
त्पुनःस्वामिपदं व्रजेत्। तदासन्नत
रो रिक्थमधऊर्द्ध्वक्रमाद्धरेत्॥ मृते
पत्यौस्वधर्मेण पतिबन्धुवशेस्थिता।
तदभावेपितृबन्धौस्तिष्ठं तीदायमर्ह
ति॥ शंकितव्यभिचारापिनपत्युर्ही
यभागिनी। लभतेजीवनंमात्रंभर्त्तु
र्विभवहारिणः॥ वन्ध्यव्यच्चेदनिता-
स्सस्वर्यातुधर्मतत्पराः। भजेरन्स्वा
मिनोवित्तं समांशेनशुचिस्मिते॥ प
त्युर्धनहरायाश्च मृतौभर्त्तृसुतास्थि-
तौ। पुनःस्वामिपदं मत्वाधनं दुहि
तरं व्रजेत्॥ एवंस्थितायां कन्याया
मृक्थं पुत्रवधूगतं। तन्मृतेस्वामिनं
प्राप्य श्वशुरातत्सुतामियात्॥ तथा
पितामहेसत्वेवित्तं मातृगतं शिवे।
तस्यांमृतायां पुत्रेणभर्त्राश्वशुरगम्भ-
वेत्॥ मृतस्योर्द्ध्वगतं वित्तं यथा प्रा
प्नोति तत् पिता। जनन्यपितथाप्नो
ति पतिहीना भवेद्यदि॥ अतःस-
त्यांजनन्यांतु विमातानधनं हरेत्।
मृतेजनन्यास्तं प्राप्यपितागच्छेद्विमा
तरं॥ ऋधस्तनानांविरहादूर्द्ध्वं रिक्-
थंनयात्यधः। येनैवाधस्तनं प्राप्तंते

नैवोढुं तदाव्रजेत् ॥ अतःस्थितौपि
तृव्यस्यधनं स्वस्त्रगतं चसत् । पत्यौ
स्थितेऽनपत्यायास्तौपितृव्यमाश्र-
येत् ॥ ऊर्द्धाद्वित्तमधः प्राप्यपुमांस-
मवलम्बते । अतःसत्यांसोदरायांवै
मात्रेयोधनं हरेत् ॥ स्थितायां सोद
रायांच विमातुः पुत्रसंततौ । वैमात्रे
यगतं वित्तं वैमात्रेयान्वयोभजेत् ॥
मृतश्चसोदरोभ्राता वैमात्रेयस्तथा ।
श्रिवे । धनं पितृगतत्वेन विभजेतां
समांशिनौ ॥ कन्यायां जीवितायांच
तदपत्यं नदायभाक् । यच्चयद्वाधितं
वित्तंतन्मृतावपरं व्रजेत् ॥ विभजेयु
र्दुहितरः पुत्राभावेपितुर्वसु । उद्वाह्य
यं त्योऽनूढास्तुपितु साधारणैर्धनैः ।
कसंतत्यामृतायास्तु स्त्रीधनंस्वामिनं
भजेत् । अन्यस्तुद्रविणं यस्मादासं-
तत्पदमाश्रयेत् ॥ प्रेतस्यपत्नीर्नै
रीविदध्या दात्मपोषणं । पुत्रस्यन्तु
तदुप स्वत्वैर्नशक्ता दानविक्रये ॥ पि
तामहस्नुषायाश्च सत्यांतातविभातरि
। पितामहगतंरिक्थंततपुत्रेषुस्नुषां
व्रजेत् ॥ पितामहपितृव्येचतथाभ्रा
तरिजीवति । अधोभवानांमुख्यत्वा
त् भ्रातैवधनभाग्भवेत् ॥ पितृव्यात्
सन्निकर्षेतुल्यौ भ्रातृपितामहौ ।
धनंपितृपदंगत्वा प्रयातुर्भ्रातरं व्रजे

त् ॥ स्थितेप्यपत्येदुहितुः प्रेतस्यपि
तरिस्थिते । दुहित्रपत्यंधनभाक् धनं
यस्मादधोमुखं ॥ स्वः प्रयातुःस्थिते-
तानेतथामातरिकाखिके । पुंसोमु-
ख्यतत्वेनधनहारीभवेत् पिता ॥
स्थितः स्वपितृसापिण्डोवर्त्तमानेपि
मातुले । प्रेतस्यधनहारीस्यात् पितुः
सम्बन्धगौरवात् ॥ अधस्तादगमना-
भावेधनमूर्द्धभवंगतं । तत्रापिपुंसांमु
ख्यत्वादितं पितृकुलंश्रिवे ॥ अतोच
सन्निकृष्टोपिमातुलोनामुयाद्धनं । अ
जीवत् पितृकःपौत्रः पितृव्यैःसहपा
र्वति ॥ पितामहस्यद्रविणात् स्वपितु
र्हीयमर्हति । भ्रातृहीनातथापौत्री
पितृव्यैः समभागिनी ॥ पितामह-
धनंसौम्याहरेच्चेन्मृतमातृका । सत्यां
पौत्र्याः पितामह्यांपौत्र्याः पितृस्व
सर्य्यपि ॥ वित्तेपितृगतेदेविपौत्री-
तत्राधिकारिणी । अधोगामिषु वित्ते
षु पुमान् ज्यायानधस्तनः ॥ ऊर्द्धगा-
मिधनेश्रेष्ठः पुमानूर्द्धोद्भवोभवेत् ॥
अतःस्नुषायां पौत्र्याश्चसत्यांदुहित
रिप्रिये । प्रेतस्यविभवंहर्त्तुं नैवशक्नो
तितत्पिता ॥ यदापितृकुलेनस्या-
न्मृतस्यधनभाजनं । पूर्वोक्तविधिनारि
क्थंमातामहकुलंभजेत् ॥ मातामह
गतंवित्तंमातुलैस्तत्सुतादिभिः । अ

धर्त्तृकमेणैवपुमांसंस्त्रियमाश्रयेत् ॥ ब्राह्मान्वयेविद्यमानेपित्रोः सापिण्डनेस्थिते। मृतस्यापिवीतनयोनपितुर्द्दायभाग्भवेत् ॥ शैवीपत्नीचतत्पुत्रालभेरन्धनभागिनः। ग्रासमाच्छादनंभर्त्तुस्वःप्रयातुर्यथाधनं॥ शैवोद्वाहं प्रकुर्वन्तीं शैवभर्त्तृवपालयेत्। सौम्याश्चैवाधिकारोस्याः पित्रादीनांधनेप्रिये ॥ अतःसत्कुलजांकन्यांशैवेद्वाहयन् पिता। क्रोधाद्वालोभतोवापिसभवेल्लोकगर्हितः ॥ शैवीतदन्वयाभावेसोदकोब्रह्मदोन्वपः। हरेयुः क्रमतोवित्तंमृतस्यशिवशासनात् ॥ पिण्डदात्सप्तपुरुषाः सपिण्डाः कथिताः प्रिये। सोदकादशमांताःस्युस्ततःकेवलगोत्रजाः ॥ विभक्तंद्रविणंयच्चसंसृष्टंस्वेच्छयातुचेत्। अविभक्तविधानेनभजेरंस्तद्धनं पुनः॥ अविभक्तविभक्तेवायस्ययाद्दृग्विभागिता। मृतेपितस्यदायादास्ताद्दृग्विभवभागिनः॥ येयस्यधनहर्त्तारोभवेयुर्जीवनावधि। दद्युःपिण्डंतएवास्यशैवभार्य्यासुतंविना॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रेद्वादशोल्लासे सनातनव्यवहारकथनम् ॥

दायादः। पुं। सपिण्डे॥ तनये। सुते॥ दायमत्ति। अदभक्षणे। कर्मण्यण् ॥ यद्वा। आदत्ते। डुदाञ्०। आतोनुपसर्गे इतिकः। दायस्यआदः। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेतिसूत्रएवनिपातनात्सोपसर्गादप्यादन्तात् कः ॥

दायितः। त्रि। दण्डिते। साधिते ॥ दयतेर्ण्यन्तात् कर्त्तरिक्तः ॥

दाराः। पुंभूम्नि। भार्य्यायाम् ॥ दारयन्ति भ्रातॄन्। दॄ० णिजन्तः। दारजारौकर्त्तरिणिलुक् चेतिघञ् ॥

दारकः। पुं। वालके। पुत्रे॥ ग्रामसूकरे॥ त्रि। भेदके॥ दारयति। दॄ० ण्वुल् ॥

दारकर्म्म। न। विवाहे ॥

दारणम्। न। विदारणे॥ कतके॥ दार्य्यतेऽनेन। दॄ०। ण्यन्तात्ल्युट्॥

दारदः। पुं। विषभेदे ॥ पारदे ॥ हिङ्गुले ॥ समुद्रे ॥ दरदि देशविशेषेभवः। अण् ॥

दारवलिभुक्। पुं। वकपक्षिणि ॥

दारा। स्त्री। भार्य्यायाम्॥ इतिभरतः ॥

दारिः। स्त्री। विदारके ॥

दारिका। स्त्री। वालिकायाम् ॥

दारितः। त्रि। भिन्ने। भेदिते। कृतदारणे ॥ दार्य्यतेस्म। दॄ०। ण्यन्तात्क्तः ॥

दारिद्र्यम्। न। दरिद्रत्वे। निर्द्धनत्वे

॥ भावे घञ् ॥

दारी । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । विपादिकायाम् । बिवाई इति भाषा ॥ परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ अस्याश्चिकित्साभावप्रकाशे द्रष्टव्या ॥

दारु । न । पित्तले ॥ काष्ठे ॥ देवदारौ ॥ त्रि । शिल्पिनि ॥ दातरि ॥ दारके ॥ दीर्य्यते । दॄ० दृसनिजनीति ञुण् ॥ यद्वा । ददाति । डुदाञ्० यति । दो० द्यते वा । देङ् रक्षणे । तच्छीलादिः । दाधेट्सिशदसदो रुरिति रुर्वा ॥

दारुकः । पुं । श्रीकृष्णसारथौ ॥ न । देवदारुणि ॥

दारुकदली । स्त्री । वनकदल्याम् ॥

दारुका । स्त्री । पुत्तिकायाम् । कुरंध्याम् । शालभंज्याम् । कठपूतली इति भाषा ॥

दारुगन्धा । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये ॥

दारुगर्भा । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुचीनी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धद्रव्ये ॥

दारुचीर्णकम् । न । गुडत्वचि ॥

दारुजः । पुं । मर्द्दले ॥ त्रि । दारुजाते ॥

दारुणः । पुं । चित्रके ॥ रौद्ररसे । भयानकरसे ॥ न । तीक्ष्णसंज्ञकनक्षत्रेषु ॥ त्रि । भयावहे । दुःसहे । भीषणे । भयहेतौ ॥ दारयति चित्तम् । दृभये । कृदृदारिभ्यउनन् ॥

दारुणकम् । न । रूषीतिख्याते मस्तकस्थे रोगे ॥ तल्लक्षणं यथा । दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमौ प्रजायते । मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥ दारुणाकर्कशा ॥

दारुणा । स्त्री । रात्रिविशेषे ॥ ॥ यथा । तृतीयाऽव्ययसंज्ञाया दारुणा सा प्रकीर्त्तितेति ॥ नर्म्मदच्छेदतीर्थाधिष्ठाव्यांदेव्याम् ॥

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपुत्रिका । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुमुखाह्वया । स्त्री ।
दारुमुखाह्वा । स्त्री । } गोधायाम् । निहाकायाम् ॥

दारुमूषा । स्त्री । दारुमूसीतिप्रसिद्धौषधौ ॥

दारुसारम् । न । चन्दने ॥ दारूणां दारुषु वा सारं श्रेष्ठम् ॥

दारुसिता । स्त्री । त्वक्स्वाद्याम् । दारुचीनीतिख्यातायाम् ॥ उक्तादारुसिता स्वाद्वी तिक्तापानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषा

पचा ॥

दारुस्त्री । स्त्री । दारुपुत्रिकायाम् ॥

दारुहरिद्रा । स्त्री । पचम्पचायाम् । पर्ज्जन्याम् । कस्तल इतिपर्व्वतीयभाषाप्रसिद्धायाम् ॥ दारुचावीदार्व्विहरिद्राच ॥

दारुहस्तक: । पुं । तर्द्दाम् । डोई इति भाषा ॥ हस्तइव प्रतिकृति: । इवेप्रतिकृताविति कन् । दारुणो हस्तक: ॥

दार्ढ्यम् । न । दृढतायाम् ॥ भावे ष्यञ् ॥

दार्त्तेय: । त्रि । दृतिस्थे ॥ दृतौ भवम् । दृतिकुक्षीतिढञ् ॥

दार्द्दुरम् । न । दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥ दर्द्दुरधर्म्मे ॥

दार्द्दुरिक: । पुं । कुलाले ॥ दर्द्दुरो मृत्पात्रविशेष: । तंकरोति । शब्ददर्द्दुरं करोतीति ठक् ॥

दार्व्वटम् । न । मन्त्रवेश्मनि । चिन्तागृहे ॥

दार्व्वण्ड: । पुं । मयूरे ॥

दार्व्वाघाट: । पुं । काष्ठकुट्टखगे । शतपत्रके । खुटकवढ्या इति भाषा ॥ दारु आहन्तीति विग्रहे दारावाहनोऽणन्त्यस्य चट: संज्ञायामिति दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्व्वाद्धन्तेरण् प्रत्यय: टश्चान्तादेश: ॥

दार्व्वाघात: । पुं । दार्व्वाघाटे ॥ इ० शब्द० ॥

दार्व्विका । स्त्री । दारुहरिद्राकाथतुत्थे । काथोद्भवतुत्थे ॥ गोजिह्वौषधौ ॥ दारयति । दृ० । ण्वुलादित्वात् साधु: । दार्व्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्व्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन् ॥

दार्व्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् ॥

दार्व्वी । स्त्री । देवदारुणि ॥ हरिद्रायाम् ॥ गोजिह्विकौषधौ ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥ दीर्य्यते । दृ० । दृसनिजनीतिउण् । वोतइति गौरादित्वाद् ङीष् ॥

दार्व्वीकाथोद्भवम् । न । रसाञ्जने ॥

दार्षद: । त्रि । दृषदिपिष्टे चूर्णादौ ॥ दृषदो भवाद्यर्थेऽपि शेषइत्यण् ॥

दाल: । पुं । कोद्रवे ॥ न । मधुविशेषे ॥ संस्नुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरिस्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधुकीर्त्तितम् ॥ दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् । कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छर्द्दिप्रमेहजित् ॥ अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ॥ लघुपाके । गुरुभारिकं तुस्मृतम् ॥ इन्द्रनीलद्रवाकारहृद्यामक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मक्षिकाराजनिर्घण्ट: ॥

दालन: । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ दन्तम्

लगतानाख्यः पञ्चलेया यथेरिताः। दीर्घमासेष्विवरुजा यस्य दन्तेषु जायते। दालनो नाम सव्याधिःसदागतिनिमित्तजः ॥ १२ ॥

दालवः। पुं। स्थावरविषभेदे ॥

दाला। स्त्री। महाकाले। किम्पाके ॥

दालिः। स्त्री। दलितेशमीधान्ये। दाल इति भाषा ॥

दालिका। स्त्री। महाकाललतायाम्। किम्पाके ॥

दालिमः। पुं। दाडिमे ॥ इतिभरतः ॥

दाली। स्त्री। दलिते शमीधान्ये। दालइतिभाषा ॥ देवदालीलतायाम् ॥

दाल्भ्यः। पुं। मुनिविशेषे ॥ चैकितायने ॥ वकाख्यर्षौ ॥ दल्भस्यगोत्रापत्यम्। गर्गादिभ्योयञ् ॥

दाल्मी। पुं। इन्द्रे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दावः। पुं। वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दुनोति। टुदुउपतापे। दुन्योरनुपसर्गे इतिणः ॥

दावाग्निः। पुं। वनवह्नौ। दावे ॥ दावस्यवनस्याग्निः ॥

दावानलः। पुं। दवाग्नौ ॥

दाविकः। त्रि। देविकानद्युद्भवे ॥ देविकायां भवः। तत्रभवइत्यण्। देविकाशिंशपेत्यचामादेरात्त्वम्। स्त्रियां टिड्ढेतिङीपि दाविकी ॥

दाशः। पुं। धीवरे ॥ दशति मत्स्यान्। दंशदशने। दंसेष्टटनौन आच। दंशेश्च ॥ यद्वा। दाश्यते मूल्यमस्मै। दाशृदाने। घञ् ॥

दाशतयी। स्त्री। वहृचां संहितायाम् ॥ दशमण्डलानि अवयवा यस्याः। सङ्ख्याया अवयवेतयप्। ङीप् ॥

दाशपुरम्। न। कैवर्त्तीमुस्तके। दशपुरे। मोथा इति भाषा ॥ दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति। पृपालनपूरणयोः। मूलकः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वम् ॥

दाशपूरम्। न। दाशपुरे ॥

दाशफली। स्त्री। ओषधिविशेषे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दाशरथः। पुं। श्रीरामचन्द्रे ॥ दशरथस्यायम्। तस्येदमितिसम्बन्धाऽर्थेऽण्। सम्बन्धश्चात्र पितापुत्त्वरूपः ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः। सृजत्यमोघान् विशिखान् वधायते प्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥

दाशरथिः। पुं। श्रीरामे ॥ दशरथस्यापत्यम्। अतइञ् ॥

दाशार्हः। पुं। विष्णौ ॥ यादवे ॥ दाश्यते इति दाशो दानम्। तदर्हतीति। अर्हपूजायाम्। अच् ॥ दशार्हकु

लोढ़ढ़त्वाद्वा । दशार्ह एवच । स्वा
र्थिकःप्रत्ययाच्च ॥ चि । दशार्हदेशजे ॥

दाशी । स्त्री । धीवर्याम् ॥

दाशेयी । स्त्री । व्यासमातरि ॥ दाश्याः
अपत्यं स्त्री । क्षुद्राभ्योवेतिढगभावे
द्व्यच इति ढक् । ङीप् ॥

दाशेरकः । पुं । मालवदेशे ॥ इ०चि० ॥

दाश्वः । त्रि । दातरि ॥

दाश्वान् । त्रि । दत्तवति ॥ दाश्वान् सा
ह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः ॥

दासः । पुं । ज्ञातात्मनि ॥ शूद्रे ॥ धीव
रे ॥ दानपात्रे ॥ शूद्रनामोपपदे ॥
सेवके । भृत्ये ॥ सचपञ्चदशवि
धो नारदेनोक्तो यथा । गृहजात
स्तथाक्रीतोलब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृत स्तद्वदाहितः स्वामि
ना चयः ॥ मोक्षितो महतश्चार्णाद्यु
द्धे प्राप्तः पणेजितः । तवाहमित्युप
गतः प्रव्रज्यावसितःकृतः ॥ भक्तदा
सश्चविज्ञेय स्तथैवबडवाकृतः । विक्रे
ताचात्मनः शास्त्रेदासाःपञ्चदशस्मृ-
ताः ॥ अस्यार्थः । गृहजातः दास्यामुत्प
न्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्ना
कालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामि
नाचाहितः बन्धकीकृतः । मोक्षितः
ऋणदानेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह
मित्युपगतःकस्याप्यदासःसन् स्वयं-
दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्याऽवसि
तः सन्यासभ्रष्टः । कृतः केनचि-
न्निमित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं
दासइतिकृतसमयः । भक्तदासः सु-
भिक्षेपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । ब
डवाकृतः बडवा दासीतल्लोभादङ्गी
कृतदास्यःइति ॥ ध्वजाहृतो भक्त-
दासोगृहजः क्रीतदत्रिमौ । पैत्रि
कोदण्डदासश्चसप्तैते दासयोनयः
॥ * ॥ विप्रस्यकिङ्करोभूपो वैश्यो भू
पस्य भूमिप । सर्वेषां किङ्कराःशूद्रा
ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ दसति । दंस
दशने । दंसयति दंसतेवा । इसिदी
सौ । दंसेष्टटनौनआच ॥

दासकः । पुं । सामान्यदासे ॥ दासे ॥
दासएव । स्वा॰ कः ॥

दासकर्म्म । न । दासस्यकृत्ये ॥ कर्म्मा
पिद्विविधं ज्ञेय मशुभं शुभमेवच ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां
स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याव-
स्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि
ष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ अशुभं
कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥

दासनन्दिनी । स्त्री । व्यासमातरि ।
सत्यवत्याम् ॥

दासपुरम् । न । कैवर्तीमुस्तके ॥
दासान् शूद्रान् पिपर्त्ति । पृ० । कु०

कः । उदीचाम्‌ब्धपूर्वस्येत्युत्वम्‌ ॥

दासपूरम्‌ । न । दासपुरे ॥ दासान्‌पूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण्‌ ॥

दासिका । स्त्री । पीतझिण्ट्याम्‌ ॥ भुजिष्यायाम्‌ ॥ वेश्याम्‌ ॥ दासेव । स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

दासी । स्त्री । वेश्याम्‌ । भुजिष्यायाम्‌ ॥ शाखायाम्‌ । झिण्ट्याम्‌ ॥ काकजङ्घायाम्‌ ॥ नीलाम्लाने ॥ नीलझिण्ट्याम्‌ ॥ पीतझिण्ट्याम्‌ ॥ वेश्याम्‌ ॥ शूद्रायाम्‌ ॥ कैवर्त्तभार्यायाम्‌ ॥ दस्यते । दसुउपक्षये । कर्मणि घञ्‌ । गौ०ङीप्‌ ॥

दासीफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ पाककर्णेतिङीष्‌ ॥

दासीसभम्‌ । न । दासीनांसभायाम्‌ ॥ दासीनां सभा । अशालाचेतिनपुंसकत्वम्‌ ॥

दासेयः । पुं । धीवरे ॥ भृत्ये । दासीतनये ॥ दास्या अपत्यम्‌ । चुद्राभ्यो वेति ढ्गभावपक्षे स्त्रीभ्यइतिढक्‌ ॥

दासेयी । स्त्री । सत्यवत्याम्‌ । व्यासजनन्याम्‌ ॥ ङीप्‌ ॥

दासेरः । पुं । क्रमेलके । उष्ट्रे ॥ धीवरे ॥ त्रि । चेटे । दासीपुत्रे ॥ दास्या अपत्यम्‌ । चुद्राभ्योवेति ढक्‌ ॥

दासेरकः । पुं । दासेरार्थेषु ॥ स्वा०-

कन्‌ ॥

दास्यम्‌ । न । दासत्वे । दासभावे ॥ दासस्यभावः । ष्यञ्‌ ॥

दास्यमानः । त्रि । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तुनि ॥

दास्रम्‌ । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रयोरिदम्‌ । तस्येद मित्यण्‌ ॥

दास्रभम्‌ । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दास्रमेतत्‌ भञ्च ॥

दाहः । पुं । दहने । भस्मीकरणे ॥ गात्रसन्तापे ॥ दहनम्‌ । दहभस्मीकरणे । घञ्‌ ॥

दाहकः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥ त्रि । दाहकर्त्तरि ॥ दह० । ण्वुल्‌ ॥

दाहज्वरः । पुं । देहज्वालायुक्ते ज्वररोगे ॥ यथा । पीतं दध्नि क्रमञ्चान्तु पर्युषितजलेनवै । सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वरेतिगारुडे १९३ अध्यायः ॥

दाहनम्‌ । न । भस्मीकरणाय प्रेरणे । दाहकरावना इतिभाषा ॥ दहस्माद्धेर्ल्युट्‌ ॥

दाहसरः । पुं । श्मशाने ॥

दाहहरणम्‌ । न । वीरणमूले ॥ त्रि । दाहघ्ने ॥

दाहाकर्षितः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा । देवदार्वं गुरुबन्धसालसाराश्चन्दनाः

। प्रियादीनाञ्च येऽद्गन्धा गृह्यन्ते दारुणोरसः । सदा चाकर्षितो गन्धः स्मृतीयः परिकीर्त्तितइति ॥

दाहागुरु । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । दाहकाष्ठे । तैलागुरुणि ॥

दाहिका । स्त्री । तेजसोभार्य्यायाम् ॥ मध्यप्रभाम् ॥

दाही । त्रि । दाहके ॥

दिक्कः । पुं । करभे ॥ विंशतिवर्षकेगजे ॥

दिक्करः । पुं । यूनि ॥

दिक्करवासिनी । स्त्री । कामरूपदेशप्रसिद्धनद्याम् ॥ देवीविशेषे ॥ दिक्करस्त्वरुणः प्रोक्त स्तथाप्यमुष्य दिक्करः । तस्मिन्नध्युषितादेवी तस्माद्दिक्करवासिनीति ॥

दिक्करिका । स्त्री । नाटकशैलपश्चिमभागाद्भिः स्रुतायां नद्याम् ॥

दिक्करी । स्त्री । युवत्याम् ॥

दिक्पतिः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा । सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥ * ॥ इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुबेरईशःपतयः पूर्व्वादीनांदिशांक्रमात् ॥ * ॥ मेषसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तुतत्परे । प्रतीच्यांतत्परे ज्ञेयाः उदीच्याञ्चततः परे ॥ दिशः

पतिः ॥

दिक्पालः । पुं । पूर्व्वादिदशदिक्पतौ ॥ यथा । इन्द्रोवह्निःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुबेरईशोब्रह्मा चानन्तो दिक्पालसंज्ञकाः ॥

दिक्शूलम् । न । दिग्विशेषगमनेनिषिद्धवारे ॥ यथा । शुक्रादित्यदिनेनवारुणदिशं नसोमकुजेचोत्तरां मन्देन्दोश्चदिनेनशक्रककुभंयाम्यांगुरौनव्रजेत् । शूलानीति विलङ्घ्ययान्तिमनुजा येऽत्रलाभाशयाभ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदिते शक्रेणतुल्या अपि ॥

दिगन्तः । पुं । आत्मीयस्थानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे ॥ दिशामन्तः ॥

दिगम्बरः । पुं । शङ्करे ॥ तमसि ॥ क्षपणे । आत्मनोमध्यमपरिमाणवादिनिवौद्धविशेषे ॥ यथा । दिगम्बरामध्यमत्वमाहुः रापादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥ अस्य भाषा प्राकृताशान्तरभेदभिन्ना मागधी । अस्यस्वरूपन्तु । मलमलिपङ्केन पिच्छिलवीभत्सदुष्प्रेक्ष्यदेहच्छविः लुञ्चितचिकुरो मुक्तवसनो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्त इति । अस्यशिष्याः श्रावकाः ॥ त्रि । नग्ने । विवसने ॥ दिगे

ाम्बरमस्य ॥

दिगम्बरी । स्त्री । कालिकायाम् ॥ दिगेवाम्बरमस्याः ॥

दिगीश्वरः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा । दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमाराह्वार्किचन्द्रज्ञसुरार्चिताः स्युरिति ॥ दिशः ईश्वरः ॥

दिग्गजः । पुं । दिग्घस्तिनि ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः ॥

दिग्दर्शनम् । न । दिक्साधनयन्त्रे । कम्पासइतीङ्गभाषा ॥ दिशां दर्शनं ज्ञानं येन ॥

दिग्दाहः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ यथा वाराहसंहितायां वराहाचार्यः । तद्वर्णभेदेन तस्य फलम् । दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय हुताशवर्णः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः सस्यस्य नाशं स करोति दृष्टः ॥ योती वदीप्त्या कुरुते प्रकाशं छायामभिव्यञ्जयतेर्कवद्यः । राज्ञो महद्वेदयते भयं स शस्त्रप्रकोपं चतजानुरूपः ॥ सर्वेषु दिक्षु फलम् । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पकुमारपीडा । याम्ये सहोग्रैः पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूप्रमदाश्च कोणे ॥ पश्चात् तु शूद्राः कृषिजीविनश्च वैरात्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थः । पीडां व्रजन्त्युत्तरतश्च विप्राः पाखण्डिनो वाणिजकाश्च शार्व्याम् ॥ * ॥ शुभलक्षणम् । नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रदक्षिणं वाति सदागतिश्च । दिशाञ्च दाहः कनकावदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्येति ॥

दिग्दारभम् । न । पूर्वादिदिक्षु त्रिरावृत्त्या मेषादिराशिषु ॥

दिग्धः । पुं । लिप्तके । विषाक्तवाणे ॥ अग्नौ ॥ प्रवृद्धे ॥ स्नेहे ॥ प्रबन्धे ॥ त्रि । लिप्ते । लीपा इति भाषा ॥ दिह्यते स्म । दिह उपचये । क्तः ॥

दिग्वासाः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नग्ने । दिगम्बरे ॥ दिगेव वासोऽस्य ॥

दिग्विजयः । पुं । विद्यया युद्धेन वा दिशांविजये ॥ यथा । शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इति ॥

दिङ्कः । पुं । उत्कुणडिम्भे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिङ्मात्रम् । न । एकदेशे ॥

दिण्डिभाण्डम् । न । डिण्डिभाण्डाख्ये वाद्य विशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटाः समेताय्यत्र वाद्यन्ते तत् दिण्डिभाण्डमित्युच्यते ॥

दितः । त्रि । छिन्ने ॥ दीयतेस्म । दोञ् अवखण्डने । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्त्वम् ॥

दितिः । स्त्री । दैत्यजनन्याम् ॥ खण्डने ॥ दोञ् अवखण्डने । क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । द्यतिस्यतीतीत्त्वम् ॥

दितिजः । पुं । दैत्ये ॥ दितेर्जातः । जनी० डः ॥

दितिसुतः । पुं । दैतेये ॥ दितेः सुतः ॥

दिती । स्त्री । दैतेयमातरि ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

दित्सा । स्त्री । दातुमिच्छायाम् ॥ डुदाञ्० । सनिमीमेत्यादिना इसादेशः । अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः ॥

दिदृक्षमाणः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ दृशेः सन्नन्तात् लटः शानच् ॥

दिदृक्षा । स्त्री । द्रष्टुमिच्छायाम् ॥ दृशेः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् ॥

दिदृक्षुः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥

दिद्युत् । त्रि । द्योतनशीले ॥ द्योतते तच्छीलः । द्युत दीप्तौ । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् ॥

दिधिषाय्यः । पुं । मद्ये ॥ दधाति आह्लादम् धीयते वा । डुधाञ्० । दिधिषाय्य इति आय्यः धातोर्द्वित्वमित्त्वं षुक् च निपात्यते ॥ आरोपितवन्यौ । मित्रद्रवयो दिधिषाय्यः ॥

दिधिषुः । पुं । द्विरूढास्वामिनि । पुनर्भूपतौ ॥ दिधिषूमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् क्विप् । बाहुलकाद्ध्रस्वः ॥ स्त्री । द्विरूढायाम् ॥

दिधिषूः । स्त्री । द्विरूढायाम् । पुनर्भ्वाम् ॥ दधाति पापम् धिष्यते वा । डुधाञ्० धिष शब्दे वा । अन्दूदृन्भू इति साधुः ॥ यद्वा । दिधिं धैर्यं स्यति । षो० । प्राग्वत् ॥ मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषः स्मृतेत्याह ॥ पुं । पुनर्भूपतौ ॥

दिधिषूपतिः । पुं । द्विरूढायाः पत्यौ ॥ भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

दिनम् । न । सूर्यकिरणावच्छिन्ने काले । अहनि । घस्रे । वासरे ॥ तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् ॥ * ॥ मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य सङ्ख्या । ८६४००००००० । इति

पुराणम् ॥ * ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधम् । यथा । सावनम् स्यदण्डाःषष्टिरहः स्वकर्मसुगुणां ग्राह्यास्तदैनं भवेत् । १ । उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः । २ । तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ । आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति । ४ । जीमूतवाहनमतेतु सूर्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामक्षणम् ॥ * ॥ कर्मविशेषे ॥ यथा । अजगोपतियुग्मच्छककिंधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाःस्मृताश्चैते शेषाश्चान्येदिनात्मका इतिज्योतिस्तत्त्वम् ॥ दीयते चीर्णं भवति । दीघये । दिवादिः । इगुपधज्ञेति नक् । वाहुलकाद्ध्रस्वः ॥ चि । खण्डिते ॥ द्यति । दो° । द्यतेरितीनच् । यत्पत्रषिद्दिनमिति तैत्तिरीये खण्डित मित्यर्थात् ॥

दिनकरः । पुं । सूर्य्ये ॥ करोति । कृञ्° । अच् । दिनस्यकरः ॥

दिनकरात्मजा । स्त्री । यमुनायाम् ॥

दिनकेशवः । पुं । अन्धकारे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दिनक्षयः । पुं । दिनपाते ॥ एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदादिनक्षयःप्रोक्त स्तत्रसाहस्रिकं फलम् ॥

दिनज्योतिः । न । आतपे ॥ इ० रानि० ॥

दिनपतिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यपतिः ॥ षण्मात्रस्यतृतीयप्रभेदे (। ऽ । ऽ) ॥

दिनपातः । पुं । दिनक्षये ॥

दिनपिण्डः । पुं । अहर्गणे ॥

दिनप्रणीः । पुं । सूर्ये ॥

दिनबलः । पुं । पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशिषु ॥

दिनमणिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यमणिरिव ॥

दिनमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिनमूर्द्धा । पुं । उदयाचले ॥

दिनयौवनम् । न । मध्याह्ने ॥

दिनांशः । पुं । प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादौ ॥

दिनादिः । पुं । प्रभाते ॥

दिनान्तः । पुं । सायें । दिनावसाने ॥

दिनान्तकः । पुं । अन्धकारे ॥ दिनस्य अन्तकः ॥

दिनावसानम् । न । सायङ्काले ॥ दिनस्यावसानोऽस्मिन् ॥

दिनिका । स्त्री । दिनभृतौ । एकदिवसकृतकर्ममूल्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

दिनौघः । पुं । अहर्गणे ॥

दिलीपः । पुं । नृपविशेषे । रघोः

पितरि ॥

दिवोपराट् । पुं । दिलीपे ॥ इ॰ त्रि ॥

दिवौरम् । न । गोमयच्छत्रिकायाम् ।
शिलीन्ध्रके ॥

द्यौः । स्त्री । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ दी
व्यन्त्यस्याम् । दिवु॰ । वा॰ दिवेर्डिविः
। द्यौःदिवौ दिवः । द्युभ्याम् ॥

दिवम् । न । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ वने ॥
दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु॰ । इगपधे
तिकः ॥

दिवसः । पुं । न । दिने ॥ सावनादि
प्रभेदेन दिवसोपि चतुर्विधः । ना
डीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसःस्मृ
तः ॥ त्रिंशांशभागार्कराशेर्दिवसः-
सौरउच्यते । चान्द्रस्तुतिथ्यवच्छिन्नो
भावधिश्चभभूःस्मृतः ॥ दीव्यन्त्यत्र ।
दिवु॰ । दिवःकिदिच्यसच् ॥

दिवसकरः । पुं । सूर्ये ॥

दिवसमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिवस्पतिः । पुं । वासवे । इन्द्रे ॥ दिवः
पतिः । तत्पुरुषे कृतीत्यत्र बहुलग्र
हणादन्यत्र्यपि अलुक् इति मुकुटः
। तन्न । पातेर्डतिरित्युणादिसूत्रस्य
सत्वात् । वस्तुतस्तु । षष्ठ्याः पतिपु
त्रेतिसत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेद-
साधारण्येनालुगुक्तापतः । कस्कादि
त्वात्सः । यत्तुषष्ठ्याः पतिपुत्रेतिस

त्वमितिमुकुटेनोक्तं तन्न । तत्र छन्दो
धिकारात् ॥

दिवस्पृथिव्यौ । स्त्री । द्यावापृथिव्योः ॥
द्यौश्चपृथिवीच । दिवसश्चपृथिव्या-
मितिदिवोदिवसादेशः ॥ दिवश-
नान्तः ॥

दिवा । अ । दिवसे ॥ दीव्यन्त्यत्र । दि
वु॰ । कामप्रत्ययः ॥

दिवाकरः । पुं । भास्करे । सूर्ये ॥ अर्क
वृक्षे ॥ दिवादिनं करोति । दिवावि
भेतिटः ॥ काके ॥ पुष्पविशेषे ॥ इ
तिशब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्तिः । पुं । नापिते ॥ रात्रौक्षु
रकर्मनिषेधात् । दिवाकीर्त्तिरस्य ॥
अन्तावसायिनि । चण्डाले ॥ दिवाच
रेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनै
रति चण्डालेषु नियमात् ॥ उलूके
॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दिवाटनः । पुं । काके ॥

दिवातनः । त्रि । दिनभवे ॥

दिवान्धः । पुं । पेचकादौ ॥ यथा । दि
वान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्त-
थापरे । केचिद्दिवा तथारात्रौ प्राणि
नस्तुल्यदृष्टय इतिदेवीमाहात्म्यम् ॥

दिवान्धकी । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दिवान्धा । स्त्री । वल्गुलापक्षिणि ॥

दिवाभीतः । पुं । कुम्भिले । चोरे ॥

उलूके ॥ कुमुदाकरे ॥

दिवाभीतिः । पुं । पेचके ॥ दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य ॥

दिवामणिः । पुं । सूर्य्ये ॥ दिवा दिवसस्य मणिरिव ॥

दिवामध्यम् । न । दिनार्द्धे । मध्याह्ने ॥

दिवाशयः । त्रि । दिनेशयनकर्त्तरि ॥ दिवाशेते स्वपितीति । शीङोऽधिकरणे शेतेरित्यच् ॥

दिवास्वापः । पुं । दिननिद्रायाम् ॥ दिवास्वापं न कुर्वीत यतोसौ स्यात्कफात्मकः । ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ उचितो हि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥ येषामुचितस्तानाह । व्यायामाध्वव्यवायवाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवास्वापयेदिति ॥

दिवास्वापा । स्त्री । दिवान्धायाम् ॥

दिविः । पुं । चाषखगे ॥

दिविजः । त्रि । स्वर्गीये ॥

दिविषत् । पुं । देवे ॥ दिवि स्वर्गे सीदतिवर्त्तते । षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । सत्सूद्विषेति क्विप् । हृद्युभ्याञ्चेतिङेरलुक् । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

दिविष्ठः । त्रि । स्वर्गस्थे ॥

दिवी । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे ॥

दिवेदिवे । अ । अहन्यहनि ॥

दिवोकाः । पुं । दिवौकसि ॥ द्यौरोको यस्येति विग्रहः ॥

दिवोदासः । पुं । चन्द्रवंशीयभीमरथस्य राज्ञः पुत्रे । काशिराजे ॥ दिवश्च्यनेन तातस्याह्वेवाः । तेषाम् दिवः स्वर्गस्य वा दासः । दिवस्सुदासह तिषष्ठ्या अलुक् ॥

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥ त्रि । दिविजाते ॥

दिवौकःपुष्करिणी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

दिवौकाः । पुं । देवे ॥ द्यौः दिवि वा ओको यस्य । पृ० ॥ यद्वा । दिवमोकोयस्येत्यदन्तेन विग्रहः ॥ चातके ॥

दिव्यम् । न । लवङ्गे ॥ हरिचन्दने ॥ शपथे ॥ तद्भेदाः यथा । घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् । षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ॥ अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि

निर्दिष्टा नि स्वयम्भुवा ॥ गङ्गाजलस्य शपथपूर्वकशपथे तत्त्वमिथ्याकथने दोषो यथा। गङ्गातोयमुपस्पृश्यमिथ्यां यदिवदेज्जनः। सयातिकालसूत्रञ्च यावद्वैब्रह्मणोवय इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ पानीयप्रभेदे ॥ यथा। दिव्यंचतुर्विधंप्रोक्तंधाराजं करकाभवम्। तौषारञ्चतथाहैमं तेषुधारं गुणाधिकमिति ॥ पुं। गुग्गुलौ ॥ यवे ॥ आगमोक्ते भावविशेषे यथा। दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा। द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः-क्षमीति ॥ नायकविशेषे ॥ त्रि। द्योतनात्मके मनुष्यैरलभ्ये सर्वप्रपञ्चातीते अत्यद्भुते अप्राकृते ॥ दिविद्योतनात्मन्यादिव्योभवः। दिविपरमेव्योम्निस्व स्वरूपेवाभवः। द्युमागपागुदक्प्रतीचोयत् ॥ मनोज्ञे ॥ दिविभवे ॥

दिव्यकुण्डम्। न। कामरूपे चोभकाद्रिपूर्वभागस्थे पुष्करिणी विशेषे ॥

दिव्यगन्धः। पुं। गन्धके ॥ न। लवङ्गे ॥

दिव्यगन्धा। स्त्री। स्थूलैलायाम् ॥ महाचञ्चुशाके ॥

दिव्यगायनः। पुं। गन्धर्वे। स्वर्गगायके ॥

दिव्यचक्षुः। पुं। सुगन्धद्रव्यप्रभेदे ॥ मर्कटे ॥ त्रि। अन्धे ॥ सुलोचने ॥

न। ज्ञानात्मके नेत्रे ॥

दिव्यतेजाः। स्त्री। ब्राह्म्याम् ॥

दिव्यदृष्टिः। स्त्री। निमेषशून्यायां दृष्टौ ॥ दिव्याचासौ दृष्टिश्च ॥

दिव्यदोहदम्। न। मनोराज्यस्य सिद्धये देवेभ्योदीयमाने द्रव्ये। उपयाचिते ॥ यद्दीयतेतु देवेभ्योमनोराज्यस्यसिद्धये। उपयाचितकं दिव्यदोहदंतद्विदुर्बुधाइतिहारावली ॥

दिव्यपञ्चामृतम्। न। मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करारूपे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः। पुं। करवीरे ॥

दिव्यपुष्पा। स्त्री। महाद्रोणायाम् ॥

दिव्यपुष्पिका। स्त्री। लोहितवर्णार्कवृक्षे ॥

दिव्ययमुना। स्त्री। कामरूपे दमनिकायानद्याः पूर्वभागस्थे नदीविशेषे ॥

दिव्यरत्नम्। न। चिन्तामणौ ॥

दिव्यरथः। पुं। देवविमाने। व्योमयाने ॥

दिव्यरसः। पुं। पारदे ॥

दिव्यलता। स्त्री। मूर्वालतायाम् ॥

दिव्यवस्त्रः। पुं। सूर्यशोभायाम् ॥ न। शुभांशुके ॥ दिविभववस्त्रे ॥ त्रि। सुन्दरवस्त्रवति ॥

दिव्यसारः। पुं। शालवृक्षे ॥

दिव्यस्त्री । स्त्री । अप्सरःप्रभृतौ ॥

दिव्या । स्त्री । आमलक्याम् । धात्र्याम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ शतावर्याम् ॥ महामेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥ स्थूलजीरके ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ हरीतक्याम् ॥ पुरायाम् । गन्धपत्र्याम् ॥

दिव्यादिव्या । स्त्री । उपदेवीविशेषे ॥

दिव्योदकम् । न । आकाशजले । खवारिणि ॥

दिव्योपपादुकः । त्रि । अमरे । निर्जरे ॥ मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥ दिवि भवः । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । उपपद्यते । पदगतौ । लषपतपदेत्युकञ् । दिव्यश्चासावुपपादुकश्च ॥

दिव्यौघः । पुं । गुरुविशेषे ॥

दिव्यौषधिः । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

दिक्-ग् । स्त्री । ककुभि । आशायाम् । काष्ठायाम् । प्राच्यादिव्यवहारहेतौ । कृत्स्नैकमर्थं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति देशो निर्दिश्येत यया सा दिगिति स्मृतेतिव्युत्पत्तेः कार्यमात्रनिमित्तकारणे ॥ सा चैकानित्या विभ्वी चेति न्यायमतम् ॥ सा दशधा । यथा । पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैरृती पश्चिमा तथा । वायवी चोत्तरैशानी ऊर्द्ध्वा चाधो दिशो दशेति वराहपुराणम् ॥ दिशन्त्यवकाशम् । दिश अतिसर्जने । ऋत्विगित्यादिना निपातनात् क्विन् ॥ दिश्यतेऽसौ वा । दिशः कर्मणि क्विन् ॥ दन्तक्षतविशेषे ॥ दिग्दष्टे वर्त्तुलाकारे इति वैजयन्ती ॥

दिशा । स्त्री । दिशि ॥ भागुरिमतेन टाप् ॥ अस्या अङ्गारिण्यादि संज्ञा चोक्ता । यथा । अङ्गारिणी दिगुरविविप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदास्त्वताः स्युः ॥

दिश्यम् । त्रि । दिग्भवे वस्तुनि ॥ दिशि भवम् । दिगादिभ्यो यत् ॥ दिगन्तरादानीते ॥

दिष्टः । पुं । काले ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ न । भाग्ये । दैवे । भागधेये ॥ त्रि । आदिष्टे । उपदिष्टे ॥ दिशति । दिश अतिसर्जने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः ॥ दत्ते ॥

दिष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ दिष्टस्य दैवस्य अन्तः ॥

दिष्टिः । स्त्री । मुदि । हर्षे ॥ माने ॥ परिमाणे ॥ दिशति । दिश । क्तिच् क्तौ चेति क्तिच् ॥

दिष्ट्या । अ । हर्षे ॥ मङ्गले ॥ भाग्येनेत्यर्थे ॥ देशनम् । दिश० । सं० क्विप् । दिशंस्त्यायति वा । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । क्विप् । ष्टुत्वम् । संज्ञापूर्वकत्वाज्जश्त्वं न ॥ यद्वा । दिशति । अघ्न्यादिभ्यश्चेति यक् ॥

दिष्णुः । त्रि । दातरि ॥

दीक्षणीया । स्त्री । इष्टिभेदे । सौमिक्याम् ॥

दीक्षा । स्त्री । नियमे ॥ य० । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्निति ॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवस्य मन्त्रग्रहे ॥ क्रियावर्णकलास्पर्शवाग्दृग्ध्यानस संज्ञकाः । दीक्षा मोक्षप्रदा देवि सप्तधा परिकीर्त्तिताः ॥ दीक्षा च द्विविधा प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः । क्रियादीक्षा भवेद्वाह्या वेधाख्याभ्यन्तरी भवेत् ॥ दिव्यभावप्रदानाच्च क्षालनात् किल्विषस्य च । दीक्षेति कथिता सद्भिर्भवबन्धविमोचनी ॥ दीयते सकलं देवि गुरवे प्राणसंयुतम् । धनं तत्र सुवर्णादिपट्टवस्त्रसमुच्चयम् ॥ क्षयं प्राप्नोति सद्भावान्नानापापसमुच्चयः । तस्माद्दीक्षेति नाम्नास्याः सर्वशास्त्रेषु सुव्रते ॥ दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥ क्रियाविशेषे ॥ दीक्षा च तृतीयं जन्म ब्राह्मणादेः । यथाह मनुः । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति ॥

दीक्षागुरुः । पुं । मन्त्राद्युपदेशकर्त्तरि । देशिके ॥

दीक्षान्तः । पुं । अवभृथे ॥ प्रधानयागो दीक्षा तस्या अन्तः समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथो दीक्षान्तोऽप्युच्यते ॥

दीक्षितः । त्रि । संजातदीक्षे । स्वीकृतदीक्षे ॥ य० । अदीक्षितो हि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्यात्तु तान्त्रिका इति ॥ अपि च । अदीक्षितस्य मरणे रौरवाय प्रकल्पते । न पूजाद्यधिकारोऽस्ति विना दीक्षां वरानने इति ॥ दीक्षणीयेष्टिकृति ॥ सोमपानाद्यान्विते । सोमपानवति यागे आदेष्टरि ॥ दीक्षतेस्म । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । गत्यर्थेति क्तः ॥ यद्वा । दीक्षा संजाताऽस्य । ता० इतच् ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मविद्-

तिमनुः ॥ काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्त नामकेविप्रे ॥ सचकाशीखण्डे प्र-सिद्धः ॥

दीक्षिता । पुं । सोमयागाढ्ये ॥ दीक्ष ते तच्छीलः । दीक्ष० । तृन् । तृद दीपदीक्षश्चेतियुञ् न ॥

दीक्षितायनी । स्त्री । काम्पिल्लनगर-स्थदीक्षितनामकविप्रस्यपत्न्याम् ॥

दीदिविः । पुं । धिषणे । बृहस्पतौ ॥ पुं । न । अन्ने ॥ दीव्यन्त्यनेन । दिवु० । दिवेर्दीर्घश्चाभ्यासस्यच्छ्वोरूडादि-कःक्विन् । कित्वाद्गुणाभावः । गोपा म्नतस्यदीदिवांमतिमन्तेतु द्योतमा नमित्यर्थः ॥

दीधितिः । स्त्री । किरणे ॥ दीधीते दी प्यते । दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः । क्ति च् । तितुत्रेतीण्निषेधस्तु न । अग्रहा दीनामितिवार्त्तिकात् । यीवर्णयो-रितीकारलोपः ॥

दीनः । त्रि । दुर्गते । दरिद्रे ॥ भीते ॥ शोच्ये ॥ दीयतेस्म । दीङ्क्षये । ग त्यर्थेतिक्तः । स्वादयओदितः । ओ दितश्चेतिनत्वम् ॥ यद्वा । इगुपिज्ञ् जिदीङितिनक् ॥ न । तगरपुष्पे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीननाथः । त्रि । दरिद्रजनभर्त्तरि ॥

दीना । स्त्री । मूषिकायाम् । मूंसी इ तिभाषा ॥

दीनारः । पुं । स्वर्णभूषणे ॥ मुद्रायाम् । व्यावहारिकरूपके । रुप्या इति भाषा ॥ निष्कपरिमाणे ॥ सुवर्णकर्ष द्वये ॥ सम्यग् व्यवहारार्थं मानवस्तु नि ॥ द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमिते का ञ्चने ॥ दीयते । दीङ्० । दीङोनु ट् चेत्यारन् ॥

दीपः । पुं । वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखाया म् । प्रदीपे । कज्जलध्वजे । गृहम णौ ॥ घृततैलस्थदीपार्थे स्नेहान्यन्या निवर्जयेत् ॥ इति वह्निपुराणम् ॥ दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छे दनात् स्त्रियः । अचिरेणैव काले नवंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥ नैवनि-र्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् । दीपहर्त्ता भवेदन्धःकाणोनिर्वापको भवेत् ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥ कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं न-चाददेत् । नमिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपेस्नेहान्घृतादिकान् ॥ कृत्वा-मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकंव्रजे त् । वसामज्जास्थिनिर्यासैःस्नेहैःप्रा ण्यङ्गसम्भवैः । प्रदीपं नैवकुर्यात्तु कृत्वा पङ्केविषीदतीतिका० पु० ॥ दीप्यतेऽनेनवा । दीपोदीप्तौ । इगुपधत्वात् कः । घञ्वा । अच् ॥

दीपकः। पुं। दीपे। स्नेहाशे। दीपा इति दीया इति च भाषा॥ खगशाखिखगे। वाज इति सिकरा इति च भाषा॥ यमान्याम्॥ लोचमस्तके॥ मात्रावृत्तविशेषे। य°। तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय। इह दीपकमवेहि लघुमन्तमवधेहि॥ यथा। च्यवमानमति वल्गु जगदेतदति फल्गु। धनलोभमपहाय नमपद्मनयनाय॥ रागविशेषे॥ न। कुङ्कुमे॥ इति शब्दरत्नावली॥ वागलङ्कारे॥ सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्॥ प्राकरणिकानामर्थात् उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवारमेव यदुपादीयते तदेकस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्॥ यथा। किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सीहाणम्। कुलवालिआणं थणआ कुत्तो घिप्पन्ति अमुआणम्॥ कृपणानां धनं नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम्। कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामिति संस्कृतम्॥ अमृतानामिति सकलपृथ्व्यन्तविशेषणम्। अत्र वर्ण्यत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेन प्रकृतानामन्येषां च कुतः स्पृश्यन्त इति सकृद्धर्मोपादानाद्दीपकालङ्कारः॥ ६५॥ कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा। स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्। अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने॥ स्विद्यति स्वेदं भजते। कूणति सङ्कोचमालम्बते। वेल्लति परिवृत्त्य शेते। विचलति विशेषतश्चञ्चला भवति। निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति। अन्तर्नन्दति हृष्यति नवोढात्वेन बाह्यतो हर्षाप्रकाशनात्। अत एव चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बतीत्यनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्त्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिरित्यर्थः॥ अपि च। वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः। मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः॥ दीपयति। दीपी दीप्तौ। णिजन्तः। ण्वुल्॥ त्रि। दीपे कुशले॥ त्रा° कन्॥ दीप्तिकारके। भासके॥

दीपकूपी। स्त्री। दीपवर्त्याम्। तैलमाल्याम्। पलीता इति बत्ती इति च भाषा॥

दीपखोरी। स्त्री। दीपकूप्याम्॥ इति शब्दमाला॥

दीपध्वजः। पुं। कज्जले॥ इति जटा

धरः ॥

दीपनः । पुं । कासमर्द्दे ॥ पलाण्डौ ॥ मयूरशिखायाम् ॥ शालिञ्चशाके ॥ न । तगरमूले ॥ कुङ्कुमे ॥ त्रि । दीपयितरि ॥

दीपनी । स्त्री । पाठायाम् ॥ मेथिकायाम् ॥ यवान्याम् ॥

दीपनीयः । पुं । यवान्याम् ॥ औषधवर्गविशेषे ॥ यथा । पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः इतिचक्रदत्तः ॥ त्रि । दीपनयोग्ये ॥

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे ॥

दीपमाला । स्त्री । दीपशृङ्खलायाम् । दीपाल्याम् ॥ दीपानां माला ॥

दीपमालिका । स्त्री । दीपान्वितायाममावास्यायाम् । दीपाल्याम् । यच्च रात्रौ ॥ दीपमालैव । स्वार्थे कः । इत्वम् ॥

दीपलक्षणम् । न । प्रज्वलितदीपस्य शुभाशुभफलाय तत्स्वरूपनिरूपणे ॥ तत्राशुभफलम् । वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः क्षिप्रंनाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्त्यन्वितोपि । दीपः पापं कथयति फलंशब्दवान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशलभमरुद्यश्च नाशं प्रयाति ॥ १ ॥ शुभम् । दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्य्यहेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोद्यतं दीप्यते शेषंलक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः ॥ इति वाराह्याम् ८१ ॥

दीपवती । स्त्री । कामाख्यायां नदीविशेषे ॥ यथा । एषाचहिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपवत् तमः । तेन देवमनुष्येषु नदीदीपवती स्मृतेति कालिकापुराणम् ॥

दीपवृक्षः । पुं । दीपाधारे । दीपतरौ । दीवट इतिभाषा ॥ यथा । दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या स्तैजसाद्यैश्चभैरव । वृक्षेषु दीपोदातव्यो नतुभूमौ कदाचन ॥ सर्वंसहा वसुमती सहते न त्विदंद्वयम् । अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापंतथैवच । तस्माद्यथातु पृथिवी तापंनाप्नोति वैतथा ॥ दीपंदद्यान् महादेव्यै अन्येभ्योपिच भैरवेति ॥

दीपवृक्षकः । पुं । दीपवृक्षे ॥

दीपशिखा । स्त्री । प्रदीपज्वालायाम् ॥

दीपशृङ्खला । स्त्री । दीपमालिकायाम् ॥

दीपाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनाय वह्नि

विशेषे ॥ यथा । द्वाभ्यां तस्य चतुर्थी भ्यां योगि दीपाग्निरुच्यते । तस्यका ष्ठस्येत्यर्थः ॥

दीपान्विता । स्त्री । दीपाल्याम् ॥ सा च मुख्यचान्द्रेणाश्विनस्य । गौणचा न्द्रेणकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा । ये यं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चद शीभुवि । तस्यांदद्या न्नचे हन्तं पि तृणांवैमहालये ॥ तत्रकर्माणि यथा । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षा स्तथाकार्या भक्त्यादेवगृहेष्वपि ॥ चतुष्पथे श्म शानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूले षु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषुच ॥ वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदन न्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभाज्यच बुभुक्षित न् । अलङ्कृते न भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥ स्निग्धै र्मुग्धै र्विदग्धैश्च बान्धवै र्भृत कैःसहेति ॥ पद्मावसुखरात्रिकाम् ॥

दीपाली । स्त्री । दीपान्वितायाममा याम् । यत्ररात्रौ । दिवाली इति भाषा ॥ दीपमालायाम् ॥

दीपिका । स्त्री । प्रकाशिकायाम् ॥ ग्र न्थविशेषे ॥ हिन्दोलरागस्य रागिण्या म् ॥ प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा प्र दीपहस्ता ऽरुणगात्रवस्त्रा । सीमन्त सिन्दूरविराजमाना सुरक्तमाल्या-किलदीपिकेयमितिध्यानम् ॥ गान कालःसायाह्नः ॥

दीपितः । त्रि । प्रकाशिते ॥ उज्ज्वलि ते । निखारा इतिभाषा ॥ मण्डिते ॥

दीपिता । त्रि । दीप्तिकर्त्तरि ॥

दीपोत्सवः । पुं । दीपान्वितायाम मायाम् ॥

दीप्तः । पुं । निम्बूके ॥ सिंहे ॥ न । स्व र्णे ॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । ज्वलिते ॥ द ग्धे ॥ निर्भासिते ॥ दीप्तिमति ॥ दी प्यतेस्म । दीपीदीप्तौ । क्तः । श्वी दितोनिष्ठायामितिनेट् ॥

दीप्तकम् । न । स्वर्णे ॥

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुख्याम् ॥ दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः । शि वानां वाशितेन जिह्वाज्वलतीति प्रसिद्धिः ॥

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे ॥

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके ॥

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले ॥

दीप्तलोहम् । न । कांस्ये ॥

दीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । अग्नि शिखौषधौ ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ सा तलायाम् ॥

दीप्ताक्षः । पुं । मार्जारे ॥

दीप्ताग्निः । पुं । अगस्त्यमुनौ ॥ त्रि । तीक्ष्णजठरानलयुक्ते ॥

दीप्ताङ्गः । पुं । मयूरे ॥

दीप्तिः । स्त्री । प्रभायाम् । रुचि । त्विषि ॥ प्रभाप्रसरे ॥ दीप्यतेऽनया । दीपी॰ । क्तिन्नावादिभ्यः ॥ लाक्षावे गस्यतीश्रतायाम् ॥ स्त्रियाः अयत्नज- गुणे ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशकाल- गुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्ता रं प्राप्ताचेद्दीप्तिरुच्यते ॥ लाक्षायाम ॥ कांस्ये ॥

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणवृक्षे ॥

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

दीप्यः । पुं । यमान्यम् ॥ लोचमस्तके ॥ जीरके ॥ न । शुभ्रजीरे ॥ दीपनम् । दीपी॰ । भावे घञ् ॥ दीपेसाधुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥ त्रि । दीपीये ॥ दीपायहितम् । अपूपादित्वात् पक्षेयत् ॥

दीप्यकः । पुं । अलङ्कारे ॥ यमान्याम् ॥ लोचमस्तके ॥ न । अजमोदायाम् ॥ यवान्याम् ॥ बर्हिचूडायाम् । रुद्रजटेति गौडभाषा ॥

दीप्यमानः । त्रि । प्रकाशमाने ॥

दीप्या । स्त्री । यवान्याम् ॥

दीप्रः । त्रि । दीप्तिमति ॥

दीयमानः । त्रि । वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तुनि ॥

दीर्घः । पुं । शालवृक्षे ॥ दूत्कटे ॥ रामशरे ॥ उष्ट्रे ॥ द्विमात्रवर्णे । गुरुवर्णे ॥ त्रि । आयते ॥ दृणाति । दृविदारणे । बाहुलकात् घञ् ॥

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके ॥

दीर्घकण्टकः । पुं । वर्बुरे ॥

दीर्घकाण्ठः । पुं । बके ॥

दीर्घकन्दकम् । न । मूलके ॥

दीर्घकन्दिका । स्त्री । मुषल्याम् ॥

दीर्घकन्धरः । पुं । बकपक्षिणि ॥

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डतृणे । त्रिकोणके ॥

दीर्घकाण्डा । स्त्री । तिक्ताङ्गायाम् ॥

दीर्घकीलः । पुं ।
दीर्घकीलकः । पुं । } अङ्कोठवृक्षे । निकोचके ॥

दीर्घकूरकम् । न । आन्ध्रदेशोद्भवशालिविशेषे । राजान्ने । धान्यश्रेष्ठे ॥

दीर्घकेशः । पुं । भल्लूके ॥ त्रि । आयतकचे ॥

दीर्घकोशा । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ दीर्घःकोशोयस्याः ॥

दीर्घकोशिका । स्त्री । दुर्नामायाम् । जिनुक इति गौडभाषा प्रसिद्धे जलजन्तुविशेषे । सीपीइतिदेशभाषा ॥ दीर्घःकोशोयस्याः । जातेरितिङीष् । संज्ञायां कन् । केण इति ह्रस्वः ॥

दीर्घकोषा । स्त्री । } दीर्घकोशि
दीर्घकोषिका । स्त्री । } कायाम् ॥
प्रक्रियापूर्ववत् ॥

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे ॥ इ० रानि० ॥

दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्याम् ॥

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे ॥ दीर्घा ग्रीवा यस्य सः ॥ नीलक्रौञ्चे । अतिजागरे ॥

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ इतिशब्दमाला ॥

दीर्घच्छदः । पुं । इक्षौ ॥ दीर्घा श्छदा यस्य सः ॥

दीर्घजङ्गलः । पुं । भङ्गानमत्स्ये ॥

दीर्घजङ्घः । पुं । बके ॥ उष्ट्रे ॥ त्रि । दीर्घप्रसृतावति ॥

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे ॥

दीर्घतरुः । पुं । ताले ॥

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

दीर्घतुण्डा । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहे ॥

दीर्घदण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥ गुण्डेरण्डे ॥

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्याम् ॥

दीर्घदर्शी । पुं । पण्डिते । विदुषि ॥ गृध्रे ॥ भल्लूके ॥ त्रि । दूरदर्शके ॥ आगामिकार्यज्ञे ॥ दीर्घं दीर्घोद्दृ पश्यति । दृशिर्० । ब्रह्मादित्वात् णिनिः । सुपीति वा ॥

दीर्घदृष्टिः । पुं । दीर्घदर्शिनि ॥ दूरावलोकनाय यन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे ॥ दीर्घा दृष्टिर्यस्य येन वा ॥

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे ॥

दीर्घनादः । पुं शङ्खे ॥

दीर्घनालः । पुं । यावनाले ॥ रक्तगुण्डे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दीर्घनिद्रा । स्त्री । मरणे ॥ अनया निद्रया राजन् दीर्घनिद्राभविष्यति ॥

दीर्घपक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटखगे ॥

दीर्घपटोलिका । स्त्री । धुँदुल इति गौडभाषाप्रसिद्धे लताफलविशेषे ॥

दीर्घपत्रः । पुं । जलजमधूलके ॥ रसोनभेदे । राजपलाण्डौ ॥ विष्णुकन्दे ॥ हरिदर्भे ॥ कुन्दरे ॥ ताले ॥ कपीली ॥

दीर्घपत्रकः । पुं । एरण्डे ॥ रक्तलशुने ॥ हिज्जले ॥ वेतसे ॥ करवीरवृक्षे ॥ जलजमधूके ॥ लशुने ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः । स्वार्थेकः ॥

दीर्घपत्रा । स्त्री । अलाजम्बूवृक्षे ॥ शालपर्ण्याम् ॥ वन्ध्याम् । चैंचूशाके ॥ चित्रपर्णिकायाम् ॥ केतक्याम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ डोडीक्षुपे ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्याः ॥

दीर्घपत्रिका । स्त्री । घृतकुमार्याम् ॥

शालपर्ण्याम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् ॥ महाचञ्चुशाके ॥

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

दीर्घपल्लवः । पुं । शणवृक्षे ॥ न । आयतच्छदे ॥ त्रि । दीर्घच्छदवति ॥

दीर्घपात् । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥

दीर्घपादः । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥ दीर्घौ पादौयस्य ॥

दीर्घपादपः । पुं । ताले ॥ पूगे ॥

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घंपृष्ठमस्य ॥

दीर्घफलः । पुं । आरग्वधे ॥ दीर्घाणि फलान्यस्य ॥

दीर्घफलकः । पुं । अगस्त्यवृक्षे ॥

दीर्घफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् ॥ जतुकायाम् ॥

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि ॥ दीर्घो मारुतोवायुर्यस्य ॥

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् ॥ बिल्वान्तरवृक्षे ॥ न । लामज्जके ॥

दीर्घमूलकम् । न । मूलके ।

दीर्घमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ श्यामलतायाम् ॥ दीर्घंमूलं यस्याः ॥

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभयाम् ॥

दीर्घरदः । पुं । शूकरे ॥ दीर्घौरदौयस्य ॥ त्रि । आयतदन्ते ॥

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घारसना जिह्वायस्यसः ॥

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

दीर्घरात्रम् । न । चिरकाले ॥

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके ॥

दीर्घरोहिषकम् । न । कत्तृणविशेषे । दृढकाण्डे ॥

दीर्घवंशः । पुं । नले ॥ आयते कुले । तृणध्वजेच ॥

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि ॥

दीर्घवल्ली । स्त्री । पलाश्याम् ॥ पातालगरुडीलतायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥ आयतायां लतायाम् ॥

दीर्घवाला । स्त्री । चमर्याम् ॥

दीर्घवृन्तः । पुं । श्योनाकद्रुमे ॥ दीर्घं वृन्त मस्य ॥

दीर्घवृन्तकः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥

दीर्घवृन्ता । स्त्री । इन्द्रचिर्भिट्याम् ॥

दीर्घवृन्तिका । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

दीर्घशरः । पुं । यावनाले ॥

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥

दीर्घशाखिका । स्त्री । नीलाल्लीक्षुपे ॥

दीर्घशिम्बिकः । पुं । लवे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूकः । पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥

दीर्घशूककम् । न । राजान्ने ॥

दीर्घसत्रम् । न । यज्ञविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । मुनि ॥ दीर्घसुरतंमैथुनमस्य ॥

दीर्घसूत्रः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घकालेन क्रियानुष्ठातरि ॥ दीर्घसूत्रंव्यवस्थायस्य ॥ अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानि र्ध्रुवं भवेत् ॥ रागे द्वेषेच कामेच द्रोहे पापेच कर्म्मणि । अप्रियेचैवकर्त्तव्ये दीर्घसूत्रश्च शस्यते इतिमत्स्यपुराणम् ॥ न । विस्तृततन्तौ ॥

दीर्घसूत्री । त्रि । दीर्घसूत्रे । निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तौ । यदवश्यकर्त्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवेत्त्येवंशीले ॥

दीर्घसोमः । पुं । सोमयागविशेषे ॥

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ दीर्घप्रमाणायाङ्गवि ॥

दीर्घाध्वगः । पुं । लेखहारे । धाउडिया० इति गौडभाषा ॥ उष्ट्रे ॥

दीर्घायुधः । पुं । कुन्ताख्ये ॥ दीर्घमायुधस्य ॥ शूकरे ॥ दीर्घआयुधोऽस्य ॥

दीर्घायुष्यः । पुं । श्वेतमन्दारके ॥

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिद्रुमे ॥ वायसे ॥ जीवकवृक्षे ॥ मार्कण्डेयमुनौ ॥ त्रि । आयुष्मति । चिरजीविनि ॥ दीर्घमायुर्यस्य ॥

दीर्घार्कः । पुं । श्वेतमन्दारे ॥

दीर्घिका । स्त्री । वाप्याम् । अधिकायतायांचतुरस्रायां वाप्याम् ॥ त्रिंशद्धनुः परिमिते जलाशये इतिगौडाः ॥ दीर्घैव । संज्ञायांकन् ॥

दीर्घिमा । पुं । दीर्घत्वे ॥ दीर्घस्यभावः । इमनिच् ॥

दीर्वेवारः । पुं । उद्गर्याम् ॥ इ० रानि० ॥

दीर्णः । त्रि । विदारिते ॥ भीते ॥

दीविः । पुं । किकीदिवौ ॥

दुःकूलः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥

दुःखम् । न । संसारे ॥ मनोधर्मविशेषे ॥ न्यायमते आत्मगुणभेदे ॥ तत् अधर्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलमिति भा० प० ॥ पीडायाम् । बाधायाम् । कष्टे । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीये ॥ बाधनालक्षणं दुःखम् । २१ ॥ बाधनापीडा तदेव लक्षणंस्वरूपं यस्य । तथाचानुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेवलक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् । सुखेचदुःखानुषङ्गात् दुःखव्यवहारो गौण इति । वस्तुतोऽसत्स्वरूपेचित्तस्यराजसे परिणामे बाधनालक्षणे ॥ तद्दुःखंत्रिविध

म् । आध्यात्मिकं शारीरं मानसञ्च व्याधिवशात् कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितम् ॥ आधिदैविकंग्रहपीडादिजनितम् ॥ * ॥ अधर्मसाधारणकारणके प्रतिकूलवेदनीये ॥ निरुपाधिद्वेषविषयीभूताचित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिकादुःखम् ॥ इष्टवियोगानिष्टसंयोगजे अध्यात्मादिनिमित्ते ॥ तात्कालिक्यां पीडायाम् ॥ एनसि ॥ न दुःखंपञ्चभिःसह ॥ दुष्टानिखान्यस्मिन् ॥ यद्वा । दुर्निन्दितं खनति । खनु० । अन्ये ० डः ॥ यद्वा । दुःखयति । सुखदुःखतत् क्रियायाम् । चु० । पचाद्य ॥ दुःखंचित्तस्यरागजः परिणामोबाधनालक्षणः यद्बाधात् प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्त्तन्ते ॥

दुःखग्रामः । पुं । संसारे ॥

दुःखत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक स्वरूपे ॥ तत्राध्यात्मिकं द्विविधम् । शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषदर्शननिमित्तम् । सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं दुःखंद्वेधा । आधिभौतिकम् आधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकम् मानुषपशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकम् यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् ॥ प्रत्यात्मवेदनीयोरजः परिणामभेदो दुःखम् । दुःखानांत्रयम् ॥

दुःखत्रयाभिघातः । पुं । दुःखत्रयसम्बन्धे ॥ दुःखत्रयं प्रत्यात्मवेदनीयंरजः परिणामभेदो नशक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेनदुःखत्रयेण अन्तः करणवर्त्तिना प्रतिकूलतयाचेतनाशक्तेरभिसम्बन्धो ऽभिघातः ॥

दुःखदिरः । पुं । दुष्खदिरे । महासारे ॥

दुःखदोहा । स्त्री । दुर्दोहगव्याम् । करटायाम् ॥ दुःखेनदुह्यते । दुह० । खलोबर्थेत् ॥

दुःखावसानम् । न । दुरन्ते ॥

दुःखितः । त्रि । दुःखिनि ॥ संसारिणि ॥ दुःखमूलं हि संसारः स यस्यास्ति सदुःखितः । तस्यत्यागःकृतोयेन सम्सुखीनापरःप्रिये इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ ईर्षादियुक्ते । यथोक्तं महाभारते । ईर्ष्यीघृणीत्वसन्तुष्टःक्रोधनोनित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवीचषडेते नित्यदुःखिताइति ॥ * ॥

त्यक्त्वात्म सुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः इति वह्निपुराणम् ॥ दुःखं सञ्जातमस्य । ता० इतच् ॥

दुःखी । त्रि । दुःखान्विते । अथात्मादिदुःखवति ॥ दुःखमस्त्यस्य । सुखादिभ्यश्चेतीनिः ॥ उपाधिजनितोयोयं चिदाभासोवभासते । दुःखाद्यनुभवस्तत्रश्रौते तत्त्वविनिश्चितः ॥ दुःखीयदि भवेदात्मा कः साक्षी दुःखिनोभवेत् । दुःखिनः साक्षिता नैव साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ न तैस्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रियः ॥ शरीरेन्द्रियसङ्घात आत्मत्वेनाभिमानिनीम् । चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति सुखादयः ॥

दुःशकुनम् । न । अशुभसूचके निमित्ते ॥ यथा । वन्ध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीबविट्तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्राट्तृणव्याधिताः । नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यङ्गक्षुधार्त्ताः अस्रक् स्त्रीपुष्पं शरटस्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥ कार्पासी गुडतक्रपङ्कविधवाः कुब्जाः कुटुम्बेकलि र्वस्त्रादेःस्खलनं लुलापसमरं कृष्णानिधान्यानिच । कार्पासं वमनञ्च गर्द्दभरवो दक्षेऽतिरुट् गर्भिणी मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोन्धबधिरोदक्यानदृष्टाःशुभाः ॥ कृष्णाम्बराकृष्णाविलेपनाढ्या कृष्णास्रजं मूर्द्धनि धारयन्ती । दृष्टाप्रकोपायदिकृष्णवर्णा नारी नरैस्तद्विपदोभवन्तीति ॥

दुःशासनः । पुं । दुर्य्योधनात्मजे भारतप्रसिद्धे क्षत्रिये ॥ दुःखेनशास्यते । शासु० । भाषायां शासियुधीतियुच् ॥

दुःशीलः । त्रि । दुष्टस्वभावे ॥ दुष्टंशीलं यस्यसः ॥

दुःषमम् । अ । गर्ह्यें । निःषममित्यर्थे ॥ दुष्टं समम च । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यं इति षत्वम् ॥

दुःसमम् । अ । असमञ्जसे ॥

दुःसहः । त्रि । असह्ये ॥

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

दुःसाक्षी । त्रि । कूटसाक्षिणि ॥

दुःसाधी । पुं । दौःसाधिके । द्वारपाले ॥

दुःसाध्यः । त्रि । दुःखनिष्पाद्ये ॥ दुःखेनसाध्यतेनिष्पाद्यते । साध० । यत् ॥

दुःस्थः । त्रि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन तिष्ठति । सुपिस्थ इतिकः ॥ लुब्धे ॥

दुःस्थितः । त्रि । अनवस्थिते ॥ ष्ठा० । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्वम् ॥

दुःस्पर्शः । पुं । धवांसा इतिजवासा इति
च प्रसिद्धे धन्वयासे । दुरालभायाम्
॥ लताकरञ्जे ॥ त्रि । खरस्पर्शे ॥ दुःखे
नस्पृश्यते । स्पृशस्पर्शने । ईषद्दुरि
तिखल् ॥

दुःस्पर्शा । स्त्री । कण्टकार्याम् ॥ आका
शवल्ल्याम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ दुराल
भायाम् ॥ टाप् ॥

दुःस्फोटः । पुं । शस्त्रप्रभेदे ॥ इति हे० ॥

दुकूलम् । न । सूक्ष्मवाससि । श्लक्ष्ण
वस्त्रे ॥ क्षौमाम्बरे ॥ दुष्टं कूलति ।
कूल आवरणे । इगुपधेतिकः । पृ० ॥
यद्वा । दवति । दुगतौ । पिच्छा०
ऊलच् । धातोः कुक् ॥

दुगूलम् । न । दुकूले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दुग्धम् । त्रि । प्रपूरिते ॥ कृतदोहे ॥
न । क्षीरे । पीयूषे । ऊधस्ये । स्तन्ये
। पयसि । अमृते । बालजीवने ॥
विदाहीन्यन्नपानानि यानिभुङ्क्ते
हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भो
जनान्ते पयःपिबेत् ॥ दुह्यते स्म ।
दुहप्रपूरणे । क्तः ॥ दुग्धं सुमधुरं स्नि
ग्धं वातपित्तहरं सरम् । सद्यःशुक्र
करं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीक
रं परम् । वयःस्थापकमायुष्यं सन्धि
कारि रसायनम् ॥ विरेकवान्तिव

दुग्धम्

स्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् । जी
र्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमे
षु च ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे
तृषि हृदामये । शूलोदावर्त्तगुल्मेषु
वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥ रक्तपित्तेऽति
सारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे । गर्भ
स्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृत
म् ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवाय
कृशाश्च ये । तेभ्यः सदातिशयितं
हितमेतदुदाहृतम् ॥ * ॥ धारो-
ष्णं गोःपयो बल्यं लघु शीतं सुधास
मम् । दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धारा-
शिशिरं त्यजेत् ॥ धारोष्णं शस्यते ग
व्यं धाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्ण
माविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ आ
मं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्ध
नम् । ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तद्गव्यमाहिष
वर्जितम् ॥ नारीक्षीरन्त्वाममेव हि
तं न तु शृतं हितम् । शृतोष्णं कफवात
घ्नं शृतशीतन्तु पित्तनुत् ॥ * ॥ अर्द्धो
दकं क्षीरशेषमामाल्लघुतरं पयः ॥
* ॥ जलेन रहितं दुग्धमतिपक्वं य
थायथा । तथातथा गुरु स्निग्धं वृष्यं
बलविवर्द्धनम् ॥ * ॥ पेयूषञ्च
किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च । तक्र-
पिण्ड इमे हृष्या बृंहणा बलवर्द्धनाः
॥ गुरवः श्लेष्मलाहृद्या वातपित्तविना

शनाः। दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्य
वायेचातिपूजिताः ॥ * ॥ मुखशोष
तृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्। लघुवृं
लकरोरुच्योमोरटः स्यात् सितायुतः॥
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पव
नापहम्। सितासितोपलायुक्तं शु
क्रलं कृमिलापहम् ॥ सगुडं मूत्रकृ
च्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥ * ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्या व्यायामाकर
णा त्तथा। प्राभातिकं पयः प्रायः-
प्रादोषा द्गुरु शीतलम् ॥ दिवाकर
करातापा द्व्यायामकरणात् पयः।
प्राभातिका त्तु प्रादोषं लघु वातक
फापहम् ॥ * ॥ वृष्यं बृंहण मग्नि
दीप्तिजनकं पूर्वाह्णकाले पयो मध्या
ह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दी
पनम्। बाले वृद्धिकरं क्षये क्षयहरं
वृद्धेषु रेतोवहं रात्रौ क्षीर मनेक-
दोषशमनं पथ्यं सदाचक्षुषोः ॥ *
॥ वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयोभो
ज्यं न तेनेह सहौदनादिकम्। भवे
दजीर्णं न सपीतशर्वरी क्षीरस्य पी
तस्य नशेष मुत्सृजेत् ॥ * ॥ विदा
हीन्यन्नपानानि दिवाभुङ्क्तेहि य
न्नरः। तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षी
रं सदापिबेत् ॥ * ॥ दीप्तानले कृ
शे पुंसि बाले वृद्धे पयःप्रिये। मतं

दुग्धम्

हिततमं दुग्धं सद्यःशुक्रकरं यतः ॥
* ॥ मथितदुग्धस्यतु। क्षीरं गव्यम
थाजंवा कोष्णं दण्डाहतं भवेत्। ल
घु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापह
म् ॥ * ॥ दुग्धफेनगुणाः। गोदुग्ध
प्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम्। भ
वेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्ध
नम् ॥ वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्ति
करं लघु। अतिसारेऽग्निमान्द्ये च
ज्वरेजीर्णे प्रशस्यते ॥ * ॥ विवर्णं वि
रसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः। वर्ज
येदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥ शा
काम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामि-
षैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षी-
रं विरुध्यते ॥ * ॥ कैप्याविकं पथ्यत
मं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीत
माहुः। दोहान्तशीतं महिषीपय
स्यं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
* ॥ वृष्यं बृंहण मग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदाय
कं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम्।
बाल्ये वह्निकरं तथैव बलकरं वीर्यप्रदं
वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशम
नं सेव्यं ततः सर्वदा ॥ * ॥ क्षीरं मु
हूर्त्तचितयोषितं वदतत्तमेतद्विकृ-
तिं प्रयाति। पश्चात्तु दोषं कुरुते-
तदूर्द्धं विषोपमं स्याद्दुषितं दशाना

म् ॥ * ॥ जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्याद्मृतोपमम् । तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥ * ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्ना यदावर्त्तित मुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं वलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ * ॥ गव्यं पूर्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् । क्षीरं समर्कं पथ्यं यद्वासात्म्यञ्च सर्वदा ॥ * ॥ क्षीरं नभुञ्जीतकदाप्यतप्तं तसञ्च-नैत लवणेनसार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोषातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ * ॥ मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठ मावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्यवुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥ स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेवच ॥ * ॥ नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यन्ति धातवः सर्वे वलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ क्षीरं गवाजकादे मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् । रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥ मधुरं चिरोषणमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निस्सारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवयसां रसायन मुक्त मिदं दुर्बलन्तु वृद्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्विणीनाञ्च यत्पयः । तद्वाहिलवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषकृत् ॥ * ॥ दुग्धामं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं वृंहणं वलवर्द्धनम् ॥ एवं भिषग्वराः प्राहुस्तत्तथार्थं न संशयः ॥

दुग्धकन्दगणः । पुं । अश्वगन्धादिषु ॥ अश्वगन्धा च मुसली विदारी च शतावरी । क्षीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥

दुग्धकूपिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विदध्यात् ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥ अथतां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शट्टकमुद्रितवदनां तस्य घृतेन पक्ववदनाञ्च ॥ अतिपाण्डुखण्डपाके स्नपयेत् कर्पूरवासिते कुशलः ॥ अथदुग्धकूपिका सा वल्या पित्तानिलापहा दृष्टा । शीता वृष्या गुर्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥

दुग्धतालीयम् । न । दुग्धाग्रे ॥ क्षीर

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥

दुग्धपाचनम् । न । वज्रके । दुग्धपाकपात्रे ॥ इतिहारावली ॥

दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥

दुग्धपाषाणकः । पुं । शिरगोला इति गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । वीर्य्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥

दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृ० विशेषे । सेवकालौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । चीरचिण्डीरे । शार्करे ॥ इतिराजनि० ॥

दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥

दुग्धफेनी । स्त्री । चुद्रक्षुपविशेषे । पयः फेन्याम् । गोजापर्याम् ॥

दुग्धाब्धितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे ॥

दुग्धिका । स्त्री । चीराव्याम् । स्वादुपर्ण्याम् । दुद्धी इति ख्यातायाम् ॥ दुग्धमत्स्यस्याः । अतद्गनिठना वितिठन् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरू रूचा वातला पुत्रदायिनी । स्वादुचीरा कटु स्तिक्ता सृष्टमूत्रमला पटुः ॥ स्वादी विष्टम्भिनी हृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषा प्रसिद्धायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफलायाम् ॥

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥

दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । चीराव्याम् । दुद्धी इति भाषा ॥ दुग्धपाषाणे ॥

दुच्छकः । पुं । गन्धकुट्याम् । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥ विहारादवकाशके ॥

दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥

दुण्डुकः । त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुण्डुभः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

दुतः । त्रि । पीडिते ॥ टुदु उपतापे । स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥

दुद्रुमः । पुं । हरित्पलाशे पलाण्डौ । लताके ॥ दुष्टोद्रुमः ॥

दुधुचन् । त्रि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः सनन्ताल्लटःशचादेशः । घत्वधत्वे ॥

दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाद्ये ॥

दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥ ढक्कायाम् । भेर्याम् । आनके ॥ वर्त्तुलस्वरवड्वानलनो दुन्दुभिरुच्यते । इतिकेचित् ॥ दुन्दुइतिशब्देनाभति । उभपूरणे । ड्गुपधात्किदितीन् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्दइति हस्वत्त्वैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दामु भतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यइन् । पृ० ॥ रचोभेदे ॥ विषे ॥ षट्

पञ्चाशत्तमे वत्सरे ॥ सुभिक्षं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः । प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौवत्सरे वर्षिणि ॥ स्त्री । अक्षे । पाशके ॥ अक्षविन्दुचिकदये ॥ अर्द्धविन्दुचिकदन्दे ॥ विन्दुचितचतुष्पार्श्वस्वर्णभृङ्गादिमयद्यूतोपकरणे पाशटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे इतिकेचित् ॥

दुन्दुमारः । पुं । धुन्धुमारे ॥

दुम्बकः । पुं । मेदःपुच्छे एडके । दुम्बा इति ख्याते मेषविशेषे ॥

दुर् । अ । निषेधे ॥ दुष्टे ॥ निन्दायाम् । अवक्षेपणे ॥ दुःखे ॥

दुरक्षः । पुं । कपटपाशके ॥

दुरतिक्रमः । त्रि । दुरत्यये ॥ दुःखेन अतिक्रमोयस्य ॥

दुरत्ययः । त्रि । दुरतिक्रमे । दुर्गमनीये ॥ दुस्तरे ॥ दुःखेनअत्ययोयस्य ॥

दुरदृष्टम् । न । दुर्भाग्ये ॥

दुरधिगमः । त्रि । दुर्ग्रहे । दुःखेनाधिगन्तुमशक्ये ॥ दुष्प्रापे ॥ दुर्ज्ञेये ॥ दुःखेनाधिगमोऽस्य ॥

दुरध्ययः । त्रि । दुष्प्रापे ॥ दुरुपगताविन्त्यस्मात् कृच्छ्रार्थेखल् । अध्येतुमशक्ये ॥ इङ् अध्ययने । अस्मात् खलि दुरध्ययइत्येवरूपम् ॥

दुरध्वः । पुं । कुपथे । निन्द्यवर्त्मनि ॥ दुष्टोऽध्वा । प्रादयोगताद्यर्थे इति समासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

दुरन्तः । त्रि । मृगयादिव्यसनेषु । दुःखावसानेषु ॥ तेच आदौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । दुर्लभोऽन्तो यस्य वा । नहिव्यसनीततो निवर्त्तयितुंशक्यते ॥

दुरन्तभावः । त्रि । गभीराभिप्राये ॥

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गे ॥ त्रि । दुःखग्राह्ये ॥

दुरभिग्रहा । स्त्री । कपिकच्छाम् ॥ दुरालभायाम् ॥

दुराकः । पुं । म्लेच्छभेदे ॥

दुराग्रहः । पुं । युक्तिरहितेऽभिनिवेशे ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुराचारः । पुं । विरुद्धाचरणे ॥ त्रि । निन्दिताचारवति ॥ दुर्दुष्टः शास्त्राविहितः आचारोयस्य ॥ दुराचाराद्दुर्विचेष्टाद्दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः । असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तस्त्वाचारलक्षणाइतिमहाभारतम् ॥

दुरात्मा त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुराधर्षः । पुं । गौरसर्षपे ॥ त्रि । अधर्षणीये ॥ दुष्प्रापे ॥ दैत्यादिभिर्धर्षयितुमशक्यायां परदेवतायाम् ॥ दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यः । धृषप्रसहने । आङ्पूर्वादस्मादीष-

दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति कर्मणि खल् ॥

दुराधर्षा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

दुरानमः । त्रि । आनमयितुमशक्ये ॥ नमेर्ण्यन्तात् खल् ॥

दुरापः । त्रि । दुर्लभे ॥

दुरारुहः । पुं । बिल्वे ॥ नारिकेले ॥

दुरारुहा । स्त्री । खर्ज्जूर्य्याम् ॥

दुरारोहः । पुं । शरटे ॥ त्रि । दुःखेनारोहणीये ॥

दुरारोहा । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ श्रीवल्ल्याम् ॥ खर्ज्जूर्य्याम् ॥ दुष्टो दुःखेन वा आरोहो यस्याः ॥

दुरालभा । स्त्री । यवासप्रभेदे । दुस्पर्शायाम् ॥ यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥ त्रि । दुःखेन-स्पर्शार्हे ॥ दुःखेन आलभ्यते । डुलभष्० । ईषद्दुःसुष्विति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥

दुरालम्भा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ दुःखेन आलभ्यते । डुलभष्० । ईषद्दुःसुष्विति खल् । नुम् ॥

दुरालापः । त्रि । गालिप्रदे ॥ पुं । दुष्टभाषणे ॥

दुराशयः । त्रि । दुष्टाभिप्राये ॥

दुरासम् । त्रि । आसितुमशक्ये ॥ आसेरकर्मकात् ईषद्दुरित्यादिना खल् तयोरेव कृत्यक्त खलर्था इति नियमात् ॥

दुरासदः । त्रि । दुष्प्रापे । दुःखेनासादनीये । दुष्टजने ॥ दुर्द्धर्षे ॥

दुरितम् । न । पापे ॥ यथा । नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति ॥ दुरोभावे क्तः । दुष्टमितं गमनमनेन ॥

दुरितदमनी । स्त्री । पापनाशिन्याम् ॥ शम्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ॥ यथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । सयाति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृदिति विष्णुपुराणम् ॥

दुरीशः । त्रि । दुष्टप्रभौ ॥

दुरीषणा । स्त्री । शापे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरुक्तम् । न । शापे ॥

दुरुच्छेदः । त्रि । दुर्वारे ॥

दुरुत्तरः । त्रि । दुस्तरे ॥

दुरुदाहरः । त्रि । दुर्वचे ॥ हरतेः खल् ॥

दुरुधरा । स्त्री । हित्वार्कं सुनफाऽनफादुरुधराः स्वान्त्यो भयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोरित्युक्तयोगविशेषे ॥ एतदेवस्पष्टीकृतं कल्याणवर्मणा । रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधराके

मद्दुरसंज्ञितेतीत्य इति ॥

दुरुपसदः । त्रि । दुःसहे ॥

दुरूहः । त्रि । दुर्विज्ञेये ॥

दुरोणः । पुं । कलशे ॥ यज्ञगृहे ॥

दुरोदरः । पुं । द्यूतकारे ॥ पणे ॥ अक्षे ॥ न । द्यूतभेदे । पाशकक्रीडायाम् ॥ दुष्ट आसमन्तात् उदरमस्य ॥ दुष्टमुदरमस्य वा । पृ० ॥

दुर्ग्गः । पुं । असुरभेदे ॥ यंहत्वाचण्डिकायास्तु दुर्गानामबभूवह ॥ गुग्गुलौ ॥ न । गिर्यादिभिः दुर्गमे पुरे । कोट्टे । गढइति कोटइतिच भाषाप्रसिद्धे राज्ञां वासस्थाने ॥ तत्षड्विधं यथा । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेववा । न्वदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समाश्रित्य वसेत् पुरम् । इत्युक्तेः ॥ एषां हित्रा द्गुणत्वेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ तत्र । चीरव्याद्याप्याश्रिता ह्येषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः । चीरव्यत्त राशिक्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ यथा दुर्गाश्रयानेतान् नोपहिंसन्ति शत्रवः । तथा रयो न हिंसन्ति न्वपंदुर्गसमाश्रितम् ॥ एकः शतंयोधयतिप्राकारस्थोधनुर्द्धरः । शतंदशसहस्राणितस्माद्दुर्गंविधीयते ॥ तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभि र्यन्त्रै र्यवसेनोदकेन च ॥ तस्यमध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः । गुप्तंसर्व्वर्त्तुकं शुभ्रंजलवृक्षसमन्वितमितिमनुः ॥ अपिच । दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् । शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्चशतशस्समाहतम् ॥ गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् । सपताकं गजारूढो येन राजाविशेत् पुरमितिमात्स्ये ॥ १९१ अध्यायः ॥ अस्यावश्यकत्त्वं शुभाशुभञ्चोक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये राजनीतिविशेषे ॥ त्रि । दुर्गमे । दुर्गमप्रदेशे । उच्छ्रिते । दुःसम्पाद्ये । कोटादौ । प्राकारे ॥ दुस्तरे ॥ कामक्रोधादिसंसार दुःखसाधने ॥ दुःखेनगच्छत्यत्रेतिविग्रहे सुदुरोरधिकरणइति दुरुपपदाद्गमेर्डः मत्त्ययः ॥ दुःखादवाप्यते वा ॥ दुःखेनगम्यतेप्राप्यते । अन्यत्रापिदृश्यतइतिडः ॥

दुर्ग्गकारकः । त्रि । दुर्गकर्त्तरि ॥ न । वृक्षविशेषे ॥

दुर्ग्गतः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुर्गञ्चतिस्म । गम्लृ० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

दुर्ग्गतिः । स्त्री । नरके ॥ नैःस्वे । दारिद्र्ये ॥ दुष्टागतिः ॥

दुर्ग्गतिनाशिनी । स्त्री । दुर्गादेव्याम् ॥

दुर्ग्गन्धः । पुं । पूतिगन्धे । दुष्टगन्धे ॥ प

खाण्डौ ॥ न । सौवर्चले लवणे ॥ दुष्टो गन्धः ॥

दुर्गन्धी । त्रि । दुर्गन्धयुक्ते ॥

दुर्गपुष्पी । स्त्री । गौडभाषायां केशपुष्पा इति ख्याते वृक्षविशेषे । मानस्याम् । केशधारिण्याम् ॥

दुर्गमः । त्रि । दुर्गे ॥ दुःखेनगम्यते प्राप्यते । गम्लृ० । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ दुर्गमनीयस्थानादौ ॥ यथा । दुर्गमः पन्थाः ॥ पुं । हिरण्याक्षान्वयेजाते रुरोः पुत्रेमहादैत्ये ॥

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे ॥ दुर्गं दुःसम्पाद्यं लङ्घनं यस्य ॥ त्रि । दुःखेनलङ्घनीये ॥

दुर्गसञ्चरः । पुं । सङ्क्रमे । दुर्गदेशप्रवेशक्रियायाम् ॥ सञ्चरणाम् । चर० । पुंसीतिघः । दुर्गस्यसञ्चरः ॥

दुर्गा । स्त्री । ओषधिविशेषे । नील्याम् ॥ अपराजितायाम् ॥ दुष्प्रापायाम् ॥ श्यामायाम् । पोतकीखगे ॥ अमरेशमहापीठदेवतायाम् ॥ उमायाम् । कात्यायन्याम् । गौर्याम् । काल्याम् । हैमवत्याम् । शिवायाम् ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायते ऽस्याम् । सुदुरोरधिकरणे इतिडे टाप् ॥ दुःखेनगीयतेस्तूयते । गैशब्दे । आतश्चोपसर्गेइत्यङ् । टाप् वा ॥ यद्वा । दुर्गं गिरिं वनंवा वासत्वेनास्या अस्तीत्यर्शआद्यच् । टाप् ॥ दुर्गनामासुरवधाद्वा । यथा । तत्रैवच वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् । दुर्गादेवीतिविख्यातं तन्मेनामभविष्यतीति ॥ अपिचास्यानाम्नोव्युत्पत्तिः । दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्मणि । शोके दुःखेच नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥ महाभये ऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान्हन्त्येवयादेवी सादुर्गापरिकीर्त्तिता ॥ * ॥ अपिच । दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः । उकारो विघ्ननाशस्यवाचको वेदसम्मतः ॥ रेफो रोगघ्नवचनो गश्चपापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः ॥ स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्तिनिश्चितम् । ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता ॥ दुर्गेति दैत्यवचनो प्याकारो नाशवाचकः । दुर्गं नाशयति या नित्यं सादुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ * ॥ अस्याःस्थानं कृष्णावेणीतुङ्गभद्रयोर्मध्यभागे सह्याद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्ध

म् । अयमवतारोऽस्मिन्कल्पेऽद्यापिनजातः । श्वेतवाराहकल्पात्प्राक्तनकल्पेषु मन्वन्तरयुगभेदेन जातएव । ततस्तत्तत्कुलदेवतात्वेनार्चनमधुनातनानामपिसङ्गच्छतेइतिगुप्तवत्यांभास्करराव: ॥ * ॥ सर्व्वस्वरूपिणीशक्तिःसादुर्गेतिचपठ्यते । यथामुण्डमालायाम् । भूतानिदुर्गा भुवनानिदुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादिकम् । यद्यद्धिदृश्यं खलु सैवदुर्गा दुर्गास्वरूपादपरंनकिञ्चिदिति ॥

दुर्ग्गाध्यक्षः । पुं । दुर्गस्यरक्षके ॥ तल्लक्षणं यथा । अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोन्नतः । दुर्ग्गाध्यक्षः स्मृतोराजंस्तद्युक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥ इतिमत्स्यपुराणम् ॥

दुर्ग्गानवमी । स्त्री । आश्विनशुक्लनवम्याम् । महानवम्याम् ॥ कार्त्तिकशुक्लनवम्याम् ॥ साचेतायुगाद्या । तत्र जगद्धात्रीपूजाकर्त्तव्येति वाङ्गाः ॥ कार्त्तिकेऽमलपक्षेतु नवम्याञ्चविशेषतः । सगणाञ्चजगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालयेतियोगिनीतन्त्रम् ॥

दुर्ग्गास्मरणम् । न । दुर्ग्गाजगदिदं सर्व्वं दुर्गासर्व्वस्यकारणम् । अहञ्च दुर्ग्गेत्येवं यत् तद्दुर्ग्गास्मरणंविदुः ॥

दुर्ग्गाह्वः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ ॥

दुर्ग्रहः । त्रि । दुरासदे ॥ दुर्द्धर्षे ॥ दुःखेनग्रहोऽस्य ॥

दुर्ग्रहा । स्त्री । अपामार्गे ॥

दुर्घटः । त्रि । दुःसम्पाद्ये ॥

दुर्घोषः । पुं । भल्लूके ॥ निन्दितरवे ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुर्ज्जनः । त्रि । खले ॥ दुष्टोजनः । कुगतीतिसमासः ॥ दुर्जनःपरिहर्त्तव्यो विद्ययाभूषितोऽपिसः । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

दुर्ज्जयः । पुं । असुरविशेषे ॥ कार्त्तवीर्य्यन्वपवंशोद्भवानन्तपुत्रे ॥ त्रि । दुर्जेये ॥ दुःखेनजीयते । जीजये । एरच् ॥

दुर्ज्जरः । त्रि । दुःखेनजीर्य्यति ॥ जॄष् । अच् ॥

दुर्ज्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ॥

दुर्ज्जातम् । न । व्यसने ॥ यथा । दुर्जातबन्धुः आपद्बन्धुरिति तदर्थः ॥ त्रि । असम्यग्जाते ॥ असमञ्जसे ॥

दुर्द्दर्शः । पुं । काद्रवेयविशेषे ॥ दुःखेन दर्शनमस्य । दुःखेदृश्यते इतिवा ॥ त्रि । दुर्विज्ञेये ॥ द्रष्टुमशक्य ॥ दुःखेनद्रष्टुंयोग्ये ॥

दुर्द्दान्तः । पुं । कलहे ॥ वत्सतरे ॥ त्रि । अशान्ते ॥ दुःखेनदान्तः ॥

दुर्द्दिनम् । न । मेघच्छन्नेऽह्नि ॥ दिवानिशिचवर्षणे ॥ मेघान्धकारे ॥ मे

घान्धकारितेऽङ्गीतिराचेरप्युपलक्ष
णम् । तेनरात्रावपितथा दुर्द्दिनं क
विनेरितम् ॥ * ॥ घनान्धकारे वृ
ष्टौचदुर्द्दिनं कवयोविदुरिति साङ्गः
॥ दुर्द्दिनं जलदध्वान्ते इतिरत्नकोषः
॥ द्यतितमः इतिदिनम् । दोअवख
ण्डने । द्यतेरिति इनच् । दुष्टंदिनं
दुर्द्दिनम् । दुष्टत्वञ्चतमोनाशकस्व
रूपहीनत्वात् । लक्षणयातु कालाति
रिक्तेपिदुर्द्दिनपदप्रयोगः ॥ यदुक्त
कथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दि
नं दुर्द्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं नदुर्द्दि-
नम् ॥

दुर्द्दुरूटः । पुं । नास्तिके ॥ दुःखलत्वेपि
। दुःपूर्व्वः । औणादिकः कूटप्रत्ययः
। बहुलमन्यत्रापीतिविलुक् । रलयो
रेकत्वस्मरणाद्रः ॥ पलाण्डौ ॥

दुर्ह्रिता । स्त्री । लताविशेषे ॥

दुर्द्धरः । पुं । नरकान्तरे ॥ ऋषभौष
धौ ॥ पारदे ॥ भल्लातके ॥ महिषा
सुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ श्रीहरौ
॥ पृथिव्यादीनि धारकाणि कल्पैर्द्धा
रयितुमशक्यानि धारयन् स्वयङ्केन के
नचिद्धारयितुं शक्यते इति दुःखेनमु
मुक्षुभिर्हृदयेधार्य्यते वेतिनिरुक्तेः ॥
त्रि । दुर्द्धर्षे ॥ दुःखधार्य्ये ॥ दुःखेनध्रि
यते दुरुपपदाद्धरतेः खल् ॥

दुर्द्धर्षः । त्रि । अप्रधृष्ये । तिरस्कर्त्तुम
शक्ये ॥ अप्रक्षोभ्ये ॥

दुर्द्धर्षा । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥ नागद
मन्याम् ॥ त्रि । दुःखधर्षणीये ॥

दुर्द्रुमः । पुं । हरित् पलाण्डौ । लतार्कौ
। हरिद्वर्णपलाशे पलाण्डौ ॥ दुष्टा
द्रुमः ॥

दुर्द्धावः । त्रि । दुःशीले ॥

दुर्नामकम् । न । अर्शसि । गुदरोगे ॥
दुष्टंनामास्य पापरोगत्वात् । क्षुभ्ना
दित्वान्नणत्वम् ॥

दुर्नाम । न । अर्शोरोगे ॥ दुष्टंनामा-
स्य पापरोगत्वात् ॥ क्षु० नणत्वम् ॥

दुर्नामा । स्त्री । दीर्घकोशिकायाम् ॥
दुर्निन्दितं नामास्याः । डाबुभाभ्या-
मिति डाप् ॥

दुर्नामारिः । पुं । शूरणे ॥

दुर्नाम्नी । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ अनउ
पधेति पाक्षिकोङीप् ॥ क्षु० नणः ॥

दुर्निमितः । त्रि । सम्भ्रमादुत्क्षिप्ते ॥

दुर्निष्प्रयतरम् । त्रि । दुःखतरनिस्स-
रणे ॥

दुर्ब्बलः । पुं । कनारत्नमेद्रुमणौ ॥
त्रि । बलशून्ये । अमांसे ॥ दुष्टंबल
मस्य ॥

दुर्ब्बला । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

दुर्ब्बोधः । त्रि । दुर्ज्ञेये ॥ बोद्धुमशक्ये ॥

दुःखेनबुध्यते । बुधः । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल् ॥

दुर्भगः । त्रि । अनिष्टे ॥

दुर्भगा । स्त्री । विरक्तायाम् ॥ पतिस्नेहरहितायाम् ॥ दुष्टोभगो भाग्यं यस्याः ॥

दुर्भाग्यम् । न । दुरदृष्टे ॥

दुर्भिक्षम् । न । भिक्षाया अप्राप्तिकाले । अकाल इति काल इतिच भाषाप्रसिद्धे समयविशेषे ॥ यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यसस्यादिकं न जायते तद्दातद्देशेऽयाव्यमानद्व्याला भात् दुर्भिक्षं जातमितिव्यवह्रियते ॥ अत्र चाणक्येन मुनिना नवव्रुत्तयउक्ताः । तथाहि । शकटः शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतोराजा दुर्भिक्षे नववृत्तय इति ॥ अस्यार्थः शाकिनीशब्देद्रष्टव्यः ॥ भिक्षाया अभाव इत्यर्थे ऽव्ययीभावः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दातान्नस्तु दुर्भिक्षे सुभिक्षे वह्निमदः ॥ दुर्भिक्षमस्त्वंस्मरणं चिराय ॥

दुर्म्मतिः । त्रि । विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिनमतौ ॥ दुष्टामतिर्यस्य ॥ मत्सरविशेषे । यथा । दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवेन्मध्यमाद्दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दुर्म्मदः । त्रि । अतिमत्ते ॥

दुर्म्मनाः । त्रि । अन्तर्मनसि । विमनसि । चिन्तादिव्याकुलचित्ते ॥ क्रियास्वस्थिरे ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ स्त्री । शतावर्याम् ॥

दुर्म्मरः । पुं । दुर्मृतौ ॥ मरणंमरः । दुष्टोमरः ॥

दुर्म्मरा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ॥ कृष्णदूर्वायाम् ॥

दुर्म्मर्षणः । त्रि । मर्षितुमशक्ये ॥ दुःखेनमृष्यते । मृष० । भाषायांशासियुधीतियुच् ॥

दुर्म्मिलका । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्वात्रिंशन्मात्रं फणिपतिजल्पितसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसुभुवनैर्यति रत्नप्रभवतिकविकुलहृदयानन्दकरम् । यदष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदमितिदुर्मिलकानामवरम् नरपतिवरतोषणवन्दिविभूषणभुवनविदितसन्तापहरम् ॥ यथा । यमुनाजलकेलिविलोलविलोचनगोपीजनहृतवसनवरम् तटजातविशालतमालतरूगतदुर्गमशाखारोहपरम् । निजभुजमदमत्तभोजपतिमानससम्भृतदम्भविनाशकरम् कारक-

मलमयूखमुषितकमलं नमलीला मानुषवेषधरम् ॥

दुर्म्मिक्षा । स्त्री । दुर्भिक्षकाररत्ने ॥

दुर्म्मुखः । पुं । कपिविशेषे ॥ नागभेदे ॥ वाजिनि ॥ गणेशमूर्त्त्यन्तरे ॥ महिषासुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ उत्तरद्वारेनवमगृहे ॥ वत्सरविशेषे ॥ तुषधान्यवयोर्दविसर्वसस्यमहार्घता । व्यवहाराश्चनश्यन्तिदुर्मुखेदुर्मुखाःप्रजाः ॥ त्रि । मुखरे । अवद्दुमुखे । अप्रियवादिनि ॥ दुर्न्निन्दितंमुखमस्य ॥

दुर्म्मेधाः । त्रि । मन्दमतौ । विवेकासमर्थे ॥ दुष्टामेधावस्यसः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥

दुर्म्मोहः । पुं । काकतुण्ड्याम् ॥

दुर्म्मोहा । स्त्री । कौवाडोडी इतिभाषा प्रसिद्धे वृक्षे । काकादन्याम् ॥

दुर्य्योधनः । पुं । धृतराष्ट्रतनये । कौरव्यभूपतौ । सुयोधने ॥ दुःखेनयुध्यते । युध । भाषायांशासियुधीति युच् ॥

दुर्ल्लतिका । स्त्री । छन्दोभेदे ॥ यथा । वसुभिश्च रसै रथदिशि यदीरित सयतिका विहिताहि यदा सगणा छकभूषितसचरणा जितदुर्नयदुर्लतिकेतितदा । फणभृत्कुलमङ्गलना मकनागवरप्रथिता सुकृतां सुखदा यमकलधराधिपगौडकुलोज्ज्वलता भवधेह्रिहदेहसदा ॥

दुर्ल्लभः । पुं । कच्छुरे ॥ द्राविडके । कर्चूरे ॥ त्रि । दुष्प्रापे ॥ यथा । दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् । मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रय इति विवेकचूडामणिः ॥ अतिप्रशस्ते ॥ प्रिये ॥ दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत्सुतः । दुर्लभासदृशीभार्या दुर्लभः स्वजनःप्रियः ॥ दुःखेनलभ्यते । लभ० । ईषद्दुःस्सुष्विति खल् ॥

दुर्ल्लभा । स्त्री । भक्तौ ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ इति व्यासवचनम् ॥ दुरालभायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्य्याम् ॥

दुर्व्वचः । त्रि । वक्तुमशक्ये । दुःखकथ्ये ॥

दुर्व्वचः । न । मन्दवाक्ये ॥ असह्यं दुर्वचो जातेर्मिथ्यान्तरितरौद्रवत् ॥

दुर्व्वर्णम् । न । रजते । रूप्ये ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टोवर्णोऽस्य ॥ रक्तवालुके । एलेये ॥ त्रि । असद्वर्णे ॥

दुर्व्वर्णकम् । न । रजते ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दुर्व्वाक् । स्त्री । दुष्टायांवाचि ॥ त्रि । कद्वदे ॥ दुष्टावागस्य ॥

दुर्वाच्यम् । त्रि । अवक्तव्ये ॥

दुर्वादः । पुं । दुरुक्तौ । निन्दितवाक्ये ॥ दुष्टोवादः ॥ स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्ये ॥

दुर्वासाः । पुं । अत्रितनये शङ्करांशाज्जाते मुनिविशेषे । कुवाससि ॥ त्रि । कुत्सितवस्त्रयुक्ते ॥

दुर्विज्ञेयः । त्रि । दुर्दर्शे ॥ दुःखेनविज्ञेये ॥

दुर्विधः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुष्टा विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य ॥ खले ॥ मूर्खे । पापिष्ठे ॥

दुर्विनीतः । पुं । शूकले । कुशिक्षिताश्वे ॥ त्रि । अविनीते ॥

दुर्विभाव्यः । त्रि । अवितर्क्ये ॥

दुर्वृत्तः । त्रि । दुर्जने । दुष्टे । ऐन्द्रजालिककितवादौ ॥ दुष्टंवृत्तमस्य ॥

दुर्वृत्तिः । त्रि । दुष्टेकर्मणिवर्त्तमाने ॥ दुष्टेकर्मणिवृत्तिः दुष्टावाद्वत्तिर्यस्य ॥

दुर्हृत्-द् । त्रि । वैरिणि । शत्रौ ॥ दुष्टंहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोरितिनिपातनात् हृदयस्यहृद्भावः ॥

दुर्हृदयः । त्रि । दुष्टान्तःकरणे ॥

दुलिः । पुं । मुनिविशेषे ॥ स्त्री । कच्छप्याम् ॥ दोलति । दुलउत्क्षेपे । इगुपधात्किदितिइन् ॥

दुली । स्त्री । कमठ्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

दुश्चरः । पुं । भल्लूके ॥ शम्बूके ॥ त्रि । दुस्तरे ॥

दुश्चरितम् । न । श्रुतिस्मृत्यविहिते पापकर्मणि ॥ दुष्टंचरितम् ॥

दुश्चर्मा । पुं । अच्छन्नमेढ्रमणौ । दिनग्नके ॥ कोठरोगे ॥ दुष्टंचर्मास्य ॥

दुश्चिक्यम् । न । लग्नात् तृतीयभवने । सहजे ॥

दुश्च्यवनः । पुं । इन्द्रे ॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषुवा च्यवनंपतनमस्य ॥ च्यवनमुनिनैकदाजितत्वात् दुस्सहः च्यवनोस्येति वा ॥

दुष्करम् । न । दुःखेनकरणे ॥ आकाशे ॥ त्रि । दुःखेनक्रियमाणे ॥ कर्त्तुमशक्ये ॥ अपियत् सुकरंकर्म्म तदप्येकेनदुष्करम् ॥ दुःक्रियते । ईषद्दुःसुषुक्रिच्छ्रार्थेषुखल् ॥

दुष्कर्म्म । न । पापे ॥

दुष्कुलम् । न । दुष्टकुले ॥ त्रि । दुष्टकुलजे ॥

दुष्कुलीनः । पुं । चोराख्यगन्धद्रव्ये ॥ त्रि । दौष्कुलेये ॥ दुष्कुलस्याऽपत्यम् । दुष्कुलाड्ढगितिपक्षे खः ॥

दुष्कृतम् । न । पापे ॥ तत् तत्कर्त्तुं मरणानन्तरं तेनसहगच्छतीत्युक्तं वह्निपुराणे । गृहादर्था निवर्त्तन्ते

श्मशानादपिवान्धवाः। सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्त मनु गच्छति ॥ तस्माद् वित्तं समाहृत्य दैवाद् वा पौरुषा दथ। दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानिच कारयेदिति ॥ दुष्टंकृतं करणमनेन। इदुदुपधस्य- चाप्रत्ययस्येतिषः ॥ त्रि। तद्वति ॥

दुष्कृतात्मा। त्रि। पापहृदये। पापबुद्धौ॥

दुष्कृती। त्रि। पापकारिणि। पापेन सहनित्ययोगिनि। वेदमार्गविरोधिनि ॥ दुष्कृतमस्यास्त्यस्मिन्वा। इनिः ॥

दुष्क्रीतः। त्रि। महार्घे ॥ यथा। क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविचतमितिनारदः ॥

दुष्खम्। न। दुःखे ॥

दुष्खदिरः। पुं। खदिरप्रभेदे। मलासारे। गोरटे। चुद्रखदिरे ॥

दुष्टम्। न। कुष्ठौषधौ॥ त्रि। अधमे ॥ दुर्बले ॥ वञ्चके ॥ दोषयुक्ते ॥ यथा। दुष्टः शब्दः स्वरतोवर्णतोवेतिभाष्यम् ॥

दुष्टकाष्ठः। पुं। केत्वाद्युत्पातदर्शने ॥ गुरुशुक्रास्तादौ ॥

दुष्टचारिणी। स्त्री। स्वैरिण्याम् ॥

दुष्टयोगः। पुं। व्यतीपातादौ॥

दुष्टवृषः। पुं। गलौ ॥ शक्तोप्यधुर्वहो योषित्तृषोगलिरुदाहृतः ॥

दुष्टा। स्त्री। दुःशीलायाम्। पुंश्चल्याम् ॥ दुष्टाभार्या शठंमित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पेचगृहेवासो मृत्युरेवनसंशयः ॥ दुर्वचनायाम् ॥

दुष्टाश्वः। पुं। अदान्ताश्वे ॥

दुष्टु। अ। निकृष्टे। निन्दायाम् ॥ दुःस्थानम्। छा०। अपदुःसुषुस्थइति कुः। सु० षत्वम् ॥

दुष्टुः। त्रि। अविनीते ॥

दुष्पत्रः। पुं। चोराभिधगन्धद्रव्ये ॥ चण्डाद्रुमे ॥ दुष्टानिपत्राण्यस्य ॥

दुष्पूरः। त्रि। पूरयितुमशक्ये ॥

दुष्प्रधर्षणी। स्त्री। वार्त्ताकाम्। वनभण्टा इतिभाषा ॥ दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषाप्रागल्भ्ये। कर्मणिल्युट् ॥

दुष्प्रधर्षा। स्त्री। दुरालभायाम् ॥ खर्जूर्याम् ॥

दुष्प्रधर्षिणी। स्त्री। वार्त्ताकौ ॥ कण्टकार्याम् ॥ बृहत्याम् ॥ पुनः पुनर्दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषा०। आभीक्ष्ण्येणिनिः ॥

दुष्प्रवृत्तिः। स्त्री। दुर्वार्त्तायाम् ॥

दुष्प्रवेशा। स्त्री। कन्थारीवृक्षे ॥

दुष्यन्तः। पुं। चन्द्रवंशीयनृपतिविशेषे। शकुन्तलापतौ। भरतपितरि ॥

दुः । अ । दुःखे ॥ कोपे ॥ दुःखभावने ॥ दोषे ॥

दुस्तरः । त्रि । दुःखेनतर्त्तुं शक्ये । तरितुमशक्ये ॥ ईषद्दुःसुष्वितिखल् ॥

दुस्तर्कः । पुं । शुष्कतर्के ॥ दुस्तर्कात् सुविरम्यताम् ॥

दुस्थः । त्रि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन तिष्ठति ॥ ष्ठा ० । सुपिस्थइतिकः ॥

दुस्पर्शः । त्रि । दुःस्पर्शे ॥

दुस्पर्शा । स्त्री । दुःस्पर्शायाम् ॥

दुहितुः पतिः । पुं । जामातरि ॥ विभाषा स्वसृपत्योरितिवाऽलुक् ॥

दुहिता । स्त्री । सुतायाम् । कन्यायाम् ॥ दोग्धि । दुहप्रपूरणे । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इति दुहेस्तृच् इट् गुणाभावश्च निपातितः ॥ दहतिवा । दहभस्मीकरणे । तथा साधुः । स्वस्रादित्वान्न ङीप् ॥

दूतः । पुं । सन्देशहरे । वार्त्ताहरे ॥ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ अमात्ये दण्डआयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया । नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥ दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् । दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥ स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः । आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं न पीडयेदिति मनुः ॥ अस्य लक्षणं यथा । यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः । शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् । विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ॥ वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेदिति मत्स्य पु० ॥ मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतोऽभिधीयते इति चाणक्यम् ॥ अस्यावध्यत्वं यथा । वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो मौण्ड्यं तथा लक्ष्मणसन्निवेशः । एतान् वधान् हेति रुचवादी शास्त्रेषु दूतस्य वधो न दृष्ट इति ॥ दवति । दुगतौ । दुतनिभ्यां दीर्घश्चेति क्तः ॥ यद्वा । दूयतेऽस्मात् । दूङ् परितापे । गत्यर्थेति क्तः ॥ दुनोतीति वा । टुदु उपतापे । पूर्ववत् ॥

दूतघ्नी । स्त्री । कादम्बपुष्प्याम् ॥

दूतागारम् । न । पत्रगृहे । डाक इति पोष्ट इतिचेतरभाषा ॥

दूतिः । स्त्री । दूतिकायाम् ॥ दूयते । दूङ् । क्तिच् ॥

दूतिका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूती । स्त्री । स्त्रीपुंसोःसन्देशप्रापिकायाम् । सञ्चारिकायाम् ॥ गौ० ङीष् ॥

दूतीका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूत्यम् । न । दूतस्वभावे ॥ दूतभावे ॥ दूतकर्म्मणि ॥ दूतस्यभावःकर्मवा । दूतवणिग्भ्याञ्चेतियः ॥

दूनः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ दूयते स्म । दुगतौ क्तः । दुग्वोर्दीर्घश्चेति नत्वम् ॥ अकर्मकत्वात् कर्त्तरिवाक्तः ॥ सन्तप्ते ॥ पित्तेनदूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंसेतिनैषधम् ॥

दूरः । त्रि । विप्रकृष्टे ॥ महतान्तरेणवर्त्तमाने ॥ अगोचरे ॥ दुःखेनेयते प्राप्यते । दूरीणोले । पश्चेतिसाधुः ॥

दूरदर्शनः । पुं । गृध्रे ॥

दूरदर्शी । पुं । पण्डिते दूरं दूराद्वा पश्यति । दृशिर् । गृ० णिनिः । सुपीतिशः ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥

दूरदृक् । पुं । पण्डिते ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥ दूरावलोकनार्थयन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे । दूरवीन इतिभाषा ॥ दूरे दृक् दर्शनंयेन ॥

दूरमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दूरवर्त्ती । त्रि । महतान्तरेण वर्त्तनशीले ॥ यथा । किन्तया दूरवर्त्तिन्या श्रिया राक्षसपुङ्गव । अर्थोयांं नपश्यन्तिबन्धुभिर्यो न भुज्यतइतिरामायणे विभीषणंप्रतिरामवाक्यम् ॥

दूरवीक्षणम् । न । दूरवीन इतिप्रसिद्धे दूरदृशि यन्त्रे ॥

दूरवेधी । पुं । दूरापातिनि । दूरनिक्षेप्यास्त्रे ॥

दूरभिन्नः । त्रि । अत्यन्तविलक्षणे ॥

दूरस्थः । त्रि । विप्रकृष्टस्थिते ॥ योजनलक्षकोट्यन्तरिते ॥ दूरेतिष्ठति । ष्ठा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दूरापाती । पुं । दूरवेधिनि ॥

दूरेत्यः । त्रि । दूरेजातादौ ॥ पथिके ॥ दूरादेत्यः ॥

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे ॥

दूर्यम् । न । मलाम् ॥ विष्ठायाम् ॥

दूर्वा । स्त्री । शतपर्विकायाम् । नीलदूर्वायाम् । तिक्तपर्वायाम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् । गोलोम्याम् ॥ नीलश्वेतविभेदेनदूर्वेद्वेसमुदाहृते ॥ रक्तपित्तकण्डूत्वग्दोषनाशिनीयमिति राजवल्लभः ॥ दूर्वेति दूर्व्यते वा । दुर्वी हिंसायाम् । अच् घञ्वा । उपधाया

च्वेतिदीर्घः ॥

दूर्ब्बाकाण्डम् । न । दूर्ब्बाणांसमूहे ॥ दूर्ब्बादिभ्यः काण्डः ॥

दूर्ब्बाष्टमी । स्त्री । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् ॥

दूलिका । स्त्री ।
दूली । स्त्री । } नील्याम् ॥

दूषकः । त्रि । पांसने । दोषोत्पादके ॥ पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ण्वुल् । दोषोणाविच्यूत्त्वम् ॥

दूषणः । पुं । राक्षसविशेषे । रावणभ्रातृखरसेनापतौ ॥ न । दोषे ॥ दूषयति । दुषवैकृत्ये । नं० ल्युः ॥

दूषणारिः । पुं । श्रीरामे ॥

दूषिः । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । दोषोणाविच्यूत्त्वम् । अचइः ॥

दूषिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ लोचनस्थमले । पिच्चोडके । गीड इति भाषा ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ऊत्त्वम् । ण्वुल् ॥ यद्वा । दूषयते र चइरिति इप्रत्ययः । ऊत्त्वम् । स्वार्थे कन् ॥

दूषितः । त्रि । अभिशस्ते । चारिते । वाच्ये । प्राप्तदोषे ॥

दूषिता । स्त्री । दोषप्राप्तायां कन्यायाम् । सस्वेदायाम् ॥

दूषी । स्त्री । नेत्रमले ॥ कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ॥

दूषीका । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ऊत्त्वम् । कषिदूषिभ्यामीकन् ॥ स्वार्थे कन्वा ॥

दूषीविषम् । न । औषधादिभिरवीर्यीं विषे । आदिना दावाग्निवायुरौद्रशोषिते विषे ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभि र्हतंवा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतोवा गुणविप्रहीनं विषं हिदूषीविषता मुपैतीतिमाधवः ॥

दूष्यम् । न । वस्त्रे ॥ वस्त्रगृहे ॥ पूये ॥ त्रि । दूषणीये ॥ यथा । दूष्यंवचो मम पुनर्निपुणं विभाव्यभावाववोधविहितोनदुनोति दोषइति ॥ दूष्यते । दुष० । णयन्तादचोयत् । दोषोणाविच्यूत्त्वम् ॥ दूषयितुमर्हो वा । अर्हेकृत्यतृचश्च ॥

दूष्या । स्त्री । कक्षायाम् । वरत्रायाम् । गजमध्यवन्धनरज्ज्वाम् ॥ दूष्यतेऽनया । दुष । यत् । टाप् ॥

दृकम् । न । छिद्रे ॥ इतिसंक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

दृकाणः । पुं । द्रेक्काणे ॥

दृक्कर्णः । पुं । सर्पे ॥ दृशौकर्णावस्य ॥

दृक्काणः । पुं । द्रेक्काणे । लग्नत्रिभागे ॥

दृक्प्रसादा । स्त्री । कुलत्थायाम् ॥ कुलत्थाञ्जने ॥

दृक्प्रिया । स्त्री । शोभायाम् ॥

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे ॥

दृक्स्थितिः । स्त्री । दृष्टेःस्थैर्ये ॥ दृशः स्थितिः ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रविलोकिनी ॥ दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव कर्त्तव्या न नासाग्रविलोकिनी व्याचार्य्याः ॥

दृगध्यक्षः । पुं । सूर्ये ॥

दृग्गोलः । पुं । खगोलान्तर्गते गोलविशेषे ॥

दृग्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ वज्रे ॥ भास्करे ॥

दृग्विषः । पुं । नागे ॥

दृढम् । न । लौहे ॥ अतिशये । नितान्ते ॥ क्रियाविशेषणेत्वस्मिन्नर्थे क्लीवत्वं द्रव्यविशेषणेतुवाच्यलिङ्गता ॥ पुं । रूपकभेदे ॥ यथा । दृढाख्यः स्यात्स घुदन्द्वं तालेच हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तितइति सङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । स्थूले ॥ प्रगाढे । अप्रशिथिले ॥ बलशालि । मत्ते ॥ कठिने ॥ दृंहति दृंहतिस्सवा । दृहदृंहिवृद्धौ । क्तप्रत्यये । दृढः स्थूलबलयोरिति ज्ञात्ये डभावः न

स्य ढत्वम् हस्य लोपः इट् इति नलोपश्च निपात्यते ॥

दृढकण्टकः । पुं । क्षुद्रफणकवृक्षे । धौला आँकडा इति गौडभाषा ॥

दृढकाण्डः । पुं । वंशवृक्षे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढकाण्डा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

दृढकारी । त्रि । प्रारब्धकर्मसम्पादयितरि ॥

दृढच्छुरा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढगात्रिका । स्त्री । मत्स्यण्ड्याम् ॥

दृढग्रन्थिः । पुं । वंशे ॥

दृढच्छदम् । न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढतरुः । पुं । धववृक्षे ॥

दृढतृणः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दृढतृणा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढत्वक् । पुं । यावनालशरे ॥

दृढदंशकः । न । हांगर इति प्रसिद्धे यादसि ॥

दृढनिश्चयः । त्रि । स्थिरप्रज्ञे ॥ दृढः कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयो ऽहमस्म्यकर्त्ताऽभोक्ता सच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसायशीले संसारादुपरते मुनौ ॥

दृढनीरः । पुं । नारिकेलवृक्षे ॥

दृढपत्रः । पुं । वंशे ॥

दृढपत्री । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढपादा । स्त्री । यवतिक्तायाम् ॥

दृढपादी । स्त्री । भूम्यामल्याम् ॥

दृढप्ररोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे ॥

दृढफलः । पुं । नारिकेरे ॥ दृढानि फलानि यस्य सः ॥

दृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

दृढभूमिः । त्रि । विषयसुखवासनया-चालयितुमशक्ये ॥

दृढमुष्टिः । पुं । खड्गादौ ॥ त्रि । कृपणे ॥ दृढामुष्टिर्यस्य ॥

दृढमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥ मन्थानकतृणे ॥ नारिकेले ॥

दृढरङ्गा । स्त्री । स्फट्याम् ॥

दृढलता । स्त्री । पातालगरुड्याम् ॥

दृढलोमा । पुं । शूकरे ॥ त्रि । कठिनलोमयुक्ते ॥ दृढानि लोमानि यस्य ॥

दृढवल्कलः । पुं । पूगे ॥ लकुचे ॥

दृढवल्का । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

दृढवीजः । पुं । चक्रमर्दे ॥ वदरे ॥ वर्बुरे ॥

दृढव्रतः । त्रि । अचाल्यसङ्कल्पे । फलपर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीले ॥ सर्वथाभगवानेव भजनीयः सचैवंरूपएवेतिप्रमाणजनिताऽप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञाने ॥ दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि नियमा यस्यसतथा । शमदमादिसाधनसम्पन्नइतियावत् ॥

दृढसन्धिः । त्रि । संहते । निश्छिद्रे ॥ दृढःसन्धिःसन्धानमस्य ॥

दृढसूत्रिका । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

दृढस्कन्धः । पुं । क्षीरिकावृक्षे ॥

दृढाङ्गम् । न । हीरके ॥

दृता । स्त्री । जीरके ॥

दृतिः । पुं । चर्मपुटे । चर्मनिर्मितोदकादिपात्रे ॥ मत्स्ये ॥ दृणाति । दृ विदारणे । दृणातेर्ह्रस्वश्चेति तिः ॥ शरीरावयवविशेषे ॥ उदकनोदनचर्मयन्त्रे ॥

दृतिधारकः । पुं । आकनूपाता इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥

दृतिहरिः । पुं । पशौ ॥ दृतिंहरतीति विग्रहे दृत्युपपदाद्धरतेःपशौकर्त्तरि इन्प्रत्ययः ॥

दृन् । अ । दृढार्थे ॥ हिंसायाम् ॥

दृन्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ चक्रसर्पे ॥ पुं । वज्रे ॥ अग्र्यभूपतौ ॥ तक्षसर्पजातौ ॥ कपौ ॥ सन्दर्भकर्त्तरि ॥ कथके ॥ सूर्य्ये ॥ दृभति । दृभीग्रन्थे । अन्दूदृन्भूजम्बितिकूप्रत्यये निपातनान्नुम् अनुस्वाराभावोपि । हूहूवद्रूपाणि ॥ दृढशब्दउपपदेभुवःकूप्रत्ययःउप

दृशाका | दृष्टम्

पदस्थदृष्टान्तादिरोनिपातनादिविमाधवः ॥ यद्वा। दृश्निविनान्तमव्ययं दृढार्थकमुपपदम्। वर्षाभूवदृन्मस्येत्याहुः ॥

दृतः। त्रि। उद्धृते। गर्विते ॥ दृप्यते। दृपहर्षविमोहनयोः। अस्मात्कर्त्यर्थे कर्मकेत्यादिनाकर्तरिक्तः ॥

दृप्तः। त्रि। बलवति ॥ दृप्यति। दृप०। स्फायितञ्चीतिरः ॥

दृब्धः। त्रि। ग्रथिते ॥ दृभ्यते स्म। दृभीग्रन्थे। क्तः ॥

दृब्धिः। स्त्री। गुम्फे ॥

दृक्। स्त्री। दर्शने ॥ नेत्रे ॥ नेत्रेणादिरूपं व्याप्यते द्रव्यविवादम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्ञाने ॥ रूपंदृश्यं लोचनं दृक् तदृश्यं दृष्टृमानसम्। दृश्याधीहनयः साक्षीदृगेव नतु दृश्यते॥ त्रि। वी चके ॥ अध्यक्षे ॥ ज्ञातरि ॥ पश्यति दृशिर्प्रेक्षणे। क्विप् ॥ यद्वा। दृश्यते दर्शनमनयावा। सं० क्विप्। क्विन् प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपिकुत्वम्। त्यदादिषुदृशः क्विनोविधानात् ॥ द्यक्षे ॥

दृग्जलम्। स्त्री। दृषदि ॥

दृग्वती। स्त्री। दृषदत्याम् ॥

दृशा। स्त्री। चक्षुषि ॥

दृशाकाङ्क्ष्यम्। न। पद्मे ॥

दृशानः। पुं। विरोचने। सूर्ये ॥ आचार्ये ॥ लोकपाले ॥ न। ज्योतिषि ॥ पश्यति। दृशिर्०। युधिबुधिदृशः किच्चेत्यानच् ॥

दृशिः। स्त्री। चक्षुषि ॥ दर्शने ॥ गोपीदृगुक्तवदृशिःप्रविनेप्रशोक्तम् ॥

दृशिस्वरूपः। त्रि। चैतन्यघने ॥

दृशी। स्त्री। नेत्रे ॥

दृशोपमम्। न। सिताम्भोजे ॥

दृश्यम्। न। अनात्मस्वरूपे। ममेदं श्रोत्रं ममेदंमनइत्यादिममतास्पदत्वेनात्मनउपसर्जनभूते स्थूलदेहादौ ॥ दृष्टिर्दर्त्तित्याथ्यंदृश्यमितिप्रसिद्धम् ॥ त्रि। द्रष्टव्ये। दर्शनीये ॥ द्रष्टुंयोग्यम्। दृशेर्कर्चलोपर्यत् ॥ ऋदुपधाञ्चाकॢपिचृतेरितिक्यप् वा ॥

दृषत्तारम्। न। मुण्डायसे ॥

दृषद्। स्त्री। निष्पेषणशिलापट्टे। शिल् इति भाषा ॥ पाषाणे। प्रस्तरे ॥ दृणात्यन। दॄविदारणे। दृणातेःपुग्घ्रस्वश्चेत्यदिः ॥

दृषद्वती। स्त्री। नदीविशेषे ॥ दृषदः सन्त्यस्याम्। मतुप्। जयदृतिमत्स्यः ॥ कात्यायन्याम् ॥

दृष्टम्। न। महीभुजां स्वपरचक्रोत्थभये ॥ स्वराष्ट्राच्चौराटविकादेर्भयम्। परराष्ट्राद्दायविलोपादेर्भयम् ॥ प्रति

विषयाध्यवसाये ॥ त्रि । साक्षात्कृते । प्रत्यक्षे । अक्षिगोचरे । ईक्षिते ॥ अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षु र्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ दृश्यते स्म । दृशिर् ० । क्तः ॥ ज्ञाते ॥ दर्शने ॥

दृष्टपृष्ठः । त्रि । पलायमाने ॥

दृष्टप्रत्ययः । त्रि । दृढविश्वासे ॥

दृष्टरजाः । स्त्री । मध्यमायाम् । प्रथमं प्राप्तरजस्कायां नार्याम् ॥ दृष्टं रजो यस्याः ॥ प्रौढायाम् ॥

दृष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ शास्त्रे ॥ उदाहरणे ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ तथाच गौतमसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इति ॥ लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षाः प्रतिपाद्यइतिफलितोर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादकइति फलितोर्थः ॥ तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरितिपर्यवसन्नम् । बहुवचनंकथावहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धेःसाध्यसाधनोभयविषयिण्या स्तदभाव विषयिण्यावा साम्य मविरोधो यस्मिन्नर्थे सोर्थोदृष्टान्तः । वादिप्रतिवादिनोःसाध्यसाधनोभयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो दृष्टान्तइतिपर्यवसितोर्थः ॥ * ॥ अलङ्कारविशेषे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ एतेषांसाधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तोनिश्चयोयत्र सदृष्टान्तः । त्वयि दृष्ट एव तस्यानिर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोके हि हिमांशो विकसति कुमुदं कुमुदत्याः ॥ एषसाधर्म्येण । वैधर्म्येणतु । तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक मानिनीषतः । भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥ * ॥ उपमाने ॥ दृष्टः अन्तोनिश्चयो यत्र । दृष्टअन्तः सादृश्यवलेन प्रकृतार्थनिर्णयोयेनवा ॥

दृष्टिः । स्त्री । बुद्धौ ॥ लोचने ॥ दर्शने ॥ ज्ञाने ॥ अन्तः करणवृत्तौ ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चिद्युक्ता रूपभासिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ दर्शनम् । दृशिर् ० । क्तिन् । दृश्यतेऽनयावा करणे क्तिच् ॥ * ॥ अथग्रहाणां दृष्टिकथनं यथा । तृतीये दशमेचैव पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिस्तुनवमे पञ्चमेच प्रकीर्त्तिता ॥ चतुर्थेचाष्टमे चैवपादोना परिकीर्त्तिता । सप्तमे

परिपूर्णञ्च फलमेवं प्रकल्पयेत् ॥ तृ
तीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफल-
प्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्था
ष्टमजान् कुजः ॥ सुतमदननवान्त्ये
पूर्णदृष्टिः सुरारि र्युगलदशमराशौ
दृष्टिपादत्रयार्द्धः । सहजरिपुचतुर्थे
ष्वऽष्टमेचार्द्धदृष्टिः स्थितिभवनमु-
पान्त्यं नैवदृश्यंहिराहोः ॥ स्वस्थान
ञ्च द्वितीयञ्च षष्ठमेकादशं तथा ।
द्वादशाख्यं नपश्यन्ति शेषंपश्यन्तिते
ग्रहाः ॥

दृष्टिकृत् । न । } स्थलपद्मे ॥
दृष्टिकृतम् । न । }

दृष्टिगुणः । पुं । वाणादेर्लक्ष्ये ॥

दृष्टिवन्धुः । पुं । खद्योते ॥ लाञ्छने ॥

दृष्टियोनिः । पुं । ईर्ष्यके ॥

दृष्टिविक्षेपः । पुं । कटाक्षे ॥

दृष्टिविषः । पुं । सर्पविशेषे ॥

दृष्ट्वा । अ । विलोक्येत्यर्थे ॥

दृह्वितः । त्रि । वृद्धिम्प्राप्ते ॥

देदीप्यमानः । त्रि । जाज्वल्यमाने । अ
तिशयदीप्तिविशिष्टे । यःपुनःपुनर-
तिशयेनवा दीप्यते तत्र ॥

देयम् । त्रि । दातव्ये ॥ दातुंयोग्यम् ।
दुदाञ्० । अचोयत् । ईद्यतिगुणः ॥
न । धनविशेषे ॥ यथा । अपरावाध
मक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । स्वल्पं
वा बहुलंवापि देयमित्यभिधीयते
॥ अपरावाधम् परपीडारहितम् ।
अक्लेशं पापक्लेशाजनकम् ॥

देवः । पुं । वसुरुद्रादौ । ब्रह्मविष्णुशिव
सूर्याग्निगणपतिदुर्गादौ । सुरे । अ
मरे ॥ एतेषांवर्णायथा । आदित्याः
क्षत्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा ।
अश्विनौवसृतौशूद्रौ तपस्युग्रेसमा
स्थितौ ॥ स्मृतास्त्वाङ्गिरसादेवा ब्रा
ह्मणाइति निश्चयः इति ॥ ज्ञाना-
तिशयशालिनिद्योतनात्मके आत्म
नि ॥ दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिः-
विजिगीषते असुरादीन् व्यवहरति
सर्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तु
त्यैः सर्वंगच्छतिवा तस्माद्देवः ॥
दीव्यतेः पचाद्यच् ॥ दीव्यते स्तूयते
इतिदिवेः कर्मणिवञ्वा ॥ दीव्यते
क्रीडतेयस्माद्रोचते द्योततेदिवि । त
स्माद्देवइतिप्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः
॥ मेघे ॥ राज्ञि ॥ नाट्योक्त्याभूपाले
॥ पारदे ॥ वज्जटीके ॥ देवदारुणि
॥ न । इन्द्रिये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ दी-
प्तिमति ॥

देवकः । पुं । यदुवंशीये नृपविशेषे ।
श्रीकृष्णस्य मातामहे ॥ दीव्यति ।
वुन् ॥

देवकर्दमः । पुं । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

सतुश्रीखण्डा गुरुकर्पूरकुङ्कुममि-
श्रितैर्भवति ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

देवकल्पः । त्रि । देवतुल्ये ॥ ईषदूनो-
देवः । ईषदसमाप्ताविति कल्पप् ॥

देवकात्मजा । स्त्री । देवक्याम् ॥

देवकार्य्यम् । न । देवानुद्दिश्यक्रियमाणे ॥

देवकाष्ठम् । न । देवदारुणि ॥

देवकिरी । स्त्री । मेघरागस्य भार्यायाम् ॥ यथा । खण्डिता मालती गौरी नाटी देवकिरीतथा । मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाःसुमध्यमाः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता देवकिरी ह्येषाकरार्पित सखीकरा ॥

देवकी । स्त्री । वसुदेवभार्यायाम् । श्रीकृष्णमातरि ॥ मथुरायां यादवेभ्यो याम् ॥ देवकानाचष्टे इति णिज न्तादचइः । ततोङीष् ॥ यद्वा । देवकस्यापत्यम् । अतइञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः । इतोमनुष्यजातेरितिङीष् ॥ यद्वा । देवकशब्दस्तत दपत्ये लक्षणया वृत्ता पुंयोगादिति ङीष् । नह्यत्र दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगः किन्तुजन्य जनकत्वाद्यपीतिहरदत्तादयः । अतएव प्राक् केकयीतोभरतस्ततो ऽभूदितिभट्टिः । एवं रेवतीरमणोपि ॥

देवकीनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्यानन्दनः पुत्रः ॥

देवकीसूनुः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्याः सूनुः ॥

देवकुरुम्बा । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

देवकुलम् । न । प्रासादे । देवल इति भाषा प्रसिद्धे आयतने ॥

देवकुल्या । स्त्री । सरिति ॥

देवकुसुमम् । न । लवङ्गे ॥ देवानांकुसुमम् ॥ कुसुमेषु देवरूपम् । राज० ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । शा० ॥

देवकूटम् । न । तीर्थविशेषे ॥

देवखातः । पुं । न । अकृत्रिमजलाशये ॥ देवेनखातः ॥ देवद्वारस्थजलाशये । देवसम्बन्धिस्थे नप्रसिद्धे सरसि ॥ स्त्री । न । गुहायाम् ॥

देवखातकम् । न । अखाते देवखाते ॥ देवे न खातम् । स्वा० कः ॥

देवखातबिलम् । न । गुहायाम् ॥

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् ॥

देवगर्भा । स्त्री । कङ्कालपीठाधिष्ठात्र्यां देवतायाम् ॥

देवगान्धारी । स्त्री । श्रीरागस्य भार्यायाम् ॥ यथा । गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्चसारवी । रामकीर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्यप्रियाइमे ॥ अस्या गानसमयःशिशिरर्त्तौ तृतीयप्रहरा

वधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तमिति गानविदः ॥

देवगायनः । पुं । गन्धर्व्वे ॥

देवगिरिः । पुं । भारतवर्षस्य शैलवि-
शेषे ॥

देवगिरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ सा
च सोमेश्वरमते वसन्तरागस्यभार्या
वसन्तर्त्तौचसदा गेया । भरतमते
हिन्दोलरागपुत्रस्य नागध्वने र्भार्या
॥ सङ्गीतदर्पणमतेतु नटकल्याणभा
र्या ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । अत्यभि
रामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारक
टभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्त
चकोरनयना सुभङ्ग्यङ्गीच । अस्या
गानसमयो हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रह
रावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरुः । पुं । सुराचार्य्ये ॥ देवानांगुरुः ॥

देवगुह्यम् । न । मरणे ॥ तद्धि प्राणि
नां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥

देवगृहम् । न । देवालये ॥ सूर्य्यचन्द्रा
दीनां ज्योतिर्म्मण्डलेषु ॥

देवचिकित्सकौ । पुं । अश्विनीकुमार
यो: ॥ इति हलायुधः ॥

देवच्छन्दः । पुं । शतयष्टिहारे ॥ देवै
श्छन्द्यते । छदि० । घञ् ॥

देवजग्धम् । न । देवजग्धके ॥

देवजग्धकम् । न । कत्तृणे ॥ देवैरद्यते
स्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्ति

किति ॥

देवजनविद्या । स्त्री । गन्धयुक्तिनृत्यगी
तवाद्यशिल्पादिविज्ञानेषु ॥

देवटः । त्रि । शिल्पिनि ॥ दीव्यति । दि
वु० । शकादिभ्योऽटन् ॥

देवढी । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याम् ॥

देवतरुः । पुं । मन्दारादिवृक्षेषु ॥ प-
ञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजात
कः । सन्तानः कल्पवृक्षश्चपुंसिवा ह
रिचन्दनम् ॥ देवानां तरुः ॥ चैत्य
वृक्षे ॥

देवता । स्त्री । अमरे । सुरे ॥ देवएव
। स्वार्थे तल् ॥ विष्ण्वादिप्रतिमाया
म् ॥ त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषे ॥
॥ मन्त्रस्तुत्यायाम् ॥ तस्याः सङ्ख्या
यथा । सदाराविबुधाः सर्व्वेस्वानांस्वा
नांगणै:सह । त्रैलोक्ये तत्त्रयस्त्रिंश
त्कोटिसंख्या यथाभवेति पाद्मोत्तर
खण्डम् ॥

देवताडः । पुं । सैंहिकेये । राहौ ॥
जीमूते । खरायाम् । देताडा इति-
गौडभाषा प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अग्नौ ॥
देव मिन्द्रिं ताडयति । तडआघा-
ते । कर्म्मण्यण् ॥

देवताडकः । पुं । देवताडे ॥ स्वार्थे कः ॥

देवताधिपः । पुं । इन्द्रे ॥

देवत्वम् । न । देवभूये । देवसायुज्ये ॥

देवस्वभावः कर्म्मवा । तस्यभावस्व-
तलौ ॥
देवदण्डा । स्त्री । नागवल्लयाम् ॥
देवदत्तः । पुं । अर्जुनस्य शङ्खे ॥ बुद्धानु
जे ॥ जृम्भणकरे वायुविशेषे ॥ विजृ
म्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः
॥ देवाएनं देयासुः । क्तिच्क्तौचसं
ज्ञायामिति आशिषिक्तः । दोदद्-
घोरिति दथादेशः ॥ त्रि । सुरार्पि
ते ॥ देवायदत्तः ॥ ग्रामविशेषे ॥
देवदत्ताग्रजः । पुं । बुद्धे । शाक्यमुनौ ॥
देवदानी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ॥
देवदारु । न । स्वनामाप्रसिद्धे वृक्षवि-
शेषे । भद्रदारुणि । पूतिकाष्ठे ॥ देव
स्यदारु ॥ देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तो
ष्णं कटुपाकिच । विबन्धाध्मानशोथा
मतन्द्राहिक्काज्वरास्त्रजित् ॥ प्रमेह
पीनसश्लेष्मश्वासकण्डुसमीरनुत् ॥
पुं । यथा । अमुंपुरः पश्यसि देवदारु
मितिरघुः ॥
देवदालिका । स्त्री । महाकाले ॥
देवदाली । स्त्री । लताविशेषे । जीमू
तके । कर्कटफलायाम् । घघरबेल
इतिसोनैया इतिच भाषा ॥ देवदा
ली रसेतिक्ता कफार्शः शोफपाण्डु
ताः । नाशयेद्वामनी तिक्ता चय
हिध्माकृमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं
तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् । स्रंसनं
गुल्मशूलघ्न मर्शोघ्नं वातजित् परम्
॥ * ॥ देवदालीदलं तक्रे स्वेदितं
खण्डितं भृशम् । वेसवार्युते साज्ये
भर्जितं हिङ्गुना दृढम् ॥ पीताघरा
खरस्पर्शा विषघ्नीगरनाशिनी ॥ इत्यप
परा देवदाली ॥
देवदासी । स्त्री । वनबीजपूरे ॥ वेश्या
याम् ॥
देवदीपः । पुं । लोचने ॥
देवदुन्दुभिः । पुं । गन्धपर्णासे । सरक्त
तुलस्याम् ॥ देवानां दुन्दुभवाद्ये ॥
देवदूती । स्त्री । अम्लवल्लयाम् । वन
बीजपूरके ॥
देवदेवः । पुं । शिवे । महेश्वरे ॥ ब्रह्म
णि ॥ देवानां देवेषुवादेवः ॥
देवदेवाधिपः । पुं । नेमिषेशम्भौ ॥
देवद्रोणी । स्त्री । देवयात्रायाम् ॥
देवद्र्यङ् । त्रि । देवपूजके ॥ देवान् अ
ञ्चति । अञ्चु॰ । ऋत्विगादिनाक्विन्
। विष्वग्देवयोरिव्द्र्यादेशः ॥
देवधनम् । न । देवस्वे ॥
देवधान्यम् । न । जूर्णाह्वये । योनले
। बीजपुष्पिकायाम् । जुन्हरी इति
जुवार इतिच भाषा ॥
देवधूपः । पुं । गुग्गुलौ ॥ राले ॥
देवनः । पुं । पाशके ॥ दीव्यते ऽनेन-

। दिवु० । भावकरणादैाल्युट् ॥ न । व्यवहारे ॥ जिगीषायाम् ॥ क्रीडायाम् ॥ वीलोद्याने ॥ पद्मे ॥ दीप्तौ ॥

देवनदी । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ यमुनायाम् ॥

देवनन्दी । पुं । शक्रद्वारपाले ॥

देवनलः । पुं । नलोत्तमे । महानले ॥

देवना । स्त्री । क्रीडायाम् ॥ सेवायाम् ॥

देवनालः । पुं । स्थूलदण्डे । देवनले ॥

देवनिर्म्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

देवपतिः । पुं । इन्द्रे ॥

देवपत्नी । स्त्री । मध्वालुके ॥ देवनार्याम् ॥

देवपथः । पुं । सुराध्वनि । छायापथे । व्योमधारायाम् ॥ देवैर्गन्धर्वादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृते कपलक्षितःपन्था देवपथउच्यते ॥ देवानांपन्थाः । ऋक्पूरित्यः ॥ न । तीर्थविशेषे ॥

देवपरः । त्रि । मूर्खे ॥ यज्ञविप्रे ॥ देवःपरःउत्कृष्टोस्य ॥

देवपर्णम् । न । सुरपर्णे ॥

देवपुत्रिका । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

देवपुत्री । स्त्री । देवकन्यायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥

देवपूः । स्त्री । अमरावत्याम् ॥

देवपुरी । स्त्री । अमरावत्याम् ॥ देवानांपुरी ॥

देवपुरोधाः । पुं । बृहस्पतौ ॥

देवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासायाम् ॥

देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे ॥ बकपुष्पे ॥

देवबला । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥ सहदेव्याम् ॥

देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥

देवब्रह्मा । पुं । नारदमुनौ ॥

देवब्राह्मणः । पुं । देवपूजकोब्राह्मणे ॥ शा० मध्यमपदलोपः ॥

देवभवनम् । न । बोधिद्रुमे । अश्वत्थे ॥ नाके । स्वर्गे ॥ देवानां भवनम् ॥

देवभूः । पुं । देवे ॥ स्वर्गे ॥

देवभूतिः । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥ सुरैश्वर्ये ॥

देवभूयम् । न । देवत्वे । देवसायुज्ये ॥ देवस्य भावः । भुवोभावइतिक्यप् ॥

देवमणिः । पुं । भर्गे । हरे । शिवे ॥ अश्वस्यकण्ठावर्त्ते । अश्वरोमावर्त्ते ॥ आवर्त्तोरोमजोदेवमणित्वेननिगद्यते ॥ विष्णुवक्षोमणौ । कौस्तुभे ॥ महामेदायाम् ॥

देवमाता । स्त्री । अदित्याम् ॥ देवानांमाता ॥

देवमातृकः । पुं । दृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे ॥ देवो माताऽस्य

। नद्यृतश्चेतिकप् ॥

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ ॥

देवमासः । पुं । गर्भाष्टमे । गर्भस्याष्टमे मासि ॥ मनुष्यमानेनचिंशद्वर्षात्मके देवानांमासे ॥

देवयजनम् । न । यज्ञभूमौ ॥ कुरुक्षे त्रे ॥ देवा ईज्यन्ते यस्मिन् ॥

देवयजिः । पुं । देवपूजके । मुनौ ॥

देवयज्ञः । पुं । होमे । देवोद्देश्यक यागे ॥

देवयाजी । त्रि । कामनापुरस्सरं देवा न् यजमाने । यःफलकामनयादेवा न्यजते सः ॥ देवयाजिभ्यआत्मया- जीश्रेयान् ॥

देवयात्रा । स्त्री । देवश्रीयात्राम् । देवग मने ॥ देवोत्सवादौ ॥

देवयानः । पुं । न । विद्यावतोमार्गवि शेषे । तद्यद्इत्यंविदुरितिविद्या तया प्रतिपत्तव्येपथि ॥ न । देवरथे । दे वविमाने ॥

देवयानी । स्त्री । शुक्राचार्यस्यपुत्र्याम् । ययातेर्न्द्वंपत्न्यपत्न्याम् ॥

देवयुः । त्रि । धार्मिके ॥ लोकयात्रिके ॥ पुं । देवे ॥ देवान् याति । याप्रा पणे । म०कुः ॥

देवयोनिः । पुं । विद्याधरादिषु ॥ तेच दश । यथा । विद्याधरोऽप्सरोयक्ष रक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्य कः सिद्धो भूतोऽमीदेवयोनयः ॥ दे वोयोनिः उत्पत्तिस्थानंयस्यसः इवां प्रत्ययार्थः ॥

देवरः । पुं । देवरि । पतिभ्रातरि ॥ दे वते । देवृदेवने । अर्त्तिकमिभ्रमी त्यरश्चित् ॥ पत्युःकनिष्ठभ्रातरि इ तिस्वामी । ज्येष्ठस्तुश्वशुरएवेतिसुभू त्यादयः ॥ पतिश्वशुरताज्येष्ठे पति- देवरतानुजे । इतरेषुतुपांस्याल्या- ख्रितयं चितयं मतम् ॥

देवरथः । पुं । पुष्पकादौदेवानांवि माने ॥

देवराजः । पुं । इन्द्रे । मरुत्वति ॥ देवा नांराजा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥

देवरातः । पुं । परीक्षिति । अभिमन्यु सुते नृपतिभेदे ॥

देवर्षिः । पुं । नारदादिषु ॥ देवाएवस न्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्रा- प्ता स्तेदेवर्षयउच्यन्ते ॥ सप्तगोदाव रतीर्थदेवे ॥

देवलः । पुं । मुन्यन्तरे । व्यासशिष्येधौ म्यर्षेर्ज्ये ष्ठभ्रातरि ॥ देवरे ॥ देवा- जीवे ॥ धार्मिके ॥ सुरर्षौ ॥ दीव्य ति । दिवु० । वृषा०कलः ॥ देवान् जीविकार्थंलाति आदत्ते । लाआदा ने । आतोनुपेतिकः ॥

देवलकः । पुं । वर्त्तनार्थत्वेनप्रतिमापरिचारके । पुजारी इतिभाषा ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेनचजीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ देवकोषोपजीवीचनाम्नादेवलकोभवेत् ॥ स्वा०कः ॥

देवलता । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ॥

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

देवलोकः । पुं । स्वर्गे ॥ भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोथ महर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाःप्रकीर्त्तिता इतिमत्स्यपुराणम् ॥

देववक्त्रम् । न । वह्नौ ॥ देवानांवक्त्रम् ॥

देववर्द्धकिः । पुं । विश्वकर्म्मणि ॥

देववल्लभः । पुं । पुन्नागे । गुर्जरदेशे सन्देसरा इतिप्रसिद्धे ॥ देवानांवल्लभः ॥

देववित् । त्रि । देवताकाङ्क्षीये ॥ सत्वे त्वंकल्पयति । अग्नीन्द्रादयोदेवास्तत्तत्फलदातारो नेश्वर स्तथेति । एतत्त्वकल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात् तत् प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

देवविद्या । स्त्री । निरुक्ते ॥

देववृक्षः । पुं । सप्तपर्णे ॥ मन्दारादिदेवतरौ ॥ गुग्गुलौ ॥ देवानां वृक्षः ॥

देवव्रतः । पुं । भीष्मपितामहे ॥ भीष्मोहि पितरि शन्तनौ मृते स्वस्यराज्याधिकारसत्त्वेपि पितरं शन्तनुं प्रतिनाहं राज्यं विवाहं वाकरिष्यामि त्वंसत्यवतीं वृणु इतिसत्यवती विवाहसमये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्राङ्गदं सत्यवतीज्येष्ठपुत्रमेव राज्येस्थापयामास-तादृशसत्यरूपस्य देवानां व्रतस्य परिपालनाद्देवव्रतनामा भवत् इति पुराणप्रसिद्धेः ॥ देवानां व्रते ॥

देवशेखरः । पुं । दमनके ॥

देवश्रुतः । पुं । ईश्वरे ॥ शास्त्रे ॥ नारदे ॥

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

देवसखः । पुं । पर्वतान्तरे ॥

देवसभा । स्त्री । सुधर्मायाम् ॥ सद्भान्त्यस्याम् । सभाराजेतिनिपातनाद ङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥

देवसभ्यः । त्रि । क्रीडासंसक्ते । सभिके ॥

देवसर्षपः । पुं । वृक्षविशेषे । अश्वाक्षे । रक्तमूलके । सूक्ष्मदले ॥ इ०रानि० ॥

देवसहा । स्त्री । दण्डोत्पलौषधौ ॥ भिक्षाह्वे ॥

देवसात् । अ । देवाधीने ॥ देवदेये ॥

देवसायुज्यम् । न । देवभूये । देवत्वे ॥ युनक्ति । युजिर्० । इगुपधेति कः । युजेन सह । तेन सहेति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति सहस्य सः ॥ यद्वा । योजनं युक् । सं० क्विप् । सह युजा सयुक् । सयुजस्य सयुजो वा भावः । ब्रा० ष्यञ् । देवस्य सायुज्यम् ॥

देवसृष्टा । स्त्री । मद्ये ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ देवेन सृष्टा ॥

देवसेना । स्त्री । मातृकाविशेषे । इन्द्रस्य सुतायाम् । षष्ठ्याम् । स्कन्दस्य पत्न्याम् ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥ देवतानां सेनायाम् ॥

देवसेनापतिः । पुं । स्कन्दे ॥

देवस्वम् । न । यज्ञशीलानां धने ॥ यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधने ॥ देवानां स्वम् । ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्चहरेत्तु यः । कन्यां ददाति शुल्केन सप्रेतो जायते स्मृत इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥

देवहूः । पुं । वामकर्णे ॥ पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥

देवहूतिः । स्त्री । स्वायम्भुवमनोः कन्यायाम् ॥ यथा । आकूतिः प्रथमा कन्या द्वितीया देवहूतिका । तृतीया च प्रसूतिर्विख्याता लोकपाविनी ॥

देवह्रदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

देवा । स्त्री । चारव्यामोषधौ ॥ अमरपर्ण्याम् ॥

देवागारिकः । त्रि । देवागारे नियुक्ते ॥ अगारान्तात्ठन् ॥

देवाजीवः । त्रि । देवले । प्रतिमापरिचारके । पुजारी ब्राह्मन् इति भाषा ॥ देवमाजीवो ऽस्य ॥

देवाजीवी । त्रि । देवले ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः ॥

देवाटः । पुं । हरिहरक्षेत्रे ॥ देवानामटनाद्वैव देवाट इति संज्ञितम् ॥

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवानांप्रियः । पुं । छागे ॥ त्रि । मूर्खे ॥ मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति देवपशुत्वात् ॥ षष्ठ्या अलुक् ॥

देवापिः । पुं । असुरविशेषे ॥ देवानाप्नोति । आप्लृ० । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति चकारादिन् ॥ प्रतीपराजस्य पुत्रे ॥ स सुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते । स कलौ लुप्तं चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति ॥

देवाभीष्टा । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

देवायतनम् । न । देवालये ॥ न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वा ऽप्रदक्षिण

म् । नपीडयेद्धा वस्त्राणि नदेवायत
नेष्वपीतिकूर्मपुराणम् ॥

देवायुधम् । न । शक्रधनुषि ॥ देवाना
मस्त्रे ॥

देवारातिः । पुं । दैत्ये ॥

देवार्य्यः । पुं । वर्द्धमानाख्ये ऽर्हद्भेदे ॥

देवार्हम् । न । सुपर्णे ॥ त्रि । देवयोग्ये ॥

देवार्हा । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ॥

देवालयः । पुं । देवगृहे ॥ देवस्यालयः
॥ स्वर्गे ॥ देवानामालयः ॥

देवाला । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवाश्वः । पुं । इन्द्रस्याश्वे । उच्चैःश्रवसि ॥

देविका । स्त्री । सरिद्भेदे ॥ दीव्यति
। दिवु० । ण्वुल् ॥ अर्द्धयोजनविस्ता
रां पञ्चयोजनमायताम् । एतामदे
विकामाहुर्देवर्षिपरिषेवितामिति-
पाद्मे भूमिखण्डम् ॥ धुस्तूरे ॥

देविलः । त्रि । धार्मिके ॥ अनुकम्पितो
देवदत्तः । घनिलचावितीलच् ॥

देवी । स्त्री । कृताभिषेकायाम् । महि
ष्याम् ॥ नटोक्त्याभिषिक्तराजपत्न्या
म् ॥ पृक्कायाम् ॥ मूर्वायाम् ॥ आदि
त्यभक्तायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वन्ध्या
कर्कोटक्याम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ म
हाद्रोण्याम् ॥ पाठायाम् ॥ नागरमु-
स्तायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ हरीतक्या-
म् ॥ अतस्याम् ॥ श्यामानामपक्षि-
जातौ ॥ दुर्गायाम् । पार्वत्याम् ॥
देव्याः पादोदकमाहात्म्यमुक्तं देवी-
भागवते । सकृत्कृत्वा महापूजां देवी
पादजलं पिवन् । नजातु जननीगर्भे-
गच्छेदिति विनिश्चयइति । दीव्यति
यद्वा । देवयति सर्वान् ॥ प्रवृत्तिनिमि
त्तपदे शेनयथाधिकारं व्यवहारयति
। दिवु० । पचादौ देवडितिनिपात
नान्ङीप् ॥ सामान्यतोदेवपत्न्या
म् ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोपपदे ॥ देव्य
न्ताःक्षत्रियोमताः ॥ देव्यन्ताःक्षत्रियः
सर्वा दासान्ताः शूद्रयोनयः ॥

देवीकोटः । पुं । वाणपुरे ॥

देवीभक्तः । त्रि । शाक्ते ॥ यथा । अप-
राधं परंकृत्वा देवीभक्तस्य कोजनः
। सुखं लभेत यद्यपिभवेत् चाताभि
वःस्वयमितिभागवतम् ॥

देवा । पुं । देवरे ॥ दीव्यति । दिवु० ।
दिवेर्ऋः । देवरौ देवरः इत्यादिपि
तृवत् ॥

देवेज्यः । पुं । बृहस्पतौ ॥ देवाना-
मीज्यः ॥

देवेशः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ देवानामि
न्द्रादीनामीशोनियन्ता ॥ विष्णौ ॥

देवेशी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

देवेष्टः । पुं । गुग्गुलौ ॥ महामेदायाम्

। त्रि । देववाञ्छिते ॥

देवेष्टा । स्त्री । वनबीजपूरके ॥

देवोद्यानम् । न । सुपर्वणां लीलाकाननेषु ॥ तानि च नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि देवोद्यानानि भवन्ति ॥ देवोद्यानानि वैभ्राजं मिश्रकं सिश्रकावणम् । चैत्ररथञ्चेति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः । पुं । भूगोलभागविशेषे । कुरुपञ्चालादिविषये । जनपदे । नीवृति ॥ स्थानमात्रे । सन्निवेशः । आक्रलो ऽनूपः साधारणश्चेति । एतन्मध्येपि देवेशि देशभेदाह्यनेकशः । कोटिशः सन्ति देवेशि एते मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ एतन्मध्ये षट्पञ्चाशन् मध्ये । एतेमध्यप्राच्यादिदेशाद्यस्त्वर्थः ॥ दिशति । दिश० । पचाद्यच् ॥

देशकः । त्रि । शास्तरि ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

देशकारी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशपरिच्छिन्नः । त्रि । मूर्त्तत्वेन सर्वदेशावर्त्तिनि ॥

देशरूपम् । न । उचिते । समञ्जसे ॥ दिश अतिसर्जने । घञ् । देशो रूपमस्य । दिश्यमानस्यो चितस्य रूपम् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् । प्रशस्तं देशनं वा । प्रशंसायां रूपप् ॥

देशाखी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशान्तरम् । न । सुमेरुलङ्कयो र्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयो रन्तरयोजने ॥ देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरि र्वा व्यवधायकः । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशनामनदीभेदान्निकटोपि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयते ऽथवेति बृहस्पतिः ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिं शद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव चेति ॥

देशिकः । पुं । मूलमन्त्रप्रदे श्रीगुरौ ॥ यथा । शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये । परमं शरण मिदमेव चरणं मम मूर्द्ध्नि देशिकन्यस्त मित्याचार्योर्या ॥ त्रि । पथिके ॥ देश्ये ॥

देशितः । त्रि । उपदिष्टे ॥

देशी । पुं । गानप्रकारे । क्वचिद्देशविशेषे गीयमाने ॥

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् ॥

देशी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देश्यम् । न । पूर्वपक्षे ॥ त्रि । देशार्हे ॥

देष्णुः । त्रि । दातरि ॥ दुर्दले ॥ ददाति । डुदाञ्० । गादाभ्यामिष्णुच् ॥

देहः । पुं । न । काये । शरीरे ॥

सचस्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिविधो भवति ॥ मांसासृक् पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहेचेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेपिसः ॥ कर्मे ॥ दिह्यते । दिह० । घञ् ॥ न्यायमते पृथिव्यादेहं योनिजमयोनिजञ्च । योनिजं जरायुजमण्डजञ्च । अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । जलीयंदेहमयोनिजं वरुणलोकेप्रसिद्धम् । तैजसंदेहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायोर्देहमयोनिजं तद्देव पिशाचादीनां भितिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

देहकः । पुं । देहे ॥ स्वार्थे संज्ञायांवा कन् ॥

देहकोषः । पुं । पक्षे । पङ्खा इतिभाषा ॥ इ० श० चं० ॥

देहक्षयः । पुं । कायनाशे ॥ रोगे ॥ देहस्यक्षयः येनसः ॥

देहदः । पुं । पारदे ॥

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये ॥ तन्नाशकौषधं यथा । अर्जुनस्यतु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानिच । सलोध्राणिच तल्लेपो देहदुर्गन्धतांहरेदिति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

देहद्वयम् । न । स्थूलसूक्ष्मलक्षणे ॥ देहयोर्द्वयम् ॥

देहधारकम् । न । अस्थ्नि ॥

देहधिः । पुं । पक्षे । पङ्खा इतिभाषा ॥

देहधृक् । पुं । वायौ ॥

देहनाथः । पुं । प्राणे ॥

देहभृत् । पुं । जीवे ॥ मनुष्योहं ब्राह्मणोहं गृहस्थोहमित्याद्यभिमानेनावाधितेन देहंकर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं बिभर्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यवहारयोग्यत्वेन कल्पित मसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपिस्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयतिचेति देहभृत् । डुभृञ्० । क्विप् तुक् ॥ विवेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वाभिमानिनि ॥ सचत्रिविधः । रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकारीकः १ । अपरस्तु यःप्राकृतःसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणिकर्माणित्यक्तुमशक्नुवन् निषिद्धानि काम्यानिचपरित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानिचकर्माणि फलाभिसन्धित्यागेनसत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसन्न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारीद्वितीयः २ । ततोनित्यनैमित्ति

ककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्यासमु त्पन्नातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पतिविविदिषासन्यासि समाख्यस्तृतीयः ३ ॥

देहयात्रा । स्त्री । यमपुरीगमने । मरणे ॥ भोजने ॥ देहस्य यात्रा ॥

देहला । स्त्री । मद्ये ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

देहलिः । स्त्री । देहल्याम् ॥

देहलिकाश्रमम् । न । अम्बदेव्यधिष्ठिते पिठविशेषे ॥

देहली । स्त्री । गृहावग्रहण्याम् । द्वारपिण्ड्याम् । देहल इतिभाषा ॥ देहनम् । दिह० । भावेघञ् । देहंलाति । ला० । आतोनुपेतिकः । गौ० ङीष् ॥

देहसाम्यम् । न । अङ्गसमत्वे ॥ अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते । नोचेन्नैवसमानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥

देहसारः । पुं । मज्जनि ॥

देहातीतः । पुं । घटादिवद्देहद्रष्टृत्वेन देहविलक्षणेआत्मनि ॥

देहात्मवादी । त्रि । चार्वाके ॥ तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रत्यक्षितम्

हात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्यनिर्गमदर्शनात् स्थूलोहं कृशोहमित्यनुभवाच्चेति ॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः । इति भाष्यम् ॥

देहाध्यासः । पुं । मनुष्योहं कृष्णोहं गौरोहमित्यादिबुद्धौ ॥ देहे अध्यासः ॥

देहिका । स्त्री । कीटविशेषे । उपादिके । उपजिह्विकायाम् ॥

देही । त्रि । देहवति । शरीरिणि । देहतादात्म्याध्यासापन्नेजीवे ॥ देहाः सर्वेभूतभविष्यद्वर्त्तमाना जगन्मण्डलवर्त्तिनोऽस्यसन्तीतितया । एकस्यैवविभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वाल्लिङ्गदेहोपाधिरात्मादेहीत्युच्यते ॥ देहभिन्नात्मदर्शिनि ॥ सच प्रवासीव परगेहे तत् पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्विषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति । अज्ञोहिदेहतादात्म्याभिमानाद्देहएवनतुदेही सचदेहाधिकरणमेवात्मनोऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमा वासनेवा हमासे इति मन्यते नतुदेहमास इति ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणायथा । बुद्ध्यादिषट्कं सङ्ख्यादि पञ्चकं भावनातथा । धर्माधर्मौ गुणाएते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥ अयमिन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः । ज्ञानसुखादियोगतोमान

सप्रत्यत्वविषयः । परदेहादौ प्रवृ
त्त्यादिना ऽनुमेयः । अहमित्याका
रप्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोच
रः । विभुः परममहत्त्ववान् । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

दैत्यम् । न । दीक्षायाम्भवे मौञ्ज्या
दिकर्म्मणि ॥

दैतेयः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दित्या
अपत्यम् इत्यर्थे ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो
ढक् ॥

दैत्यः । पुं । असुरे ॥ दितेरपत्यमि
त्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदाण्ण्यः ॥

दैत्यगुरुः । पुं । उशनसि । शुक्रे ॥ दै
त्यानां गुरुः ॥

दैत्यदेवः । पुं । वरुणे ॥ वायौ ॥

दैत्यनिषूदनः । पुं । विष्णौ ॥

दैत्यपुरोधाः । पुं । } शुक्रे ॥
दैत्यपुरोहितः । पुं । }

दैत्यमाता । स्त्री । दितौ ॥

दैत्यमेदजः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इ० राजनि० ॥

दैत्यमेदजा । स्त्री । भूमौ ॥

दैत्ययुगम् । न । असुराणांयुगे ॥ तद्
देवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि
। मनुष्यमानेन चतुर्युगतङ्ख्यम् ॥
इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या । स्त्री । मुरायाम् ॥ चण्डौषधौ
॥ मद्ये ॥ दैत्यभार्यायाम् ॥ दितेरि
यम् । यञन्ताड्डाप् ॥

दैत्यारिः । पुं । देवमात्रे ॥ विष्णौ ॥
दैत्यानामरिः ॥

दैत्याहोरात्रः । पुं । मानवानां वर्षे ॥
इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैनन्दिनम् । त्रि । दिनेदिने भवे ॥

दैनिकी । स्त्री । दिनभृतौ । एकदिन
कर्ममूल्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

दैन्यम् । न । दीनत्वे ॥ कार्पण्ये ॥

दैर्घ्यम् । न । आयामे । दीर्घत्वे ॥ दी
र्घस्य भावः । ष्यञ् ॥

दैवम् । न । भागधेये । भाग्ये । फला
भिमुखे कर्म्मणि । पूर्वजन्मार्जितसद
सत्कर्मविपाके ॥ प्राग्जन्मनि कृतं
कर्मशुभंवा यदिवा ऽशुभम् । दैवश
ब्देन निर्दिष्टमिहजन्मनि तद्बुधैः ॥
दैवं पुरुषकारश्च देवेशसहशावुभौ
। उपायस्तु विधातव्यो दैवात् फलति
सर्वथा ॥ अत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते गणेश
खण्डे । दैवाधीनं जगत् सर्वं जन्मक
र्म्म शुभाशुभम् । संयोगाश्च वियो
गाश्च नचदैवात् परंबलम् ॥ कृष्णा
यत्तश्चतद्दैवं सदैवात् परतस्ततः
। भजन्तिसततं सन्तः परमात्मानमी
श्वरम् ॥ दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं क
र्त्तुं स्वलीलया । नदैववद्धस्तद्भक्त-

श्चविनाशीच निर्गुण इति ॥ अस्य गतिर्विलक्षणोक्ता यथा। दृष्टं यज्जाय ते नूनं वज्जश्चैव तृणायते। बलवान् बलहीनः स्याद्दैवस्यगतिरी दृशीति॥ देवतीर्थे । दक्षहस्ताङ्गुलीनाम ग्रे॥ देवतास्नाने॥ दैवश्राद्धे॥ अनुग्रा हकदेवताजाते। उपास्ये॥ उत्पात विज्ञाने॥ देवादागतम्। ततआग तइत्यण्॥ देवानामिदम्। तस्यद मित्यण्॥ देवोदेवतास्यवा। साऽस्य देवतेत्यण्। देवादक्षजाविस्थस्वा॥ पुं। विवाहविशेषे॥ यथा। यज्ञेतु विततेसम्यगृत्विजे कर्मकुर्वते। अ लङ्कृत्यसुतादानं दैवंधर्मंप्रचक्ष ते॥ यज्ञेज्योतिष्टोमादौ। देवस्यइ दायम्। नतुदेवदैवतत्वं विवाहस्य सम्भवति॥ वृक्षभेदे॥ दैवसर्गे। त्रि विधभूतादिसर्गे॥ त्रि। होमादौदे वकर्मणि॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य दे हस्तस्याऽशुचिर्भवेत्। नापिदैवं न वापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः॥ दि विभवे॥

दैवकी। स्त्री। देवक्याम्॥

दैवकीनन्दनः। पुं। देवकीनन्दने॥

दैवकोविदा। स्त्री। दैवज्ञायाम्॥ त्रि। दैवपण्डिते॥

दैवज्ञः। पुं। गणके। ज्योतिर्विदि। पू र्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाकज्ञे॥ दैवंजानाति। ज्ञा०। आतोनुपेति कः॥ लाचालोहादिव्यापारी रसा दिविक्रयी च यः। सयाति नागवेष्ट ञ्च नागैर्वेष्टित एवच॥ ब्रह्मेत्येवलो कमानाद्धं तथैवनागदंशितः। ततो भवेत्सगणको वैद्यश्चसप्तजन्मसु॥ गोपश्च चर्मकारश्च रजकारस्ततःशु- चिरितिब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्॥

दैवज्ञा। स्त्री। विप्रश्निकायाम्। लक्ष णादिना जनानां शुभाशुभं जान- न्त्याम्॥ दैवंशुभाशुभंजानाति। ज्ञा०। कः। टाप्॥ दैवज्ञभर्या- याम्॥

दैवतः। पुं। न। सुरे॥ प्रतिमायाम् देवशब्दात्स्वा० तल्। ततःस्वा०प्र० अण्॥ न। देवतानांसमूहे॥ त्रि। देवतासम्बन्धिनि॥

दैवतन्त्रः। त्रि। ईश्वराधीने॥ दैवंत न्त्रंप्रधानंयस्य॥

दैवदीपः। पुं। लोचने॥

दैवपरः। त्रि। दैवसारे। यद्भविष्ये। कर्मठोक इतिभाषा॥ दैवंपरंश्रेष्ठं- यस्य॥

दैवप्रश्नः। पुं। उपश्रुतौ। आकाशवा ण्याम्॥ दिविभवोदैवः। सचासौ प्रश्नश्च॥ नक्तंनिर्गत्य यत्किञ्चि च्छु

भाशुभकरं वचः । श्रूयतेतद्विदुर्धीरा दैवप्रश्न मुपश्रुतिम् ॥

दैवयज्ञः । पुं । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपे कर्मयोगिभिरनुष्ठेये गौणयज्ञे ॥ इष्टाख्येश्रौतकर्मणि ॥ अग्नौहोमे ॥

दैवयुगम् । न । देवानांयुगे ॥ तच्चदेवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् ॥ मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् ॥

दैवलकः । पुं । भूतसेवके । भीते ॥ इतिहारावली ॥ त्रि । देवलसम्बन्धिनि ॥

दैवलेखकः । पुं । मौहूर्त्ते । गणके ॥

दैववञ्चितः । त्रि । हतभाग्ये ॥

दैववाणी । स्त्री । चित्तोक्तौ । दैवप्रश्ने ॥ गीर्वाणवाण्याम् । संस्कृतवाक्ये ॥ संस्कृतंनाम दैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिरितिदण्डी ॥

दैववित्तम् । न । देवताधाने ॥

दैवसर्गः । पुं । त्रिधाभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् ॥ सचब्राह्मादिभेदादष्टविकल्पस्त्रिधासर्गेद्रष्टव्यः ॥

दैवसिकम् । त्रि । दिवसभवे ॥

दैवाकरिः । पुं । शनौ ॥ यमे ॥ स्त्री । यमुनायाम् ॥

दैवागारिकः । त्रि । देवागारेनियुक्ते ॥ तत्रनियुक्तइतिठक् । अगारान्ताट्ठन्

तु स्वा० अण् ॥

दैवात् । अ । हठादित्यर्थे ॥

दैवाहोरात्रः । पुं । देवानामेकस्मिन् दिने । मानवानां संवत्सरे ॥ उत्तरायणंहिदेवानांदिनंभवति दक्षिणायनंरात्रिः ॥ दैवश्चासावहोरात्रश्च ॥

दैविकम् । न । दैवश्राद्धे ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविक मुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ त्रि । दैवादागते । विधिहेतौ ॥ यत्तुसम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ देवसम्बन्धिनि ॥

दैवी । स्त्री । सात्त्विक्यांप्रकृतौ ॥ देवसम्बन्धिन्याम् ॥ चिकित्साविशेषे ॥ आसुरी मानुषी दैवीचिकित्सात्रिविधामतेति वैद्योक्तेः ॥

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासात्मजे । प्रतर्दने ॥ दिवोदासस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दैव्यम् । न । दैवे । भाग्ये ॥ देवानामिदमिति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु देवाद्यञञाविति यञ् ॥

दैशिकः । त्रि । देशसम्बन्धिनि ॥ सम्बन्धविशेषे ॥ देशनिष्ठविशेषणतायाम् ॥

दैष्टिकः । त्रि । भाग्याधीनजाते ॥ का

लेन जाते ॥ दैवप्रमाणके । दैवपरे ॥ दिष्टंभागधेय मितिमति र्यस्य । अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरिति ठक् । नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ॥

दैहिकः । त्रि । देहसम्बन्धिनि ॥

दोःशिखरम् । न । स्कन्धे ॥

दोःसहस्रभृत् । पुं । कार्त्तवीर्य्यार्जुने ॥ वाणासुरे ॥

दोग्धा । पुं । अर्थोपजीविककवौ ॥ गोपाले ॥ वत्से ॥ त्रि । दोहनकर्त्तरि ॥

दोग्ध्री । स्त्री । गवि ॥

दोधः । पुं । गोवत्से ॥

दोधकः । पुं । दोधकवृत्ते ॥

दोधकवृत्तम् । न । त्रिष्टुप्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । भवितव्यं यदि कर्णसमेतं पन्नगराजमुभाषितमेतत् । पण्डितमण्डलिकाहृतचित्तं भामिनिभावय दोधकवृत्तम् ॥ यथा । फुल्लकदम्बलसद्वनमाली निर्दलदिन्द्रमणीरुचिजालः । एषउपैतिघनाघनकालःपान्थवधूजनदर्शितकालः ॥

दोधूयमानः । त्रि । पुनःपुनरतिशयेन वाकम्पविशिष्टे ॥ प्रलयेपिदोधूयमानाःपरमाणव स्तिष्ठन्तीतिशिरोमणिः ॥

दोरः । पुं । डोर इति भाषाप्रसिद्धा यांरज्जौ ॥

दोरकः । पुं । वीणातन्तुबन्धनरज्जौ ॥

दोर्गडुः । पुं । कुण्ठितहस्ते । वाहुकुण्ठे ॥

दोर्ग्रहः । त्रि । अचामे । बलवति ॥ भुजस्यग्रहणे ॥ भुजस्य व्यायाम्

दोर्दण्डः । पुं । वाहुरूपदण्डे ॥

दोर्मध्यम् । न । वाहुमध्यभागे । वाजू० इति भाषा ॥

दोर्मूलम् । न । कक्षे । भुजकोटरे । काख० इति भाषा ॥

दोलः । पुं । दोलने ॥ श्रीकृष्णस्योत्सवविशेषे । भूला इतिभाषा ॥ दुल उत्क्षेपे । भावे घञ् ॥

दोलनम् । न । आन्दोलने । कम्पने ॥

दोला । स्त्री । नील्याम् ॥ प्रेङ्खायाम् । डोली इतिभाषा ॥ उद्यानादिषु क्रीडार्थे काष्ठादिरचिते हिन्दोले । हिंडोला इतिभाषा ॥ यन्त्रविशेषे । स्वेदने ॥ दोलति दोलयति दोल्यते वा । दुल० । अच् घञ्वा ॥

दोलायमानः । त्रि । दोलनविशिष्टे ॥ यथा । दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्युत्कलखण्डः ॥

दोलायुद्धम् । न । अनियतजयपराजये ॥

दोषः

दोलिका । स्त्री । हिन्दोलायाम् । हिंडोला इतिभाषा ॥ दोलेव । स्वा० कन् ॥

दोलिकाचक्रम् । न । दोलारोहणमुहूर्त्तोपयोगिनक्षत्रविचारार्थेचक्रे ॥ यथा । दोलारोहे ऽर्कभात् पञ्चशरपञ्चेषुसहभैः । नैरुज्यंमरणं कार्श्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥

दोलितः । त्रि । आन्दोलिते । कम्पिते ॥

दोली । त्रि । दोलनवति ॥ दोलोदोलनमस्त्यस्याखिन्वा । इनिः ॥

दोली । स्त्री । दोलायाम् । डोली इति भाषा ॥

दोलोत्सवः । पुं । चैत्रशुक्लतृतीयायां कर्त्तव्यत्वेनोक्ते उत्सवविशेषे ॥ अस्यविधिस्तुदेवीपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥

दोः । पुं । भुजे । प्रकोष्ठे ॥ दाम्यत्यनेन । दम० । दमेर्डोसिः । सत्त्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वविसर्गौसिद्धौ ॥

दोषः । पुं । दूषणे ॥ एकोहिदोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ पापे ॥ आचमनं विना भक्षणेदोषाभावो यथा । मधुपर्केच सोमेच ताम्बूलस्यच भक्षणे । फलमूलेचेक्षुदण्डेन दोषं प्राहुर्वै मनुः ॥ अदाना[illegible]दोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता । उन्मादोमातृदोषेण पितृदोषे

ण मूर्खता ॥ वातपित्तकफेषु ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः । विकृताविकृतादेहंघ्नन्ति ते वर्द्धयन्तिच ॥ तेव्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ धातवश्चमलाश्चापिदुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफाएते त्रयोदोषा इतिस्मृताः ॥ ऋतुभेदेन विहारादिनाचैषां चयप्रकोपशमना नियथा । ग्रीष्मेसञ्चीयतेवायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमंयाति स्वयमेवसमीरणः ॥ शरत्कालेव सन्तेच पित्तं प्रावृड्तौ कफः । चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेपि विपरीतैर्विपर्यय इति ॥ वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वे ॥ काव्यगुणेतरस्मिन् ॥ सचरसादपकर्षकः । यथा । मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ॥ दोषं लक्षयति ॥ प्रवर्त्तना लक्षणादोषाः ॥ १८ ॥ दोषाइतिबहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय । प्रवर्त्तनाप्रवृत्तिजनकत्वम् तदेवलक्षणंयेषाम् । यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षसविषयकत्वसतीतिविशेषणीयम् । योगादिगोच

रप्रभावारणाय प्रामाण्यत्वेसतीति-
त्रिश्लेषयन्ति ॥ दुष्यति अनेनवा । दु
षवैकृत्य । अच् अकर्त्तरिचकारक
इत्येनकरणेवा घञ् ॥

दोषग्राही । त्रि । पुरोभागिनि । ख-
ले ॥ विहाय सर्पवदोषान् गुणान्
गृह्णन्ति साधवः । दोषग्राही गुण-
त्यागी चालनीवद्धि दुर्जनः ॥ दो-
षंगृह्णाति । ग्रह० । णिनिः ॥

दोषज्ञः । त्रि । विपश्चिति । पण्डिते ॥
चिकित्सके ॥ दोषविषयकज्ञानयु
क्ते ॥ दोषंजानाति । ज्ञा० । आत
इतिकः ॥

दोषत्रयम् । न । वातपित्तकफेषु ॥

दोषवान् । त्रि । दुष्टे ॥

दोषा । अ । रात्रौ ॥ रात्रिमुखे ॥ दुष्य
त्यत्र । दुष० । वाहुलकात् आप्र-
त्ययः ॥

दोषा । स्त्री । रात्रौ ॥ भुजे ॥ दाम्य-
त्यनेन । दम० । दमेर्डोसिः । भा
गुरिमतेनटाप् ॥

दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ त्रि । दोषाणा-
माकरे ॥

दोषाक्लेशी । स्त्री । वनबर्बुरिकायाम्
॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः । त्रि । रात्रिभवे ॥ सायञ्चि
रमितिष्ठ्युः ॥

दोषातिलकः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषिकः । पुं । रोगे ॥

दोषी । त्रि । अपराधिनि । दोषयुक्ते ॥

दोषैकदृक् । त्रि । पुरोभागिनि । ख
ले ॥ दोष एवैकस्मिन् नतुगुणे दृ
क् ज्ञान मस्य ॥

दोस्थः । पुं । क्रीडायाम् ॥ क्रीडके ॥
सेवायाम् ॥ सेवके ॥ त्रि । दोःस्थिते ॥

दोहः । पुं । दोहनपात्रे ॥ दुग्धे ॥ दु
ह्यते ॥ दुहप्रपूरणे । कर्मणिघञ् ॥

दोहजम् । न । दुग्धे ॥

दोहडिका । स्त्री । भाषावृत्ते पज्झटि
काप्रभेदे ॥ भाषात्रयोदशकंयदि पू
र्वं लघुकपरिविरामि । पठपुनरे-
कादशं दोहडिकाद्विगुणेन ॥ प्राकृ
तेप्रचारः । यथा । राईदोहडिपठन
सुनि हाँसिओकण्णगोआल । वृन्दा
वनघनकुञ्ज चलिओकमलरसाल
॥ अस्यार्थः । हेमातः दोहडिकापा
ठंश्रुत्वाकृष्णोगोपालो हसित्वा कम
पिरसालं चलितः कुञ्जवृन्दावनघन
कुञ्जे वृन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे ।
मातृइतिक्वचित्पाठ स्तन्मतेन राधि
काया दोहडिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुल
घुव्यत्ययेनबहुविधाभवति ॥

दोहदः । पुं । न । गर्भे ॥ गर्भिण्याश्च

भिलाषे । लालसायाम् ॥ गर्भिण्या स्तदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोष मवाप्नुयात् ॥ देय मप्यहितंतस्यै हितायहितल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेवच ॥ चिह्ने । गर्भलक्षणे ॥ न । स्पृहायाम् ॥ दोहमाकर्षं ददाति । डुदाञ्० । आतोनुपेतिकः ॥

दोहदलक्षणम् । न । वयः सन्धौ ॥ गर्भे ॥

दोहदवती । स्त्री । अन्नादिद्रव्यविशेषाभिलाषवत्यां गर्भवत्याम् । श्रद्धालाम् ॥ अथान्तर्गर्भिण्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्यमुक्तं मत्स्यपुराणे । दित्यां गर्भमथाधत्त कश्यपः प्राहतांपुनः । त्वया यत्नोविधातव्योह्यस्मिन् गर्भे वरानने ॥ संवत्सरशतंत्वेक मस्मिन्नेव तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ॥ नस्थातव्यं नगन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा । नोपस्कारेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥ जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेतनचोद्विग्नमना भवेत् ॥ विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण नभस्मना । नशयालुः सदातिष्ठेद् व्यायामञ्च विवर्जयेत् ॥ नतुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् । वर्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ॥ नमुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन । न शयीतोत्तरशिरा नचापरशिराः क्वचित् ॥ नवस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा सती । नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं नचहास्याधिका भवेत् ॥ कुर्याच्च गुरुशुश्रूषांनित्यं मङ्गलतत्परा । सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नान माचरेत् ॥ कृतरक्षा सुभूषाच वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहितेरता ॥ दानशीला तृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् । इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेणतु गर्भिणी ॥ यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शतायुर्बुद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति नसंशयः ॥ तस्मात् त्वमनयारक्ष्यागर्भेऽस्मिन् यत्नमाचरेति ॥ दोहदोगर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मतुप् । ङीप् ॥

दोहदान्विता । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहदिनी । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥ ताञ्च द्विहृदयां नारी माहुर्दौहृदिनीं बुधाः ॥ दोहदोऽस्त्यस्याः । अतइनिः । ङीप् ॥

दोहनम् । न । स्तनाद्दुग्धनिःसारणे ॥

दोहनी । स्त्री । दोहनपात्रे । पात्रीम् ॥

दोहलः । पुं । दोहदे ॥ इतिशब्दार्थ-कल्पतरुः ॥

दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे ॥

दोहा । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ षट्कलतुरगौ चिकलमपि विषमपदे विनिधेहि । समपादान्ते चैककलमिति दोहामवधेहि ॥ यथा । चरणसरोरुह मस्तु हृदि मदवने तव नाम । चतुषिहरूपं यावदसु रमय मनो मम रामेति ॥

दोहापनयः । पुं । दुग्धे ॥

दोहीयान् । त्रि । अतिशयदोहके ॥

दोह्यम् । त्रि । दोहनीये । दुग्धे ॥

दौःसाधिकः । पुं । द्वारपाले ॥

दौकूलः । पुं । दुकूलाहतरथे ॥ ॥ दुकूलेन परिवृतोरथः । परिवृतोरथ इत्यण् ॥

दौत्यम् । न । दूतभावे ॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्यभावः कर्म्मवा । ब्रा° ष्यञ् ॥

दौरात्म्यम् । न । दुरात्मनो भावे ॥ दुरात्मनः कर्म्मणि ॥ दुर्निन्दित आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरंवा यस्य सदुरात्मा । तस्य भावः कर्म्मवा । ब्रा° ष्यञ् ॥

दौर्ग्यम् । न । दुर्गवृत्तिधर्मे । दुर्गसम्बन्धिनि ॥ दुर्गस्यभावः । ष्यञ् ॥ दुर्गस्येदम् ॥

दौर्ज्जन्यम् । न । दुर्जनत्वे । अनार्यतायाम् ॥

दौर्वल्यम् । न । दुर्वलत्वे ॥ भावे ष्यञ् ॥

दौर्भागिनेयः । पुं । दुर्भगापुत्रे ॥ दुर्भगाया अपत्यम् । कल्या° ढक् इनङादेशश्च । हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः ॥ स्त्रियांङीपि दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यम् । न । दुर्भगत्वे ॥ दुर्भगस्य दुर्भगायाश्च भावः । ष्यञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धिः ॥ भुक्त्वा पितृगृहेनारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यंजायते तस्याः शपन्तिकुलदेवता इतिज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दौर्म्मनस्यम् । न । दुःखनिबन्धनचित्तावसादे । इच्छाविघातादिवशवह्नःखानुभवजनिते चित्तस्य तामसपरिणामविशेषे । क्षोभापरपर्याये स्तब्धीभावे ॥ सतुद्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात् कषायत्वाच्च लयवत् समाधेर्विरोधीत्युच्यते ॥ दुर्मनसो भावः । ष्यञ् ॥ बाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्मनसो दौःस्थ्ये ॥

दौर्वासम् । न । उपपुराणान्तरे ॥

दौर्वीणम् । न । हस्तपर्णे ॥ दूर्वारसे ॥

दौर्हृदम् । न । इच्छायाम् । लालसा

याम् । दोहदे ॥ दुर्जनत्वे ॥ दुर्हृदः कर्मभावोवा । यु० अण् ॥

दौलेयः । पुं । कच्छपे ॥ दुल्यात्रपत्यम् । दृतश्चानित्र इति ढक् ॥

दौवारिकः । पुं । द्वाःस्थे । वेत्रधरे ॥ द्वारेनियुक्तः । तत्रनियुक्त इतिठक् ॥

दौवारिकी । स्त्री । प्रतीहार्याम् ॥ ङीप् ॥

दौष्कुलेयः । त्रि । दुष्कुलीने ॥ दुष्कुलस्यापत्यम् । दुष्कुलाड्ढक् ॥

दौष्ठवम् । न । दुष्टुभावे ॥ उद०अञ् ॥

दौष्यन्तिः । पुं । भरतनृपे ॥ दुष्यन्तस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दौहित्रः । पुं । कुतुपे । दुहितुः सुते ॥ दुहितुरपत्यम् । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योञ् ॥ न । श्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतुप स्तिलाः । दौहित्रं खड्गमित्याहु रपत्यं दुहितु स्तिलाः ॥ कपिलायाघृतञ्चैव दौहित्रमितिचोच्यते ॥ इतिमार्कण्डेयपु० ॥ पौत्रदौहित्रयो र्लोके विशेषो नास्ति कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौतस्यदेहतः इति दायभागः ॥ दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदितिमनुः ॥

द्य । अ । हिंसायाम् ॥ प्रातिलोम्ये ॥ पादपूरणे ॥

द्यावाक्षमे । स्त्री । द्वि० । भूदिवौः । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्च क्षमाच । दिवो द्यावा ॥

द्यावापृथिवीयम् । न । द्यावापृथिव्यो र्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवी त्यादिनाछः ॥

द्यावापृथिव्यम् । न । द्यावापृथिव्यो र्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवीत्यत्र चायत् ॥

द्यावापृथिव्यौ । स्त्री । द्वि० । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्चपृथिवीच । दिवसश्च पृथिव्यामितिचाद्दिवोद्यावा ॥

द्यावाभूमी । स्त्री । द्वि० । द्यावापृथिव्योः ॥ द्यौश्चभूमिश्च । दिवोद्यावेति देवताद्वन्द्वे द्यावादेशः ॥

द्युः । पुं । अग्नौ ॥ न । अह्नि ॥ गगने ॥ स्वर्गे ॥ अव्युत्पन्नप्रातिपदिकोयम् ॥

द्युगः । पुं । पक्षिणि ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

द्युगणः । पुं । अहर्गणे ॥

द्युत् । पुं । किरणे ॥ द्युत० । क्विप् ॥

द्युतिः । स्त्री । रश्मौ ॥ शोभायाम् ॥ प्रकाशे ॥ प्रभायाम् ॥ द्यु.तरङ्ग.ता कान्तिरित्याचार्याः ॥ द्योतते ऽनया द्युतदीप्तौ । इगुपधादितीन् ॥

द्युतिकरः । पुं । ध्रुवे ॥ त्रि । शोभाकरे ॥

द्युतितम् । त्रि । दीप्तिविशिष्टे । द्योतिते ॥

द्युतिमान् । त्रि । प्रशस्तकान्तिमति ॥

द्युती । स्त्री । शोभायाम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

द्युनम् । न । तस्मात्ससमरा म्रौ ॥

द्युनिशम् । न । अहोरात्रे ॥ भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ॥

द्युनिवासी । पुं । देवे ॥

द्युपतिः । पुं । भानौ । इन्द्रे ॥

द्युभ्वाद्यायतनम् । न । दिवोभुवश्चाश्रये ब्रह्मणि ॥

द्युमणिः । पुं । हंसे । सूर्ये ॥ दिवो मणिरिव ॥ अर्कवृक्षे ॥ मारितेताम्रे ॥

द्युमयी । स्त्री । सूर्ययोषायाम् । विश्वकर्मणःपुत्र्याम् ॥

द्युम्नम् । न । वित्ते । धने ॥ बले ॥ दिवंमनति । म्नाअभ्यासे । आतोनुपेतिकः ॥

द्युश । पुं । मित्रे । सूर्ये ॥ द्योति । द्यु अभिगमने । कनिन् युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् ॥

द्युवन्दः । पुं । अहर्गणे ॥

द्युषत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति वर्त्तते । षद्लृ० । सत्सूद्विषेति क्विप् । तत्पुरुषे कृतिबहुलमितिङेर्लुक् । सुषामादित्वात्षत्वम् ॥

द्युसत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति । सत्सूद्विषेति क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वन्तु न भवति । छन्दसीत्यनुवृत्तेः । तथाचमाघः । मनसुयेनद्युसदांन्यधीयतेति ॥

द्यूतः । पुं । न । अक्षादिक्रीडायाम् । कैतवे । अप्राणिकरणकखेलायाम् ॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोकेद्यूत मुच्यते । जूआ इति भाषा ॥ द्यूत मे तत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपिबुद्धिमान् ॥ * ॥ परवञ्चनस्य कर्त्तृणां सम्बन्धिद्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहरणकरं भगवतो विभूतिः ॥ देवनम् । दिवु० । भावे क्तः ॥

द्यूतकरः । त्रि । जुआरीइतिभाषाप्रसिद्धे । द्यूतकर्त्तरि । दुरोदरे धूर्त्ते । कितवे ॥

द्यूतकारः । त्रि । द्यूतकारयितरि । सभिके ॥ द्यूतंकारयति । डुकृञ्० । कर्मण्यण् ॥

द्यूतकारकः । त्रि । द्यूतकारे ॥ स्वार्थेकः ॥ कारयति । कृ० । ण्वुल् । द्यूतस्यकारको वा ॥

द्यूतकृत् । त्रि । अक्षधूर्त्ते । द्यूतकरे ॥ द्यूतंकरोति । डुकृञ्० । क्विप् । तुक् ॥

द्यूतपूर्णिमा । स्त्री । कोजागरपूर्णिमा-

याम् ॥

द्यूतपौर्णमी । स्त्री । कोजागरतिथौ ॥ द्यूतिभूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत् । स्त्री । कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि । कौमुद्याम् ॥ तुष्ट्यर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः । विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृताबुधैः ॥ कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षेचवैदिज । धातुज्ञैःसर्वश ब्दज्ञैःसाचवैकौमुदीस्मृता ॥ इति प० पु० ॥ अत्र बलेर्दैत्यस्य पूजादिकं कार्य्यम् । इत्युक्तं वामनपुराणे ॥ शङ्करश्च पुराद्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षेतु प्रथमे ऽ हनिभूपते ॥ जितश्च शङ्कर स्तत्र जयं लेभेच पार्वती । अतोर्थाच्छङ्करोदुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥ तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूतेजयोयस्यतस्य संवत्सरः शुभः ॥ पराजयोविरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् । इति ॥

द्यूतबीजम् । न । वराटके । कपर्द्दके ॥ द्यूतस्यकारणे ॥

द्यूतवृत्तिः । त्रि । सभिके ॥

द्यूनम् । न । लग्नात्सप्तमराशौ ॥ यथा । धीस्थानंपञ्चमंत्रेयं यामित्रंसप्तमंस्मृतम् । द्युनंद्यूनंतथास्तास्यंपट्

द्रढिमा ।

कोणंरिपुमन्दिरम् ॥ त्रि । क्षीणे ॥

अदेवीत् । दिवु० । क्तः । दिवोवि जिगीषायामितितत्रपनः । यस्यविभाषेतिनेट् । च्छोरित्यूठ् ॥

द्यौः । स्त्री । त्रिदशालये । स्वर्गे ॥ त्रिदशवर्त्मनि । आकाशे ॥ द्योतन्ते देवा अस्याम् । द्युतदीप्तौ । बाहुलकाड्डोः ॥ द्योर्गोवत् ॥

द्योतः । पुं । प्रकाशे । आतपे ॥ द्योतनम् । द्युतेर्घञ् ॥

द्योतनम् । न । दर्शने ॥ पुं । दीपे ॥ द्युतेर्ल्युट् ॥

द्योतितः । त्रि । दीप्ते ॥

द्योभूमिः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥ द्यौर्भूमिरस्य ॥

द्योषद् । पुं । देवे ॥

द्यौतम् । न । ज्योतिषि ॥ दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु । दिवेर्द्युश्चेतिष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ॥

द्रगडः । पुं । प्रतिपत्तूर्य्ये । दगड इति गौडभाषा प्रसिद्धे वाद्ये ॥ इ० त्रि० ॥

द्रङ्गणम् । न । तोलके । कोले । वटके । कर्षार्द्धे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

द्रङ्गः । पुं । पुर्य्यामिति हेमचन्द्रः ॥

द्रढिमा । पुं । दृढतायाम् ॥ दृढस्य भावः । पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा । रऋतो

ह्रस्वादेर्लघोः । टेर्लोपः ॥

द्रढिष्ठः । त्रि । द्रढीयसि ॥ अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दृढः । इष्ठन् ॥

द्रढीयः । त्रि । दृढतरे ॥

द्रप्सम् । न । घनेतरदधिनि । द्रप्से ॥ दृप्यन्त्यनेन । दृपहर्षादौ । अनुदात्तस्येत्यम् । बाहुलकात् सः ॥

द्रप्सम् । न । द्रप्से ॥ तृप्यन्त्यनेन । तृप प्रीणने । अघ्न्यादयश्चेति निपातितः ॥

द्रम्मः । पुं । पणानां षोडशके ॥ वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैः कला षोडशभिश्च निष्कः ॥

द्रवः । पुं । प्रद्रावे । पलायने ॥ नर्मणि ॥ रसे ॥ गतौ ॥ आसवे ॥ वेगे ॥ द्रवणम् । द्रु गतौ । ऋदोरप् ॥ त्रि । द्रववति ॥ आपोद्रवाः । सर्वाणि द्रवाणि तूद स्रुवेन जुहोतीत्यादि प्रयोगात् ॥

द्रवजः । पुं । गुडे ॥ त्रि । द्रवजातवस्तुमात्रे ॥

द्रवणम् । न । अनुतापे ॥ क्षरणे ॥ गमने ॥ द्रु० । ल्युट् ॥

द्रवत्वम् । न । द्रवतायाम् । आद्यस्यन्दनासमवायिकारणे । तत्तु पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सांसिद्धिकनैमित्तिकभेदात् । तत्र सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् तेजसि सुवर्णादौ च ॥ तदुक्तम् । सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान् नैमित्तिकमुदाहृतम् । सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ परमाणौ जले नित्यमन्यत्राऽनित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु ॥ द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत् । इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवत्पणी । स्त्री । शिम्बडीवृक्षे ॥

द्रवद्रव्यम् । न । दुग्धदध्याज्यतक्रासवजलक्षौद्रतैलमूत्रादिदेहतोयेषु ॥

द्रवन्ती । स्त्री । नद्याम् ॥ मूषिकपर्ण्याम् । शतमूलिकायाम् ॥ द्रवति । द्रु० । लटः शतृ । उगितश्चेति ङीप् ॥ शिखरिणीप्रभेदे ॥ यथा । शुभ्रशर्करया युक्तं निर्नीरं द्विगुणं दधि । शामुद्गलनं देयमेतन्मानं बुधैः स्मृतम् ॥ इद्धम्बुरचितं पात्रे खण्डदुग्धेन गालितम् । कर्पूरमरिचोन्मिश्रं द्रवन्ती परिकीर्त्तिता ॥ द्रवन्ती मधुरा वृष्या बल्या पुष्टिकरी हिमा । वातपित्तहरात्यर्थं किञ्चित्कफकरा हिमा ॥

द्रवमूर्त्तिः । त्रि । द्रवद्द्रव्यकाठिन्ये ॥

द्रवस्य मूर्त्तिः ॥

द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायाम् ॥

द्रवाधारः । पुं । चुलुके ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रे ॥

द्रविडः । पुं । देशविशेषे ॥ जलाख्यसङ्करजातौ ॥ द्रविडदेशोद्भवे आदौ क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपाद्विनाशूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥

द्रविडी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

द्रविणम् । न । वित्ते ॥ काञ्चने ॥ पराक्रमे । वले ॥

द्रविणनाशनः । पुं । शोभाञ्जने ॥

द्रविणोदाः । पुं । अग्नौ ॥ यथोक्तम् । द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्चद्रविणं ततः । ददातितद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भवेतिवराहपुराणम् ॥ सान्तः ॥

द्रवीकरणम् । न । अद्रवस्य द्रवकरणे । गलावना इतिभाषा ॥

द्रव्यम् । न । पित्तले ॥ वित्ते ॥ विलेपने ॥ भेषजे ॥ भव्ये ॥ जतुनि ॥ विनये ॥ मद्ये ॥ लिङ्गसङ्ख्यान्विते ॥ गुणानामाश्रये ॥ द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋतेऽष्टतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत इति वैद्यकपरिभाषा ॥ समवायिकारणं द्रव्यमितितार्किकैर्लक्षिते । पृथिव्या-

दौ ॥ तानिच पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिनवैव ॥ * ॥ रसो गुणस्तथावीर्यं विपाकः शक्तिरेवच पञ्चानांयः समाहारस्तद्द्रव्यमितिकीर्त्यते ॥ इतिभिषग्वराः । पुनः पञ्चविधम् । अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रवुल्लुलद्रवद्रव्यभेदात् ॥ * ॥ द्रव्याणां गुणवत्तावधिः । गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्वयात् तथाचूर्णं लभते हीनवीर्यताम् ॥ हीनत्वं गुटिका लेहौ लभते वत्सरात् परम् । हीनाः स्युर्घततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥ घृततैलाद्याइतियोग विशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषु ते ॥ एतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तदपिषोडशमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात् परम् । ओषध्यो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः । निर्वीर्याः स्यु गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥ त्रि । द्रोर्विकारे ॥ द्रोरिदम् । द्रोर्विकारोवा । द्रव्यञ्चभव्य इतिसाधु ॥ द्रुरिववा । द्रोर्विकारे द्रो

ष्येति यदा ॥

द्रव्यकः । त्रि । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा । वस्नद्रव्याभ्यांठन् कनावित्यार्हीयः कन् ॥

द्रव्यकल्कः । पुं । वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेषु कल्कादिपञ्चसु ॥ द्रव्यकल्कः पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रस स्तथा । तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥

द्रव्यनिश्चयः । पुं । द्रव्याणां मेषाद्यधिपतिज्ञानेन शुभाशुभनिश्चये ॥ तत्राद् वैवागमप्रदर्शनार्थमाह । येषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः । मुनिभिः शुभाशुभार्थं तानागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ वस्त्राविककुतपानां मसूरगोधूमरालकयवानाम् । स्थलसम्भवौषधीनां कनकस्य च कीर्त्तितो मेषः ॥ २ ॥ गवि वस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिषसुरभितनयाः स्युः । मिथुनेऽपि धान्यशारदवल्लीशालूककार्पासाः ॥ ३ ॥ कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलकन्दपत्रचोचानि । सिंहे तुषधान्यरसाः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः ॥ ४ ॥ षष्ठेऽतसीकलायाः कुलत्थगोधूममुद्गनिष्पावाः सप्तमराशौ माषायवगोधूमाः सर्षपाश्चैव ॥ ५ ॥ अष्टमराशाविक्षुः सैक्यं लोहान्यजाविकञ्चापि । नवमे तु तुरगलवणाम्बरास्त्रतिलधान्यमूलानि ॥ ६ ॥ मकरे तरुगुल्माद्यं सैक्येक्षुसुवर्णकृष्णलोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि रूपाणि ॥ ७ ॥ मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बूद्भवानि वज्राणि । स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातञ्च ॥ ८ ॥ एतेषां द्रव्याणां शुभाशुभज्ञानार्थमाह । राशेस्तुर्दशमार्यायसप्तनवपञ्चमस्थितो ४ । १० । २ । ११ । ७ । ९ । ५ । जीवः । द्व्येकादशदशपञ्चाष्टमेषु २ । ११ । १० । ५ । ८ । शशिजश्च वृद्धिकरः ॥ ९ ॥ षट्सप्तमगो ६ । ७ । हानिं वृद्धिं शुक्रः करोति शेषेषु । उपचयसंस्थाः ३ । ६ । ११ । १० । क्रूराः शुभदाः शेषेषु १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १२ । हानिकराः ॥ १० ॥ * ॥ अत्रैव विशेषमाह । राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्थानेषु संस्थिता बलिनः । तस्मात् द्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वञ्च ॥ ॥ ११ ॥ इष्टस्थाने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति राशीनाम् । तद्द्रव्याणां वृद्धिः सामर्घ्यं वल्लभत्वञ्च ॥ १२ ॥ गोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः । पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यासः ॥ इति वारा

द्याम् ३९ ऽध्यायः॥

द्रव्यमययज्ञः। पुं। ज्ञानविहीनेयज्ञे॥ द्रव्यमयः द्रव्योपलक्षितो ज्ञानशून्यो योयज्ञः ससंसारफलः॥

द्रव्ययज्ञः। त्रि। पूर्त्तदत्ताख्यस्मार्त्तकर्मपरे॥ द्रव्यत्यागएव यथाशास्त्रंयज्ञोयस्य॥

द्रष्टव्यः। त्रि। दृश्ये। दर्शनार्हे॥

द्रष्टा। त्रि। विचारकुशले॥ साक्षिचेतने॥ चेतनोहिद्रष्टा भवति नाचेतनः॥ दृष्टेःकर्त्तरि। दृष्टिमति। आत्मनि॥ चक्षुर्जन्यमनोहत्ति श्चिद्युत्ताद्रूपभासिका। दृष्टिरित्युच्यते-द्रष्टादृष्टेः कर्त्तेतिलौकिकैः॥ पश्यति। दृशिर्॰। तृन्॥

द्रष्टृता। स्त्री। शब्दादिविषयप्रकाशतायाम्॥ भावे तल्॥

द्राक्। अ। द्रुते। शीघ्रे। झटित्यर्थे॥ ॥ द्राति। द्राकुत्सायांगतौ। बा॰कः॥

द्राचा। स्त्री। मद्वीकायाम्। गोस्तन्याम्। मनक्कादाख इतिभाषा॥ द्राचामाचे॥ द्राचा पक्का सरा शीता च चुष्या बृंहिणी गुरुः। स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट्॥ कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा। हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलान्॥ कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान्। आमा साऽल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत्॥ वृष्या स्याद् गोस्तनीद्राचा गुर्वीच कफपित्तनुत्। अबीजान्यास्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः॥ द्राचा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्। द्राचापर्वतजा यादृक्तादृशी करमर्द्दिकेतिभावप्रकाशः॥ द्राचायाः फलम्। हरीतक्यादिभ्यश्चेतिविकारावयवप्रत्ययस्यलुप्॥ यद्वा। द्राङ्क्यते। द्राचिकाङ्क्षायाम्। कर्मणि घञ्। आगमशासनमनित्यम्॥ यद्वा। गुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः। यवादिगणेपाठान्नलोपः। अतएव द्राचामान् इत्यमतोर्वत्वंन भवति। अयवादिभ्यइत्युक्तेः॥

द्राचासवः। पुं। माधव्याम्॥ यथा। पीत्वा द्राचासवं मिष्टं मूर्छ मादायसत्वरमिति॥

द्राघिमा। पुं। दीर्घत्वे। दैर्घ्ये॥ दीर्घस्यभावः। पृथ्॰ इमनिक्। प्रियस्थिरेत्यादिनादीर्घस्यद्राघादेशः॥

द्राघिष्ठः। त्रि। दीर्घतमे। अतिदीर्घे॥ अतिशयेन दीर्घः। इष्ठन्। प्रियस्थिरेतिसाधुः॥

द्राघीयान्। त्रि। दीर्घतरे॥ अयमनयो रतिशयेन दीर्घः। ईयसुन्। प्रि

यस्थिरेति साधुः ॥

द्राणः । त्रि । सुप्ते ॥ पलायिते ॥ द्रातेः कर्त्तरि क्तः ॥

द्रापः । पुं । पङ्के ॥ आकाशे ॥ कपर्द्दिनि ॥ मूर्खे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्राम्लः । पुं । चाणक्यमुनौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्रावः । पुं । गमने ॥ स्रवणे ॥ अनुतापे ॥ द्रवणम् । द्रुगतौ । घञ् ॥

द्रावकः । पुं । ग्रावप्रभेदे । चन्द्रकान्तमणौ ॥ विदग्धे ॥ चोरके ॥ विटे । सिक्थे ॥ रसभेदे ॥ न । सिक्थके ॥ स्त्री हृद्रोगस्यौषधे ॥ त्रि । हृदयग्राहिणि ॥ द्रवकारके ॥

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे ॥

द्रावकरम् । न । श्वेतटङ्कणे ॥

द्रावणम् । न । कतकफले । निर्म्मली इतिभाषा ॥ विद्रावणे ॥ पुं । कामवाणविशेषे ॥

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल इतिभाषा ॥

द्राविडः । पुं । द्रविडदेशजे ॥ संख्यान्तरे ॥ वेधमुख्ये । कर्चूरे ॥ स्वनाम्नाप्रसिद्धे देशे ॥ द्राविडाः पञ्च । ते यथा । कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः । आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः इतिस्कन्दपुराणम् ॥ त्रि । तद्देशजाते ॥ द्रविडेजातः । अण् ॥

द्राविडकः । पुं । द्राविडार्थे ॥ वेधमुख्यके । जिआंचषष्ठी इतिगौड भाषा । कचूर इतिभाषा ॥ न । विड्लवणे ॥ स्वार्थेकन् ॥

द्राविडभूतिकः । पुं । वेधमुख्ये । काल्पके । कचूर इतिप्रसिद्धे ॥

द्राविडी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ द्रविडेजाता । अण् । ङीप् ॥

द्रावितः । त्रि । द्रवीकृते ॥

द्राव्यः । त्रि । अवश्यङ्गमनीये चरणीये अनुतपनीये ॥

द्रिमीतीर्थम् । न । भौमेतीर्थप्रभेदे ॥

द्रुः । पुं । पादपे । वृक्षे ॥ द्रवत्यूर्द्ध्वम् । द्रुगतौ । मित० डुः ॥ वा० कुर्वा ॥ स्त्री । गतौ ॥ शाखायाम् ॥

द्रुकिलिमम् । न । देवदारुवृक्षे ॥ किलति । किलश्वैत्यक्रीडनयोः । बाहुलकात् किमच् । द्रुमाणांकिलिमञ्च ॥

द्रुघणः । पुं । मुद्गरे ॥ लौहमुद्गरे । हलधारादीनां मुद्गराकारे लौहमयास्त्रप्रभेदे ॥ द्रुहिणे । ब्रह्मणि ॥ परश्वधे ॥ भूमिचम्पके ॥ द्रुः संसारवृक्षोवा हन्यते ऽनेन । करणे ऽयोविद्रुष्वितिहन्तेः करणे ऽप् घनादेश-

स्व । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

द्रुणः । पुं । दृश्चिके ॥ भृङ्गे ॥ त्रि । पिशुने ॥ न । चापे ॥ कृपाणे ॥ द्रुणति । द्रुणहिंसागतिकौटिल्येषु । इगुपधेतिकः ॥

द्रुणसः । त्रि । दीर्घनासिकायुक्त ॥

द्रुणहः । पुं । खड्गपिधाने ॥ इतिहारावली ॥

द्रुणा । स्त्री । ज्यायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

द्रुणिः । स्त्री । कूर्म्याम् ॥ जलद्रोण्याम् ॥ द्रुणति । द्रुण० । इगुपधात् किदितीन् ॥

द्रुणी । स्त्री । अम्बुद्रोण्याम् ॥ कच्छप्याम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥ द्रुणेरिन्नात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥ इगुपधेतिके जातेरितिङीष् गौरादित्वाद्वा ॥

द्रुतः । पुं । द्रुमे ॥ न । ओघे । नृत्यविषयकर्माङ्गगमने ॥ नृत्यगीतवाद्येषु द्रवन्तिशीघ्रं गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽत्रेति तत् द्रुतम् । अधिकरणेक्तः ॥ शीघ्रलये ॥ त्रि । शीघ्रे ॥ विलीने । जातद्रवीभावे घृतसुवर्णादौ ॥ विद्राणे ॥ पलायिते ॥ द्रवतिस्म । द्रु० गत्यर्थेतिकर्त्तरिक्तः ॥ द्रूयतेस्मवा । कर्मणिक्तः ॥ शीघ्रार्थे क्रियाविशेषणत्वात् अस

त्वे वर्त्तमानं क्लीवम् । द्रव्येतुत्रिलिङ्गम् ॥

द्रुतविलम्बितम् । न । जगती छन्दोभेदे ॥ द्रुतविलम्बित माह नभौभरौ । यथा । तरणिजापुलिने नववल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥ सुन्दरीत्यप्यस्यैवसंज्ञा ॥

द्रुनखः । पुं । कण्टके ॥ शीर्षच्छ्रनखः ॥

द्रुपदः । पुं । चन्द्रवंशीये नृपविशेषे । शिखण्डिधृष्टद्युम्नद्रौपदीनांजनके । पञ्चालदेशाधिपतौ ॥

द्रुपदपुत्रः । पुं । धृष्टद्युम्ने ॥ शिखण्डिनि ॥

द्रुपदपुत्री । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥

द्रुमः । पुं । महीरुहे । वृक्षे ॥ पारिजाते ॥ कुबेरे ॥ द्रुर्वृक्षःसोऽस्यास्ति जनकतया । यद्वा । समुदायेषुप्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइतिन्यायात् द्रुःशाखा साऽस्यास्ति । द्युद्रुभ्यांमः ॥

द्रुमनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रुमस्यनखइव ॥

द्रुमरः । पुं । कण्टके ॥

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् ॥

द्रुमशीर्षम् । न । कुट्टिमप्रभेदे ॥ कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इतिकुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैःसमुदाहृताः इति शब्दरत्नाव

स्त्री ॥ वृक्षाग्रे ॥

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे ॥

द्रुमामयः । पुं । लाक्षायाम् ॥

द्रुमारिः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे ॥ त्रि । वृक्षाश्रितमात्र ॥

द्रुमिणी । स्त्री । द्रुमाणां समूहे ॥ खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः ॥

द्रुमेश्वरः । पुं । चन्द्रमसि ॥ इतिहरिवंशः ॥ तालतरौ ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुमोत्पलः । पुं । कर्णिकारे । कठचम्पा इतिभाषा ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ॥

द्रुवयम् । न । पात्रे । चैतवे । मानार्थे परिमाणे ॥ द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणम् । मानेवयः ॥

द्रुसल्लकः । पुं । पियाले ॥

द्रुहः । पुं । पुत्रे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुहणः । पुं । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

द्रुहिणः । पुं । स्रष्टरि । प्रजापतौ । ब्रह्मणि ॥ कामक्रोधादिभ्योदुष्टेभ्यो वा द्रुह्यति । द्रुहजिघांसायाम् । बहुलमन्यत्रापीति इनन् । बाहुलकाद् गुणाभावः ॥

द्रुही । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रूः । पुं । हिरण्ये । स्वर्णे ॥ द्रवति । द्रुगतौ । क्विब्वचीति क्विब्दीर्घौ ॥

द्रूघणः । पुं । द्रुघणे ॥ इतिद्विरूपकोशः ॥

द्रूणः । पुं । द्रुणे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक्कः । पुं । द्रेक्काणे ॥

द्रेक्काणः । पुं । लग्नत्रिभागे ॥

द्रेक्काणाधिपः । पुं । लग्नत्रिभागाधीशे ॥ स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणा स्त्रय एवहि ॥

द्रोणः । पुं । द्रोणाचार्ये । पार्थगुरौ । पुराणप्रसिद्धे धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यविशेषे ॥ दग्धकाके ॥ वृश्चिके ॥ पर्वतविशेषे ॥ चतुःशतधनुष्परिमिते जलाशये ॥ मेघनायकविशेषे ॥ यथा । त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिःशेषितःक्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्तश्चबहूदकः । पुष्करोदुष्करजलो द्रोणःसस्यप्रपूरकः ॥ श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेषे । घलघसियाइति चलकसियाइतिचगौडभाषा ॥ पुं । न । आढकपरिमाणे ॥ आढकाः चतुष्टं

ये । आढकचतुष्टये ॥ ३२ सेर इति लौकिकमाने । घटे । कलसे । उन्माने । इति वै० प० ॥ खार्य्याः षोडशांशे ॥ द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः । इति ली० ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोण इति केचित् ॥ द्विशतं द्रोण इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रुणति । द्रुण० । पचाद्यच् ॥ द्रवति । द्रु० । हृसृधृक्षिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो निदिति नः ॥

द्रोणकाकः । पुं । दण्डकाके । कृष्णकाके ॥ द्रोणाख्यः काकः ॥

द्रोणक्षीरा । स्त्री । द्रोणदुघायां गवि ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् ॥

द्रोणघा । स्त्री । द्रोणक्षीरायाम् ॥

द्रोणदुग्धा । स्त्री । } द्रोणक्षीरायाम् ॥
द्रोणदुग्धिका । स्त्री । }

द्रोणदुघा । स्त्री । द्रोणमितदुग्धायां गवि । द्रोणक्षीरायाम् ॥ द्रोणं दोग्धि । दुह० । दुहः कप् घश्चेति कप् घश्चान्तादेशः ॥

द्रोणपर्णी । स्त्री । भूमिकन्दल्याम् ॥

द्रोणपुष्पी । स्त्री । गुम्मा इति ख्याते क्षुपे । कुम्भयोनौ । खर्व्वपत्रायाम् ॥ द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् । सक्षारलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी ॥ कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् ॥ घलघसिया इति गौडेषु प्रसिद्धे गोशीर्षकवृक्षे ॥ कफार्श्चः कामलाक्रिमिशोथनाशिन्यस्मिन् त्वस्याः गुणाः ॥

द्रोणपुष्पीदलम् । न । गुम्माख्यशाके ॥ द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् । भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

द्रोणमाना । स्त्री । द्रोणदुघायाम् ॥

द्रोणमुखम् । न । चतुः शतग्राममध्ये मनोहरग्रामे ॥ इति हारावली ॥

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पिकायाम् ॥

द्रोणाचार्य्यः । पुं । भारद्वाजे । कीर्त्तिभाजि । अश्वत्थाम्नः पितरि । कृपीपतौ । पाण्डवानामस्त्रशिक्षागुरौ ॥ द्रोणश्चासावाचार्य्यश्च ॥

द्रोणिः । स्त्री । द्रोण्याम् ॥ द्रवति । द्रुगतौ । वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति निः ॥

द्रोणिका । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥

द्रोणी । स्त्री । देशविशेषे ॥ शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ॥ काष्ठाम्बुवाहिन्याम् । काष्ठादिकृतक्षुद्रनौकाकृत्यम्बुसेचन्याम् ॥ गवादन्याम् ॥ नौकाप्रभेदे ॥ शैलविशेषे ॥ नीलीवृक्षे ॥ नदीविशेषे ॥ शैलयोः सन्धौ ॥ इन्द्रचिर्भिट्याम्-

॥ द्रोणीलवणे ॥ विंशतिपलपरिमाणे । गोण्याम् । १२८ सेर इति भाषा । इति वै प० ॥ काष्ठरचितस्नानपात्रे ॥ यथा । ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनाम्बुजवारिणा । सम्पूर्णामवगाहेतद्रोणीं दाहार्दितो नरः इति ॥ निम्नस्थयान्ताद्रवतेः कृदिकारादितिङीष् । गौरादित्वाद्वा ॥

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पे ॥

द्रोणीमुखम् । न । द्रोणमुखे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणम् । न । उपकर्णाटदेशप्रसिद्धे लवणविशेषे । त्रिकूटलवणे । वार्द्धिभवे ॥

द्रोमिणः । पुं । चाणक्ये मुनौ । अंशुले ॥

द्रोहः । पुं । जिघांसायाम् । अनिष्टचिन्तने । अपक्रियायाम् ॥ देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः इति कूर्मपुराणम् ॥ परजिघांसया शस्त्रग्रहणादौ ॥ छद्मवधे ॥ हिंसातु द्रोहजन्यापरेतु हिंसामेवद्रोहंमन्यन्ते ॥

द्रोहचिन्तनम् । न । परानिष्टविभावने । व्यापादे ॥ द्रोहस्यचिन्तनम् । ल्युट् चेति भावेल्युट् ॥

द्रोहाटः । पुं । गाथाप्रभेदे ॥ मृगलुब्धके ॥ वैडालव्रतिके ॥ इतिमेदिनी ॥

द्रोही । त्रि । द्रोहके । परानिष्टचिन्तके ॥

द्रौणायनः । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । फक् । द्रोणपर्वतेतिह्रचे अनादिरिति द्रोणादन्यस्ते भारतप्रसिद्धे ऽनन्तरापत्ये ऽश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगस्तूपचाराद्बोध्यः ॥

द्रौणिः । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । अतइञ् ॥ एकोनत्रिंशतसमाप्ते द्रौणि र्व्यासो भविष्यति ॥

द्रौणिकः । पुं । कटाहे ॥ द्रोणं स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थात् ॥ त्रि । द्रोणवापक्षेत्रे । द्रोणपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रे ॥ द्रोणस्यवापः । तस्यवापइतिठञ् ॥ त्रि । द्रोणम् पचति । सम्भवत्यवहरति पचति इतिठञ् ॥ द्रोणेनक्रीते ॥ निष्कादित्वाट्ठक् ॥

द्रौपदी । स्त्री । कृष्णायाम् । नित्ययौवनायाम् । पाञ्चाल्याम् । याज्ञसेन्याम् । पाण्डवानां स्त्रियाम् ॥ अस्याः पञ्चस्वामित्वे हेतुर्ब्रह्मवैवर्त्ते यथा । राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयं वरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तंमयाधुना ॥ तमुवाच स्वयं माता गृहाणभ्रातृभिः सह । धर्म्मोवैरेणपूर्वञ्च परश्चमातु राज्ञया ॥ द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपा-

द्भवा इति ॥ द्रुपदस्यापत्यं स्त्री। अ ण्। ङीप् ॥

द्रौपदेयः। पुं। प्रतिविन्ध्यादिपञ्चसु द्रौपदीतनयेषु ॥ द्रौपद्याः अपत्यम् पुमान्। स्त्री भ्योढक् ॥

द्वन्द्वः। पुं। रोगविशेषे ॥ उभयपदार्थ प्रधाने समासे। अव्ययीभावतत्पु रुषबहुव्रीहिसमासभेदानामुभयप- दार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् द्वन्द्व समासो भगवद्विभूतिः॥ सद्विधा। इ तरेतरयोगसमाहारभेदात् ॥ पर स्परविरुद्धे सम्मानावमानादौ। शी तोष्णादौ ॥ यथा क्षुत्पिपासे शोक मोहौ रागद्वेषौ तथैवच। कामक्रो धप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देनवर्णिता इति ॥ न। रहस्ये ॥ कलहे। आहवे ॥ मि थुने। युग्मे ॥ द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति द्वन्द्वम्। द्वन्द्वं रहस्यमर्यादाव चनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्य क्तिष्विति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वप दस्याम् भावो ऽत्वञ्चोत्तरपदस्य न पुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु। चा र्थे द्वन्द्व इति निर्देशात् पुंस्त्वापि ॥ दुर्गे ॥ यथा। राज्ञोबलं नहिबलं द्वन्द्वमेव- बलंबलम्। अप्यल्पबलवान् राजा- स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेदिति ॥

द्वन्द्वगदः। पुं। रागद्वेषादिरूपेद्वन्द्वरोगे ॥ यथा। अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द नो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्। ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्तीति विष्णुपुराणम् ॥

द्वन्द्वचरः। पुं। } चक्रवाके ॥ द्वन्द्वं च

द्वन्द्वचारी। पुं। } रति। चर०। प- चाद्यच् ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥

द्वन्द्वजः। पुं। द्विदोषजरोगे ॥ अस्य पू र्वरूपम्। रूपै रन्यतराभ्यान्तु संसृ- ष्टे द्वन्द्वजं विदुरिति। अन्यतराभ्यां जृम्भानेत्रदाहाभ्यां जृम्भानारुचिभ्यां नेत्रदाहानारुचिभ्यां वा संसृष्टेरूपैः अत्रादिभि द्वन्द्वजं पूर्वरूपं विदुर्जा- नीयुः ॥

द्वन्द्वयुक्तिः। पुं। दुर्गविचारग्रन्थे ॥ स यथा। राज्ञो बलं नहि बलं द्वन्द्व मेव बलं बलम्। अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद् भवेत् ॥ त- थाच। एकः शतं योधयति प्राकार स्थो धनुर्द्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते ॥ अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुन र्द्विविधं भवेत्। यद् दैवसृष्टं चलं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसं ज्ञितम् ॥ अकृत्रिम मिदं ज्ञेयं दुर्ल ङ्घ्य मरिभूभुजाम्। प्राकारपरि खाद्यङ्गसंश्रयं यद् भवेदिह। कृ- त्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्य

न्तु वैरिणाम् ॥ तत्राकृत्रिमदन्द्वयुक्ति र्यथा । अत्युच्चविस्तीर्णगिरा दुरारोहः सकाननः । सजलाशयसम्भार भोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥ सुखनिःसरणो दन्द्वः पर्वताख्यो महीभुजाम् । नद्यो गभीरविस्तीर्णा श्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥ तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीदन्द्वः स उच्यते । यदन्यच्च चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥ तन्मध्यरचिता भूमि र्दन्द्वत्वेनो पतिष्ठते । वनदन्द्वमितिख्यातं यथा पूर्वं महत्तरम् ॥ * ॥ कृत्रिमदन्द्वयुक्तिर्यथा । यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः । तन्मध्ये महीपालः कृत्रिमं दन्द्व मारभेत् ॥ गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराःपूर्णवारयः । दन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥ विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् । दन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥ अधोधो बध्यमानोपि कन्दरोत्थजलस्रवम् । दन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥ सर्वतः परिखां कृत्वा निरन्ध्रोपरि कन्दरम् । तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलदन्द्वं तदुच्यते ॥ एषा मभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात् । वर्षासु

प्लवते वारि जलदन्द्वं ततो भवेत् ॥ एतयो रपि संमिश्रात् संमिश्रं दन्द्व माचरेत् । आश्रित्य कृत्रिमं दन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि ॥ अन्यच्च कृत्रिमं दन्द्वं कृत्वा नरपति र्वसेत् । रथपति र्यदावैरी स्थलदन्द्वं तदाचरेत् ॥ गजाश्वनाथस्ते वैरी जलदन्द्वं तदाचरेत् । गिरिदन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद् विविधो रिपुः ॥ सर्वोहि त्रिविधो युद्धः समासा दुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्तएव च ॥ राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् । गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षे दिति निश्चयः ॥ * ॥ अथसामान्यतो गुणाः । तथा ह्रिनीतिशास्त्रम् । सप्रवेशापसरणं दन्द्व मुत्तम मुच्यते । अन्यच बन्दिशालेव न तादृग् बद्ध माश्रयेत् ॥ धनुर्दन्द्वं महीदन्द्वं गिरिदन्द्वं तथैव च । मनुष्यदन्द्वसंसर्गं वनदन्द्वञ्च तानि षट् ॥ * ॥ अन्येतु । न दन्द्वं दन्द्व मित्याहुर्या दृढदन्द्वं प्रकीर्त्तितम् । योद्धृशून्यं हि यद् दन्द्वं मृतकायसमं हि तत् ॥ * ॥ अथान्यच्चापि । यावत् प्रमाणं नगरं त्रिराज्ञां ततो भवे दुत्तममध्यमाभ्याम् । त्रिंशत्तत दर्द्धाष्टगुणोत्तरेणत्रिदेशजानां धरि

णीपतीनाम् ॥ गर्गस्तु । यदन्यद्द्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥ अन्येषु दैवाद् भिन्नेषु मन्त्रद्वन्द्वाज् जयेन् नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि नचान्यत् कार्यकारकम् ॥ भोजस्तु । यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तद् द्वन्द्वमुत्तमं विदुरिति ॥

द्वन्द्वातीतः । त्रि । द्वन्द्वैरक्षुभितचित्ते ॥ द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतो ऽतिक्रान्तः । समाधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्तृभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमानोप्यक्षुभितचित्त उच्यते ॥

द्वन्द्वाभयः । पुं । अग्निभयादिजातगृहप्रवेशे ॥ अग्निकृतदाहेन नद्यादिजलप्लावनेन अनवरतवृष्टिपातेन वा क्रुद्धेन राज्ञा पातितत्वेनवा योगृहनाम स्तन्नूतं यदापुनः सम्पाद्य-तस्मिन् यः प्रवेशः सद्वन्द्वाभय इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञेयम् । शीतोष्णरूपद्वन्द्वात् पुनरुत्थापनेन यद्भयं तत् द्वन्द्वाभयं विद्यतेयस्मिन्निति मत्वर्थीयः प्रत्ययः ॥

द्वयम् । न । द्वितये । युग्मे ॥ द्वाववयवा यस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा ॥

द्वयाग्निः । पुं । पाठिद्रुमे । चित्रके । चीता इतिभाषा ॥

द्वयातिगः । त्रि । रजस्तमोविहीने । विरजस्तमसि । सत्त्वगुणयुक्ते ॥ द्वयमतिगच्छति । गम्लृ० । अन्ये० डः ॥

द्वाःस्थः । पुं । प्रतीहारे ॥ नन्दीश्वरे ॥ द्वारितिष्ठति । ष्ठा० । सुपीतिकः ॥

द्वाःस्थितः । त्रि । दर्शके । द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठतिस्म । ष्ठा० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः ॥

द्वाःस्थितदर्शकः । पुं । } द्वारपाले ।
द्वाःस्थितदर्शी । पुं । } प्रतीहारे ॥

द्वाचत्वारिंशत् । स्त्री । द्विचत्वारिंशति । बेयालीस इतिभाषा ॥

द्वात्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । बत्तीस इतिभाषा ॥ तत्सङ्ख्येये ॥ द्वौ च त्रिंशच्च । द्व्यधिकाः त्रिंशद्वा । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी । स्त्री । ग्रन्थे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ विद्याविशेषे ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः । पुं । महापुरुषे ॥ तल्लक्षणानियथा । रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपिशिशोरङ्गेष्वलंतुङ्गता विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथागम्भीर

ताचचिषु। दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्चपञ्चसु सखे सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता द्वात्रिंशदर लक्षणः कथमसौगोपेषु सम्भाव्यते इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ सप्तसु नेत्रान्तपादकरतलतालवधरो ष्ठजिह्वानखेषु। षट्सु वक्षःस्कन्धन खनासिकाकटिमुखेषु। त्रिषु कटिल लाटवक्षस्सु। केचित्कटिस्थानेशि रः पठन्ति। त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहने षु। पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसत्त्वेषु। प ञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु। पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्वसु॥ द्वात्रिंशदराशि तत्तल्लक्षणेभ्योऽन्येभ्यो विश्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपे षु कथमिति भगवदवताराद्विश्वो- त्पादृशस्याश्रवणादितिभावः। इति श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रतिकस्याचित्सवयस्य गोपस्याश्वर्यसूचकवचनम् ॥

द्वादश। त्रि। द्वादशानां पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥

द्वादश। त्रि। सङ्ख्याप्रभेदे ॥ सङ्ख्ये ये ॥ द्वौचदशच। द्यधिकादशेतिवा। द्यष्टनइत्यात्वम् ॥

द्वादशकरः। पुं। षडानने। कार्त्तिके ये॥ वृहस्पतौ ॥ द्वादशकरा अस्य॥

द्वादशपत्रकम्। न। वामनपुराणोक्ते देवस्य योगविशेषे ॥

द्वादशलोचनः। पुं। कार्त्तिकेये ॥ द्वा दशलोचनान्यस्य ॥

द्वादशांशः। पुं। लग्नद्वादशांशे॥ मेषा दीनान्तुराशीनां स्वराशे द्वादशांश काः। यथा। मेषे प्रथमद्वादशांशे- कांशोमेषस्य। द्वितीयोवृषस्य। तृती योमिथुनस्य। तथा कर्कसिंहकन्या तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां क्रमादेकैकांशाज्ज्ञेयाः॥ वृषादिष्वप्ये वं स्वराशिमारभ्य द्वादशांशाज्ज्ञेयाः ॥

द्वादशांशाधिपः। पुं। राशीना मधिपा येच द्वादशांशाधिपास्तु ते॥ ये मेषा दीना मधिपा स्तएव द्वादशांशाधिपा ज्ञेयाः ॥

द्वादशांशुः। पुं। वृहस्पतौ ॥

द्वादशाक्षः। पुं। स्कन्दे॥ बुद्धमुनौ ॥ इ ति हेमचन्द्रः ॥

द्वादशाख्यः। पुं। बुद्धे ॥ इतित्रिकाण्ड शेषः ॥

द्वादशाङ्गः। पुं। धूपविशेषे ॥ यथा। गु ग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरुकुङ्कु मम्। जातीकोषञ्चकर्पूरं जटामां सीच वालकम् ॥ त्वग्गुडश्चधूपो ऽसौद्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितइति ॥

द्वादशाङ्गुलः। पुं। वितस्तौ ॥ द्वादश- अङ्गुलयः प्रमाणमस्य। तद्धितार्थेद्वि गुः। द्विगोर्नित्यमिति समासान्तोऽच्

क्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

द्वादशात्मा। पुं। दिवाकरे ॥ द्वादशआत्मानो मूर्त्तयो यस्य ॥ अर्कवृक्षे ॥

द्वादशायुः। पुं। कुक्कुरे ॥

द्वादशार्च्चिः। पुं। बृहस्पतौ ॥

द्वादशी। स्त्री। तिथिविशेषे ॥ सा च चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा। साच विष्णोस्तिथिः ॥ मार्गशीर्षशुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी। पौषी कूर्म द्वादशी। माघी वराहद्वा०। फाल्गुनी नृसिंहद्वा०। चैत्री वामन द्वा०। वैशाखी जामदग्न्यद्वा०। ज्यैष्ठी राम द्वा०। आषाढी कृष्णद्वा०। श्रावणी बुद्धद्वादशी। भाद्री कल्किद्वा०। आश्विनी पद्मनाभद्वा०। कार्त्तिकीनारायणद्वादशी ॥ एतासांनाम धरणी व्रतम् ॥ इतिवाराह पुराणम् ॥ द्वादशीजातस्य फलम्। बहुप्रजः सर्वजनानुरागी भूपालमान्य स्त्वतिथिप्रियः स्यात्। चेद्द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥

द्वापरः। पुं। संशये। सन्देहे ॥ त्रेतायुगानन्तरयुगे ॥ भाद्रकृष्णत्रयोदश्यांगुरुवारे ऽस्योत्पत्तिः ॥ अस्यपरिमाणं यथा। अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगमिति ॥ तद्धर्मा मत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ततोपि द्वापरे प्राप्ते स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते। धर्मार्द्धलोपे मनुजे आधिव्याधिसमाकुले ॥ संहिताद्युपदेशेन त्वयैवोद्धारिता नराइति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे प्रथमोल्लासः ॥ तत्रतारकब्रह्मनाम। हरे मुरारे मधुकैटभारे गोपालगोविन्द मुकुन्द शौरे। यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो निराश्रयं मां जगदीशरक्षेति ॥ द्वौपरौ प्रकारौ यस्याम् वा। सर्व नाम सङ्ख्ययोरितिद्विशब्द स्य पूर्वनिपातः। पृ० आत्वम् ॥ द्वाभ्यां परोवा ॥ द्वापराये ॥

द्वापरायः। पुं। द्यूतक्रीडासाधनीभूतस्य यत्रभागे द्वावङ्कौ भवतस्तस्मिन्भागे ॥ द्वापरनामकोऽयः ॥

द्वामुष्यायणः। पुं। औद्दालकौ। गौतमे ॥

द्वाः। स्त्री। निर्गमने। प्रतीहारे ॥ उपाये ॥ यथा स्वामद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ॥ द्वारयति। वृवरणे। णिजन्तः। विच् ॥ यद्वा। द्वार्यते। सं क्विप् ॥

द्वारम्। न। अभ्युपाये ॥ निर्गमने ॥ यथा। शृणुष्व शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्यच। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥ मुखे ॥ बाह्येन्द्रिये। उपनीतं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मात् तद्विषयमवगा

हते ऽ ध्यवस्यति तस्माद् वाह्यानी न्द्रियाणि द्वाराणि भवन्ति । द्वारयति । दृ । अच् । द्वार्यतेवा ॥

द्वारकः । पुं । द्वारकापुर्याम् ॥ इतिश-ब्दरत्नावली ॥ रवेःपार्श्वगान्तरे ॥

द्वारकण्टकः । पुं । कपाटे ॥

द्वारका । स्त्री । द्वारवत्याम् । अब्धि नगर्याम् ॥ सर्वतीर्थपराश्रेष्ठा द्वारका वहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥ दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्चदेवपूजनम् । चतुर्गुणञ्चतीर्थानां गङ्गादीनाञ्चभूमिपेति ब्र० वै० पु० ॥

द्वारकेशः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ द्वारकाया ईशः ॥

द्वारताखी । स्त्री । द्वारयन्त्रे ॥

द्वारदातु । पुं । वरदातौ । भूमीसहद चे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

द्वारदुर्गक्रिया । स्त्री । कीलखननजलौ घशनादिभिर्दुर्गमत्वकरणे ॥

द्वारपः । त्रि । प्रतीहारे । द्वास्थे ॥ द्वारंपाति । पा० । आत इति कः ॥

द्वारपालः । पुं । द्वाररक्षके । प्रतीहारे ॥ द्वारं पालयति । पालरक्षणे । कर्मण्यण् ॥

द्वारपालकः । पुं । दौवारिके । द्वारपे ॥ स्वार्थे कन् ॥

द्वारपिण्डी । स्त्री । देहल्याम् ॥

द्वारयन्त्रम् । न । द्वारताल्याम् । तालके । ताला इति भाषा ॥ द्वारस्य द्वारेवा यन्त्रम् ॥

द्वारवती । स्त्री । अब्धिपुर्याम् । द्वारकायाम् ॥ सान्तःकरणायां बुद्धौ ॥ नकेवलं वाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः अपितु ये अपि अहङ्कारमनसी द्वारे ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानम् ॥

द्वारवलिभुक । पुं । बके ॥

द्वारस्थः । पुं । वेत्रिणि । दौवारिके ॥ द्वारेतिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥

द्वारावती । स्त्री । वनमालिन्याम् । द्वारिकायाम् ॥ अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरीद्वा-रावतीचैव सप्तैतामोक्षदायिकाः ॥ एतास्तुपृथिवीमध्ये न गण्यन्ते क-दाचन । पुरीद्वारावती विष्णोः पा-ञ्चजन्योपरिस्थिता ॥ मुक्तिदा एताः सर्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः । यानि यानिच क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकरा-णि षडिति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारि । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय अवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषा णीति साङ्ख्याः ॥

द्वारिका । स्त्री । द्वारावत्याम् ॥ इ० मत्ब् ० ॥

द्वारी । त्रि । द्वारपाले ॥ द्वारमस्यास्य । इनिः ॥

द्वाविंशतिः । स्त्री । द्व्यधिकविंशतौ ॥

द्वासप्ततिः । स्त्री । द्विसप्ततौ ॥ द्व्यधिकासप्ततिः ॥

द्वास्थः । त्रि । प्रतीहारे ॥ द्वारितिष्ठति । ष्ठा० । सुपीतिकः । खर्परेशरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः ॥

द्वास्थितः । त्रि । द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठति । ष्ठा० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः । पाक्षिको विसर्गलोपः ॥

द्वास्थितदर्शकः । त्रि । दौवारिके ॥

द्वि । त्रि । दो इति भाषाप्रसिद्धायां सङ्ख्यायाम् ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । द्वौविप्रौ ॥

द्विकः । पुं । काके ॥ कोके ॥ द्वौ कौ वर्णविशेषौ यस्यनाम्नीत्यर्थः ॥ द्वितीयके ॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरणप्रत्ययस्यच वा लुक् । ग्रन्थस्यग्रयोगः ॥ न । द्वये ॥

द्विककारः । पुं । वायसे । काके ॥ द्वौ ककारौ नाम्नियस्य ॥

द्विककुत् । पुं । उष्ट्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्विगुः । पुं । सङ्ख्यापूर्वे तत्पुरुषावान्तरसमासविशेषे ॥ सचत्रिविधः । तद्धितार्थः समाहारः उत्तरपदपरश्चेतिभेदात् । तद्धितार्थोपिद्विविधः । । तद्धितप्रत्ययमात्रस्यअजादेर्हंसादेर्वाअर्थे विषये इत्येकः । अपत्याद्यर्थ्यादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । तद्धितार्थविषयो यथा । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यम् पाञ्चनापितिः ॥ तद्धितार्थंवाच्योयथा । पञ्चभिर्गोभिःक्रीतः पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा । त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तुक्लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा । पञ्चगावोधनं यस्यस पञ्चगवधन इत्यादिः ॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

द्विगुणः । त्रि । द्वाभ्यां पूरणे । अङ्कद्वयाभ्यांघाते ॥ द्वौगुणौ आवर्त्तौयस्यसः ॥

द्विगुणाकृतम् । त्रि । द्विःकृष्टक्षेत्रे । वारद्वयकृष्टक्षेत्रे ॥ द्विगुणं कृतम् । सङ्ख्यायाश्च गुणान्ताया इतिडाच् ॥

द्विगुणितः । त्रि । द्विरावृत्तकृते ॥

द्विजः । पुं । ब्राह्मणे ॥ क्षत्रिये ॥ वैश्ये ॥ जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेनच । एभिर्युक्तोहि य स्तिष्ठे न्नित्यं स द्विजउच्यते ॥ नजातिर्नकुलं राजन् नस्वाध्यायः श्रुतंनच । का

रणानि द्विजत्वस्य हेतुमेवतु कारणम् ॥ इतिवह्नि पुराणे वशिष्ठ वाक्यम् ॥ दन्ते ॥ अण्डजे ॥ द्विर्जायते । जनी° । अन्येष्वपीतिडः ॥ तुम्बुरुवृक्षे ॥

द्विजकुत्सितः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । श्लेष्मातके ॥ द्विजैः कुत्सितः ॥

द्विजदासः । पुं । शूद्रे ॥ त्रि । द्विजानां दासे ॥

द्विजदेवः । पुं । ब्राह्मणे ॥ द्विजेषु देव इव ॥ ऋषौ ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥

द्विजन्मा । पुं । विप्रे ॥ दशने ॥ द्वेजन्मनी अस्य ॥ ब्राह्मणादित्रये ॥ खगे ॥

द्विजपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ द्विजानांपतिः ॥

द्विजप्रपा । स्त्री । पक्षिणां जलपानार्थं विहितकूपाद्यन्तिकखाते । तस्ले । आलवाले ॥ द्विजानां प्रपा ॥

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायाम् ॥ त्रि । द्विजस्यप्रियवस्तुनि ॥

द्विजबन्धुः । पुं । त्रैवर्णिकाधमे ॥ द्विजा बन्धवोयस्य सः ॥

द्विजब्रुवः । पुं । जातिमात्रोपजीविनि-ब्राह्मणे । ब्राह्मणब्रुवे ॥

द्विजराजः । पुं । चन्द्रे ॥ अनन्ते ॥ गरुडे ॥ द्विजानांराजा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ कर्पूरे ॥

द्विजलिङ्गी । पुं । क्षत्रिये ॥ त्रि । विप्रचिह्नधारिणि ॥

द्विजवरः । पुं । द्विजोत्तमे ॥ द्विजेषु द्विजानां वा मध्ये वरः ॥ चतुष्कलस्यपञ्चमे (॥॥) पर्याये ॥

द्विजवर्य्यः । पुं । विप्रश्रेष्ठे ॥

द्विजव्रणः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

द्विजशप्तः । पुं । राजमाषे । बरबटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे ॥ त्रि । द्विजैः शप्ते ॥

द्विजसेवकः । पुं । शूद्रे ॥ त्रि । द्विजानां सेवाकर्त्तरि ॥

द्विजा । स्त्री । भार्ग्याम् ॥ हरेणौ । रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ टाप् ॥

द्विजाङ्गी । स्त्री । कटुकायाम् ॥

द्विजातिः । पुं । विप्रे ॥ वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वात् ब्राह्मणादित्रिके ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णाद्विजातयः । चतुर्थएकजातिस्तुशूद्रो नास्तितु पञ्चम इतिमनुः ॥ शूद्रादिजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीतिस्मृतिः ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य सः ॥ मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने इत्युक्तेः ॥ पक्षिसर्पाद्यण्डजेषु ॥

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः । पुं । कोटरे ॥ द्विजानां-गृहे ॥

द्विजावलिः । स्त्री । दन्तपङ्क्तौ ॥

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे ॥ त्रि । खले ॥ द्वे जिह्वे यस्य सः ॥ चौरे ॥

द्विजोत्तमः । पुं । ब्राह्मणे ॥

द्विट्सेवी । त्रि । शत्रुसेविनि ॥

द्वितयम् । न । युग्मे । द्वये ॥ द्वाववयवौ अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

द्वितयी । स्त्री । युग्मायाम् ॥ टिड्ढे- ङीप्

द्वितीयः । त्रि । द्वयोः पूरणे । द्विपूरके ॥ द्वयोः पूरणः । द्वेस्तीयः ॥ द्वितीयेभागे ॥ पूरणाद्भागेतीयादन् ॥ पुं । पुत्रे ॥

द्वितीयकः । पुं । ज्वरविशेषे ॥ द्वितीये अहनि भवः । कालप्रयोजना द्रोग इतिकन् ॥ द्विके ॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणम् । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वे तिकन् ॥

द्वितीया । स्त्री । तिथिप्रभेदे । चन्द्रमसोद्वितीयकलाक्रियारूपायाम् ॥ सा अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ॥ अत्रजातस्य फलम् । निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोतिशूरः । निजभुजबलगर्वाच्छादितारातिवर्गो भवतिविपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥ अनध्यायद्वितीया यथा । प्रेकोचै त्रा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षेगरे तुया । याच कोजागरेजाते चैत्रात्स्याःपरेपिया ॥ चातुर्मास्येसमासेच द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वनध्यायःपुराणैःपरिकीर्त्तितः ॥ पक्षयोर्माघमासस्यद्वितीयांपरिवर्जयेदिति ॥ सहधर्मिण्याम् । पत्न्याम् ॥ अस्त्रौट् अस् इतिद्विके ॥ टाप् ॥

द्वितीयाकृतम् । त्रि । द्विगुणाकृते । वारद्वयकृष्टे क्षेत्रे ॥ द्वितीयं कृतम् । कृञोद्वितीयेतिडाच् ॥

द्वितीयाभा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

द्विदन् । त्रि । दन्तद्वययुक्तेरषादौ ॥ द्वौदन्तावस्य । वयसिदन्तस्यदतृ ॥

द्विदाम्नी । स्त्री । रज्जुद्वययुक्तायांगवि ॥

द्विदेहः । पुं । श्रीगणेशे । विनायके ॥ द्वाभ्यांदेहोऽस्य ॥

द्विदैवः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥

द्विद्वादशम् । न । योगविशेषे ॥ कन्याया द्वादशेभर्त्ता भर्त्तुः कन्या द्वितीयगा । द्विद्वादशं विजानीयात् वर्जितं विद्वद्भिरपि ॥

द्विधा । अ । द्विप्रकारे ॥

द्विधागतिः । पुं । कुम्भीरे ॥ त्रि । द्विप्रकारगतिविशिष्टे ॥

द्विधातुः । पुं । गजानने । हेरम्बे ॥ न । धातुद्वये ॥

द्विधात्मकम् । न । जातीकोषे । जायफल इतिभाषा ॥

द्विधालेख्यः । पुं । हिन्तालहक्षे ॥ त्रि । द्विप्रकारलेखनीये ॥

द्विनवकः । पुं । दुश्चर्मणि ॥

द्विपः । पुं । इभे । हस्तिनि ॥ द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति । पा॰ । सुपीतियोगविभागात्कः ॥ नागकेशरे ॥

द्विपग्राहः । पुं । हस्तिबन्धके ॥

द्विपथम् । न । चारुपथे । पथद्वये ॥ द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तोऽच् ॥

द्विपदः । पुं । मनुजे ॥ देवे ॥ पक्षिणि ॥ राक्षसे ॥ यथा । द्विपदेपिचतुर्भेदान्देवपक्षिराक्षसाः ॥ द्विपदाख्ये ॥

द्विपदराशिः । पुं । द्विपदाख्ये ॥

द्विपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ द्वौपादावस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः । टाब्रुचीतिटापि पादःपत् ॥

द्विपदाख्यः । पुं । द्विपदराशौ ॥ मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्या धनुषःपूर्वभागश्च ॥

द्विपदी । स्त्री । मात्रावृत्तान्तरे ॥ आदौ षट्कलसङ्गतमेतत् तदनु पञ्चचतुष्कलम् । गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह-विंशत्यष्टकलंदलम् ॥ यथा । स्मरमपिमथिविनिधेहिविलासिनि मधुकरमदविमोचने । विषमायुधविषमायुधशासनविकले सुमुखिलोचने ॥ द्वौपादावस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्तलोपः । पादोन्यतरस्यामितिङीपिभत्वात् पादःपत् ॥

द्विपमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

द्विपरार्द्धावसानम् । न । परान्तकाले ॥ द्वितीयस्यपरार्द्धस्य अवसानम् ॥

द्विपर्णी । स्त्री । वनकोल्याम् ॥ शालपर्णीपृश्निपर्ण्योः ॥ त्रि । पर्णद्वययुक्ते ॥

द्विपात् । त्रि । पादद्वययुक्ते ॥ द्वौपादौ यस्य ॥

द्विपाद्यम् । न । द्विगुणदण्डे ॥ द्वौपादौ परिमाणमस्य । पणपादमाषशताद्यत् । इत्र पादः पदितिन । यस्येतिलोपस्यस्थानिवत्त्वात् । पद्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्य वत्तनग्रहणात् ॥

द्विपायी । पुं । हस्तिनि । गजे ॥

द्विपुटः । पुं । सुगन्धिश्वेतपुष्पे । दूडा इति पर्व्वतीय भाषा प्रसिद्धे ॥

द्विपृष्ठः । पुं । राजप्रभेदे । ब्रह्मसम्भवे ॥

द्विमातृकः । पुं । गणेशे ॥

द्विमुखः । पुं । राजसर्पे ॥ त्रि । मुखद्वययुक्ते ॥ द्वौमुखौयस्य ॥

द्विमुखा । स्त्री । कर्कर्याम् । गडुआ गाडू झारी वधनी इत्यादि भाषा ॥

जलौकायाम् ॥ द्वौमुखौयस्याः ॥

द्विमुखाहिः । पुं । सर्पभुजि । राजसर्पे ॥ द्विमुखस्या सावहिश्च ॥

द्विमुखोरगः । पुं । राजसर्पे ॥

द्विमूर्द्धः । त्रि । मस्तकद्वययुक्ते असुरविशेषे ॥ द्वौ मूर्द्धानौ यस्य । द्वित्रिभ्यांष मूर्द्धः इतिषः ॥

द्विमूर्द्धा । पुं । असुरविशेषे ॥

द्विरः । पुं । भ्रमरे ॥ द्वौरौनाम्नियस्य ॥

द्विरदः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ द्वौरदा वस्य ॥ स्त्रियांटापिद्विरदा ॥

द्विरदान्तकः । पुं । सिंहे ॥

द्विरशनम् । न । वारद्वयभोजने ॥ मुनिभि र्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् । अहनिच तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः इतितिथ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः । पुं । सर्पे ॥ द्वे रसने यस्य सः ॥

द्विरागमनम् । न । वधूप्रवेशानन्तरं परावृत्त्या पितृगृहमागताया वध्वाः पुनर्भर्त्तृगृहप्रवेशे ॥ तदुक्तम् । वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तद्विरागमनं विदुरिति ॥

द्विरापः । पुं । हस्तिनि ॥ इतिशब्दमाला ॥

द्विराषाढः । पुं । मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये ॥ स चाषाढमलमासे भवति । यथा । मिथुनस्थो यदाभानु रमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ अपिच । माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः सविज्ञेयः शेतेतुश्रावणेऽच्युत इतिमलमासतत्त्वम् ॥

द्विरुक्तः । त्रि । विषादादिना द्विवारमुच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेऽपि द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यतीति ॥

द्विरुक्तिः । स्त्री । द्विवारकथने ॥

द्विरूढा । स्त्री । पुनर्भ्वाम् । द्विवारविवाहितायाम् ॥

द्विरूपः । पुं । कोषविशेषे ॥ द्वेरूपेयस्मिन्सः ॥ त्रि । रूपद्वयविशिष्टे ॥

द्विरेफः । पुं । भ्रमरे ॥ त्रि । वर्व्वरे ॥ द्वौरे फौनाम्नि यस्य ॥

द्विवचनम् । न । येनपदेन द्वावर्थावुच्येते तस्मिन् ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनम् । वचेः करणेल्युट् । कर्मणिषष्ठ्या समासः ॥

द्विवर्षा । स्त्री । द्विहायन्याम् ॥ द्वेवर्षे वयः प्रमाणमस्याः । आर्हीयष्ठक् । अह्लर्द्धेतिलुक् ॥

द्विवर्षिका । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गवि ॥

द्वेवर्षे वयो यस्याः सा द्विवर्षा । द्वि वर्षैव । स्वार्थकः । प्रत्ययस्थादिती त्वम् ॥

द्विवार्षिकः । त्रि । द्विवर्षभवे ॥

द्विवाहिका । स्त्री । दोलायाम् ॥

द्विविदः । पुं । वानरविशेषे ॥ यो बल रामेण हतः ॥ समुद्रस्योत्तरेतीरे द्वि विदोनाम वानरः । ऐकाह्निकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तनात् ॥

द्विवेशरा । स्त्री । लघुरथे । लव्व्याम् ॥

द्विशफः । पुं । द्विखुरेपशौ ॥ यथा । गौ रजोमहिषः कृष्णः शूकरोगवयोरु रुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्र श्वसमः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

द्विशः । अ । द्वयोर्द्वयोः ॥ द्वौ द्वौददा तीतिद्विशः । संख्यैकवचनाच्चवीप्सा यामितिशस् ॥

द्विट् । पुं । शत्रौ ॥ त्रि । द्वेष्टरि ॥ द्वेष्टि । द्विष अप्रीतौ । क्विप् ॥

द्विषन् । त्रि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि । द्विष० । द्विषोऽमित्रे इति शतृ ॥

द्विषन्तपः । त्रि । शत्रुतापने ॥ द्विषन्तं तापयति । तप० । खश्न्तः । द्विषत् परयोस्तापेरितिखश् । खचिह्रस्वः । मुम् ॥

द्विष्टः । त्रि । द्वेषविषये ॥

द्विष्ठः । त्रि । उभयस्थे ॥ संयोगस्तुद्विष्ठ तयेति जगदीशः ॥ द्वयोस्तिष्ठति । स्था० । कः ॥

द्विः । त्रि । क्रिया द्वयगणने ॥ यथा । द्विः शरंनाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रि तान् । द्विर्ददातिनचार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषत इति ॥ द्विवारमित्य र्थे द्विचितुर्भ्यः सुच् ॥

द्विसप्ततिः । स्त्री । द्व्यधिकसप्तत्याम् ॥

द्विसहस्राक्षः । पुं । अनन्ते । नागराजे ॥

द्विसीत्यम् । त्रि । द्विगुणाकृते । द्विवा र कृष्टक्षेत्रे ॥ द्विवारं सीतया समि तम् । नौवयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

द्विस्विन्नान्नम् । न । सिद्धतण्डुले । उष्ण नाचाउर इतिभाषा ॥ द्विः स्विन्नम न्नं पृथुकं गुडंदेशविशेषके । नात्य न्तमत्तं विप्राणां भक्षणेचनिवेदने ॥ अभक्ष्यं यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचा रिणाम् । ताम्बूलञ्चयथा ब्रह्मन् त थैते वस्तुनी ध्रुवमिति ब्र०वै० ब्रह्म खण्डम् ॥

द्विहा । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ नान्तः ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

द्विहल्यम् । त्रि । द्विसीत्ये । द्विगुणाकृ ते ॥ द्विवारं हलेन कृष्टम् । मतज नहलादितियत् ॥

द्विहायनी । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गवि ॥ द्वौहायनौ यस्याः । दामहायनान्ता

श्चेति ङीप् ॥

द्विहृदया । स्त्री । दोहदिन्याम् ॥ स्वहृदयेन गर्भहृदयेनच द्विहृदयागर्भिणी भवति ॥

द्वीन्द्रियग्राह्यः । पुं । इन्द्रियद्वयग्रहणीये गुणे ॥ सत्तुसङ्ख्यादिसत्द्रवत्वस्नेहरूपः । यथा । सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एवच । एतेतु द्वीन्द्रियग्राह्या अथस्पर्शान्तशब्दकाः ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ द्वीन्द्रियग्राह्याः ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाचप्रत्यक्षयो विषया इत्यर्थः ॥

द्वीपः । पुं । न । जलमध्यस्थस्थले । अन्तरीपे ॥ पुराणादिप्रसिद्धेषु सप्तसु ॥ तेचयथा । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलगोमेदपुष्कराः । लक्षादिद्विगुणा द्वीपाः क्षाराद्यब्धिभिरावृताः ॥ द्विर्गता आपोऽत्र । ऋक्पूरित्यः समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईत् इत्यपईत् ॥ भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ शाकं ततः शाल्मलमत्रकौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करेच । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वीपकर्पूरजः । पुं । चीनकर्पूरे ॥

द्वीपखर्ज्जूरम् । न ।
द्वीपजम् । न । } महापारेवते ॥

द्वीपवान् । पुं । नदे ॥ अब्धौ ॥ द्वीपमस्त्यस्य । मतुप् ॥

द्वीपवती । स्त्री । भूमौ ॥ नद्याम् ॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् । ङीप् ॥

द्वीपशत्रुः । पुं । शतावर्य्याम् ॥

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचीनी इति भाषा प्रसिद्धे द्रव्ये ॥

द्वीपिका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

द्वीपी । पुं । व्याघ्रे । बघेरा इतिभाषा ॥ चित्रके । चीता इतिभाषा द्वौवर्णावीयते । ईङ् गतौ । बा० पः । द्वीपं चर्मास्त्यऽस्य । अतइनिठनाविति इनिः ॥

द्वीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

द्वीपिशत्रुः । पुं । शतमूल्याम् ॥

द्वीशः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥ द्वौ इन्द्राग्नी ईशौ यस्य सः ॥

द्वेधा । अ । द्विप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थे धा । एधाच्चेति तस्य एधाजादेशः ॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च । तासु तेष्वऽप्यऽनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

द्वेषः । पुं । शत्रुतायाम् । द्वेषणे । वैरे । विरोधे । दुःखसाधने विद्यमाने

किमपि दुःखं मे माभूदिति विपर्य्ययविशेषे तामिस्रे ॥ स चाष्टादशविधस्तामिस्रो द्रष्टव्यः ॥ दुःखमनुशेते यः क्लिष्टो वृत्तिविशेषस्तमोऽनुगतरजःपरिणामः । ईदृशं सर्वं सर्वदा मे मा भूदिति । तत्र शत्रुव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैर्य्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तोऽशुक्लाकृष्णे पुण्ये प्रवर्त्तते । तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन् स्वयमपि तद्वासनाभावात् पापान्निवर्त्तते । ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्त्तते किन्त्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्त्तन्ते । तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्त्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकत्वसुखित्वप्रयुक्तदर्पोऽपि निवर्त्तते ॥ एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया ॥

दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति-स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईर्ष्येति चोच्यते द्वेषणम् । द्विष॰ । घञ् ॥ * ॥ द्वेषश्चात्मनो विशेषगुण इति सि॰ मु॰ ॥ द्वेषवशवर्त्तित्वनिषेधो यथा । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ । इति भगवद्गीता ॥ अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषा प॰ ॥

द्वेषणः । त्रि । शत्रौ ॥ द्वेषशीलः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् ॥ न । द्वेषे ॥

द्वेषपक्षः । पुं । क्रोधेर्ष्यासूयाद्रोहामर्षाभिमानेषु ॥ द्वेषस्य पक्षः ॥

द्वेषी । [त्रि] । वैरिणि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष॰ । सम्पृचेति घिनुण् ॥

द्वेष्टा । त्रि । विद्वेषकर्त्तरि ॥

द्वेष्यः । त्रि । द्वेषविषये । द्वेषकर्म्मणि स्वकृतापकारमपेक्ष्य अपकारकर्त्तरि ॥ अमरः ॥ द्वेष्टुमर्हः ॥ यत् ॥

द्वै । त्र । वितर्के ॥

द्वैगुणिकः । त्रि । वार्द्धुषौ । वृद्ध्याजीवे ॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत्प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददाति । प्रयच्छति गर्ह्यमिति ठक् ॥

द्वैतम्। न। युगले। द्वये। द्वैधीभावे॥ द्विधा इतं द्वीतम्। तस्य भावः। युवादित्वादण् स्वार्थे वा॥ द्वैताद्वैतयोः प्रमाणभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् कस्य सत्यत्वं कस्यासत्यत्वमित्याऽऽकांक्षायामाहुराचार्याः॥ अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम्। रजतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम्॥ आरोपितत्वं यदित्यादद्वैतवस्त्ववस्तुनि द्वैते। युक्तं नैव तदा स्यात् सत्ये ध्यासो भवत्यसत्यानाम्॥ यद्यारोपणमुभयोः स्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावः। आरोपणं न शून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता ग्राह्या॥ प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम्। द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेवलोकसिद्धत्वादिति॥ प्रपञ्चोयदि विद्येतनिवर्त्तेतनसंशयः। मायामात्रमिदंद्वैतमद्वैतंपरमार्थत इति॥

द्वैतवनम्। न। शोकमोहादिरहिते तपोवने॥ द्वेइते गतेयस्मात् तद्द्वीतम्। द्वीतमेव द्वैतम्। तच्चतद्वनञ्च॥

द्वैतवादी। त्रि। जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि। ईश्वरातिरिक्तजीववक्तरि॥ तस्यमतं यथा। परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मतेप्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एवंजीवश्च पृथक्। अत्रप्रमाणम्। जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च। पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति साङ्ख्यार्या॥ अस्यार्थः। पुरुषबहुत्वं सिद्धम्। कस्मात्। जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभि र्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात्। तेषामेव च देहादीना मुपात्तानां परित्यागो मरणम् नत्वात्मनोपिनाशस्तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश। तेषां जन्ममरणकरणानाम् प्रतिनियमोव्यवस्था। साखल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते। तदाखल्वेकस्मिन् जायमाने सर्वेजायेरन् म्रियमाणेवा म्रियेरन्। अन्धादौ चैकस्मिन् सर्व एवान्धाः एकस्मिन् विचित्ते सर्वएव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था। नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद् व्यवस्थेति युक्तम्। पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थासम्भवात्।

नद्विपायो कृत्ते जाते वा स्तनादौम
इत्यवयवे युवतिर्जाता स्तताव भ
वतीति । इतश्च प्रतिघेवं पुरुषभेद
इत्याह । अयुगपत् प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृ
त्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकर
णवर्त्तिनी तथापि पुरुष उपचर्यते ।
तथाच तस्मिन्नेकशरीरे प्रयतमाने
सएव सर्वशरीरेष्वेकइति सर्वत्र प्र
यतेत । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि
युगपच्चालयेत् । नानात्वेतु नायं दो
षइति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ।
त्रैगुण्यविपर्यया च्चैवेति । एवकारो
भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः
। सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयोगुणास्त्रै
गुण्यम् । तस्यविपर्ययो ऽन्यथात्वम्
। केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्व
हुलाः यथोर्द्ध्वस्रोतसः । केचिद् रजो
बहुलाः यथामनुष्याः । केचित् त-
मोबहुलाः यथातिर्यग्योनयः । सो
ऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययो ऽन्यथा
भाव स्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भ
वेत् यद्येकः पुरुषः स्यात् । भेदेत्व-
यमदोष इति ॥*॥ तत्रेश्वरःसर्वज्ञः
परमात्माएक एव । जीवः प्रतिशरी
रंभिन्नो विभुर्नित्यश्चेतिगौतममत
म् ॥ इहब्रह्मणोजीवेतरत्वप्रतिपाद
नात् तयोरद्वैतंनाभिमतम् ॥ नेतरो

ऽनुपपत्तेः ।१।१।१६। भेदव्यपदेशा
च्च ।१।१।१७। मुक्तोपसृप्यव्यप
देशात् ।१।३।२। आकाशोर्था
न्तरत्वादिव्यपदेशात् ।१।३।४१।
भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च ।४।४।
२१। इति सूत्रै र्भोक्तृ पित्रोर्द्वैत
निरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यम
तम् ॥ यतो द्वैतमतेयुक्ति रेवप्र
माणं युक्त्यायत् फलतितदेव सर्वाध्या
त्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्य
मितिरामानुजमतञ्च ॥*॥ सूत्राथ
स्तु । इतर ईश्वरादन्यः संसारीजीवो
नआनन्दमयः । कस्मात् सतपस्तप्त्वाइ
दं सर्व मसृजतयदिदं किञ्चेतीतिज
गदर्थे त्वानुपपत्तेः सर्वविकारसृष्टि
श्च नपरस्मा दात्मनो ऽन्यत्रोपपद्यते
॥*॥ रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती
तिश्रुतौ प्राप्यप्रापकत्वभेदोक्ते र्न जी
वआनन्दमयः ॥*॥ अथमर्त्यो ऽमृ
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इतिमु
क्ताना मुपसृप्यत्वस्य प्राप्यत्वस्योक्तेः
॥*॥ आकाशोवैनाम नामरूपयो
र्निर्वहिते त्यादौ भूताकाशइतिचेन्न
। ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यग्रे । ते नाम
रूपे यदन्तरायतोभिन्ने इति नामा
द्यन्तःपातिगगनरूपार्थभिन्नत्वेन ।
आदिना ब्रह्मत्वेनात्राकाशस्यव्यपदे

ज्ञात् ॥ * ॥ एत मानन्दमय मात्मा न मनुविश्य नजायते नम्रियते न ह्रसते न वर्द्धते यथाकामं चरति यथा कामंपिवति यथाकामं रमते इति भो गमाचेयेश्वरसाम्यसिद्धान्तजीवस्य ज गत्कृतिः । चकाराद्य्युतत्वात् जगद्व्या पारार्थोपाख्यभावादिति ॥ * ॥ विक ल्पोविनिवर्त्तेतकल्पितोयदिकेनचि- त् । उपदेशादयं वादोज्ञाते द्वैतं न विद्यते इत्यागमविदः ॥

द्वैती । त्रि । भेदवादिनि ॥ कपिलका णादवुद्धाद्वैतादिदृष्ट्यनुसारिणि ॥ यथा । स्वसिद्धान्तव्यवस्थासुद्वैति- नोनिश्चिता दृढम् । परस्परं विरु द्धान्ते तैरयं नविरुध्यत इति ॥ व्य- वस्थासु स्वसिद्धान्तरचनासु । निश्चि ताः एवमेवैषपरमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रनिरुक्ताः । स्वसिद्धान्तदर्शन निमित्तमेवान्योन्यं विरुध्यन्ते तैर स्मदीयो वैदिकः सर्वानन्यत्वादा- त्मैकत्त्वदर्शनपचो नविरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः ॥ अद्वैतं परमा र्थोहिद्वैतं तद्भेदउच्यते । तेषामुभय थाद्वैतं तेनायंन विरुध्यते ॥ द्वैतंना नात्वं तस्याद्वैतस्यभेदः कार्यम् ॥

द्वैतीयीकः । त्रि । द्वितीये ॥ तीयादी कक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

द्वैधम् । अ । द्विप्रकारे ॥ द्वित्र्योश्च ध मुञ् ॥ सैन्यद्विधास्थितौ ॥ एकेनस न्धि रपरेण विग्रह इत्येवं द्विप्रकारौ द्वैधम् ॥ विवादे ॥ धमुञन्तात् स्वा र्थेड दर्शनम् ॥ पथिद्वैधानितृणानि ॥

द्वैधीभावः । पुं । द्वैधे । नीतिवेदिनां राज्ञांगुणविशेषे ॥ वलिनो द्विषतो र्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधी- भावेन वर्त्तेत काकाचिवदलक्षित- इतिनीतिः ॥

द्वैपः । पुं । द्वीपचर्मावृतेरथे । वैयाघ्रे ॥ द्वीपिनोविकारः । प्राणिरजतादि भ्योऽञ् । द्वैपेनचर्मणापरिवृतोरथः । द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ न । व्याघ्रचर्म णि ॥ द्वीपिनोविकारः । प्राणिरज तादिभ्योऽञ् ॥ त्रि । द्वीपिसम्बन्धिनि ॥ व्याघ्रचर्मसम्बन्धिनि ॥ द्वीपसम्ब न्धिनि ॥ अण् ॥

द्वैपदिकः । पुं । द्विपदामधीते वेदवे त्त्यर्थे ॥ उ० ठक् ॥

द्वैपायनः । पुं । व्यासे ॥ द्वीप मयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य सद्वीपायनः । स एव । प्र० अण् ॥ द्वीपेन्यस्तस्तयावा लस्तस्माद्द्वैपायनोभवदिति पुराण म् । तयासन्यवन्या ॥

द्वैप्यः । त्रि । द्वीपवासिनि । समुद्रसमी पवर्त्तिद्वीपभवे ॥ द्वीपादनुसमुद्रंयञ्

॥ स्त्रियां द्वैप्या ॥

द्वैमातुरः । पुं । गणाधिपे । विघ्नराजे ॥ द्वयोर्मात्रो रपत्यम् । मातुरुत्संख्येत्यणि उत्वं रपरत्वञ्च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखत्वाद्धस्तिन्याश्चापत्यत्वात् ॥ गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा ॥ जरासन्धे ॥ त्रि । द्विमातृजे ॥

द्वैमातृकः । पुं । नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतेदेशे ॥

द्वैपणीया । स्त्री । नागवल्लीप्रभेदे ॥

द्व्यङ्गः । पुं । द्विस्वभावराशौ ॥

द्व्यङ्गुलम् । त्रि । अङ्गुलिद्वयपरिमिते ॥ द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य ॥ न । अङ्गुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः ॥

द्व्यञ्जलः । त्रि । अञ्जलिद्वयपरिमिते ॥ द्वावञ्जली परिमाणमस्य ॥ न । अञ्जलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरञ्जल्योः समाहारः ॥

द्व्यणुकम् । न । परमाणुद्वयसंयोगादुत्पन्ने । परमाणुसमवेतद्रव्ये । परमाणुद्वयात्मके ॥ तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा । विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ तस्य परिमाणम् नित्यम् । यथा । अनित्यं द्व्यणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदाहृतमितिभाषापरिच्छेदः ॥

द्व्यन्यः । त्रि । द्वाभ्यामन्यस्मिन् ॥ द्वे अन्ये यस्य वा ॥ न । द्वयोरन्ययोः समाहारे ॥

द्व्यर्थः । त्रि । अर्थद्वययुक्ते शब्दादौ ॥

द्व्यष्टम् । न । ताम्रे । शुल्वे ॥ द्वे हेमरूप्ये अश्नुतेस्य । अशू° । गत्यर्थलिङ्गः ॥

द्व्यहः । पुं । अहर्द्वये ॥ द्वे अहनी समाहृते । रात्राह्नाहाःपुंसि ॥

द्व्यात्मकः । पुं । मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिषु ॥ यथा । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमीक्रमशःप्रदिष्टाः । इति ॥

द्व्यामुष्यायणः । पुं । तवममचायमिति परिभाषया धर्म्मतःपरिगृहीते ॥ अमुष्यप्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणः । द्वयोरामुष्यायणः ॥ उभयोरप्यसौपिण्डदाताभवति । यतःसुतोजायतेयेनचायं धर्म्मतोगृह्यते तयोः । उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाताचधर्म्मतः । इति स्मृतेः ॥

द्व्याह्निकः । त्रि । दिनद्वयभवे ॥ द्व्यहे भवः ॥

धः

•••

धः। पुं। धकारे॥ धर्म्मे॥ कुबेरे॥ ब्रह्मणि॥ न। वसुनि। धने॥

धटः। पुं। दिव्यतुलायाम्। तुलापरीक्षायाम्॥ तुलायाम्। तराजू इति भाषा॥ तुलाराशौ॥

धटकः। पुं। चतुर्द्दशबल्लपरिमाणे। द्विचत्वारिंशद्रक्तिकासु॥

धटपरीक्षा। स्त्री। तुलापरीक्षायाम्॥

धटी। स्त्री। वाससश्चीरे। धज्जी इति भाषा॥ कौपीने॥

धटीदानम्। न। गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदाने॥ यथा। मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्युत्तरासु च। शुभे पौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथाविति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

धत्तूरः। पुं। उन्मत्ते। धुस्तूरे॥ धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत्। कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशनः॥ उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः॥ *॥ धयति धातून्। धेट्०। वा० उरच्। पृषोदरादित्वात् साधुः॥

धनम्। न। गोधने॥ वित्ते। स्वापतेये। ऋक्थे। अर्थे। द्रविणे॥ यदेतद्

द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्चराः। स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम्॥ इति कूर्म्मपुराणम्॥ श्रीभागवते तु। राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः। ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमिति॥ दानं भोगस्तथा नाशो धनस्य गतिरीदृशी। दानभोगौ कृतीनाञ्च नाशः पापात्मनां किलेति देवीभागवतम्॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते। नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चनेति च॥ तत् त्रिविधमुक्तं गारुडे २१० अध्याये। यथा। धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक्॥*॥ क्रमायातं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम्॥*॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम्। याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः॥ त्रिविधं क्षत्त्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम्। युद्धार्थलब्धं करजं दण्ड्यवध्यापहारतः॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम्॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्॥ कुषीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कु-

वेनैनसायुज्यते द्विजइति ॥ धनति । धनधान्ये । पचाद्यच् ॥ स्नेहार्हे ॥ धनिष्ठानक्षत्रे ॥

धनकेलिः । पुं । कुवेरे । राजराजे ॥

धनच्छूः । स्त्री । पक्षिविशेषे । करेटव्यायाम् ॥ इ०चि० ॥

धनञ्जयः । पुं । अर्जुने । युधिष्ठिरराजसूयार्थं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृतवति महाप्रभावे पाण्डवानां मध्येभगवद्विभूतौ ॥ वह्नौ ॥ धनमिच्छेद्हुताशनात् ॥ नागप्रभेदे ॥ अयञ्च जलाशयाधिपतिः ॥ पेषणकरे देहवर्त्तिवायौ ॥ नजहाति मृतञ्चापि सर्वव्यापीधनञ्जयः ॥ ककुभतरौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ प्रलेहप्रभेदे ॥ यथा । मांसकूष्माण्डकदली शृङ्गवेराणि साधयेत् । प्रलेहविधिना चायं प्रलेहोयं धनञ्जयः ॥ धनञ्जयति । जिजये । अस्मात् । संज्ञायां भृहृजिधारिसहितपिदमः इतिखच् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥

धनदः । पुं । कुबेरे ॥ धनं दयते । देङ्पालने । आतइति कः ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ त्रि । धनदातरि ॥ धनंददाति । डुदाञ्० । आतइतिकः ॥

धनदा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ टाप् ॥

धनदाची । स्त्री । लताकरञ्जे ॥

धनदानुचरः । पुं । यक्षे ॥ धनदस्यानुचरः ॥

धनदानुजः । पुं । दशास्ये । रावणे ॥ धनदस्य अनुजः ॥

धनदायी । पुं । अग्नौ ॥ आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्हुताशनात् ज्ञानञ्चशङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥ त्रि । रिक्थप्रदे ॥

धनन्ददा । स्त्री । जिनशक्तिविशेषे ॥

धनपतिः । पुं । कुवेरे । त्र्यम्बकसखे ॥ धनस्य धनानां वा पतिः ॥ त्रि । धनान्विते ॥

धनपिशाचिका । स्त्री । } धनाशायाम्
धनपिशाची । स्त्री । } । तृष्णायाम् । धनलोभे ॥

धनप्रिया । स्त्री । काकजंबाम् ॥

धनमानमदान्वितः । त्रि । धननिमित्तो योमान आत्मनि पूज्यत्वाध्यासः तन्निमित्तोयोमदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्विते ॥

धनलोलुपः । त्रि । धनविषये अतिलुब्धे ॥ यथा । यदातुम्लेच्छजातीयाराजानोधनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे तदैवप्रलः कलिरिति श्री महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

धनवान् । त्रि । धनिनि । धनविशिष्टे ॥ धनमस्यस्यास्मिन् वा । तदस्यास्तीति

मतुप् ॥ धिगस्त्वेतां विद्यां धिगपिक वितां धिक् सुजनतां वयोरूपं वाधिक् धिगपिचयशो निर्धनवताम् । असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोपि धनवान् वहिर्द्वारेयस्य तृणलवसमाः सन्ति गुणिन इति विवेकिनः खेदोक्तिः ॥

धनवती । स्त्री । धनिष्ठानक्षत्रे ॥ ङीप् ॥

धनशाकः । पुं । गोक्षुरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धनस्वामी । त्रि । उत्तमर्णे ॥

धनहरी । स्त्री । चण्डाद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये । गणहासके ॥ त्रि । धनहारिणि ॥ धनं हरति । हृञ् । हरतेरनुद्यमनेऽच् । गौ० ङीष् ॥

धनहारी । त्रि । धनहारके ॥

धनागारम् । न । भाण्डागारे ॥

धनाढ्यः । त्रि । धनसंयुक्ते ॥ धनेनआढ्यः ॥

धनाधिकृतः । त्रि । धनाध्यक्षे । खजानची इति भाषा ॥

धनाधिपः । पुं । कुवेरे । गुह्यकेश्वरे । धनदे ॥ धनानामधिपः ॥

धनाधिपतिः । पुं । कुवेरे ॥ धनानामधिपतिः ॥

धनाध्यक्षः । पुं । कुवेरे । धनदे ॥ धनाऽधिकृते । खजानची इति भाषा ॥ अस्यलक्षणं यथा । लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता फल्गुसाराणां मनाहार्यः शुचिः सदा ॥ निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥ आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । व्ययद्वारेषु चतथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाशा । स्त्री । धनलोभे ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशाच जीर्यतोपि न जीर्यति ॥

धनाश्रीः । स्त्री । रागिणी विशेषे ॥

धनिकः । पुं । धन्याके ॥ अस्मिन्नर्थेक्लीवमितिराजनिर्घण्टः । पुल्लिङ्ग इति मेदिनी ॥ धवे ॥ त्रि । साधौ ॥ धनिनि ॥ धनमस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥

धनिका । स्त्री । साधुनार्याम् ॥ वध्वाम् ॥ युवत्याम् ॥ प्रियङ्गुवृक्षे ॥

धनी । त्रि । आढ्ये ॥ वहुधनमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥

धनिष्ठा । स्त्री । श्रविष्ठायाम् । त्रयोविंशतितमेनक्षत्रे ॥ अतिशयेनधनवती । इष्ठन् । विन्मतुपोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥ अस्यजातस्यफलम् । आचारजातादरचारुशीलो धनाधिशाली वलवान् दयालुः । यस्यप्रसूतौच भवेद्धनिष्ठा महत् प्रतिष्ठा सहितो नरः

स्यात् ॥

धनीका । स्त्री । युवत्याम् ॥

धनीयकम् । न । धान्याके ॥

धनुः । पुं । पियालवृक्षे ॥ राशिभेदे ॥ शरासने ॥ हस्तचतुष्टयमाने ॥ दधन्ति । धारयति । धनति वा । धन० । भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउरिति उः ॥

धनुःपटः । पुं । पियालतरौ ॥ धनुषद्ववपटोविस्तारोऽस्य ॥

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

धनुरधिपः । पुं । वृहस्पतौ ॥ धनुषः अधिपः ॥

धनुर्गुणः । पुं । ज्यायाम् । मौर्व्याम् ॥ धनुषोगुणः ॥

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्द्रुमः । पुं । वंशे ॥

धनुर्द्धरः । त्रि । धनुष्मति । धन्विनि ॥ धरति । धृञ्० । अच् । धनुषोधरः ॥

धनुर्द्धारी । त्रि । धनुर्द्धरे । निषङ्गिणि । चापिनि ॥ तल्लक्षणं यथा । शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहःशुचिरिति मत्स्यपुराणम् ॥

धनुर्भृत् । पुं । धनुर्द्धरे । धानुष्के ॥

धनुर्मध्यम् । न । लक्तके ॥ धनुषोमध्यम् ॥

धनुर्माला । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्यासः । पुं । यवासे ॥

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्ल्याम् ॥

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे ॥ भल्लातके ॥ वंशे ॥ अश्वत्थे ॥

धनुर्वेदः । पुं । शस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहारप्रतिपादके मन्त्रसहिते पादचतुष्टयात्मके यजुर्वेदस्योपवेदे ॥

धनुष्करः । पुं । धानुष्के ॥ धनुःकरेयस्य ॥ यद्वा । धनुःकरोति । दिवाविभेतिटः ॥

धनुष्पटः । पुं । पियालवृक्षे ॥ धनुषद्द्ववपटो विस्तारोऽस्य ॥

धनुष्मान् । पुं । धानुष्के । धनुर्द्धारिणि ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् । तसौमत्वर्थे इति भत्वम् ॥

धनुः । पुं । पियाले ॥ पुं । न । राशिविशेषे । तौक्षिके ॥ एतद्राशिजातफलं यथा । बहुकलाकुशलः प्रबलो महान् विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् । शशधरेऽपि धनुर्द्धरगे नरो धनकरो नकरोति धनव्ययम् ॥ तल्लग्नजातफलम् । धनुर्लग्नेसमुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी । कुलमध्येप्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्यपोषकः ॥

शरासने । कोदण्डे । कार्मुके ॥ अ-स्यलक्षणं यथा । धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च । कोमलं व र्तुलता तयोर्गुणउदाहृतः ॥ सुखसम्पत्तिकरणं सममुष्ट्यायतं धनुः । विपदोमुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहे दितियुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ * ॥ हस्तचतुष्टयपरिमाणे । काठा । इति गौडभाषा ॥ यथा । चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तस्तच्चतुष्कं धनुःस्मृतम् ॥ त्रि । धनुर्द्धरे ॥ दधन्ति धारयति । धन० । उसिः प्रत्ययः ॥ यद्वा । धनति । धनशब्दे । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिः ॥

धनूः । पुं । धनुषि ॥ नवमराशौ ॥ दधन्ति । धन्यते वा । धन० । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः ॥

धनेश्वरः । पुं । कुबेरे ॥ धनानामीश्वरः ॥

धन्यधन्यम् । न । अपाटवे ॥

धन्यः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥ त्रि । श्लाघ्ये ॥ स्वनाम्ना पुरुषोधन्यः पितृनाम्ना च मध्यमः । अधमोमातृनाम्नाच मातृनामाधमाधमः ॥ कृतार्थे ॥ पुण्यवति । सुकृतिनि ॥ वार्हस्पत्यौशनसादावर्थशास्त्रे ॥ धनायहिते ॥ धनस्यनिमित्ते ॥ धनंलब्धा । धनगणं लब्धेतियत् ॥ धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातोवा । गोद्व्यचरस्त्यादिनायत् ॥ धनंप्रयोजनमस्यवा ॥

धन्यव्रतम् । न । धनजनके व्रतविशेषे ॥

धन्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥ धात्र्याम् । उपमातरि । धाय इति भाषा ॥

धन्याके ॥ पिच्छादारकदनदेश्याम् ॥ टाप् ॥

धन्याकम् । न । छत्रायाम् । कुस्तुम्बुरुणि । वितुन्नके । धनिञा इति भाषा ॥ भित्वायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादि सुसंस्कृतम् । नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥ धन्यते भक्तार्थिभिः । धनशब्दे । पिनाकादि साधु ॥

धन्यासरस्वती । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

धन्वम् । न । चापे ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धन्वङ्गः । पुं । धामिन् इति भाषाप्रसिद्धे धनुर्वृक्षे । गोनरक्षे ॥ धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत् तुवरोलघुः । इंह्यो वलकृद्रूक्षःसन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

धन्वदुर्गम् । न । मरुवेष्टिते चतुर्दिक्षं पञ्चयोजनमनुदके ॥

धन्वा । पुं । अल्पोदकदेशे ॥ मरुदेशे ॥ न । चापे ॥ स्थले ॥ धन्वतेऽस्मा

त् । धन्विः सौत्रो गत्यर्थः । कनिन्युवृषीति कनिन् । धन्वति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा ॥

धन्वनः । पुं । धामनि इति भाषा प्रसिद्धे धनुर्वृक्षे । रक्तकुसुमे । महाबले ॥

धन्वन्तरिः । पुं । देववैद्यविशेषे । नारायणांशे ॥ नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥ सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ काशिराजे । दिवोदासे ॥ यथा । अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् । शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥ धन्वं शल्यशास्त्रम् तस्यान्तं पारमियर्त्ति गच्छति । ऋगतौ । अचइः ॥ विक्रमादित्यसभास्थे वैद्यान्तरे ॥

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥

धन्वयवासः । पुं । दुरालभायाम् । धमासा और जवासा इति भाषा ॥ धन्वने । मरुभूमेर्यवासः । तत्रोत्पन्नत्वात् ॥

धन्वयवासकः । पुं । दुरालभायाम् ॥

धन्वयासः । पुं । दुरालभायाम् । यवासे । जवासा इतिभाषा ॥ धन्वनो यासः मरुभवत्वात् ॥

धन्वी । पुं । अर्जुने । पार्थे ॥ ककुभद्रुमे ॥ दुरालभायाम् ॥ वकुले ॥ त्रि । छेके । विदग्धे ॥ चापिनि । धनुर्द्धरे ॥ लोलार्ककेशवौ कोटी गङ्गाज्या नगरं धनुः । कलिर्लक्ष्यः शरो धर्म्मः शिवो धन्वी पुनातु माम् ॥ धनुश्चापोऽस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥

धन्विस्थानम् । न । प्रत्यालीढादिषु ॥ वैशाखं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि धन्विनाम् ॥ धन्विनां युद्धकाले स्थानम् ॥

धमः । त्रि । अग्निसंयोगकर्त्तरि ॥ शब्दकर्त्तरि ॥ धमतेः पचाद्यच् ॥

धमकः । पुं । कर्म्मकारे ॥ धमति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मोधमश्चेति क्वुन् ॥

धमनः । पुं । नले । नडे । नरकट इति नरनल इति च प्रसिद्धे तृणे ॥ त्रि । भस्त्राध्मापके ॥ क्रूरे ॥ धमति धम्यते वा । धमध्माने सौत्रः । बहुलमिति युच् ॥

धमनिः । स्त्री । धमन्याम् ॥ धम्यते । धमिः सौत्रो ध्माने । अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययः ॥

धमनी । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् ॥

कन्धरायाम् ॥ हट्टविलासिन्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ धम्यते । धमिःसौत्रः। अनिप्रत्ययः। ततः कृदिकारादक्तिन इतिङीष् ॥ नलिकायाम् ॥ पृश्निपर्ण्याम् ॥

धम्मिल्लः । पुं । संयतकचेषु । बद्धकुन्तलेषु । खोपा इतिगौड भाषा ॥ सचकुसुमगर्भौ मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतोबद्धः केशकलाप इतिभरतः । जूडा इतिभाषा ॥ धमति । धमध्माने सौत्रः । विच् । मिलति । मिलसङ्गमे । अच् । धम्चासौमिलश्च । मोने।धातोरिति सौचेषुन भवति । पृषोदरादिः ॥

धरः । पुं । गिरौ । पर्वते ॥ कार्पासतूले ॥ कूर्मराजे ॥ वसुविशेषे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥

धरणः । पुं । अद्रिपतौ ॥ लोके ॥ स्तने ॥ धान्ये ॥ दिवाकरे ॥ सेतौ ॥ न । चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे मानभेदे । वस्त्रे ॥ दशपलमाने । पलंसुवर्णाश्चत्वारः पलानिधरणंदशेतिमनुः ॥ पलदशमांशे । इतिवैद्यकम् ॥ धारणे ॥ षोडशरूप्यमाषकैः परिमिते । पुराणे ॥

धरणिः । स्त्री । भूमौ ॥ धरति । धृञ्० । ध्रियते विश्वमनया । धृङ् अवस्था नेवा । अर्त्तिसृधृधमीत्यनिः ॥

धरणिधरः । पुं । विष्णौ ॥ धरण्याः धरः ॥ नगे ॥

धरणिस्थः । त्रि । भूतलचारिणि ॥ धरण्यांतिष्ठति । स्था० । कः ॥

धरणी । स्त्री । भुवि ॥ धरणी पतितंतोयं चातकानां रुजाकरम् ॥ शाल्मलिद्रुमे ॥ धरति विश्वम् । धृञ्० । अर्त्तिसृभित्यादिना ऽनिः। कृदिकारादितिङीष् ॥ नाड्याम् ॥ कन्दविशेषे । कन्दालौ । वनकन्दे ॥

धरणीकन्दः । पुं । धरणीनाममूलविशेषे ॥

धरणीकीलकः । पुं । नगे । पर्वते॥

धरणीधरः । पुं । विष्णौ ॥ पर्वते ॥ कच्छपे ॥ शेषदिग्गजादिरूपेण धरणींधत्ते । धृञ्० । अच् ॥ धरण्याःधरोवा ॥

धरणीपुरम् । न । चतुरस्रमण्डले ॥ पुं । अब्धौ ॥ धरण्याः पुरम् । धरणीपुरंयस्य ॥

धरणीपूरः । पुं । सिन्धौ । समुद्रे ॥

धरणीसवः । पुं । समुद्रे ॥ धरणीसवो ऽस्मिन् ॥

धरणीश्वरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ धरण्याईश्वरः ॥ नृपे ॥

धरणीसुतः । पुं । भौमे ॥ धरण्याः-

सुतः ॥

धरणीसुता । स्त्री । सीतायाम् । जानक्याम् ॥ धरण्याःसुता ॥

धरसंस्थः । त्रि । पर्वताकारे । गिरिसदृशे ॥ धरइव संस्था सादृश्यं यस्य ॥

धरा । स्त्री । भुवि । पृथिव्याम् ॥ गर्भाशये । जरायौ ॥ मेदसि ॥ नाड्याम् ॥ महादानविशेषे ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । धराः शैलाः सन्त्यस्यांवा । यद्वा । ध्रियते । धृङ्० । अच् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्रस्नानात् शोकनाशो भवति ॥

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । प्रावृष्ये । भृङ्गवल्लभे ॥

धराकदम्बकः । पुं । धराकदम्बे ॥

धरात्मजः । पुं । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥ धरायाः आत्मजः ॥

धराधरः । पुं । वराहरूपे विष्णौ ॥ अंशैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयति तथा ॥ धरायाधरः ॥ पर्वते ॥

धरामरः । पुं । भूमिदेवे । ब्राह्मणे ॥ यथा । धरासुरेन्द्रपाणिषु प्रयातु सीदत्वे धरांयदित्वमादरात् सदा प्रदेहितत्फलप्रदाम् । पयस्विनीं स्वलङ्कृतांसुवंशभुक्तिमुक्तिदां यदातदाभवेच्छिशुर्निमेदवंनिमेत्वहमिति वीरवलः ॥

धरित्री । स्त्री । भूमौ ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । अशि० इत्रः । गौ० ङीष् ॥

धरिमा । पुं । रूपे ॥ तुलायाम् ॥ यथा । तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ ध्रियते । धृङ्० । हृभृधृसृस्तृशृभ्यइमनिच् ॥

धरिममेयः । त्रि । तुलापरिच्छेद्ये ॥

धर्त्तव्यः । त्रि । धारणीये ॥

धर्त्तम् । न । आलये । गृहे ॥ धरतिध्रियते वा । धृञ्० । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥

धर्म्मः । पुं । न । शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्येऽपूर्वे पूर्वमीमांसा प्रसिद्धे भाविफलाधारभूते पुण्ये । श्रेयसि । सुकृते । वृषे ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत् स धर्मः प्रकीर्त्तित इति देवीभगवतम् ॥ सचवर्णाश्रमादिधर्मरूपः । यथोक्तंभविष्यपुराणे । वर्णधर्मःस्मृतस्त्वेकआश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणोनैमित्तिकस्तथेति ॥ तत्रवर्णधर्मो नित्यंमद्यं ब्राह्मणोवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्येत्यादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहि

ताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तंप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ साधारणधर्म्मोपि । सचाहिंसादिः । न हिंस्यात् सर्व्वभूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्म्मः ॥ * ॥ मनुस्तु । विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्म्मस्तं निबोधतेत्याह । अस्यव्याख्यायां कुल्लूकभट्टप्रणीताःश्लोकाः । यथा । वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेवपरिज्ञातो धर्म्म इत्युक्तवान् मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपिनिर्द्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्त्वाभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म्मइत्यतः । मनूक्तमेवमुनयःप्रणिन्युर्धर्म्मलक्षणमिति ॥ अदृष्टार्थे। चोदनालक्षणे। वेदोक्तेऽभ्युदयनिश्श्रेयसहेतौ ॥ तत्रयागदानाद्यनुष्ठानजनितो धर्म्मोऽभ्युदयहेतुः। अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुर्भवति ॥ वेदविहिते प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधने प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे ॥ वर्णाश्रमतदाचारव्यङ्ग्ये ॥ विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसां गुणो मतः । प्रतिषिद्धक्रियासाध्यःसगुणोऽधर्म्म उच्यते ॥ धर्म्मश्चाचरणंकार्य्यंपुरुषेण विजानता।

सन्निरुध्येन्द्रियवर्गं वैषयमनरकं व्रजेत् ॥ मानुष्यं दुर्लभं तात खण्डेऽस्मिन् भारतेशुभे। आहारादिसुखं नूनंभवेत् सर्व्वासुयोनिषु ॥ प्राप्य तं मानुषं देहंकर्त्तव्यंधर्म्मसाधनम्। स्वर्गमोक्षप्रदं नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ इतिश्रीदेवीभागवते ३ स्कन्धे २५ ऽध्यायः ॥ धर्म्मस्य चत्वारः पादायथा । धर्म्मस्य प्रथमः पादः सत्यमेतत्कृते ध्रुवः । द्वितीयस्तुतथाशौचं दयापादस्तृतीयकः ॥ दानंपादश्चतुर्थश्च पुराणज्ञावदन्तिवैइति ॥ चतुष्पात् सकलो धर्म्मइतिमनुः । तथापिसत्यंवत्तवत्तपः स्वच्छंदयापिच । सत्यपादेकृते लोपेधर्म्मलोपः प्रजायत इत्यागमः ॥ * ॥ आत्मनि ॥ कल्पितस्य सर्व्वस्यस्वस्मिन् धारणात् ॥ जीवे ॥ देहस्य धारणात् ॥ आचारे ॥ स्वभावे ॥ उपमायाम् ॥ क्रतौ ॥ अहिंसायाम् ॥ उपनिषदि ॥ न्याये ॥ षडक्षात्मकदशप्रभेदे (ऽ।॥) ॥ पुं । धनुषि ॥ यमे ॥ सोमपे ॥ सत्सङ्गे ॥ अर्हति ॥ ब्रह्मणोदक्षिणस्तनाज्जाते देवताविशेषे ॥ न्यूनदेशपूरणौ ॥ * ॥ न। दानादौ ॥ धर्म्मंशनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिवपुत्तिका। परलोकसहायार्थं भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ धर्म्मे

मति र्भवतु वः सततोत्थितानां स ह्येक एवपरलोकगतस्य बन्धुः। अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवाप्तभाव मपियान्ति नचस्थिरत्व म्॥ लग्नाद्नवमस्थाने॥धरतिविश्वम् ध्रियतेवाधारयतिवा। धृञ्०। अर्त्ति स्तुसुहुसृधृक्षि क्षुभायावापदियक्षि नीभ्योमन्निति मन्॥

धर्म्मकर्म्म। न। धर्म्मकार्य्ये। शुभादृष्टप्रतिपादकक्रियायाम्॥ वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं परमिति ब्रह्मवैवर्त्ते पुराणम्॥

धर्म्मकथादरिद्रः। त्रि। भारतेकलिजन्मनिमानवे॥ इतिहेमाद्रिः॥

धर्म्मकायः। पुं। बुद्धे॥ इतित्रिकाण्डशेषः॥ धर्म्मोय कायोयस्य॥

धर्म्मकीलः। पुं। राजशासने॥ इ०त्रि०॥

धर्म्मकीलकः। पुं। ब्रह्मशासने॥ इतिश ब्दरत्नावली॥

धर्म्मकेतुः। पुं। बुद्धे॥

धर्म्मक्षेत्रम्। न। धर्म्मभूमौ। धर्म्मस्य पूर्वं मविद्यमानस्योत्पत्ते र्विद्यमानस्यचवृद्धे र्निमित्ते॥ धर्म्मस्यक्षेत्रम्॥ कुरुक्षेत्रे॥ यथा। ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्र पञ्च रामह्रदान्तरम्। धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि॥ *॥ अपिच। तरन्तुकारन्तुकयो र्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्यच। एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते॥ त्रि। धर्म्माधारे॥

धर्म्मगुप्। त्रि। धर्म्मरक्षके॥ धर्म्मंगोपायति। गुपू०। क्विप्॥

धर्म्मघटः। पुं। वैशाखे प्रत्यहदातव्येसुगन्धोदकपूर्णकलसे॥

धर्म्मचक्रः। पुं। बुद्धे॥

धर्म्मचक्रभृत्। पुं। जिने॥ इतिध०॥

धर्म्मचारिणी। स्त्री। भार्य्यायाम्॥

धर्म्मचिन्तनम्। न। धर्म्मचिन्तायाम्। पुण्यभावनायाम्॥

धर्म्मचिन्ता। स्त्री। उपाधौ। धर्म्मचिन्तने॥ धर्म्मस्यचिन्ता॥

धर्म्मजीवनः। पुं। ब्राह्मणविशेषे। याजनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्म्मंकृत्वा य यो ब्राह्मणो जीवति तस्मिन्॥

धर्म्मज्ञः। त्रि। धर्म्मज्ञानविशिष्टे॥

धर्म्मणः। पुं। वृक्षभेदे। धामिनिया' इति गौडभाषाप्रसिद्धे॥ सर्पप्रभेदे। ढेमना इतिगौडभाषा॥

धर्म्मतीर्थम्। न। तीर्थविशेषे॥

धर्म्मत्वम्। न। दत्तिमत्त्वे। आधेयत्व इतियावत्॥ यथा। गगनादे र्वृत्ति मत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभा वादिति जगदीशः॥

धर्म्मदानम्। न। प्रयोजनमनपेक्ष्यके

वलधर्मवुद्ध्यापात्रेभ्योदाने ॥ यथा हदेवल: । पात्रेभ्योदीयते नित्य-मनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म-वुद्ध्यायत् धर्मदानं प्रचक्षत इति ॥

धर्म्मदुघा । स्त्री । हविर्दोग्ध्याम् ॥ धर्मा न् दोग्धीतिविग्रहे दुहेःकप् घश्चा ऽन्तादेश: ॥

धर्म्मद्रवा । स्त्री । } गङ्गायाम् । सिद्ध
धर्म्मद्रवी । स्त्री । } सिन्धौ ॥ यथा । विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गेत्रिपथगामि नि । धर्मद्रवीतिविख्याते पापंमेहर जाह्नवीति ॥

धर्म्मधातु: । पुं । खसमे । वुद्धे ॥

धर्म्मध्वजी । त्रि । जीविकार्थं जटादि-धारिणि । लिङ्गवृत्तौ ॥ यो वहुज-नसमक्षं धर्ममाचरति स्वत: परत श्चलोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । धर्मस्यध्व जश्चिह्नम् । धर्मोध्वजइववा ॥ धर्मध्व जो ऽस्यास्ति । अतइनि: ॥

धर्म्मनैपुण्यकाम: । त्रि । गृहीतवेदा-ध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छौ ॥

धर्म्मपत्तनम् । न । मरिचे ॥ धर्मपत्तने जातम् । तत्रजातइत्यण् । संज्ञापूर्वक त्वान्नवृद्धि:॥ आवन्त्याम् । धर्मपुर्याम् ॥

धर्म्मपत्नी । स्त्री । प्रथमोढायां सवर्णा याम् ॥ कीर्त्तौ ॥ श्रियि ॥ वाचि ॥ स्मृतौ ॥ मेधायाम् ॥ धृतौ ॥ क्षमा याम् ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्याद्या: सप्तधर्मपत्न्यो भगवद्विभूतय: । या सामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जन:-सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्त्रीषूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ॥

धर्म्मपत्रम् । न । यज्ञोदुम्बरे ॥ धर्मार्थं पत्रे ॥

धर्म्मपाल: । पुं । वर्णाश्रमधर्मपालके ॥ धर्मम् पालयति । पाल० । कर्म ण्यण् ॥

धर्म्मपुत्र: । पुं । युधिष्ठिरेन्नृपे । अजात शत्रौ ॥ धर्मस्यपुत्र: ॥ नरनारायण योर्ऋष्यो: ॥ धर्मत:कृतेपुत्रे । धरम् वेटा इति भाषा ॥

धर्म्मप्रधान: । पुं । धार्मिके ॥ धर्म:प्रधा नोयस्य ॥

धर्म्मभाणक: । पुं । भारतादिपाठके ॥

धर्म्ममूलम् । न । अद्रोहादिषु ॥ यथा अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमोभूतदया तप: । ब्रह्मचर्यं तत: सत्यमनुक्रो श:क्षमाधृति: । सनातनस्यधर्मस्यमू लमेतद्दुरासदमिति मत० पु० ॥

धर्म्ममेघ: । पुं । असम्प्रज्ञातसमाधौ ॥ सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि-सुख मनपेक्ष्यमाणस्य योगिनोदृढ भूमि: सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । उ

त्वञ्च । प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथाविवेकख्यातेर्धर्म्ममेघःसमाधिस्ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिरिति ॥

धर्म्मयुक्तः । त्रि । नित्यनैमित्तिकस्वधर्म्मोपयोगिनि ॥

धर्म्मयुक् । त्रि । धार्म्मिके । धर्म्मयुक्ते ॥

धर्म्मयूपः । पुं । श्रीहरौ ॥ यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्मका धर्म्मास्तत्र बध्यन्ते ऽतो धर्म्माणांयूपः ॥ यथायूपः पशूनांनियोजनस्थानमेवं विष्णुःस्वसमाराधनात्मकानां धर्म्माणां स्थानमित्यर्थः ॥

धर्म्मराजः । पुं । यमे ॥ बुद्धे ॥ युधिष्ठिरनृपे ॥ धर्म्मेणराजते । राजृ० । पचाद्यच् ॥ धर्म्मस्यराजा वा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ धर्म्मश्चासौराजाचेति वा ॥

धर्म्मराजपरीक्षा । स्त्री । धर्म्माधर्म्मपरीक्षणे ॥ यथाह बृहस्पतिः । पत्रद्वये लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ । । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥ आमन्त्र्यपूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्चसितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥ समौकृत्वा नवेकुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततःकुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयादविलम्बितः ॥ धर्म्मेगृहीते शुद्धःस्यात् सम्पूज्यस्तपरीक्षकैरिति ॥

जीवदानमन्त्रादिकं शारदायां द्रष्टव्यम् ॥

धर्म्मलक्षणम् । न । धर्म्मस्वरूपे ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥ इति मनुः ॥ अपि च । पात्रेदानं मतिःकृष्णे मातापित्रोश्चपूजनम् । श्रद्धा बलि र्गवांग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥

धर्म्मवाणिजिकः । पुं । पुण्यकर्म्मफलकामिनि ॥

धर्म्मवान् । त्रि । पुण्यवति । धर्म्मविशिष्टे ॥ धर्म्मोस्त्यस्यास्मिन् वा । मतुप् ॥

धर्म्मवर्गः । पुं । चतुर्वर्गे ॥ धर्म्मघटितो वर्गः ॥

धर्म्मवासरः । पुं । पूर्णिमायाम् ॥

धर्म्मवाहनः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ धर्म्मो वाहनमस्य ॥ न । धर्म्मस्ययाने ॥

धर्म्मवित् । त्रि । धर्म्मज्ञे ॥

धर्म्मविप्लवः । पुं । धर्म्मव्यतिक्रमे । अधर्म्मे ॥

धर्म्मवैतंसिकः । पुं । पापकर्म्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वस्थापनाय दानकर्त्तरि ॥

धर्म्मव्याधः । पुं । पापपुरुषविशेषे ॥

धर्म्मशास्त्रम् । न । मन्वादुक्तस्मृतौ । धर्म्मसंहितायाम् ॥ धर्म्मप्रतिपादकंशास्त्रम् ॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा

। मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योश नोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताःकात्यायनवृहस्पती ॥ पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः इतियाज्ञवल्क्यः ॥ उशनश्शब्दपर्य्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । नेयं परिसङ्ख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतोबैाधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्क्षाणां साकाङ्क्षापरिपूरणं मन्यतः क्रियते । विरोधेतु विकल्पः ॥

धर्म्मशीलः । त्रि । धर्मयुक्ते । धार्मिके ॥ धर्मःशीलमस्य ॥

धर्म्मशुद्धिः । स्त्री । अधर्मान्निष्कृष्यनिर्द्धारणे ॥

धर्म्मसंस्थापनम् । न । वेदमार्गपरिरक्षणे ॥ धर्मस्य सम्यक् अधर्मनिवारणेन स्थापनम् ॥

धर्म्मसंहिता । स्त्री । मन्वाद्युक्तस्मृतौ ॥ धर्मबोधार्थं रचिता । सम्पूर्वोद्दधातेःकर्मणिक्ते हधातेर्हिः ॥

धर्म्मसम्मूढचेताः । त्रि । धर्मे विषये-निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संशयैर्व्याप्तचित्ते ॥ धर्मे सम्मूढं चेतोऽस्य ॥

धर्म्मसावर्णिः । पुं । एकादशमनौ ॥

धर्म्मसुतः । पुं । युधिष्ठिरे ॥ धर्मस्यसुतः॥

धर्म्माक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटपक्षिणि॥

धर्म्मस्थः । पुं । प्राड्विवाके ॥ धर्मेतिष्ठति । स्था० । कः ॥

धर्म्मस्थानम् । न । सभास्वधर्मभवने ॥

धर्म्माङ्गम् । न । ब्रह्मचर्य्यादिदशसु ॥ यथा । ब्रह्मचर्य्येणसत्येनतपसाच प्रवर्त्तते । दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेनवल्लभ ॥ अहिंसयासुशान्त्या च अस्तेयेनापिवर्त्तते । एतैर्दशभिरङ्गैस्तुधर्ममेवप्रसूचयेदिति पा० भू०॥

धर्म्मात्मजः । पुं । युधिष्ठिरे ॥

धर्म्मात्मा । पुं । धर्मस्वभावे । धर्मानुगतचित्ते ॥ धर्मआत्मायस्य ॥ मुनिविशेषे ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् । न । मिताक्षरोक्तपरीक्षाविशेषे ॥

धर्म्माधर्म्मवित् । पुं । मीमांसके ॥ धर्माऽधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौपरमार्थाविति मीमांसकस्यकल्पनाभावम् । देशकालादिषु धर्माऽधर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

धर्म्माधिकरणः । पुं । धर्माध्यक्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । समःशत्रौचमित्रेच सर्वशास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यःकुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ इतिमत्० पु० ॥ न । राज्ञोविचारस्थाने ॥ यथा । धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्र

निरूपणम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं स्मृतम् ॥ इति वी० मि० ॥ पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्राणव-द्याप्यलोलुपाः । धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाह्वानकरा नराः ॥ इति मत्स्य पु० ॥

धर्म्माधिकरणी । पुं । धर्म्माधिकरणविशिष्टे । धर्म्माध्यक्षे । प्राड्विवाके ॥

धर्म्माध्यक्षः । पुं । धर्म्माधिकरणि ॥ कुलशीलगुणोपेतः सर्व्वकर्म्मपरायणः । प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥ परमेश्वरे ॥ धर्म्मपदं लक्षणया धर्म्माधर्म्मप्रतिपादकम् । तथाच धर्म्माधर्म्मौ फलदानाय अध्यक्षावस्येति तौ अध्यक्षयतीतिवा ॥

धर्म्माभासः । पुं । श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रोक्ते सुकृते ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत् स धर्म्मः प्रकीर्त्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्म्माभासः स उच्यते इति देवीगीता ॥

धर्म्मारण्यम् । न । पुण्यवनविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धर्म्मासनम् । न । राज्ञोधर्म्मदर्शनार्थमासने । विचारासने । व्यवहारासने ॥

धर्म्मास्तिकायः । पुं । पुद्गलास्तिकायादन्यस्मिन्नभ्युदयहेतौ ॥

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् ॥

धर्म्मी । त्रि । पुण्ययुते । धर्म्मवति ॥ धर्म्मो विद्यतेऽस्य । इनिः ॥ अधिकदे प्रवृत्तौ ॥ धर्म्मा यागादिरूपाः श्रौताः स्मार्त्तास्तान्त्रिकाश्च भगवत्समाराधनरूपाः ग्राह्यत्वेन स्थाप्यत्वेन च सन्त्यस्येति धर्म्मी । इनिः ॥ धर्म्यंशे सर्व्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्य्ययः ॥

धर्म्मिष्ठः । त्रि । धार्म्मिके ॥

धर्म्मोत्तरः । त्रि । धर्म्मप्रधाने ॥

धर्म्मोपदेशकः । पुं । श्रीगुरौ ॥

धर्म्यम् । त्रि । धर्म्मयुक्ते ॥ धर्म्मादनपेतम् । धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ धर्म्मेण प्राप्ये ॥ नौवयोधर्म्मेत्यादिना यत् ॥

धर्म्यविवाहः । पुं । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्यरूपे विवाहविशेषे ॥

धर्षः । पुं । प्रागल्भ्ये ॥ अमर्षे ॥ शक्तिबन्धने ॥ संहतौ ॥ हिंसायाम् ॥ धर्षणम् । धृषेर्भावे घञ् ॥

धर्षकः । त्रि । अभिभवकर्त्तरि ॥ नटे ॥

धर्षकारिणी । स्त्री । दूषितायां कन्यायाम् ॥

धर्षणम् । न । परिभवे ॥ रते ॥ धृषे ल्युट् ॥ धर्षशब्दार्थे ॥

धर्षणी । स्त्री । अभिसारिकायाम् । असत्याम् ॥ धर्षति । ञिधृषा० । ल्युट् । ङीप् ॥

धर्षणीयः। त्रि। अभिभवनीये। धृष्ये॥

धर्षिणी। स्त्री। पुंश्चल्याम्॥

धर्षितम्। न। रतौ। मैथुने॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रि। कृतधर्षणे। परिभूते। तिरस्कृते॥ धृषेः क्तः। इडागमे॥

धर्षिता। स्त्री। असत्याम्॥ तिरस्कृतायाम्॥

धलखडः। पुं। हलकण्टकवृक्षे। धलआँकडा इतिगौड भाषा॥

धलखडकः। पुं। धलखडे॥

धवः। पुं। नरे॥ धूर्त्ते॥ पत्यौ॥ स्वनामख्यातेवृक्षे। मधुरक्षे। पीतफले। गौरे। शुक्लवृक्षे॥ अस्य गुणाः। धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः। मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनागिति भावप्रकाशः॥ धवति धुवति धुनोति धुनाति वा। धूञ्० धुञ्कम्पने धूविधूनने वा। पचाद्यच्॥ यद्वा। धूयते। ऋदोरप्॥

धवलः। पुं। वृषश्रेष्ठे। महोक्षे॥ चीनकर्पूरे॥ धवले॥ रागविशेषे॥ वीरवृक्षे॥ पाण्डुप्रभेदेखगे। चौवा इति भाषा॥ धवलः पाण्डु कद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः। रसेपाके च मधुरः सङ्ग्राही वातशान्तिकृत्॥ न। श्वेतमरिचे॥ छन्दोभेदे॥ यथा। द्विजवरगणयुगलनगणनगणयुगलकलं विमलधवलयमपिच कलयसकलजनसुखम्। फणिपतिवरभणितमममलधवलमिह चितं विमलकविसुहृदिव बलितमिति भुविविदितम्॥ यथा॥ उपगतहरसुरभिसमयकृतिसुमुखितरे निधुवनमधिपिव सहमधुजहिदपमपदे। कमलनयनमनुसरसखि तवरभसपरं प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम्॥ त्रि। शुक्ले। सितवर्णाढ्ये॥ सुन्दरे॥ धावु०। बाहुलकात् कलः धातोर्ह्रस्वश्च॥

धवलपक्षः। पुं। हंसे॥ शुक्लपक्षे॥

धवलपाटली। स्त्री। सितपाटलिकायाम्॥

धवलमृत्तिका। स्त्री। खटिकायाम्॥

धवलयावनालः। पुं। यावनालविशेषे। तारतण्डुले। पाण्डुरे॥

धवला। स्त्री। शुक्लवर्णायाङ्गवि॥ धवलवर्णयोगात् अनुदात्तत्वाभावान्ङीप्॥

धवलाङ्कः। पुं। प्रतापसे॥ धवलश्चासावर्कश्च॥

धवली। स्त्री। धवलवर्णायाङ्गवि। धवलायाम्॥ गौरादित्वान् ङीष्॥

धवलोत्पलम् । न । कुमुदे ॥

धवित्रकः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ धुनाति । धूञ् ० । आप्यकोलू धूश्चिङ्क्षि धाञ्भ्यः ॥

धवित्रम् । न । यज्ञज्वलनज्वालनव्यजने । अग्नेः सन्धुत्त्वणायमृगत्त्वचारचिते व्यजने ॥ धूयते ऽनेन । धूञ् ० । अर्त्तिलू धूसूइति इत्रः ॥

धाः । पुं । ब्रह्मणि ॥ धारके ॥ वृहस्पतौ ॥

धाकः । पुं । वृषे ॥ भोजने । आहारे ॥ आधारे ॥ दधाति । डुधाञ् ० । कृदाधाराचिकलिभ्यः कः । इतिकः ॥

धाटी । स्त्री । अभ्यवस्कन्दे । प्रपाते । शत्रोः सम्मुखगमने ॥

धाणकः । पुं । दीनारभागे । स्वर्णभूषाभागे ॥ दधाति । डुधाञ् ० । आणकोलू धूश्चिङ्क्षिधाञ्भ्यः ॥

धातकी । स्त्री । मद्यपुष्पायाम् । धातपुष्प्याम् । धाइइतिप्रसिद्धे गुल्मे ॥ धातकी कटुका शीता मदकृत् तुवरा लघुः । तृष्णातीसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥ अस्याः पुष्पाणि ग्राह्याणि ॥ धातुं करोति । तत्करोतीतिणिच् । टिलोपः । कुन् । पिप्पल्यादित्वान् ङीष् ॥

धातुः । पुं । इन्द्रियेषु ॥ शब्दयोनौ । श्लेष्मादौ ॥ अत्रार्थनिर्णयार्थमुक्तं यथा । क्रियावाचित्त्व माख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतो ऽन्ये मन्तव्या अनेकार्थाहिधातवइति ॥ सकर्मकाकर्मकभेदेन धातवोद्विविधाः । तथाहि । सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासच्चयात्यक्त्वा ध्यानन भोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये । मोहेखेटनवेगयुद्धुदहन ख्यातिज्वरोन्मादकेशुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणकेश्रान्तौमुतौमज्जने ॥ हतौजागरणोपवक्रगमनोत्साहेस्मृतौ संशयेम्लानौमन्दगतौचनव्यपतनेचेष्टाक्रुधौरोदने । दृढ्योत्थावकृतौच सिद्धिविरतौहर्षोपवेशेचलेकम्पोद्वेगनिमेषभक्षयतनादेधातवो ऽकर्मकाः ॥ दैवल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तुधातवः । वाचकाभावमात्रत्वा यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषुचार्थेषु-प्रोक्तायेतेतुधातवः । तदङ्गावे ऽकर्मकाः स्युस्तदत् क्त्वांसकर्मकाइति ॥*॥ आकाशादिमहाभूतेषु ॥ शब्दाद्याकाशादिगुणेषु ॥ रसादिषु । रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इत्युक्तेषु ॥ गैरिकमनःशिलाद्यश्मविकारे ॥ श्लेष्मादौ ॥ तेधातवोपिविदद्भिर्गदिता देहधारणात् । अत्राहसुश्रुतः । विसर्गादानविचे-

धातुः

पैःसोमसूर्यानिला यथा । धारयन्ति जगद् देहंकफपित्तानिलास्तथेति ॥ अस्थि ॥ स्वर्णादौ ॥ सुवर्णरूप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवोगिरिसम्भवाः ॥ * ॥ नवधातवोयथा । हेमताराऽरनागाश्च ताम्ररङ्गेच तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहस्य धातवो नव कीर्त्तिताः ॥ * ॥ अष्टधातवोयथा । हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेवच । रङ्ग मायसरैत्त्यञ्च धातवोष्टौप्रकीर्त्तिता इतिदानसागरः ॥ अपिच । सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् । वङ्गञ्च सीसक ञ्चैवइत्यष्टौदेवसम्भवा इतिवैद्यकम् ॥ * ॥ सप्तधातवो यथा । स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यसदमेवच । सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः इतिभावप्रकाशः ॥ * ॥ वलीपलितखालित्यकार्श्यावल्यजरामयान् । निवार्यदेहंदधतिन्रृणांतद्धातवोमताः ॥ * ॥ सप्तोपधातवो यथा । माक्षिकंतुत्थिकाभ्रेचनीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसकश्चेतिविज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ * ॥ शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोप धातवो यथा । स्तन्यं रजश्च नारीणां कालेभवति गच्छति । शुद्धमांसभवःस्नेहो यःसा वस्तीर्यतेवसा । स्वेदोदन्तास्तथाकेशा स्तथैवोजश्चसप्तमम् । इतिधातुभवाज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ इतिसुखबोधः ॥ * ॥ लोकेषु ॥ वस्तुनि ॥ धीयते सर्वंनिःक्षिप्यते सुत्यादावस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या आत्मनि ॥ दधाति शोभां धीयते वा । डुधाञ्० । सितनिगमिमसीतितुन् ॥ शरीरदूषणाद्दोषा मलिनी करणान्मलाः । धारणाद्धातव स्तेस्यु र्वातपित्तकफास्त्रयः ॥ * ॥ हरितालं हरे र्वीर्यंलक्ष्मीवीर्यं मनःशिला । पारदं शिववीर्यंस्याद्गन्धकं पार्वतीरजः ॥

धातुभृ

धातुकाशीशम् । न ।	}	द्रव्यविशेषे ।
धातुकासीसम् । न ।		कासीसे ॥

धातुघ्नम् । न । काञ्जिके ॥

धातुद्रावकम् । न । टङ्कणे ॥

धातुनाशनम् । न । काञ्जिके ॥

धातुपः । पुं । शरीरस्थप्रथमधातौ । रसइतिख्याते ॥

धातुपुष्पिका । स्त्री । धातुपुष्प्याम् । धाइफूल इतिभाषा ॥

धातुपुष्पी । स्त्री । धातुपुष्पिकायाम् । धातक्याम् ॥

धातुभृत् । पुं । पर्वते ॥ त्रि । धातुपो

षके ॥

धातुमाक्षिकम् । न । माक्षिके । पीतके ॥

धातुमारिणी । स्त्री । सर्जिकायाम् ॥

धातुराजकम् । न । रेतसि ॥

धातुवल्लभम् । न । टङ्कणे ॥

धातुवादी । पुं । कारन्धमिनि । धातुवादरते ॥

धातुवैरी । पुं । गन्धके ॥ इति शब्दचं० ॥

धातुशेखरम् । न । कासीसे ॥

धातूपलः । पुं । कठिनिकायाम् ॥

धाता । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥ उपादानत्वात् सर्वस्य कर्म्मफलजातस्य विचित्रतया प्राणिभ्योविभक्तरि । पोषयितरि । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलदातेश्वरविभूतिः ॥ धातुर्गतिर्विचित्राच दुर्ज्ञेयाभुवनत्रये ॥ विष्णौ । श्रीपतौ ॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं दधाति धारयति । दधाते स्तृच् ॥ भृगुमुनेः पुत्रे ॥ दशमेवत्सरे ॥ यथा । निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्याधातरिकीर्त्तिता । इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वंवरानने ॥ यसमाचस्याष्टमेभेदे (॥ऽ।) ॥ त्रि । पालके ॥ धारणपोषणसामर्थ्ययुक्ते ॥ धारके ॥ दधाति । डुधाञ्० । तृच् ॥

धातृपुत्रः । पुं । सनत्कुमारे ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रे ॥

धातृपुष्पिका । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । शैषिकःकप् ॥

धातृपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । पाक्षिकःकवभावः ॥

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् ॥

धात्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ आमलक्याम् ॥ वसुमत्याम् । भुवि ॥ उपमातरि ॥ धीयते । धेट्० । धः कर्मणिष्ट्रन् ॥ दधातिवा । डुधाञ्० । सर्वधातुभ्यःष्ट्रन् । षित्त्वान् ङीष् ॥

धात्रीपत्रम् । न । आमलकीदले ॥ तालीशपत्रे ॥

धात्रीपुत्रः । पुं । नटे ॥ उपमातुः सुते ॥ धात्र्याःपुत्रः ॥

धात्रीफलम् । न । आमलकीफले । आंवला इतिभाषा ॥ धात्र्याःफलम् ॥ हरीतकीसमंधात्रीफलं किन्तु विशेषतः । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥ हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफंरूक्षकषायत्वात् फलंधात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ अङ्गारपाकस्तुयत्नसुपाचितानि सिन्धूत्थहिङ्गुमरिचादिसमन्वितानि । तसेष्टतेपुनरपिप्रति मार्जितानि धात्रीफलानि जनयन्ति हिजाठरा-

ध्निम् ॥

धात्रेयिका । स्त्री । धात्र्याम् । धाय इति भाषा ॥ यथा । पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख इति ॥

धात्रेयी । स्त्री । धात्रेयिकायाम् ॥

धानम् । न । पोषणे ॥ निधाने ॥ धीयते ऽस्मिन् । ल्युट् ॥

धानकम् । न । धन्याके ॥

धाना । स्त्री । । वहुरी इतिभाषाप्रसिद्धे भृष्टयवे ॥ धन्याके ॥ अभिनवोद्भिन्ने । अङ्कुरे ॥ चूर्णसक्तुषु ॥ धानाः । स्त्री । धाना भृष्टयवे स्त्रिय इतिवहुवचननिर्देशात् वहुवचनान्तोपि ॥ यवास्तु निस्तुषाः भृष्टाः स्मृताधाना इतिस्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षा स्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥ तथामेदः कफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ दधाति दधति वा । डुधाञ्० । धापृवस्यज्यतिभ्योनः । टाप् ॥

धानाकाः । स्त्री । धानासु ॥ नित्यंवहुवचनान्तोयमितशब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णम् । न । भृष्टयवचूर्णे । सक्तुषु ॥

धानी । स्त्री । पीलुवृक्षे ॥ आधारे ॥ यथा । राजधानी ततः साभूत् सर्व्वयादवभूभुजामिति ॥ धीयते ऽस्याम् ॥ करणा ऽधिकरणयोश्चेति ल्युट् । ङीप् ॥

धानुष्कः । त्रि । धनुर्द्धरे । धन्विनि ॥ धनुः प्रहरणमस्य । तदस्येत्यधिकृत्य प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ यद्वा । धनुषाजीवति । वेत० ठञ् ॥ लग्नात् तृतीयभवने ॥

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गे ॥

धानुष्यः । पुं । वंशे ॥ इति राजनि० ॥

धानेयम् । न । ⎫ धन्याके । धनिञा-
धानेयकम् । न । ⎭ इति भाषा ॥

धान्या । स्त्री । एलायाम् । पृथीकायाम् । एलाइची इति भाषा इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धान्यम् । न । धन्याके ॥ परिपेले ॥ चतुस्तिलपरिमाणे ॥ पूर्व्वदारगृहे ॥ व्रीहिसामान्ये नीवारादौ ॥ धान इति भाषाप्रसिद्धे सतुषतण्डुलादौ । भोगार्हे । अन्ने ॥ धान्यं त्रिविधम् आशुषष्टिकशालिभेदात् । तत्र प्रावृट्कालभवमाशुः । ग्रीष्मजं षष्टिकः । हेमन्तोद्भवं शालिः ॥ * ॥ धान्यं सर्व्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम् । तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् ॥ वर्षोषितं सर्व्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न तु त्यजति वीर्य्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः । पुराणा

विरला रूक्षा न तथागुणकारि-
णः ॥ पुराणावर्षद्वयादुपरिस्थिताः
। यवादयोनवा स्वस्थानुपलक्षिताः
। पथ्याशिनान्तु पुराणाहिताः । पुरा
णयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि-
तिवसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ धाने
पोषणे साधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ य
द्वा । दधाति । डुधाञ् । दधाते र्यन्
नुट्चेति यन्नुटौ ॥

धान्यकम् । न । धान्याके ॥ इ०रानि०॥

धान्यकोष्ठकम् । न । धान्यरक्षार्थगृहे
। गोला इतिभाषा ॥

धान्यचमसः । पुं । चिपिटके ॥

धान्यत्वक् । स्त्री । तुषे ॥ धान्यस्यत्वक् ॥

धान्यधेनुः । स्त्री । दानार्थं धान्यनिर्मि
तधेनौ ॥

धान्यपञ्चकम् । न । शालिधान्यादिप-
ञ्चसु ॥ यथा । शालिधान्यं व्रीहिधा
न्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बि-
धान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तंधान्यपञ्चक
म् ॥ शालयोरक्तशाल्याद्या व्रीहयः
षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यंमु
द्गाद्यंशिम्बिधान्यकम् ॥ कङ्ग्वादि
क्षुद्रधान्यं स्यात्तृणधान्यञ्चतत्स्मृत
मिति ॥ अतीसारेपाचनविशेषे ॥
यथा । धान्यबालकविल्वाब्दनागरैः
पाचितं जलम् । आमशूलविबन्धघ्नंपा
चनंनित्यसेवितमितिभावमिश्रः ॥

धान्यमायः । पुं । धान्यविक्रयिणि ॥

धान्यराजः । पुं । यवे ॥

धान्यवर्द्धनम् । न । वार्द्धुष्ये । धान्यवृद्धौ ॥

धान्यबीजम् । न । धन्याके ॥

धान्यवीरः । पुं । माषे ॥

धान्यवृद्धिः । स्त्री । धान्यवर्द्धने । मध्य
मेतावद्धान्यंदेहि ततोमासानन्तरं व
र्षानन्तरंवा सपादं सार्द्धं द्विगुणंवा-
दास्यामीत्येवंरूपायां वृद्धौ ॥

धान्यशीर्षकम् । न । धान्यमञ्जर्याम् ॥

धान्याकम् । न । धन्याके । कुस्तुम्बुरुणि
॥ धान्याकं तुवरं स्निग्ध मवृष्यं मूत्र
लं लघु । तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दी
पनं पाचनं स्मृतम् ॥ ज्वरघ्नं रोचनं
ग्राहि स्वादुपाके त्रिदोषनुत् । तृ
ष्णादाहवमिश्वासकासार्शः कृमि
प्रणुत् ॥ आर्द्रन्तुतद्गुणं स्वादुविशेषा
त्पित्तनाशनम् ॥ धान्य मकति । अ
ककुटिलायाङ्गतौ । अण् ॥

धान्याग्रम् । न । व्रीहिमञ्जर्याम् ॥

धान्याचलः । पुं । दानार्थंधान्यनिर्मिते
पर्वते ॥

धान्याम्लम् । न । अम्लकसारणोपयो-
गिवस्तुनि ॥ पादांशशालिसंयुक्तं भ
क्तं वह्वाम्ब कम्बले । त्रिरात्रं स्थापये
न्नीरे तत्छिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ क

मखाद्गालितं सूक्ष्मं वालुकारहितमथवत् । तद्धान्याम्लमितिप्रोक्तं मस्तमारणसिद्धये इतिभावप्रकाशः ॥

धान्याम्लम् । न । काञ्जिके ॥ धान्याम्लं शालिचूर्णाच्छकोद्रवादिकृतं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं-लघुदीपनम् । अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापनेहितम् ॥ धान्येष्वभिषुतमम्लम् । शाकपार्थिवादि ॥

धान्यारिः । पुं । मूषिके ॥

धान्योत्तमः । पुं । शालिधान्ये ॥

धामकः । पुं । माषकपरिमाणे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धाम । न । देहे ॥ गृहे ॥ रश्मौ ॥ स्थाने ॥ आश्रये ॥ जन्मनि ॥ प्रभावे ॥ त्विषि ॥ ज्योतिषि । स्वयम्प्रकाशे । स्वस्वरूपे ॥ दधाति धीयते वा । डुधाञ्० । मनिन् ॥

धामनिधिः । पुं । सूर्ये ॥ धाम्नांनिधिः ॥

धामनी । स्त्री । धमन्याम् ॥

धामवान् । त्रि । तेजस्विनि ॥

धामार्गवः । पुं । अपामार्गे ॥ घोषके । तोरञ्जी इतिप्रसिद्धे शाके ॥ लेनुवाँख्ये । पीतघोषाख्येपि ॥ धामोर्गः । धामार्गं वाति । वा० । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । धामऋच्छति । ऋ० । अन्येभ्योपि । धामार्गवःसौ ...

गोरतद्धितलुकीति टच् ॥

धायः । त्रि । धारणकर्त्तरि ॥

धायाः । त्रि । धारणकर्त्तरि ॥ पोषणकर्त्तरि ॥ यथाविम्बस्य धायाइति ॥

धाय्यः । पुं । पुरोहिते ॥

धाय्या । स्त्री । वह्निप्रज्वालनार्थायामृचि । सामिधेन्याम् ॥ धीयते पुष्यते ऽग्निरनया धीयते ऽनया समिदिनिवा । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीष्विति धाञोण्यत् युगागमश्च ॥

धारः । पुं । जलधरासारवर्षणे ॥ ग्रावान्तरे ॥ ऋणे ॥ प्रान्ते ॥ गम्भीरे ॥

धारम् । न । दिव्यपानीयप्रभेदे ॥ धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा । शिलायां वसुधायांवा धौतायां पतितञ्चयत् ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते । भाजने मृण्मयेवापि स्थापितं धार मुच्यते ॥ धारं नीरं त्रिदोषघ्न मनिर्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥ पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् । तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषिस्मृतम् ॥ * ॥ धाराजलञ्चद्विविधंगाङ्गसामुद्रभेदतः ॥ यदाश्वा दाश्विनेमासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः

। तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥ अन्यदामृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदाम्बुदैः । अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमितिसंज्ञितम् ॥ * ॥ गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च । निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्निगृहीतमाहुः ॥ सामुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु । चित्राया माश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा । स्वस्वाश्रयवशाद् गच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

धारकः । पुं । कलसे ॥ त्रि । धारणकर्त्तरि ॥

धारणः । पुं । सम्मते ॥ नीरे ॥ स्वर्लोके ॥ परमेष्ठिने ॥ धृतौ ॥ न । विधारणे । धरणा इति भाषा ॥ धारयति । धृञ्० । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

धारणा । स्त्री । योगाङ्गे ॥ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ देशे नाभिचक्रनासाग्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरपरिहारेण यत् स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणेत्युच्यते । अयमर्थः । मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकरणेन यमनियमवता जितासनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेशे ऋजुकायेन जितद्वन्द्वेन योगिना नासाग्रादौ सम्प्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चेतसः स्थिरीकरणं कर्त्तव्यमिति ॥ * ॥ यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥ तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणेति वि० पु० ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धने ॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियवृत्तिधारणे ॥ यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् । मनसो धारणञ्चैव धारणा सा परा मता ॥ मर्यादायाम् । संस्थायाम् । न्याय्यपथस्थितौ ॥ बुद्धौ ॥ निश्चये ॥ धारयति धर्मम् । धृञ् । नं० ल्युः ॥ युच् ॥

धारणी । स्त्री । नाडिकायाम् ॥ बुद्धोक्तमन्त्रविशेषे ॥ श्रेण्याम् । पङ्क्तौ ॥

धारणीयः । त्रि । धार्य्ये । धारयितुं शक्य ॥ धृञो ऽनीयर् ॥

धारणीया । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धारयित्री । स्त्री । धरित्र्याम् ॥ त्रि । धारयितरि ॥

धारा । स्त्री । सैन्याग्रिमस्कन्धे ॥ घटादिच्छिद्रे ॥ सन्ततौ ॥ द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ॥ खड्गादेर्निशितमुखे ॥ इति

मे० ॥ उत्कर्षे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ यशसि ॥ अतिवृष्टौ ॥ समूहे ॥ घनासारवर्षणे ॥ सहस्रे ॥ इति विश्वः ॥ पुरीविशेषे ॥ तुरङ्गगतिपञ्चके- ॥ अश्वानान्तु गति धीरा विभिन्ना सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ धौरितं वल्गितं धाराप्लुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्तेरितञ्चेति पञ्चभिश्चयेत् तुरगं गतीः ॥ उत्तेरितेनातिवेगाद्यो न शृणोति न पश्यति । धौरितं गतिमात्रे यद्योजितं वल्गितं पुरः ॥ अग्रकायः समुन्नासाकुञ्चिताख्यं नततत्त्विकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं स्वयत्रलाया ॥ पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादुत्तार्य्यं प्लुतम् ॥ अश्वशास्त्रेतु संज्ञान्तरेणोक्ताः । गतिः पुलाचतुष्काचतद्वन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता । लघ्वी मध्या तथा दीर्घा चान्ते ता योजयेत् क्रमादिति ॥ धार्य्यन्ते अश्वा अत्र ऽनया वा । धृञ् ० । ण्यन्तः । भि० अङ् । ऋट्शोङोतिति गुणनिपातनाद्दीर्घो वा ॥

धाराकदम्बः । पुं । केलिकदम्ब इति गौडभाषा प्रसिद्धे कदम्बविशेषे । प्रावृषेण्ये । मेघाभे ॥

धाराङ्कुरः । पुं । नासीरे ॥ शीकरे ॥ घनोपले ॥ इति मेदिनी ॥

धाराङ्गः । पुं । असौ । खड्गे ॥ तीर्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धाराटः । पुं । चातके ॥ अश्वे ॥ मेघे ॥ मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ इति-शब्दरत्नावली ॥

धाराधरः । पुं । जलधरे । मेघे ॥ धाराणां धरः ॥ खड्गे ॥

धारापूपः । पुं । अपूपविशेषे ॥ घृतमिश्रा कणिक्का या दुग्धेनालोडिता-तुसा । धाराख्या पूपकं स्वाज्ये पक्वं खण्डेन योजयेत् ॥ आपूपकं सुमधुरं हृष्यं पित्तहरं परम् । सुस्निग्धं-रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम् ॥

धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे ॥

धारावनिः । पुं । वायौ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराविषः । पुं । खड्गे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धारासम्पातः । पुं । आसारे । महावृष्टौ ॥ धाराणां सम्पातः सम्भूयपतनम् । पतेर्भावे घञ् ॥

धारालुडी । स्त्री । त्रिधारस्नुह्याम् ॥

धारिणी । स्त्री । धरायाम् ॥ शाल्मलिद्रुमे ॥

धारितः । त्रि । धृते ॥

धारी । पुं । पीलुवृक्षे ॥ त्रि । धारवि-शिष्टे ॥

धाटः । त्रि । पानकर्त्तरि ॥ धयति तच्छीलः । धेट्० । दाधेट् सिशदस-दोदः ॥

धारेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

धारोष्णम् । न । दोहनेनोष्णधारया सद्यः पतिते दुग्धे ॥ धारोष्णन्त्वमृतं पयोभ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं-वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादुत्रि-दोषापहमितिराज निर्घण्टः ॥

धार्त्तः । त्रि । धूर्त्ते । द्यूतकृति ॥ धावनम् । धावु० । सं० क्विप् । वाहुलकात् वलोपः । धा धावने आर्त्तिः । धार्त्तिरस्यास्ति । ज्यो० अण् ॥ यद्वा । धाधावनेन आर्त्तः ॥

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । असिताख्याकृष्णसितच्छदेहंसविशेषे । कृष्णास्यचुचरणैरुपलक्षितेहंसे । गेंडिहाँस इतिगौडभाषा ॥ सर्पविशेषे । अहौ ॥ कौरवे । धृतराष्ट्रापत्येषु दुर्योधनादिषु ॥ धृतराष्ट्रसम्बन्धिभीष्मद्रोणादौ ॥ धृतराष्ट्रे भवः । तत्रभव इत्यण् । तस्येदमितिवा ॥

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

धार्त्ता । पुं । धारके । धारणकर्त्तरि ॥ आगमजस्यानित्यत्वात् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितिनेडागमः ॥

धार्म्मिकः । त्रि । देवयौ । धर्मशीले ॥ धर्मयुक्ते ॥ धर्ममधीते वेदवा । धर्मं चरतिवा । उ०ठक् । चरति रिह आसेवायाम् नत्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मेप्रवृत्तोऽपिदुर्वृत्तोधार्मिक इतिनोच्यते ॥

धार्य्यः । त्रि । धारणीये ॥

धार्ष्ट्यम् । न । सामर्थ्ये ॥ प्रागल्भ्ये ॥ धृष्टस्यकर्म भावोवा । ष्यञ् ॥

धावकः । पुं । रजके ॥ स्मृतौतु भिक्षावेतौ ॥ त्रि । धावनकर्त्तरि । शीघ्रगामिनि । धाउडिया इतिभाषा ॥ धावति । धावु० । ण्वुल् ॥

धावन् । त्रि । द्रुतंगच्छति ॥ धावु० । शतृ ॥

धावनम् । न । गमने ॥ शुद्धौ ॥ धावु गतिशुद्ध्योः । ल्युट् ॥

धावनिः । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ धावति । धावु गतिशुद्ध्योः । वाहुलकादनिः ॥ कण्टकार्याम् ॥

धावनिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् ॥

धावनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ कण्टकार्य्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥ धातक्याम् ॥

धावितः । त्रि । गते ॥ मार्जिते ॥ धोया इतिभाषा ॥

धिक् । अ । अपकारशब्दैर्भयोत्पादने । निर्भर्त्सने ॥ निन्दायाम् ॥ यथा । धिक् भस्मरहितंभालं धिक्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनंजन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयामिति ॥ धक्कयति । धक्कनाशने । बाहुलकात् डिकप्रत्ययः । इधातेर्वा ॥

धिक्कारः । पुं । निकारे । तिरस्कारे ॥ धिक्करणम् । कृञ्० । घञ् ॥

धिक्कृतः । त्रि । अपध्वस्ते ॥ निन्दिते ॥ धिगितिकृतः । धिगकारिवा । क्तः ॥

धिक्क्रिया । स्त्री । निन्दायाम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धिग्वणः । पुं । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्नेसङ्कीर्णजातिविशेषे ॥ तस्य चर्मकार्यम् ॥

धियाम्पतिः । पुं । मञ्जुघोषे । पूर्वजिनविशेषे ॥ इतित्रि० । आत्मनि ॥

धिषणः । पुं । त्रिदशाचार्ये । वृहस्पतौ ॥ प्रशस्ता धिषणा अस्य ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । धृषेर्द्धिष् चसंज्ञायामिति क्युर्वा ॥

धिषणा । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धृष्णुवन्त्यनया । ञिधृषा० । क्युः । टाप् ॥

धिष्ण्यः । पुं । अग्निविशेषे ॥ शुक्रे ॥ न । स्थाने ॥ अग्निसामान्ये ॥ सद्मनि ॥ शक्तौ ॥ ऋक्षे । उडुनि ॥ धिष्यते धृष्णोति वा । धिषशब्दे ञिधृषा०वा । सानसिवर्णसिपर्णसीति साधु । धृषेरृकारस्येकारोरपरत्वाभावोण्यप्रत्ययश्चतेनैव निपातनात् ॥

धीः । स्त्री । प्रज्ञायाम् । मतौ ॥ शास्त्रादितत्त्वज्ञाने ॥ ज्ञानभेदे ॥ ध्यायत्यनया । ध्यै० । ध्यायतेःसम्प्रसारणञ्चेतिक्विप् । हलश्चेतिदीर्घः ॥

धीगुणः । पुं । शुश्रूषादिषु ॥ ते यथा । शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति ॥ धियोगुणाः ॥

धीतः । त्रि । पीते । पीया इतिभाषा ॥

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

धीदा । स्त्री । कन्यायाम् ॥ बुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धियं ददाति । डुदाञ्० । कः । टाप् ॥

धीन्द्रियम् । न । ज्ञानेन्द्रियेषु । मनआदिषु समस्तेषु व्यस्तेषु च ॥ मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना च त्वचा सह । नासिके चेति षट्तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥ धीसाधकमिन्द्रियम् ॥

धीमान् । पुं । वृहस्पतौ ॥ त्रि । पण्डि

ते ॥ धीर्विद्यते यस्य । मतुप् ॥ ऊ-हापोहकुशले ॥

धीमती । स्त्री । बुद्धिमत्याम् । प्रश-स्तबुद्धियुक्तायाम् ॥ धीरस्यस्याः । म तुप् । उगित्त्वान्ङीप् ॥

धीरः । पुं । ऋषभौषधे ॥ बलिराजे ॥ धियमीरयतीतिव्युत्पत्त्या चिदा भासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रे रके । धीसाक्षिणि ॥ न । कुङ्कुमे ॥ त्रि । धैर्यान्विते ॥ स्वैरे ॥ पण्डि ते ॥ मन्दे ॥ विनीते ॥ बलयुते ॥ विवेकिनि ॥ धियंराति । रा० । आ तोनुपेतिकः ॥ धियमीरयति । ईर० । अण् ॥ दधाति धीयते वा । डुधा-ञ्० । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । घुमा स्थेतीत्वम् ॥ दधात्यापत्सु चित्तमि ति वा ॥ स्त्रीसन्निकर्षात् धीरोपि वि क्रियां भजते खलु ॥ * ॥ विकारहेतौ वपि विक्रियन्ते येषां न चेतांसित एव धीराः ॥ * ॥ गतस्वार्थमिमंलोकं वि मुक्तो मुक्तबन्धनः । अविज्ञातगतिर्ज ह्यात् सवैधीरउदाहृतः ॥ धीरोह्य र्थे वदचोमूते ॥

धीरत्वम् । न । धीरतायाम् ॥ यथा । प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभा धीरत्व-कान्तयः । दीप्तिश्चायत्नजाभावहाव हेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीरपत्नी । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धीरस्कन्धः । पुं । महिषे ॥ इति हेम चन्द्रः ॥

धीरा: । पुं । ज्ञानदेगुरौ ॥ धियंराति ददाति । रा० । क्विप्चेतिक्विप् ॥

धीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥ पण्डि तायाम् ॥ काकोल्याम् ॥ महाज्यो तिष्मत्याम् ॥ स्थिरायांचित्तोन्नतौ ॥ श्रवणतुल्यायाम् ॥

धीराधीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥

धीलटिः । स्त्री । दुहितायाम् ॥ इति हारावली ॥

धीवा । पुं । कर्मकरे । धीवरे ॥ ध्याय ति । ध्यै चिन्तायाम् । ध्याप्योः सम्प्र सारणञ्चेतिक्वनिप् ॥

धीवरः । पुं । दासजातौ । कैवर्ते ॥ द धाति मत्स्यान् । डुधाञ्० । छित्वर च्छत्वरधीवरेत्यादिनाष्वरजन्तोनि निपातितः ॥

धीवरी । स्त्री । धीवरभार्यायाम् ॥ धी वरशब्दात्स्त्रियांषित्त्वान्ङीष् । द धातेःक्वनिपि वनोरचेति ङीप्रौ वा ॥

धीव्याप्यता । स्त्री । वृत्तिव्याप्यत्वे ॥

धीशक्तिः । स्त्री । निष्क्रमे । बुद्धिसाम र्थ्ये । शुश्रूषाद्यष्टविधधीगुणेषु ॥ धि यःशक्तिः ॥

धीसखः । पुं । अमात्ये । मन्त्रिणि ॥ इ

तिहेमचन्द्रः ॥ धियःसखा । टच् ॥

धीसखिवः । पुं । धीसखे ॥ इत्यमरः ॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानःसचिवोवा ॥

धुः । स्त्री । कम्पने ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते । विधूते ॥ धुयतेस्म । धुञ्कम्पने । क्तः ॥

धुनानः । त्रि । कम्पयति ॥ धुनोतेः कर्त्तरि शानच् ॥

धुनिः । स्त्री । नदीमात्रे ॥

धुनी । स्त्री । नदीमात्रे ॥ धुनोति वेतसादीन् । धुञ्० । क्विप् । पृषोदरादित्वात् नक् । नान्तत्वात् ङीप् ॥

धुनीनाथः । पुं । समुद्रे ॥ धुनीनां-सरितांनाथः ॥

धुन्धुमारः । पुं । शक्रगोपे ॥ गृहधूमे ॥ पद्मालिके ॥ कुवलयाश्वे । राज्ञो बृहदश्वपुत्रे ॥

धुन्धुरी । स्त्री । वाद्यप्रभेदे ॥

धूः । स्त्री । भारे ॥ चिन्तायाम् ॥ रथाद्यग्रभागे । यानमुखे ॥ धूर्वति । धुर्वी हिंसायाम् । भ्राजभासेति क्विप् । र्वोरितिदीर्घः ॥

धुरन्धरः । पुं । धवद्रुमे ॥ त्रि । धुर्वहे । धुर्ये । भारवोढरिवृषादौ ॥ धुरंधारयति । संज्ञायां भृतॄवृजिधारीति खच् । इति स्वामी ॥ वाचंयमपुरन्दरौचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सः इति नव्याः । खचि ह्रस्वः । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥

धुरा । स्त्री । भारे ॥

धुरीणः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ धुर्ये । धौरेये ॥ धुरंवहति । खः सर्वधुरादित्यत्र ख इतियोगविभागात् खः ॥

धुरीयः । पुं । अनडुहि ॥ इतिराजनि० ॥

धुर्य्यः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ भारवोढरि । धौरेये ॥ कार्यनिर्वाहके ॥ धुरं वहति । धुरोयड्ढकावितियत् ॥ पुं । अनडुहि ॥ ऋषभौषधौ ॥

धुर्व्वहः । त्रि । भारवोढरि वृषे । धुर्यें ॥ वहतीति वहः । अच् । धुरोवहः ॥

धुवका । स्त्री । ध्रुवकायाम् । धुया इति गौड भाषा ॥ धूञ्० । कः । ततोऽजादित्वात्टाप् । ततोऽकः । क्षिपकादित्वान्नेत्वम् ॥

धुवनः । पुं । वह्नौ ॥ धुनोति धुनाति वा । धुञ्० धूञ्० वा । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन् ॥

धुवित्रम् । न । वह्नेः सन्धुक्षणाय मृगत्वचारचिते याज्ञिकानां व्यजने ॥ धुवित्रंतालवृन्तं स्यात्तद्व्यजनमुच्यते ॥ धूयते ऽनेन । धूविधूनने । अर्त्तिलूधूसू इति इत्रः । कुटादित्वेन ङित्वाद्गुणाभावादुवङ् ॥

धुस्तुरः । पुं । धुस्तूरे ॥

धुस्तूरः । पुं । धतूरा इतिप्रसिद्धे क्षुपे । उन्मत्ते । काहलापुष्पे । धूस्तूरे ॥

धूः । स्त्री । धूनने ॥ इति मेदिनी ॥

धूकः । पुं । पवने । वायौ ॥ धुनोति धुनातिवा । धुञ्० धूञ् वा । अजियु धूनीभ्योदीर्घश्चेतिकन् ॥

धूतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते ॥ भर्त्सिते ॥ तर्किते ॥ धूयतेस्म । धूविधूनने । धूञ्० वा । क्तः ॥

धूनकः । पुं । यक्षधूपे । राले । वह्निवल्लभे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूननम् । न । कम्पने । कंपाना इति-भाषा ॥ धूञोण्यन्ताल्ल्युट् । धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इतिनुक् ॥

धूपः । पुं । गुग्गुल्वादि गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमे तदर्त्तिकायाञ्च । गन्धपिशाचिकायाम् ॥ सचषडङ्गदशाङ्गादिभेदभिन्नो ऽनेकप्रकारः ॥ विषघ्नधूपो यथा । सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः । सुवर्णातस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्यतु ॥ धूपोवासगृहे हन्तिविषंस्थावरजङ्गमम् । नतत्रकीटा नविषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥ नकृत्या कार्मणाद्यत्रधूपोयं यत्रदह्यते ॥ * ॥ सर्पनिर्मोचनधूपोयथा । कार्पासास्थिभुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्मोचनेधूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥ इति मत्० पु० ॥ अष्टाङ्ग धूपोयथा । गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमंतथा ॥ अष्टाङ्गः कथितोधूपो गोविन्दप्रीतिदोमत इति ॥ * ॥ पञ्चाङ्गोयथा । चन्दनं-कुङ्कुमं नूतंकर्पूरोगुग्गुलो ऽगुरु । धूपोयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृत इति ॥ * ॥ अदत्त्वागन्धमाल्यानि यो मेधूपं प्रयच्छति । कुणपोजायते भूमे यातुधानो न संशयइति भूमिं प्रतिवराहवाक्यम् ॥ * ॥ रोगनाशकोधूपोयथा । कूर्ममत्स्याखुमहिषगोमृगाश्चवानराः । बिडालबर्हि-काकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥ हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसंवारोमशोणितम् । धूपंदद्याज्ज्वरार्त्ताय उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥ एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर । निघ्नन्तिरोगजातानि वृत्रमिन्द्राशनिर्यथेतिगारुडे १९९ अध्यायः ॥

धूपनः । पुं । शालवृक्षस्य निर्यासे । शालवेष्टे । सर्जरसे । राल इतिभा ॥ न । धूपे ॥

धूपवृक्षः । पुं । सरलद्रुमे ॥

धूपागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलरसे ॥

धूपायितः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते । सन्तप्ते ॥ दत्तधूपगृहादौ ॥ धूप्यते स्म । धूपसन्तापे । आयादय इति आय्प्रत्ययः । क्तः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-वा क्तः ॥

धूपार्हम् । न । कृष्णागुरुणि ॥ त्रि । धूपयोग्ये ॥

धूपितः । त्रि । दत्तधूपे ॥ सन्तापिते । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ धूप्यते स्म । धूप० । क्तः । इट् । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि वा क्तः ॥

धूमः । पुं । आर्द्रेन्धनप्रभवे । मेघाञ्जनयोर्जनके । अग्निध्वजे । भस्मे । धूंवाँ इतिभाषा ॥ सहजमलिनव-क्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः । जलधरपदवीमवाप्य धूमोज्वलनविनाश मनु प्रयाति नाशमिति श्रीकृष्णमिश्रः ॥ धुनोति । धूञ० । इषियुधीतिमक् ॥

धूमकेतनः । पुं । केतुग्रहे ॥ हुताशे ॥

धूमकेतुः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ वह्नौ ॥ ग्रहप्रभेदे ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥

धूमगन्धिकम् । न । रोहिषतृणे ॥

धूमजाङ्गजम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमध्वजः । पुं । अग्नौ ॥

धूमप्रभा । स्त्री । धूमान्धकारनरके ॥

धूममहिषी । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमयोनिः । पुं । मेघे ॥ धूमो योनिरस्य । उक्तञ्चाश्माणां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यज्ञधूमोद्भवंत्वभ्रं द्विजानाम्हितंसदा । दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रंवनहितं स्मृतम् ॥ मृतधूमोद्भवंत्वभ्रमशुभायभविष्यति । अभिचाराग्नि धूमोत्थंभूतनाशायवैद्विजाः ॥ इति ॥ मुक्तके ॥

धूमलः । पुं । कृष्णलोहितवर्णे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥ धूमंलाति । ला० । कः ॥

धूमसी । स्त्री । धुवाँस इतिप्रसिद्धे माषाणांचूर्णे ॥ यथा । माषाणां दावय त्तोये स्थापिता स्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपेशोषिता यन्त्रे पिष्टा स्त्रा धूमसीस्मृता ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

धूमाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनोपयोगिन्यग्निविशेषे ॥ विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥

धूमाभः । त्रि । धूम्रवर्णे ॥

धूमावती । स्त्री । दशमहाविद्यान्तर्गत विद्याविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमितः । त्रि । सञ्जातधूमे ॥

धूमोत्थम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमोर्णा । स्त्री । यमपत्न्याम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमोर्णापतिः । पुं । यमे ॥ इतिहारा

वली ॥

धूम्या । स्त्री । धूमसमूहे ॥ धूमानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

धूम्याटः । पुं । पक्षिविशेषे । कलिङ्गे । भृङ्गे । फिङ्गा इतिगौडभाषा ॥ धूम्या इवअटति । अट० । अच् ॥

धूम्रः । पुं । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले । खरलोमनिभेवर्णे ॥ तुरुष्के । सिह्लके ॥ त्रि । तद्वति ॥ धूमं राति । रा० । कः । पृषोदरादिः ॥

धूम्रकः । पुं । उष्ट्रे ॥

धूम्रकेशः । पुं । असुरविशेषे

धूम्रधीः । त्रि । मलिनबुद्धौ ॥ धूम्राधीर्यस्य ॥

धूम्रपत्रा । स्त्री । क्षुपविशेषे । धूम्राह्वायाम् । स्वयम्भुवायाम् ॥

धूम्रमूलिका । स्त्री । मूर्वातृणे ॥

धूम्रलोचनः । पुं । शुम्भासुरस्यसेनापतौ ॥ कपोते ॥

धूम्रवर्णः । पुं । तुरुष्के । सिह्लके ॥ श्यामरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥

धूम्रवर्णा । स्त्री । वह्नेर्जिह्वाविशेषे ॥ धूम्रोवर्णोऽस्याः ॥

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ॥

धूम्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे ॥

धूर्ज्जटिः । पुं । शिवे । गङ्गाधरे ॥ धूर्भारभूता जटिर्यस्य ॥ यद्वा । जटति । जट० । सर्वधातुभ्यइतीन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्यति ॥ धुरस्त्रैलोक्यचिन्तायाः जटिः सङ्घातोऽचवा ॥

धूर्त्तः । पुं । धूस्तूरे । उन्मत्ते ॥ चोरके ॥ न । खण्डलवणे ॥ लौहकिट्टे ॥ त्रि । विटे ॥ वञ्चके । मायिनि ॥ यथा । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्चद्विजेश्वर । नरेषुमध्येते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥ हृदयंक्षुरधाराभं तेषांच नास्तिसादरम् । एतेषु सज्जनःकोपिकायस्थो नेतरौचतौ ॥ सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञोधर्ममानसः । नविश्वसेत् तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तेश्रीकृष्णजन्म ८५ ऽध्यायः ॥ द्यूतकृति ॥ धूर्वति । धुर्वी० । हसिमृग्रिण्वितितन् । राल्लोपः । हलिचेतिदीर्घः ॥ धूर्व्यतेस्म । कर्मणिक्तो वा ॥ धूर्वति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिचकारात्कर्त्तरि वाक्तः ॥ यद्वा । धूर्वनम् । भावेक्तः ॥ तदस्यास्तीत्यर्शआद्यच्वा ॥

धूर्त्तकः । पुं । धूर्त्ते ॥ शृगाले ॥

धूर्त्तकृत् । पुं । धूस्तूरे ॥

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मानुषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ इ० शचं ।

धूर्व्वहः । त्रि । धुरन्धरे । भारवोढरि ॥

धूर्व्वी । स्त्री । रथाग्रभागे । यानमुखे ॥

धूलकम् । न । विषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः । स्त्री । रजसि । रेणौ । पांशौ । धूल इतिभाषा ॥ धुवति धूयते वा । धू विधूनने । बाहुलकात् लिः ॥ धवनम् । धूञ् ० । सं० क्विप् । धुवा लीयते । इक्कृष्यादिभ्यः ॥ संख्याविशेषे ॥

धूलिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूलिकेदारः । पुं । क्षेत्रे । वप्रे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छः । पुं । } फल्गुचूर्णे ।
धूलिगुच्छकः । पुं । } पटवासके ॥
इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः । पुं । पवने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतक्याम् ॥

धूली । स्त्री । धूलौ । पांशौ ॥ ङीष् ॥

धूलीकदम्बः । पुं । तिनिशे ॥ नीपे ॥ वरुणपादपे ॥

धूलीपटलः । पुं । उड्डीयमानधूलीसमूहे ॥

धूसरः । पुं । गर्द्दभे । खरे ॥ उष्ट्रे ॥ कपोते ॥ तैलकारे ॥ ईषत्पाण्डुरवर्णे । शुक्लपीतमिश्रितवर्णे ॥ कृष्णश्वेतवर्णे ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥ धुनाति । धूञ् ० । कृधूमदिभ्यः किदितिसरः ॥

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् ॥

धूसरपत्रिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे ॥

धूसरा । स्त्री । पाण्डुफलीवृक्षे ॥

धूसरी । स्त्री । किन्नरीभेदे ॥

धूस्तुरः । पुं । धूस्तूरे । कितवे । धतूरा इतिभाषा ॥ धूसयति । धूसकान्तिकरणे । क्विप् । तुतोर्त्ति । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । धूस्त्वासौ तुरश्च ॥

धूस्तूरः । पुं । उन्मत्तवृक्षे । धस्तूरे । काञ्चनाह्वये ॥ धूसयति । धूस० । क्विप् । तूर्यति । तूरीगतित्वरणहिंसयोः । इगुपधत्वात् कः । धूश्चासौ तूरश्च ॥ धूस्तूर धूर्त्तं तरुणेन्दुनिवासयोग्यस्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोसि । किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति किं वार्द्धि रुल्लसति किं दृषदः स्रवन्ति ॥

धृतः । त्रि । गृहीते । कृतधारणे । धरा इतिभाषा ॥ अवलम्बिते । धृञ् ० । क्तः ॥

धृतकः । त्रि । अपराधायत्तजीवने ॥

धृतराष्ट्रः । पुं । सुराज्ञि ॥ नागभेदे ॥ दुर्योधनस्य पितरि ॥ पक्षिविशेषे ॥ धृतःराष्ट्रोयेन ॥

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसपत्न्याम् ॥

धृतात्मा । पुं । नारायणे ॥ एकरूपेण जन्मादिषड्भावविकाररहिततयाधृतः आत्मायेन । यथा । धृङ् अवस्थाने । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरिक्तः । धृतः एकरूपेणावस्थितः आत्मा स्वरूपमस्येति ॥ त्रि । परमात्मनिनिहितचित्ते ॥ यथा । किं दुःसहन्तु साधूनां विदुषांकिमपेक्षितम् । किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनामिति ॥

धृतिः । पुं । अध्वरे । इष्टौ ॥ स्त्री । तुष्टौ । सन्तोषे ॥ योगविशेषे ॥ तद्योगजातफलं यथा । धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञःसन्तुष्टमानसः । वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वित इति ॥ सुखे ॥ धारणायाम् ॥ धैर्ये । अखिन्नतायाम् । अवसादेपिशरीरेन्द्रियसङ्घाते स्तम्भनशक्तौ ॥ अवसन्नानां देहेन्द्रियाणा मवष्टम्भहेतुभूतप्रयत्ने । देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तदुत्तम्भके प्रयत्नविशेषे । येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरञ्च नावसीदन्ति ॥ साचकपिलपत्नी । यथा । धृतिः कपिलपत्नीच सर्वैः सर्वच पूजिता । सर्वलोकाश्चधैर्याश्च जगत्सुचयया विनेतिदेवी भागवतम् ॥ ज्ञानस्य भार्यायामपि ॥ ज्ञानस्यतिस्रोभार्याश्च बुद्धिर्मेधाधृतिस्तथेतिदेवी भागवतम् ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापत्प्राप्तौ तन्निवर्त्तनशक्तौ ॥ * ॥ सत्त्वादिगुणभेदाद्धृतिस्त्रिविधा । यथा । धृत्यायया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ययातुधर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेनफलाकाङ्क्षी धृतिः सापार्थराजसी ॥ ययास्वप्नं भयंशोकं विषादं मदमेवच । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सापार्थतामसीति ॥ महत्यामपिविपदि देहेन्द्रियसङ्घातस्यानवसादे ॥ अष्टादशाचरणां वृत्तौ ॥ अष्टादशाङ्के ॥ धरणम् । धृञ्० । क्तिन् ॥ पाञ्चभौतिके मनसिधृत्यंशोभूमेर्गुणः ॥

धृतिमत् । न । सुपार्श्वाख्यविष्कम्भशैलमूले उद्याने ॥ त्रि । सुखदुःखयोरेकरूपे ॥ धृति रस्यास्ति । मतुप् ॥

धृत्वा । पुं । धर्मे ॥ विष्णौ ॥ ध्रियन्तेस्मिन् भूतानि । धृङ् अवस्थाने । धरति वा । धृञ्० । शीङ्क्रुशी त्यादिनाक्विप् । तुक् ॥ अन्तरीक्षे ॥ विप्रे ॥ समुद्रे ॥ मेधाविनि ॥

धृत्वरी । स्त्री । भूमि ॥

धृषुः । त्रि । दक्षे ॥ प्रगल्भे ॥ पुं । सङ्घाते ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । धृभिदि

ष्यधिगृधिधृषिभ्य इतिक्नुः ॥

धृष्टः । त्रि । वियाते । निर्लज्जे ॥ प्रगल्भे ॥ निर्दये ॥ नायकप्रभेदे ॥ व्यक्ताङ्गोनिर्भयोधृष्ट इत्यस्य लक्षणम् । भूयोनिःशङ्कः कृतदोषोपि भूयोनिवारितोपि भूयःप्रश्रयपरायणो धृष्ट इतिच ॥ धृष्णोतिस्म । ञिधृषा० । गत्यर्थेतिक्तः । धृषिशसीतीड भावः ॥

धृष्टद्युम्नः । पुं । द्रुपदपुत्रे । पाण्डवानां सेनापतौ ॥ धृष्टंद्युम्नंबलमस्य ॥

धृष्टा । स्त्री । असत्याम् । बन्धक्याम् ॥

धृष्णक् । त्रि । धृष्टे । वियाते ॥ धृष्णोति । धृषेस्त्वेतिनजिङ् ॥

धृष्णिः । पुं । किरणे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । बाहुलकात् निः ॥ धृष्णिः ॥ यद्वा ॥

धृष्णुः । पुं । कञ्चिकायाम् ॥ त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । त्रसिगृधि धृषि क्षिपेः क्नुः ॥

धेनः । पुं । समुद्रे ॥ नदे ॥ धयन्तियम् । धेट् पाने । धेटश्चेतिनन् धात्वादेश्‍ इत्त्वादेशः ॥

धेना । स्त्री । नद्याम् ॥ भारतीप्रभेदे ॥

धेनिका । स्त्री । }
धेनी । स्त्री । } धन्याके ॥

धेनुः । स्त्री । गोमात्रे ॥ गवां जातीस्तु

वक्ष्यामिशृणुष्वैकमना द्विज । प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला चतुर्थीनीलपिङ्गला ॥ पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठीतु शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ॥ नवमीश्वेतपिङ्गाक्षी दशमीश्वेतपिङ्गला । तादृशास्त्वप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिता इति वृहद्धर्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ नवप्रसूतायां माहेय्याम् । नवसूतिकायाम् ॥ धयतिसुताम् । धीयते वा । धेट्० । धेटश्चेतिनुः ॥ दानीया दशधेनवो यथा । यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामिनामानिच धनाधिप ॥ प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथापरा । तिलधेनुस्तृतीयाच चतुर्थीजलसंज्ञिका ॥ क्षीरधेनुश्चविख्याता मधुधेनुस्तथापरा । सप्तमीशर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥ रसधेनुश्चनवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ॥ कुम्भाःस्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः । सुवर्णधेनुमप्यत्रकेचिदिच्छन्तिमानवाः ॥

धेनुकः । पुं । असुरविशेषे । धेनुरिव । इवेप्रतिकृता विति कन् ॥ रतिबन्धविशेषे । तल्लक्षणंयथा । न्यस्तह

स्तयुगला निजे पदे योषिदेतिकटि
कृतवल्लभा । अग्रतो यदि शनै रधो-
मुखी धेनुकं द्वयवदुन्नतेप्रिये ॥ अ
परञ्च । सुप्तांस्त्रियं समालिङ्ग्य स्व
यं सुप्तोरमेत् पुनः । लघुलिङ्गं चा
लयेद्योवन्धोयं धेनुकः स्मृतः ॥ इति
रतिमञ्जरी ॥

धेनुकसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकं
सूदयति । सूद॰ ल्युः ॥

धेनुका । स्त्री । करिण्याम् । हस्तिन्या
म् ॥ धेनौ । गवि ॥ धेनुरिव । इवे-
तिकन् । धेनुरेव । स्वार्थे कन्वा ॥

धेनुकारिः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकस्य-
अरिः ॥

धेनुकासुरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥

धेनुदुग्धम् । न । गोक्षीरे ॥ चिर्भिटे ॥

धेनुदुग्धकरः । पुं । गर्ज्जरे ॥

धेनुष्या । स्त्री । बन्धकेस्थितायां क्षीर
मेव्याम् ॥ संज्ञायां धेनुष्येति धेनुश
ब्दस्य षुगागमोयत् प्रत्ययश्च स्वार्थे
निपात्यते संज्ञायाम् । ऋणप्रत्य
र्पणाय याधेनु र्दोहनार्थं मुत्तमर्णा
य दीयते तस्याःसंज्ञेयम् ॥

धेयः । त्रि । विधेये । प्रयोज्ये ॥

धैनुकम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ धेनूनां
संहतौ ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति-
धेनुशब्दात् समूहार्थेठक् । इसुसुक्ता

न्तात्कः ॥

धैर्य्यम् । न । धृतौ । धीरतायाम् ॥ स्थि
रा चित्तोन्नति र्यातु तद्धैर्यमिति सं
ज्ञितमितिभूपालकोषः ॥ अप्रमादे
। अव्याकुलत्वे ॥ विघ्नाद्युपस्थितावः
पि प्रारब्धापरित्यागहेतावन्तःकर-
णवृत्तिविशेषे ॥ निर्विकारचित्तत्वे
॥ मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि
हेतुषु । इतिरसिकाः ॥ धीरस्य क
र्म्मभावोवा । ष्यञ् ॥

धैवतः । पुं । तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वर-
विशेषे ॥ सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरे-
॥ अश्वस्तुधैवतं रौति ॥ गत्वा नाभे
रधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगःपुनः । धा
वन्निव च यो याति कण्ठदेशं सधैव
तः ॥ धीमतामयंधैवतः । पृ॰ ॥

धैवत्यम् । न । धीवरीभावे ॥ ष्यञ्
। ह्लादिडनायनेतिनिपातनात्तकारा-
देशः ॥

धोडः । पुं । डुण्डुभे । राजिले । धो-
डासाँप इतिगौडभाषा ॥

धोरणम् । न । हस्त्यश्वरथदोलादौ वा
हनमात्रे ॥ धोरति अनेन वा । धो
रयति वा । धोर्ऋगतिचातुर्ये । ल्युः
ल्युट्वा ॥ अश्वस्यगमनगतौ । धो-
रिते ॥

धोरणिः । स्त्री । परम्परायाम् ॥

धोरितम् । न । अश्वप्रथमगतौ । धोरणे । धौरितके ॥ धोरितं गतिमानं यद्योजितं वल्गितं पुरः । अग्रकायः समुल्लासाकुञ्चिताख्यं नतत्रिकम् ॥ धोरणम् । धोर्क्॰ । भावे क्तः ॥

धोरितकम् । न । अश्वगतिभेदे । धौरितके ॥ स्वार्थे कन् ॥

धौतः । त्रि । मार्जिते । मृष्टे । निर्णिक्ते । प्रक्षालिते । धोया इतिभाषा ॥ धाव्यतेस्म । धावु॰ । क्तः ॥ उत्तेजिते ॥ शुभ्रे ॥ ईषद्धौतं क्षिपाधौतं यद्धौतं रजकेनच । अधौतं तद्विजानीयादितिकर्मलोचनः ॥ न । रूप्ये ॥

धौतकटः । पुं । स्योने । प्रसेवके । वस्त्रनिर्मितभाण्डे । थोकडा इतिगौडभाषा ॥

धौतकोषजम् । न । पत्रोर्णे ॥

धौतकौशेयम् । न । पत्रोर्णे । मुकुटा इतिभाषाप्रसिद्धे वस्त्रे ॥ धौतञ्चतत् कौशेयञ्च ॥

धौतशिलम् । न । स्फाटिके । मणिपिष्टे ॥

धौम्यः । पुं । देवलऋषेःकनिष्ठभ्रातरि । पाण्डवानांपुरोहिते ॥

धौम्रः । पुं । धूम्रवर्णे ॥ न । धूम्रत्वे ॥ वास्तुस्थानभेदे ॥

धौरः । पुं । धवरत्ने ॥ पृ॰भा॰प्र॰ ॥

धौरितम् । न । धौरितके ॥ धोरणम् । धोर्क्॰ । भावे क्तः । इट् । प्रज्ञादित्वादण् ॥

धौरितकम् । न । तुरङ्गगतिचातुर्ये ॥ धौरितमेव । स्वार्थे कन् ॥

धौरेयः । त्रि । भारवाहे । धुर्यवृषे ॥ धुरंवहति । धुरोयड्ढकाविति ढक् ॥ पुं । अनडुहि ॥

धौर्य्यम् । न । धोरिते । अश्वस्यप्रथमगतौ ॥

ध्माकारः । पुं । लोहकारके ॥ इतिहलायुधः ॥

ध्मातः । त्रि । सन्धुक्षिते । धमाया इति भाषा ॥ श्वासभूयिष्ठतयादीर्घंद्रवलक्ष्यतेयोवर्णःसध्मातइत्युच्यते ॥

ध्मापनम् । न । दंहने ॥

ध्मापितः । त्रि । दंहिते ॥

ध्यातः । त्रि । ध्यानविषयीकृते । चिन्तिते ॥ ध्यै चिन्तायाम् । क्तः । नध्याख्येति न तस्य नत्वम् ॥

ध्यानम् । न । चिन्तने ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे ॥ शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितःप्रत्ययसन्तान एकाग्रतेतियमाहुरितिभाष्यम् ॥ ध्येयप्रत्ययैकतानतायाम् ॥ एकत्रधृतस्यचित्तस्य भगव

दाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तराऽन्याकारप्रत्ययान्तरितो निदिध्यासनसंज्ञे ॥ चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तौ ॥ ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥ परमात्मचिन्तने ॥ धारणानियतस्य चित्तस्य विनेयपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां चिन्तायाम् ॥ चिन्तातद्विषया ध्यानमित्युक्तेः ॥ तत्रप्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य ऐकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण यदेव धारणायामवलम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ ध्यानपदार्थमुक्तं तन्त्रे । यथा । ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चला । एतद्ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ॥ सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केवलं मतमिति ॥ अपिच । ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः । अरूपं तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् ॥ अव्यक्तं सर्वतो व्याप्तमिदमित्थं विवर्जितम् । अगम्यं योगिभिर्गम्यं कृच्छ्रैर्बहुसमाधिभिः ॥ मनसो धारणार्थाय धीमत्वाभीष्टसिद्धये । स्वध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥ अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पनेति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे पञ्चमोल्लासः ॥ ध्यायते यत् । ध्यै० । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् ॥

ध्याननिष्ठः । त्रि । ध्यायिनि ॥

ध्यानयोगः । पुं । ध्यानरूपयोगे ॥ यथा । विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः इति श्रीभगवद्गीता ॥ ध्यानयोगस्य परशक्तिसाक्षात्कारहेतुः श्वेताश्वतरशाखायामुक्तः । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥

ध्यामम् । न । दमनकवृक्षे ॥ गन्धतृणे ॥ त्रि । श्यामले । दग्धसमानवर्णे ॥ ध्यायते पशुभिः । ध्यै० । बाहुलकान् मक् ॥

ध्यामकम् । न । रोहिषतृणे ॥

ध्यामा । पुं । परिणामे ॥ न । चिन्तायाम् ॥ तेजसि ॥ ध्यायति । ध्यै० । नामन्सीमन्निति साधुः ॥

ध्यायी । पुं । योगिनि ॥

ध्येयः । त्रि । उपास्ये । चिन्तनीये । ध्यातव्ये ॥ ध्येयं सदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल

भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥

ध्राजिः । स्त्री । वातसंहतौ ॥

ध्राडिः । पुं । पुष्पचये ॥

ध्रुवः । पुं । शङ्कौ ॥ हरे ॥ विष्णौ ॥ वटे ॥ उत्तानपादजे । प्रसिद्धेनक्षत्रविशेषे ॥ वसुभेदे ॥ योगविशेषे ॥ तत्रजातस्य फलम् । नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे चरीकर्त्ति काव्यं वरीभर्त्ति बन्धून् । ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति र्दिगन्ते नितान्तं भवे च्चारुमूर्त्तिरिति ॥ * ॥ नासाग्रे ॥ स्थाणौ ॥ ध्रुवके ॥ शरारिपक्षिणि ॥ न । निश्चिते ॥ तर्के ॥ खे । आकाशे ॥ षण्मात्रस्यैकादशभेदे (।ऽ॥) ॥ त्रि । सन्तते ॥ शाश्वते ॥ अपरिणामिनित्ये ॥ स्थिरे ॥ निश्चिते ॥ यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ पुं । ऊर्द्धमुखग्रहे ॥ न । उत्तरात्रयरोहिणीनक्षत्रेषु ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । ध्रुगतिस्थैर्ययोः । अच् । कु० ङित्त्वम् । उवङ् ॥ ध्रुवति । ध्रुवस्थैर्ये । इगुपधेतिकोवा ॥ गाने ॥ यदाह । ध्रुवाह्निनाम्न्यस्यप्रथमेप्राणा इति ॥ पुं । आवर्त्ते । आवर्त्तसाम्या द्रोमसंस्थाने ॥ तदुक्तम् । आवर्त्तसाम्या दावर्त्तौ रोमसंस्थान मङ्गिनामिति ॥ ते च दशयथा । द्वा वुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एकोभाले ह्यपानेच दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताइति ॥

ध्रुवकः । पुं । स्थाणौ ॥ गीताङ्गविशेषे ॥ सचोक्तः सङ्गीतदामोदरे । उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥ उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् । ततोद्विखण्ड आभोगेतालमानरसैः सह ॥ आभोगेकविनामस्यात्तथानायकनामच । उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वाध्रुवंगायेत्ततः परम् ॥ ततोऽन्तराध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौततः । उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥ गीत्वापूर्वपदंन्यासोयत्र स ध्रुवको मतः । यत्रैव कविनामस्यात्स आभोग इतीरितः ॥ ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधः क्रमः । सतु षोडशविधोयथा । जयन्तः शेखरोत्साहौमधुरोनिर्मलस्तथा । कुन्तलः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥ सुखदः कुमुदोजायी कन्दर्पो जयमङ्गलः । तिलकोललितश्चेति ध्रुवकाः षोडशस्मृताः ॥ एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्ध्रुवाः षोडश-

षु:षड्विंशत्यचरावधिः ॥ द्विगुणैर

चरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्रा

ह्यध्रुवकाभोगैरित्थंषट्पदनिर्णयः ॥

पञ्चपादेतु ध्रुवकेपदेनैकेनतद्ध्रुवः

। चतुष्पादेतुध्रुवकेपृथङ् नास्त्येवतद्

ध्रुवइति ॥

ध्रुवका । स्त्री । आस्त्रायाम् ॥ धुवकाया

म् ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधत्त्रेति

कः । ततोऽज्ञातार्थेकः । चिपकादि

त्वान् नेत्त्वम् ॥

ध्रुवा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ आढ्याम् । श

रारिपच्चिणि ॥ शालपर्ण्याम् ॥ धु

या इतिगौडभाषाप्रसिद्धे गीतभेदे

॥ स्त्रुग्भेदे । वटपत्राकृतियज्ञपात्रे ।

जुह्वाम् ॥ वैकङ्कतीध्रुवेत्त्यापसव्वः

॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधेतिकः । ध्रु०

। अचिकुटादित्वान् ङित्त्वम् । उव

ङ् ॥ साध्व्याम् ॥

ध्रौव्यम् । न । स्थैर्ये ॥

ध्वंसः । पुं । विनाशे । जन्याभावत्वे ॥

जगद्योनाशुपसंहारे ॥

ध्वंसनम् । न । अधःपतने ॥ गमने ॥

ध्वंसे ॥

ध्वंसितः । त्रि । खण्डिते ॥

ध्वंसी । पुं । गिरिजपीलौ ॥ त्रि । ध्वंस

विशिष्टे ॥

ध्वंसी । स्त्री । त्रसरेणुपरिमाणे ॥ यथा

। जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसीविलो।

क्यते। त्रसरेणुस्तुविज्ञेयस्त्रिंशताप

रमाणुभिरितिवैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः । पुं । शौण्डिके ॥ गर्वे । दर्पे ॥

पुं । न । पताकायाम् ॥ खट्वाङ्गे ॥ मे

ढ्रे ॥ चिह्ने ॥ पूर्वदिशोगृहे ॥ ध्वज

ति । ध्वजगतौ । अन्तर्भावितण्यर्थौ

वा । पचाद्यच् ॥ वहुपटविरचिता

पताका ध्वजः ॥ तत्रविशेषःश्रीमहा

निर्वाणतन्त्रेयथा । पताकाध्वजदाने

न देवप्रीतिःशतं समाः । ध्वजदण्ड

स्तुकर्त्तव्योद्वात्रिंशद्धस्तसम्मितः ॥ सु

दृढश्छिद्ररहितः सवलःशुभदर्शनः ।

वेष्टितोरक्तवस्त्रेणकोटौचक्रसमन्वि

तः ॥ पताकातत्रसंयोज्यातत्तद्वाहन

चिह्निता । प्रशस्तमूलाद्व्यग्राद्

व्यवस्त्रविनिर्मिता । शोभमानाध्वजा

ग्रेयापताकासाप्रकीर्त्तितेति ॥ * ॥ से

नाचिह्नंचितीशानां दण्डोध्वजइ.त

स्मृतः । सपताकोनिष्पताकः सत्रेधा

द्विविधोवुधैरित्यादिविशेषोयुक्तिक

ल्पतरौमत्स्यादिपुराणेषुचद्रष्टव्यः ॥

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृक्षे ॥ ताडवृक्षे ॥

ध्वजप्रहरणः । पुं । वायौ ॥

ध्वजभङ्गः । पुं । क्लीवत्वजनकेरोगवि

शेषे ॥

ध्वजवान् । त्रि । केतनयुक्ते । सपताके ॥

ध्वजाहृतः । पुं । सङ्ग्रामे स्वामिसकाशाज्जिते दासविशेषे ॥ न । अविभाज्यधनविशेषे ॥ सङ्ग्रामादाहृतं यत्तु विजित्य द्विषताङ्कुलम् । स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

ध्वजी । पुं । पृथिवीधरे ॥ रथे ॥ ब्राह्मणे ॥ भुजङ्गमे ॥ तुरङ्गे ॥ मद्यविक्रयजीविनि । शौण्डिके ॥ मयूरे ॥

ध्वजिनी । स्त्री । सेनायाम् ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ध्वजिनीपतिः । पुं । सेनापतौ ॥

ध्वजोत्थानम् । न । इन्द्रमहोत्सवे । भाद्रशुक्लद्वादश्यां विधीयमाने शक्रोत्सवे ॥

ध्वनः । पुं । शब्दे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी । पुं । षट्पदे । भ्रमरे ॥

ध्वनिः । पुं । शब्दमात्रे ॥ ध्वननम् । ध्वनशब्दे । खनिकष्यज्यसीति इः ॥ कोयं ध्वनिर्नाम योदूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयतीति शारीरकभाष्यम् ॥ स्त्री । शङ्कुकर्णस्यान स्यायां देव्याम् ॥

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । श्रोत्रे ॥ ध्वनिं गृह्णाति । ग्रह० । विभाषा ग्रहइति पचेऽप् ॥

ध्वनितः । त्रि । शब्दिते । कृतस्वनमृदङ्गादौ । स्वनिते ॥ स्तनिते ॥ ध्वन्यतेस्म । ध्वन० । क्तः ॥

ध्वनिनाला । स्त्री । वीणायाम् ॥ वेणौ ॥ काहलायाम् । काहलीति हिमवत्प्रान्तप्रसिद्धे धत्तूरपुष्पसदृशे वाद्यविशेषे ॥

ध्वनिविकारः । पुं । काकुः । शोकभयादिना शब्दविकृतौ ॥

ध्वस्तः । त्रि । स्रस्त । गलिते । च्युते ॥ ध्वस्यतेस्म । ध्वंसु अवस्रंसने । क्तः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तोवा ॥

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके ॥ मत्स्यात्खगे । बके ॥ तर्काटे ॥ भिक्षुके । अर्थिनि ॥ गृहे ॥ ध्वाङ्क्षति । ध्वाक्षिघोरवासितेच । चात् काङ्क्षायाम् । पचाद्यच् ॥

ध्वाङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् ॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः । स्त्री । काकजम्ब्वाम् ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती । स्त्री । } काकतुण्ड्याम् ॥
ध्वाङ्क्षनखी । स्त्री । }

ध्वाङ्क्षनाम्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हपुषायाम् ॥

ध्वाङ्क्षनासा । स्त्री । } काकनासा-
ध्वाङ्क्षनासिका । स्त्री । }

याम् ॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले ॥

ध्वाङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाच्याम् ॥

ध्वाङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षादनी । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥

ध्वाङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । उलूके ॥

ध्वाङ्क्षी । स्त्री । कक्कोलिकायाम् ॥ रवेःसङ्क्रान्तिविशेषे ॥ यथाबिन्दुवारेभवेद्ध्वाङ्क्षनाम्नी तदाच्यलसौख्यं लभेदेववैश्यः ॥

ध्वाङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् ॥

ध्वान । पुं । शब्दे ॥ ध्वननम् । ध्वन० । भावेघञ् ॥

ध्वान्तम् । न । अन्धकारे ॥ ध्वन्यते । ध्वन० । क्तः । क्षुब्धस्वान्तेति निपातितम् ॥ नरकविशेषे ॥

ध्वान्तचित्तः । पुं । खद्योते ॥

ध्वान्तशत्रुः । पुं । ध्वान्तशात्रवे ॥

ध्वान्तशात्रवः । पुं । अर्के ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ ध्वान्तस्यशात्रवः ॥

ध्वान्तारातिः । पुं । सूर्ये ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते ॥ ध्वान्ते उन्मेषोऽस्य ॥

नः

न । अ । निषेधे ॥ यथा । न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् । परस्त्रीगमनञ्चैव ब्रह्मचारी विवर्जयेदिति ॥ उपमायाम् ॥ नह्यति । णह बन्धने । डप्रत्ययः ॥

नः । पुं । सुगते ॥ बन्धे ॥ द्विरण्डे ॥ प्रस्तुते ॥ रत्ने ॥ नकारे ॥

नंशुकः । त्रि । नाशके ॥ नश्यत्यस्मिन्न वायुना । णश अदर्शने । पचिनशोर्णुकन् कनुमौचेतिसाधुः ॥

नंष्टा । त्रि । नाशाश्रये ॥

नःक्षुद्रः । पुं । क्षुद्रनासिके ॥

नकिम् । अ । }
नकिर् । अ । } वर्जने ॥
नकीम् । अ । }

नकुटम् । न । नासिकायाम् ॥

नकुलः । पुं । चतुर्थे पाण्डुसुते ॥ बभ्रौ । सर्पहणि । सूचिवदने ॥ शिवे ॥ त्रि । निष्कुले ॥ नास्तिकुलमस्य । नभ्राणनपादिति नञ् प्रकृत्या ॥

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ॥

नकुली । स्त्री । कुक्कुट्याम् ॥ मांस्याम् ॥ शङ्खिन्याम् ॥ कुङ्कुमे ॥ नकुलभार्यायाम् ॥

नकुलीशः । पुं । काशीपीठस्थभैरवे ॥

नकुलेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

नकुलेष्टा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ नकुलानामिष्टा ॥ नाँई इति प्रसिद्धे रास्ना

भेदे ॥

नक्तम् । न । निशि । रात्रौ ॥ लक्षणयानक्तव्रतेपि । यथा । उपवासात् परंभैक्षं भिक्षापरमयाचितम् । अयाचितात् परंनक्तं तस्मान्नक्तेनवर्त्तयेत् ॥ देवैस्तुभुक्तं पूर्वाह्ने मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा । पराह्णेपितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥ सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तेभुक्त मभोजनम् । वामाचारोमहादेवो नक्तेनैवेद्गुरे नरम् ॥ इतिदेवी पु० ॥ अस्यलक्षणायुक्तं मात्स्ये । दिवसस्याष्टमे भागेमन्दीभूतेदिवाकरे । नक्तं तच्च विजानीयान्ननक्तं निशि भोजनम् ॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेतु विधीयते । यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्यनिषेधनमिति ॥

नक्तकः । पुं । लक्तके । कर्पटे । लत्ता इतिभाषा ॥ नजते । ओनजी व्रीडे । बाहुलकात् तन् । स्वार्थे कन् । नक्तं कं सुखमस्मादा । पृ० मलोपः ॥

नक्तचारी । पुं । उलूके । पेचके ॥ बिडाले ॥ त्रि । रात्रिचरमात्रे ॥

नक्तञ्चरः । पुं । राक्षसे ॥ चौरे ॥ पेचके ॥ दृषदंशादौ ॥ नक्तं चरति । चर० । चरेष्टः ॥ गुग्गुलौ ॥

नक्तन्दिवम् । अ । अहोरात्रे ॥ नक्तञ्च दिवाच । अचतुरेत्यादिना समस्यथ्र्दृष्ट्वो रव्ययये ईन्द्रेनिपातनाद च् समासान्तः ॥

नक्तम् । अ । निशि । रजन्याम् ॥ नजते । ओनजीव्रीडे । तम् प्रत्ययः ॥

नक्तमालः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ नक्तंमालो धारणमस्य । नक्त मा अलति वा । अल० । पचाद्यच् ॥

नक्तमुखा । स्त्री । रात्रौ ॥ इतित्रिकाण्डः॥

नक्तव्रतम् । न । दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रिभोजने ॥ हविष्यभोजनंस्नानं सत्य माहारलाघवम् । अग्निकार्यं मधः शय्यां नक्तभोजीषडाचरेत् ॥ इति भविष्यपुराणम् ॥ नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थोविधिसंयुतः । यतिश्चविधवाचैव कुर्यात् तत् सदिवाकरम् ॥ सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमेघटिकाद्वये । निशानक्तन्तुविज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥ मार्कण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेनच । उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेदिति ॥

नक्ता । स्त्री । कलिकार्याम् ॥

नक्तान्धः । त्रि । रात्र्यन्धे ॥

नक्तान्ध्यम् । न । रात्र्यन्धतायाम् ॥

नक्रः । पुं । कुम्भीरे । नाँका इति तँदुआ इतिच भाषाप्रसिद्धेजलजन्तौ ॥ न ।

अग्रदाहविशेषः। जाशकाठ इतिगौडभाषा ॥ नासायाम् ॥ नक्रामतिदूरस्थत्वम्। क्रमु०। अन्यत्रापीतिडः। नभ्राडितिनलोपोन ॥

नक्रराट्। पुं। } ग्राहे। जलाटके।
नक्रराजः। पुं। } गाह इतिभाषा प्रसिद्धे यादोविशेषे ॥

नक्रा। स्त्री। नासिकायाम् ॥

नक्षत्रम्। न। कृत्तिकादितारकासु। भे ॥ अनवलिङ्गत्वानंयथा। हस्तास्वाती श्रवणा अक्लीबे मृगशिरा नपुंसिस्यात्। पुंसिपुनर्वसु पुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियांशेषाः॥ शेषाः ताराइतिसम्बन्धः ॥ मुक्तायाम् ॥ नक्षदतेहिनस्ति। णदेतिसैौत्रोधातुर्हिंसार्थ आत्मनेपदी। ष्ट्रन्। नभ्राणनपादितिनलोपोन ॥ यद्वा। णक्षगतौ। नक्षति। कमिनक्षियजीत्यत्रन् ॥ नक्षणोतिवा। क्षणुहिंसायाम्। ष्ट्रन्। बाहुलकान्नलोपः॥ क्षीयतेः क्षरतेर्वाक्षत्रमिति निपात्यते। नक्षत्रमिति वा। नलोपाभावः पूर्ववत् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः। पुं। धवलयावनाले ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रम्। न। मन्त्रग्रन्थोक्तघट्चक्रान्तर्गतचक्रे ॥

नक्षत्रनेमिः। पुं। ध्रुवे ॥ चन्द्रे ॥ विष्णौ ॥ स्त्री। रेवत्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नक्षत्रपः। पुं। उडुपे। चन्द्रे ॥

नक्षत्रपदयोगः। पुं। याचायोगान्तरे ॥ यथा। मेषगे भास्करे षष्ठे लाभगे स्वोच्चगे यमे। नक्षत्रपदयोगोयं शत्रुमेधानिलो रणे ॥

नक्षत्रपुरुषः। पुं। चैत्रेमास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी। भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत इत्यादिना वामनपुराणोक्ते व्रतविशेषे ॥

नक्षत्रमाला। स्त्री। सप्तविंशतिमौक्तिकैर्निर्मिते एकावलीहारे ॥ नक्षत्राणांमालेव ॥ नक्षत्रश्रेण्याम् ॥

नक्षत्रविद्या। स्त्री। ज्योतषे ॥

नक्षत्रशूलः। पुं। ज्येष्ठापूर्वभाद्रपदारोहिण्युत्तरफाल्गुनी। पूर्वादिषुक्रमाच्छूला याचायां मरणप्रदाः ॥

नक्षत्रसूचकः। पुं। निन्दिते ज्योतिर्विदि ॥ यथा। अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। सपङ्क्तिदूषकः पापोज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥ अपिच। तिथ्युत्पत्तिं नजानन्ति ग्रहाणां नैवसाधनम्। परवाक्येन वर्त्तन्ते तेवै नक्षत्र सूचकाः ॥

नक्षत्रसूची। पुं। नक्षत्रसूचके ॥ गृहेगृहेगत्वा घृष्टएव नक्षत्राण्यस्मिन्या

दीनि शुभाशुभसूचकानि सूचयतीति तथा ॥

नखचेशः । पुं । चन्द्रे ॥ नक्षत्राणामीशः ॥ कर्पूरे ॥

नखः । पुं । न । पुनर्भवे । कररुहे ॥ पुं । खण्डे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ न । व्याघ्रनखाख्येगन्धद्रव्ये । शुक्तौ । कोलदले ॥ द्विधा शङ्खनखाख्याऽन्याशुक्त्याख्याबदरीच्छदा इति रत्नमाला ॥ नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् । लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादुव्रणविषापहम् ॥ अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटुः ॥ नखन्ति खन्यते वा । खनु अवदारणे । अन्ये०डः ॥ नखमस्येति वा । नभ्राडितिसाधुः ॥ यद्वा । नह्यति । णह बन्धने । नहेर्हलोपश्चेति खः ॥ स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी बदरच्छदा । महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥

नखकुट्टः । पुं । नापिते ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिकृन्तनम् । न । नखच्छेदनार्थनापितशस्त्रविशेषे । नहेर्णा इति भाषा ॥

नखनिष्पावः । पुं । निष्पावीभेदे । अकुशिफलायाम् । ग्राम्यायाम् ॥

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाक्षुपे ॥

नखपुष्पी । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

नखमुचम् । न । धनुषि ॥

नखम्पचा । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ नखम्पचतीतिविग्रहे मितनखेचेति नखकर्मोपपदात्पचेःकर्त्तरि खश् । अरुर्द्विषदितिमुम् । पचिश्चात्रतापवाची ॥

नखरः । पुं । नखे । करकण्टके । कररुहे ॥ नखंराति । रा० । कः ॥

नखरञ्जनी । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ तस्याःफले ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेतिफलप्रत्ययस्यलुप् ॥ नखच्छेदनास्त्रविशेषे । नहेर्नी इतिभाषा ॥ यथा । अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी । पुनर्भवच्छेदकरीगङ्गेव नखरञ्जनीति ॥

नखरायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥

नखराह्वः । पुं । करवारवृक्षे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नखरी । स्त्री । नख्याम् ॥ क्षुद्रनख्याम् ॥

नखविष्किरः । पुं । पक्षिविशेषेषु ॥ नखैर्विकीर्य्य ये भक्षयन्ति । ते च श्येनादयः ॥

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखशङ्खः । पुं । शम्बूके । क्षुद्रशङ्खे ॥

नखाघातः । पुं । रतिक्रीडायांस्थानवि

देशेषु नखपाते ॥ स्थानानियथा । नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्मसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥ कचस्थलेचक क्षान्तेकपालेवाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशेच नखाघातंसमाचरेत् ॥ तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैरितिकामशास्त्रम् ॥

नखाङ्कः । पुं । न । व्याघ्रनख्याम् ॥

नखायुधः । पुं । व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥ कुक्कुरे ॥

नखालिः । पुं । चुद्रशङ्खे ॥ नखपङ्क्तौ ॥

नखालुः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखाशी । पुं । पेचके ॥ त्रि । नखभक्षके ॥

नखी । पुं । सिंहे ॥ विदारणक्षमनखयुक्तपशुमात्रे ॥

नखी । स्त्री । नखनामगन्धद्रव्ये । शुक्तौ ॥ बह्वादित्वात् ङीष् ॥

नगः । पुं । पर्वते ॥ वृक्षे ॥ नगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योपीति अन्येष्वपीति वा डः । नगोप्राणिष्विति नञ्वा प्रकृत्या ॥

तीर्थविशेष ॥ भास्करे ॥ पवनाशने ॥

नगजः । त्रि । पर्वतजातवस्तुमात्रे ॥

नगजा । स्त्री । चुद्रपाषाणभेदायाम् ॥

नगणः । पुं । त्रिलघौ (॥।) ॥

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । नयाफट्की इतिगौडभाषाप्रसिद्धलतायाम् । मालकाँगणीतिभाषा ॥

नगतीर्थम् । न । पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ नगस्य नगानां वा तीर्थम् ॥

नगनन्दिनी । स्त्री । पार्वत्याम् ॥

नगपतिः । पुं । हिमालये । गिरीन्द्रे ॥ नगानाम् पतिः ॥

नगभिद्-त् । पुं । पाषाणभेदने ॥ इन्द्रे ॥

नगभूः । पुं । चुद्रपाषाणभेदायाम् ॥ त्रि । पर्वतजाते ॥

नगरम् । न । राजस्थितिस्थाने । पुरि । पत्तने ॥ यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्तितन्नगरम् । पण्यक्रियादिनिपुणैः स्वातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसम्बन्धंनगरन्त्वभिधीयते ॥ नगाःवृक्षाःपर्वता वा सन्त्यस्मिन् । नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति रः । पक्षेक्लीवत्वम् ॥ नगाइवप्रासादादयःसन्त्यत्रवा ॥

नगरघातः । पुं । हस्तिविशेषे ॥ नगरं हन्ति । हन० । कृत्यल्युटोवहुलमिति अण् ॥

नगरन्ध्रकरः । पुं । क्रौञ्चदारणे ॥ रन्ध्रं करोतीतिरन्ध्रकरोरन्ध्रहेतुः । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति कृञष्ट

प्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरः ॥

नगरसम्भवम् । न । सिद्धपीठान्तरे ॥

नगरी । स्त्री । पुर्याम् । नगरे ॥ जाति लक्षणोङीष् ॥

नगरीवकः । पुं । काके ॥ इतिचिका ण्डशेषः ॥

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । नागरमोथा इतिभाषा ॥

नगरौषधिः । स्त्री । कदल्याम् ॥

नगस्वरूपिणी । स्त्री । प्रमाणिकावृत्ते ॥

नगाटनः । पुं । वानरे ॥ नगेष्वटनंयस्य ॥

नगाधिपः । पुं । हिमालये ॥ नगाना मधिपः ॥ सुमेरौ ॥

नगाधिराजः । पुं । हिमालये ॥

नगानिका । स्त्री । चतुरक्षरवृत्तिप्रभेदे ॥ यथा । द्वितूर्यके गुरु यदा । नगानिका भवेत्तदा ॥ यथा । विलोकये कदा चणम् । हरिं सरोरुहेचणमिति ॥

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दे । हस्तिपचे ॥ त्रि । नगवासिनि ॥

नगौकाः । पुं । शरभे ॥ पक्षिणि ॥ पञ्चास्ये ॥ काके ॥ नगे वृक्षे ऽगे वा ओक आश्रयो यस्य ॥

नग्नः । पुं । वन्दिनि ॥ चपणे । निर्ग्रन्थे । भदन्ते ॥ त्रि । विवाससि । दिगम्बरे ॥ नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनकावृतः । इतिकाष्र्णाजिनिः ॥ नजतेस्म । ओलजीव्रीडे । अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । ओदित श्चेतिनत्वम् ॥ द्विकच्छःकच्छशेषश्चमुक्तकच्छस्तथैवच । एकवासाअवासाश्चनग्नःपञ्चविधः स्मृतः ॥ पारिभाषिकनग्नो यथा । येषां कुले नवेदोस्ति न शास्त्रं नैवच व्रतम् । ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषा मन्नं विगर्हितम् ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणम् ॥ ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज । एतामुज्झति-यो मोहात् सनग्नः पातकीस्मृतः ॥ त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं यतः । नग्नो भवत्युज्झिताया मतस्तस्यामसंशयम् ॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राडपि कैवेय सनग्नः पापकृन्नरः ॥ इतिविष्णुपुराणम् ॥

नग्नकः । पुं । नग्ने ॥ नग्नएव । स्वार्थेकन् ॥

नग्नजित् । पुं । नाग्नजित्याः पितरि न्वपतिविशेषे ॥

नग्नहूः । पुं । नानाद्रव्यकृते सुरावीजे । किण्वे ॥ स्नानम् हूयते वा । ह्वेञ् ॥ । सं० क्विप् । नग्नहूः ॥

नग्ना । स्त्री । नग्नयोषिति । विवस्त्रायां नार्याम् । कोटव्याम् ॥ ननग्नां स्त्रिय

मोचेत पुरुषंवाकदाचन । नचमूत्रं पुरीषंवा नवै संसृष्टमैथुनमिति कूर्मपुराणम् ॥

नग्नाटः । पुं । दिगम्बरे ॥

नग्नाटकः । पुं । दिगम्बरयोगिनि ॥

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवायाम् । अप्राप्तरजस्कायाम् ॥ विवस्त्रायाम् ॥ नजतेस्म । ओनजी० । गत्यर्थेति क्तः । ओदितश्चेतिनः । स्वार्थेकन् ॥

नचेत् । अ । निषेधे ॥

नञ् । अ । नञभावे निषेधेच स्वरूपार्थे व्यतिक्रमे । ईषदर्थेच सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ इतिमेदिनी ॥ अपिच । तत् सादृश्य मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥ सादृश्ये यथा । अब्राह्मणः ॥ अभावे । यथा । अपापम् ॥ अन्यत्वे यथा । अघटःपटः ॥ अल्पत्वे यथा । अनुदरा कन्या ॥ अप्राशस्त्ये यथा । अकेशी ॥ विरोधेयथा । असुरः ॥ अकारो नलोपोनञितिविशेषणार्थः ॥ द्वौनञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । यथा । नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् । नाविष्णुः संस्मरे द्विष्णुंनाविष्णुर्विष्णु माप्नुयादिति महाभारतम् ॥

नटः । पुं । शैलूषे । कृशाश्विनि । नवरसाभिनयचतुरे नर्त्तकविशेषे । जायाजीविनि ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषे यथा । शौण्डिक्यां शौण्डिका ज्जातो नटो वरुड एवचेति पराशरपद्धतिः ॥ व्रात्यायांक्षत्रियाज्जात इति मनुः ॥ अशोकवृक्षे ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ नले । किष्कुपर्व्वणि ॥ गोदन्तहरिताले ॥ व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णाया मुत्पन्न जात्यन्तरे । झल्ले ॥ नटति । नटन्तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । नमति । णम० । जनिदेच्यादिनानमेर्डटः । । डित्त्वाट्टिलोपः ॥

नटनम् । न । नर्त्तने । नाट्ये । नृत्ये ॥ नट अवस्कन्दने । ल्युट् ॥ आचरणे ॥

नटनारायणः । पुं । रागविशेषे ॥

नटभूषणम् । न । }
नटमण्डनम् । न । } हरिताले ॥

नटवरः । पुं । नटश्रेष्ठे ॥

नटसञ्ज्ञकः । पुं । गोदन्तहरिताले ॥ नटे ॥

नटान्तिका । स्त्री । लज्जायाम् ॥ इति हारावली ॥

नटी । स्त्री । नल्यौषधौ ॥ वेश्यायाम् ॥ नटयोषायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

नटेश्वरः । पुं । शिवे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नट्या । स्त्री । नटसमूहे ॥ पाशा०यः ॥

नडः । पुं । नलतृणे । पोटगले ॥ नडति । नडगहने । अच् ॥

नडकीयः । त्रि । नड्वले ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडादीनां कुक् चेतिछः ॥

नडप्रायः । त्रि । नडबहुलदेशे । नड्वति ॥

नडसंहतिः । स्त्री । नड्यायाम् ॥ नडानां संहतिः ॥

नडहः । त्रि । कान्ते । ललिते ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नडहा । स्त्री । विलासिन्याम् ॥

नड्या । स्त्री । नडसंहतौ ॥ नडानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

नड्वान् । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः प्रायाश्च । कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् । झय इति मादुपधाया इति वा वत्वम् ॥

नड्वलः । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडशादाड्ड्वलच् ॥

नड्वाभूः । स्त्री । गृहविशेषे । कुट्टिमे ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नतः । पुं । जन्मनाडिकाविशेषे ॥ न । तगरपादाम् । तगरमूले ॥ त्रि । कुटिले ॥ नम्रे ॥ नमति स्म । क्तः ॥

नतद्रुमः । पुं । लताशाले ॥ इतिरत० ॥

नतनासिकः । त्रि । चिपिटनासे । अवटीटे ॥ नता नम्रा नासिका ऽस्य ॥

नताङ्गी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिरानि० ॥

नतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमने ॥ क्तिन् ॥ अथ सप्त प्रकारायानतेर्लक्षणानि । त्रिकोण मथषट्कोण मर्द्धंचन्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधानतिलक्षणम् ॥ ऐशानीवाथ कौवेरीदिक् कामाख्या प्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौच सर्वमूर्त्तेषुसर्वतः ॥ त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्वमुखोयजेत् । पश्चिमाच्छाम्भवीं गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा ॥ यदोत्तरामुखः कुर्यात् साधकोदेवपूजनम् । तदायाम्यान्तु वायव्यांगत्वाकुर्यात्तु संस्थितिम् ॥ दक्षिणादायवीं गत्वादिशं तस्याश्चशाम्भवीम् । ततोऽपिदक्षिणं गत्वा नमस्कार स्त्रिकोणवत् ॥ त्रिकोणो योनमस्कार स्त्रिपुरा प्रीतिदायकः ॥ १ ॥ दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्याच्छम्भवींततः । ततोपिदक्षिणां गत्वा तांत्यक्त्वाग्नेः प्रविश्यच ॥ अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरांदिशम् । उत्तराच्चतथाग्नेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ॥ षट्कोणोयो नमस्कारः प्रीतिदःशिवदुर्गयोः ॥ २ ॥ दक्षिणाद् वायवीं गत्वातस्माच्चारभ्य दक्षिणम् । गत्वा यो ऽसौनमस्कारः सोर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥ सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा

वर्त्तुलाकृतिसाधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥ त्यक्त्वा स्व आसनस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतिः । प्रदक्षिणं विनायातु निपत्य भुवि दण्डवत् ॥ दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥ पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिवुकेन मुखेनाथ नासयालिकेन च ॥ ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ॥ स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥ नदानां सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जाह्नवी यादृग् देवानामिव चक्रधृक् ॥ नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः । चतुर्व्वर्गं लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः ॥ नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वदा सदा । सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ॥ येनासावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः । महामायाप्रीतिकरः स नमस्कार उत्तमः ॥ इति कालीपुराणम् ॥

नदः । पुं । पुनर्व्वहे । भिद्य । शोणसिन्धुभैरवदामोदरब्रह्मपुत्रादौ ॥ अब्धौ ॥ निनदे ॥ नदति । णद० । पचाद्यच् ॥

नदनुः । पुं । मेघे ॥ सिंहे ॥ नदति । णद अव्यक्ते शब्दे । अनुङ्नदेश्चेति अनुङ् ॥

नदी । स्त्री । सरिति । तरङ्गिण्याम् । तटिन्याम् ॥ अस्या लक्षणम् । धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः इति ॥ सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्यात् लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणा सा विशेषान्नैवाधत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥ प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः । नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥ हिमवत्प्रभवायाश्च जलं तास्वमृतोपमम् । विन्ध्यात् प्राचीप्राच्यवाची प्रतीची याचोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण । वातारोपं श्लेष्मपित्तानिलोपं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥ पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवाश्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य चेति राजनिर्घण्टः ॥ पचादिषु नदट् इति टित्वान्निपातनात्-

टिड्ढेतिङीप् ॥ नदीनाञ्चविशेषोयः सवराह्वे निरूपितः । तथामत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्योवेत्तुमिच्छुभिः ॥

नदीकदम्बः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । मुण्ड्याम् ॥ न । नदीसमूहे ॥

नदीकान्तः । पुं । समुद्रे ॥ नद्याःकान्ता यस्य ॥ इज्जले । निचुलद्रुमे ॥ सिन्धुवारके ॥

नदीकान्ता । स्त्री । जंबाम् ॥ काकजङ्घौषधौ ॥ लतायाम् ॥

नदीकूलम् । न । सरित्तटे ॥ नद्याःकूलम् ॥

नदीकूलप्रियः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ नदीकूलं प्रियं यस्य ॥

नदीजः । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥ यावनालशरे ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ न । स्रोतोञ्जने ॥ त्रि । नद्यां जाते ॥

नदीजा । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे ॥

नदीतरस्थलम् । न । } घट्टे ॥ नदी
नदीतरस्थानम् । न । } भिन्नस्थाने ॥

नदीनः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ नदीना मिनःस्वामी ॥

नदीनिष्पावः । पुं । धान्यप्रभेदे । कटुनिष्पावे । कर्बुरे ॥

नदीमातृकः । त्रि । नद्यम्बुसम्पन्नब्रीहिपालितेदेशे ॥ नदी माता ऽस्य । नद्यृतश्चेतिकप् ॥

नदीवङ्कः । पुं । वङ्कुरे । बाँकइतिभाषा ॥ इतिशब्दमाला ॥

नदीवटः । पुं । वटीवृक्षे ॥

नदीष्णः । त्रि । नदीस्नानकुशले ॥ नद्यांस्नाति । ष्णासौचे । सुपीतिकः निनदीभ्यामितिषत्वम् ॥ नदीचे ॥ इतिपुरुषोत्तमः ॥

नदीसरः । न । इन्द्रक्रीडासरोवरे ॥

नदीसर्ज्जः । पुं । वीरतरौ । अर्जुनवृक्षे ॥

नदेयी । स्त्री । नादेय्याम् । भूमिजंबाम् ॥

नद्धः । त्रि । बद्धे ॥ उद्दृत्ते ॥ नह्यते । णहबन्धने । कर्मणि क्तः । नहोधइतिधत्वम् ॥

नद्ध्री । स्त्री । चर्म्ममयरज्जौ । वरत्रायाम् ॥ नह्यतेऽनया । णह० । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

नद्याम्रः । पुं । समष्ठिलावृक्षे ॥

नद्यावर्त्तकः । पुं । यात्रायोगान्तरे । नन्द्यावर्त्तके ॥ यथा । स्वराशिगेबुधे लग्ने सिते वा सुरवन्दिते । नद्यावर्त्तकयोगोयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः ॥ अन्योपि । भूसुते स्वोच्चगे लाभे मृगकुम्भगते यमे । नद्यावर्त्तकयोगोयं रणेमत्तहुताशनः ॥

ननन्दा । स्त्री । नन्दिन्याम् । स्वभर्तृभगिन्याम् । ननँद इतिभाषा ॥ नन

न्दति कृतायामपिसेवायां न तुष्यति । न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा । नञिचनन्देरिति ऋन् ॥

ननान्दा । स्त्री । ननन्दायाम् ॥ न नन्दति नतुष्यति । ननन्दयति भ्रातृजायामिति वा । टुनदि० । नञिचनन्दे रिति ऋन् वृद्धिश्चेतिकेचित् ॥

ननु । अ । विनिग्रहे ॥ अनुप्रश्ने ॥ परकृतौ ॥ अधिकारे ॥ संभ्रमे ॥ आमन्त्रणे ॥ अनुनये ॥ प्रश्ने ॥ अनुज्ञायाम् ॥ अवधारणे ॥ दुष्टोक्तौ ॥ सम्यग्वादे ॥ स्तुतौ ॥ वाक्यारम्भे ॥ आक्षेपे ॥ प्रत्युक्तौ ॥ उत्प्रेक्षाऽलङ्कारव्यञ्जके ॥ यथा । मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायो नु वेद्मिच । ननु ना नहि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानिचेतिकाव्यचन्द्रिका ॥ न नुदति । नुद० । मित०डुः ॥

ननुच । अ । विरोधोक्तौ ॥ ननु च चेतिनिपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥ प्रश्ने ॥

नन्दः । पुं । गोपविशेषे । श्रीकृष्णस्य पितरि ॥ नृपविशेषे । महानन्दिसुते । क्षत्रियवंशान्ते ॥ आनन्दे ॥ निधिप्रभेदे ॥ प्राग्दक्षिणद्वारगृहे ॥ वेणुविशेषे ॥ यथा । महानन्दस्तथानन्दोविजयोथजयस्तथा । चत्वारउत्तमावंशामातङ्गमुनिसम्मताः ॥ दशाङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशाङ्गुलः । इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । सत्रीभिरुपपत्तिभिःसमृद्धे ॥ नन्दति इति नन्दः । टुनदि० । पचाद्यच् ॥

नन्दकः । पुं । हरेःखड्गे ॥ भेके ॥ त्रि । हर्षके ॥ कुलपालके ॥ नन्दयति देवान् । टुनदि० । ण्वुल् ॥ नन्दतात् । आशिषिचेति वुन्वा ॥

नन्दकिः । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

नन्दकी । पुं । विष्णौ ॥ विद्यामयो नन्दकाख्यो ऽसिरस्य । अतइनिठनावितीनिः ॥

नन्दगोपिता । स्त्री । रास्नायाम् ॥

नन्दथुः । पुं । आनन्दे । सुखे ॥ टुनदि० । ट्वितोऽथुच् ॥

नन्दनः । पुं । सुते ॥ भेके ॥ कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ षड्विंशतितमेवत्सरे । सुभिक्षं क्षेम मारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । बहुक्षीरा स्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ न । इन्द्रस्योद्याने । गन्धमादनमूले गन्धर्वसुरसिद्धाप्सरोरतोद्याने ॥ इतिसंज्ञकाच्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । नजभजरैस्तुरेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् । यथा । तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलिलमान्दोलितम् मधुरिपुपादपङ्कजर

जः सुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरचित चेष्टितकलाकलापसंस्मारकङ् चि तितजनन्दनं व्रज सखे सुखायनन्दा वनम् ॥ त्रि । हर्षके ॥ आनन्दकार के ॥ नन्दयति । टुनदि० । नं०ल्युः ॥

नन्दनजम् । न । हरिचन्दने ॥

नन्दनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य न न्दनः ॥

नन्दनन्दिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दनमाला । स्त्री । श्रीकृष्णप्रीतिकृ- न्मालिकाविशेषे ॥

नन्दना । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिजटा धरः ॥

नन्दन्तः । पुं । पुत्रे ॥ नन्द्यात् । टुनदि० । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशि- षीति झच् ॥

नन्दपालः । पुं । वरुणे ॥

नन्दपुत्री । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ इतित्रि काण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः । त्रि । अर्भके ॥ नन्दयति । टुनदि० । तृभूवहिवसिभासीच्या- दिनाझच् षित् ॥

नन्दा । स्त्री । गौर्याम् ॥ नन्दते सुरलो केषु नन्दने वसते ऽथवा । हिमाच ले महापुण्ये नन्दादेवी ततःस्मृता ॥ संस्थाप्य नन्दिता यस्मात् तस्मान्न न्दा तु सा ऽभवत् । इतिचनामकार णम् । संस्थाप्य ब्रह्मादिभिर्हिमगि राविति शेषः ॥ अलिञ्जरे । नाँदइ- तिभाषा ॥ सम्पदि ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । प्रतिपदेकादशी षष्ठी नन्दा ज्ञेयामनीषिभिः ॥ कर्कसङ्क्रमवि शेषे । स्थिरे जीववारे तु नन्देतिसंज्ञा तदाविप्रवर्गः सुखीमासमेकम् ॥ न नन्दरि ॥ तीर्थविशेषे ॥

नन्दात्मजः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य आ त्मजः ॥

नन्दात्मजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दिः । पुं । नन्दिकेश्वरे । पिनाकिनः प्रतीहारे ॥ पुं । न । द्यूताङ्गे ॥ आ नन्दे ॥ नन्दति । टुनदि० । इन् ॥

नन्दिकः । पुं । नन्दिवृक्षे ॥

नन्दिका । स्त्री । इन्द्रक्रीडास्थाने ॥ अ लिञ्जरे ॥

नन्दिकेश्वरः । पुं । शालङ्कायने । ताण्ड वतालिके । शिवद्वारपाले ॥ पुराण विशेषे ॥

नन्दिघोषः । पुं । अर्जुनस्यरथे ॥ वन्दि जनस्य घोषे ॥

नन्दितरुः । पुं । धवद्रुमे ॥

नन्दी । पुं । हरप्रतीहारे । गिरिशवे त्रिणि ॥ सत्रिविधउक्तोवह्निपुराणे ॥ यथा । आद्यः कनकनन्दीच गिरिका ख्यो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृती

यस्तु विज्ञेयानन्दिनस्तु यदृति ॥ गर्द्दभाण्डे ॥ वटद्रुमे ॥

नन्दिनी । स्त्री । उमायाम् ॥ गङ्गायाम् ॥ ननान्दरि ॥ वशिष्ठधेनौ ॥ वशिष्ठाख्यदेव्याम् ॥ व्याडिमातरि ॥ रेणुकाख्यौषधौ ॥ तीर्थविशेषे ॥ नन्दयति । टुनदि० । णिनिः । ङीप् ॥

नन्दिनीतनयः । पुं । अभिधानविशेषस्य कर्त्तरि । व्याडिमुनौ ॥

नन्दिनीसुतः । पुं । व्याडिमुनौ ॥ नन्दिन्याः सुतः ॥

नन्दिपुराणम् । न । उपपुराणप्रभेदे ॥

नन्दिवर्द्धनः । पुं । भर्गे । शिवे ॥ पक्षान्ते ॥ तनये ॥ मित्रे ॥ त्रि । आनन्दवर्द्धके ॥

नन्दिवृक्षः । पुं । नन्दीद्रुमे ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । नन्द्याःवृक्षः ॥

नन्दी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दीमुखी । स्त्री । पक्षिविशेषे ॥ यथा । स्थूलाकठोराहस्ताच यस्या अस्थूपरिस्थिता । गुटिका चञ्चुसदृशी चेत्या नन्दीमुखीतिसा ॥ तन्द्रायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नन्दीवर्त्तः । पुं । सामुद्रमत्स्यविशेषे ॥

नन्दीवृक्षः । पुं । नन्दिवृक्षे । स्थालीवृक्षे । वेलिआपीपर इति प्रसिद्धे ऽश्वत्थभेदे । कान्तलकादन्योयम् ॥ नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसोग्राही विषपित्तकफास्रनुत् ॥ अश्वत्थाकारःचीरवान् स्वनामप्रसिद्धोवृक्षः इति भरतः ॥ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिवृक्षविशेषे । तूणीके । पीतके । कुठेरके ॥ तूत इतिभाषाप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । तुन्ने । कुबेरके । कान्तलके । नन्दिवृक्षे ॥ गान्धीराख्यवृक्षे ॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥ नन्द्याः वृक्षः ॥

नन्दीशः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारपाले ॥ भरतोक्ततालप्रभेदे ॥

नन्दीश्वरः । पुं । महादेवे । शिवे ॥ सदाशिवद्वारपाले ॥ नन्दीशाख्येताले ॥ यथा । गोलघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरेमताः इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नन्दीसरः । न । इन्द्रसरोवरे ॥

नन्द्यावर्त्तः । पुं । पश्चिमद्वाररहितोनन्द्यावर्त्तोह्ययस्त्येयेत्युक्तलक्षणे राजवेश्मप्रभेदे ॥ लक्षणान्तरञ्च । दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमामुखम् । पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्तितदिति भरतधृतःसाङ्गः ॥ इत्यमरद्रुमे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ नन्द्या

वर्त्तांखे याथायोगे ॥ नन्दयतीति नन्दी । नन्दी आवर्त्तोऽत्र ॥

नपात् । त्रि । अरक्षके ॥ न पाति । न पात् शत्रन्तः ॥

नपुंसकः । पुं । न । क्लीबे ॥ नस्त्री न पुमानित्यस्य पुंसकभावो नञ्ञाडित्यत्र निपातनात् ॥ नपुंसकोऽभवेदिति भाष्यात् पुंस्यप्ययम् ॥ अस्य लक्षणं यथा । स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावेन पुंसकमिति ॥ * ॥ नपुंसकविशेषानाह भावप्रकाशः- । यथा । आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो षण्डसंज्ञकः ॥ तेषां लक्षणानि यथा । पित्रोस्तु स्वल्पवीर्य्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥ यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् । स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते । स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु सम्मृतः ॥ दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च सम्मृतः ॥ यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञकः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नप्ता । पुं । पौत्रे ॥ दौहित्रे ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । पत् + तृच् । नप्तृनेष्टृत्वष्टृतिसाधुः । नञः प्रकृतिभावः पतेस्तृच्छब्दलोपश्च निपातनात् ॥

नप्त्री । स्त्री । पौत्र्याम् ॥ दौहित्र्याम् ॥ न पतन्ति पितरोऽनया नप्तृवत् साधुः । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

नभः । पुं । श्रावणमासे ॥ व्योम्नि ॥ नभते । णभ हिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

नभःक्रान्ती । पुं । सिंहे ॥ इति शब्दमाला ॥

नभःप्राणः । पुं । पवने ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःसत् । पुं । निर्जरसि । देवे ॥

नभःसरित् । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥

नभःस्थितः । पुं । नरकविशेषे ॥ त्रि । आकाशस्थिते ॥

नभःस्पृक् । त्रि । अन्तरीक्षव्यापिनि ॥ नभः स्पृशति । स्पृश + क्विप् ॥

नभश्चक्षुः । पुं । सूर्य्ये ॥ इति शब्दमाला ॥

नभश्चमसः । पुं । चन्द्रे ॥ पिष्टपूपे ॥ इन्द्रजाले ॥ इति मेदिनी ॥

नभश्चरः । पुं । विहङ्गमे ॥ विद्याधरे ॥ मेघे ॥ वाते ॥ ग्रहे ॥ देवे ॥ राक्षसे ॥ त्रि । व्योमचारिणि ॥

नभाः । पुं । घने । मेघे ॥ श्रावणे ॥ आ

श्रावणमासे ॥ विरहिणो नभ्यति नभ्नाति नभते वा । णभ० । असुन् ॥ वर्षायाम् ॥ विसतन्तौ ॥ पतद्गृहे ॥ त्रि । पलितशीर्षे ॥ नह्यते मेघैः । णहबन्धने । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥

नभः । न । व्योम्नि । आकाशे ॥ नह्यते मेघैः । णह० । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥ नवभस्त्रिवा । भसदीप्तौ । क्विप् ॥ नभनम् नभ्यतेऽनेनाचवा ॥

नभसः । पुं । न । व्योम्नि ॥ नभते नभ्नाति वा । अत्यविचमितमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ॥

नभसङ्गमः । पुं । खगे ॥ पक्षिणि ॥ नभसं गच्छति । गम्लृ० । गमेःसुपीति खच् ॥

नभस्यः । पुं । भाद्रमासे ॥ नभाः अभ्रम् । तत्रसाधुः । यत् ॥

नभस्वान् । पुं । वायौ ॥ नभोऽस्याश्रयत्वेन अस्ति । मतुप् । तसौमत्वर्थे इति भत्वाद्रुत्वाभावः । वत्वम् ॥

नभसत् द् । पुं । देवे । सुरे ॥ नभस्याकाशे सीदति गच्छति । षद्लृ० । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥

नभाकम् । न । तमे ॥ नभ्नाति । णभ० । पिनाकादित्वादाकः ॥

नभोगजः । पुं । वारिदे । मेघे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः । स्त्री । आकाशगमने । खगतौ ॥ यथा । प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥ त्रि । खचरे ॥ नभसि गतिर्यस्य वा ॥

नभोदुहः । पुं ।
नभोद्वीपः । पुं ।
नभोधूमः । पुं । } वारिदे । मेघे ॥ इति शब्दमाला ॥

नभोनदी । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

नभोमणिः । पुं । रवौ । सूर्ये ॥

नभोमण्डलदीपः । पुं । इन्दौ ॥

नभोम्बुपः । पुं । चातकखगे ॥

नभोरजः । न । अन्धकारे ॥

नभोरेणुः । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

नभोलयः । पुं । धूमे ॥

नभ्यः । पुं । अक्षे ॥ नाभये हितः । रथाङ्गस्य च्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोक्षः । सच तदनुगुणत्वात् तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् । उगवादिभ्योयत् । नाभिनभञ्च ॥ त्रि । नभसम्बन्धिनि ॥

नभ्राट् । पुं । मेघे ॥ नभ्राजते इति तथा । भ्राजृ० । क्विप् । नभ्राण्नपादिति साधुः ॥

नमत् । त्रि । प्रणते ॥

नमतः । पुं । प्रह्वे ॥ धूमे ॥ नटे ॥ नमति । णम० । भृमृदृशीत्यादिना ऽतच् ॥

नमनम् । न । वाङ्मनःकायप्रणिधाने न प्रह्वीभवने ॥ त्रि । नमयितरि ॥ कर्त्तरिल्युट् ॥

नमयिता । त्रि । नमनकर्त्तरि ॥

नमऽ । अ । नतौ ॥ नमनम् । णमप्रह्वत्वेशब्देच । असुन् ॥

नमसः । पुं । अनुकूले ॥ नमति । णम० । अत्यविचमीत्यादिना ऽसच्॥

नमसितः । त्रि । अर्चिते । पूजिते । कृतनमस्कारे ॥ नमःकृतम् । नमोवरिवइतिनमसःक्यच् । क्तः । क्यस्य विभाषेतिवायलोपः ॥

नमस्कारः । पुं । नमस्कृतौ । करयोः शिरस्संयोगेन नतिकरणे । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषे ॥ सर्वैश्चापि नमस्कुर्युःसर्वावस्थासु सर्वदेतिव्यवहारः । नाशुचिर्नाप्ययतो ऽभिवादयेदिति शङ्खः । देवविप्रंगुरुंदृष्ट्वानन मेद्यस्तु संभ्रमात् । सकालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ब्राह्मणं गुरुं दृष्ट्वान नमेद्योनराधमः । यावज्जीवनपर्यन्तमशुचिर्यवनोभवेदिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ देवतायतनंदृष्ट्वादृष्ट्वातु दण्डिनं तथा । नमस्कारं नकुर्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकन्तुनमस्कारोहन्तिपुण्यंपुराकृतम् ॥ उपविश्य नमेच्छूद्रो दीर्घायुर्भवब्रवीदेत् । स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो याम्यधोगतिम् ॥ * ॥ अश्वारूढमजानन्तं धावन्तं धनगर्वितम् । जपस्थं जलमध्यस्थं षड्विप्रान्नाभिवादयेत् ॥ * ॥ पुष्पहस्तोवारिहस्तस्तैलाभ्यक्तोजलस्थितः । आशीःकर्त्तानमस्कर्त्ताउभयोर्नरकं भवेदिति कर्मलोचनः ॥ * ॥ मातुःपितुः कनीयांसंननमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्याद्गुरोःपत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥ यमः । अभिवादयतःपूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद् भागं प्रयच्छते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूया दायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्ये षु शूद्रेष्वारोग्यमेवचेतिशब्द कल्पद्रुमेमलमासतत्त्वम् ॥ विषप्रभेदे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥ नमःकरणम् । कृञ० । घञ् ॥

नमस्कारी । स्त्री । खदिर्याम् । लाजाळोडीतिख्यातौषधौ ॥ नमस्कारणशीला । सुपीतिणिनिः ॥

नमस्कृतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमः

करणम् । नमः क्रियतेऽनयावा । डुकृञ्० । स्त्रियां क्तिन् ॥

नमस्यः । त्रि । नमस्कारार्हे ॥

नमस्यन् । त्रि । कायवाङ्मनोभि र्नम स्कुर्वति ॥

नमस्या । स्त्री । पूजायाम् ॥ नमस्करण म् । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । अ- प्रत्ययादित्यकारः । टाप् ॥

नमस्यितः । त्रि । पूजिते । अर्हिते । न मसिते ॥ नमः कृतम् । नमोवरिव इति नमसः क्यच् । क्तः ॥

नमितः । त्रि । जातनमस्कारे ॥ ना- मिते ॥

नमुचिः । पुं । शुम्भनिशुम्भाभ्यां कनि ष्ठे दैत्यविशेषे ॥ अनङ्गे । कामे ॥ नमुञ्चति । मुच्लृ० । इगुपधात् कि दितीन् । नभ्राण्नपादितिनञ् प्र कृत्या ॥

नमुचिद्विट् । पुं । इन्द्रे । मघोनि ॥ नमु चिंद्वेष्टि । द्विष० । सत्सूद्विषेत्यादि नाक्विप् ॥

नमुचिसूदनः । पुं । इन्द्रे । पाकशास ने ॥ नमुञ्चति । मुच्लृ० । इन् । नभ्राडितिनञ् प्रकृत्या । सूदयति । षूदक्षरणे । नं० ल्युः ॥ नमुचेर्दैत्य स्य सूदनः ॥

नमेरुः । पुं । सुरपुन्नागे ॥ रुद्राक्षे ॥

नमोगुरुः । पुं । ब्राह्मणे । भूसुरे ॥ न मस्कारणीयोगुरुः ॥

नम्या । स्त्री । काष्ठादिनिर्मितकूपादि सङ्क्रमे ॥

नम्यः । त्रि । नमस्ये ॥

नम्रः । त्रि । नते । नमनशीले ॥ नम ति । तच्छीलः । णम० । नमिकम्पी त्यिरः ॥

नयग्रः । पुं । वेतसे ॥ त्रि । नते ॥

नयः । पुं । नीतौ । नाये ॥ द्यूतविशे षे ॥ नैगमादिषु ॥ युक्तौ ॥ न्याय्ये ॥ त्रि । न्याय्ये ॥ नेतरि ॥ नयनम् ॥ णीञ्० । बाहुलकात्परच् ॥ नयतेः कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

नयकः । पुं । नयेकुशले ॥ आ० कन् ॥

नयज्ञः । त्रि । नीतिज्ञे ॥ नयंजानाति ज्ञा० । कः ॥

नयद्रुट् । त्रि । नीतिविरुद्धकारिणि ॥

नयनम् । न । चक्षुषि । लोचने ॥ प्रा- पणे ॥ नीयतेऽनेन । णीञ्० । ल्युट् ॥

नयनाभिरामः । पुं । चन्द्रे ॥ नयनयोर भिरामः ॥ त्रि । प्रिये ॥

नयनी । स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ नी यते स्वविषयोऽनया । णीञ्० । ल्यु ट् । ङीप् ॥

नयनोत्सवः । पुं । दीपे ॥ दृगुत्सवे ॥

नयनयोः उत्सवो यस्मिन् ॥

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे ॥

नयनौषधम् । न । पुष्पकासीसे ॥

नयपीठी । स्त्री । द्यूताङ्गे । अष्टकाङ्गे । छक् इतिगौडभाषा ॥

नयवर्त्म । न । षाड्गुण्यप्रयोगे ॥ सन्धि विग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेवच । द्वैधीभावश्चविज्ञेयाः षड्गुणानीति वेदिनाम् ॥ नयस्य वर्त्म ॥

नयविशारदः । पुं । नीतिशास्त्रज्ञे ॥

नयशाली । पुं । नीतिसम्पन्ने ॥

नयानुगः । त्रि । नीत्यनुसारिणि ॥

नरम् । न । रामकर्पूरतृणे ॥

नरः । पुं । अजे । अच्युते । विष्णौ ॥ मनुजे ॥ अर्जुने ॥ नरति । नृणातिवा । नृनये । अच् ॥ परमात्मनि ॥ नरतीतिनरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इतिव्यासः ॥ शङ्कौ ॥

नरकः । पुं । भूमेर्गर्भेवराहाज्जाते दैत्य विशेषे । भौमे ॥ पापिनां कष्टजनक स्थानविशेषे । निरये । नारके ॥ अयञ्च द्वात्रिंशद्भेदभिन्नः । यथा । रौरवध्वान्तशीतोष्णसन्तापाजमहाम्बुजाः । कालसूत्राष्टसाद्येते नरकाइतिविश्रुताः ॥ सूच्यास्यकालवज्राख्य क्षुरधाराम्बरीषकाः । ततो ऽङ्गार महादाहसन्तापाश्चेतियेमुने ॥ भ

वन्त्यष्टौसुवीभत्सा महाशब्दपदानुगाः ॥ अथनरकराजाष्टकम् । लाक्षा प्रलेपमांसार्द्रनिरुच्छ्वासनसोच्छ्वसाः । युग्माद्रिशाल्मलीलोहप्रदीप्तनुत्पिपासकाः ॥ कुम्भीपानिचयश्चेति राजानः परिकीर्त्तिताः ॥ लोहशङ्कुम्भोथविशमूवस्तथा वैतरणीनदी । तामिस्रश्चान्धतामिस्रः कुम्भीपाकः सरौरवः ॥ महापदानुगोवीचीरा जराजेश्वरेश्वराइति ॥ नरति नृणाति वा । नृनये । कृञ्वुन् ॥ पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ उदयनाचार्यास्तु नचनरकाण्येवनसन्तीति क्लीवत्वं प्रयुञ्जते नचमूलं मृग्यम् ॥

नरककुण्डम् । न । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु प्रसिद्धे षडशीति भेदभिन्ने यातनास्थानविशेषे ॥

नरकजित् । पुं । श्रीहरौ ॥

नरकदेवता । स्त्री । निरयदेव्याम् । अलक्ष्म्याम् ॥

नरकस्थः । त्रि । निरयस्थिते ॥ नरकस्थोपि देहंवै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥

नरकस्था । स्त्री । वैतरण्याम् ॥ नरके तिष्ठति । स्था० । सुपिस्थ इतिकः ॥

नरकान्तकः । पुं । विष्णौ ॥

नरकामयः । पुं । प्रेते ॥ नरक आमयोऽस्य ॥

नरकीलकः । पुं । गुरुघ्ने । गुरुहणि ॥

नरगणः । पुं । नवसु नक्षत्रविशेषु ॥ यथा । हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादितिष्याद्रारोहिणिचोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भानित्रयम् । ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघाः कथ्यन्ते मुनिभिर्यथा क्रमवशाद्देवानराराक्षसाः ॥ तज्जातजने ॥ तस्यफलम् । मानुष्ये मृदुकर्मसङ्गतमनाः श्रीलान्वितोधीयुत इति ॥ नरसमूहे ॥

नरङ्गः । पुं । वरण्डके । नाराङ्गा इति गौड भाषा ॥ न । मेहने । शेफसि ॥

नरदेवः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ राज्ञि ॥ नराणां देवः ॥

नरनारायणः । पुं । ऋषिरूपभे भगवतो ऽवतारविशेषे ॥

नरनारायणौ । पुं । २ । कृष्णार्जुनयोः ॥ नरश्चनारायणश्चतौ ॥

नरपतिः । पुं । राजनि ॥ नराणाम्पतिः ॥

नरपुङ्गवः । पुं । नरश्रेष्ठे ॥ नरेषु पुङ्गवः ॥

नरप्रियः । पुं । नीलवृक्षे ॥ त्रि । नरस्य प्रियवस्तुनि ॥

नरबलिः । पुं । मायातौ ॥

नरभूः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणांभूः ॥

नरभूमिः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणां भूमिः ॥

नरमानिका । स्त्री । } श्मश्रुयुक्तनारीम् ॥
नरमानिनी । स्त्री । }

नरमाला । स्त्री । मनुष्यमुण्डमालायाम् ॥

नरमालिनी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तनार्याम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नरमेधः । पुं । नरवधप्रधाने यज्ञविशेषे ॥ सकलौवर्जनीयः । यथोक्तंबृहन्नारदीये । समुद्रयाचास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयम स्तथा ॥ देवरेण सुतोत्पत्ति र्मधुपर्केपशोर्वधः । मांसादनं तथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैवकन्यायाः पुनर्दानं वरस्यच । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथामखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

नरवाहनः । पुं । पौलस्त्ये । कुवेरे ॥ नरोवाहनमस्य । बहु० नरकम् ॥ त्रि । पुरुषयानविशिष्टे ॥

नरविष्वणः । पुं । राक्षसे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नरव्याघ्रः । पुं । पुरुषोत्तमे ॥

नरसिंहः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ नरस्य

सिंहस्य च अवयवा यस्मिंस्तच्यन्ते स नरसिंहः ॥ सख्यं विधातुं निजभृत्य भाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः । अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां नमृगं नमानुषम् ॥ नरश्रेष्ठे ॥

नरस्कन्धः । पुं । नराणां समूहे ॥ नरकरितुरगाणां स्कन्धच् ॥

नरहरिः । पुं । नरसिंहावतारे ॥

नराङ्गः । पुं । वरण्डे ॥ न । मेढ्रे ॥

नराचः । पुं । नराजाख्येवृत्ते ॥ यथा । ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं पयोधरेण पश्चिमा भरेण वीक्ष्याङ्कितम् । नराचवृत्त मक्षषोडशाक्षरं समीरितं मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपिङ्गलोदितम् ॥ यथा । निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तवीजघातिनी कुलापरूपदैत्यभूपघातपक्षपातिनी । नवीनपीनबद्धजालका लमेघसन्निभा चिरं चरी करोतु मे प्रियं पिनाकिवल्लभेति ॥

नराजः । पुं । षोडशाक्षरच्छन्दोविशेषे ॥ यथा । भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघौगुरौ निरन्तरे सतीहषोडशाक्षरे । प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाशहे महत्तरत्तराजकं नराजमेव मन्महे ॥

नराधमः । पुं । परमार्थज्ञानहीने ऽसञ्जातवैराग्ये । अकृतकृत्ये पुरुषे ॥ यथा । अज्ञानोपहतोबाल्ये यौवने वनिताहृतः । शेषे कलत्रचिन्तार्त्तः किङ्करोतिनराधमइति ॥

नराधिपः । पुं । राजनि । नृपे ॥ तद्धि नराणां मध्ये भगवतोविभूतिः ॥ नराणा मधिपः । नरान् अधिपाति वा । पा० । आतश्चोपसर्ग इतिकः ॥

नरान्तकः । पुं । राक्षसविशेषे । रावणात्मजे ॥

नरायणः । पुं । माधवे । विष्णौ ॥ नरा अयनमस्येतिविग्रहः ॥ नराणा मयनं यस्मात् तेननरायणः स्मृत इति-ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ नरस्यापत्यंवा । नडा०फक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥

नरी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिजटाधरः ॥

नरेतिका । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

नरेन्द्रः । पुं । महीपाले ॥ विषवैद्ये ॥ वार्त्तिके ॥ एकविंशत्यक्षरावृत्ते ॥ यथा । चामररत्नरज्जुभरपरिगलत विप्रगणाहितशोभः पार्श्वविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः । चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्गलपन्नगेशइति निगदतिराजतिवृत्तनरेन्द्रः ॥ यथा । पङ्क

जकोषपानपरमधुकरगीतमनोज्ञ-
तडागः पञ्चमनादवादपरपरभृतका
ननसत्परभागः । वल्लभविप्रयुक्तकु
लवरतनुजीवितदानदुरन्तः किङ्कर
वाणि वचि मम सहचरि सन्निधि-
मेति वसन्तः ॥

नरोत्तमः । पुं । कृतकृत्येपुरुषे ॥ य
था । यःस्वकात् परतोवेह जातनि
र्वेदआत्मवान् । हृदिकृत्वा हरिं गे
हात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ स्वका
त्स्वतएव परतःपरोपदेशाद्वाजात-
वैराग्यः ॥

नर्क्कुटकम् । न । नासिकायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः । पुं । केलके ॥ पोटगले ॥ चा
रणे ॥ द्विपे ॥ नटे । सर्वेवेशिनि ॥
त्रि । तालाद्यनुसारेणनर्त्तनकृति ॥
अस्यलक्षणंयथा । यादृशं नृत्यपा
त्रं स्याद्गीतंयोग्यञ्च तादृशम् । नृ
त्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परि-
कीर्त्तितः ॥ अपिच । असम्बद्धप्रला
पीच सदाभ्रुकुटिलत्परः । हासप्र
हासचतुरो वाचालो नृत्यकोविद
इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नृत्यति ।
नृतीगात्रविक्षेपे । शिल्पिनिष्वुनि
तिकर्त्तरि ष्वुन् ॥

नर्त्तकी । स्त्री । नालिकायाम् । गन्ध-
विन् इति रामजनी इतिचभाषा ॥
करेणाम् ॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्ये
॥ नृत्यति । नृती० । ष्वुन् । षि-
त्वात् ङीष् ॥

नर्त्तनम् । न । नृत्ये ॥ नृती० ।
ल्युट् ॥

नर्त्तितम् । त्रि । ताण्डविते ॥

नर्द्दटकम् । न । अत्यष्टिप्रभेदे ॥ त
ल्लक्षणंयथा । यदिभवतो नजौ भज
जला गुरु नर्द्दटकम् । इति ॥ यथा
। व्रजवनितावसन्तलतिकाविलसन्म
धुपं मधुमथनं प्रणामजनवाञ्छितक
ल्पतरुम् । विभु मभिनौति कोपि-
सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदाव
लीघटितनर्द्दटकेनकविरिति ॥

नर्द्दनम् । न । शब्दे ॥

नर्म्मकीलः । पुं । भर्त्तरि । पत्यौ ॥ इ
तित्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्मठः । पुं । चिवुके ॥ षिड्गे ॥ चूचु-
के ॥ परिहासके ॥ इतिश०र० ॥

नर्म्मदः । पुं । केलिसचिवे ॥ त्रि । हर्ष
दे ॥ नर्मददाति । डुदाञ्० । इति
वा । दो० । आतोनुपेतिकः ॥

नर्म्मदा । स्त्री । रेवायाम् । सोमोद्भवा
याम् । मेकलकन्यकायाम् ॥ अस्याः
स्मरणेन सर्पविषनाशोभवति । न
र्म्मदायैनमःप्रात र्नर्म्मदायैनमोनिशि

। नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विष सर्पत इति विष्णुपुराणम् ॥ प्रज्ञायाम् ॥ टाप् ॥

नर्मदाप्रभवः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नर्म । न । परिहासवाक्ये ॥ नरणम् । नृनये । मनिन् ॥

नर्मरा । स्त्री । दर्याम् ॥ भस्त्रायाम् ॥ सरलायाम् ॥ निष्कलाम् ॥ इत्यन्ति तोमेदिनिकरः ॥

नलः । पुं । नडे । पोटगले ॥ नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् । उष्णो हृद्बस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्त विसर्पजित् ॥ नृपतिविशेषे । सूर्यवंशीयनिषधराजपुत्रे ॥ यथा । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः । नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥ * ॥ वीरसेन नृपतेः पुत्रे ॥ यथा । नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे । वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिपः इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥ * ॥ चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्रे । दमयन्तीपतौ ॥ यथा । कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनमिति महाभारतम् ॥ पितृदेवे ॥ विश्वकर्मणः पुत्रे कपीश्वरे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । पद्मे ॥

नलकम् । न । शाखास्थि । नाडीवत् सरन्ध्रे ऽस्थिपर्वणि ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नलकिनी । स्त्री । जङ्घायाम् ॥

नलकीलः । पुं ॥ जानुनि ॥

नलकूबरः । पुं । कुवेरपुत्रे ॥ नलः कूबरो युगन्धरोऽस्य ॥

नलदम् । न । पुष्परसे ॥ उशीरे ॥ जटामांस्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नलदा । स्त्री । मांस्याम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नलपट्टिका । स्त्री । तलाच्याम् । दरमा इति गौडभाषाप्रसिद्धे कटविशेषे ॥

नलमीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । नलवनचारिणि मत्स्ये ॥ नलवनस्थो मीनः नलाश्रेमीन इति वा ॥

नलसेतुः । पुं । रामायणप्रसिद्धे सामुद्रे सेतौ ॥ नलेन वानरविशेषेण निर्मितः सेतुः ॥

नलिका । स्त्री । काण्ठनाले ॥ नाड्याम् ॥ गौडभाषया नली इति प्रसिद्धे सुगन्धिद्रव्यभेदे । विद्रुमलतिकायाम् । कपोतचरणायाम् । इयञ्चोत्तरामये प्रसिद्धा सुगन्धा मवालाकृतिः पचारी इति मंठारी इति क्वचित् प्रसिद्धा

॥ नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥

नलितः । पुं । नालिता इति गौडभाषाप्रसिद्धे शाकविशेषे ॥

नलिनः । पुं । प्राचीनामलके । पानी आमला इति गौडभाषा ॥ सारसपक्षिणि ॥ न । अम्बुजे । पद्मे ॥ तोये ॥ नीलिकायाम् ॥ नलति । णल गन्धे । इनन् ॥

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । विसिन्याम् ॥ व्योमनिम्नगायाम् ॥ कमलाकरे ॥ नारिकेलमद्ये ॥ नलिकायाम् ॥ पद्मयुक्तदेशे ॥ नडाःसन्त्यत्र । पुष्करादिभ्य इति इनिः । डलयोरैक्यम् ॥ यद्वा नलानांसमूहः । खलादिभ्य इति इनिः ॥

नलिनीखण्डम् । न । नलिनीनांसमूहे ॥ कमलादिभ्यःखण्डः ॥

नलिनीरुहम् । न । मृणाले ॥

नलिनेशयः । पुं । विष्णौ ॥ इति चि० ॥

नली । स्त्री । मनःशिलायाम् । कुनट्याम् ॥ नलिकायाम् । विद्रुमलतायाम् । शुषिरायाम् ॥ नलति । णल० । अच् । गौ० ङीष् ॥

नलोत्तमः । पुं । देवनले ॥

नल्वः । पुं । किष्कुचतुश्शते । चतुःशतहस्तपरिमितेदेशे ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुः शतम् । चतुर्गुणंशतम् । शा० ॥ नल्यते । णलबन्धने । उल्वादित्वात् वः ॥ कात्यस्तु नल्वं हस्तशतमित्याह ॥

नल्ववर्त्मगा । स्त्री । काकाङ्ग्याम् ॥ त्रि । नल्वपरिमितपथगामिनि ॥

नवः । पुं । स्तुतौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नूयते । णुस्तुतौ । ऋदोरप् ॥ अपूर्वे ॥

नवकारिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥ इति शब्दमाला ॥ नवीनकर्त्र्याम् ॥ नवीने विवरणश्लोके ॥

नवकालिका । स्त्री । नवीने ॥ इति हारावली ॥

नवखम् । न । देहे ॥ नव खानि छिद्राणि यस्मिन्वा ॥

नवग्रहाः । पुं । सूर्यादिनवसु ॥ ते यथा । सूर्य श्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥ नवग्रहमखं कृत्वाततः कर्मसमारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायतेक्वचित् ॥

नवच्छात्रः । पुं । क्रियाकारे । प्रथममध्ययने प्रवृत्ते नवीने विद्यार्थिनि ॥

नवतः । पुं । करिकम्बले । कुथे । नम्दा इतिभाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नवतरः । त्रि । नव्ये ॥

नवतिः । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । ९० नब्बे इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ नवदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंश दित्यादिनानिपातनात् प्रकृतेर्नवभावस्तिप्रत्ययश्च ॥

नवतिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥

नवदण्डम् । न । नृपाणां छत्रविशेषे ॥

नवदलम् । न । संवर्त्तिकायाम् । पद्मस्यकिञ्जल्कसमीपस्थदले ॥ नवञ्चतद्दलञ्च ॥ सामान्यतो नूतने पत्रे ॥

नवदीधितिः । पुं । महीसुते । भौमग्रहे ॥ नवादीधितिर्यस्य ॥

नवदुर्गा । स्त्री । नवचण्डिकायाम् ॥ शैलपुत्र्यादिषु ॥ यथा । प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥ पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं कालरात्रिश्च महागौरीतिचाष्टमम् ॥ नवमं सिद्धिदाप्रोक्ता नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्येतानिनामानि ब्रह्मणैवमहात्मना ॥ अग्निनादह्यमानस्तु शत्रुमध्येगतो रणे । विषमे दुर्गमेचैवभयार्त्ताःशरणंगताः ॥ न तेषांजायते किञ्चिदशुभं रणसङ्कटे । नापदं तस्यपश्यामिशोकदुःखभयं नहि ॥ यैस्तु भक्त्यास्मृतानूनं तेषांसिद्धिःप्रजायते ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नवदोला । स्त्री । नवीनप्रेङ्खायाम् ॥

नवद्वारपुरम् । न । शरीरे । मनुष्यदेहे ॥ श्रवणेश्रोत्रे द्वेचक्षुषी द्वेनासिके वागेकेतिशिरसिसप्त द्वेपायूपस्थाख्येअधः इति नवद्वाराणिसन्ति ॥ नवद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारम् । तच्चतत् पुरञ्चेतिविग्रहः ॥

नवधा । अ । नवप्रकारे ॥ यथा । आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्ति स्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥

नवधातवः । पुं । हेमादिनववस्तु ॥ यथा । हेमताररनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलोहश्च धातवो नवकीर्त्तिताः ॥

नव । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । ९ नौ इति भाषा ॥

नवनवत्वम् । न । नवप्रकारत्वे ॥ प्रकारेद्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपोलुक् ॥

नवनी । स्त्री । नवनीते । नैनी इति भाषा ॥ इति पुराणम् ॥

नवनीतम् । न । नवोद्धृते । अकृताग्निसंयोगेसग्घ्यजे । नैनीइति माखन इतिचभाषा ॥ नीतं यदि नवनीतं

नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापि तभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥ नवञ्चतत् नीतञ्च । विशेषणमिति समासः ॥ नवनीतं हितं गव्यं दृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । सङ्ग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत् ॥ तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥ * ॥ नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥ * ॥ दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । दृष्यं बल्य मतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥ * ॥ नवनीतन्तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित् कषायाम्ल मीषत्तक्रांशसङ्क्रमात् ॥ * ॥ सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्दर्शः कुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥ * ॥ शीतं वर्ण्यनवोद्धृतं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं सङ्ग्राहि सुखापहम् । बल्यं पुष्टिकरं दृगाम्लि शमनं सन्तापविच्छेदनं चक्षुष्यं ग्रहहारि तर्पणकरं दृघ्युष्णं पित्तजित् ॥ * ॥ एकाहाद्धुषितं प्रोक्तमुत्सरोत्तरगन्धदम् । अरुच्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं नहि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नवनीतकम् । न । घृते ॥

नवनीतधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत नवनीतमयधेनुविशेषे ॥

नवपत्रिका । स्त्री । कदल्यादिषु ॥ कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः । बिल्वो ऽशोकोजयन्तीच विज्ञेया नवपत्रिकेति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

नवपदम् । न । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथममनुपनयराम कलचितयमहि गणेन सह दण्डमिति पदानि विषमाणितश्चिनु । समपदेचषट्पञ्च सप्तषष्टिकलमेतदातनु । एवं पञ्च पदानि कुरु दोहा मग्रेदेहि । भुजराजपिङ्गलभणितनवपदमेतदवेहि ॥ यथा । विहर मानिनि मान मपहाय रमय रमण मतिशयितकपटकलहरति किमु विनश्यसि यौवन मिदमतिचपल मचल नदीजलगति न पश्यसि । अनुभव हरिपरिरम्भसुख मिति वक्ता वद कोपि । मुग्धे माधव मधिलपदि कुरु कारण्य मितोपीति ॥ नवपदानि यस्मिन् तत् ॥

नवपाठकः । पुं । नवीनाध्यापके ॥ नवो नूतनः पाठकः । पूर्वकालैकेति समासः ॥

नवफालिका । स्त्री । नवे । नव्ये ॥ नव

जातरजोङ्गनायाम् । नवरजः स्त्रियाम् ॥

नववधूः । स्त्री । नूतनपरिणीतायाम् । नवोढायाम् । नयी बहू इतिभाषा ॥

नववध्वागमनम् । न । नूतनपरिणीताया: प्रथमतः क्रियमाणे भर्तृगृहागमने । गौनाइतिभाषा ॥

नवमः । त्रि । नवानाम् पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥ ङीपि नवमी ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमालिकायाम् । नेवालि इति नेओयार इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे पुष्पे ॥

नवमल्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥ नवा स्तुत्या मल्ली ॥

नवमालिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । ग्रीष्मोद्भवायाम् । सप्तलायाम् । नेवारा इति नेवारी इतिच भाषा ॥ नवा स्तुत्या मालिका ॥

नवमी । स्त्री । शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिथिविशेषे । इयं चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा दुर्गाया स्तिथिः ॥ अस्यांजातस्यफलम् । विरोधकर्त्तासुजने रगम्यः परापकारार्थमतिः कुशीलः । आचारहीनः कृपणः कठोरः प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यादिति ॥

नवयौवना । स्त्री । युवतौ । तरुण्याम् । दिक्कर्याम् । अतिक्रान्तमुग्धभावायाम् ॥ नवंयौवनंतारुण्यंयस्याः सा ॥

नवरत्नम् । न । नवप्रकारमणिषु ॥ यथा । मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथा क्रमादिति तन्त्रसारः ॥ नवानांरत्नानां समाहारः ॥ * ॥ नवग्रहदोषशान्त्यै धार्याणि नवरत्नानि यथा । वैदूर्यं धारयेत्सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेपिमाणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥ गुरौमुक्तां भृगौवज्रं शनैानीलं विदुर्बुधाः । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतं तथेतिदीपिका ॥

नवरात्रम् । न । आश्विनादशुक्लमासेषु शुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्त्तव्ये दुर्गाव्रतविशेषे ॥ नवरात्रचतुष्टयमुक्तं देवीभागवते । चैत्रेऽश्विनेतथाषाढे माघेकार्यौमहोत्सवः । नवरात्रे महाराजपूजाकार्याविशेषत इति ॥ नवानांरात्रीणां समाहारः ॥

नवरात्रिकम् । न । नवरात्रे ॥

नववरिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

नववल्लभम् । न । दाहागुरुणि ॥ त्रि । नवीनप्रिये ॥

नववस्त्रम् । न । नवाम्बरे । अनाहते ॥

नवशायकः । पुं । नवशाक इति गौड

भाषाप्रसिद्धे नवविधे गोपादिजातिविशेषे ॥ यथा । गोपो मालीत यातैली तन्त्री मोदकवारजी । कुलाल: कर्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥ इतिपराशरसंहिता ॥

नवश्राद्धम् । न । एकादशाहादिश्राद्धे ॥

नवसार: । पुं । न । नवसादरे ॥ तच्छुद्धिर्यथा । नवसारो भवेच्छुद्ध स्त्रूर्णतोयेविपाचित:। दोलायंत्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये इतिसारचन्द्रिका ॥

नवसादरम् । न । नौसादर इतिभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये ॥ प्रतिश्यायेषु शिरस: पीडासु नवसादरम् ॥

नवसूतिका । स्त्री । अचिरप्रसूतायां धेनौ ॥ नवं सूतं प्रसवो ऽस्याः । शेषादितिकप् । प्रत्ययस्थादितीत्त्वम् ॥

नवा । स्त्री । नवीनायाम् ॥

नवांश: । पुं । नवमांशे । मेषादिद्वादशलग्नानां नवमे भागे ॥ यथा । मेषाद्या मकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटादय: । क्रमान्नवांशा राशीनां स्वांशाधीशास्तथा: स्मृता: ॥ यथा । मेषे प्रथमनवांशेकांशोमेषस्य । द्वितीयांशोवृषस्य । तृतीयांशोमिथुनस्य । चतुर्थांश: कर्कटस्य । पञ्चमांश: सिंहस्य । षष्ठांश: कन्यायाः । सप्तमांशस्तुलायाः । अष्टमांशो वृश्चिकस्य । नवमांशोधनुष: ॥ * ॥ एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य । २ कुम्भस्य । ३ मीनस्य । ४ मेषस्य । ५ वृषस्य । ६ मिथुनस्य । ७ कर्कस्य । ८ सिंहस्य । ९ कन्यायाः ॥ * ॥ तथा मिथुने १ तुलायाः । २ वृश्चिकस्य । ३ धनुषः । ४ मकरस्य । ५ कुम्भस्य । ६ मीनस्य । ७ मेषस्य । ८ वृषस्य । ९ मिथुनस्य ॥ * ॥ एवं कर्के १ कर्कस्य । २ सिंहस्य । ३ कन्यायाः । ४ तुलायाः । ५ वृश्चिकस्य । ६ धनुषः । ७ मकरस्य । ८ कुम्भस्य । ९ मीनस्य ॥ एवं सिंहे मेषाद्याः ॥ कन्यायां मकराद्याः ॥ तुलायां तुलाद्याः ॥ वृश्चिके कर्कटाद्याः ॥ एवमेव धनुषिमेषाद्याः ॥ मकरे मकराद्याः ॥ कुम्भेतुलाद्याः ॥ मीने कर्काद्याः क्रमान्नवांशास्त्रेया: ॥ उक्तञ्च । मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषेच मकरादिकाः । मिथुनेच तुलाद्याः स्युः कर्कटे कर्कटादिका इति ॥

नवांशक: । पुं । नवांशे ॥

नवाङ्गम् । न । पाचनविशेषे ॥ यथा । बिल्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः । कृतः कषायोहन्त्याशुवातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

नवान्नम् । न । नवीनान्ने ॥ तन्निमि

त्साद्दे ॥

नवापयस्था । स्त्री । नूतनायां चीरविदार्य्याम् ॥

नवाभोगः । त्रि । अभिनवप्रयत्ने । नवोत्साहे ॥ नवआभोगोयत्नोयस्य ॥

नवाम्बरम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे ॥ नवञ्चतदम्बरञ्च ॥

नवार्च्चिः । पुं । मङ्गलग्रहे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवाली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥

नवाहः । पुं । न । नवतिथौ । नवदिने ॥ प्रतिपत्तिथौ ॥

नवीनः । त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नव एव । नवस्त्नप्तनप्खाश्चप्रत्ययाः नूरादेशश्च ॥

नवीयः । त्रि । नवतरे ॥

नवेदाः । पुं । ज्ञात्रे ॥ नवेत्ति । विद० असुन् ॥

नवोढा । स्त्री । नववध्वाम् । कन्याम् । नववरिकायाम् ॥ मुग्धानायिकाभेदे ॥ यथा । दत्ताक्षीतापाङ्गं मुखमनुमुखं नैव कुरुते धुनानामूर्द्धानं चिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदिन्यस्तं हस्तं चिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति चेति रसमञ्जरी ॥ नवानूतना चासौ ऊढा विवाहिता चेति विग्रहः ॥

नवोद्धृतम् । न । नवनीते ॥ नवञ्चतत् उद्धृतञ्च । विशेषणमिति समासः ॥

नव्यः । त्रि । नवीने । नूतने ॥ नूयते । स्तुतौ । अचोयत् ॥ पुं । रक्तपुनर्नवायाम् ॥

नश् । न । नशने ॥ वाम० आवेक्षिप् । नश्यति कर्त्तरि वाक्षिप् । षड्गकाः यथा विधिकर्त्तव्याः ॥

नशाकः । पुं । काकविशेषे ॥

नशिता । त्रि । नाशाश्रये ॥ नशेस्तृन् ॥

नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्सायाम् । मृतपुत्रिकायाम् ॥

नश्वरः । त्रि । अशाश्वते । नाशप्रतियोगिनि ॥ नश्यति तच्छीलः । वाम० इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ टित्त्वेति ङीपि । नश्वरी ॥

नष्टः । त्रि । तिरोहिते । अदर्शनविशिष्टे ॥ नाशाश्रये ॥ नश्यतिस्म । णश अदर्शने । गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ॥ भावक्तान्तादर्शआद्यच् ॥

नष्टचन्द्रः । पुं । भाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितचन्द्रे ॥ यथा । नष्टश्चन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रेमासि सितासिते । चतुर्थ्यामुदितो ऽमुद्रुः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥ चन्द्रस्तारापदं रथां कलङ्क अतिदुष्करम् । तस्यो द

दाति ह्रेनन्द कामतो यदि पश्यति ॥ अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् । तदा शुद्धो भवेत् सद्यो नि ष्कलङ्को महीतले ॥ सिंहः प्रसेन मवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः । सु कुमारक मारोदी स्तव ह्येष स्यम न्तकः ॥ इति मन्त्रेणपूतञ्च जलंसा धुःपिबेद्ध्रुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपु राणम् ॥

नष्टचेष्टता । स्त्री । प्रलये । शोकादि भिर्निष्पन्दनाशे । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशे मूर्च्छापरपर्य्याये सा त्विकभावे ॥ नष्टाचेष्टायस्य । तस्य भावः । तल् ॥

नष्टाग्निः । पुं । प्रमादादिना कारणान्त रवशेनवा त्यक्तवैतानिके । वीरह णि ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥

नष्टाजीव्यः । त्रि । गतजीविकासाधने ॥

नष्टाप्तिसूत्रम् । न । लोप्त्रे । किञ्चित्प्रा सचौरनीतद्रव्ये ॥ इति हारावली ॥

नष्टेन्दुकला । स्त्री । कुह्वाम ॥ नष्टा इन्दुकलायस्याम् ॥

नसा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ इतित्रि काण्डशेषः ॥

नसः । पुं । नासिकायाम् ॥ इतिशब्द माला ॥ न । नस्ये ॥ इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधं नस्तकर्म यथा । प्रतिमर्षो ऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा । शि रोविरेचनञ्चैव नस्तकर्मतु पञ्च-धेति ॥

नस्ता । स्त्री । नासाकृतच्छिद्रे ॥

नस्तितः । पुं । नस्योतो । रज्जुनास्यूत नासे गवादौ । नाथावैल इति भा-षा ॥ नसनम् । णसकौटिल्ये । क्तः । नस्तं कृतमस्य । प्रातिपदिकाद्धात्व र्थे इतिणिच् । ततः कर्मणिक्तः ॥

नस्तोतः । पुं । नस्योते ॥ नस्यतेस्म । णस० । कर्मणिक्तः । नस्तयाउतः ॥

नस्यम् । न । नस्ये । लावणे । नासिका देयचूर्णादौ ॥ यथा । सिद्धार्थकवचा हिङ्गुकरञ्जं देवदारुच । मञ्जिष्ठाचि फला श्वेताशिरीषो रजनीद्वयम् ॥ प्रियङ्गुनिम्बचिकटु गोमूत्रेणावघर्षि तम् । नस्यमालेपनञ्चैवस्नानमुद् वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्माद शोषालक्ष्मी ज्वरापहम् । भूतेभ्यश्च भयं हन्तिराजद्वारेचशासनमितिगा रुडे १९९ अध्यायः ॥

नस्या । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासार ज्ज्वाम् । नकेलइति नाथइतिच भा षा ॥ त्रि । नासिकायां भवे ॥ नासि कायां भवा । नासिकायै हिता वा । शरीरावयवाद्यत् । नस्नासिकाया यत्तसचुद्रेष्विति नसादेशः ॥

नस्योतः । त्रि । नस्तिते । नासारज्जुयुक्तेवृषादौ ॥ नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥

नह । अ । प्रत्यारम्भे ॥ नच हच ॥

नहि । अ । निषेधे ॥ नह्यति । बाहुवल्यने । इन् ॥

नहिकिम् । अ । निषेधे ॥

नहुषः । पुं । नागविशेषे ॥ सोमवंशभवेन्द्रपतिविशेषे ॥ सच पुरूरवसोज्येष्ठात्मजस्यायुषस्तनय इति पुराणम् ॥ न । तगरे ॥ नह्यति । णह० । पृनहिकलिभ्य उषच् ॥

नहुषाख्यम् । न । तगरपुष्पे ॥

नहुषात्मजः । पुं । ययातिनृपे ॥

ना । अ । निषेधे ॥ नह्यति । बाहुवल्यने । डा ॥

नाकः । पुं । स्वर्गे ॥ अकं दुःखम् नास्त्यत्र अकमिति नाकः । नभ्राण्नपादितिनलोपाभावः ॥ को ब्रह्मा तद्भावो नास्तीति वा ॥ न । ब्रह्मलोके ॥

नाकनाथः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकपुरोहितः । पुं । वृहस्पतौ ॥

नाकपृष्ठः । पुं । स्वर्गे ॥

नाकी । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ नाकः स्वर्गोऽस्त्यस्य । इनिः ॥

नाकुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ पृथ्वीधरे ॥ वल्मीके ॥ न अकति । अक० । वाहुलकादुः ॥ यद्वा । नम्यते भूरनेन । णम० । फलिपाटिनमिमनिजनाङ्गुक्पटिनाकिधतश्चेत्युर्नाकिरादेशश्च । इकार उच्चारणार्थः ॥

नाकुलः । पुं । नकुलपुत्रे ॥ त्रि । नकुलसम्बन्धिनि ॥ न । नकुलेश्वरीदेव्याः स्थाने ॥ स्वायम्भुव्यपिनाकुले ॥

नाकुली । स्त्री । कुक्कुटीकन्दे ॥ चविके ॥ रास्नायाम् ॥ नाई इति भाषाप्रसिद्धे कन्दविशेषे ॥ नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् ॥ यवतिक्तायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥ नकुलानामियम् प्रियत्वात् । तस्येदमित्यण् ॥ न आकुलत्वं यया वा ॥

नाक्षत्रः । पुं । मासविशेषे ॥ स च द्विविधः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः । यथा । सर्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते इति ॥ सर्वनक्षत्रभुक्त्या तु नाक्षत्रोमास इष्यते इति च ॥ अस्य प्रयोजनम् । नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दोर्मासेन कुर्यान्नगणात्मकेन । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ॥ जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदानम् । यथोक्तं दीपिकायाम् । जन्म

न्यच्चं यद्दिशातां वारैर्भामश्चनैश्चरौ । स मासः कल्मषोनाम मनोदुःखप्रदायकः ॥ इति ॥ * ॥ द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः । यथोक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते । नाडीषष्ट्यातु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोर्कोदयैस्तथेति ॥ अस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् । यथा । आयुर्दायेस्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति ॥ त्रि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥ तस्येदमित्यण् ॥

नाक्षत्रिकः । पुं । नाक्षत्रमासे ॥ नक्षत्रगणनेनैवनाक्षत्रिक उदाहृतः ॥ त्रि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥

नाक्षत्रिकी । स्त्री । नक्षत्रदशायाम् ॥ कलौनाक्षत्रिकी दशेति ज्योतिषम् ॥

नागः । पुं । वासुक्यादिपन्नगे । काद्रवेये । वहुफणे सर्पे । मनुष्याकारे फणालाङ्गूलयुक्ते सर्पे ॥ मातङ्गे । हस्तिनि ॥ क्रूराचारिणि ॥ तोयदे । मेघे ॥ नागकेसरे ॥ पुन्नागे ॥ नागदन्तके ॥ मुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे ॥ उद्गारेनाग इत्युक्तोनीलजीमूतसन्निभः ॥ उत्तरस्थितः श्रेष्ठे ॥ नगेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥ यद्वा । नगच्छतिइति अगः । नअगः । सुप्सुपेति स° । अनञ्त्वान्न नलोपः ॥ न । रङ्गे ॥ सीसके ॥ करणविशेषे ॥ अवजातस्यफलम् । नागोद्भवो नागधनाभिलाषी वक्रोक्तिजालोनितरांकुशीलः । क्रोधाग्निसन्तापितवन्धुवर्गो भर्गोपमः स्यात् किलरङ्गभूमौ ॥ रङ्गे सीसकेचपुंलिङ्गोपीति वैद्याः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् । वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥ सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ नागस्तु नागशततुल्यवलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामवलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥ * ॥ तयोःपाकहीनयोर्द्दोषो यथा । पाकेनहीनौ किलवङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् । पाण्डुप्रमेहानलमान्द्यशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभुक्तौ ॥ * ॥ तयोर्म्मारणं यथा । अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लौहदर्व्याच चालितः ॥ यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला । काञ्जिकेन स्वयंपिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनःपिष्ट्वा शिलया

काञ्जिकेनच । पुनः पुटेच्छरावाभ्या मेवंषड्भिः पुटैर्मृतिः ॥ * ॥ नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत् । सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥ आयुः कीर्त्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रोगान् हन्तिमृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दे ॥

नागकर्णः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

नागकिञ्जल्कः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकुमारिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

नागकेशरः । पुं । नागकेसरवृक्षे ॥

नागकेसरः । पुं । काञ्चनाह्वये । चाम्पेये । नागपुष्पे ॥ नागाख्यःकेसरः ॥

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे ॥

नागगर्भम् । न । सिन्दूरे ॥

नागच्छत्रा । स्त्री । नागदन्त्याम् ॥

नागजम् । न । सिन्दूरे ॥ रङ्गे ॥ त्रि । नागजाते ॥ नागाज्जातम् । जनी० डः ॥

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तमूलायाम् ॥ मनश्शिलायाम् ॥ नागानांजिह्वेव ॥

नागजिह्विका । स्त्री । नागजिह्वार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

नागजीवनम् । न । वङ्गे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागदन्तः । पुं । हस्तिदन्ते ॥ गृहादिर्गतदारुणि । खूंटीइति दांतिया इति चभाषा ॥

नागदन्तकः । पुं । भित्तिस्थदारुणि । निर्यूहे ॥ नागदन्तएव । स्वा० कः ॥

नागदन्तिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछिटी इति गौड भाषा ॥ रास्नायाम् ॥

नागदन्ती । स्त्री । श्रीहस्तिन्याम् । हस्तिकर्णपलाशाम् । भूतृणाम् ॥ कुम्भाख्यभेषजे । नागदुलीति प्रसिद्धौषधौ ॥

नागदमनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । जम्बाम् । दुःसहायाम् । मल्लदन्याम् ॥

नागदलोपमम् । न । पारुषफले । फालसा इति भाषा ॥

नागद्रुः । पुं । स्नुह्याम् । समन्तदुग्धायाम् ॥

नागद्वीपः । पुं । भारतवर्षस्थो पद्वीप विशेषे ॥

नागनामा । पुं । सीसके ॥

नागनिर्यूहः । पुं । नागदन्तके ॥

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

नागपत्री । स्त्री । लक्ष्मणायामोषधौ ॥

नागपदः । पुं । रतिबन्ध विशेषे ॥ यथा । पादौ स्कन्धे तथाहस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु । कामयेत् कामुको नारीं

वन्धो नागपदो मतः ॥ इति रति० ॥

नागपाशः । पुं । स्त्रीणां करणे ॥ वरुणस्यायुधे ॥ ग्रन्थिविशेषे । सार्द्धद्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः ॥ ब्रह्मग्रन्थिमयोद्वाभ्यां नागपाश मथापि वेत्यागमः ॥

नागपाशकः । पुं । रतिबन्धविशेषे । यथा । स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थौ हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ । रमे निःशङ्कितः कामी बन्धोयं नागपाशकः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरम् । न । पाण्ड्यदेशे ऽनेन नाम्ना प्रसिद्धे नगरे । उरगपुरे ॥ हस्तिनापुरे ॥ वह्निपुराणोक्ते गङ्गावतरणप्रस्तावप्रसिद्धे देशविशेषे ॥

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥ नागकेसरे ॥ नागपुष्पः कषायोष्णो रूक्षो लघ्वामपाचनः । स्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनः । दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहः ॥ चम्पके ॥

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् ॥

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथ्याम् ॥

नागपुष्पी । स्त्री । गजपुष्प्यां लतायाम् ॥ नागिन्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

नागफलः । पुं । पटोले ॥

नागबन्धु । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ नागानाम् बान्धवे ॥

नागबलः । पुं । भीमसेने ॥ त्रि । हस्तितुल्यपराक्रमे ॥

नागबला । स्त्री । गाङ्गेरुक्याम् । गोरखचाकुलियाइतिगौडभाषा ॥ नागानां हस्तिनां बला ॥

नागभृत् । पुं । कुण्डसर्पे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमल्लः । पुं । ऐरावते । शक्रगजे ॥

नागमाता । स्त्री । कद्र्वाम् ॥ मनसादेव्याम् ॥ मनशिलायाम् ॥

नागमारः । पुं । केशराजे । भृङ्गराजे ॥ त्रि । हस्तिमारके ॥

नागयष्टिः । स्त्री । पुष्करिण्यादि स्थितकाष्ठविशेषे । नागाञ्चलायाम् । रड़काठ इति गौड भाषा । जाखन इति भाषा ॥

नागयष्टिका । स्त्री । खातस्थकाष्ठविशेषे । नागाञ्चलायाम् । जाखन इति भाषा ॥

नागरः । पुं । देवरे ॥ नागरङ्गे ॥ न । मुस्तके ॥ शुण्ठ्याम् ॥ रतबन्धे । त्रि । विदग्धे ॥ नगरोद्भवे ॥ नगरेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥ यद्वा । अगं राति । रा० । कः । न अगरः । नकारेण सुप्सुपेतिसमासः ॥

नागरकः । पुं । चोरे ॥ चित्रलेखका

दिशिल्पिनि ॥ नगरे भवः । नगरा त्कुत्सनप्रावीण्ययोरिति वुञ् ॥ रतिग्रन्थविशेषे । यथा । ऊरुमूले परिस्थित्वा योषिद्दृहृदयं यदि । ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरकोमत इतिरतिमञ्जरी ॥

नागरक्तम् । न । सिन्दूरे ॥ नागस्य शोणिते ॥

नागरघनः । पुं । नागरमुस्तायाम् ॥

नागरङ्गः । पुं । जम्बीरविशेषे । ऐरावते । नारङ्गे । नरङ्गी इति भाषाप्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ नागा रज्यन्त्यत्र । रञ्ज० । हलश्चेतिघञ् ॥ नागस्य सिन्दूरस्येवरङ्गोऽस्येति वा ॥

नागरमुस्तकम् । न । भद्रमुस्तके ॥

नागरमुस्ता । स्त्री । मुस्ताप्रभेदे । चक्राङ्कायाम् । नादेय्याम् । चूडालायाम् । नागरमोथा इतिभाषा ॥

नागराजः । पुं । अनन्ते । शेषे ॥ नागानां राजा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ पिङ्गलनागे ॥ ऐरावते ॥

नागराह्वम् । न । शुण्ठ्याम् ॥

नागरी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे ॥ विदग्धनार्याम् ॥ नागरभार्यायाम् ॥

नागरीटः । पुं । नागरीगणैःकृतेमङ्गलशब्दे ॥ पिङ्गे ॥

नागरुकः । पुं । नागरङ्गे ॥

नागरेणुः । पुं । सिन्दूरे ॥

नागरेयकः । त्रि । नगर्यां भवादौ ॥ कत्र्यादित्वाट्ढकञ् ॥

नागलता । स्त्री । मेहने । शेफसि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूल्याम् ॥

नागलोकः । पुं । पाताले ॥ नागानांलोकः ॥

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्लिका । स्त्री । नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् । पानकी बेल इतिभाषा ॥ नागलोकस्यवल्ली । शा० ॥ इयञ्चश्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थस्थानभेदादेवभिन्ना । एकाप्येषा देशहत्त्वाविशेषान्नानाकारं याति कार्ये गुणेच । यथा । श्रीवाटीमधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसाढ्याचरसारुच्या विपाके शिशिरास्मृता ॥ स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णामुखपाककर्त्री । विदाहपित्तास्रविकोपनीच विष्टम्भदा वातनिवर्हणीच ॥ सप्तशीमधुरा तीक्ष्णा कटु रुष्याच पाचनी । गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनीपरा ॥ * ॥ अन्यच्च । गुहागरेसप्तशिराप्रसिद्धा तत्पर्णचूर्णाति रसातिरुच्या । सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या सन्दीपनीपुंस्त्वकराचव-

ख्या ॥ विरेचनीवक्त्रसुगन्धिकारिणीति ॥ * ॥ नाम्नायाम्लसरासुतीक्ष्णमधुरारुच्याहिमादाहनुत्पित्तोद्रेककृद्रासुदीपनकरीवक्त्रामुखामोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनीमदकरीश्रेयासदावल्लभागुल्माध्मानविबन्धजित्कथितासामान्यवेतुस्थिता ॥ ग्रन्थिपुष्कलिकानामकषायोष्णाकटुस्तथा । मलापकर्षीकण्ठस्थपित्तहृद्वातनाशिनी ॥ दैर्घिणीयाकटुस्तीक्ष्णाहृद्यादीर्घदलाचसा । कफवातहराच्याकटुदीपनपाचनीतिराजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः । पुं । राजकुञ्जरहस्तिपे ॥ गणस्थराजे ॥ गरुडे ॥ चित्रमेखले । मयूरे ॥

नागवीटः । पुं । ब्याकरा इति गौडभाषाप्रसिद्धे । टाङ्करे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागवीथी । स्त्री । अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषे ॥ यथा । सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः । स्थानंजारद्गवंमध्यं तथैरावतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्त्वतः । तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेणाभिधीयते । तथाहि । त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रै र्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथा चोक्तम् । अश्विनी कृत्तिकायाम्या नागवीथीतिशब्दिता । इति विष्णुपुराणम् ॥ कश्यपापत्यविशेषे ॥

नागरजः । पुं । नागकेसरे ॥

नागशुण्डी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

नागसम्भवम् । न । सिन्दूरे ॥ नागसीसंसम्भवोऽस्य ॥

नागसुगन्धा । स्त्री । भुजङ्गाख्याम् ॥

नागस्तोककम् । न । वत्सनाभे ॥

नागस्फोता । स्त्री । दन्त्याम् ॥ नागदन्त्याम् ॥

नागहनुः । पुं । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

नागहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे ॥ न । हस्तिनापुरे ॥

नागाङ्गना । स्त्री । नागपत्न्याम् ॥ नागयष्टौ ॥ इति मेदिनी ॥ द्विरदस्य मुद्गरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागाम्बला । स्त्री । नागयष्ट्याम् ॥

नागाधिपः । पुं । अनन्ते ॥ हस्तिराजे ॥

नागाननः । पुं । श्रीगणेशे ॥ नागस्याननमस्य । समुदायशब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति नागमुखपरो नागशब्दः ॥

नागान्तकः । पुं । गरुडे ॥ नागानाम् न्तकः ॥

नागारातिः । पुं । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागालाबुः । स्त्री । कुम्भतुम्ब्याम् ॥

नागाशनः । पुं । गरुडे ॥ नागान् अश्नाति । अश० । ल्युः ॥ नागा अशनं यस्येति वा ॥

नागाह्वम् । न । हस्तिनापुरे ॥

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ॥

नागिनी । स्त्री । नागपुष्प्याम् ॥ नागदन्त्याम् ॥ नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तजित् । विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिक्रमीन् ॥

नागी । स्त्री । द्रुमयोषाधाम् । स्थूलाङ्गगवेधपति ॥ नागशब्दाज्जानपदेति स्त्रीत्वार्थे ङीष् ॥

नागोदम् । न । उदरत्राणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागोदरम् । न । उरस्त्राणे ॥ इति हारावली

नाचिकेतः । पुं । अनले ॥ नचिकेतसा प्राप्ते वैदिकोपाख्यानविशेषे ॥

नाचिकेतुः । पुं । अग्नौ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः । पुं । नृत्ये ॥ कर्णाट इति प्रसिद्धदेशे ॥

नाटकः । पुं । कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ यथा । ऐशान्यां नाटकशैलेश-ङ्करस्य सदाश्रयम् । नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्वतीति कालिकापुराणम् ॥

नाटकम् । न । महारूपके । गद्यपद्यप्राकृतभाषामये ग्रन्थविशेषे ॥ देवता दर्शनान्तञ्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान्तं वा तैरपि देवैः समामताः ॥ त्रि । नर्त्तके ॥ नाटयति । नाटेर्ण्वुल् ॥

नाटकशैलः । पुं । अद्रिविशेषे ॥ यथा । अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससंज्ञितम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः ॥ कुरुते नरशार्दूल स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चात् मध्यपूर्वभागे श्मशसरित्त्रयम् ॥ अवतीर्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

नाटकसन्धिः । पुं । मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यपञ्चभेदभिन्ने ॥ यथा । मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्श एव च । तथा निर्वहणञ्चेति नाटके पञ्चसन्धय इति ॥

नाटकीयम् । न । नाटकवर्णे ॥ नाटके भवम् । वृद्धाच्छः ॥

नाटाम्रः । पुं । तरम्बुजे । लतापनसे ॥

नाटारः । पुं । नटतनये ॥ नटस्या पत्यम् । आरगुदीचामित्यारक् ॥

नाटिका । स्त्री । नाटकविशेषे ॥

नाटेयः । पुं । नव्याअपत्ये ॥

नाटेरः । पुं । नटोसुते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नाव्यम् । न । तौर्य्यत्रिके । नृत्यगीतवाद्यात्मके ॥ लास्ये । नर्त्तने ॥ वाक्यार्थाभिनये ॥ नटस्येदम् । छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः ॥ यो यस्यदयितोभावः सतं नाव्येनिरीच्यते । अतःसर्वमनोहारि नाव्यं कस्य नरञ्जकम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । इहानु श्रूयते ब्रह्माशक्रेणा भ्यर्थितः पुरा । चकाराक्रुष्य वेदेभ्यो नाव्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥ उपवेदोथ वेदास्य चत्वारः कथिताः स्मृतौ । तत्रोपवेदो गान्धर्व्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥ तेनापि भरताय तत्स्तेन मर्त्ये प्रचारितः । शिवाज्ञयानिभरता त्तस्मादस्य प्रयोजका इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नटानाङ्कर्म । ष्यञ् ॥

नाव्यधर्म्मिका । स्त्री । दर्शनार्थं शास्त्रोक्तनाव्ये ॥ यथा । गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाव्यं तौर्य्यत्रिकञ्चतत् । सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेस्मिन् शास्त्रोक्ते नाव्यधर्म्मिकेति हेमचन्द्रः ॥

नाव्यप्रियः । पुं । शिवे ॥

नाव्यशाला । स्त्री । प्रासादद्वारसमीपगृहे । नाव्यमण्डप इतिभाषा ॥ यथा । नाव्य शाला च कर्त्तव्याद्वारदेशसमाश्रयेति गरुडपुराणम् ॥

नाव्यालङ्कारः । पुं । सङ्गीतप्रसिद्धे अष्टषष्टिप्रकारे नाव्यभूषणहेतौ ॥ सचप्रकारःसङ्गीतदामोदरादिभ्योज्ञातव्यः ॥

नाव्योक्तिः । स्त्री । नाटकविषयकवचसि ॥ नाव्येउक्तिः ॥ सायथा । आर्य्येतिब्राह्मणे । महाराजेतिक्षत्रिये । हलेतिसख्यौ । हण्डेइतिनीचे । हञ्जे इतिचेट्याम् । आर्य्यपुत्रेति स्वामिनि ॥ राष्ट्रियेतिराजश्याले । हंहो इतिसमाने । देवेतिराजनि । भट्टेतिसार्व्वभौमे । आवुत्तेतिभगिनीपतौ । अज्जुका इतिगणिकायाम् । भाव इतिविदुषि । आवुक इतिजनके । युवराजोभर्त्तृदारक इतिच कुमारे । देवोभट्टारकइतिच राजनि । भर्त्तृदारिकेतिराजसुतायाम् । देवी इति कृताभिषेकायांनृपस्त्रियाम् । भट्टिनी इति इतरासुराज्ञीषु । अत्र लक्षणमित्यवधोक्तौ । अन्वेतिमातरि । वाह्लःइतिवालायाम् । मारिष इति आर्य्ये । अत्तिकेतिज्येष्ठायां भ

गिन्याम् । निर्नं हयामितिनिष्ठायाम् ॥ इत्यमरः ॥

नाडिः । स्त्री । नाड्याम् ॥

नाडिकम् । न । कालशाके ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

नाडिका । स्त्री । घटिकायाम् । घडी इतिभाषा ॥

नाडिकेलः । पुं । नारिकेले ॥

नाडिचीरम् । न । निर्वेष्टने । नली इतिगौडभाषा ॥ इतिहारावली ॥

नाडिन्धमः । पुं । स्वर्णकारे ॥ नाडीं-वंशनलीं धमति । ध्माशब्दाग्निसं-योगयोः । नाडीमुष्ट्योश्चेतिकर्त्तरि खश् । पाघ्रेतिधमादेशः । खित्य नव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नाडिन्धयः । पुं । नाडीपानकर्त्तरि ॥ नाडीं धयति । घेट् ० । नाडीमुष्ट्यो श्चेतिखश् । ह्रस्वः ॥

नाडिपत्रम् । न । नाडीचशाके ॥

नाडी । स्त्री । शिरायाम् ॥ तत्रकायनाडीत्रिविधा । तत्रैकावायुवहा । अन्या मूत्रविडस्थिरसवाहिनी । अपरा आहारवाहिनीतिकश्चिद्भरतः ॥ * ॥ अथनाडीक्रमः । सार्द्धत्रिकोट्योनाड्यो हिस्थूलाःसूक्ष्माश्चदेहिनाम् । नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्यगूर्द्ध्वमधः स्थिताः ॥ द्विसप्ततिःसहस्राणि तासांस्थू

लाःप्रकीर्त्तिताः । देहे धमन्योधन्या स्ताःपञ्चेन्द्रियगुणावहाः ॥ तासाञ्च सूक्ष्मसुषिराणि शतानिसप्तस्युस्ता नियैरसकृदन्नरसंवहद्भिः । आप्या य्यते वपुरिदं हिन्दया समीपा म भःस्रवद्भिरिवसिन्धुशतैःसमुद्रः ॥ आपादतःप्रततगात्र मशेषमेषा मा मस्तकादपिच नाभिपुरःस्थितेन । एतन्मृदङ्गइवचर्मचयेननद्धं कायन्न णामिह शिराशतसप्तकेन ॥ * ॥ स प्तशतानां मध्येचतुरधिकाविंशतिः स्फुटास्तासाम् । एकापरीक्षणीया दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ चतुर धिकेतितदुक्तम् । तिर्यक्कूर्म्मोदेहि नां नाभिदेशे वामे वक्त्रं तस्यपु- च्छंचयाम्ये । ऊर्द्ध्वभागेहस्तपादौच वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षि- णौतौ ॥ वक्त्रे नाडीद्वयंतस्यपुच्छे नाडीद्वयंतथा । पञ्चपञ्चकरे पादे- वामदक्षिणभागयोः ॥ तासां मध्ये एकेति । एकस्या एव पादाद्द्रूर्द्ध्वगम नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया । दुक्तम् । वामे भागे स्त्रियायोज्यो नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इतिप्रोक्तो मयादेविसर्वदेहेषुदेहिनाम् ॥ * ॥ नपुंसकस्यतुस्त्रीपुंसयो रन्यतराका रप्रकटता मपेक्ष्य परीक्षा । साध्य-

न्तुनस्यादेव । कृत्रिमस्यतुप्रकृतिस्थता । चरणेति वामस्यतु दक्षिणग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्था । दक्षिणस्यतु वामग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्थैव सदुपदेशात् । करस्यातुवक्ष्यते ॥ * ॥ परीक्षाप्रकारमाह । सव्येन रोगधृतिकूर्परभागभाजा पीड्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण । अङ्गुष्ठमूलमधि पश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥ सव्येन करेण । रोगधृतिर्गदधारण मित्यापीडने हेतुः । रोगाणां वातादि पित्तुनवायूनां धारणं यथा स्यात् तथा पीड्येति कश्चित् । भागइति समुदितकफोणिपरम् भाजेति परीक्षाकालेपि तत्र हस्तस्थितये । आपीड्येत्यर्थात् नाडीम् एतच्चापीडनंवातादि पौर्वापर्य्यावबोधनाय । अथेत्या पीडनानन्तरम् नतु परीक्षाकालेप्यापीडनस्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकम् स्वपरीक्षाया मन्यथात्वात् । त्रयेति योग्यतया तर्जनीमध्यमानामिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्य ङ्गुष्ठस्याधोभागः । मूलेति तदुक्तम् । अङ्गुष्ठस्यतु मूलेया धमनी जीवसाक्षिणी । तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ प्रभञ्जनग

तिर्यञ्चेति नाड्यन्तरनिरासः । सततमिति सुस्थतादशायामपि । तदुक्तम् । भाविरोगाभिबोधाय सुस्थनाडी परीक्षणमिति ॥ * ॥ परीक्षणीयमाह । वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातं तथैवच । साध्या साध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतद्न्यच्चरोगादिक मित्युपसंहारः ॥ इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमय माह । प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् । सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥ प्रातरिति प्रायिकम् मध्याह्ने उष्णता इत्युक्तेः ॥ * ॥ निषिद्धकालमाह । सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः । व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडीन बुध्यते ॥ तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते चतथाचभोजनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी ॥ सुप्ते निद्राकाले । भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजनावसानमात्रेच । वातमूर्च्छादिकणिकरोगे नायंविधिः ॥ * ॥ अथ वातादिस्वभावक्रममाह । आदौच वहते वातो मध्येपित्तं तथैवचं । अन्तेच

वहते श्लेष्मा नाडिकात्रयलक्षणम् ॥ आद्याविति। कफोणिपीडितद्विती यक्षणे। नतु तर्जनीनिवेशस्थले स्था नभेदस्य कुचाप्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ * ॥ सुस्थताज्ञानार्थं माह। भूलताग मनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा। । प्रायेति बाहुल्येन। स्वच्छा परिते जाड्यरहिता। स्वास्थ्यमयी सुस्थता व्यञ्जिका च। तथा। प्रातः स्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता। सा याह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्जि ता ॥ चिरादिति। अतीतानागतयो र्द्वयोरप्युक्तिः पथ्याश्रितानामेव ॥ * ॥ वातादीनां क्रमेण गति माह। वाताद्वक्रगता नाडी चपला पित्त वाहिनी। स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेयामि श्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ वक्रेति। वायोस्तिर्यग्गमनात् तिरोवहन्ती ति। एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादि गतिरपि ज्ञातव्या। चपलेति। वह्ने रूर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला। स्थिरेति जलस्यनीचगमनादनुल्वणा। मिश्रि तेमिश्रितचिह्नाभवति। तेन द्विदो षजेउभयचिह्ना। सर्वजे सर्वचिह्नेति। चपलतास्थिरतयोः समयभेदेनावि रोधः ॥ * ॥ उक्तवक्रादिसामान्यस्य विशेषमाह। सर्पजलौकादि गतिं व

दन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम्। पि त्तेच काकलावकभेकादि गतिं विदुः सुधियः ॥ राजहंसमयूराणां पारा वतकपोतयोः। कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंहता ॥ आदिना वाते वृश्चिकगति र्लालायिता। आदि श ब्देन पित्ते कलिङ्गकलविङ्कादिगतिः। कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥ द्व न्द्वजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह। मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा। वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति वि चक्षणाः ॥ भुजगादिगतिञ्चैव राज हंसगतिं धराम्। वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः॥ मण्डूकादि गतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा। पि त्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति मनी- षिणः ॥ * ॥ त्रिदोषजा माह। उ रगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्र ती गमनम्। वातादीनाञ्च समं ध मनीसन्न्यस्य माधत्ते ॥ सममिति न्यूनाधिकता निरासः। क्रमगन्त्याल्व साध्यत्वम्। तथा। लावतित्तिरि वार्त्ताकगमनं सन्निपाततः। कदाचि न्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भ वेत् ॥ त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः। पित्तक्रमतया कृ- च्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥ सा

मान्यतः सुखसाध्यत्वमाह । यदा
यं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथा
गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी
ज्ञानेन बुध्यते ॥ अयमर्थः । अपरा
ह्लादौ नाडी वातोल्बणा प्रथमं वा
तगत्यैव वहति ततो यथायथं पि
त्तादिगत्या नतु पित्तोल्बणत्वे वा
तादिगत्या तदासुखसाध्यत्वं व्यति
रेकेण व्यतिरेकः । तदुक्तमन्यैः । ना
डी यथाकालगति स्तथायां प्रकोपशा
न्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥ अथासाध्य
रूपमाह । मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं
व्याकुलं व्याकुलंवा स्थित्वा स्थित्वा वह
ति धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा । नि
त्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं सं
स्पृशेद्वा भावैरेवं बहुविधविधैः सन्नि
पातादसाध्या ॥ मन्दं मन्दं मुहुरनु
द्भटमप्रखरमिति यावत् । शिथिले
गति स्खलद्गतिरूपम् । व्याकुलेति च
स्त्ववहितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये ।
स्थित्वास्थित्वे त्यावृत्त्या च तद्रूपैव ग
तिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदा
चिन्नाडीस्पन्दोऽपि न सम्भाव्यत इत्य
र्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तथै
वानित्यं प्रायः स्थानमङ्गुष्ठमूलं तस्मा
त् स्खलति कदापि तत्र न स्पन्दत इ
त्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति चस्थानवि

नाडी

च्युतेति किञ्चित्स्फुरतीति कुत्रा-
पि । पुनरपीति कियद्विलम्बेन अ
ङ्गुली मङ्गुलीमूलमेव स्पृशेदेवंरूपै
र्बहुभिर्भावैर्धर्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।
महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापि
ता शिरा । नानाविधगतिर्यस्य तस्य म
त्युर्न संशयः ॥ महेत्यामयाकृष्टपि
त्तादिकृततापनिरासः । शीतत्वञ्चा
त्यचापि महेति सम्बध्यते । तथा ।
त्रिदोषे स्पन्दते नाडी मृत्युकालेऽपि
निश्चला । निश्चला स्पन्दसामान्याभा
ववती । अतीसारादौ हस्तपादादि
स्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात् ॥ तथा
। पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्मा
णमाबिभ्रतीं स्वस्थानभ्रमणं मुहुर्वि
दधतीं चक्राधिरूढामिव । तीव्रत्वं
दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमा
तन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति
सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ अय
मर्थः । पूर्वमितिक्रमविपर्यये पित्ता
दिगतिमतीं वारंवारमेवंक्रमेण च
क्रोपरि भ्राम्यमाणामिव । तथातीव्र
त्वमतिशयवेगम् एवञ्च कदाचिन्म
यूरवद्गमनाम् । तयोस्तरोत्तरं कृ
शता मापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः
। तथाचान्यत्र । या स्युश्चाच स्थिरा
त्यन्ताया चेयं मांसवाहिनी । याच

सूक्ष्माच वक्राच तामसाध्यां वि
दुर्बुधाः ॥ अच्युता सहजतोप्युच
तरा पृथगिवोन्नतावा। कदाचिद्दिति
स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्यन्दा
च। मांसवाहिनी मांसाहारइव ग
तिमती खगुडप्रायेति। तदुक्तम्।
मांसेन खगुडाकृतिः। मांसेनसमं
वहतीति नयुक्तं तद्रूपपरिच्छापकप्र
कारस्यानुक्तत्वात्। इयमपिविशिष्ट
बोधनाय। याचसूक्ष्माचवक्राचेति
पृथगिववाक्यान्तरमिति ॥ * ॥ असा
ध्यत्वापवादमाह। भारप्रवाहमूर्च्छा
भयशोकप्रमुखकारणान्नाडी। सम्मू
र्च्छितापिगाढं पुनरपिसाजीवितं ध
त्ते ॥ चिरतरबहुलभारोद्वहनेनवा
विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिज
नितमूर्च्छयावा राक्षसादिसन्दर्शना
दिभयेनवा पुत्रादिविरहजनितशो-
कातिरेकेणवा सम्मूर्च्छितापि अति
निस्पन्दापि। गाढमिति सुतरां का
र्य्यादियोगेपीत्यर्थः। पुनरितिसा
ध्यतां यातीत्यर्थः। भाराणां रथ्या
दीनां प्रवाहइति न युक्तम् भयशो
कयोः पृथग्विधानात्। प्रमुखेत्यने
न हेत्वन्तराभिधानम्। तदुक्तम्।
पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च
योनरः। शाम्यते विस्मय कारणं न कि

ञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥ पतित उच्चादि
तः सन्धितोऽस्थ्यादिसन्धानेन संहि
तः। भेदी अतीसारवान्। नष्टशु
क्रो यक्ष्मादिनातिरमणेनवा शुक्रक्ष
यवान्। विस्मयोऽसाध्यत्वानुमानं
शाम्यति नावतरति। कारणं प्रागुक्तं
तत्तदेव। अन्यत्रापि। तथाभूताभि
षङ्गेपिविदोषवदुपस्थिता। समाङ्गा
वहते नाडी तथा च न क्रमंगता ॥
अपमृत्युर्नरोगाङ्गा नाडी तत्सन्नि
पातवत्। भूताभिषङ्गे तथा भूतसामा
न्याभिषङ्गेच देवदुष्टादौ नाडी स
न्निपातधर्मशालिनी उपस्थिता। स्या
पातलव भवति नतु तत् फलप्रदा।
भेदमाह। समेति। वातपित्तकफ
स्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं
नगता। तस्मादेव अपमृत्युः अपग
तो मृत्यु र्यस्याः सा तथा। परमा
र्थतःसन्निपातवदपि सन्निपातजन्या
न स्यादिति। तदुक्तम्। स्वस्थानच्यु
ते शोकेच हिमाक्रान्तेच निर्गदाः।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्
तत्र दूषणमिति ॥ स्वस्थानच्युत
उच्चादितः पतने। अङ्गुष्ठमूलत स्व
स्थ इति तुल्यार्थः। निर्गदा इत्य
सङ्गतिः निर्गदा अपिनिश्चला भव
न्ति। दूषणमसाध्यत्वभ्रमः। अन्ये

स्याहुः । स्तोकं वातकफं जुष्टं पित्तं
वहति दारुणम् । पित्तस्थानं विजा
नीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी कि
ञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्या
मपि विशेषा दुल्वणं पित्तं विष-
मवेगेन वहति तदातत् प्रतीका
रार्थं भेषजं कुर्यात् । असाध्यता-
न स्यादिति यावत् । अत्रकश्चित्
। स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोप
जायते । तावच्चिकित्सासत्त्वेपिनासा
ध्यत्वमितिस्थितिरिति ॥ तच्चप्रायि
कं बहुधाव्यभिचारदर्शनात् । हन्ति
स्वस्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायो-
गव्यवच्छेदकत्व मित्यर्थः ॥ * ॥ प्र
सङ्गात् कालनिर्णयमाह । भूलता
भुजगाकारा नाडीदेहस्य सङ्क्रमा
त् । विशीर्णा क्षीणतां याति मासा
न्ते मरणं भवेत् ॥ कदाचित् मही
लतावत् कृशा तद्गतिवद्गतिमन्दत्व
वक्रगमनाच । कदाचित् सर्पवत् प
रिपुष्टा तद्गतिवद्बलवत्तरवक्रगम-
नाचेति वैशिष्ट्येन सुस्थदशातो भे
दः । इत्यञ्च कदाचिदलक्ष्यता मति
कृशताञ्च यदागच्छति । देहेति दे
हक्रम मपेक्ष्य तेन देहोपि यदास्थू
लः शोथादिना कदाचिच्च कृशःस्या

त् तदाद्वितीयेमासिम्रियत इति ।
तथा । क्षणाद् गच्छति वेगेन शान्त
तांलभते क्षणात् । सप्ताहात् मर-
णं तस्य यद्यङ्गेशोथवर्जितः ॥ क्षणा
दिति द्रुतं नतु कदाचिदिति । शान्त
ता मनुपलभ्यमानत्वम् । शोथेति
तन्मात्रसम्बन्धे तुना चिरं मरणाय
चिरमेवेत्यर्थः । तथा । हिमवद् वि
शदा नाडी ज्वरदाहेनतापिनाम् ।
त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दि
नत्रयात् ॥ यदानिरन्तरं ज्वरदाह
तापौ भवत्यश्च नाड्याः । त्रिदोषेति
सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति । त
दा । निरीक्ष्या दक्षिणे पादेतदावै
सविशेषतः । मुखे नाडी वहेन्नित्यं
ततस्तु दिनतुर्यकम् ॥ गतिस्तुभ्रमर
स्येव वहेदेकदिनेनतु । कन्देनस्पन्द
ते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ ॥ म
ध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति नि
श्चितम् ॥ दक्षिण इतिपुंसः । स्त्रि-
यास्तु वाम एव । तयेति करस्यैव वि
शेषतो विशेषस्थानार्थम् । यदिचो
भयनाड्यपि मुखेपुरोभागे नित्यं स
दा वहति तदा दिनचतुष्कं प्राप्य
भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमन मि
व मुख एव यदिवहति तदैकदिनेन
। कन्दे मूलेस्पन्दनस्थाने कदाचिन्

न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भाव्यते। निश्चयं प्रायः पुनस्त्वाङ्गुलौ तन्मूले कदापि लगति तदा तस्मादारभ्य द्वादशप्रहरमध्यएव मृत्युरिति। तथा। स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्द्योतति विद्युते। दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम्॥ स्थित्वेत्या वृत्त्या स्थित्वा स्थित्वा विद्युत् स्फुरणमिवलक्ष्यते द्वितीय दृश्यप्रहरादूर्द्धं मित्यर्थः। तथा। स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वहति वा नवा। ज्वालाच हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधिस्थितिः॥ न वेति स्थित्वा स्थित्वे त्यर्थः। इत्यन्य यद साध्यलक्षणमुक्त मवस्थानादपवादविरहेसति तत्सार्थप्रवेशो यथा यथ मार्यमतिभिरवगन्तव्य इतिनेह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात्। मन्दं मन्दमिति अनेनच भूलतागमनाकारेति विरुध्यते तस्य तावत्कालिकमदृशविषयत्वात्। सर्वमिदं सर्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रेतु भ्रम एवेति॥ *॥ इतिनाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः॥ *॥ अथरोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वरनिरूपणमाह। तत्र ज्वरपूर्वरूपे। अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थराः

सर्वाः। सर्वः प्रवक्रतांयाति ज्वरदाहाभिभूतये॥ सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः॥ *॥ ज्वररूपमाह। ज्वरकोपेच धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्। उष्णा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना॥ उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते॥ अन्यत्रच। ज्वरेच वक्राधावन्तीतथाच मरुतः स्रवे। रमणान्ते निशि प्रातस्तथा दीपशिखा यथा॥ *॥ तत्रापि विशेषमाह। सौम्याद्रूक्ष्यास्थिरामन्दा नाडी सहजवातजा। स्थूलाच कठिनाशीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते॥ द्रुताच सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत्। शीघ्र माहननंनाड्याः काठिन्याच्च चलात्मथा॥ मन्दा जीर्णे नातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्तितम्। नाडीतन्तुसमामन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा॥ *॥ द्वन्द्वजमाह। चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा। ईषच्च दृश्यते तूष्णामन्दा स्याच्छ्लेष्मवातजा॥ निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम्। रूक्ष वातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा॥ सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा॥ प्रसङ्गादाह। मध्येकरेवहेन्नाडी यदि सन्तामिता

ध्रुवम् । तदानूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता सखाः ॥ * ॥ आगन्तुकरूपभेदमाह । भूतज्वरे वेकरूपातिवेगा धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धि गामाः । तथा । एकाहिकेन क्वचन प्रदूरेच शान्तगामा विषमज्वरेण । द्वितीयके वापि तृतीयतुर्ये गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥ * ॥ अन्यत्रापि । उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते । उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥ भवेत् क्षीणगति र्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥ प्रसङ्गादाह । व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः । नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥ * ॥ अजीर्णरूपमाह । अजीर्णेतु भवेन् नाडी कठिना परितो जडा । प्रसन्नाचद्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते ॥ * ॥ तत्रविशेषमाह । पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा । असृक्पूर्णाभवेत् कोष्णागुर्वीसामा गरीयसी ॥ * ॥ प्रसङ्गात् भक्ष्यज्ञानमाह । पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे च लगुडाकृतिः । क्षीरेच स्तिमितावेगा मधुरे भेकवद्गतिः ॥ रम्भागुडवटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने । वातपित्तार्त्तिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥ * ॥ अथरस

ज्ञानम् । मधुरे वर्हिगमनातिक्तेस्या द्भूलता गतिः । अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ कषाये कठिनाम्लानालवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्मवती धरा ॥ तथा । द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्येकोमला कठिनापिच ॥ चौट्टे पृथग् ग्रन्थिलेखपिष्टे पुष्टैव जायते ॥ * ॥ अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह । मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् । क्षीणधातौच मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा ध्रुवम् । तथा । मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति । अन्येतु । आमाशये पुष्टिविवर्द्धनेन भवन्ति नाड्योऽथभुजाभिवृत्ताः । आहारमान्द्या दुपवासतो वा तथैव नाड्यो भुजगायमानाः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् दीप्ताग्निज्ञानमाह । लघ्वी भवति दीप्ताग्ने स्तथा वेगवती मता ॥ * ॥ प्रसङ्गात् ग्रहणीमप्याह । पादेच हंसगमना करे मण्डूकसंप्लवा । तस्याये मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणी गदे ॥ तथा । भेदेन शान्ता ग्रहणी गदेननिर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विशूचिकायां प्लवगा कदाचि द्दामा

तिसारेपृथुता जडाच ॥ * ॥ अथ विसूचिकाज्ञानम्। शिरोधे मूत्रप्र कृतेर्विड्ग्रहे स्तिराश्रिताः। विसूचिकाभिभूतेव भवन्ति भेकवत् क्रमाः ॥ * ॥ प्रसङ्गा दानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञान माह। आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥ शूलज्ञान माह। वातेन शूलेन मरुत्प्रवेन सदैववक्रा हि शिरावहन्ती। ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या न शूलेनच पुष्टरूपा ॥ * ॥ अथप्रमेहज्ञानम् ॥ प्रमेहे ग्रन्थिरूपासा सुतसा स्वामदूषणे ॥ * ॥ विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह। उत्पित्तु रूपा विषरिष्टिकायांविष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा। अत्यर्थवातेन अधः-स्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमासका ले ॥ * ॥ गुल्मे विशेष माह कश्चित्। गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण पारावतस्येव गतिङ् करोति ॥ * ॥ अथ भगन्दरज्ञानम्। व्रणार्थे कठिने देहे प्रयाति मैत्तिकं क्रमम्। भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ॥ प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावक रूपिणी ॥ * ॥ अथ वान्तादिज्ञानम्। वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तोर्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः। गतिं

विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमाने व कफोल्वणेन ॥ * ॥ स्त्रीरोगादिक मपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ॥ क्वचित् प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः। क्वचिद् देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥ नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते। तेन धाष्ट्यीन् मयोक्तं यत् तत् समाधेय मुत्तमैः ॥ * ॥ इतिशङ्करसेनकविराजकृतौ नाडीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥ * ॥ * ॥ * ॥ अथ भावमिश्रोक्ता नाडी परीक्षा। पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्यतु। अङ्गुष्ठमूलगां नाडीं परीक्षेत भिषग्वरः ॥ अङ्गुलीभि स्तिसृभि र्नाडीं मवहितः स्पृशेत्। तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखिलम् ॥ सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिनः। व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥ वाते ऽधिके भवेन् नाडी प्रव्यक्ता तर्जनी तले। पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥ तर्ज्जनी मध्यमामध्ये वातपित्ते ऽधिके स्फुटा। अनामिकायां तर्ज्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ॥ मध्यमानामिका मध्ये स्फुटा पित्तकफे ऽधिके। अङ्गुलि

त्रितयेपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपाति
नः ॥ वाताद् वक्रगति नाडी पित्ता
दुत्प्लुत्यगामिनी । कफात् मन्दग
तिर्ज्ञेया सन्निपातादतिद्रुता ॥ वक्र
मुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्त
तः । वहेद् वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्मा
धिकेत्वतः ॥ उत्प्लुत्य मन्दं चलति
नाडी पित्तकफेऽधिके । कामात्
क्रोधाद् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लु
ता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलेद् या सा ह
न्ति स्थानच्युता तथा । अतिक्षीणा
चशीताच प्राणान् हन्ति न संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती
भवेत् । मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च सै
व मन्दतरा मता ॥ चपला क्षुधित
स्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा । सु
खिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती
मता ॥ इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ प्रस
ङ्गाद् योगिना मुपकाराय इडादिना
डीनां निरूपणम् । दक्षिणांशः स्मृतः
सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडी
देशविदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकी
र्त्तिताः ॥ इडा वामेतनोर्मध्ये सुषु
म्णा पिङ्गला परे । मध्या तास्वपि
नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥
अथेडा वाममुष्काधः स्थाधनुर्वक्रा वा
मनासापर्य्यन्तंगता । एवं पिङ्गला द

क्षिणाण्डाधः स्था धनुर्वक्रा दक्षिण
नासान्तंगता । पृष्ठवंशान्तर्गता सुषु
म्णेत्यर्थः । इति सारदातिलकम् ॥
* ॥ नाडीनां संवहो देवि कन्दयो-
निः खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समु
त्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ कन्द
स्य पद्मस्य योनि रुत्पत्ति स्थानं शा
लूकमितियावत् ॥ प्रधानाः प्राणवा
हिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा
चपिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयि
का ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वाच पूषा
चैवयशस्विनी । अलम्बुषाकुहूश्चैव
शङ्खिनीच दशस्मृताः ॥ एवं नाडी
मयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडा
याः पिङ्गलायाश्च मध्ये यासा सुषुम्
णिका ॥ इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मवि
ष्णुशिवात्मिका । रजोगुणाच वज्रा
ख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥ तमोगुणा
ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेणचेति नि
रुत्तरतन्त्रे प्रथमः पटलः ॥ * ॥ इ
डापिङ्गलयोः स्वरूपंयथा । इडाच
शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थि
ता । पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं
पार्श्वमाश्रितेति योगार्णवः ॥ इडा
यां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाक
र इति तन्त्रान्तरम् ॥ गुल्फस्थकाण्डे
। नाले ॥ व्रणान्तरे ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥

॥ कुम्भनचर्य्यायाम् ॥ षट्क्षणकाले। घटिकायाम् । षष्टिपलात्मककाले ॥ तृणान्तरे ॥ वेष्टितत्वक्रम्याधारभेदे ॥ नालयति नलत्यनेनवा । नलगन्धे । पचाद्यच् । हलश्चेति घञ् वा । डलयोरैकत्वम् । गौरादित्वात् ङीष् ॥ यद्वा । नाडयति नाड्यते वा । नडभ्रंशे । चुरादिः । अच्ह्र्स्वः । ङीष् ॥

नाडीकः । पुं । पट्टशाके । पटुआ इति भाषा ॥ नाडीकोरक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपन इतिभावप्रकाशः ॥

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाक्ष्याम् ॥

नाडीकेलः । पुं । नारिकेले ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

नाडीचः । पुं । शाकविशेषे । कञ्चुके । हिम्वरोचने ॥ नाडीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेवच । रक्तपित्तहरंतिक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥ मधुरंपिच्छिलंशीतंविष्टम्भिकफवातकृत् ॥ इतिराजवल्लभः ॥

नाडीचक्रम् । न । नाभिमण्डलस्थेचक्रविशेषे ॥ नाभिमण्डलमासाद्यकुक्कुटाण्डमिवस्थितम् । नाडीचक्रमितिप्राहु स्तस्मान्नाड्यः समुद्गताः ॥

नाडीचरणः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

नाडीजङ्घः । पुं । काके ॥ ब्रह्मणोदयितेवकविशेषे ॥ मुनिविशेषे ॥

नाडीतरङ्गः । पुं । काकोले ॥ हिण्डके ॥ रतहिण्डके ॥ इतिमेदिनी ॥

नाडीतिक्तः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

नाडीदेहः । पुं । भृङ्गिनाम्नि शिवस्य द्वारपाले ॥

नाडीनक्षत्रम् । न । जन्मनक्षत्रे ॥

नाडीविग्रहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वारपालविशेषे ॥

नाडीव्रणः । पुं । सदागलद्व्रणे । नाडीस्खवद्वति नह्रूर इतिचभाषा ॥ नाड्यांव्रणः ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णंलीढंसमाक्षिकम् । हन्तिकुष्ठंकृमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥ इतिगरुडपुराणम् ॥

नाडीशाकः । पुं । नाडीके ॥

नाडीस्वेदः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वास्थे ॥

नाडीहिङ्गु । न । हिङ्गुप्रभेदे । पलाशाख्ये । रामठ्याम् ॥

नाणकः । त्रि । प्रशस्ते ॥ अणकःकुत्सितः ॥ तद्विरुद्धः ॥ न । मुद्राचिह्नितनिष्कादौ ॥ यथा । तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्यच । एभिश्चव्यवहर्त्तायः स दाप्योदण्डमुत्तममिति याज्ञवल्क्यः ॥

नातिमानिता । स्त्री । अतिमानित्वाभावे । पूज्येषु नम्रतायाम् ॥

नाथः । पुं । कुलगुरौ ॥ कुलपरम्परागतस्वामिनि ॥ नासारज्जौ ॥ ऐश्वर्ययुक्ते । अधिपे । अर्थे । स्वामिनि ॥ त्रि । प्रार्थनीये ॥

नाथमानः । त्रि । उपतप्यमाने ॥ याच्यमाने ॥

नाथवान् । त्रि । परायत्ते । परतन्त्रे ॥ नाथोऽस्यास्ति । तदस्यास्तीतिमतुप् ॥

नाथहरिः । पुं । पशौ ॥ नाथं हरतीति विग्रहे हरतेर्दृतिनाथयोः पशाविति नाथकर्मोपपदाद्धरते रिन् प्रत्ययः ॥

नादः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ वर्णे ॥ अर्द्धेन्दौ । अर्द्धमात्रायाम् ॥ णद° । घञ् ॥ ब्रह्मस्वरूपे घोषविशेषे ॥ यथा । सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो बिन्दुश्च बीजञ्च सएव त्रिविधो मतः । भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवो भवत् ॥ सरवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत्परमिति ॥ सकलात् मूर्त्तात् । नादो घोषः । बिन्दुः प्रणवः सचवर्णश्च सर्ववर्णप्रभवत्वात् ॥ * ॥ नाभेरूर्द्ध्वं हृदिस्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥ अपिच । आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् । मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नादइतीरितः ॥ सचप्राणिभवोऽप्राणिभवस्तोभयसम्भवः । आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ॥ तृतीयोपिच वंशादिभव इत्थंत्रिधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्चयेमतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः । वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥ न नादेन विनागीतं ननादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकंजगत् ॥ न नादेनविनाज्ञानं न नादेन विनाशिवः ॥ नादरूपं परंज्योति र्नादरूपी परं हरिः ॥ इतिसङ्गीतदामोदरः ॥

नादेयम् । न । सैन्धवलवणे ॥ सौवीराञ्जने ॥ नदीनदसम्बन्धिजले ॥ शैघ्रिकेप्वर्थेषुनद्यादिभ्योढक् ॥ नद्या नदस्यवा नीरं नादेयमितिकीर्त्तितम् । नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥ अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ नद्यःशीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वायास्त्वमलोदकाः । गुर्व्यः शैवलसञ्छन्ना मन्दगाःकलुषाश्चयाः ॥ नदीसरस्तडागस्थेकूपप्रस्र

वर्णादिजे। उदके देशभेदेन गुणा न्दोषांश्चलक्षयेत्॥ पुं। कामवृक्षे॥ वानीरवृक्षे॥ त्रि। नदीनदसम्बन्धिजलादौ॥ नदीभवे॥ अग्राह्ये॥ अवश्यदेये॥ यथा। नादेयंनादेयं शरदि वसन्तेच नाऽऽदेयमिति। अस्यार्थः। नदीभवं नादेयं जलं शरदि नअदेयम्। अपितुदेयं दातव्यमिति। वसन्तेच पुनस्तदेव नादेयं नग्राह्यमिति॥

नादेयिका। स्त्री। नादेय्याम्॥ नादेय्येव। स्वार्थेकः। ह्रस्वः॥

नादेयी। स्त्री। नागरङ्गे॥ जयायाम्। पताकाविशेषे। वैजयन्तिकायाम्॥ अम्बुवेतसे॥ भूमिजंबाम्॥ जवायाम्॥ वङ्कुष्ठे॥ अग्निमन्थे॥ काकजंबाम्॥ नद्यांभवा। नद्यादिभ्यो ढक्। टिड्ढेतिङीप्॥

नाना। अ। विनार्थे॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रेतियथा॥ अनेकार्थे॥ यथा। नानाविधं देहभृतां समाजम्॥ उभयार्थे॥ नेति नाना। विनञ्भ्यांनानाञौनसहेति नञो-नाञ्प्रत्ययः॥

नानाकन्दः। पुं। पिण्डालौ॥ बहुविधमूले॥

नानात्वम्। न। अनेकभावे। द्वैतद र्शने॥ यथा। जीवात्मनो रनन्यत्त्वमभेदेन प्रशस्यते। नानात्त्वं निन्द्यतेयच्चतदेवंहि समञ्जसमिति गौड पादाः॥ द्वैतंहि सर्वं प्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्त्वंदर्शनं नतुतद्द्वितीयमस्तीत्यादिश्रुत्यानिन्द्यते यावेदबाह्याः स्मृतय इत्यादिस्मृत्याच॥

नानाध्वनिः। पुं। वीणावेणुकाहलादिशब्देषु॥ इति हारावली॥

नानाननः। त्रि। अनेकविधास्ये॥ नानाप्रकाराणि आननानि यस्य॥

नानारूपः। त्रि। बहुविधे। विविधे। अनेकप्रकारे॥ नाना रूपं यस्य॥

नानार्थः। त्रि। अनेकार्थे॥ भिन्नप्रयोजने॥

नानावर्णः। पुं। बहुविधशुक्लादिवर्णे। चित्रे। कर्बुरे॥ त्रि। तद्वति॥

नानावादानुरोधः। त्रि। भगवति परमेश्वरे॥ अस्ति नास्ति सर्वज्ञः अल्पज्ञः बद्धः मुक्तः एकः अनेक इत्यादीन् नानावादान् अनुरुणद्धि मायया नुवर्त्तेयइतिव्याख्यानात्॥

नानाविधः। त्रि। अनेकप्रकारे॥ नानाविधा यस्य॥

नानुष्ठेयः। त्रि। अकर्त्तव्ये। अननुष्ठेये॥

नान्तरीयकम्। त्रि। अवश्यम्भाविनि॥

यथा। प्रतिवन्धकाभावे नान्तरीयकी कार्योत्पत्तिः । अवश्यम्भाविनी-त्यर्थः ॥

नान्त्वम् । न । क्लीबे ॥ नमति अनेनवा । णम० । भ्रस्जिगमिनमीतिष्ट्रन् इतिष्ट्रन् ॥

नान्दी । स्त्री । समृद्धौ ॥ नाटकादौम ङ्गलश्लोके । मङ्गलपाठे ॥ यथोक्तंभ रतादिभिः। आशीर्वचनसंयुक्ता स्तु तिर्यस्मात्प्रवर्त्तते। देवद्विजनृपादी नां तस्मान्नान्दीति सास्मृता ॥ * ॥ नाटकेविघ्नविघातायादौनान्दीका-र्या । यदाहभरतः। यद्यप्यङ्गानि भू यांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके। तथाप्यव-श्यं कर्त्तव्यानान्दीविघ्नप्रशान्तये॥ दे वद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा-। नन्दन्तिदेवतायस्मात्तस्मान्नान्दीप्र कीर्त्तिता ॥ अन्यच्च । देवद्विजनृपा-दीना माशीर्वन्दनपूर्विका । नान्दी कार्याबुधै र्यत्नान्नमस्कारेणसंयुता॥ गङ्गानागपतिः सोमः सुधानन्दाजया शिवः ।एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी धाराभिरङ्किता॥प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता। आशीर्वादप रानान्दीयोज्येयं मङ्गलात्मिका॥ का चिद्दशपदानान्दी काचिदष्टपदा त था । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यम स्वरमाश्रितः ॥ इतिमालतीमाध वटीका ॥

नान्दीकः । पुं । तोरणस्तम्भे ॥

नान्दीकरः । त्रि । नान्दीवादिनि । ना न्दीपाठकारिणि ॥ नान्दी माशीर्नम स्क्रियादिरूपं मङ्गलं करोति वदति । दिवाविभेतिटः ॥ भेरी प्राया ना-न्दीतद्वादनशीले इति केचित्॥ अ त्रवदिकृतौवादनार्थो विख्याहुः ॥

नान्दीपटः । पुं । वीनाहे । कूपादीनां मुखबन्धने ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नान्दीमुखः । पुं । कूपादिमुखबन्धने। नान्दीपटे ॥ वृद्धिश्राद्धभुजि पितृग-णे॥ यथा। नान्दीमुखं पितृगणं पूज येत् प्रयतो गृहीति विष्णु पुराणम् । सचगणः पित्रादित्रिकम् मातामहादित्रिकश्चेति ॥ न। वृद्धिश्राद्धे ॥

नान्दीमुखी । स्त्री ।सामगेतरवृद्धिश्रा द्धभुक्मातृगणे ॥ शर्करीछन्दोभेदे ॥ स्वरभिदियदिनौतो चनान्दीमुखी गौ । यथा । सरसखगकुलालापना न्दीमुखीयं लहरिभुजलताचारुफे नस्मितश्रीः । सुरहरकलयासत्ति मासाद्यकिन्त प्रमुदितहृदया भानु जान्वत्यतीव ॥

नान्दीवादी । त्रि। नान्दीश्लोकपाठका दिनि। नान्दीकरे ॥ नान्दीवदनशी

लः । सुपीतिवर्देशिनिः ॥ नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादके ॥

नापितः । पुं । नाई इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । अन्तावसायिनि । क्षुरिणि । पट्टिकार्यां कुबेरिणो जाते । इति प० प० ॥ शूद्रायां क्षत्रिया ज्जातोयमिति विवादार्णवसेतुः ॥

नापितशालिका । स्त्री । नापितशालायाम् । खरकुट्याम् ॥

नाभकः । पुं । वनतिक्ते ॥

नाभागः । पुं । नभगात्मजे ॥ नभगस्यापत्यम् । अण् ॥

नाभिः । पुं । मुख्यनृपे । अग्नीध्रापत्ये ॥ चक्रमध्ये । रथचक्रस्थपिण्ड्याम् ॥ क्षत्रिये ॥ स्त्री । मृगमदे ॥ पुं । स्त्री । प्राण्यङ्गविशेषे । उदरावर्त्ते । तुन्दकूप्याम् ॥ सूंडी इति भाषा ॥ त्रि । प्रधाने । मुख्ये ॥ नह्यते अराश्च । नह० । नहो भश्चेति इञ् ॥ नभ्यते अनेन नभ्यते ऽनया ऽस्यां वा । नभ० । इञजादिभ्यः ॥ यद्वा नाभयति । स्वार्थण्यन्तादिञ् ॥

नाभिकण्टकः । पुं । गर्भखण्डे ॥ आवर्त्ते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

नाभिका । स्त्री । कटभीवृक्षे ॥

नाभिगुडकः । पुं । गर्भखण्डे । गोखण्डे । फूलीसूंडी इति टूंडी इति च भाषा ॥

नाभिगोलकः । पुं । स्फीतनाभौ । नाभिकण्टके । गर्भखण्डे ॥ नाभेर्गोलकः ॥

नाभिजः । पुं । ब्रह्मणि । कमलासने ॥

नाभिजन्मा । पुं । ब्रह्मणि । स्रष्टरि । विधातरि ॥ नाभौ जन्मास्य ॥

नाभिनाला । स्त्री । अमरायाम् । नाभिसम्बन्धिन्यां नाड्याम् ॥

नाभिभूः । पुं । अब्जयोनौ । ब्रह्मणि ॥

नाभिवर्षः । पुं । भारतवर्षे ॥

नाभी । स्त्री । नाभौ ॥ मृगमदे ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

नाभीलम् । न । नार्या वङ्क्षणे ॥ नाभिगाम्भीर्ये ॥ कृच्छ्रे ॥ गर्भखण्डे । नाभिगोलके ॥

नाभ्यम् । त्रि । नाभिहिते ॥ नाभये हितम् । शरीरावयवाद्यत् । नाभि नभञ्चेति नाभेर्नभादेशस्तु न भवति । तस्य गवादियतासन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेव प्रवृत्तेः ॥ नाभिसम्बन्धिनि ॥

नाम । अ । कोपे ॥ अभ्युपगमे ॥ विस्मये ॥ स्मरणे ॥ सम्भाव्ये । सम्भावनायाम् ॥ कुत्सायाम् ॥ प्राकाश्ये ॥ विकल्पे ॥ अलीके ॥ इत्येतदर्थे ॥ नामयति नाम्यते वा । णमप्रह्वत्वे । अन्येभ्योपीति डः ॥

नामकरणम् । न । संस्कारविशेषे ॥

नाम्नः करणम् । तच्च नाम शर्म्मवर्म्मा
द्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । यथा । त
तस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि
। देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयु
तम् ॥ शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति
क्षत्त्रसंश्रयम् । गुप्तदासात्मकं नामप्र
शस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ नार्थहीनं नचा
शस्तं नापशब्दयुतं तथा । नामाङ्गल्यं
जुगुप्स्यं वा नाम कुर्य्यात् समाक्षरम् ॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्व्वक्षरा
न्वितम् । सुखोच्चार्य्याक्षरं नाम कुर्य्या
त्प्रवणाक्षरम् ॥ प्रवणाक्षरं लघूत्त
राक्षरम् । इति विष्णुपुराणम् ॥ * ॥
अयुग्मदान्तं तथा स्त्रीणामिति गो-
भिलः । अयुग्म मयुगक्षरम् । दा
न्तं दकारान्तम् । यथा । यशोदाधन
देत्यादि ॥ * ॥ अत्र महाभाष्यं यथा
। दशम्यां पुत्त्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति-
दशम्युत्तरकालं पुत्त्रस्य जातस्य नाम
विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृ
द्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् त
द्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतु
रक्षरं वा नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धित-
मिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृत
स्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुमिति ॥ द
शम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभा
गात् समासः । ततः कालशब्देन बहु

व्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दश
दिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तर-
कालमित्युक्तम् । यदपि गृह्यकाराः
पठन्ति दशम्यां पुत्त्रस्येति तैरपि दश
म्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्या-
ख्येयम् । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षा
यां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तस्थ-
मिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्य
र्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकर
णे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरु
षास्तान् अनुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरु
षानूकम् अन्येषामपि दृश्यत इति दी
र्घ इति कैयटः ॥ तत्र श्रीपूर्व्वकत्वं य
था । देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधि
देवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्री
पूर्व्वं समुदीरयेत् ॥ स्वर्गकामित्यादि
नासिद्धोऽधिकारो येषां नराणामि
त्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो
न मृतानां तथेति शिष्टाचारः ॥

नामद्वादशी । स्त्री । व्रतविशेषे ॥

नामधेयम् । न । नामनि ॥ नामैव ।
भागरूपनामभ्यो धेयः इति स्वार्थे धे
यः ॥ नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरि
च्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि । उ
द्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भि च्छ
ब्दो यागनामधेयम् । तेन च विधेया
र्थपरिच्छेदः क्रियते ॥

नाम । न । आकाशादिदेहान्ते संज्ञा
विशेषे । सत्त्वप्रधाने नामधेये । वाच
कशब्दे । अख्यायाम् । आह्वायाम् ।
पर्य्याये ॥ नम्यते ऽभिधीयते ऽर्थोऽनेन
। म्नाम० । नामन्सीमन्निति निपाति
तः ॥ यद्वा । म्नायते । अभ्यस्यते ।
म्ना० । नामन्निच्यादिना निपातनान्म
लोपः ॥ न नामग्रहणं कुर्य्यात् पत्युश्च
गुरोस्तथा । भार्य्यायाश्चाभिशस्तस्य जन
कस्य विशेषतः ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम
नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो
न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥
नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभव-
तीति व्युत्पत्त्या स्वादिविभक्त्यन्ते शब्दे
॥ यथा । उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धिता
न्तं समासजम् । शब्दानुकरणञ्चैव ना
म पञ्चविधं स्मृतम् ॥ सर्व्वाण्येतानि
नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ । सर्व्वान्
कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम्
॥ तन्मयत्वेन गोविन्दमित्येतद्वाक्-
यनान्यथा । तन्मयो वाञ्छितान् का
मान्यदवाप्नोति मानवः ॥ इति वि
ष्णुधर्म्मवचनम् ॥ चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्त
ने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥ इति पुराणम्
॥ भगवन् सर्व्वधर्म्मज्ञ सर्व्वशास्त्रविशार
द । कलौ धर्म्मबहुले नराणां का गति
र्भवेत् । यदस्ति तदुपायो हि दयया
तं वदस्व मे । इति जन्मेजयः । व्यास
उवाच । एक एव महाराज त
त्रोपायोऽस्ति नापरः । सर्व्वदोषनि-
रासार्थं ध्यायेद्देवीपदाम्बुजम् ॥ न
सन्त्यघानि तावन्ति यावती शक्तिर-
स्ति हि । नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्मा
द्भीतिः कुतो नृप ॥ अवशेनापि यन्ना
म लीलयोच्चारितं यदि । किं किं द
दाति तज्ज्ञातुं समर्था न हरादयः ॥
प्रायश्चित्तन्तु पापानां श्रीदेवीनाम
संस्मृतिः । तस्मात् कलिभयाद्राजन् पु
ण्यक्षेत्रे वसन्नरः ॥ निरन्तरं पराम्बा
या नामसंस्मरणं चरेत् । छित्त्वाभि
त्त्वा च भूतानि हत्वा सर्व्वमिदं जगत् ॥
देवीं नमति भक्त्या यो न स पापैर्वि-
लिप्यते । रहस्यं सर्व्वशास्त्राणां मया रा
जन्नुदीरितम् ॥ विमृश्यैतदशेषेण
भज देवीपदाम्बुजम् । अजपां नाम-
गायत्रीं जपन्ति निखिला जनाः ॥ म
हिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं मह
त् । गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्व्वे जपन्ति हृद
यान्तरे ॥ महिमानं न जानन्ति माया
या वैभवं महत् ॥ एतत् सर्व्वं समाख्या
तं यत् पृष्टन्तु त्वयानृप । युगधर्म्मव्यव
स्थायां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इ
ति श्रीदेवीभागवते महापुराणे ६ स्क

न्ये ११ ध्यायः ॥

नामयज्ञः । पुं । दीक्षितःसोमयाजीत्यादिनाममात्रसम्पादकेऽध्वरे ॥ नाम्ने यज्ञः ॥

नामशेषः । त्रि । मृते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नामापराधः । पुं । पाद्मोत्तरखण्डप्रसिद्धे साधुनिन्दादिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषे ॥

नामापराधी । त्रि । नामापराधकृति ॥

नायः । पुं । नये । नीतौ ॥ नयनम् । णीञ्० । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गइतिघञ्० ॥ नयति । दुन्योरनुपसर्गइति णोवा ॥

नायकः । त्रि । नेतरि ॥ श्रेष्ठे । प्रधाने ॥ पुं । हारमध्यमणौ ॥ भर्त्तरि ॥ सेनापतौ ॥ शृङ्गारसाधके ॥ नयति । णीञ्० । ण्वुल् ॥

नायकाधिपः । पुं । नरेन्द्रे । राजनि ॥

नायिका । स्त्री । दुर्गायाउग्रचण्डाद्यष्टशक्तिषु ॥ शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपायांनार्य्याम् ॥ कस्तूरीविशेषे ॥ यथा । चूर्णाकृतिस्तुखरिका तिलकातिलाभा कौलत्थबीजसदृशीचकुलत्थिकाख्या । स्थूलाततःकियदियंकिलपिण्डिकास्यात् तस्माच्चकिञ्चिदधिकापिचनायिकैषा ॥ इतिराजनि

र्घण्टः ॥

नारः । पुं । तर्णके ॥ नीरे । जले ॥ न । नराणां समूहे ॥ त्रि । परमात्मसम्बन्धिनि ॥ नरसम्बन्धिनि ॥ नरात्समूहेऽण् ॥ नरस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥ मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतंह्यशुचिस्मृतम् । नारंस्पृष्ट्वातुसचेलंसचेलोजलमाविशेदितिस्मृतिः॥

नारकः । पुं । नरके ॥ नरति न्वणाति वा । नॄ० । कृञादिभ्यःवुन् । ततः प्रज्ञाद्यण्॥ त्रि । नरकस्थे ॥ नरकेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥

नारकी । त्रि । नरकस्थे ॥ यथा । परेणविहितंकर्म स्वकर्मेतिवदेच्चयः । स उच्यतेब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥ इतिवृहद्धर्मपुराणम् ॥

नारकीटः । पुं । अश्मकीटे । कुक्कुरकीटे । वग्गीइतिभाषा ॥ त्रि । स्वदत्ताशाविहन्तरि ॥ इतिमेदिनी ॥

नारङ्गः । पुं । पिप्पलीरसे । कणारसे ॥ यमजप्राणिनि ॥ विटे ॥ नारङ्गीति ख्याते । नागरङ्गे ॥ नारङ्गं मधुराम्लंस्याद्रोचनंवातनाशनम् । अपरन्त्वम्लमत्युष्णं दुर्जरंवातहृत्सरम् ॥ *॥ चुंदोधकवृक्षान्तरे ॥ यथा । नारङ्गकेसरमपाकृतबीजपूरं योऽश्नाति खण्डमरिचोद्भवचूर्णमिश्रम् । अन्नं गले

विशतितस्यनरस्य तूर्णं सङ्गृह्यमाण इवराहुग्रहेण चन्द्रः ॥ नारङ्गन्तु परं रुच्यं सुगन्धं मतिचारुणम् । वातश्लेष्मकफघ्नं किञ्चित् पित्तघ्नं विशदं स्मृतमिति ॥ न । गर्ज्जरे ॥

नारङ्गक्षीरिणी । स्त्री । क्षीरिकाप्रभेदे ॥ छिन्नानारङ्गमज्जां वै पचेत् सर्पिषि तापिते । तच खण्डं विनिःक्षिप्य पक्वं मत्वावतारयेत् ॥ शीतभूतेविनिःक्षिप्य मात्रयार्द्धं श्रितं पयः । नारङ्गक्षीरिणीचैषा सुगन्धिसुरभी कृता ॥ विष्टम्भिनो हरेद्वातं पित्तञ्च गुरुपाचिका ॥

नारङ्गवर्णकम् । न । गाजरे । गृञ्जने ॥

नारदः । पुं । देवर्षिप्रवरे । देवर्षीणां मध्येभगतोविभूतौ ॥ नरस्यधर्म्यम् । नराच्चेतिवक्तव्यमित्यञ् । नारं ददाति । आतोनुपेतिकः ॥ नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदाभवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेतिभविष्यती त्यागमः ॥ नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेतिवा ॥ नुरिदं नारमज्ञानम् । तत् द्यति ज्ञानोपदेशेनेतिवा । दोअवखण्डने । कः ॥ नराणां परमात्मसम्बन्धिनां परमात्मविषयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति वा ॥ न । पञ्चविंशति सहस्रश्लोका-त्मके महापुराणविशेषे ॥

नारदीयम् । न । उपपुराणविशेषे ॥ त्रि । नारदसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहम् । न । उपपुराणविशेषे ॥ त्रि । नृसिंहसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहवपुः । पुं । विष्णौ ॥ नरस्य सिंहस्यचावयवा यस्मिन् वपुषितद्यस्यन्ते तद्वपुर्यस्यसः । नरश्चसिंहश्च नरसिंहौ तयोरवयवाः अवयवेच प्राण्योषधिवृक्षेभ्यइत्यण् । नारसिंहा नरसिंहयोरवयवा अस्मिन् सन्तीत्यणन्ताद्नारसिंहशब्दान्मत्वर्थी योऽर्श आद्यच् । तथाच नारसिंहः नरसिंहावयववत् वपुर्यस्य सतथा ॥

नारा । स्त्री । जले । नीरे ॥ इतिशब्द० ॥

नाराचः । पुं । सर्वलोहमयेवाणे । प्रक्ष्वेडने ॥ नरान् आचामति । चमु० । अन्ये०डः । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥ यद्वा । नराणां समूहोनारम् । नारमाचामति । डः ॥ अम्बुहस्तिनि ॥ दुर्द्दिने ॥ * ॥ धृतिच्छन्दःप्रभेदे । इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचम् उच्यते । यथा । दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेवेक्षणा कृष्णराधात्वयि । ननु-विकिरतिनेत्रनाराचमेषाति कृच्छे दनंतदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्ता

मवत्त्वंद्गुतम् ॥

नाराचिका । स्त्री । नाराच्याम् ॥

नाराची । स्त्री । एषणिकायाम् । स्वर्ण्णकारादीनां लौहतुलाविशेषे । कांटा इति नारजा इतिच भाषा ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥ स्वल्पोनाराचोवाण भेदो नाराचीतिकश्चित् ॥

नारायणः । पुं । अच्युते । भगवति । वासुदेवे ॥ निरुक्तिर्यथा । आपोनारा इतिप्रोक्ता आपोवैनरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इतिमनुः ॥ यच्चकिञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयते ऽपिवा । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्यनारायणः स्थितः ॥ इतिमन्त्रार्थः । नारायणाय नम इत्यमुमेवसत्यं संसारघोरविषसंहरणाय-मन्त्रम् । शृण्वन्तुभव्यमतयोयतयोस्तरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्द्ध्वबाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ शाब्दिकनिरुक्तिस्तु नाराज्जातानितत्त्वानि नाराणीतिविदुर्बुधाः । तान्येवचायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ नराणां समूहोनारम् । तस्यतमूह इत्यण् । तदयनमस्य । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥ यद्वा । नराज्जाताः नाराः आपः । ताअयनंयस्य ॥ कचिन्मन्वन्तरे नरस्यधर्मस्यापत्यत्वमुपगत-
इति । नरस्यापत्यम् । नडादिभ्यःफक्तिनारायणः ॥ श्रीकृष्णे ॥ नारायणस्त्वंनहिसर्वदेहिना मात्मास्यधीशोऽखिललोकसाक्षी । नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात् तच्चापिसत्यं नतवैवमायया ॥ श्रीकृष्णस्यसेनाविशेषे ॥ धर्मपुत्रर्षिविशेषे ॥ सन्यासिनि । परिव्राजके ॥ दण्डग्रहणमात्रेण नरोनारायणो भवेदिति स्मृतेः ॥

नारायणक्षेत्रम् । न । गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमिते नारायणस्वामिकेस्थाने ॥ यथा । प्रवाहमवधिंकृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । अत्रनारायणः स्वामीनान्यः स्वामीकदाचनेति ॥

नारायणतैलम् । न । औषधपक्वतैलविशेषे ॥ तत् द्विविधम् । स्वल्पंबृहच्चेतिभेदात् ॥ यथा । विल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः । प्रसारण्यश्वगन्धाच बृहतीकण्टकारिका ॥ बलाचातिबलाचैवश्वदंष्ट्रासपुनर्नवा । एषांदशपलान् भागान् चतुर्द्रोणे ऽम्भसः पचेत् ॥ पादशेषं परिस्राव्यतैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पादेवदारुमांसीशैलेयकं वचा ॥ चन्दनंतगरं कुष्ठं मेलापर्णीचतुष्टयम् । रास्नातुरगगन्धाच सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥ एषांद्विपलिकान् भागान्

पेषयित्वाविनिः क्षिपेत् । शतावरी रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ आजंवायदिवागव्यक्षीरंदत्त्वा चतुर्गुणम् । * । पाने वस्तौतथाभ्यङ्गे भोज्ये चैवप्रशस्यते ॥ अश्वोवावातसम्भग्नो गजोवाथदिवानरः । पङ्गुलः पीठसर्पीचतैलेनानेनसिध्यति ॥ अधोभागेचयेवाताः शिरोमध्यगताश्चये । दन्तशूलेहनुस्तम्भेमन्यास्तम्भेगलग्रहे ॥ यस्यशुष्यति चैकाङ्गंगतिर्यस्यच विक्लवा । क्षीणेन्द्रियानष्टशुक्राज्वरक्षीणाश्चयेनराः ॥ वधिराल्लजिह्वाश्च मन्दमेधसएवच । अल्पप्रजाचया नारीयाच गर्भंनविन्दति ॥ वातार्त्तौ वृषणौयेषामन्त्रवृद्धिश्चदारुणा । एतत् तैलवरंतेषांनाम्नानारायणंस्मृतमितिस्वल्पनारायणतैलम् ॥ * ॥ शतावरीचांशुमतीपृश्निपर्णीशटीवला । एरण्डस्यचमूलानि वृहत्योः पूतिकस्यच ॥ गवेधुकस्य मूलानितथास हचरस्यच । एषांदशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् । पुनर्नवावचादारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ शैलेयंतगरं कुष्ठमेलामांसी स्थिरावला । अश्वाह्वासैन्धवंरास्नापलाद्दूानि चपेषयेत् ॥ गव्याजपयसः प्रस्थौद्वौ

द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थंविपाचयेत् ॥ * ॥ अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमतः परम् । अश्वानांवातभग्नानां कुञ्जराणांतथान्नृणाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्चनरः पीत्वानिश्चयेन दृढीभवेत् ॥ गर्भमश्वतरीविन्द्यात् किम्पुनर्मानुषी तथा । हृच्छूलंपार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ॥ अपचींगण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलां पाण्डुरोगञ्चअश्मरीञ्चापिनाशयेत् ॥ तैलमेतद्भगवता विष्णुनापरिकीर्त्तितम् । नारायणमितिख्यातंवातान्तकरंशुभमितिवृहन्नारायणतैलम् ॥ * ॥ विल्वाश्वगन्धावृहतीश्वदंष्ट्राश्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम् । क्षुद्राकठिल्लातिवलाग्निमन्थं मूलानिचैषां सलायुतानाम् ॥ मूलंविदध्याद्दशपाटलीनां प्रत्येकमेषां प्रवदन्तितज्ज्ञाः । सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताब्द्रोणै रपामष्टभिरेवपक्वा ॥ पादावशेषेणतलेनतेन तैलाढकाभ्यां सममेवतुल्यम् । छागस्य मांसद्रवमेव तुल्यमेकत्वसम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः ॥ दद्याद्रसञ्चैवशतावरीणां तैलेन तुल्यं पुनरेवतत्र । रास्नाश्वगन्धाद्दुमदारुकुष्ठ

ष्ठं पर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि ॥ सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्चशैलेयकं चन्दनपुष्कराणि । एलासयष्टीतगराब्दपत्रम् भृङ्गाह्ववर्गास्तुरचापलाश्रम् ॥ क्षौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यमेभिः-समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां दद्यात् सुगन्धाव वह्निकेचित् ॥ प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं चूर्णीकृतानांद्विपलप्रमाणम् । आलोड्यसम्यग्विधिवद्विपक्वंनारायणंनाम महच्चतैलम् ॥ * ॥ सर्वैःप्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां पवनार्दितानाम् । ये पङ्गवः पीठविसर्पिणश्च एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः । याधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः । मुक्तानरास्तेवलवीर्ययुक्ताः संसेव्यतैलं सहसाभवन्ति ॥ वन्ध्याचनारीलभतेच पुत्रंवीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शाखाश्रितेकोष्ठगतेचवाते वृद्धौविधेयं पवनार्दितानाम् ॥ जिह्वानिलेदन्तगतेचमूले औन्मादकौब्जज्वरकर्षितानाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वंजीवेच्चिरं चापिभवेद्युवेव ॥ देवासुरेयुद्धवरे समीक्ष्य साव्वक्षिभग्नानसुरैः सुरांश्च । नारायणेना पिस्वदृढार्थं स्वनामतैलं विहितन्तुतेषाम् ॥ इति सुखबोधे महानारायणतैलम् ॥

नारायणप्रियः । पुं । शिवे ॥

नारायणवलिः । पुं । स्वतपतितादीनां प्रायश्चित्तात्मके कर्मविशेषे ॥

नारायणस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥

नारायणाश्रमः । पुं । वदर्याश्रमे ॥

नारायणाख्यम् । न/विष्णोरस्त्रप्रभेदे ॥

नारायणी । स्त्री । लक्ष्म्याम् । श्रियि ॥ उमायाम् । पार्वत्याम् । दुर्गायाम् ॥ नारायणाज्जाता । नारायणस्य विष्णोःशक्तिः ॥ यद्वा । नारस्य जीवराशेरयनी स्थानभूता तत्स्वरूपेत्यर्थः ॥ जलायना नराधारा समुद्रयना ऽपिया । नारायणीसमाख्याता नरनारीप्रवर्त्तिका ॥ वसत्यट्टहासे पुभूतेष्वन्तर्हितायतः । देव्या व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गममिति देवीपुराणम् ॥ गङ्गायाम् ॥ मुद्गलमुनेःपत्न्याम् ॥ शतावर्याम् । अभीरौ ॥

नारिकेरः । पुं । नारिकेरे ॥ रलयोरभेदः ॥

नारिकेलः । पुं । नारिकेरे ॥ नलति नह्यते वा । वालमन्धे । बाहुलका- दिण् । केनवायुना इलति चलति । इलगतौ । अच् । नालिश्चासौकेलश्च

। रलयोरभेदः ॥

नारिकेलचीरी । स्त्री । चीरिकाप्रभेदे ॥ यथा । नारिकेलं तनूकृत्य-च्छिन्नं पयसि गोः चिपेत् । सिताग व्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥ नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीताऽतिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहेतिभावप्रकाशः ॥

नारिकेलिः । पुं । स्त्री । } शिरःफले । सदापुष्पे । सदाफले ॥
नारिकेली । स्त्री ।

नारी । स्त्री । स्त्रियाम् । योषिति । प्रतीपदर्शिन्याम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिगणेपाठात् ङीन् जातिलक्षणस्य ङीषो ऽपवादो ङीन् तत्सन्नियोगेनवृद्धिश्च ॥ यद्वा । नुर्नरस्यवा धर्म्या । ऋतो ऽञिति नराच्चेतिवार्त्तिकाद्यञ् । ङीन् ॥ अस्याश्चतस्रोजातयो भवन्ति । तथाहि । पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । चतस्रोजातयोनार्यारतौ च्चेयाविशेषतइतिरतिमञ्जरी ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे । मानरी ॥ यथा । गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोव्यात् कृष्णोवः ॥ विबुधुनि [॥] ॥

नारीकवचः । पुं । सूर्यवंशीयमूलकराजे । अश्मकपुत्रे ॥ योऽसौनिःचत्रे क्ष्मातले ऽस्मिन् क्रियमाणे विवस्त्राभिः स्त्रीभिः परिवार्यरक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्तीतिविष्णुपुराणे ४ अंशे ४ अध्यायः ॥

नारीकेलः । पुं । नारिकेरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

नारीकेली । स्त्री । नारिकेले ॥ नारिकेलजमद्ये ॥

नारीचम् । न । नालिता इतिगौडभाषाप्रसिद्धेशाकविशेषे ॥ तप्ते शुभाज्ये वहुजीरकान्विते सुस्वेदितं नारिचसंज्ञशाकम् । ससैन्धवं तक्रविलोड्य पाचितं सम्पापितं प्राकृतभाग्यकेन ॥ रुच्यं वातहरं वल्यं कफकुष्ठरोगनाशनम् । हृद्यं पित्तहरं किञ्चिच्छाकंनारीचसंज्ञकम् ॥

नारीतरङ्गः । पुं । } पिड्गे । कामुके ॥
नारीतरङ्गकः । पुं ।

नारीदुग्धम् । न । स्त्रियाःचीरे ॥ नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्वरम् ॥

नारीदूषणम् । न । स्त्रीणांदोषोत्पादके ॥ यथा । पानंदुर्जनसंसर्गःपत्या चविरहोऽटनम् । स्वप्नोन्यगेहवासश्चनारीणांदूषणानिषट् ॥

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥

नार्य्यङ्गः । पुं । नागरङ्गे ॥ न । नार्य्या अङ्गे ॥

नालम् । न । काण्डे । नालायाम् । उत्पलादिदण्डे ॥ मृणाले ॥ नलति । णलबन्धे । ज्वलितीतिणः ॥

नालः । पुं । नले । जलनिर्गमे ॥ यतः । प्रणालः ॥ काण्डे ॥ पद्मादिवृन्दे ॥ नलत्यनेन नालयति वा । णलगन्धे । हलश्चेतिघञज्वा ॥

नालवंशः । पुं । नले ॥

नाला । स्त्री । नाले । अब्जादिदण्डे ॥ नलति । णल० । ज्वलितिकसन्तेभ्योणः ॥

नालिः । स्त्री । नाड्याम् । शिरायाम् ॥ पद्मादिदण्डे । शाकविशेषे ॥

नालिकः । पुं । महिषे ॥ न । पद्मे ॥

नालिका । स्त्री । नालिताभेदे । श्वेतकलंब्याम् ॥ पद्मादिनाले ॥ चर्मकषायाम् । हस्तिनः कर्णवेधन्याम् ॥ नाले ॥ काले ॥ छिद्रारंभे ॥ विवरे ॥ वेणुभाजने ॥ नाड्याम् ॥

नालिकेरः । पुं । नारिकेले । नालियर इतिभाषा प्रसिद्धे ॥ नालिकेरफलं शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम् । विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत् ॥ विशेषतः कोमलनालिकेरं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । तदेवजीर्णं गुरुपित्तकारिविदाहि विष्टम्भमतं भिषग्भिः ॥ तस्याम्भः शीतलंहृद्यं दीपनं शुक्रलंलघु । पिपासापित्तजित् स्वादुवस्तिशुद्धिकरं परम् ॥ * ॥ नालिकेरस्य तालस्य खर्जूरस्यशिरांसितु । कषायस्निग्धमधुरवृंहणानिगुरूणिच ॥ * ॥ प्रथमवयसि दत्तं तोयमल्पं पिबन्तः शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् । सलिलममृतकल्पं दद्यु राजीवनान्तं नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ अस्यपाको यथा । कुडवं नालिकेरस्यहृद्यं दृषदिपेषितम् । शुद्धखण्डस्य कुडवं गव्यक्षीरे चतुर्गुणे ॥ आलोड्यनालिकेरस्यजलेमृदग्निनापचेत् । धान्यकं पिप्पलींशुण्ठींचातुर्जातंसुचूर्णितम् ॥ शाणप्रमाणंप्रत्येकं शीतीभूतेचिपेद्बुधः । नालिकेरस्यखण्डोयंपुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ अम्लपित्तंचयंकासंशूलंचपरिणामजम् । नाशयेद्रक्तपित्तञ्चशुष्कंदावानलो यथा ॥ अनष्टतपलेनकुष्माण्डवन्नालिकेरस्य भर्जनंविधेयमिति ॥ बालस्य नालिकेरस्यजलं प्रायोविरेचनमितिवल्लभः ॥ नलति नल्यते वा । णल० । बाहुलकात् इण् । केन वायुना ईर्यते । ईर० । घञ् । नालिस्वासौ

केरश्च ॥

नालिकेरक: । पुं । नालिकेरे ॥

नालिकेरक्षीरिका । स्त्री । नारिकेल क्षीरीम् ॥

नालिता । स्त्री । पट्टशाके । नालीचे ॥

नाली । स्त्री । शाककडम्बे । डगठल इ तिभाषा ॥ स्वत:प्रसिद्धशाकविशेषे ॥ नालेन रहिता नाली सुस्विन्ना मु ष्टिपीडिता । घृते तप्ते परिक्षिप्ता भिण्डिकीपत्रसंयुता ॥ नाली सरा- लघु: शीता पित्तनुत् कफवातला । ब्रह्मशोककरी ज्ञेया लिप्ता शोथ- भिकामता ॥ हस्तिकर्णवेधन्याम् ॥ घट्याम् ॥ पद्मे ॥ पद्मदण्डे ॥ प्रणा ल्याम् ॥ वाद्यविशेषे ॥ नलति अन या वा । णल० । हलश्चेतिघञ् ॥ नालयति वा । पचाद्यच् । गौरादि त्वान् ङीष् ॥

नालीक: । पुं । अब्जे ॥ शरे ॥ शल्ये ॥ मुखमानाय:संयुक्तेशरे ॥ न । अब्ज षण्डे ॥

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मि न्याम् ॥ नालीकानि सन्त्यास्याम् । पुष्करादित्वादिनि: ॥

नालीघटी । स्त्री । दण्डबोधिवाद्यम भेदे ॥

नालीव्रण: । पुं । नाडीव्रणे ॥

नावनम् । न । नस्ये । नासाग्राह्यौषधे ॥

नावयष्टिक: । पुं । काष्ठविशेषे ॥ नव यष्टोऽस्मिन् वर्त्तते । तदस्मिन्नव र्त्ततइत्युपसङ्ख्यानाट्ठन् ॥

नाविक: । पुं । कर्णधारे । नौपृष्ठदण्ड धारके ॥ नावा तरति । नौद्व्यचष्ठ- न्निति ठन् ॥ नैरश्च्यस्त्वा । त्रीह्या दित्वाट्ठन् ॥

नावी । त्रि । नौमति ॥ नैरश्च्यस्त्र । त्रीह्यादित्वादिनि: ॥

नाव्यम् । त्रि । नौतार्यदेशे ॥ न । नौ तरणयोग्यजले ॥ नावा तार्यम् । नौ वयोधर्मेत्यादिनायत् । वान्तोयी- त्यवादेश: ॥

नाश: । पुं । पलायने ॥ निधने ॥ अनु पलम्भे । अदर्शने ॥ परिध्वस्तौ ॥ नशनम् । णश० । घञ् ॥ कुलनाश कारणंयथा । अन्नतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौत धर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वैकुल म् ॥ अश्रोत्रियेवेददानात् वृषले- षुतथैवच । विहिताचारहीनेषु क्षि प्रंनश्यति वैकुलम् ॥ इतिकूर्मपुराणा म् ॥ यावच्चवेदधर्मा: स्यु र्यावत् स्मा च्छङ्कराचनम् । यावतस्याच्छुचिकृ त्यञ्च तावन्नाशोभवेन्नहि ॥

नाशन: । त्रि । नाशकर्त्तरि ॥ नाशय

ति । शाख०। ल्युः ॥

नाशी । त्रि । नाशविशिष्टे ॥

नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥ न सत्यं ययो स्तौ वसत्यौ । न असत्यौ । नभ्राण्नपादितिनञः प्रकृतिभावः ॥ * ॥ संज्ञाच सूर्यस्य स्त्री उत्तरकुरौ धृताश्वरूपा तपस्तन्व्यासीत्-सूर्योपितत्सङ्गमेच्छु स्तुरङ्गरूपीस मीपमगात् । सचतयान्यपुरुषधिया निरस्तःसन् तन्नासापुटेरेतोऽभ्यषिञ्चत् । तचतौ जाताविच्छुपाऽऽख्यायते । नासांत्यक्तवन्तौ नासत्यौ । अन्येभ्योपीतिडः । ड्यापोरितिह्रस्वत्वमिति वा ॥

नासा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासते । णासृशब्दे । गुरोश्चेत्यः ॥ नासते ऽनयावा । अच् । हलश्चेतिघञ्वा ॥ अस्याःशुभाशुभलक्षणंयथा । शुकनासःसुखीस्याच्च शुष्कनासेतिजीवनम् । छिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्यागमनेरतः ॥ दीर्घनासेचसौभाग्यं चौरस्याकुञ्चितेंद्रियः । स्त्रीमृत्युश्चिपिटनास ऋजुर्भाग्यवतांभवेत् ॥ अल्पच्छिद्रा सुपुटाच अवक्राच न्वपेश्वरे । क्रूरेदक्षिणवक्रास्या ज्ञनिनांचचुतंस ज्ञतइतिगरुडपुराणम् ॥ द्वारोर्द्ध्वस्थितदारुणि । तत्क्षदारस्थकाष्ठे । उप-

रिभित्तिधारककाष्ठे ॥ वासकवृक्षे ॥

नासाछिन्नी । स्त्री । पूर्णिकापक्षिणि ॥

नासादारु । न । द्वारोर्द्ध्वस्थितकाष्ठे । जान्काठ इति कपालि इतिचगौडभाषा ॥

नासायोनिः । पुं । सौगन्धिकाख्यक्लीबे ॥

नासालुः । पुं । कट्फलवृक्षे ॥

नासासंवेदनः । पुं । काण्डीरलतायाम् ॥

नासास्रावः । पुं । पीनसे ॥

नासिकन्धमः । त्रि । नासिकां शब्दायमानांयः करोति तत्र ॥ नासिकयाशब्दकर्त्तरि ॥ नासिकां धमति । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरितिखश् । मुम् । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नासिकन्धयः । त्रि । नासिकया पानकर्त्तरि ॥ नासिकां धयति । धेट्पाने । नासिकास्तनयोरितिखश् । मुम् । ह्रस्वः ॥

नासिका । स्त्री । नासायाम् । गन्धवहायाम् । घ्राणेन्द्रिये । नांक इति भाषा ॥ नासते । णासृ० । ण्वुल् ॥

नासिकामलम् । न । नासास्थितमले । शिङ्घाणे । सिणक इति रेंट इतिचभाषा ॥

नासिकाशब्दः । पुं । घोत्कारे । घरा डू इति भाषा ॥ यथा । श्यानं रावर्णंदृष्ट्वा तल्पेमहति वानरः । नासा

यूथैस्तु घोत्कारैर्विंशद्भिर्वायुसेवकैरितिनारसिंहपुराणे ४५ अध्यायः॥

नासिक्यन्। न। नासिकायाम्॥ त्रि। नासायांभवे॥ शरीरावयवाद्यत्॥

नासिक्यौ। पुं। अश्विनीकुमारयोः॥

नासिक्यकम्। न। नासिकायाम्॥

नासीरम्। न। नायकाग्र्यके। नायकस्याग्रेसारिकायां सेनायाम्॥ सेनामुखे॥ पुं। अग्रेसरे॥

नास्ति। अ। अस्तित्वाभाववति। अविद्यमानतायाम्। नहिं इति भाषा॥ यथा। अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्यातथैवच। अस्तिनास्तिनजानन्ति-देहिदेहि पुनः पुनः॥ इतिचाणक्यम्॥

नास्तिकः। पुं। ईश्वरनास्तित्ववादिनि पाषण्डे। वेदाप्रामाण्यवादिनि। नास्तिपरलोक इतिमतिविशिष्टे। लौकायतिके। बार्हस्पत्ये॥ सचषड्विधः। माध्यमिकः योगाचारः सौत्रान्तिकः वैभाषिकः चार्वाकः दिगम्बरश्चेति भेदात्॥ नास्ति परलोकः इतिमतिरस्य। अस्तिनास्तिदिष्टं मतिरिति नास्तीतिनिपातात् वचनसामर्थ्यान्नास्तीतिनिपाताख्यातसमुदायाद्वाठक्॥ यद्वा। नास्ति यज्ञफलम् नास्तिच परलोकः इत्येवंकायति। कैशब्दे। डः॥

नास्तिकता। स्त्री। मिथ्यादृष्ट्याम्। परलोकसद्भाववुद्धौ। कर्मफलापवादकमाने॥ नास्तिकस्य भावः। तल्॥

नास्तिकवृत्तिः। त्रि। नास्तिपरलोक इति प्रवर्त्तके॥

नास्तिक्यम्। न। शास्त्रीय फलवत्कर्मसुफलाभाववुद्धौ॥ नास्तिकस्य कर्मभावोवा। पुरोहितादित्वात् यक्॥

नास्तिदः। पुं। आम्रवृक्षे॥ इतिशब्दचन्द्रिका॥

नास्यम्। त्रि। वलीवर्द्दादिनासासम्बन्धिन्यां रज्जौ। नाँथइति भाषा॥ नासायांभवम्। शरीरावयवाद्यत्॥

नाहः। पुं। वन्धने॥ कूटे॥

नाहलः। पुं। म्लेच्छजात्यन्तरे॥ इति हेमचन्द्रः॥

नाहुषिः। पुं। ययातिभूपतौ॥ नहुषस्य अपत्यम्। अतइञ्॥

नि। अ। निवेशे॥ भृशार्थे॥ नित्यार्थे॥ संशये॥ क्षेपे॥ कौशले॥ उपरमे॥ सामीप्ये॥ आश्रये॥ दाने॥ ॥ मोक्षे॥ अन्तर्भावे॥ वन्धने॥ राशौ॥ अधोभावे॥ विन्यासे॥ निश्चये॥ निषेधेपीति दुर्गादासः॥

निःक्षत्रः। त्रि। क्षत्रिय शून्यदेशादौ॥

निःशङ्कः। त्रि। निर्भीके॥

निःशब्दः । त्रि । शब्दरहिते । चुप् इ तिभाषा ॥

निःशलाकः । त्रि । निर्जने । रहसि ॥ निर्गता शलाका यस्मात् ॥ शलाका या निर्गतोवा ॥

निःशल्या । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निःशूकः । पुं । मुण्डशालौ ॥

निःशेषः । त्रि । निखिले । समस्ते ॥ निःक्रान्तं शेषात् । निरादय इतिस-मासः ॥

निःशोकः । त्रि । शोकवर्जिते ॥

निःशोध्यः । त्रि । निर्मले । मृष्टे । शो धिते ॥ अनवस्करे ॥ निष्क्रान्तं शोध्य मस्मात् ॥ शोध्यान्निष्क्रान्तमितिवा ॥

निःश्रयणी । स्त्री । } अधिरोहिण्याम्
निःश्रयिणी । स्त्री । } ॥ इतिशब्दरत्ना वली ॥

निःश्रेणिः । स्त्री । वंशकाष्ठादिनिर्मिते सोपाने । अधिरोहिण्याम् । नसेनी इतिसीढी इतिचभाषा॥ निश्चिता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥ खर्जूरीपादपे ॥

निः श्रेणिका । स्त्री । निश्रेणी इतिको शप्रसिद्धे तृणवि० । निरसायाम् । वनवल्लर्याम् ॥ निःश्रेण्याम् । अधि रोहिण्याम् ॥ यथा । मानुष्यं दुर्ल भं प्राप्य सेविता न महेश्वरी । निःश्रे णिकाग्रात् पतित अधइत्येव विद्म हे ॥ अपिच । आसाद्यजन्म मनुजे षु चिराद्दुरापं तत्रापिपाटवमवाप्यनि जेन्द्रियाणाम् । नाभ्यर्चयन्तिजगतां जनयित्रि ये त्वां निश्रेणिकाग्रमधिरु ह्यपुनः पतन्तीति देवीभागवतम् ॥

निःश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् ॥

निःश्रेयसम् । न । कल्याणे ॥ मोक्षे॥ विद्यायाम् ॥ अनुभावे ॥ भक्तौ ॥ । शङ्करे । शिवे ॥ निश्चितं नितरां वाश्रेयः निःश्रेयसम् । अचतुरविच तुरेत्यादिनानिपातितम् ॥

निःश्रेयसकरः । पुं । ज्ञानोत्पत्तिहेतु त्वेन मोक्षोपयोगिनि कर्मयोगे । स त्याग ॥ निःश्रेयसं करोति । डुकृञ्० । कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति हेत्वर्थेटः ॥

निःश्रेयसकरी । स्त्री । विद्यायाम् ॥ टि त्त्वान्ङीप्

निःश्वासः । पुं । मुखाद्बहिर्निर्गमनशा लिनि वायौ ॥ निर्गतः श्वासः ॥ निः श्वसनं वा । श्वस० । घञ् ॥

निःषन्धिः । त्रि । दृढे ॥ सुषा० षत्वम्॥

निःषमम् । अ । गर्ह्ये । निन्द्यभावे ॥ निर्गतं समम च । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचे-त्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यइ-तिषत्वम् ॥

निःसङ्गः । पुं । देहादिसङ्गरहिते पर

मात्मनि ॥ निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्मनायोगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ स्वतोवुद्धं स्वतःशुद्धं स्वतोमुक्तं निरात्मिका । अविचारितसंसिद्धि रविद्या लिङ्गते कथम् ॥ त्रि । सविकल्पकानन्दानासक्ते । निरपेक्षे ॥ फलानभिनिवेशवति ॥ मेलनरहिते ॥ यथा । मत्स्यस्य सङ्गा द्भवच्च योमे सुतादिरागो मुषितोऽस्मितेन । निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनांसङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाइति ॥ निःसङ्गएव मुक्तःस्या दोषाः सर्वेपि सङ्गजाः । सङ्गात्पतत्यहो ज्ञानी चावश्यंकिमुताल्पविदितिकुलार्णवः ॥

निःसत्त्वः । त्रि । धैर्यशून्ये ॥

निःसन्धिः । त्रि । सन्धिरहिते । दृढे ॥

निःसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे ॥

निःसरणम् । न । सृत्यौ ॥ उपाये ॥ मोक्षे ॥ निर्गमे ॥ गेहादिमुखे । निर्गमन प्रवेशमार्गे ॥ निस्सरन्त्यनेन । सृगतौ । करणे ल्युट् ॥

निःसहतरः । त्रि । असहतरे ॥ सहेर्निपूर्वात् पचाद्यजन्तात् तरप् ॥

निःसहत्वम् । न । अक्षमत्वे ॥ सहते । षह० । पचाद्यच् । उपसर्गेणसमासेत्वप्रत्ययः ॥

निःसारः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥ शाखोटवृक्षे ॥ त्रि । साररहिते ॥ यथा । मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स सम्मूढो जलवुद्बुदसन्निभे ॥ जगत् सर्वन्तु निःसार मनित्यं दुःखभाजनम् । उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतद्विपद्यते ॥

निःसारकः । पुं । अतीसारभेदे ॥ दध्नाससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडित स्तु । सुतप्तकुप्यक्वथितेन चापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ भुञ्जीतपथ्यमितिशेषः ॥

निःसारणम् । न । गृहादीनां निर्गमाद्विपथे । निःसरणे ॥ निष्कासने ॥

निःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥

निःसारितः । त्रि । निष्कासिते । वहिष्कृते ॥

निःसीमः । त्रि । अपर्यन्ते ॥

निःसृतः । त्रि । निर्गते ॥

निःस्नेहः । त्रि । स्नेहवर्जिते ॥ निर्गतःस्नेहोयस्मात् ॥

निःस्नेहा । स्त्री । अतस्याम् ॥ निश्चयेनस्नेहोऽस्याम् ॥

निःस्रावः । पुं । आचामे । मासरे । मांड इति प्रसिद्धे भक्तरसे ॥

निःस्वः । त्रि । दरिद्रे ॥ अस्यलक्षणं यथा । शूर्पाकारौ विरूक्षौच वक्रौ पा

दौ शिरालकौ । संशुष्कौ पाण्डुरनखौ निःस्वस्य विरलाङ्गुली ॥ इतिगारुडे सामुद्रकम् ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्क्रान्तो वा ॥

निकटः । त्रि । समीपे । आसन्ने ॥ निवद्धम् । निवद्धार्थान्नेः सम्प्रोदश्चेति चात् कटच् ॥ निकटति वा । कटे° । पचाद्यच् ॥

निकरः । पुं । निवहे । सङ्घे ॥ सारे ॥ न्यायदातव्यवित्ते ॥ निधौ ॥ निकीर्यते । कृविक्षेपे ॥ ऋदोरप् ॥

निकर्षणम् । न । सन्निवेशे । पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशे ॥ पुरादेर्वहिर्विहरणभूमौ ॥ कर्षणान्निर्गतम् । निरादय इति समासः ॥

निकषः । पुं । शाणपाषाणे । कषे ॥ निकषति । कष° । अच् ॥ निकषत्यनेनत्रा । गोचरसञ्चरेत्यः । चकारात् घो वा ॥

निकषणम् । न । उल्लेखने ॥

निकषा । अ । मध्ये ॥ समीपे । निकटे ॥

निकषा । स्त्री । विश्रवसोभार्यायाम् । राक्षसमातरि ॥ निकषणम् । कष हिंसायाम् । आःसमिण्निकषिभ्याम् ॥

निकषात्मजः । पुं । राक्षसे ॥ निकषाया आत्मजः ॥

निकषोपलः । पुं । शाणे । निकषे ॥

निकामम् । न । यथेप्सिते । इष्टानतिक्रमे ॥ निकमनम् । कमु° । घञ् ॥

निकायः । पुं । लक्ष्ये ॥ सधर्मिप्राणिसंहतौ ॥ संहतानां समुच्चये ॥ निलये । सद्मनि ॥ परमात्मनि ॥ निचीयते । चिञ्° । सङ्घे चानौत्तराधर्ये इतिघञ् आदेश्चकः ॥ चि । कायरहिते ॥

निकाय्यः । पुं । निलये । गृहे ॥ निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमितिविग्रहे चिनोतेरधिकरणे ण्यत् आयादेशो धात्वादेः कुत्वञ्च पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या इत्यादिना निपात्यते ॥

निकारः । पुं । परिभवे ॥ उत्कारे । धान्योत्क्षेपणे ॥ अपकारे । विप्रकारे ॥ निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् ॥ निकरणम् । कृविक्षेपे । कृधान्य इति घञ् ॥

निकारणम् । न । वधे । मारणे ॥ ॥ कृञ् । स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युट् ॥

निकारी । त्रि । अपकारिणि ॥

निकाशः । पुं । प्रकाशे ॥ निकाशनम् । निकाशते वा । काशृ° । घञ् अन्वा ॥ समीपे ॥

निकासः । पुं । नीकाशे ॥

निकुञ्चः पुं । कुडवपादे । प्रसृत इति ख्याते ॥ निकुञ्चति । कुञ्च० । अच् ॥

निकुञ्चकः । पुं । निकुञ्चे ॥ स्वार्थे कः ॥ जलवेतसे । वानीरवृक्षे ॥

निकुञ्चितम् । न । सङ्गीतप्रसिद्धे अङ्गहारान्तर्गत शिरोविशेषे ॥

निकुञ्जः । पुं । न । कुञ्जे । लतादिपिहितस्थले ॥ कौजायते । कावजनि वा । जनी० । सप्तम्यांजनेर्डः । पृ० । निरचोपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः ॥

निकुञ्जिकाम्ला । स्त्री । कुञ्जवल्ल्याम् ॥ इत्यङ्कुशःश्रीवल्लीसदृशी ॥

निकुम्भः । पुं । कुम्भकर्णस्यतनये ॥ दन्तिकौषधौ ॥

निकुम्भाख्यवीजम् । न । जयपाले ॥

निकुम्भितम् । न । नृत्यविषयकाऽष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥

निकुम्भिला । स्त्री । लङ्कायाः पश्चिमभागवर्त्तिन्यां शक्तिविशेषे ॥

निकुम्भी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निकुरम्बम् । न । कदम्बके । समूहे ॥ निकुरति । निकुर्यतेवा । कुरच्छेदने । कुरशब्देवा । बाहुलकात्अम्बच् ॥

निकृतः । त्रि । विप्रलब्धे ॥ नीचे ॥ विप्रकृते ॥ अनृजौ ॥ वञ्चिते ॥ दुःखीकृते ॥ न्यकारि । क्तः ॥

निकृतिः । स्त्री । भर्त्सने ॥ क्षेपे ॥ शठे ॥ शाठ्ये ॥ अभिभवे ॥ दैन्ये ॥ निकृष्टाकृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा । पराभीष्टस्यनिकर्त्तनम् । कृती० । इक्कृष्यादिभ्यइतीक् ॥

निकृष्टः । त्रि । अधमे ॥ निकृष्यतेस्म । कृष० । क्तः ॥ जात्याचारादिभिर्निन्दिते ॥

निकेतः । पुं । निकेतने । आश्रये । वेश्मनि ॥ निकेतनम् । कितनिवासे । घञ् ॥

निकेतनम् । न । गृहे । गेहे ॥ निकेत्यतेऽस्मिन् । कित० । अधिकरणेल्युट् ॥

निकोचकः । पुं । अङ्कोठवृक्षे । टेरा इतिभाषा ॥ निकुच्यते । कुचशब्देतारे । कृञादित्वात्वुन् ॥

निक्वणः । पुं । वीणाया अन्यस्यच किन्नरादेःशब्दे । प्रक्वाणे । क्वणे । क्वणने ॥ क्वणशब्दे । नाविति अनुपसर्गइतिचानुवर्त्तमाने क्वणोवीणायाञ्चेत्यप् ॥

निक्वाणः । पुं । निक्वणे । क्वाणे ॥ क्वण० । क्वणोवीणायाञ्चेति पक्षेघञ् ॥

निक्षणम् । न । चुम्बने ॥ णिक्षचुम्बने । ल्युट् ॥

निक्षिप्तः । त्रि । परिक्षिप्ते । न्यस्ते ॥ स्थापितधनादौ ॥ निक्षिप्यतेस्म । क्षिपप्रेरणे । क्तः ॥

निक्षेपः । पुं । उपनिधौ । न्यासे । स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपे व्यवहारविशेषे । धरोहर इतिभाषा ॥ यथा । स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भा न्निक्षिप त्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदंबुधैः ॥ असङ्ख्यात मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीया दुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रय मेवच । याच्यमानो नचेद्दद्या द्द्दतेपञ्चकंशतमिति नारदः ॥ निक्षिप्यते । क्षिप० । घञ् ॥ शिल्पि हस्तेसंस्कर्त्तुमर्पिते आवृते ॥

निक्षेपितः । त्रि । प्रयोज्येनान्येन निवेशिते ॥ क्षिपेर्ण्यन्तात् कर्मणिक्तः ॥

निक्षेप्ता । त्रि । निक्षेपस्यकर्त्तरि ॥ निक्षिपति । क्षिप० । तृच् ॥

निखर्व्वः । पुं । न । दशखर्वसङ्ख्यायाम् । १०००००००००० ॥ निखर्वति । खर्वगतौ । पचाद्यच् ॥ त्रि । वामने । बौना इतिभाषा ॥

निखातः । त्रि । खनित्वारोपिते ॥

निखिलः । त्रि । अखिले । निःशेषे । समस्ते ॥ निरस्तं खिलं यस्मात् ॥

निगडः । पुं । न । बन्धने । शृङ्खलायाम् । बेडी इतिभाषा ॥ निगतो गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात् ॥ निगलति वा । गलअदने । अच् । डलयोरेकत्वम् ॥ हस्तिनो लोहमये पादबन्धोपकरणे । अन्दुके ॥

निगडितः । त्रि । बद्धे ॥ निगडःसञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निगणः । पुं । होमधूमे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निगदः । पुं । भाषणे । कथने । निगादे ॥ निगदनम् । गद० । नौगदेत्त्यप् वा ॥ निगदस्तु जनैर्वैयद्दत्त्वागमात् उच्चैर्जपे ॥

निगदितः । त्रि । उक्ते ॥

निगमः । पुं । वाणिजे । वणिजि ॥ निगमे पुर्य्याम् भवः । तत्रभवइत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ पुर्य्याम् ॥ कटे ॥ वेदे ॥ वणिक्पथे ॥ निश्चये ॥ अध्वनि ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ पर्य्यायकथनेनवेदार्थबोधकेग्रन्थविशेषे ॥ निगम्यते ऽवानेनवा । गम्लृ० । गोचरसञ्चरेतिसाधुः ॥

निगमनम् । न । प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकप्रतिज्ञोपसंहारवचने । तस्मात्तथेतिवचने ॥ यथा । असकृदनुचिन्तितानामथाहततरनिजोप

देशानाम्। प्रामाण्यपरमसीमानं नि गमन मिदमेव निखिलनिगमाना म् ॥ १०३ ॥ इदमेव आत्मैवात्त्वमेव ॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाःपुनर्वच ननिगमनम्। इतिगोतमः ॥ ३८ ॥ हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदे शःकथनं प्रतिज्ञायाःप्रतिज्ञार्थस्य सा ध्यविशिष्टपक्षस्य वचनंनिगमनम्। तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म हेतुक थनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः- व्याप्तपक्षधर्म हेतुज्ञाप्यसाध्यविशि- ष्टबोधकस्तादृशसाध्यबोधकोवान्या- यावयवोनिगमनमिति । अस्य- त्वन्वयिव्यतिरेकिभेदान्नभेद इत्या शयः। व्यतिरेकिणितु तस्मात्तथे त्येवाकारइत्यपरे ॥

निगमाचार्यवाक्यम्। न। वेदगुरुवच ने। उपनिषद्व्याख्यातृरूपदेशे ॥ नि गमस्य आचार्यः तस्यवाक्यम् ॥ नि गमाचार्ययोर्वा वाक्यम् ॥

निगमान्तः। पुं। उपनिषदि ॥

निगरः। पुं। भोजने ॥

निगरणः। पुं। गले ॥ होमधूमे इति शब्दरत्नावली ॥ न। भोजने । नि गलना इतिभाषा ॥

निगादः। पुं। निगदे। कथने ॥ निग दनम्। गद०। नैगदेष्वभावे घञ् ॥

निगारः। पुं। भक्षणे। गरणे ॥ निग रणम्। गृनिगरणे। उन्योर्ग्रइति- घञ् ॥

निगालः। पुं। अश्वगलदेशे ॥ निगल त्यनेन। गलअदने। हलश्चेतिघ ञ्। संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥ निगि रत्यनेनवा। गृ०। उन्योर्ग्रइतिघ- ञ्। अचिविभाषेतिलत्वः ॥ घण्टा बन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः। तस्मिन्नेवमणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः। इत्यश्ववैद्यकम् ॥

निगालवान्। पुं। अश्वे ॥ अस्त्यर्थेम- तुप् ॥

निगीर्णः। त्रि। गिलिते। निगला इति भाषा ॥ निगीर्यतेस्म। गृ०। क्तः ॥

निगूढः। पुं। वनमुद्गे ॥ त्रि। संवृते। गुप्ते ॥ यथा। आस्ते विधुः परमनि र्वृत एवमौलौ शम्भो र्दिति त्रिजग- तीजनचित्तवृत्तिः। अन्तर्निगूढन यनानलपुञ्जदाहं जानाति कः स्वय मृते वत शीतरश्मेः ॥ आलिङ्गिते ॥ नितरांगुह्यते स्म। गुहू०। क्तः। यस्यविभाषेतीडभावः ॥

निगूढतत्त्वः। त्रि। संवृतयथार्थे ॥ निगूढं तत्त्वंयस्य सः ॥

निगृहीता। त्रि। तर्जिते ॥ पीडिते ॥

निगृहीतचेताः । त्रि । वशीकृतचित्ते ॥

निग्रहः । पुं । भर्त्सने ॥ मर्यादायाम् । सीमायाम् ॥ बन्धने ॥ अनुग्रहाभावे ॥ निराकरणे ॥ चिकित्सायाम् ॥ पराहङ्कृतिखण्डनरूपे निरोधे ॥ निषिद्ध प्रवृत्तितिरस्कारे ॥ मनसोनिरोधे ॥ सच हठनिग्रहरूपः क्रमनिग्रहरूपश्चेतिद्विविधः ॥ मारणे ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधे ॥ निवृत्तिकतयावस्थितौ ॥ नियमेनग्रहणम् । ग्रह० । ग्रहवृद्रिश्चयप् ॥ निगृह्णातिवा । कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

निग्रहस्थानम् । न । गोतमोक्तषोडशपदार्थेष्वन्तिमे पदार्थे ॥ यथा । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ५९ ॥ निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानंज्ञापकं निग्रहस्थानम् । तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् । यद्यप्येतदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितु मर्हम् प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वानुपपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वंतदर्थः । उद्देश्यानुगुणसम्यक् ज्ञानाभाववच्छिन्नत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यात्मकत्वंवा लक्षणमित्त्यपिवदन्ति ॥ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तर मर्थान्तरं निरर्थक मविज्ञातार्थं मप्राप्तकालं न्यून मधिकं पुनरुक्त मननुभाषण मज्ञान मप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । अवचक्ष्यर्थे । तेनैतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्मारादिना ऽननुभाषणादिकम् । नवा-झटितिसंवरणेनतिरोहिताक्षवाणी स्वयैर्लक्ष्यत इतिप्राञ्चः । नव्यास्तु चकारोनुक्तसमुच्चये तेनदृष्टान्तेसाधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥

निग्राहः । पुं । शापे ॥ निग्रहणम् । आक्रोशेवन्योर्ग्रहइति घञ् । निग्राहस्ते हषखभूयात् वधस्त्यर्थः ॥ निग्रहे ॥

निघः । पुं । समविस्तारदैर्घ्ये । तुल्यारोहपरिणाहेहचादौ ॥ नियतं निर्विशेषेणवा हन्यते ज्ञायते । निघोनिमितमितिसाधुः ॥

निघण्टिका । स्त्री । गुण्ड्रकन्दे ॥

निघण्टुः । पुं । नामसङ्ग्रहे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निघर्षः । पुं । घर्षणे ॥

निघसः । पुं । भोजने ॥ न्यदनम् । अद० । नेणचेश्च्यप् । घञपोश्चेति

घञादेशः ॥

निघातः । पुं । अनुदात्ते ॥

निघातिः । स्त्री । लोहघातिन्याम् । - लोहमयदण्डे ॥ निश्चयेन हन्ति । हन० । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिह नीश्याद्विना इञ् । कुत्वम् ॥

निघुष्टम् । न । घोषणे ॥ निघुष्यते स्म । घुषिरव्यक्तेशब्दे । क्तः ॥

निघृष्टः । त्रि । घर्षिते । घसा इतिभाषा ॥ यथा । सुरासुरशिरोरत्ननिघृष्टचरणेम्बिके ॥

निघृष्वः । पुं । खुरे ॥ निघृष्यते ऽनेन । घृषुसङ्घर्षे । सर्वनिघृष्वरिष्वेति साधुः ॥

निघ्नः । त्रि । आयत्ते । अधीने ॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेर्घञर्थेकः ॥ गुणिते ॥

निचयः । पुं । समुच्चये । वस्तुसमूहे ॥ यथा । सर्वेक्षयान्तानिचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितमिति ॥ निचीयते । चिञ्० । कर्मण्येरच् ॥

निचयकः । त्रि । निचये कुशले ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥

निचयी । त्रि । उपचयवति ॥

निचायः । पुं । राशीकृते धान्यादौ । ढेर इतिभाषा ॥ निचीयते राशीक्रियते । चीञ् ० । एरचिप्राप्ते परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ यथा । एकस्तण्डुलनिचायः । अत्रराश्येकत्वेनसमुदायिनां परिच्छित्तिर्गम्यते ॥

निचिः । पुं । गोःकर्णशिरोदेशे ॥ इतिरभसः ॥

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां धेनौ । नैचिक्याम् ॥

निचितः । त्रि । सङ्कीर्णे ॥ आचिते ॥ पूरिते । व्याप्ते ॥ निर्मिते ॥

निचुलः । पुं । हिज्जले ॥ निचोले ॥ निचोलति । चुलसमुच्छ्राये । चुरादीनांणिज्वा । इगुपधेतिकः ॥ वेतसवृक्षे ॥

निचुलकम् । न । निचोलके ॥ पुं । कुञ्चिकामत्स्ये ॥

निचूलः । पुं । हिज्जलद्रुमे ॥ निचोले ॥

निचोलः । पुं । प्रच्छदपटे । पिछौडा इतिभाषा ॥ येनतूलशय्यादिप्रच्छाद्यते तस्मिन्नितिस्वामी ॥ दोलिकाद्यावरणपटइत्यन्ये ॥ स्त्रीपिधानपटे बुरका इतिप्रसिद्धे इत्यपरे ॥ निचोल्यते । चुल० चु० । घञ् ॥ यद्वा । चोल्यते । चुडकृतौ । चु० । घञ् । डलयोरेकता ॥

निचोलकः । पुं । भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहे । कूर्पासे । वारवाणे ॥ न । कुञ्चिकाख्येमत्स्ये ॥

निचोलौ । स्त्री । प्रच्छदांशुके ॥

निच्छविः । स्त्री । तीरभुक्तिदेशे । तिरहुत इतिभाषा ॥ इ०चि० ॥

निच्छिविः । पुं । वर्णसङ्करप्रभेदे । ब्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्नेजातिविशेषे । जल्ले ॥ यथा । जल्लोमल्लश्चराजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेवच । नटश्चकरणश्चैवखसोद्रविडएवचेतिमनुः ॥

निजः । त्रि । आत्मीये । स्वीये ॥ नित्ये ॥ निजायते । जनी० । उपसर्गेचसंज्ञायामिति डः ॥

निजविभवः । पुं । स्वविभूतौ ॥

निजात्मा । पुं । परात्मनि ॥

निडीनम् । न । खगगतिप्रभेदे । पक्षिणः शनैर्यानि ॥ निडीनंनीचैःपतनमितिमहाभारतम् ॥ भक्ष्य माश्रयं वा पश्यतः पतने ॥

निण्डिका । स्त्री । सतीलायाम् । तिपुष्याम् । कलायभेदे । तेउडा इति गौडभाषा ॥

नितम्बः । पुं । स्त्रियःपश्चात् कटितटे ॥ स्कन्धे ॥ रोधसि ॥ कटेरधोभागे ॥ कटके ॥ कटिमात्रे ॥ नितम्बति नितम्यतेवा । तम्बगतौ । अच् घञ्वा ॥ यद्वा । निभृतं तम्यते कामुकैः । तमुकांक्षायाम् ॥ ताम्यते सुरतसम्म र्हादा । तमुग्लानौ । उल्वादयश्चेतिसाधुः ॥

नितम्बिनी । स्त्री । स्त्रीविशेषे ॥ अतिशयितोनितम्बोयस्याः । अतइनिठनाविती निः । ङीप् ॥ स्त्रीमात्रेपि ॥

नितराम् । अ । सुतरामर्थे ॥ अतिशयेनेत्यर्थे ॥ किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आमुप्रत्ययः ॥

नितलम् । न । पातालविशेषे ॥

नितान्तम् । न । एकान्ते । अत्यन्ते । अतिशये ॥ त्रि । तद्वति ॥ नितामयतिस्म । तमुकाङ्क्षायाम् । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्तः । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥

नितान्तनिर्मलस्वान्तः । त्रि । अत्यन्तशुद्धान्तः करणे ॥ नितान्तंनिर्मलं स्वान्तं यस्य सः ॥

नित्यम् । न । सतते । अनारते । अजस्रे ॥ नियमेन भवम् । त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ नियतम्भवइतिवा ॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगिनि । यथा । एकादश्याम्उपोषणं नित्यम् ॥ ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिनि । यथा । गगनंनित्यम् ॥ अहरहर्जायमाने । यथा । नित्यंक्रीडन्तिकुमाराः ॥ अहरहःक्रियमाणत्वेन विधिबोधिते । यथा ॥ स्नानतर्पणादिकंनित्यम् ॥

अनवच्छिन्नपरम्पराके । यथा । वर्षानित्याः ॥ पुं । समुद्रे ॥ त्रि । शाश्वते । अनन्ये वस्तुनि । कालत्रयव्यापिनि । ध्रुवे । अविनाशिनि । अबाध्यसत्त्वे । आत्मस्वरूपे । ध्वंसाप्रतियोगिनि । उत्पत्तिविनाशरहिते । सर्वदा विद्यमाने । सर्वव्यापके ॥ नित्यवेदबोधितत्वेनाऽनादिपरम्परागते । पूर्वापरकोटिरहिते । सदकारणवति ॥ सहजे ॥ विनाशयोग्यतारूपदोषाभाववत्त्वं नित्यत्वम् ॥

नित्यकर्म्म । न । अकरणे प्रत्यवायसाधनेषु सन्ध्यावन्दनादिषु ॥ प्रत्यवायशब्देनागामिदुःखमुच्यते । येषामकरणे विद्यमाने तत्साध्यते प्राप्यते तानि नित्यानीत्यर्थः । अकरणेप्रत्यवायजनकानि नित्यानीति यावत् ॥ निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति नित्यकर्मलक्षणम् । तत्त्वकरणेप्रत्यवायोत्पादकानि नित्यानीति ॥ सन्ध्यावन्दनादीन्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादिग्रहः ॥ प्रत्यवायजनकाभावप्रतियोगिकार्यं नित्यकर्मेतिस्मृतिः ॥ तथा । नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाश्रि-

तं नित्यं यदेतत्कथितं तव । नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् ॥ नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैरिति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नित्यकर्म्मफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥

नित्यचौरम् । न । वैधेतरचौरे । रागप्राप्तकेशच्छेदने ॥ यथा । चूडोदिते तिथौ वृद्धे बुधेन्दोर्दिवसे नरः । नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु क्वचित् ॥

नित्यगतिः । पुं । वायौ ॥ नित्यं गतिरस्य ॥

नित्यतृप्तः । त्रि । परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षे ॥ नित्येन निजानन्देन तृप्तः ॥

नित्यत्वम् । न । कालादनवच्छिन्नत्वे । नस्यास्यतीति लोकागमयोर्व्यवहारायोग्यत्वे ॥

नित्यदा । अ । शश्वदर्थे । सातत्ये ॥

नित्यदानम् । न । प्रतिदिनं दीयमानेदाने ॥ यथा । अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकमिति गरुडपुराणम् ॥

नित्यनैमित्तिकफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥ पितृलोकप्राप्तिर्नित्यादीनामवान्तरफलम् । तद्यथा आग्रम

र्लार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते इति छायागन्धवत् पिट्टलोकादिफल स्यावान्तरत्वमानुषङ्गिकम् । तदु द्देशेननित्यादेरविधानात् । विवि दिषासंयोगस्य च विधानाच्छुद्धेरेव मत्वाफलत्वम् ॥

नित्यप्रलयः । पुं । चतुर्विधप्रलयान्तर्ग तप्रलयविशेषे ॥ यथा । नित्यः स दैवजातानां यो विनाशो दिवानि शमिति । सदैव दीपज्वालावत् सात त्येन जातानां दिवानिशं यो विना शः सनित्यप्रलयइत्यर्थः ॥

नित्यम् । अ । सातत्ये ॥

नित्यमुक्तः । त्रि । कालत्रयेपिबन्धशू न्ये परमात्मनि ॥

नित्ययज्ञः । पुं । फलसंयोगंविना जी वनादिनिमित्तसंयोगेन चोदिते । सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिध्या- द्युपादानेनामुख्यकल्पेनानुष्ठेये ॥ नि त्यश्चासौ यज्ञश्च ॥

नित्ययौवना । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥ त्रि । स्थिरयौवने ॥

नित्यवैकुण्ठः । पुं । विष्णोः स्थानवि- शेषे ॥ यथा । ऊर्द्धं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठएव च । आत्माकाशस मोनित्योविस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् ॥ ई श्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्चनिरा श्रयः । आकाशवत् सुविस्तारश्चाम् ल्यरत्ननिर्मितः ॥ तत्रनारायणः श्री मान् वनमालीचतुर्भुजः । लक्ष्मी सरस्वती गङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥ सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वि- तः । सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रह कारक इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥

नित्यसत्वस्थः । त्रि । सदासत्त्वगुणाऽऽ श्रिते । रजस्तमसी अभिभूय सत्त्व मात्रालम्बने ॥ नित्यमचलं यत् स त्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठति । ष्ठागतिनिवृत्तौ । कः ॥

नित्यसमासः । पुं । अविग्रहोनित्यस मासइत्युक्ते समासविशेषे ॥ सम स्यमानयावत्पदरहितविग्रहश्चनि- त्यसमासः ॥

नित्या । स्त्री । उमायाम् । पार्वत्याम् । शिवायाम् ॥ प्रकृतौ ॥ शक्ति वि शेषे ॥ मनसादेव्याम् ॥ नियमेन भवा । त्यब्नेर्ध्रुवे । टाप् ॥

नित्यानध्यायः । पुं । सर्वथावर्जनीयवे दपाठकालादौ । मन्वादिप्रोक्ते स्वा ध्यायाभावनिमित्ते ॥ यथा द्वावे व वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चा शुचिंद्विजइति ॥ विशेषस्तुद्रमाब्धि

त्य मनध्याया नधीयानो विवर्जये दित्यादि मनुवचनेषु द्रष्टव्यः ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः । पुं । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोन्यदखिलमनित्य मितिविवेचने ॥ ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्यत्येवंरूपोविनिश्चयः । सोयं नित्या नित्यवस्तुविवेकःसमुदाहृतः ॥ नित्यश्च अनित्यश्च नित्याऽनित्ये तेचते वस्तुनीच नित्यानित्य वस्तुनी । नित्यानित्यवस्तुनोर्विवेकः पृथगात्मता ॥

नित्यानित्यस्वरूपिणी । स्त्री । मायाशबलब्रह्मरूपिण्याम् भुवनेश्वर्याम् ॥ नित्यंब्रह्म अनित्यंमाया तदुभयरूपिणी । तथाच भगवत्याउभयात्मकत्वात् कदाचिद्ब्रह्मरूपेणैव वर्णनं कदाचिच्छक्तिरूपेणैववर्णन मिति इच्छाशक्तिरूपत्वेन श्रुत्यागमपुराणादौ वर्णनेपिदोषाभावो-बोध्यः ॥

नित्याभियुक्तः । त्रि । अनवरत मादरेण ध्याने व्यापृते । देहयात्रामात्रार्थमप्य प्रयतमाने ॥ नित्यम् अभियुक्तः ॥ सततंतत्परे ॥

नित्योदकः । त्रि । कृतावश्योदककर्मणि ॥

निदम् । न । विषे ॥ इ० श० चं० ॥

निदद्रुः । पुं । मनुष्ये ॥ त्रि । दद्रुरग्रहिते ॥

निदर्शनम् । न । उदाहरणे । दृष्टान्ते ॥ ज्ञापके ॥ दृशिर्० । ल्युट् ॥ यथा । आत्माह्याकाशवज्जीवै र्घटाकाशैरिवोदितः । घटादिवच्चसङ्घातै र्जातावेतन्निदर्शनमिति ॥ यदात्मन्वबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनोजातिरुच्यते जीवादीनां तदाजातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदित आकाशवदित्या-दीतिभाष्यम् ॥

निदर्शना । स्त्री । काव्यालङ्कारविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत् सदृशंफलम् । सदसत्वान्निदर्श्येत यदिसा स्यान्निदर्शना ॥ उदाहरणम् । उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयतिश्रियम् । विभावयितु मृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहमितिदण्डी ॥ प्रासे ॥ यथा । शुभाशुभनिदर्शने तिपुराणम् ॥

निदाघः । पुं । ग्रीष्मकाले । ज्येष्ठाषाढयोः । उष्णोपगमे ॥ उष्णे ॥ स्वेदाम्बुनि । घर्मे ॥ नितरां दह्यते ऽत्रा नेनवा । दह० । हलश्चेतिघञ् । न्यङ्० कुत्वम् ॥ पुलस्त्यतनये ऋभोः शिष्ये वेदान्तविष्णुपुराणयोः प्रसिद्ध

माहात्म्ये परमहंसावधूते ॥

निदाघकरः । पुं । सूर्य्ये । भानौ ॥ निदाघा उष्णाः करा अस्य ॥

निदाघकालः । पुं । ग्रीष्मर्त्तौ । ज्येष्ठाषाढमासयोः ॥ यथा । प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः । दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥

निदानम् । न । कारणे । हेतौ ॥ आदिकारणे ॥ शुद्धौ ॥ तपसः फलयाचने ॥ वत्सदाम्नि ॥ अवसाने ॥ नितरां दीयते ऽसाधारणतया जन्यते ऽनेन । डुदाञ्० । करणेति ल्युट् ॥ रोगविनिर्णये । रोगहेतौ ॥ निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशय स्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधास्मृतम् ॥ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येनलक्ष्यते ॥ इतिमाधवः ॥

निदिग्धः । त्रि । उपचिते । लेपादिना वर्द्धिते । पुष्टिमापिते ॥ निदिह्यते स्म । दिहउपचये । क्तः ॥

निदिग्धा । स्त्री । एलायाम् ॥

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । कटहलीइति रींगणी इतिचभाषा ॥ निदिह्यतेस्म । दिह० । क्तः । टाप् ॥ स्वार्थेकन् ॥ एलायाम् ॥

निदिद्रासन् । त्रि । निद्रातुमिच्छति ॥ निद्रातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥

निदिध्यासनम् । न । श्रुतस्य मतस्य तथैवध्याने ॥ निरन्तरंविचारोयः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥ अनात्मन्यरुचि श्चित्ते रुचि श्चात्मनि चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्तमैकाग्र्यमर्हति ॥ विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनिसजातीयप्रत्ययप्रवाहे ॥ विजातीयप्रत्ययान्तरितेनसजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेनात्मचिन्तने ॥ निदिध्यासनं विचारविशेषात्मकम् । सचविचारविशेषोध्यानात्मातद्ध्यानरूपं निदिध्यासनम् ॥ ताभ्यांनिर्विचिकित्सेर्थेचेतसःस्थापितस्ययत् । एकतानत्वमेतद्धिनिदिध्यासनमुच्यते ॥ ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् ॥ अपरायत्तबोधे ॥ अपरायत्तबोधोहिनिदिध्यासनमुच्यते इतिवार्त्तिकोक्तेः ॥

निदेशः । पुं । शासने । आज्ञायाम् ॥ कथने । परिभाषणे ॥ उपकण्ठे । उपान्ते ॥ भाजने ॥ निपूर्वाद्दिशोघञ् ॥

निदेशिनी । स्त्री । दिशि ॥ इतिराज निर्घण्टः ॥

निदेष्टा । चि । निदेशकर्त्तरि ॥ निदिशति । दिश० । तृन् ॥

निद्रा । स्त्री । शयने । स्वापे । स्वप्ने । संवेशे ॥ निद्राच कालाग्निरुद्रपत्नी । यथा । कालाग्निरुद्रपत्नीच निद्रा सा सिद्धयोगिनी । सर्वेलोकाः समाच्छन्नायया योगेन रात्रिषु इति । रात्रिषु योगेनतम्बन्धेन ॥ तत्त्वाप्रतिबोधे ॥ अभावप्रत्ययालम्बनायांवृत्तौ ॥ चतसृणां वृत्तीना मभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुण स्तदालम्बनावृत्तिरेवनिद्रा नतुज्ञानाद्यभावमात्रम् ॥ सत्त्वरजउभयविरोधिन्यां तमोगुणालम्बनायां वृत्तौ ॥ * ॥ निद्राभिमानिनीकालीतामसीशक्तिरिष्यते ॥ * ॥ यदातु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ कर्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि ॥ निद्राणम् । द्राकुत्सायांगतौ । आतश्चोपसर्गे ॥ निन्दनम् निन्द्यते ऽनयेतिवा । निन्देर्नलोपश्चेतिरगितिवा ॥ * ॥ सुखंस्वपित्यन्नवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः । सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारै र्नशङ्कितः ॥

कुतोनिद्रादरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्यच । परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्यच ॥ इतिगारुडेनीतिसारः ॥

निद्राणः । चि । शयिते । निद्राङ्गते । इत्यादिभाषा ॥ निद्रातिस्म । द्रा० । अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । संयोगादेरितिनः ॥

निद्रालुः । चि । शयालौ ॥ निद्राशीलः । द्रा० । स्पृहिगृहीत्यालुच् ॥ स्त्री । वनर्वरिकायाम् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ नलीनामगन्धवस्तुनि ॥

निद्रावृक्षः । पुं । अन्धकारे ॥ इतिशब्दमाला ॥

निद्रासञ्जनम् । न । श्लेष्मणि ॥

निधनः । पुं । न । कुले ॥ नाशे । मरणे ॥ अत्राहशिल्हणमिश्रः । आगन्तासिन्धातः कृतवसतयो यच्चधनिनः । किमर्थं प्राणानां स्थितिमनविधातुं कथमपि । धनैर्याञ्चाजन्यैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलं निकारोऽग्रेपश्चादधनमहहोक्लिन्निधनमिति ॥ स्वर्णाल्पतमर्घे ॥ अष्टमभवने ॥ निधानम् निधीयतेऽचवा । कृपृवृजीतिक्युः ॥ साम्नोभक्त्यन्तरे ॥ पाञ्चभक्तिकस्य साम्नः पञ्चमभक्तौ ॥ चि । धनहीने ॥

निधानम् । न । शङ्खपद्मादिनिधौ ॥

आधारे । आश्रये ॥ निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालान्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधानम् । निडुधाञ् । ल्युट् ॥ कार्य्यावसाने प्रवेशस्थाने ॥ यथा । एतस्मानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ॥

निधापनम् । न । स्थापने ॥

निधिः । पुं । शङ्खपद्मादिसामान्यनिधौ । शेवधौ ॥ महापद्मादिनवविधेष्वनिधिषु ॥ यथा । महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव वेति शब्दार्णवः ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ताष्टनिधिषु ॥ यथा । क्रोष्टुकिरुवाच ॥ भगवन्कथितं सर्वं विस्तरेण त्वया मम ॥ स्वरोचिषोद्भूतं जन्म तथा स्वारोचिषस्य तु ॥ या तु सा पद्मिनी नाम विद्या भोगोपपादिका ॥ तत्संश्रिता ये निधयस्तान्मे विस्तरतो वद ॥ अष्टौ ये निधयस्तेषां स्वरूपं द्रव्यसंस्थितिम् ॥ भवताभिहितं सम्यक् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता ॥ तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥ तच पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः ॥ सत्यां वृद्धौ भवन्त्येते सद्भिः

सह भवन्त्यमी ॥ एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके ॥ एभिरालोकितं चित्तं मानुषाणां सदा मुने ॥ यादृक्स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु ॥ पद्मो नाम निधिः पूर्वं स यस्य भवति द्विज ॥ स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च नान्यगः ॥ दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन वाधिष्ठितो भवेत् ॥ सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको निधिः ॥ सुवर्णरूप्यताम्रादिधातूनां च परिग्रहम् ॥ करोत्यतितरां सोपि तेषां च क्रयविक्रयम् ॥ करोति च तथा यज्ञान् दक्षिणाश्च प्रयच्छति ॥ सम्पादयति कामांश्च सर्वानेव यथाक्रमम् । सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः ॥ १ ॥ * ॥ सत्त्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः ॥ सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ॥ करोति पद्मरागादिरत्नानां च परिग्रहम् ॥ समौक्तिकप्रवालानां तेषां च क्रयविक्रयं ॥ ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथां स्तथा ॥ स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ॥ तत्प्रसूतास्तथा शीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥ पूर्वर्द्धिमानः सप्तासौ पुरुषांस्त्वनमुञ्चति ॥ महापद्मस्तु विप्राणां चार्यमुपजायते ॥ २ ॥ * ॥ तामसो

मकरोनामनिधिस्तेनावलोकितः ॥
पुरुषोयतमःप्रायः सुशीलोपिहिजा
यते ॥ बाणखड्गर्ष्टिधनुषां चर्म्मणांच
परिग्रहम् ॥ दंशनानांच कुरुतेया
तिमैत्रींचराजभिः ॥ ददातिशौर्यवृ
त्तीनांभूभुजांयेचतत्प्रियाः ॥ क्रय
विक्रयशस्त्राणां नान्यत्रप्रीतिमेतिच
॥ एकस्यैव भवत्येषनरस्यनसुतानुगः
॥ द्रव्यार्थं दस्युतोनाशं संग्रामेवापिस
व्रजेत् ॥ ३ ॥ * ॥ कच्छपाख्योनिधि
र्योन्योनरस्तेनाभिवीक्षितः ॥ तमः
प्रधानोभवतियतोसौतामसोनिधिः
॥ व्यवहारानशिष्टैस्सपण्यजातं करो
तिच ॥ क्रियाः स्वानिखिलाश्चैवन-
विश्वसितिकस्यचित् ॥ समस्तानियथां
गानिनिगृह्यास्तेहिकच्छपः ॥ तथा
वष्टभ्यवित्तानितिष्ठत्याकुलमानसः ॥
नददातिनवाभुंक्तेतद्विनाशभयाकु-
लः ॥ निधानमुर्व्यांकुरुतेनिधिः सो
सोप्येकपूरुषः ॥ ४ ॥ * ॥ रजोगुणम
यश्चान्योमुकुन्दोनामयोनिधिः ॥ न
रोवलोकितस्तेनतद्गुणोभवतिद्विज
॥ वीणावेणुमृदंगादिगीतवाद्यपरि
ग्रहम् ॥ करोतिगायतांवित्तं नृत्यतां
चप्रयच्छति ॥ वंदिमागधसूतानांवि
टानांलास्यपाठिनाम् ॥ ददात्यहर्नि
शंभोगानभुंक्ते तैस्तु समंद्विज ॥ कु

लटासुरतिस्वाश्च भवत्यन्यैश्चतद्वि-
धैः ॥ प्रयातिसंगमेकांचसनिधिर्भज
तेनरम् ॥ ५ ॥ * ॥ रजःसत्त्वमयश्चा
न्यः कुन्दोनाममहानिधिः ॥ उपैति
स्तंभमधिकंनरस्तेनावलोकितः ॥ स
मस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य
च ॥ परिग्रहंकरोत्येषतथैवक्रयवि
क्रयम् ॥ आधारः स्वजनानांचाप्याग
ताभ्यगतस्यच ॥ सहतेनापमानोक्तिं
स्वल्पामपिमहामुने ॥ स्तूयमान
श्चमहतीं प्रीतिंवध्नातियच्छति ॥ यं
यमिच्छतिवैकामं मृदुत्वमुपयातिच
॥ बह्व्योभार्याभवन्त्यस्यसूतिमत्यो
तिशोभनाः ॥ तदन्वयेसप्तनरान् नि
धिः कुन्दोनुवर्त्तते ॥ प्रवर्द्धमानोनुन
रमष्टभागेनसत्तम ॥ दीर्घायुश्चैव
सर्वेषांपुरुषाणां प्रयच्छति ॥ बन्धूना
मेवभरणं येचदूरादुपागताः । तेषां
करोतिवैकुन्दः परलोकेनचादृतः ॥
भवत्यस्यनचक्लेशः सहवासिषुजायते
॥ पूर्वमित्रैश्चशैथिल्यं प्रीतिमन्यैः क
रोतिच ॥ ६ ॥ * ॥ तथैवसत्त्वतमसी
योविभर्त्तिमहानिधिः ॥ निधिःसनी
लस्तत्संगीनरस्तच्छीलभाग्भवेत् ॥
वस्त्रकर्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रह
म् ॥ मुक्ताविद्रुमशंखानां शुक्त्यादी
नांतथामुने ॥ काष्ठादीनांकरोत्येष

यश्चान्यज्जलसंभवम् ॥ क्रयविक्रयस्य
प्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥ तडागान्
पुष्करिण्यश्च तथारामान् करोति च ॥
वंधं च सरितां वृक्षांस्तथारोपयते नरः
॥ अनुलेपन पुष्पादिभोगभोक्ता प्रजा
यते ॥ त्रिपूरुषश्चापि निधिर्नीलो ना-
म्नैव जायते ॥ ७ ॥ * ॥ रजस्तमोमय
श्चान्यः शंखसंज्ञो हि यो निधिः ॥ तेना
पि नीयते विप्र तद्गुणित्वं निधीश्वरः ।
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च
॥ यस्य शंखो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके
शृणु ॥ एक एवात्मना मिष्टमन्नं भुङ्क्ते त
थाम्बरम् ॥ कदन्नभुक् परिजनो न च शो
भनवस्त्रधृक् ॥ न ददाति सुहृद्भार्यासु
तपुत्रस्नुषादिषु ॥ स्वपोषणपरः शं
खी नरो भवति सर्वदा ॥ ८ ॥ * ॥ इत्ये
ते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ॥
मिश्रावलोकितः मिश्रस्वभावफलदा
यिनः ॥ यथाख्यातस्वभावस्तु भवत्येक
विलोकनात् ॥ सर्वेषामाधिपत्ये च-
श्रीरेषा द्विजपद्मिनी ॥ ४५ * ॥ इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे निधिलक्षणं ना
म षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ नित
रां धीयते । धाञः किः ॥ नितरां
दधाति पोषयत्यनेन पुनर्ग्रहणाय-
निधातृभिः निधीयते वा । धिधारणे
। सम्पदादित्वात् क्विप् । आगमशा

स्त्रस्यानित्यत्वात् न लुक् ॥ आधा
रे ॥ यथा । गुणनिधिः ॥ नलिकाना
मन्यद्रव्ये ॥ समुद्रे ॥ चिरप्रणष्टस्वा
मिकभूयातधनविशेषे ॥ महाकाला
दिनिधिशास्त्रे ॥

निधित्सन् । त्रि । निधातुमिच्छति ॥
दधातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥

निधिनाथः । पुं ।
निधीशः । पुं । } कुवेरे । धनदे ॥
निधीश्वरः पुं ।

निधुवनम् । न । कम्पे ॥ सुरते ॥ केलौ
। क्रीडायाम् ॥ नितरां धुवनं हस्त
पादादिचालनमत्र ॥

निध्यानम् । न । निर्वर्णने । दर्शने ॥
ध्याने ॥

निध्वानः । पुं । शब्दमात्रे ॥

निनङ्क्षुः । त्रि । नाशयितुमिच्छति ॥

निनदः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ निनद
नम् । णद० । नौगदनदपठस्वनइ
ति पचेऽप् ॥ रथस्येव घोषे ॥

निनयनम् । न । निष्पादने ॥ निनीय
ते । णीञ्० । ल्युट् ॥

निनादः । पुं । शब्दे ॥ निनदनम् । णा
द० । नौगदनदेत्यादिना पचे घञ् ॥

निनादितः । त्रि । शब्दिते ॥

निनीषुः । त्रि । नेतुमिच्छौ ॥ यथा ।
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरे

दुधः । निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमान धर्मांस्त्यजेदिति मनुः ॥

निन्दकः । त्रि । निन्दाकारके । निन्दाशीले ॥ निन्दति तच्छीलः । णिदि० । निन्दहिंसेति वुञ् ॥ नभाराः पर्वताभारा नभाराः सप्तसागराः । निन्दकाहि महाभारा भारा विश्वासघातकाः ॥

निन्दतमः । त्रि । निन्दितहस्ते ॥

निन्दनम् । न । कुत्सने । निन्दायाम् ॥ णिदि कुत्सायाम् । ल्युट् ॥

निन्दा । स्त्री । अपवादे ॥ कुत्सायाम् । गर्हणे ॥ अविद्यमानदोषाभिधानं निंदेति परीवादादिभेदः । धीराःस्वनिन्दामेव सहन्ते न गुरुदेवादिनिन्दाम् ॥ आत्मानं यदि निन्दन्ति स्वात्मानं स्वयमेव हि । शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते जनाः मम ॥ निन्दावमाना त्यन्तं भूषणं यस्य योगिनः । धीविक्षेपः कथं तस्य वाच्यैः क्रियतामिह ॥ मन्निन्दया यदि जनः परितोषमेति नन्वप्रयत्नसुलभोयमनुग्रहो मे । श्रेयोर्थिनो हि पुरुषाः परतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्तीति शिल्हणमिश्राः ॥ निन्दनम् । णिदि० । गुरोर्गर्हणमिति माघेस्त्रियाम् ॥ दोषकथने ॥ अनिष्टबोधनद्वाराविध्यर्थप्रवर्त्तकवचने ॥ नहिनिन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते ऽपितु विधेयं स्तोतुमिति न्यायः ॥

निन्दास्तुतिः । स्त्री । व्याजस्तुतौ ॥

निन्दितः । त्रि । गर्हिते । धिकृते । निन्दायुक्ते ॥ सर्वैर्व्यर्थं निन्दितस्येत्युपदेशः ॥

निन्दुः । स्त्री । मृतवत्सायाम् ॥ निन्द्यते ऽप्रजात्वेनासौ । णिदेरौणादिक उः ॥

निन्द्यः । त्रि । गर्ह्ये ॥

निपः । पुं । कदम्बवृक्षे ॥ पुं । न । कलशे ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । पा० । घञर्थेकः ॥

निपठः । पुं । पाठे ॥ निपठनम् । पठ० । नौगदनदेत्यप् वा ॥

निपत्या । स्त्री । पिच्छिलायाम्भूमौ । फिसलन् इति भाषा ॥ निपतन्त्यस्याम् । पतल्ट० । संज्ञायां समजेति क्यप् ॥ युद्धभूमौ ॥

निपाकः । पुं । पाके ॥

निपाठः । पुं । पठने । पाठे ॥ निपठनम् । पठ० । नौगदनदेत्यवभावे घञ् ॥

निपातः । पुं । पतने ॥ मृतौ ॥ निकृष्टः पातः ॥ चादिषु ॥ प्रादिषु ॥ निपातानां द्योतकत्वमेव नतु वाचकत्वमित्यस्युपगमः ॥ निपतनम् ।

पतत्त्व° । घञ् ॥ उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारोऽव्ययंविभक्तीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टस्तेन तेषां वाचकत्वमपि ॥ उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति गतिर्गताविन्यत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥

निपातनम् । न । अधोनयने । अवनाये ॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् ॥ व्याकरणानुत्पन्नपदसाधने ॥ यल्लक्षणेनाऽनुत्पन्नंतत् सर्वंनिपातनात् सिद्धम् । निपातनादिष्टसिद्धिरित्युक्तेश्च ॥

निपातितः । त्रि । निक्षिप्ते ॥

निपानम् । न । आहावे । उपकूपजलाशये । कूपोद्धृतजलस्थले । कूपादिसमीपे पशूनां जलपानार्थमुदकाधारे । खेल इतिभाषा ॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । करणेतिपातेर्ल्युट् ॥ गोदोहनपात्रे । दोहन्याम् ॥

निपीडितः । त्रि । कृतपीडने । निचोडा इति निपीला इतिच भाषा ॥ नितरांपीडितः ॥

निपुणः । त्रि । प्रवीणे । विज्ञे । निष्णाते । कार्यक्षमे । तर्कादिकुशले । शिक्षिते ॥ यथा । निपुणोपि न कर्त्तव्यो वाग्वादश्चक्रमध्यत इत्यागमः ॥ निपुणति । पुण्यकर्मणिशुभे । इगुपधेतिकः ॥ कार्येषुदक्षदृष्टौ ॥

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मत्याम् ॥

निफेनम् । न । अफेने ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

निबद्धः । त्रि । वशीकृते ॥ निबध्यतेस्म । बधबन्धने । क्तः ॥ अनुबद्धे ॥ रचिते ॥

निबन्धः । पुं । आनाहरोगे । मूत्रादिरोधे ॥ ग्रन्थसवृत्तौ । सङ्ग्रहविशेषे ॥ प्रतिवर्षम् प्रतिमासादिवादातव्यत्वेन प्रतिश्रुतवस्तुरूपे ॥ निम्बवृक्षे ॥ बन्धे ॥ यथा दैवीसम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मतेति ॥

निबन्धनम् । बन्धबन्धने । घञ् ॥ न । गीते ॥ इति शब्द° ॥

निबन्धनम् । न । बन्धने ॥ हेतौ ॥ वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्ध्वभागे । उपनाहे ॥ निबध्यतेऽनेनास्मिन्वा । बन्ध° । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥

निबन्धितः । त्रि । बद्धे ॥ निबन्धः सञ्जातोस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निबोधितः । त्रि । उपदिष्टे ॥

निभः । पुं । व्याजे ॥ त्रि । उत्तरपदस्थः सदृशे ॥ यथा । पितृनिभः पुत्रो मातृनिभा कन्येष्टनिभमपत्यमिति ॥ नियतं भाति । भा° । आतश्चोपसर्गइतिकः ॥ प्रकाशे ॥

निभालनम् । न । दर्शने ॥

निभूतम् । त्रि । भूतकाले । अतीते ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निभृतः । त्रि । विनीते ॥ धृते ॥ नितरामभारि । भृञ्० । क्तः ॥ निश्चले ॥ एकाग्रे ॥ नितराम् पोषिते ॥ नितराङ्गुप्ते ॥ निर्ज्जने ॥ यथा । निभृतनिकुञ्जगृहङ्गतया निशि रहसि निलीयवसन्तमिति जयदेवः ॥ स्थानाद्यवच्छिन्ने ॥ अस्थायोपस्थिते ॥ यथा । नभसानिभृतेन्दुना तुलामितिरघुः ॥

निमग्नः । त्रि । जलादौनितराम् प्रविष्टे ॥

निमज्जथुः । पुं । शयने ॥ यथा । तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्यसेऽधिङ्निमज्जथुमिति भट्टिः ॥

निमज्जनम् । न । अवगाहने । स्नाने ॥

निमन्त्रणम् । न । नियोजनविशेषे ॥ यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । यथा । इहभुञ्जीतभवान् ॥ यस्याकरणे प्रत्यवायोन स्यात् तदामन्त्रणम् । यथा । इहशयीत भवान् । इतिमुग्धबोधटीका ॥

निमन्त्रितः । त्रि । भोजनार्थं नियोजिते ॥

निमयः । पुं । परिवर्त्तने । परिदाने । विनिमये ॥ निमीयते । मीञ् हिंसायाम् । एरच् ॥

निमातव्यः । त्रि । परिवर्त्तनीये ॥ मेङोरूपम् ॥

निमानम् । न । मूल्ये ॥ निमीयते क्रीयते ऽनेन । माङ् । ल्युट् ॥

निमिः । पुं । इक्ष्वाकुराजः पुत्रे ॥

निमितः । त्रि । समन्तान्मिते ॥

निमित्तम् । न । उत्पत्तिमात्रकारणे । हेतौ ॥ निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधि राकाशकल्पः । रवि र्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ लक्ष्मणि ॥ शरव्ये ॥ शकुने ॥ निमित्तानिचपश्यामि विपरीतानिकेशव ॥ निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्मा देतानि शास्त्रज्ञोराजा समुपलक्षयेत् ॥ फले ॥ निमेद्यति । ञिमिदा० । भीतः - क्तः । संज्ञापूर्वकत्वान्ननत्वम् । आत्मने पदनिमित्तइति निर्द्देशाद्वा ॥

निमित्तकम् । न । चुम्बने ॥ निमित्ते ॥

निमित्तकारणम् । न । समवाय्यसमवाय्युभयभिन्ने कारणे ॥ यथा । तुरीवेमादिकम् पटस्य । यथा वा द्व्यणुकस्येश्वरः । घटम् प्रतिच कुलालदण्डचक्रसलिलसूत्रादिकमिति ॥

निमित्तवृत् । पुं । काके ॥ इतिराजनि० ॥

निमित्तवित् । पुं । दैवज्ञे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ शकुनज्ञे ॥

निमिषः । पुं । कालप्रभेदे ॥ अक्षिनिमीलने । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषस्य सहकारिणि ॥ निमिषति । मिष० । पचाद्यच् । कुटादित्वान्न गुणः ॥ इगुपधत्वात् कोवा ॥

निमिषितम् । न । अक्षिव्यापारे ॥

निमीलम् । न । दीर्घनिद्रायाम् ॥

निमीलनम् । न । मरणे ॥ सङ्कोचने ॥ निमेषे ॥ मील निमेषणे । ल्युट् ॥

निमीलिका । स्त्री । व्याजे ॥ निमीलने ॥

निमीलितः । त्रि । मोहिते ॥ कृतनिमीलने ॥

निमेयः । पुं । परिवर्त्ते । नैमेये ॥ निमीयते । माङ् माने । अचोयत् । ईद्यति ॥

निमेषः । पुं । अक्षिनिमीलने । नेत्रपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषस्य सहकारिणि । पलकमीचना इतिभाषा ॥ यथा । निमेषोन्मेषाभ्याम् प्रलयमुदयं याति जगतीति ॥ दृष्टिनिमीलनात्मके । कालप्रभेदे । पक्ष्मस्पन्दनकाले ॥ पुंसो यावत्कालमकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते स निमेषः । इत्यमरटीकायाम्भरतः ॥ अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः । इत्यग्निपुराणम् ॥ लव्वचरोचाणमात्रेकाले ॥ लवद्वये ॥ निमिषति । मिषस्पर्द्धायां । इगुपधेतिकः ॥

निमेषकः । पुं । निमेषे ॥

निमेषकृत् । स्त्री । तडिति ॥ निमेषं करोति । डुकृञ्० । क्विप् ॥

निमेषरुक् । पुं । खद्योते ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निम्नम् । त्रि । गभीरे । नीचा इतिगहरा इतिचभाषा ॥ निमनति । म्ना अभ्यासे । आतश्चेतिकः ॥ वृक्षादिषु वल्ल्यादिवेष्टनाज्जाते वाढा इतिप्रसिद्धे चिह्ने ॥

निम्नगा । स्त्री । नदीमात्रे ॥ त्रि । नीचगामिनि ॥ निम्नङ्गच्छति । गम्लृ० । इन्येष्वपीतिडः ॥

निम्नोन्नतम् । त्रि । उन्नतानते । बन्धुरे ॥

निम्बः । पुं । अरिष्टे । सर्वतोभद्रे । पिचुमर्दे । नीम् इतिभाषा ॥ निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत् । अहृद्यश्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ॥ व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ॥ * ॥ निम्बप

चंस्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठनुत् ॥ * ॥ नैम्बंफलंरसेतिक्तं पाकेतुकटुभेदनम् । स्निग्धंलघूष्णंकुष्ठघ्नंगुल्मार्शःकृमिमेहनुत् ॥ * ॥ निम्बशाकस्तु । निम्बस्यकोमलदलानि सुघृतभृष्टान्याज्येचिपेत्तदनुसैन्धवतक्रयुक्तान् । शालीयतण्डुलकणान् सहरामठेनचाघारितादहतिरोचनमेवलेह्याः ॥ * ॥ निम्बति स्वास्थ्यम् । णिविसेचने । पचाद्यच् । ववयोरैक्यम् ॥ करञ्जनिम्बजफलंकृमिकुष्ठप्रमेहजित् ॥ * ॥ निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्नंतिक्तंकृमिहरम् परमितिराजवल्लभः ॥ कायेत्वग्ग्राह्या ॥

निम्बकः । पुं । अरिष्टद्रुमे ॥ स्वार्थेकः ॥

निम्बतरुः । पुं । मन्दारवृक्षे । वकायन इतिभाषाप्रसिद्धे पारिभद्रे ॥ नियमयति । यमउपरमे । धृ० । निंवतिवा । णिविसेचने । पचाद्यच् । ववयोरैक्यम् । कर्मणिघञ्वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थिवादिः ॥

निम्बवीजः । पुं । राजादनीवृक्षे ॥

निम्बुकम् । न । } निम्बूके । कागदी
निम्बूः । स्त्री । } नींबू इतिभाषा ॥

निम्बूकम् । न । जम्बीरे । शोधने । निंबाम् । दीप्ते ॥ निम्बूकमम्लं वा तघ्नंदीपनंपाचनंलघु ॥ * ॥ निम्बुकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहम् । वातपित्तकफशूलिने हितं कष्टनष्टरुचिरोचनम् परम् ॥ त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानांविषविह्वलानाम् । मलग्रहेबद्धगुदेप्रदेयं विसूचिकायांमुनयोवदन्ति ॥ * ॥ भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ इतिरानि० ॥

निम्लोचन् । त्रि । अस्तङ्गच्छति ॥

निम्लोचनम् । न । अस्तगमने ॥

नियतः त्रि । निश्चिते ॥ नित्ये ॥ आचारनिष्ठे ॥ वशीकृतेन्द्रिये ॥ न । नित्यकर्मणि ॥ नियच्छति । यम० । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्तः । मलोपः ॥ नियततेवा । यती० । पचाद्यच् ॥

नियतात्मा । त्रि । समाहितचित्ते ॥ सुशिक्षितमनसि ॥ नियतः आत्मा यस्य ॥

नियतिः । स्त्री । नियमे ॥ दैवे । दिष्टे । भागधेये । प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ॥ नियम्यतेऽनया । यमउपरमे । क्तिन् ॥

नियती । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नियतेन्द्रियः । त्रि । इन्द्रियदमनशीले । संयतेन्द्रिये ॥

नियन्ता । पुं । सारथौ ॥ त्रि । शासितरि ॥ पशुप्रेरके ॥ नियच्छति विशिष्टविषये स्थापयति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । यम० । तृच् ॥

नियन्त्रितः । त्रि । अनर्गले । अबाधे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ नितरां यन्त्रितः ॥ नियमिते ॥

नियमः । पुं । यन्त्रणे ॥ प्रतिज्ञायाम् । अङ्गीकारे ॥ निश्चये ॥ यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते गम्यते एतद् आरण्यो भक्ष्य इति महाभाष्यम् ॥ भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थ इति विवरणम् ॥ * ॥ प्रतिज्ञानिश्चये ॥ इति मेदिनी ॥ व्रते ॥ आगन्तुसाधने ॥ यथा । नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् । यत् कर्म अनित्यम् न तु यावज्जीवं कर्त्तव्यम् आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया-समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासस्नानजपादि तन्नियम इत्यर्थः ॥ * ॥ नित्यकर्मणि । तत्तदाश्रमविहिताचरणे ॥ * ॥ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानेषु पञ्चसु ॥ जपोपवासप्रदक्षिणा नमस्कारादिरूपाः पुराणेऽधिका उक्तास्ते एष्वेवपञ्चस्वन्तर्भाव्याः ॥ स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता ॥ * ॥ अक्रोधादिषु ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ * ॥ तपआदिदशसु । यथा । तपःसन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ॥ दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्वतनायकेति देवीगीता ॥ नियच्छति अनेन वा नियमनं वा । यम उपरमे- । पचाद्यच् । यमः समुपनिविषु चेत्यप् वा ॥ सजातीयप्रवाहस्य विजातीयतिरस्कृतिः । नियमो हि परानन्दो नियमात् क्रियते बुधैः ॥ वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्तीति महाभाष्यम् ॥

नियमनम् । पुं । नियमे ॥ निग्रहे । बन्धे ॥ वलेर्नियमनमिति यथा ॥

नियमविधिः । पुं । नानासाधनसाध्य-

क्रियाया मेकसाधनप्राप्ता वप्राप्तस्या परसाधनस्य प्रापके विधौ ॥ नियमः पाक्षिकेसतीत्युक्तेः । पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिर्भवति । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्यपक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमितिचेत् इत्थम् । अनेनाऽवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तुनियमः । सचाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यंहिनानोपायसाध्यत्वात् यदावघातंपरित्यज्योपायान्तरंगृहीतुमारभ्यतेतदाऽवघातस्या प्राप्तत्वेन तद्विधाननामकममप्राप्तांशपूरणमेवानेनविधिनाक्रियते । अतश्चनियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मकोनियमएववाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तावघातविधानमितियावत् ॥

नियमितः । त्रि । कृतनियमे ॥ बद्धे ॥ नियमः सञ्जातोस्य । ता०इतच् ॥

नियामः । पुं । नियमे ॥ नियमनम् । यम० । यमः समुपनिविषुचेति-घञ् ॥

नियामकः । पुं । नजिरा इतिप्रसिद्धे गुणावृक्षोपरिस्थिते पोतवाहे ॥ कर्णधारे ॥ नियच्छतिपोतम् । यमनियमने । ण्वुल् ॥ त्रि । नियन्तरि ॥

नियामिका । स्त्री । नियमनकर्त्र्याम् ॥

नियुक्तः । त्रि । अधिकृते ॥ नियोजिते ॥ आज्ञप्ते । प्रेरिते ॥ यथानियुक्तोऽस्मितथा करोमि ॥ नियुज्यतेस्म । युजिर० । क्तः ॥ अवधारिते इतिराधाकान्तः ॥

नियुतम् । न । सङ्ख्ये । १००००० ॥ इति लीलावती ॥ शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं शतम् । लक्षकोटिरर्बुदमितिक्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्नकोशः ॥ धेनूनां नियुत प्रादादिप्रेभ्यः समलङ्कृते । इत्यत्रनियुते दशलक्षे इति श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ दशलक्षे १०००००० । प्रयुते ॥ यथा । एकं दश शतञ्चैव सहस्र मयुतं तथा । लक्षञ्च नियुतञ्चैवकोटि रर्बुद एवच ॥ वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौच सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम् ॥ इतिपुराणम् ॥

नियुद्धम् । न । बाहुयुद्धे ॥ निग्टह्य नितरांवा युद्धम् ॥

नियोगः । पुं । अवधारणे ॥ आज्ञायाम् ॥ कार्य्ये ॥ नियुज्यतेऽस्मिन् । युजिर० । घञ् ॥

नियोगी । त्रि । नियुक्ते । कर्मसचिवे । नियोगविशिष्टे ॥ नियोगोऽस्यास्ति । इनिः ॥

नियोग्यः । त्रि । नियोगार्हे । प्रभौ ॥

नियोजनम् । न । स्थापने ॥ युजिर्० । ल्युट् ॥ नियोगे । प्रेरणे ॥ त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासुनियोजनम्प्रेरणमित्यर्थात् ॥

नियोजितः । त्रि । नियुक्ते ॥

नियोज्यः । त्रि । प्रेष्ये । भृत्ये ॥ नियुज्यते । युजिर्० । नियोक्तुं शक्यइत्यर्थे प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थइतिण्यति कवर्गाभावो निपातनात् ॥

नियोद्धा । पुं । कुक्कुटे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥ बाहुयुद्धकारिणि ॥

निः । अ । निर्णये ॥ निषेधे ॥ बहिर्भावे ॥ क्रान्ताद्यर्थे ॥ नृणाति । नॄनये । क्विप् । ऋत इत् ॥ निःशेषे ॥

निरंशः । पुं । राशेः प्रथमभागे ॥ त्रि । अंशरहिते ॥ निर्गतोंशात् ॥

निरंशकः । त्रि । निरंश ॥ स्वार्थे तद्धितः ॥ यथा । पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्गुरुन्मत्तको जडः । अन्धो ऽचिकित्सरोगार्त्तौ भर्त्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ तेषांपतितवर्जेभ्योभक्तवस्त्रं प्रदीयते ॥

निरंशस्थः । पुं । राशेः प्रथमभागस्थे भानौ ॥ राशेः प्रथमभागस्थो निरंशःसूर्यउच्यते ॥

निरक्षदेशः । पुं । अक्षदेशे । पलभाशून्यस्थाने ॥ सतुपूर्वेभद्राश्ववर्षेयमकोटिः । दक्षिणे भारतवर्षेलङ्का । पश्चिमे केतुमालवर्षेरोमकः । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी । एताः भूवृत्तपादविवराः अन्योन्यम् प्रतिष्ठिताः । तासामुपरितो विषुवस्थोदिवाकरोयाति । तासुविषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्चनदृश्यते । तत्रदिवामानं रात्रिमानञ्च त्रिंशन्नाडिकाः। इतिसूर्यसिद्धान्तमतमिति राजाराधाकान्तः॥

निरग्निः । पुं । अग्निसाध्यश्रौतकर्म्मत्यागिनि ॥ निरग्निब्राह्मणाः कलौ ॥

निरङ्कुशः । त्रि । अनिवार्ये । अबाधे । बाधाशून्ये ॥ इति जटाधरः ॥

निरञ्जनः । त्रि । अञ्जनशून्ये । धौतकज्जले । निर्मले ॥ अविद्यया मप्रत्यक्षे मनश्चक्षुराद्यविषये परमात्मनि ॥ उपाधि निवर्त्तके ॥ अञ्जनवदञ्जनमज्ञानं मलिनस्वभावत्वात् तन्निर्गतं यस्मात् सः ॥

निरञ्जना । स्त्री । पूर्णिमायाम् ॥ अञ्जनहीनायाम् ॥

निरतः । त्रि । नियुक्ते ॥ यथाषट्कर्मनिरत इति ॥

निरतिशयः । त्रि । अतिशयाभावे॥ निर्गतः अतिशयो ऽस्मात् ॥

निरत्ययः । त्रि । निर्बाधे ॥ अमायिके ॥ निर्गतो ऽत्ययोयस्य । निष्क्रान्तो ऽ

स्थयाद्वा । निरादय इतिसमासः ॥

निरनुयोज्यानुयोगः । पुं । निग्रहस्थाना भियोगोनिरनुयोज्यानुयोग इति- गोतमलक्षिते अनिग्रहस्थाने ॥ अ वसरे यथार्थ निग्रहस्थानोद्भावना तिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदि त्यर्थः । एतेनानवसरे निग्रहस्थानो द्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्था- नान्तरोद्भावनेच नातिव्याप्तिः । सो यं चतुर्द्धा । छलं जातिराभासो ऽन वसरग्रहणञ्च । आभासो व्यभिचारा दावसिद्ध्याद्युद्भावनम् । अनवसरग्र- हणञ्च अकाले एवोद्भावनम् । यथा त्यजसिचेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषय सिचेत् हेत्वन्तरम् । एवमवसरम- तीत्यकथनमपि । यथा । उच्यमा नग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ । एवमनुक्तग्राह्याज्ञानाद्यननुभाषणा वसरे ऽनुद्भाव्य बोधाविष्करणानुभा षणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमि- त्यादिकमूह्यम् ॥ इति ५ ध्याये ६५ सूत्रम् ॥

निरन्तरः । त्रि । घने । निविडे । सा- न्द्रे ॥ निरवधौ ॥ नीरन्ध्रे ॥ निर्गत मन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन्वा ॥

निरन्तराभ्यासः । पुं । स्वाध्याये ॥ सत तावर्त्तने ॥ निरन्तरश्चासावभ्या- सश्च ॥

निरपत्रपः । त्रि । धृष्टे । निर्लज्जे ॥ नि र्गतोऽपत्रपाया लज्जायाः ॥

निरपेक्षः । त्रि । अपेक्षारहिते । अन पेक्षे ॥ विगतस्पृहे ॥ यथा । निरपे क्षोगृहादियादिति ॥ निर्गताअपेक्षा यस्य ॥ निःसङ्गे ॥

निरयः । पुं । नरके ॥ निर्गतोऽयात् ॥

निरयपतिः । पुं । यमपुरुषे ॥

निरर्गलः । त्रि । अवाधे । अर्गलार- हिते । अनर्गले ॥ निष्क्रान्तमर्गला याः । निरादयइतिसमासः ॥

निरर्थः । त्रि । मोघे ॥

निरर्थकः । त्रि । निष्फले । मोघे ॥ न । निग्रहस्थानविशेषे । निरर्थकञ्च यतिगोतमः । वर्णक्रमनिर्देशवन्नि रर्थकम् ॥ ५१ ॥ वर्णानां क्रमेण नि र्देशो जवगतेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानम् । अवाचकपदप्रयोगइतिफलितार्थः । वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया वा स्वपरिभाषया वा बोध्यम् । समय बन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयम् । ते न यत्रापभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्यइतिस मयबन्धस्तत्रापभ्रंशे नदोषः । जटि तिसंवरणेतु नदोषइत्युक्तप्रायम् । अस्यसम्भवःप्रमादादित्यवधेयम् ॥

५१ ॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥

निरवग्रहः । त्रि । स्वच्छन्दे ॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहात् नियमनात् । निरादय इतिसमासः ॥ दृष्टिप्रतिबन्धाभावे ॥

निरवद्यः । त्रि । उत्कृष्टे ॥ वातपित्तादिजन्याध्यात्मिकादितापत्रयरहितेआत्मनि ॥ रागादिशून्ये ॥

निरवयवः । पुं । परमाणौ ॥ त्रि । अवयवहीने ॥

निरवशेषः । त्रि । सर्वस्मिन् ॥

निरवसितः । त्रि । वहिष्कृते । येनभुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तत्र । चाण्डालादौ ॥

निरवहालिका । स्त्री । प्राचीरे ॥ इति शब्दमाला ॥

निरशनम् । न । भोजनाभावे । अनशने ॥ त्रि । तद्वति ॥

निरसनम् । न । प्रतिक्षेपे । प्रत्याख्याने ॥ असुक्षेपणे । ल्युट् ॥ वधे । निष्ठदने ॥ निष्ठीवने ॥

निरसा । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे ॥

निरस्तः । त्रि । निष्ठ्यूते ॥ प्रेषितशरे ॥ द्रुतोदिते । त्वरितोदिते ॥ सन्त्यक्ते ॥ प्रतिहते ॥ प्रत्याख्याते ॥ भर्त्सिते ॥ निरस्यतेस्म । असु० । क्तः ॥

निरस्तदयः । त्रि । निष्कृपे ॥

निरहङ्कारः । त्रि । शरीरेन्द्रियादौ वयमहमस्मीत्यभिमानशून्ये ॥ विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनाविरहिते ॥

निराकः । पुं । पचने ॥ स्वेदे ॥ असत्कर्मफले ॥ इतिहिमचन्द्रः ॥

निराकरणम् । न । निराकृतौ । निवारणे ॥ निराक्रियतेऽनेन । डुकृञ्० । ल्युट् ॥

निराकरिष्णुः । त्रि । क्षिपणौ । निराकरणशीले ॥ निराकरोति तच्छीलः । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

निराकर्त्ता । त्रि । निराकरिष्णौ ॥

निराकारः । त्रि । आकारहीने । देहाद्याकारवर्जिते परमात्मनि ॥ घटादिवत् कार्यातिरिक्त दृश्यस्वरूपाभावात् निर्गतःआकारोऽस्मात् । निरादय इतिसमासः ॥

निराकुलः । त्रि । आकुलताशून्ये ॥

निराकृतः । त्रि । प्रत्याख्याते । निरस्ते ॥ यथा. । कैःपुष्पैरचलानदत्वा भृङ्गाभुवि निमन्त्रिताः । केनवाऽम्भ केनाहंचन्द्रंदत्वानिराकृताऽस्मि॥ निराकारि । कृञः क्तः ॥ निस्सारिते ॥

निराकृतिः । पुं । पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहिते ॥ यस्तुपञ्चमहायज्ञविहीनः सनिराकृतिरितिजटाधरः ॥ तथाच

छन्दोगपरिशिष्टे । निराकर्त्तामरादीनांसविज्ञेयो निराकृतिरिति ॥ स्त्री । निरसने । निराकरणे ॥ निराकरणम् । डुकृञ्० । स्त्रियांक्तिन् ॥ त्रि । अनाकारे ॥ अस्वाध्याये ॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः । आकृते र्जातेर्वा निर्गतः । अनधीत्यद्विजोवेदमन्यत्रकुरुते श्रमम् । सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः ॥ वारणे । निषेधे ॥

निरागमः । पुं । आगममूलविकले तर्के ॥ तर्कमात्रोपजीविषु बौद्धकाणादसाङ्ख्यादिषु ॥

निराचारः । त्रि । अनाचारे । आचारशून्ये ॥ निर्नंविद्यते आचारो यस्यसः ॥

निरातङ्कः । पुं । शिवे ॥ निर्गते आतङ्केतापशङ्के यस्मात् ॥ त्रि । आतङ्कहीने ॥

निरातपा । स्त्री । रजन्याम् ॥ त्रि । आतपशून्ये ॥

निरादेशः । त्रि । वार्त्तासञ्चाररहिते ॥

निराधारः । त्रि । आश्रयशून्ये ॥

निराबाधः । त्रि । पक्षाभावविशेषे ॥ यथा । अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्निर्थं ष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति ॥ निरावाधम् अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहेव्यवहरतीतिमिताक्षरा ॥

निराभासः । पुं । वृत्तिव्याप्यत्वेपि फलव्याप्यत्वशून्ये परमात्मनि ॥ नितरामाभिमुख्येन भासते । भाष्ट० । पचाद्यच् ॥ त्रि । निष्प्रतिबिम्बे ॥

निरामयः । पुं । डुण्डिभे । वनच्छगले ॥ शूकरे ॥ त्रि । नीरुजि । वार्त्ते । रोगरहिते ॥ निष्क्रान्तआमयात् । निरादयइतिसमासः ॥ निर्गतआमयो व्याधिर्यस्माद्वा ॥

निरामालुः । पुं । कपित्थे ॥

निरामिषः । त्रि । विषयाभिलाषरहिते ॥ आमिषशून्ये ॥

निरामिषाशी । त्रि । अमांसाशिनि ॥

निरालम्बः । त्रि । आश्रयशून्ये । निराश्रये । निर्विषये ॥

निरालम्बनत्वम् । न । देहानुसन्धानराहित्यतायाम् ॥

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्याम् ॥

निराशः । त्रि । आशाशून्ये ॥

निराशी । त्रि । वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्णे ॥ निष्कामे ॥ निर्गताःआशिषःकामना यस्मात् ॥

निराश्रयः । त्रि । देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्ये ॥ आश्रयोदेहेन्द्रियादिः अद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात् ॥ आ-

अयविहीने ॥ निर्गतः आश्रयोयस्मात् यस्यवा ॥

निरासनम् । न । निरसने ॥ निराङ् पूर्वासधातोर्ल्युट् ॥ आसनाभावे ॥ त्रि । तद्वति ॥

निराहारः । त्रि । आहाररहिते ॥

निरिङ्गिणी । स्त्री । तिरस्करिण्याम् । पट्याम् । यवनिकायाम् ॥

निरिन्द्रियः । त्रि । प्रजननासमर्थे । जीर्णे । इन्द्रियशून्ये ॥

निरीक्षणम् । न । दर्शने ॥

निरीक्षितः । त्रि । अवलोकिते ॥

निरीशम् । न । फाले । फले । यत्रकाष्ठेफालो निवध्यते तत्र । फालाधारे ॥ इत्यमरः ॥ ईशायानिर्गतः । निरीदयइति समासः ॥ त्रि । ईशशून्ये ॥ नास्तिके ॥

निरीषम् । न । फले । फालाधारे । निरीशे ॥ इतिभरतोमरटीकाकृत् ॥ निष्क्रान्ताईषा ऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निरीहः । त्रि । निराकाङ्क्षे । प्राप्तसमस्तैश्वर्ये ॥ निरीहस्तृणं नृपः ॥ ईहारहिते ॥ पुं । विष्णौ ॥

निरुक्तम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ यथा । ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तंश्रोत्रमुच्यत इतिस्मृतिः ॥ पदभञ्जने ॥ दैवविद्यायाम् ॥ त्रि । निर्वचने ॥ स्पष्टे ॥ कथिते ॥ निश्चयेनोक्तोर्थो नेन । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेनयोग स्तदुच्यतेपञ्चविधं निरुक्तम् ॥

निरुक्तिः । स्त्री । निर्वचने ॥ निश्चितोक्तिः ॥

निरुद्धम् । न । ध्येयाकारवृत्तेर्निरोधे ॥ निरुद्धंचित्तं पञ्चमी चित्तस्य असम्प्रज्ञातसमाधिभूमिः । तदुक्तम् । तस्यापिनिरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्वीजः समाधिरिति ॥ त्रि । संरुद्धे । रोधविशिष्टे ॥ निश्चयेनरुद्धम् ॥

निरुद्धप्रकाशः । पुं । मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः । त्रि । उद्योगाभावविशिष्टे । निरुद्यमे ॥

निरुपद्रवः । त्रि । उत्पातरहिते ॥

निरुपप्लवः । त्रि । निर्बाधे ॥ निर्गत उपप्लवोयस्मात् ॥

निरुपमः । त्रि । अनुपमे । उपमाशून्ये ॥ निर्गता उपमासादृश्यं यस्य सः ॥

निरुपाख्यः । त्रि । असति ॥ वाचामनसश्चागोचरे विषयतयोल्लेखायोग्ये ॥ निर्गतः उपाख्यायाः प्रत्यक्षत उपलब्धेः ॥ अस्फुटस्वरूपे ॥

निरुपेक्षः । त्रि । अनुपेक्षे । उपेक्षारहिते ॥ निर्गता उपेक्षा औदासीन्यं यस्मात् ॥

निरुप्तः । त्रि । यज्ञादौ भागशः पृथक्कृते ॥

निरूढः । पुं । निरूढलक्षणाक्तेशब्दे ॥ यथा । पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्रद्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढोदायशब्द इतिदायभागः ॥

निरूढलक्षणा । स्त्री । शक्तितुल्यलक्षणायाम् ॥ यथा । निरूढलक्षणाः काश्चित् काश्चिन्नैवच्चशक्तित इतिकाव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरूढा । स्त्री । लक्षणाविशेषे ॥

निरूढिः । स्त्री । प्रसिद्धौ ॥

निरूपणम् । न । आलोके ॥ विचारे ॥ निदर्शने ॥ इतिमेदिनी ॥ स्नानानुकूलेशब्दे ॥

निरूपितः । त्रि । नियुक्ते ॥ कृतनिरूपणे ॥ उपकल्पिते ॥

निरूहः । पुं । वस्तिभेदे ॥ यथा । वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्चेति संज्ञितः । यःस्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः । कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहःसनिगद्यते इति ॥ निग्रहे ॥ तर्कें ॥ त्रि । ऊहशून्ये ॥ निश्चिते ॥

निरेनाः । त्रि । निष्पापे ॥

निरेभः । त्रि । निःशब्दे ॥

निरोधः । पुं । नाशे ॥ रोधे ॥ निरोधनम् । रुधिर् ० । घञ् ॥ प्रलये ॥ निग्रहे ॥

निरोधनम् । न । निरोधे । प्रत्युपवेशने ॥ कारागारप्रवेशने ॥ रुधिर् आवरणे । ल्युट् ॥

निरोद्धव्यः । त्रि । रक्षणीये ॥

निर्ऋतिः । पुं । दिक्पालविशेषे । नैर्ऋतकोणाधिपतौ ॥ स्त्री । अलक्ष्म्याम् ॥ नियताकृतिर्ष्टैणायत्र। निर्गताकृतेः शुभादितिवा ॥ त्रि । निरुपद्रवे ॥

निर्ऋथः । पुं । सामवेदे ॥ निरन्तरम् ऋच्छति । ऋगतिप्रापणयोः । अर्त्तेर्निरीतिथक् ॥ निर्ऋथोहिंसेति वेदभाष्यम् ॥

निर्गः । पुं । देशे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्गतः । त्रि । निःसृते । बहिष्प्राप्ते ॥ निर्मुक्ते ॥ नितराङ्गतः ॥

निर्गन्धः । त्रि । गन्धशून्ये ॥

निर्गन्धनम् । न । मारणे ॥ गन्धअर्द्दने । भावे ल्युट् ॥

निर्गन्धपुष्पी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥

निर्गमः । पुं । निःसरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । अबृद्रिच्यप् ॥

निर्गमनम् । न । प्रतीहारे । द्वारि ॥

निर्गमनद्वारम् । न । नैर्वाह्निके ॥

निर्गुणः । पुं । परमात्मनि । परमानन्दे ॥ त्रि । परमार्थतः सत्त्वरजस्तमो गुणरहिते ॥ रूपादिगुणहीने ॥ निर्धर्मके ॥ निर्गताः गुणाः सत्त्वादयो रूपादयोवा यस्मात् ॥ विद्यादिशून्ये ॥

निर्गुणा । स्त्री । गुणत्रयोपचयापचयरहितसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्यां भक्तौ ॥

निर्गुण्डी । स्त्री । नीलशेफाल्याम् ॥ सिन्दुवारे । संभालू इति भाषा । निसिन्दाइति गौडभाषा ॥ श्वेतनीलपुष्पभेदा त्रिर्गुण्डी द्विविधामता ॥ अब्जकन्दे । कट्फले ॥ निर्गुडति । गुडरक्षायाम् । इगुपधेतिकः । पृषोदरादिः ॥ गुडाद्वेष्टनान्निर्गतेति स्वामी । गौरादिः ॥

निर्गूढः । पुं । वृक्षकोटरे ॥ त्रि । संवृते ॥

निर्ग्रन्थः । पुं । नग्ने । क्षपणके ॥ निःस्वे । निर्द्धने ॥ वालिशे । मूर्खे ॥ द्यूतकारे ॥ ग्रन्थेभ्योनिर्गतः ॥ मुनौ ॥ त्रि । निर्वेदङ्गते ॥ निःसहाये । निवृत्तहृदयग्रन्थाविति श्रीधरस्वामी ॥

निर्ग्रन्थकः । पुं । क्षपणे ॥ निष्फले ॥ त्रि । अपरिच्छदे ॥

निर्ग्रन्थनम् । न । मारणे ॥ ग्रन्थिकौटिल्ये । भावे ल्युट् ॥

निर्ग्रन्थिकः । पुं । क्षपणे ॥ त्रि । निपुणे ॥ हीने ॥

निर्ग्राह्यः । त्रि । निश्चेतुंशक्ये ॥

निर्घटम् । न । बहुमनुजसङ्कीर्णहट्टे ॥ इतिहारावली ॥ करशून्यहट्टे ॥ घटशून्ये ॥

निर्घण्टः । पुं । निघण्टौ । निर्घण्टने । गणसङ्ग्रहे । ग्रन्थानां सूचीतिख्याते ॥

निर्घातः । पुं । वाय्वभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषे ॥ यथाहवराहः । पवनः पवनाभिहतो गगना दवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातःसच पापो दीप्तविहगरुतः ॥ १ ॥ अथ वेलादर्शनफलम् । अर्कोदये ऽधिकरणिकनृपधनियोधाङ्गनाववणिग्वेश्याः । आप्रहरांशे ऽजाविकमुपहन्याच्छूद्रपौरांश्च ॥ २ ॥ आमध्याह्नाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति । वैश्यजलदां स्तृतीये चौरान्प्रहरेचतुर्थेतु ॥ ३ ॥ अस्तंयाते नीचान् प्रथमेयामे निहन्ति सस्यानि । रात्रेर्द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥ ४ ॥ तुरगकरिणःस्तृतीये विनिहन्याद्यायिन श्च

तुर्थेच । भैरवजर्जरशब्दो याति य त स्तां दिशंहन्ति ॥ ५ ॥ भूम्यन्तरी चगतउत्पातध्वनिरेवायम् ॥ निरव् भ्रवज्रपाते ॥ यदान्तरीचेवलवान् मारुतोमरुताहत: । पतत्यध:सनि र्घातोजायतेवायुसम्भवइति ज्योति- षम् ॥

निर्ध्या: । त्रि । निर्हृये ॥

निर्घोष: । पुं । शब्दमात्रे ॥ निर्घोषणम् । घुषघुष्टौ । निष्पूर्वात् घञ् ॥

निर्ज्जन: । त्रि । विविक्त । जनैरनाकीर्णे ॥

निर्ज्जर: । पुं । देवे । सुरे ॥ जरायानिष्क्रान्त: । निरादय:क्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्याइतिसमास: ॥ अनेकान्तवादिनां सप्तपदार्थेषुपदार्थविशेषे ॥ तत्सम्यिक्षायनकेशोल्लुञ्चनादितप:सञ्चय निर्जीर्णवीर्यञ्कर्मनिर्जरशब्देन तैरुच्यते ॥ त्रि । जरारहिते ॥ न । सुधायाम् ॥

निर्ज्जरसर्षप: । पुं । देवसर्षपवृक्षे ॥

निर्ज्जरा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तालपर्ण्याम् ॥

निर्ज्जल: । त्रि । जलहीनदेशादौ ॥ यथा । स्वप्नाद्दशमध्वजाद्यगतिना सम्मूर्च्छितानिर्जले तुर्यद्वादशवह्नि तीयमतिमन्देकादशाभक्तनी । सा षष्ठी न्वपपञ्चमस्यनवकभू: सप्तमी वर्जिता प्राप्नोत्यष्टमवेदनांप्रथमहे तस्य तृतीयोभवेतिवक्तावसेन: ॥

निर्ज्जला । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लैकादश्याम् ॥ यथाहव्यासोभीमसेनं प्रति । वृषस्थेमिथुनस्थेऽर्केशुक्लाह्येकादशी हिया । ज्यैष्ठे मासिप्रयत्नेन सोपास्या जलवर्जिता ॥ स्नानेचाचमनेचैव व र्जयित्वोदकंबुध: । उपयुञ्जीत नैवा न्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥ उद यादुदयं यावद् वर्जयित्वाजलंबुध: । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलमिति ॥

निर्ज्जित: । त्रि । वशीकृते ॥ विजिते । प्राप्तपराजये । पराभूते ॥ नितरांजित: ॥

निर्ज्जितेन्द्रियग्राम: । त्रि । यतौ ॥ इन्द्रियाणाङ् ग्राम: । निर्जितइन्द्रियग्रामो येन ॥

निर्ज्जीव: । त्रि । जीवात्मरहिते ॥ प्राणिशून्ये ॥

निर्झर: । पुं । झरे । पर्वतान्निसृतजलप्रवाहे । झर्णा इतिभाषा ॥ निर्झरणम् । झृष्वयोहानौ । स्वदेरप् ॥ सहस्रांशुतुरङ्गे ॥ तुषाग्नौ ॥

निर्झरिणी । स्त्री । नद्याम् ॥

निर्झरी । पुं । शैले । पर्वते ॥ निर्झ

राःसन्त्यस्याम् । मत्वर्थीय इनिः ॥

निर्झरी । स्त्री । नद्याम् ॥ निर्झरे ॥

निर्णतोदरी । स्त्री । लम्बोदर्याम् ॥ तनुमध्यायाम् ॥ नितरां नतं नम्रमुदरं यस्याः ॥

निर्णयः । पुं । विचारे । तर्के । चर्चायाम् ॥ अवधारणे । निश्चये ॥ विरोधपरिहारे ॥ परस्परविरुद्धार्थानां स्मृत्यादिवाक्यानां विरोधपरिहारेणार्थावधारणं निर्णयः । उक्तञ्च । तत्त्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरम् । विरोधपरिहारोऽयं निर्णयस्तत्त्वदर्शनमिति ॥ निर्णय एव तत्त्वदर्शनमित्यर्थः ॥ निर्णयनम् । णीञ् । भावे एरच् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् ॥ अधिकरणविशेषे ॥ न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानं निर्णयः । यथा । वह्निमान् पर्व्वत इत्यादिबोधः ॥ इति भाषा प० ॥ तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानमिति जगदीशः ॥ अस्य लक्षणमाह गोतमः ॥ यथा । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४० ॥ विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम् उपालम्भः परपक्षदूषणम् अर्थस्यावधारणम् तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्थलीयनिर्णयमधिकृत्य । तदुक्तम्भाष्ये । शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमिति । एवं प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४० ॥ चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गते शेषपादे । फैसला इति डिगरी इति चेतरभाषा ॥

निर्णयनम् । न । निर्णये ॥

निर्णयपादः । पुं । चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषे ॥ तत्स्वरूपं यथा । मिलितानां सभासदां पराजितोऽयमित्यवधारणमिति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निर्णायनम् । न । गजापाङ्गदेशे । निर्याणे ॥

निर्णिक्तः । त्रि । शोधिते । अपनीतमले ॥ निर्णिज्यते स्म । णिजिर् शौचपोषणयोः । क्तः ॥ जलदेवगृहञ्चैव प्रस्थानं गोद्विजालयम् । निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचनेति स्मृतिः ॥

निर्णीतः । त्रि । कृतनिर्णये । निश्चयीकृते ॥ यथा । निर्णीते व्यवहारे तु प्र

माणमफलंभवेत् । लिखितंसाचि-
णोवापि पूर्वमावेदितं नचेत् ॥ यथा
पक्केषुधान्येषु निष्फलाःप्रावृषोगुणाः
। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं
तथेतिव्यवहारतत्त्वम् ॥
निर्णेजकः । पुं । रजके ॥ निर्णेनेक्ति ।
णिजर्० । ण्वुल् । उपसर्गादसमासे
ऽपीतिणत्वम् ॥
निर्णेजनम् । न । क्षालने ॥ निर्णिजे
ल्युट् ॥
निर्णेता । त्रि । प्रतिभुवि ॥
निर्दयः । त्रि । दयाहीने । निर्दये ॥
निष्प्रयोजने ॥ परापवादरक्ते । अ
न्यदोषरते ॥ मत्तेतीव्रेपीतिशब्द० ॥
निर्दयः । त्रि । दयाहीने ॥ निर्गता द
या यस्मात् ॥
निर्दरम् । न । निर्भये ॥ सारे ॥ त्रि ।
कठिने ॥ अत्रपे ॥ इतिमेदिनिकरः ॥
निर्गतः दरोयस्मात् ॥
निर्दहनः । पुं । भल्लातके ॥ अग्नि
शून्ये ॥
निर्दहनी । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥
निर्दाता । त्रि । लवनकर्त्तरि ॥ यथो
दूपतिनिर्दाता कचं धान्यश्वरक्षती
तिमनुः ॥
निर्दिग्धः । त्रि । वलिनि । मांसले ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

निर्दिश्यमानः । त्रि । उच्चार्यमाणे ॥
निर्दिष्टः । त्रि । प्रदिष्टे । प्रदर्शिते ॥ क
थिते ॥ निश्चिते ॥
निर्देशः । पुं । निदेशे । शासने । आ
ज्ञायाम् ॥ निर्देशनम् । दिश० । घ
ञ् ॥ निर्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेने
तिव्युत्पत्त्या प्रतिपादकशब्दे । ना-
म्नि ॥ भृतौ ॥ नाभिनन्देत मरणं ना
भिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रती
क्षेत निर्देशं भृतकोयथा ॥ व्यवहा
रे ॥ कथने ॥ उपान्ते ॥ देशान्नि
ष्क्रान्ते ॥ निरत्त वहिर्भावे ॥
निर्देश्यः । त्रि । निर्देष्टुंशक्ये ॥
निर्देष्टा । त्रि । निर्देशकर्त्तरि ॥
निर्दोषः । त्रि । दोषरहिते ॥ यथा ।
निर्दोषं दर्शयित्वातु सदोषंयः प्रय
च्छति । समूल्याद्द्विगुणं दाप्यो वि
नयंतावदेवत्विति मिताक्षरा ॥
निर्द्धनः । पुं । जरद्गवे ॥ त्रि । धनहीने ॥
निर्द्धर्म्मः । त्रि । धर्मरहिते ॥
निर्द्धारः । पुं । निश्चये ॥
निर्द्धारणम् । न । जातिगुणक्रियासंज्ञा
भिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् क
रणे ॥ तन्नयतश्चनिर्द्धारणइतिषष्ठी
सप्तमीच विभक्तिर्भवति । यथा । म
नुष्याणां मनुष्येषुवा क्षत्रियःशूरत
मः । गवांगोषुवा कृष्णासम्पन्नक्षीरा

। अध्वगानामध्वगेषु वा धावन्तः शी घ्रतमा इति ॥ निश्चये ॥

निर्द्धारणीयः । त्रि । निर्द्धार्य्ये । निर्द्धारितव्ये ॥

निर्द्धारितः । त्रि । कृतनिश्चये ॥

निर्द्धार्य्यः । त्रि । निर्द्धारणीये ॥ निःश ङ्कं कर्मकर्त्तरि ॥ निर्द्धार्यः कार्यकर्त्ता यः संयतन् सत्त्वसम्पदा । व्यसने ऽभ्यु दयेवापि ह्यविकारं सदामनः । त त्तुसत्त्वमिति प्रोक्तम् ॥ तत् सम्पदा संयतन् उद्यमं कुर्वन्निश्चयार्थः । संयु त इतिवा पाठः ॥ निश्चयेनध्रियते । धृञ्० । ऋहलोर्ण्यत् ॥

निर्द्धूतः । त्रि । खण्डिते । परित्यक्ते ॥ नितराङ्कम्पिते ॥ समुन्मूलिते ॥

निर्द्धौतः । त्रि । प्रक्षालिते ॥ धावेः क र्मणि क्तः । च्छ्वोरितिवकारस्योठादे शः । एत्येधत्यूठ्स्वितिवृद्धिः ॥

निर्ध्यानम् । न । निध्याने ॥ दर्शने ॥ ध्यैचिन्तायाम् । ल्युट् ॥

निर्द्वन्द्वः । त्रि । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहि ष्णौ ॥ रागद्वेषादिद्वन्द्वरहिते ॥ नि र्गतोद्वन्द्वात् द्वन्द्वेभ्योवा ॥

निर्ब्बन्धः । पुं । आग्रहे । अभिनिवेशे ॥ वपुर्वाग्धीषु निर्बन्धः कर्मिणो नतु साक्षिणि । ज्ञानिनः साक्ष्यवेपत्त्वेनि र्बन्धो नेतरत्रहि ॥ निश्चयेनबन्धः ॥

निर्ब्बाधः । त्रि । निरुपद्रवे ॥ विविक्ते ॥

निर्भटः । त्रि । दृढे ॥

निर्भयः । पुं । अजानेये ॥ हयोत्तमे ॥ त्रि । भीतिरहिते ॥ निर्गतं भयं यस्मात् यस्यवा ॥

निर्भरम् । न । अतिमात्रे ॥ निःशेषेण भरोभारोऽत्र । उपसर्गान्तरनिवृत्त्य र्थं निर्भरमित्युक्तम् ॥ त्रि । तद्वति ॥

निर्भर्त्सनम् । न । खलीकारे ॥ अल क्तके ॥ इतिमेदिनी ॥

निर्भर्त्सितः । त्रि । धिक्कृते । निन्दिते । कृतनिर्भर्त्सने ॥

निर्भाग्यः । त्रि । भाग्यहीने । मन्दे । मूढे ॥

निर्भाज्यः । त्रि । पृथक्कार्ये ॥

निर्भिन्नः । त्रि । नितरांदारिते ॥

निर्भिन्नचिर्भिटः । पुं । निर्भिन्नकर्कटी सस्ये । फूट इतिभाषा ॥

निर्भीकः । त्रि । निर्भये ॥

निर्म्मक्षिकम् । अ । मक्षिकाणाम- भावे ॥

निर्म्मटः । पुं । हट्टे ॥

निर्म्मथनम् । न । नितरांविलोडने ॥ अतिनिर्मथना दग्नि श्चन्दनादपि जा यते । विषायते ऽमृतमपि यथापथ्यं मुमूर्षतः ॥

निर्म्मदः । पुं । मदहीनगजे । उद्दान्ते

॥ मदान्निर्गतः । निर्गतोमदोऽस्मात् ॥

निर्म्मध्या । स्त्री । नलिकायाम् ॥

निर्म्मन्थ्यदारु । न । अरणौ । वह्निमन्थे ॥

निर्म्ममः । त्रि । भिक्षौ ॥ देहेपिममेतिप्रत्ययरहिते ॥ शरीरयात्रामात्रार्थेपिप्रारब्धकर्म्मोक्षिप्तकौपीनाच्छादनादौममेदमित्यभिमानहीने ॥ देहपुत्रभार्य्यादिषु स्वीयेषुममताशून्ये ॥

निर्म्मर्य्यादः । त्रि । अविनीते ॥ निर्गतोमार्य्यादायाः ॥

निर्म्मलम् । न । निर्माल्ये ॥ अभ्रके ॥ त्रि । मलहीने । शुद्धे ॥ रजस्तमोमलामिश्रिते ॥ रागादिमलरहिते ॥ अविद्यातत्कार्य्यलक्षणमलरहिते ॥ मलान्निर्गतम् । निर्गतं मलमस्मात् ॥

निर्म्मलोपलः । पुं । स्फटिके ॥

निर्म्माणम् । न । निर्मितौ ॥ सारे ॥ समञ्जसे ॥ कामभेदे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्म्माता । त्रि । निर्माणकर्त्तरि ॥ निर्मातिः । माङ्माने । तृच् ॥

निर्म्मानः । त्रि । मानरहिते ॥ निर्गतोमानात् ॥

निर्म्मानमोहः । त्रि । मानमोहाभ्यां निष्क्रान्ते । अहङ्काराविवेकाभ्यां रहिते ॥

निर्म्माल्यम् । न । देवार्पितोज्झिते । देवोच्छिष्टद्रव्ये ॥ यथा । अर्वाग्विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवतिक्षणादिति ॥ त्रि । माल्यशून्ये ॥

निर्म्माल्या । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

निर्म्मितः । त्रि । कृतनिर्माणे । निष्पादिते । रचिते ॥

निर्म्मितकः । त्रि । मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पादिते ॥

निर्म्मितिः । स्त्री । निर्माणे । रचनायाम् ॥ असाधारणचमत्कारकारिणीरचनाहिनिर्मितिरितिव्याख्यातारः ॥

निर्म्मुक्तः । पुं । मुक्तकञ्चुके भोगिनि ॥ त्रि । त्यक्तसङ्गे । निष्परिग्रहे ॥

निर्म्मुक्तिः । स्त्री । निवृत्तौ ॥

निर्म्मुटः । पुं । वनस्पतौ । अपुष्पवृक्षे ॥ खर्परे ॥ सूर्य्ये ॥ न । करशून्यहट्टे । पण्याजिरे ॥

निर्म्मोकः । पुं । मोचने ॥ व्योम्नि ॥ सन्नाहे ॥ सर्पकञ्चुके । अहिकोषे ॥ निश्चयेनमुच्यते । मुच्ल० । कर्म्मणिघञ् ॥

निर्म्मोचः । पुं । त्यागे ॥ मोक्षाभावे ॥

निर्य्यत् । त्रि । निर्गच्छति ॥

निर्य्यन्त्रणः । त्रि । विशृङ्खले । अबाधे । निरर्गले । स्वच्छन्दे ॥

निर्य्याणम् । न । वारणापाङ्गदेशे ॥ मोक्षे ॥ अध्वनिर्गमे ॥ पशूनांपादबन्धनदामनि ॥ निर्याण्यनेन । याप्रापणे । ल्युट् ॥

निर्य्यातनम् । न । वैरशुद्धौ ॥ दाने । त्यागे ॥ न्याससमर्पणे ॥ यतनिकारादौ । स्वार्थणयन्तः । भावकर्मकरणादौल्युट् ॥ मारणे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्य्यामः । पुं । पोतवाहे ॥ इ० हे० ॥

निर्य्यासः । पुं । कषाये । क्वाथे । क्वथितद्रव्यरसे ॥ वृक्षद्रवे । वृक्षान्निर्गत्यकठिनतांयातेरसविशेषे । वेष्टके । गूंद इतिभाषा ॥

निर्य्युक्तिकः । त्रि । युक्तिरहिते ॥ यथा । नहिक्रियारहितं वाक्यमस्तीतिप्राचांप्रवादोनिर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयइतिशब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ निर्युक्तिकं ब्रुवाणस्तुनास्माभिर्विनिवार्यत इतिन्यायः ॥

निर्य्यूषः । पुं । निर्यासे ॥ इतिश० मा० ॥

निर्य्यूहः । पुं । आपीडे । शेखरे ॥ द्वारे ॥ निर्यासे ॥ नागदन्तके ॥ निर्यूहति । यूहलौकिकोधातुः । इगुपधेतिकः ॥ निह्वतावा । पृषोदरादित्वात् धातोर्यङागमः ॥ मत्तवारणे ॥

निर्य्योगः । पुं । गोःपादबन्धनरज्जौ ॥ निर्युज्यतेगौरनेन । युजिर् ० । घञ् ॥

निर्लक्षणः । त्रि । लक्षणहीने । पाण्डुरपृष्ठे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्लिप्तः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ त्रि । लेपरहिते ॥

निर्लेखनम् । न । कर्षणे ॥

निर्लेपः । त्रि । लेपवर्जिते ॥ शुद्धे ॥ आसङ्गरहिते ॥ पापशून्ये ॥

निर्लोडितः । त्रि । आलोकिते ॥

निर्ल्वयनी । स्त्री । सर्पत्वचि । कञ्चुके ॥ यस्यांत्वचिसर्पोनितरां लीयतेसा निर्ल्वयनीसर्पत्वगितिव्याख्यातारः ॥

निर्व्वचनम् । न । निरुक्तौ । शब्देनाभिधाने ॥ निश्चितं वचनम् ॥

निर्व्वपणम् । न । दाने । अन्नादीनां संविभागे ॥ टुवप् ० । भावेल्युट् ॥

निर्व्वरः । त्रि । निर्हरार्थेषु । इतिहेमानेकार्थः ॥

निर्व्वर्णनम् । न । दर्शने ॥ वर्णशब्दात् सत्यापेतिणिच् । ल्युट् ॥

निर्व्वर्त्तयन् । त्रि । कुर्वति ॥

निर्व्वर्त्तितः । त्रि । निष्पादिते ॥

निर्व्वहणम् । न । नाट्योक्त्या प्रस्तुतकथासमाप्तौ । प्रकृताभिनयस्य निर्वाहे । निष्ठायाम् ॥ निर्वाहोनिर्वहणम् ।

वहेर्ल्युट् ॥ नाटकसन्ध्यन्तरे ॥ यथा । मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्ष एव च । तथा निर्व्वहणञ्चेति नाटके पञ्चसन्धयइतिभरतः ॥

निर्व्वहणा । स्त्री । निष्ठायाम् । प्रकृताभिनयनिर्व्वाहे । निर्व्वहणे ॥ टाप् ॥

निर्व्वाहिता । त्रि । निर्व्वोढरि ॥

निर्व्वाणम् । न । अस्तङ्गमने । विनाशे ॥ निर्वृतौ ॥ गजमज्जने ॥ सङ्गमे ॥ मोक्षे । अपवर्गे ॥ यथा । यतितव्यं समत्वेन निर्व्वाणमपिचेच्छतेति ॥ समत्वबुद्धेर्निर्व्वाणं फलमुक्तंश्रुतौस्मृतौ ॥ सर्व्वदुःखोपशमलक्षणं परमानन्दरूपं निर्व्वाणमितिभाष्यकाराः । सर्व्वदुःखोपशमलक्षणत्वान्निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्यरूपंब्रह्मनिर्व्वाणमित्युच्यतइतिव्याख्याकारः ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताःसन्यासिनोयान्तितस्मैमोक्षात्मने नमइतिविष्णोर्निर्व्वाणरूपत्वेभारतवचनम् ॥ निश्चले ॥ शून्ये ॥ विश्रान्ते ॥ अपवर्गसाधनग्रन्थविशेषे ॥ विद्योपदेशने ॥

आदिगुरुत्रिकले (ऽ) ॥ त्रि । मुक्ते । शान्ते मुनिरक्ष्यादौ । चरमावस्थमुनौ ॥ चरमावस्थवह्नौ ॥ इन्धान्निर्गमनं निर्व्वाणम् । गत्यर्थकगत्यर्थकधातोर्भावेल्युट् ॥ निर्व्वातिस्म । वा गतिगन्धनयोः । गत्यर्थेतिक्तः । निर्व्वाणोऽवातइतिसाधु ॥ आदिना निर्व्वाणोहस्तीनिमग्नइत्यर्थः । आदिना निर्व्वाणंमुक्तिर्निर्वृतिश्चेत्यपिवदन्ति ॥ यथा । प्रियदर्शनमेवास्तुकिमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्व्वाणमाप्यते येन सरागेणापिचेतसेति ॥

निर्व्वाणमस्तकः । पुं । मुक्तौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निर्व्वातः । त्रि । वायुरहिते ॥ निर्व्वातिस्म । वा० । गत्यर्थेतिक्तः ॥ नितरांवातोगतो वा ॥

निर्व्वादः । पुं । लोकवादे ॥ परिनिष्ठितवादे ॥ अपवादे ॥ निर्व्वदनम् । वदव्यक्तायांवाचि वदअभिवादनस्तुत्योर्व्वा । निष्पूर्व्वाद्वदेर्भावेघञ् ॥

निर्व्वापः । पुं । निवापे ॥

निर्व्वापणम् । न । वधे ॥ दाने ॥ टुवप० । स्वार्थण्यन्तः । ओवैशोषणे वा । ल्युट् ॥

निर्व्वाप्यः । त्रि । कर्त्तव्ये ॥

निर्व्वार्य्यः । त्रि । निःशङ्कङ्कर्म्मकृति । सत्वसम्पद्वासम्पतन्कार्य्यकर्त्तरि ॥ भयविक्लवत्वरहिताध्यवसाये । निर्व्विकारं मनःसत्वम् तत्सम्पदासम्पतन् उद्यमंकुर्व्वन् यो निश्शङ्कोभूत्वाकर्म्मकु

हते सनिर्वार्यउच्यते ॥ निश्चयेनत्रि
यते । वृञ्० । ऋदोरप् ॥

निर्व्वासनम् । न । मारणे । हिंसने ॥
नगरादेर्वहिष्कृतौ ॥ वासच्छेदे ।
चुरादिः । भावे ल्युट् ॥

निर्व्वासितः । त्रि । निष्कासिते ॥

निर्व्वास्यः । त्रि । निर्वासनीये ॥

निर्व्वाहः । पुं । कार्यसाधने ॥ निर्वह
णम् । वह० । घञ् ॥ निष्पत्तौ । स
माप्तौ ॥ यावता स्यात् स्वनिर्वाहः
स्वीकुर्यात् ताव दर्थवित् । आधि-
क्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थत
इत्युपदेशः ॥

निर्व्वाहकः । पुं । कार्यसाधके । सम्पाद
के ॥ नहिस्वपरनिर्वाहकस्य परापे
क्षाभवति ॥

निर्व्वाहकैक्यम् । न । सङ्गत्यन्तरे ॥
साक्षात्परम्परयावा एककार्यानुकू
लत्वे ॥

निर्व्वाहणम् । न । निर्वहणे ॥

निर्व्वाहिका । स्त्री । प्रवाहिकायाम् ॥

निर्व्विकल्पः । पुं । सर्वविकल्पशून्ये पर
मात्मनि ॥ त्रि । कल्पनाहीने ॥ नि
रस्तभेदे ॥ निर्गतोविकल्पोविविधा
कल्पनायस्मात् ॥ भोगैकवासनांत्य
क्त्वा त्यजत्वं भेदवासनाम् । भावाभा-
वौ तत स्त्यक्त्वानिर्विकल्पोस्थितोभव ॥

निर्व्विकल्पकः । पुं । असम्प्रज्ञातसमा-
धौ । ज्ञातृज्ञानादिविकल्पभेदलया
पेक्षया ऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तवृत्ते रतितरामेकी
भावेनावस्थाने ॥ तत्रदृष्टान्तः । ज-
लाकाराकारितलवणानवभासेन ज
लमात्रावभासवत् अद्वितीयवस्त्वा-
काराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेना-
द्वितीयवस्तुमात्रमेवभासतइति ।
ततश्चास्यनिर्विकल्पकसमाधेः सु-
षुप्तेश्चाभेदशङ्का न भवति । उभयत्र
वृत्त्यभाने समानेऽपि तत्सद्भावा
सद्भावमात्रेण तयोर्भेदोपपत्तेरि-
ति । सुषुप्तौ वुद्धिर्हि नास्ति वुद्धेः-
कारणात्मनावस्थानस्य तल्लक्षणत्वा-
त् । इहतु वुद्धिवृत्तेरद्वितीयवस्त्वा-
काराकारिताया अवस्थानाङ्गीकारा
त् सुषुप्तेर्भेदोपपत्तेरितिभावः । ना
पिमुक्तावतिव्याप्तिः । तत्रापि अवि
द्यातत्कार्यसंस्कारााणां मत्यन्तमु-
च्छेदात् । इहपुनर्व्युत्थानादिव्यव
हारदर्शनेन तेषामनुवृत्तेरिष्टत्वात्
। नापिजीवन्मुक्तौ प्रसङ्गः । तस्यव्यु
त्थानदशायामपिवाधितानुवृत्तिमा-
त्रप्रपञ्चावभासेपि स्वस्वरूप एवाव-
स्थानात् । साधकस्यवाधितानुवृत्ति
मात्रप्रपञ्चावभासाभावादिति ॥

त्रि । निरस्तभेदे ॥ स्वा° कः ॥ * ॥ न । प्रकारता विशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञाने ॥ यथा । तत्प्रमानाप्रमानापिज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारतादिशून्यंहिसम्बन्धानवगाहियदिति ॥ ज्ञानंयन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्व्विकल्पकसमाधिः । पुं । निर्विकल्पके ॥ लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणविघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निवातदीपवदचलंसदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदानिर्विकल्पकसमाधिरुच्यते ॥

निर्व्विकारः । पुं । जन्मादिषड्भावविकारहीने आत्मनि ॥ त्रि । विकारशून्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावोविकारः । निर्गतोविकारोऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निर्व्विकारता । स्त्री । विषयानुसन्धानराहित्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाभावत्वे ॥

निर्व्विस्रः । त्रि । प्राप्तवैराग्ये । विरक्ते ॥ यथा । निर्विस्रोहमनेनवासेन । यथावानिर्विस्रोहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतव्यवसेनेतीभभाष्यम् ॥ निरुपपदादिहेः कर्म्मणिक्तः । निर्विसख्योपसङ्ख्यानात् परस्यणत्वम् पूर्वस्यष्टुत्वम् ॥ विषण्णे । दुःखिते ॥

निर्व्विद् । त्रि । खिन्ने ॥ निर्विद्यते खिद्यते । विदेर्ज्ञानार्थात्क्विप् पूर्वात् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥

निर्व्विन्ध्या । स्त्री । कच्छाख्यकुलाद्रिनद्याम् ॥ विन्ध्याद्रिनिर्गतनदीविशेषे ॥

निर्व्विशेषः । त्रि । समे । स्वगतभेदरहिते परमात्मनि । नानाविधभेदरहिते ॥ यथा । निर्विशेषं परम् ब्रह्म साक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः । येमन्दास्तेनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरिति ॥ निर्गता विशेषा यस्मात् ॥

निर्व्विषयः । त्रि । निरालम्बे ॥

निर्व्विषा । स्त्री । तृणविशेषे । अविषायाम् । विषहायाम् । निर्विषी इति गौड भाषा ॥ यथा । निर्विषा कटुका शीताकफवातास्रदोषनुत् । अनेकविषहन्त्रीच व्रणनिर्मूलकारिणी च्युक्ता गुणाः ॥

निर्व्विषी । स्त्री । श्यामकन्दायाम् । उपविषायाम् ॥ इयं चतुर्विधाभवति । रक्ता श्वेता भृशंकृष्णा पीतवर्णा तथैवच । यथापूर्वंच्चविज्ञेया वर्ण्या श्रेष्ठागुणोत्तमा ॥ सर्वदोषहरीलेपाद्भुक्ताश्वयथुनाशिनी । श्लेष्मजान् विंशतीरोगान् सद्योहन्त्यान्निषेवया-

द इतिभावप्रकाशः ॥

निर्विष्टः । त्रि । भुक्त ॥ कृतनिर्वेशे ॥ प्राप्ते ॥ स्थिते ॥ विवाहिते ॥ कृताग्निहोत्रे ॥

निर्वीजा । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । कसमिस् इतिभाषा इतिराजनिर्घण्टः ॥

निर्वीरः । त्रि । वीरशून्ये ॥

निर्वीरा । स्त्री । अवीरायाम् । पतिपुत्रविहीनायाम् ॥

निर्वीर्यः । त्रि । निष्प्रभावे ॥

निर्वृतः । त्रि । उपरतस्वभावे ॥

निर्वृतिः । स्त्री । सुस्थितौ ॥ अस्तङ्गमने । मृत्यौ ॥ सुखे ॥ मोक्षे ॥ सिद्धौ ॥

निर्वृत्तः । त्रि । निष्पन्ने ॥ निर्वर्त्ततेस्म । वृतुवर्त्तने । क्तः ॥ आप्ते ॥

निर्वृत्तिः । स्त्री । निष्पादे ॥ समाप्तौ ॥ यथा ऽध्ययननिर्वृत्तिरिति ॥ त्रि । वृत्तिरहिते ॥

निर्वेदः । पुं । स्वावमानने ॥ एतावता कालेनाप्ययं न सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापे । खेदे ॥ वैराग्ये ॥ यथा । यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदागन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावे । निर्वेदः स्थायिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रसः ॥ परवैराग्ये ॥ यथा । ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मयेति मोक्षधर्म्मः ॥

निर्वेशः । पुं । भोगे ॥ वेतने ॥ मूर्च्छने ॥ निर्वेशनम् निर्विश्यते ऽनेन वा । विश० । अकर्त्तरि चेति हलश्चेति वा घञ् ॥

निर्वेशनम् । न । उपभुक्तौ ॥

निर्वेष्टनम् । न । नाडिचीरे । सूत्रवेष्टननल्याम् ॥ त्रि । वेष्टनरहिते ॥

निर्वैरः । त्रि । सर्वभूतेष्वपकारिष्वपि द्वेषरहिते ॥ निष्क्रान्तो वैरात् ॥

निर्वोढा । त्रि । निर्वहितरि ॥

निर्व्यग्रः । त्रि । स्वस्थे ॥

निर्व्यथनम् । न । छिद्रे । रन्ध्रे ॥ व्यथ० । भावे ल्युट् । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र ॥

निर्व्यपेक्षः । त्रि । निस्पृहे ॥

निर्व्यूढः । त्रि । त्यक्ते ॥ समाप्ते ॥

निर्व्यूहः । पुं । शेखरे ॥ द्वारि ॥ निर्यासे ॥ नागदन्तके ॥ निर्व्यूहति । इगुपधेति कः ॥

निर्व्यूह्यमानः । त्रि । इतस्ततश्चाल्यमाने ॥

निर्हरणम् । न । दाहार्थं शवादिनय

ने ॥ निष्काशने ॥ निःशेषेण हरणे ॥

निर्हारः । पुं । शल्याद्युत्पाटने । अस्य वकर्षणे ॥ मलमूत्रादित्यागे ॥ निर्हरणम् । हृञ्० । घञ् ॥ यथेष्टविनियोगे ॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥

निर्हारगृहम् । न । } विण्मूत्रादि-
निर्हारस्थानम् । न । }
त्यागार्थगेहे । पोखरा इतिभाषा ॥

निर्हारी । पुं । दूरगामिगन्धे । समाकर्षिणि ॥ त्रि । तद्वति ॥

निर्हृतः । त्रि । दग्धे ॥

निर्ह्रादः । पुं । स्वाने । शब्दे ॥

निलयः । पुं । गृहे । वेश्मनि ॥ निलीयतेऽत्र । लीश्लेषणे । पुंसीतिघः ॥

निलयनम् । न । आधारे ॥ स्थाने ॥ निलीयतेस्मिन् । ली० । ल्युट् ॥

निलायी । त्रि । निवासिनि ॥

निलिम्पः । पुं । देवे । सुरे ॥ निलिम्पति । लिपउपदेहे । नौलिम्पेरितिशः । मुचादित्वान्नुम् ॥

निलिम्पा । स्त्री । स्त्रीगवि ॥

निलिम्पिका । स्त्री । निलिम्पायाम् । सौरभेय्याम् ॥ स्वार्थेकन् ॥

निलीनः । त्रि । निःशेषेणलीने । संलग्ने ॥

निवचनेकृत्य । अ । } वाचंनियम्येत्यर्थे ॥ वचनाभावेनिवचने । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । अध्येपदेनिवचनेचेतिगतिसंज्ञा । कुगतीतिसमासः ॥
निवचनेकृत्वा । अ । }

निवपनम् । न । पितृद्देश्यकदाने ॥

निवरा । स्त्री । कन्यायाम् । कुमार्याम् ॥ वृङ्० वृञ्० । आर्ष्यां ग्रहवृद्रिश्चादिनाकर्मण्यप् ॥

निवर्त्तनम् । न । व्यावर्त्तने । निवृत्तौ ॥ यतोयतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्त्तनाद्धि सर्वतो नवेद दुःखमण्वपि ॥ विंशतिवंशपरिमाणे ॥

निवर्त्तितः । त्रि । आकृष्टे ॥

निवर्हणम् । न । मारणे ॥ वर्हहिंसायाम् । भावेल्युट् ॥

निवर्हणीयः । त्रि । वध्ये ॥

निवर्हितः । त्रि । अपहृते ॥

निवसतिः । स्त्री । गृहे ॥

निवसथः । पुं । ग्रामे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निवसनम् । न । वस्त्रे ॥ गृहे ॥ निवसेर्ल्युट् ॥

निवहः । पुं । समूहे ॥ नितरामूह्यते । ऊह० । पुंसीतिघः ॥ सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषे ॥ नितरां वहति । वह० । पचाद्यच् ॥

निवातः । पुं । दृढसन्नाहे । शस्त्राभेद्यवर्मणि ॥ आश्रये ॥ त्रि । वातशून्ये ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् ॥

निवातकवचः । पुं । अच्छिद्रकञ्चुके ॥ हिरण्यकशिपोः पौत्रे दैत्ये । संह्लादपुत्रे ॥

निवापः । पुं । पितृदाने । सपिण्डनादूर्ध्वं पित्रुद्देशेनदाने ॥ न्युप्यते निवपनंवा । टुवप० । कर्मणि भावे वा घञ् ॥ दानमात्रे ॥

निवारः । पुं । निवारणे ॥

निवारणम् । न । निश्चयेनवारणे ॥

निवारितः । त्रि । निराकृते । कृतनिवारणे ॥

निवासः । पुं । गृहे ॥ निवसन्त्यस्मिन् । वस० । घञ् ॥ निवासदेशे ॥ निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युष्यतइति भाष्यम् ॥

निवासी । त्रि । निवसनशीले ॥ निवसति तच्छीलः । वस० । णिनिः ॥

निविडः । त्रि । सान्द्रे । घने । नीरन्ध्रे । दृढे ॥ निविडाःकेशाः ॥ अवटीटे ॥ नासिकायाःनतम् । नेर्बिडज्बिरीसचौ । तद्योगान्नासिकानिविडा ॥

निविरीसः । त्रि । अवनाटे । निविडे ॥ नासिकायानतम् । नेर्बिडज्बिरीसचौ । तद्योगान्नासिका निविरीसा पुरुषोनिविरीसः ॥ सान्द्रे ॥

निविष्टः । त्रि । स्थिते ॥ निविश० । क्तः ॥ प्रविष्टे ॥ यथा । उडुगणपरिवारो नायकोप्योषधीना ममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोपिचन्द्रः । भवति विकलमूर्त्तिर्मण्डलं प्राप्य भानोः परसदननिविष्टःकोलघुत्वंनयातीति ॥

निवीतम् । न । कण्ठलम्बिते यज्ञसूत्रे ॥ त्रि । प्रावृते । परिहित वस्त्रे ॥ निवीयतेस्म । व्येञ्संवरणे । क्तः । सम्प्रसारणादिः ॥ यद्वा । निवीयतेस्म । अज० । अजेर्वीः । वीगत्यादिषु वा । क्तः ॥ न्यजतिस्म निवेतिस्मवा । गत्यर्थेतिक्तः ॥ निम्नधोभागे वीतं गमन मस्य वा ॥

निवीती । पुं । कण्ठलम्बियज्ञसूत्रवति द्विजे ॥ शिरोवधाय दक्षिणपाणौदावप्यनुद्धृतकण्ठादेवसज्जने ऋजु प्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रेवा निवीती द्विजो भवति ॥ निवीतमस्यास्ति । अतइनिठनाविती निः ॥ कृतोपवीती देवेभ्यो निवीतीच भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रा नृषींस्तथा ॥

निवृतम् । त्रि । निवीते ॥ परिवेष्टिते । परिखादिना वेष्टिते ॥ निव्रियते-

स्म । वृञ्० । क्तः ॥

निवृत्तः । त्रि । व्यावृत्ते ॥ गते ॥ परिसमाप्ते ॥ निवृत्तिविशिष्टे । विरते ॥

निवृत्तचक्षुः । त्रि । आवृतनेत्रे ॥ निवृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षूंषि वाह्यानि करणानि येन ॥

निवृत्तात्मा । पुं । विष्णौ ॥ निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

निवृत्तिः । स्त्री । उपरतौ । उपरमे । विरतौ ॥ यद्विषयं यदाश्रय मज्ञानं तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात् तन्निवृत्ति र्भवति ॥ प्रवृत्तिप्रागभावे ॥ निवर्त्तते निवर्त्तनं वा । वृतु० । क्तिन् ॥

निवेदकः । त्रि । विज्ञापनस्य कर्त्तरि ॥

निवेदनम् । न । आवेदने । सम्मानपूर्वकविज्ञापने ॥ नि विद्० । ल्युट् ॥ समर्पणे ॥

निवेदितः । त्रि । कृतनिवेदने ॥

निवेशः । पुं । विन्यासे ॥ सैन्यविन्यासे ॥ शिविरे । आगन्तुकसैन्यवासे ॥ उद्वाहे ॥ स्थाने ॥ निवेशनम् । निविश० । घञ् ॥ निविशन्तेऽस्मिन् । हलश्चेतिघञ् ॥ कटके ॥ इतिशब्दाम्बुधौ प्राणकृष्णः ॥

निवेशनम् । न । गेहे ॥ स्थितौ ॥ प्रवेशे ॥ निविश० । ल्युट् ॥

निवेशनीयः । त्रि । निवेष्टुं योग्ये । निवेशनार्हे ॥

निवेशितः । त्रि । विहिते ॥ विशतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः ॥

निवेश्यः । त्रि । निवेशनीये ॥

निट् । स्त्री । निशायाम् । रात्रौ ॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । शोतनूकरणे । आतश्चोपसर्गइतिकः । पृषोदरादिः ॥

निशठः । पुं । बलदेवात्मजे ॥

निशमनम् । न । दृष्टौ ॥ श्रुतौ ॥

निशा । स्त्री । रजोजनन्याम् । रात्रौ ॥ नितरां श्यति तनूकरोतिव्यापारान् । शो० । आतश्चोपसर्गइतिकः ॥ टाप् ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ लग्नविशेषे ॥ यथा । अजगोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगा स्तथा । निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाइति ॥

निशाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ निशां करोति । डुकृञ्० । दिवाविभानिशेति टः ॥ कुक्कुटे ॥

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

निशागणः । पुं । गणरात्र । रात्रिसमूहे ॥

निशाचरः । पुं । राक्षसे ॥ फेरौ । शृगाले ॥ मेचके । घूके ॥ सर्पे ॥ भूते

॥ चक्रवाके ॥ चोरकसेपर्णे ॥ नि-
शायां चरति । चर० । चरेष्टः ॥ त्रि
। रात्रिचरमात्रे ॥

निशाचरी । स्त्री । पांशुलायाम् । कु-
लटायाम् ॥ राक्षस्याम् ॥ अनिर्वृति
निशाचरी मनगृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशा
स्त्रोदितान् । क्रियां तदनुगा सखी
हृदय एव चिन्ताविशत् तयोरीमन-
कारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥ केशि
नीनामगन्धद्रव्ये ॥ टित्वात् ङीप् ॥

निशाचर्म्म । न । तमसि । अन्धकारे ॥

निशाजलम् । न । हिमे । तुहिने ॥

निशाटः । पुं । पेचके ॥ निशाया मट
ति । अट० । अच् ॥ निशाचरे ॥

निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इति राज
निर्घण्टः ॥

निशाटनः । पुं । उलूके । पेचके ॥ नि
शाचरे ॥

निशातः । त्रि । तेजिते । निशिते । शा
णिते ॥ निशायते स्म । शो० । क्तः
। शाच्छोरिति पक्षे इत्वाभावः ॥

निशादः । त्रि । निशाभुजि ॥

निशादिः । स्त्री । सन्ध्यायाम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

निशानम् । न । तीक्ष्णीकरणे ॥

निशान्तम् । न । ग्रहे । गृहे । भवने

॥ उषसि । प्रभाते ॥ यथा । निशा
न्ते निशान्ताङ्गनागानयुक्ते स्फुरत्तार
काभानुमद्भानुपूते । प्रसन्नाम्बरान्ते
रटद्ब्रह्मगीते जगद्रक्षितुं मुञ्च नि
द्रां हगन्ते ॥ इत्युत्कलदयाराममभ-
ट्टाचार्य्यः ॥ त्रि । शान्ते ॥

निशान्धः । त्रि । रात्र्यन्धे ॥

निशान्धा । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

निशापतिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशायाः प
तिः ॥ कर्पूरे ॥

निशापुष्पम् । न । उत्पले ॥

निशाबलः । पुं । मेषवृषमिथुनकर्कट
धनुर्मकरराशिषु ॥

निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुष्प्याम् । दु
ग्धपेया इति गौडभाषा ॥

निशामणिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशाया म
णिरिव ॥

निशामनम् । न । दर्शने । चाक्षुष-
ज्ञाने ॥ आलोचने ॥ श्रवणे ॥ ज्ञाप
नमात्रे ॥

निशामृगः । पुं । शृगाले ॥

निशारणम् । न । मारणे । शृ हिंसाया
म् । स्वार्थणयन्तः । भावे ल्युट् ॥ पुं ।
रात्रियुद्धे ॥

निशारत्नः । पुं । चन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निशारुकः । पुं । सप्तरूपकान्तर्गतरूप
कभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । लघुद्वन्द्वं

गुरुद्वन्द्वं तन्व्यासतालकः स्मृतः। चतुर्विंशति वर्णैस्तु रसेन्द्राख्ये निशारुकः॥ तालविशेषे॥ यथा। प्रविश्य नर्त्तकोरङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम्। निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत्॥ इति सङ्गीतदामोदरः॥

निशावनः। पुं। शणे॥ इति राजनिर्घण्टः॥

निशावेदी। पुं। कुक्कुटे इति हेमचन्द्रः॥

निशाह्वसः। पुं। कुमुदे। कैरवे॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ निशायां ह्सः ह्सनं विकाशो ऽस्य॥

निशाह्वा। स्त्री। हरिद्रायाम्॥ निशा आह्वा यस्याः। निशापदेन सर्वैः रात्रिपर्याया हरिद्रानामानि भवन्ति॥

निशितः। त्रि। शाणिते। तीक्ष्णीकृते॥ निशायते स्म। शो०। क्तः। शाछोरिति वेत्त्वम्॥ न। लोहे॥

निशिपालः। पुं। छन्दोविशेषे॥ यथा। तालगुरज्जुधररत्नवरसुन्दरम् भावयुततालगणमन्त्यकृतचामरम्। शुद्धमलिनागपलिचित्तकृतसङ्गमम्। वृत्तनिशिपालमसिताचिह्नदयङ्गमम्॥ यथा। चन्द्रमुखि जीवमुषि वाति मलयानिले याति मम चित्तमिव गाढमदनानले। तापकरकाम शरशल्यभरशीलितं मा सिच्छ्हिप स्य जहि रोष मतिसञ्चितमिति॥

निशिपुष्पा। स्त्री।
निशिपुष्पिका। स्त्री। } शेफालिकायाम्। पारजात इति हारसिङ्गार इति च भाषा॥

निशिपुष्पी। स्त्री। निशिपुष्पिकायाम्॥ निशि रात्रौ विकसितानि पुष्पाण्यऽस्याः। मध्यमपदलोपः। सप्तम्या अलुक्। पाककर्णेति ङीष्॥

निशीथः। पुं। अर्द्धरात्रे॥ नि शेरते ऽस्मिन्। शीङ्०। निशीथगोपीथावगथाः इति थक्॥ रात्रिमात्रे॥

निशीथिनी। स्त्री। त्रियामायाम्। रात्रौ॥ निशीथो ऽस्त्यस्याम्। इनिः ङीप्॥

निशीथिनीनाथः। पुं। चन्द्रमसि॥

निशीथ्या। स्त्री। रात्रौ इति भूरि०॥

निशुम्भः। पुं। शुम्भावरजे दानवविशेषे॥ वधे॥

निशुम्भनम्। न। मारणे॥ इति हलायुधः॥

निशुम्भमथनी। स्त्री।
निशुम्भमर्द्दिनी। स्त्री।
निशुम्भशुम्भमथनी। स्त्री। } दुर्गायाम्॥

निशुम्भी। पुं। बुद्धविशेषे। दक्षकपालिनि। वज्रटीके॥

निशैतः। पुं। वकपक्षिणि॥ इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

निशोथा । स्त्री । त्रिवृतायाम् । रेचन्याम् ॥

निश्चयः । पुं । संशयान्यज्ञाने । निर्णये । सिद्धान्ते । अध्यवसाये । इदमित्थमेवेति संशयविपर्ययरहिते विषयपरिच्छेदे ॥ निश्चयनम् ॥ त्रिष्०। ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ चिन्मात्रममलमचयमद्वयमानन्दमनुभवारूढम् । ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किञ्चिदपि निश्चयो विदुषामिति पूज्यपादाः ॥ प्रमाणनिबन्धने । शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयेऽर्थे ॥

निश्चलः । त्रि । अचले । स्थिरे ॥ असम्भावनाविपरीतभावनारहिते ॥ जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिते ॥ अवहितकरणकलापे ॥

निश्चला । स्त्री । भूमौ । अचलायाम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥

निश्चलाङ्गः । पुं । बके ॥ त्रि । पर्वतादौ ॥ स्पन्दरहिते ॥

निश्चायकः । त्रि । निर्णायके । निश्चयकर्त्तरि ॥

निश्चारकः । पुं । पुरीषस्यक्षये ॥ स्वैरे ॥ समीरणे ॥ इतिमेदिनी ॥

निश्चितः । त्रि । विशेषतयाज्ञाते । प्रमाणतो निर्णीते ॥ यथा । जगतश्चयन्मूलं तत्परिज्ञानात् परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थ इति भाष्यम् ॥ निश्चितवति ॥ ब्रह्मविदि ॥ निसृत्रिष्०। कर्त्तरि क्तः ॥

निश्चिन्तः । त्रि । चिन्ताशून्ये । चिन्तामुक्ते ॥ निर्गताचिन्तायस्मात् ॥ द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्दआप्लुतौ । यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परङ्गतः ॥

निश्चीयमानः । त्रि । निश्चयविषये ॥

निश्चीरानदी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

निश्चुक्कणम् । न । दन्तमाणे । मिसि इतिभाषा ॥इतित्रिकाण्डशेषः॥

निश्चेष्टः । त्रि । ईहारहिते । निरुद्योगे ॥ निर्गता चेष्टा यस्मात् ॥

निश्चेष्टता । स्त्री । कायिकव्यापाराकरणे ॥

निश्चेष्टाकरणः । पुं । कामवाणविशेषे ॥ मनःशिलाघटितौषधविशेषे ॥

निश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् । काष्ठादिकृतारोहणमार्गे । निसैनी इति भाषा ॥ नियता श्रेणिःपङ्क्तिरत्र ॥

निश्वासः । पुं । श्वसने । बहिर्मुखश्वासे ॥ निश्वसनम् । श्वसप्राणने । घञ् ॥

निश्वाससंहिता । स्त्री । वराहपुराणप्रसिद्धे शिवप्रणीतशास्त्रविशेषे ॥

निषङ्गः । पुं । तूणीरे ॥ नितरां सज्यन्ते शरा अत्र । षञ्ज० । हलश्चेतिघञ् ॥ सङ्गमे ॥

निषङ्गथिः । पुं । समालिङ्गे ॥ निषजति । षञ्जसङ्गे । नौषञ्जेर्गथिन् । च जेोरितिकुत्वम् ॥

निषङ्गी । त्रि । धनुर्द्धरे ॥ तूणीरे ॥ निषङ्गोस्यास्मिन्वास्ति । इनिः ॥

निषण्णः । त्रि । आसीने ॥ यथास्थानस्थिते ॥ यथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः । निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ चकारयेदिति ॥ निषीदतिस्म । षद्लृ० । गत्यर्थेतिक्तः । रदाभ्यामितिनः ॥

निषण्णकम् । न । सुनिषण्णे ॥ त्रि । आसीने ॥

निषदनम् । न । स्थाने ॥ निश्चयेनसीदन्त्यत्र । षद्लृ० । अधिकरणे ल्युट् ॥

निषद्या । स्त्री । आपणे । हट्टे ॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः । षद्लृ० । संज्ञायांसमजेतिक्यप् । सदिरप्रतेरितिषः ॥ क्षुद्रखट्वायाम् ॥

निषद्वरः । पुं । जम्बाले । कर्दमे ॥ निसीदन्त्यत्र । षद्लृ० । नौसदेरितिष्वरच् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ यद्वा । निषदनम् । सं० । क्विप् । निषद् आसनस्य वरः आवरकः । वृञ् आवरणे आधृषीयः । पचाद्यच् ॥ स्मरे ॥

निषद्वरी । स्त्री । निशायाम् ॥ षित्त्वान्ङीष् ॥

निषधः । त्रि । कठिने ॥ पुं । देशविशेषे बहुवचनान्तः ॥ तद्देशराजे ॥ निषादस्वरे ॥ पर्वतविशेषे । इलावृतस्य दक्षिणे दिसहस्रयोजनविस्तीर्णे पूर्वतोदीर्घेहरिवर्षस्यमर्यादाशैले ॥ निषीदति । षद्लृ० । अच् । पृषोदरादिः ॥

निषादः पुं । तन्त्रीसमुत्थिते कण्ठोत्थितेच स्वरविशेषे ॥ निषादं रौति कुञ्जरः ॥ पारशवे । ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायामूढायामुत्पन्ने धीवरविशेषे ॥ चण्डाले ॥ निषीदति मनोयस्मिन् पापमस्मिन्वा । षद्लृ० । हलश्चेतिघञ् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ वेणोरुमन्थनादुत्पन्ने ॥ दग्धस्थूणाप्रतीकाशो विकटाक्षो तिह्रस्वकः । किङ्करोमीति तान् सर्वान्विप्रानाह सचातुरः ॥ निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोभवत् ततस्तत्सम्भवाज्जाता विन्ध्यशैलनिवासिनः ॥ निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः । तेन द्वारेण निष्क्रान्तं

तत् पापं तस्य भूपतेः ॥ निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥

निषादकर्षूः । पुं । देशविशेषे ॥

निषादाधिपः । पुं । रामायणप्रसिद्धे गुहाख्ये ॥ निषादानामधिपे ॥

निषादी । पुं । हस्तिपके । हस्त्यारोहे ॥ निषीदत्यवश्यम् । षद्लृ० । आवश्यके णिनिः ॥ यद्वा । निषादयत्युपवेशयति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वात् आवश्यके वा णिनिः ॥ उपविष्टे ॥

निषिद्धः । त्रि । अमाङ्गतेष्टसाधनता निषेधकनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये । लिङाद्यनुषक्तनञ्योगिवाक्यगम्ये ॥ बाधिते ॥ निषेधविषये ॥ निषिध्यति निषिध्यते स्म वा । सिधु० । कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्तः ॥

निषिद्धकर्म्म । न । नरकाद्यनिष्टसाधने ब्राह्मणहननादौ ॥ नरकादीत्यादिपदादैहिकदुःखग्रहः । ब्राह्मणहननादीत्यादिपदात् सुरापानादिग्रहः ॥

निषेकः । पुं । गर्भाधाने ॥ न । रेतसि ॥ निषिच्यते । षिच० । घञ् ॥

निषेदिवान् । त्रि । निषण्णे ॥ भाषायां सदवसश्रुवः इति क्वसुप्रत्ययः ॥

निषेदुषी । स्त्री । निषण्णायाम् ॥ ङीप् ॥

निषेधः । पुं । प्रतिषेधे । निवर्त्तने ॥ यन्निन्द्यते तन्निषिध्यते इति विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशश्चेति न्यायः ॥ निषेधनम् । निपूर्वात् सेधतेर्घञ् । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

निषेवणम् । न । सेवने ॥

निषेवितः । त्रि । नितरामनुष्ठिते ॥

निषेव्यः । त्रि । सेवनीये ॥ सेव्यमाने ॥ सेविते ॥ निषेवितुमर्हः । षेवृ० । अर्हे ण्यत् । सतां निषेव्यो हिमवान् भोगिनां मलयाचलः ॥

निष्कः । पुं । न । साष्टहेमशते । साष्टसुवर्णशते । अशीतिषोडशमाषकपरिमितं स्वर्णं सुवर्णः तेषामष्टाधिकशते ॥ दीनारे । व्यावहारिकरूपके ॥ कर्षे । स्वर्णकर्षे ॥ वक्षोलङ्कारे ॥ हेममाषे ॥ हेमपले ॥ निश्चयेन कायति । कै० । आतश्चेति कः । इदुदुपधस्येति षः ॥ यद्वा । निषीदति । षद्लृ० । नौ सदेर्डिच्चेति कन् । सदिर प्रतेरिति षः ॥ चतुर्भिः सुवर्णैः परिमितेमानविशेषे ॥ चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ षोडशद्रम्मो । सोलहकाहन इति गौडभाषा ॥ माषकचतुष्टये ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

निष्कारटकः । त्रि । उपसर्गरहिते ॥

निष्काठः । पुं । वरणद्रुमे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

निष्कम्पः । त्रि । निस्तरङ्गे ॥ निर्वेपथौ ॥

निष्कर्षः । पुं । निश्चये ॥ निष्कर्षणम् । कृष० । घञ् ॥ इयत्तापरिच्छेदे ॥

निष्कलम् । न । ब्रह्मणि । निरवयवे ॥ निर्गताः कला यस्मात् ॥ त्रि । कला शून्ये ॥ नष्टवीर्ये ॥ निरुपाधौ ॥ निर्गतः कलाभिः ॥ आधारेपुल्लिङ्ग इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला । स्त्री । विगतार्त्तवायाम् । रजोहीनायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ कलाया निष्क्रान्ता । निरादयइति समासः ॥ निर्गतंकलं शुक्रमस्या वा ॥

निष्कली । स्त्री । विगतार्त्तवनार्याम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

निष्कामः । त्रि । मानसकामनाशून्ये । निस्त्रैगुण्ये विवेकिनि ॥ विभ्रमापादिताः कामाः मन्त्यकृतत्त्वाविवेकिनः । यस्मा दिनिर्गताः सोयं निष्काम इति भण्यते ॥ निर्गतः कामेभ्यः ॥

निष्कारणः । त्रि । फलापेक्षारहिते ॥ कारणशब्दः फलपरः । यथा ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गोवेदो ऽध्येयोज्ञेयश्चेत्यागमः ॥ निष्कारण - इतिदृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः ॥

निष्कालकः । पुं । मुण्डितलोम्नि घृताभ्यक्ते प्रायश्चित्तार्थे ॥

निष्काशः । पुं । प्रासादाद्युपस्थाने । छज्जाइ० वारण्डाइ० वारजाइ० पगिया इतिचभाषा ॥ इतिमहाभरतम् ॥

निष्कासितः । त्रि । निर्गमिते । अवकृष्टे । निस्सारिते ॥ आहिते ॥ धिकृते ॥ निष्काशते स्म । कसगतौ । ण्यन्तः । क्तः ॥

निष्कुटः । पुं । गृहासन्नोपवने । गृहारामे ॥ कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः । निरादय इति स० ॥ केदारे ॥ कपाटे ॥ पत्न्याटे । अन्तः पुरे । वेडा रावला रणवासइत्यादिभाषा ॥

निष्कुटिः । स्त्री । वृहदेलायाम् । वहुलायाम् ॥ निश्चिताकुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्क्रान्ता कुटेर्वा ॥

निष्कुटी । स्त्री । पृथ्वीकायाम् । वृहदेलायाम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

निष्कुशितः । त्रि । निष्कासिते ॥

निष्कुषितः । त्रि । खण्डिते ॥ कुष्णातेः कर्मणिक्ते इडनिष्ठायामितीडागमः ॥

निष्कुहः । पुं । कोटरे । वृक्षादिरन्ध्रे ॥ निश्चयेन कुह्यते । कुहविस्मापने । घञर्थेकः ॥

निष्कृतः । त्रि । नाशिते ॥ प्रायश्चित्ते ॥

निष्कृतिः । स्त्री । निर्मुक्तौ । निस्तारे ॥

निष्करणम् । कृञ्० । क्तिन् ॥ शुद्धौ । उत्पन्नपापक्षयनाशे ॥ ब्रह्मघ्ने चैवमि च्छन्ति सुरापे गुरुतल्पगे । सर्वत्र विहि ता सद्भिः कृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः ॥

निष्कृपः । त्रि । निर्दये ॥

निष्कृष्टः । त्रि । सारे । निचोड इति भाषा ॥

निष्कृष्टार्थः । त्रि । सारार्थे ॥

निष्कोषणम् । न । अन्तरवयवानां वहि र्निस्सारणे ॥

निष्क्रमः । पुं । बुद्धिसम्पत्तौ । धीशक्तौ ॥ निर्गमे ॥ दुष्कुले ॥ निष्क्रमण संस्कारे ॥ निष्क्रमणम् । क्रमु० । घञ् । नोदात्तेति वृद्धिर्न ॥

निष्क्रमणम् । न । दशसंस्कारान्तर्गत संस्कारविशेषे । चतुर्थे मासि कर्त्तव्य शिशो र्निष्क्रमणं गृहादिस्त्यायुक्त विधिविहिते सूर्य दर्शने ॥ गृहादे र्वहिर्निर्गमने ॥

निष्क्रयः । पुं । विक्रये ॥ भृतौ । वेत ने ॥ निष्क्रयणम् । डुक्रीञ्० । एर च् ॥ बुद्धियोगे ॥ सामर्थ्ये ॥ निर्ग तौ ॥ प्रत्युपकारे ॥ विनिमये ॥ नि ष्क्रियते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृही तम् । डुक्रीञ्० । एरच् ॥

निष्क्रान्तः । त्रि । निर्गते ॥

निष्क्रियः । त्रि । क्रियारहिते ॥ न ब्रह्मणि ॥

निष्क्वाथः । पुं । रसके । मांसादिक्वा थे । झोल इति रसा इतिच भाषा ॥

निष्क्यः । त्रि । वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गते चाण्डालादौ ॥ निर्गतः । निसोगते रित्य प्रत्ययः । ह्रस्वात्तादावितिष त्वम् ॥

निष्ठा । स्त्री । निर्वहणे । नाट्यसन्धिस मापने । नाट्योक्त्या प्रस्तुतकथासमा प्तौ ॥ निष्पत्तौ ॥ नाशे ॥ अन्ते ॥ याञ्चायाम् ॥ उत्कर्षे ॥ व्यवस्थायाम् ॥ क्लेशे ॥ व्रते ॥ गुरुशुश्रूषादौ तत्प रतायाम् ॥ नियतं स्थानम् । आत श्चोपसर्गे इत्यङ् ॥ उपसर्गादितिष त्वम् । टाप् ॥ निश्चयेन स्थितौ ॥ ध र्मादौ श्रद्धायाम् ॥ यथा । निष्ठयाहि प्रतिष्ठास्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् । शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं त्रातुं न चेतर इति ॥

निष्ठानम् । न । तेमने । व्यञ्जने । भक्ता द्यन्नोपसेचने दध्यादौ ॥ निष्ठीयते ऽत्र । ष्ठा० । ल्युट् ॥

निष्ठितः । त्रि । निष्णाते ॥ नितरांस्थि ते ॥ निष्ठाविशिष्टे ॥ निष्ठासञ्जाता ऽस्य । ता० इतच् ॥ निश्चयेनस्थिते ॥

निष्ठीवः । पुं । निष्ठीवने ॥

निष्ठीवनम् । न । मुखेन श्लेष्मनिरसने

। निष्ठेवने ॥ ष्ठिवुनिरसने । ल्युट् । ष्ठिवुसिव्योर्ल्युटि दीर्घो वेति स्वामी । पृषोदरादित्वादिति मुकुटः ॥

निष्ठुरः । त्रि । कर्कशवाग्युक्ते । परुषे ॥ कठोरे ॥ नितिष्ठति । ष्ठा० । मद्गु० उरच् । उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ॥ न । वचनविशेषे ॥ यथा । गुह्याङ्गामेध्यसंसक्तानां वचनं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचोनीचं स्त्रीपुंसो मिथुनाश्रयमिति ॥

निष्ठेवः । पुं । निष्ठीवे । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । घञ् ॥

निष्ठेवनम् । न । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । ल्युट् ॥

निष्ठ्यूतः । त्रि । आविद्धे । नुन्ने । क्षिप्ते ॥ निष्ठीव्यते स्म । ष्ठिवु० । क्तः । यस्येतिनेट् । च्छ्वोःशूडित्यूठ् ॥

निष्ठ्यूतिः । स्त्री । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । क्तिन् । च्छ्वोरित्यूठ् ॥

निष्णातः । त्रि । कुशले । निपुणे । विज्ञे ॥ न्यस्नासीत् । ष्णाशौचे । गत्यर्थेतिक्तः । निनदीभ्यामितिषत्वम् ॥ पारङ्गते ॥

निष्पक्वः । त्रि । क्वथिते ॥ निश्चयेन पक्वः ॥

निष्पचनम् । न । निष्पाके ॥

निष्पत्तिः । स्त्री । सिद्धौ ॥ निष्पदनम् । पद० । स्त्रियाङ्क्तिन् ॥ समासे ॥

निष्पचाकृतिः । स्त्री । समपचाकृतौ । अत्यन्तपीडायाम् ॥

निष्पत्रिका । स्त्री । करीरवृक्षे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्पदयानम् । न । नावि । तरण्याम् ॥ अत्र निष्पदयाने देशो यथा । नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते । अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जले नौकैव यानं स्या दतस्तां यत्नतो वदेत् ॥ * ॥ अत्र समयो यथा । सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे चरे विलग्ने मकरादिषट्के । कुर्वेन्त्यसत्स्वतिरेकतोन्ये वदन्ति नौकाघटनादिकर्म ॥ * ॥ अश्विखरांशुसुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने । तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥ * ॥ वृक्षायुर्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्विधा । समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥ तद्यथा । लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् । दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् ॥ कोमलं गुरुयत्काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते । दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥ लक्षणद्वययोगेन वि-

निष्पद्

जातिः काष्ठसङ्ग्रहः ॥ क्षत्रियका ष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका । अन्येलघुभिः सुदृढैर्विदधति जल दुष्पदे नौकाम् ॥ विभिन्नजातिद्वय काष्ठजाता नश्रेयसेनापि सुखायनौका । नैषाचिरंतिष्ठति पच्यतेच विभिद्यते वारिणि मज्जतेच ॥ न सिन्धुगाद्यार्हति लौहबन्धं तल्लौहका न्तैर्ह्रियते हिलौहम् । विपद्यते तेन जलेषु नौका गुणेन बन्धं निजगाद भोजः ॥ * ॥ अथ लक्षणानि । सामान्यश्च विशेषश्च नौकाया ल क्षणद्वयम् । तत्रसामान्यम् । राज हस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी । तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः ॥ अतःसार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी । त्रिभागेणोत्थि तानौका मध्यमेति प्रचक्षते ॥ क्षुद्राथमध्यमा भीमा चपलापटलाभ या । दीर्घापत्रपुटाचैव गर्भरा मन्थरातथा ॥ नौका दशक मित्युक्तं रा जहस्तैरनुक्रमम् । एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयाद्द्वयं द्वयम् ॥ उन्नतिश्च प्रवीणाच हस्तादर्द्धांशसम्मिता । अत्र भीमा भयाचैव गर्भराचाशुभप्रदा ॥ मन्थरापरतो यान्तु तासा मेवाम्बुधौ गतिः । तासां गुणास्तुल-

निष्पद्

क्ष्येपाद्दृढताच प्रकीर्त्तिता ॥ * ॥ अथविशेषः ॥ दीर्घाचैवोन्नताचेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्रदीर्घाय था । राजहस्तद्वयायामा अष्टांशप- रिणाहिनी । नौकेयं दीर्घिकाना म दशाङ्के नोन्नतापिच ॥ दीर्घिका तरणि र्लोला गत्वरागामिनीतरिः । जङ्घालाप्लाविनीचैव धारिणी वे गिनी तथा ॥ राजहस्तैकैकवृद्धा नौका नामानि वैदश । उन्नतिः परि णाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥ अत्र लोला गामिनीच प्लाविनी दुःख दा भवेत् । लोलायामान मारभ्य यावद् भवति गत्वरा ॥ लोलायाःफ लमाधत्ते एवं सर्वासुनिर्णयः । वे- गिन्याः परतो यातु सा शिनायोत्त रायथा ॥ भोजोपि । नौकादीर्घं य थेच्छं स्यात् तन्नैतानिविवर्जयेत् । हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदग्रहो त्तरे ॥ षड्भ्युत्तरमितानौका कुलं हन्ति बलं धनम् । नवते रुत्तरे यापि या चत्वारिंशतःपरा ॥ एतेन च त्वारिंशतिषष्टिनवतिसंख्या तत्पर तोपि । यावदपरदशकं तावदेव त त्फलमिति । इतिदीर्घा ॥ अथोन्नता । राजहस्तद्वयमिता तावत्प्रसर णोन्नता । इयमूर्द्धाभिधानौका चेमा

य पृथिवीभुजाम् ॥ ऊर्द्धानूर्द्धास्वर्ण
मुखी गर्भिणी मन्थरातथा । राज
हस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चत्रयं भवेत्
॥ अत्रानूर्द्ध्वा गर्भिणीच निन्दितं ना
मयुग्मकम् । मन्थरायाः परा यास्तु
ताः शुभायययोद्भवम् ॥ भोजोऽपि
। वाणाग्न्युत्तरतो मानं नौकानाम
शुभंवहेत् । पञ्चाशद्दूर्द्धादुल्लासं धन
नाशं चयोर्द्दतः ॥ इत्युन्नता ॥ * ॥
धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरि
संश्रयम् । कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं
वा यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मादिभिः परि-
न्यस्य नौकाचित्रणकर्मणि । चतुःशृ
ङ्गा त्रिशृङ्गा भाद्विशृङ्गाचैक शृङ्गिणी
॥ सितरक्तपीतनीलवर्णान् दा-
त् यथाक्रमम् । केशरी महिषोना-
गो द्विरदो व्याघ्र एवच । पक्षीभेको
मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम् ॥ ना
वां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशा
भुवाम् । कलशो दर्पण श्चन्द्र स्वैदशा
नां महीभुजाम् ॥ हंसः केकीशुकः
सिंहो गजोऽहिर्व्याघ्रषट्पदौ ।
आदित्यादिदशाजात नौकोपरि प
रिन्यसेत् ॥ * ॥ नौकासु मणिवि-
न्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् । मुक्ता
स्तवकै र्युक्ता नौका स्यात् सर्वतोभ
द्रा ॥ तत् संख्या चेदश्वरसवेदद्वय-

सम्मिता क्रमशः। कनकादीनां माला
जयमालेति गद्यते सद्भिः ॥ ब्रह्मक्ष
त्रे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोर्नो ॥
* ॥ निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्वं द्वि
विधं भवेत् । निर्गृहं पूर्वमुद्दिष्टं स
गृहाणि यथा शृणु ॥ सगृहा त्रिविधा
प्रोक्ता सर्वमध्याग्रमन्दिरा । सर्वतोम
न्दिरं यत्र साज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥ रा
ज्ञां कोशाश्वनारीणां यान मत्र प्रश
स्यते । मध्यतो मन्दिरं यत्र साज्ञेया
मध्यमन्दिरा ॥ राज्ञां विलासयात्रा
दिवर्षासुच प्रशस्यते । अग्रतो मन्दि
रं यत्र साज्ञेया त्वग्रमन्दिरा ॥ चिर
प्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये
। मन्दिरमानं नौका प्रसरत एवार्द्ध
भागतो न्यूनम् ॥ भोजस्तु । दी
र्घरत्नवसुषट्दिवाकरानेकदिङ्नव
मिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजस
म्मितोन्नतिर्मन्दिरे तरिगते महीभु
जाम् ॥ भास्करादिकदशाभुवां पुन
र्धातुनिर्णयनमत्र पूर्ववत् । पताका
कलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत्
॥ काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्वि
धं भवेत् । काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै वि
लासेधातुजं मतम् ॥ अत्रशय्यासना
दीनां मन्यरोलोचयोऽपि । अन्ये
षाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः

॥ दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमग्रजम् । प्रधानेष्वेव नियमो अप्रधाने न निर्णयः ॥ लघुता दृढता चैव गामिताच्छिद्रता तथा । समतेति गुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः ॥ एवं विचिन्त्य योराजा नौकायानं करोति च । स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥ यो ऽज्ञानादन्यथायानं नौकानां कुरुते नृपः । तस्यैतानि विनश्यन्ति यशोवीर्यं बलं धनम् ॥ इति निष्पदयानोद्देशे नौकायानम् ॥ * ॥ जघन्यजलयानानि यथा । नौकान्यतोजलेयानं जघन्यमिति गद्यते । तद्देशावलम्बस्तेतु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥ द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानं तदुच्यते । घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते ॥ तुम्व्याद्यैस्तुफलैर्यानं फलयानं प्रचक्ष्यते । चर्मभिस्तूलपूर्णैर्यच्चर्मयानं तदुच्यते ॥ यानं यस्त्वृघुभिर्वृक्षैर्वृक्षयानं तदुच्यते । जन्तुभिः सलिले यानं जन्तु यानं प्रचक्ष्यते ॥ बाहुभ्यां सन्तरेद् वारि जघन्येषु न निर्णयः ॥ * ॥ इतियुक्तिकल्पतरौ-निष्पदयानोद्देशः ॥

निष्पन्नः । त्रि । निर्वृत्ते । सिद्धे । सम्पन्ने ॥ निष्पद्यते स्म । पद० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

निष्पन्नत्वम् । न । विद्यमानकालसम्बन्धत्वे ॥

निष्परिग्रहः । त्रि । परमहंसे ॥ निर्गतः कन्थाकौपीनाध्यात्मपुस्तकादिव्यतिरिक्तःपरिग्रहो यस्मात् सः ॥ त्रि । त्यक्तसङ्गे ॥

निष्पाकः । पुं । निष्पचने ॥

निष्पातः । पुं । प्रहारे ॥

निष्पादः । पुं । निष्पादने ॥

निष्पादनम् । न । सम्पादने । निष्पत्तौ ॥ निस् पूर्वात् पदेर्ण्यन्ता ल्युट् ॥

निष्पादना । स्त्री । निष्पत्तिप्रेरणे ॥

निष्पादितः । त्रि । कृतनिष्पादने ॥

निष्पाद्यः । त्रि । साध्ये । निष्पादनीये ॥

निष्पापः । त्रि । पापरहिते ॥ निर्गतः पापेभ्यः ॥ निरादयइति समासः ॥

निष्पावः । पुं । शूर्पपवने ॥ धान्यादिनिस्तुषीकृतौ । पवने ॥ निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन । पूञ्० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ यथा । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । अत्रशूर्पसङ्ख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिर्गम्यते । शूर्पं द्वित्वन्त्वार्थिकं नतुशाब्दम् । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति

घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणावला दनेनापि भवितु मर्हति ॥ राजमाषे । श्वेतशिम्बिधान्ये । राजशिम्बी वीज भटवांसु बोडा चैांरा इतिच यस्य भाषा ॥ निष्पावो मधुरोरूचो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः । कषायः स्तन्यपित्तास्त्रमूत्रवातविबन्धकृत् । विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृत्कुकनाशनः ॥ कडङ्गके ॥ पवने ॥ शिम्बिकायाम् ॥ त्रि । निर्विकल्पे ॥ निष्पवनम् । पूञ्० । घञ् ॥

निष्पावकः । पुं श्वेतशिंब्याम् ॥

निष्पावी । स्त्री । शिम्बीविशेषे । चैांरा चैाला बोडा इति भाषा प्रसिद्धे ॥ साद्विधा । हरिद्वर्णा शुभ्राच ॥

निष्पृहः । त्रि । इच्छारहिते ॥ निःसङ्गे । वैषयिकसुखेऽनुरागरहिते ॥ निर्गता स्पृहा यस्य सः ॥

निष्पृहा । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥

निष्पेषः । पुं । सङ्घर्षे ॥

निष्प्रतिभः । त्रि । जडे । अज्ञे ॥ निर्गतः प्रतिभायाः ॥

निष्प्रत्यूहः । त्रि । निर्विघ्ने ॥

निष्प्रभः । त्रि । विगते । अरोके । दीप्तिवर्जिते ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ अप्रकाशस्वरूपे ॥

निष्प्रवाणम् । न । नवीनवस्त्रे । तन्त्रविमुक्तवासमि ॥

निष्प्रवाणिः । त्रि । अनाहते । तन्त्रके । नवाम्बरे ॥ प्रोयन्ते ऽनया अस्यांवा । वेञ्० । करणेति ल्युट् । ङीप् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाका अस्मात्सादा । निष्प्रवाणिश्चेतिकवभावेनिपात्यते ॥ निष्प्रवाणिःपटः नवीनइत्यर्थः ॥

निष्फलः । त्रि । फलशून्ये ॥

निष्फला । स्त्री । निष्फलायां नार्याम् । विगतार्त्तवायाम् ॥

निष्फली । स्त्री । निष्फलायाम् ॥

निऽ । अ । निषेधे ॥ निश्चये ॥ ॥ साकल्ये ॥ अतीते ॥

निसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे ॥ इतिशब्० ॥

निसर्गः । पुं । रूपे । स्वभावे ॥ सर्ग ॥ निसर्जनम् । सृज० । घञ् ॥

निसिन्धुः । पुं । सिन्धुवारे ॥

निसुम्भः । पुं । असुरान्तरे ॥

निसूदनम् । न । वधे । मारणे ॥ षूद क्षरणे । भावे ल्युट् ॥

निसृता । स्त्री । विद्दतायाम् ॥

निसृष्टः । त्रि । न्यस्ते ॥ निसृज्यतेस्म । सृज० । क्तः ॥ मध्यस्थे इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निसृष्टार्थः । पुं । दूतविशेषे ॥ यथा ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथासन्देश हारकः । कार्यप्रेष्य स्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा त्रिधा ॥ तल्लक्षणं यथा । उभयो र्भाव मुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लिष्टं कुरुते कर्म निसृष्टार्थस्तु सस्मृतः ॥ इतिसाहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ पुरुषविशेषे ॥ यथा । धीरःस्थिरमतिः शूरःस्वामिकार्यविधायकः । स्वपौरुषप्रकाशीच निसृष्टार्थः स उच्यतइतिसङ्गीतदामोदरः ॥ धनायव्ययपालनादौनियुक्त ॥ यथा । यःस्वामिनानियुक्तोविधनायव्ययपालने । कुसीदकृषिवाणिज्येनिसृष्टार्थस्तुसस्मृतइतिबृहस्पतिः ॥ निसृष्टाअर्थायस्मिन् सः ॥

निस्तत्त्वः । त्रि । असति ॥ निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्मात् ॥

निस्तनी । स्त्री । वटिकायाम् । वडी इतिभाषा ॥ स्तनहीनायाम् ॥

निस्तन्द्रिः । त्रि । अनलसे ॥ निर्गताता न्द्रिरालस्यं यस्मात् ॥

निस्तरणम् । न । उपाये ॥ निस्तारे ॥ तरणे ॥ निर्मेदिनीतिविश्वः ॥

निस्तर्हणम् । न । मारणे ॥ तृहूहिंसायाम् । निर्पूर्वः । स्तृहूवा । भावे-ल्युट् ॥

निस्तलः । त्रि । वर्तुले ॥ चले ॥ निरस्तं निर्गतं वा तलं यस्य ॥

निस्तली । स्त्री । वटिकायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

निस्तारः । पुं । उद्धारे । निस्तरणे ॥ यथा । जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा बाला वयं सकलमित्थमनर्थहेतुः । निस्तारवीज मिदमेव कृशोदरीणां यन्माधव त्वमसि सम्प्रतिकर्णधारः ॥ इत्युद्भटः ॥

निस्तारवीजम् । न । संसारार्णवतरणहेतौ ब्रह्मोपासने ॥ यथा । कलौ-पापयुगे घोरे तपोहीनेति दुस्तरे । निस्तारवीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्यसाधनम् ॥ साधनानिवहूनिनानातन्त्रागमादिषु । कलौदुर्वलजीवानामसाध्यानिमहेश्वरीतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ अपिच । स्मरणंकीर्त्तनं-विष्णोरर्चनंपादसेवनम् । वन्दनंस्तवनंनित्यंभक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥ चरणोदकपानञ्चतन्मन्त्रजपनं तथा । इदंनिस्तारवीजञ्च सर्वेषामीप्सितं-भवेदितिब्रह्मवैवर्त्तेप्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥

निस्तितीर्षत् । त्रि । निस्तरितुमिच्छति ॥

निस्तुषक्षीरः । पुं । गोधूमे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषरत्नम् । न । स्फटिके ॥

निस्तुषितः । त्रि । त्यक्ते ॥ त्वग्विहीने ॥ लघूकृते ॥ इतिमेदिनी ॥

निस्तेजाः । त्रि । तेजोरहिते ॥

निस्तोदः । पुं । पीडाविशेषे ॥

निस्त्रिंशः । पुं । खड्गे ॥ निर्गतस्त्रिंशद्भ्यो ऽङ्गुलिभ्यः । निरादयइति स° । सङ्ख्यायास्ततपुरुषस्यडच्वाच्यः ॥ त्रि । निर्दये । निर्घृणे ॥

निस्त्रिंशपत्रिका । स्त्री । सुहीवृक्षे ॥

निस्त्रैगुण्यः । त्रि । निष्कामे ॥ निष्क्रान्त स्त्रैगुण्यात् ॥ पुं । त्रिगुणातीते परशिवे ॥ त्रैगुण्यं संसारस्तद्रहितत्वात् ॥

निस्त्रैणपुष्पिकः । पुं । राजधत्तूरके ॥

निस्नेहः । त्रि । प्रेमशून्ये ॥

निस्नेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

निस्पन्दः । पुं । स्पन्दने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि । स्पन्दरहिते । ईषत्कम्पहीने ॥

निस्पन्दतरः । त्रि । एकान्तस्पन्दरहिते ॥

निस्पृहः । त्रि । अतिविरक्ते ॥ निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्योदृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहातृष्णा यस्य सः ॥ व्यासादिषु ॥ व्यासादीनां निस्पृहाणां पाराध्यंमिष्टइष्यते ॥

निस्पृहा । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे ॥

निस्यन्दः । पुं । स्यन्दने । चरणे ॥ निस्यन्दते ऽनेन । स्यन्दू° । स्यदोजवे इतिघञन्तोनिपातितः ॥

निस्यन्दनम् । न । स्यन्दे । स्यन्दू° ल्युट् ॥

निस्रावः । पुं । मासरे । भक्तसमुद्भवे मण्डे । माँड इति भाषा ॥ निस्राव्यते । स्रु° । स्यन्तः । एरच् घञ्वा ॥

निस्वः । त्रि । निहतसाह्वे ॥

निस्वनः । पुं । शब्दे ॥ निस्वननम् । स्वनशब्दे । नौगदनदपठस्वन इत्यप् ॥

निस्वानः । पुं । निनादे । शब्दे ॥ निस्वननम् । स्वन° । नौगदनदपठस्वन इति पाक्षिकोघञ् ॥

निस्सारितः । त्रि । निष्कासिते ॥ निराकृते ॥

निस्सीमः । त्रि । अपर्यन्ते ॥

निहतः । त्रि । नाशिते ॥

निहननम् । न । वधे । मारणे ॥ हन्तेर्भावेल्युट् ॥

निहन्ता । त्रि । हननकर्त्तरि ॥

निहवः । पुं । आह्वाने ॥ ह्वेञ्° निपूर्वः । ह्वः सम्प्रसारणञ्चन्यभ्युपविष्वित्यप् सम्प्रसारणञ्च ॥

निहाका । स्त्री । गोधिकायाम् ॥ नियतं जहातिभुवम् । नैरुक्तेतिहाकः कन् । बाहुलकान् नह्रस्वः ॥

निहारः । पुं । नीहारे । हिमे ॥ नि-

ह्रियते । हृञ्० । घञ् ॥
निर्हिंसनम् । न । मारणे ॥ हिंसिर्हिं सायाम् । भावे ल्युट् ॥
निहितः । त्रि । आहिते । स्थापिते ॥ निक्षिप्ते ॥ स्थिते ॥ निधीयते स्म । डुधाञ्० । क्तः । दधातेर्हिः ॥ आत्मभूते ॥ निश्चयेनहितः ॥
निहीनः । त्रि । नीचे । पामरे ॥ निश्चयेन हीनः । कुगतीति समासः ॥
निह्नवः । पुं । निकृतौ । शाठ्ये ॥ अविश्वासे ॥ अपलापे । गोपने । धारयन्नेव न धारयामीत्याद्युक्तौ ॥ निह्नवनम् । ह्नुङ् अपनयने । ऋदोरप् ॥
निह्नुतः । त्रि । अपह्नुते ॥
निह्नुतिः । स्त्री । निह्नवे ॥
निह्रादः । पुं । निर्घोषे । शब्दे ॥ ह्राद अव्यक्तेशब्दे । घञ् । निह्राद एकरेफः ॥
नीः । त्रि । प्रापणकर्त्तरि ॥ नयति । णीञ्प्रापणे । क्विप् ॥
नीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ नयति । णीञ्० । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेति कन् ॥
नीकारः । पुं । अवहेलायाम् । न्यक्कारे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
नीकाशः । पुं । निश्चये ॥ त्रि । परपदस्थित्वात्तुल्ये ॥ नितरांकाशते । काशृ० । पचाद्यच् । इकः काशइत्युपसर्गदीर्घः ॥
नीचः । त्रि । पामरे । पृथग्जने । अपसदे ॥ नीचसङ्गदोषोयथा । नप्राप्नोतिसुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि । प्रेतसङ्गान्महादेवोनग्नोभस्मविभूषितः ॥ प्रविश्यनिलयं नीचः स्त्रीधनादिक मिष्यते स्वयंनेतुं नशक्नोति तदा नाशयतिध्रुवम् ॥ स्थिते गुणेपिनीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते । किञ्चित्तुसङ्गमासाद्यतदुक्तंस्यात्सनातनम् ॥ सतांश्रुत्वागुणं नीचःश्रोतुमायातिवन्धुवत् । ततःसमयमासाद्य प्रकाशयतितद्वसन् ॥ मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥ इतिपाद्मे क्रियायोगसारे ५ ८ध्यायः ॥ धर्मेप्रमादोनीचानां स्वभावेनैवदृश्यते । अतोधर्मविचारस्तैर्न कुत्रापिनिरूपितः ॥ न नीचो यवनात्परः ॥ नीचंसङ्गमपिसेवतिनीच एव ॥ पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये ॥ खर्वे । वामने ॥ नीचैर्नीदैस्त्वमस्य च । अर्शआद्यचि अव्ययानां भमात्रेटिलोपः ॥ निकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोति वा । चिञ्० । अन्येभ्योपिदृश्यतइति डः ॥ निम्ने ॥ पापे ॥

नीचकः । त्रि । खर्वे ॥ स्वा० तद्धितः ॥

नीचकी । पुं । उच्चे । उपरिभागे ॥

नीचकैः । अ । नीचैरित्यर्थे ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः ॥

नीचगम् । न । जले ॥ नीचंनिम्नंगच्छति । गम्लृ० । डः ॥ त्रि । पामरे ॥

नीचगा । स्त्री । निम्नगायाम् । नद्याम् ॥ टाप् ॥

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ ॥ नीचैर्भोज्यः ॥ त्रि । पामरभक्ष्ये ॥

नीचवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

नीचवृत्तिः । स्त्री । कर्षणवहनादिनिकृष्टकर्मणि ॥

नीचीनः । त्रि । अधोमुखे ॥

नीचैः । अ । स्वैरे ॥ अल्पे ॥ नीचे ॥ निचीयते । चिञ्० । नौदीर्घश्चेति डैसिः ॥

नीचैर्गतिः । स्त्री । मन्दगमने ॥ असद्व्यवहारे ॥

नीडः । पुं । खगगृहे । कुलाये ॥ नितरामीड्यते । ईड० । घञ् ॥ यद्वा । निश्चितादूलन्त्यत्र । इलस्वप्ने । इल प्रेरणे । हलश्चेतिघञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ स्थाने ॥ रथावयवविशेषे ॥

नीडकः । पुं । पक्षिणि ॥

नीडजः । पुं । विहगे ॥ नीडेजातः । जनी० । डः ॥

नीडजेन्द्रः । पुं । गरुडे ॥

नीडोद्भवः । पुं । खगे । गरुत्मति ॥ नीडे उद्भवोयस्य ॥

नीतः । त्रि । प्राप्ते । गृहीते ॥ यथा । नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापितभूमौ माधव माधाव माधाव ॥ णीञ्० । क्तः ॥

नीतिः । स्त्री । नये । नाये ॥ जेतुमिच्छतां नीति र्न्यायो जयोपायस्य प्रवर्त्तको भगवद्विभूतिः ॥ उचितव्यवहारे । सामदानाद्युपाये ॥ प्रापणे ॥

नीतिघोषः । पुं । बृहस्पतिरथे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नीतिज्ञः । त्रि । नीतिविदि ॥ आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिञ्च पार्थिवः । तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतै श्चिन्तये द्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौत्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौतुवार्त्तायां दण्डनीत्यांनयाऽनयौ ॥ विद्याश्चतस्रएवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपति र्नकृच्छ्रेष्ववसीदति ॥

नीतिमान् । प्रशस्तनीतिमति ॥

नीतिशास्त्रम् । न । औशनसवृहस्पतिकामन्दकपञ्चतन्त्रनीतिमयूखहितोपदेशचाणक्यभारतीयराजधर्मादौ ॥

नीतिसारः । पुं । इन्द्रप्रतिवृहस्पत्युक्तेनीतिशास्त्रविशेषे ॥ सचगरुडपुराणे ऽष्टास्वध्यायेष्वस्ति ॥

नीथः । पुं । नेतरि । प्रापयितरि ॥ स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् ॥ नयति । णीञ्० । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन् ॥ न । जले ॥

नीध्रम् । न । नीव्रे । वल्मीके । पटलप्रान्ते । चालान्ते । ओलातीइतिभाषा ॥ नितरांध्रियते । धृङ्अवस्थाने । निश्चयेन धरति जलमितिवा । धृञ्धारणे । मू०कः । अन्येषां० दीर्घः ॥ वने ॥ नेमौ ॥ चन्द्रे ॥ रेवतीनक्षत्रे ॥

नीपः । पुं । कदम्बे । हलिप्रिये ॥ वन्धूके ॥ नीलाशोकद्रुमे ॥ धाराकदम्बे ॥ नीपोमहाकदम्बःस्याद्राराकम्बकइत्यपीतिसाङ्कः ॥ नयति नीयते वा । णीञ्० । पानीविषिभ्यःपः । वाहुलकात् गुणाभावः ॥ ध निनीतिप्राकृष्णः ॥

नीयमानः । त्रि । प्राप्यमाणे ॥

नीरम् । न । क्षीरे । अम्बुनि । जले ॥ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः । भ्रष्टानामिवचेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ रसे ॥ नीयते । णीञ्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ निर्गतं रादग्नेर्वा । निरादय इतिसमासः । अग्नेराय इतिश्रुतेः ॥ निर्गतो रोऽग्निरस्मात् । प्रादिभ्योधातुजस्येतिवहुव्रीहिः । अद्भ्योग्निर्ब्रह्मणःक्षत्रमितिश्रुतेः ॥ निश्चयेनरातिसुखम् । रा० । आतश्चेतिके ढ्लोपइतिदीर्घः ॥ निष्ठीवासृक्शकृन्मूत्रविषाण्यप्सु न सङ्क्षिपेत् ॥

नीरजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ पद्मे ॥ मुक्तायाम् ॥ त्रि । जलजाते ॥ नीरे जातम् । जनी० । डः ॥ पुं । उशीरिणि ॥ उद्रे ॥

नीरजाः । त्रि । निर्धूलिदेशपुष्पादौ ॥ स्त्री । अरजस्कायाम् ॥

नीरजस्कः । त्रि । निर्मले ॥

नीरतरङ्गः । त्रि । विरते सुरतरागे । रमणाभाववति ॥ यथा । आयाताः सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरोदीर्घः । दिशिदिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापिहृदयेशः इति ॥

नीरदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ त्रि । दन्तशून्ये ॥ यथा । आस्वाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनीति ॥

नीरदिनी । स्त्री । मेघवत्याम् ॥

नीरधिः । पुं । अब्धौ । समुद्रे ॥ नीराणिधीयन्तेऽस्मिन् । डुधाञ् । कर्म

ण्यधिकरणेचेतिकिः ॥

नीरनिधिः । पुं । अकूपारे । समुद्रे ॥ नीराणिनितरां धीयन्तेऽत्र । डुधाञ्० । किः ॥

नीरन्ध्रः । त्रि । सान्द्रे । घने ॥ छिद्ररहिते ॥ यथा । श्रीमन्नाथतवार्जितेर्जितयशःसंशुद्धमुक्तावली माद्यैवविधिर्विधित्सुरमलंहारं त्वदीयैर्गुणैः । नीरन्ध्रामवलोक्यतामपि ततो नान्तं गुणानामहोउत्पित्सु गंगनान्तरे समकिरत्तास्तास्ततस्तारकाः ॥ इतिकालिदासः ॥

नीरसः । पुं । दाडिमे ॥ त्रि । रसहीने ॥ यथा । शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । सएव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥

नीराखुः । पुं । उद्रे । जलबिडाले ॥

नीराजनम् । न । आरात्रिके । दीपादिना सत्कृतौ ॥ पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥ चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थम्परिकीर्त्तितम् । पञ्चमंप्रणिपातेनसाष्टाङ्गेनयथाविधि ॥ आश्विनशुक्लदशम्याम्श्वादेःपूजने ॥ यथा शरत्कालेऽष्टम्यांदुर्गायाःपरिपूजनम् । नीराजनंदशम्यान्तुकुर्याद्दैवबलवृद्धये ॥ निःशेषेणराजनमत्र । नीरस्यशान्त्युदकस्यअजनं क्षेपोयत्रवा । नीरेजलेअजनंस्पर्शनं वा ॥

नीराजना । स्त्री । आरात्रिके । दीपादिनासत्कृतौ ॥ निःशेषेण नितरांवा राजनम् । राजृदीप्तौ ण्यन्तः । ण्यासश्रन्थेतिभावेयुच् ॥

नीरिन्दुः । पुं । शाखोटके । आस्वेश्रोडा इतिगौडेषुख्याते वृक्षे ॥

नीरुक् । पुं । स्त्री । रोगाभावे । स्वास्थ्ये । अनामये ॥ त्रि । रोगरहिते । उल्लाघे । पटौ ॥ निरोचते । रुच् ० । क्विप् । नहिवृतिवृषीतिदीर्घः ॥

नीरुजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ त्रि । रोगाऽभाववति ॥ रुजायानिर्गतम् ॥

नीरूपः । त्रि । रूपाभावविशिष्टे ॥ नीरूपस्यापिकालस्येन्द्रियवेद्यत्त्वाभ्युपगमेनेतिवेदान्तपरिभाषा ॥

नीलः । पुं । निधिप्रभेदे ॥ अद्रिविशेषे । इलावृतस्योत्तरस्मिन् द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णे प्रागायते रम्यकवर्षस्य मर्यादापर्वते ॥ भारतवर्षस्थे शैलविशेषे ॥ वानरविशेषे ॥ वर्णविशेषे ॥ नीलौषधौ ॥ लाञ्छने ॥ मञ्जुघोषे ॥ वटवृक्षे ॥ कृष्णवर्णे ॥ वृषोत्सर्गवृषे ॥ चरणानि मुखं पुच्छं यस्यश्वेतानि गोपतेः । ला

र्णस्सवर्णश्च तं नीलमितिनिर्दिशेत् ॥ अपिच । लोहितो यस्तुवर्णेन पुच्छाग्रेणतुपाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोवृष उच्यते ॥

नीलति । नीलवर्णे । इगुपधेतिकः ॥ न । नालीरक्ते ॥ नील्यारक्तम् । नील्याअन् ॥ इन्द्रनीलमणौ । नीलम् इति भाषा प्रसिद्धे सौरिरत्ने ॥ काचलवणे ॥ तालीशपत्रे ॥ विषे ॥ सौवीराञ्जने ॥ तुत्थे ॥ नवत्याङ्गाष्टोत्तरशतकस्थान्तर्गतकरणविशेषे ॥ वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ तालपयोधरनायकतोमरवज्रधरम् पाणियुतश्च विभावय भामिनि वृत्तवरम् । नीलमिदम् फणिनायकपिङ्गलसंलपितम् पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि कर्णगतम् ॥ यथा । सुन्दरि सुन्दरि पीनतिशालिनि किङ्कुरुषे मानिनि मानिनिकाममिदं हृदयं परुषे । हारिणि हारिणि ते हृदये निहितोदयितो भामिनि भाविनि वासिमनोऽद्य चिराय यतःइति ॥ नीलंलक्ष्म छिद्ररूप उत्पातः । तथाहिवराहः । अपर्वणि यदाराहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलं छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः इति ॥ यद्यानीलं लक्ष्म च न्द्रवकलङ्कोदृश्यते एतदेवौत्पातिकं नैल्यमधिकृत्योक्तम् । यद्वादित्ये नैल्यंतदानश्येदिति ॥ त्रि । नीलवर्णयुक्ते ॥

नीलकम् । न । कालालूण इतिभाषाप्रसिद्धेकाचलवणे ॥ वर्त्तलोहे ॥ पुं । असनवृक्षे ॥

नीलकण्ठः । पुं । शिवे । हरे ॥ क्षीराब्धेर्मथ्यमानाच्च विषं हालाहलोद्भूत । हरेण धारितं कण्ठे नीलकण्ठस्ततोहरः ॥ दात्यूहे ॥ ग्रामचटके ॥ मयूरे ॥ खञ्जने ॥ नीलः कण्ठोयस्यसः ॥ पीतसारे ॥ न । मूलके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् ॥ नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥

नीलकण्ठाक्षम् । न । रुद्राक्षे ॥ त्रि । खञ्जनाक्षे ॥

नीलकन्दः । पुं । महिषकन्दप्रभेदे । विषकन्दे । महिषीकन्दे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नीलकमलम् । न । नीलवर्णपद्मे । उत्पले । हिमाब्जे ॥

नीलकुन्तला । स्त्री । गौर्याःसखीविशेषे ॥ त्रि । नीलकुन्तलविशिष्टे ॥

नीलकुरण्टकः । पुं । नीलझिण्ट्याम् ॥

नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

नीलक्रौञ्चः । पुं । नीलवके । दीर्घ-ग्रीवे ॥

नीलग्रीवः । पुं । शिवे ॥ नीलाग्रीवा यस्यसः ॥

नीलङ्गुः । पुं । मक्षूने ॥ शृगाले ॥ भृगे ॥ क्रिमिविशेषे ॥ नितरां लङ्गति । लगि° । नीलति वा । नीलवर्णे । लक्षगङ्कितिनिपातनात् साधुः ॥ स्त्री । भ्रमराल्याम् ॥

नीलचर्म । न । परुषके ॥ नीलवर्णाजिने ॥

नीलजम् । न । वर्त्तलोहे ॥ त्रि । नीलाज्जाते ॥

नीलझिण्टी । स्त्री । नीलकुरण्टके ॥

नीलतरुः । पुं । नारिकेले ॥

नीलतालः । पुं । तमाले ॥ हिन्ताले ॥

नीलदूर्व्वा । स्त्री । श्यामायाम् । भार्ग्याम् । रुहायाम् ॥ नीलदूर्वाहिमा तिक्तामधुरा तुवरा हरेत् । कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ॥ नीलाचासौदूर्वाच ॥

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे ॥ माहिष्मत्याः पुर्याराजविशेषे ॥ त्रि । नीलध्वजाविशिष्टे ॥

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । नीलसिन्धुवारे ॥

नीलनिर्य्यासकः । पुं । नीलासनवृक्षे ॥

नीलपङ्कम् । न । अन्धकारे ॥

नीलपत्रम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलानिपत्राण्यस्य ॥ पुं । गुण्डतृणे ॥ अश्मन्तकवृक्षे ॥ नीलासनवृक्षे ॥ दाडिमे ॥

नीलपद्मम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलञ्च तत् पद्मञ्च ॥

नीलपिच्छः । पुं । श्येनखगे ॥

नीलपुनर्नवा । स्त्री । कृष्णवर्णपुनर्नवाशाके । नीलायाम् । नीलगदहपडोआ इति भाषा ॥

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे ॥ नीलाम्लाने ॥ शीतसहे । निर्गुण्डीद्रुमे ॥ न । ग्रन्थिपर्णे ॥ नीलवर्णपुष्पे ॥

नीलपुष्पा । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

नीलपुष्पिका । स्त्री । नील्याम् ॥ अतस्याम् ॥

नीलपुष्पी । स्त्री । नील्याम् ॥ निर्गुण्ड्याम् । सिन्दुके ॥ अतस्याम् ॥ नीलवुङ्गायाम् ॥

नीलफला । स्त्री । जम्ब्वाम् ॥

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलवर्णभृङ्गराजे । महाभृङ्गे । श्यामले । नीलाभंगरा इतिभाषा ॥

नीलमणिः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । मसारे । नीले ॥ क्षीरमध्ये क्षिपेद्यो वंक्षीरस्तेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमितिख्यात मागस्थे रत्ननिर्णये

॥ नीलीरसनिभाः केचि च्छम्भुकण्ठ निभाः परे इत्यादिनागरुर्येन रत्ना श स्त्रे एषामेकादश विधाश्चैवोक्ता ॥

नीलमाधवः । पुं । विष्णौ ॥

नीलमाषः । पुं । राजमाषे ॥

नीलमीलिकः । पुं । खद्योते ॥

नीलमृत्तिका । स्त्री । पुष्पकासीसे ॥ कृष्णवर्णायांमृदि ॥

नीललोहम् । न । वर्त्तलोहे ॥

नीललोहितः । पुं । शिवे । धूर्जटौ ॥ नीलश्चासौ लोहितश्च । कण्ठेजटा सुच । नीलः कण्ठो लोहिताश्चके शा अस्येति स्वामी ॥ नीलरक्तमि-श्रितवर्णे ॥ व्रतविशेषे ॥

नीललोहिता । स्त्री । भूमिजम्ब्वाम् ॥

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवाया-म् ॥ पुं । कृष्णभेके ॥

नीलवल्ली । स्त्री । वन्दायाम् ॥

नीलवसनः । पुं । शनौ ॥ हलायुधे । नीलाम्बरे ॥ त्रि । नीलवस्त्रयुक्ते ॥

नीलवस्त्रः । पुं । बलदेवे ॥ न । नील वर्णवसने ॥ यथा । स्त्रीक्रीडाशयनी यादौ नीलवस्त्रं नदुष्यति । नीली वस्त्रंनस्पृशेच्चनोविमान्नरकंव्रजेदिति गारुडेप्रायश्चित्ताध्यायः ॥ तद्धारणे प्रायश्चित्तादुक्तंप्रायश्चित्तविवेके । त त्रभविष्यपुराणे । शृणुष्वेतिमहात्मा होनीलीरक्तस्यधारणात् । वाससो गणशार्दूलगदतो ममकृत्स्नशः ॥ पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्वृत्तेरुपजीव नात् । पतितस्तुभवेद्विप्रस्त्रिभिःकृ च्छ्रैर्विशुध्यति ॥ नीलीरक्तेनवस्त्रेण यत्कर्मकुरुतेद्विजः । स्नानंदानंतपो होमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् ॥ वृथा तस्यमहायज्ञोनीलीवस्त्रस्य धारणा त् । नीलीरक्तं यदावस्त्रं कश्चिद्वि प्रस्तुधारयेत् ॥ अहोरात्रोषितोभू-त्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति । इदम ज्ञाने । ज्ञानेतुद्वैगुण्यम् । अत्रापवा दमाहापस्तम्बः । नीलीत्यनुवृत्तौ । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यतीति ॥

नीलवासाः । पुं । शनैश्चरे ॥ बलभद्रे ॥ नीलेवाससीयस्यसः ॥

नीलशृङ्गा । स्त्री । अजान्त्र्याम् । अति लोमशायाम् । नीलतर्णेवोना इति गौडभाषा ॥

नीलवृक्षः । पुं । वृक्षविशेषे । वातारौ । शोफनाशने ॥

नीलवृन्तकम् । न । तूले ॥ इतिराज निर्घण्टः ॥

नीलवृषः । पुं । कृष्णवर्णवृषे ॥ वृषवि शेषे ॥ पश्यास्यलक्षणंवृषे ॥

नीलवृषा । स्त्री । वार्त्ताक्याम् ॥

नीलव्रतम् । न । व्रतविशेषे ॥ नीलत्ता चितव्रते ॥

नीलशिखण्डः । पुं । नीलजटाभारे । रुद्रे ॥ नीलःशिखण्डोऽस्य ॥

नीलशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जने ॥

नीलसरस्वती । स्त्री । तारायाम् । चीनाधिवासिन्यां वुद्धशक्तिविशेषे ॥

नीलसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

नीलसिन्दुकः । पुं । } निर्गुण्ड्याम् ।
नीलसिन्दुवारः । पुं । } शीतसहायायाम् ॥

नीला । स्त्री । मक्षिकाप्रभेदे । ववंगायाम् ॥ नीलति । नीलवर्णे । अच् ॥ देवीविशेषे ॥ नीलपुनर्नवायाम् ॥ नील्याम् ॥ मल्लाररागस्त्रनार्यामिति वृहद्धर्मपुराणम् ॥

नीलाङ्गः । पुं । सारसखगे ॥ चासे ॥

नीलाङ्गुः । पुं । कृमौ ॥ नितरांलङ्गति । खगिगतौ । खलगलङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु इति निपूर्वाल्लगेःकुः प्रत्ययोनेर्दीर्घेनीलङ्गुः । नीलाङ्गु इतिपाठान्तरेतु धातोरपिदीर्घोनिपात्यते ॥ स्त्री । भम्भराल्याम् ॥ शुषिरे ॥ प्रसूने ॥

नीलाञ्जनम् । न । सौवीराञ्जने ॥ तुत्ये ॥

नीलाञ्जना । स्त्री । विद्युति ॥ इतिजटाधरः ॥

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीक्षुपे ॥

नीलाञ्जसा । स्त्री । अप्सरोभेदे ॥ नदीभेदे ॥ विद्युति ॥

नीलाण्डकः । पुं । ऋष्ये । गवये ॥

नीलापराजिता । स्त्री । नीलवर्णापराजितालतायाम् । महानील्याम् ॥

नीलाजम् । न । नीलोत्पले ॥

नीलाम्बरः । पुं । बलदेवे । अच्युताग्रजे ॥ कौणपे । राक्षसे ॥ शनैश्चरे ॥ नीलमम्बरंयस्य ॥ न । तालीशपत्रे । शुकोदरे ॥ नीलवस्त्रे ॥ त्रि । नीलवस्त्रविशिष्टे ॥

नीलाम्बा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ नीलाद्रिपर्वतोपरिस्थेततत्स्थाने ॥

नीलाम्बुजन्म । न । नीलोत्पले ॥ नीलञ्चतदम्बुजन्मच ॥

नीलाम्लानः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । दासाम् । आर्त्तगलायाम् ॥

नीलाम्ली । स्त्री । क्षुपविशेषे । श्यामालतायाम् ॥

नीलालुः । पुं । कन्दविशेषे । श्यामकालुके ॥

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ ॥

नीलासनः । पुं । नीलवचे । नीलद्रुमे ॥ रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वय

म् । हृदये दत्तहस्ताच वन्धो नीला सनोमतः ॥ इतिस्म० ॥

नीलिका । स्त्री । नीलिन्याम् ॥ चुद्ररोगभेदे ॥ नेत्ररोगविशेषे ॥ शेफालिकायाम् ॥ जलस्यज्वरे ॥ यथा । भूमेरूषरो वृक्षस्यकोटरो जलस्य नीलिकेत्यादिज्वरप्रकरणे विजयरक्षितः ॥ नीलवर्णा नीलादोषधौ प्राणिनिचेतिङीष् । स्वार्थेकन् ॥

नीलिनी । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥ कृष्णचिवृति ॥ अजमीढस्यपत्न्याम् ॥ नीलोवर्णोस्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ॥

नीली । स्त्री । नीलिकारोगे ॥ नीलिन्याम् । कालायाम् । रञ्जन्याम् । नीलकावृक्ष इतिभाषा ॥ नीलाज्जानपदेत्यनाच्छादनेर्थेङीष् । नीलादोषधौ प्राणिनचनित्यंङीष् । संज्ञायान्तु वा ॥ नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा । उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ॥ आमवातमुदावर्त्तंमदञ्चविषमुद्धतम् ॥

नीलीरागः । पुं । स्थिरसौहृदेपुरुषे ॥

नीलोद्भवाकृतिः । पुं । शरपुङ्खे ॥

नीलोत्पलम् । न । इन्दीवरे । नीलशाँपलाइति गौडभाषा ॥

नीलोत्पली । पुं । कञ्जुघोषे ॥ इति-त्रिकाण्डशेषः ॥

नीलोपलः । पुं । इन्द्रनीलमणौ ॥

नीवरः । पुं । वास्तव्ये ॥ वणिजके ॥ परिव्राजि । भिक्षुके ॥ नयति नीयते वा । णीञ्० । छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरेत्यादिनासाधुः ॥

नीवाकः । पुं । प्रयामे । मूल्योत्कर्षार्थधान्यादिसञ्चये ॥ महार्घहेतोर्धान्यादिषुजनानामादरातिशये ॥ तुलाधरणाधिक्ये ॥ तुलाकृतंन्यूनाधिक्यंकयादरोवेतिस्वामी ॥ नियतं वचनम् । वच० । घञ् । उपसर्गस्येतिदीर्घः ॥ मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चये नपरिच्छेदनेइतिभरतः ॥ वचनाभावे ॥

नीवारः । पुं । श्यामाकादितृणधान्ये । मुनिधान्ये । अरण्यधान्ये ॥ निव्रीयते । वृञ्वरणे । नौवृधान्ये इतिघञ् । दीर्घः ॥ नीवारःशीतलोग्राही पित्तघ्नःकफवातकृत् ॥

नीविः । स्त्री । परिपणे । वणिङ्मूलधने ॥ उच्चये । स्त्रीणांकटीवसनवन्धने ॥ स्त्रीणामित्युपलक्षणम् पुंस्कटीवस्त्रबन्धेपि ॥ निव्ययति निवीयते वा । व्येञ्० । नेर्व्योयलोपःपूर्वस्यचदीर्घइतीणडित् ॥ नितरांविन्वति । इविप्रीणने आगमशास्त्र्या-

निश्चयस्वात्ननुम् । इगुपधात्किदितीन् ॥

नीवी । स्त्री । नीविशब्दार्थे ॥ राजपुत्रादेर्बन्धके । परिपणे ॥ कृदिकारादितिङीप् ॥

नीवृत् । पुं । स्त्री । जनपदे । देशे । अङ्गादिजननिवासस्थाने ॥ नियतो वर्त्तते । अधिकरणस्य कर्त्तृत्वविवक्षाच । वृतु० । क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः ॥ नीवृज्जनपदयोर्भेदतादेशे इति शब्दाम्बुधिः ॥

नीशारः । पुं । हिमानिलनिवारणप्रावरणे । सौड इति भाषा ॥ गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ नितरां शीर्यते हिमानिलावचानेनवा । शहिंसयाम् । शृवायुवर्णनिवृतेष्विति घञ् ॥ उपसर्गस्य घञीतिदीर्घः ॥

नीहारः । पुं । अवश्याये । तुषारे । हिमे । धुवारा इति भाषा ॥ निह्रियते । हृञ्० । घञ् । उपसर्गस्य घञीतिदीर्घः ॥ कफवायुवर्द्धकोयम् ॥

नु । अ । वितर्के ॥ अपमाने ॥ विकल्पे ॥ अनुनये ॥ अतीते ॥ प्रश्ने ॥ हेतौ ॥ अपदेशे ॥ अनुशये ॥ नुदतिनौतिवा । णुद० । णु० वा । मितद्र्वादित्वात् डुः ॥

नुतः । त्रि । स्तुते ॥

नुतिः । स्त्री । स्तुतौ । स्तोत्रे ॥ नूयतेऽनेन । णु० । स्त्रियाक्तिन् ॥ पूजायामिति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः । त्रि । प्रेरिते ॥ नुद्यतेस्म । णुद० । क्तः । नुदविदेति पाक्षिकोनत्वाभावः ॥

नुन्नः । त्रि । नुत्ते । अस्ते । प्रेरिते ॥ नुद्यतेस्म । णुद० । क्तः । नुदविदेति वानत्वम् ॥ निरस्ते ॥

नुन्ननुन्ननुत् । त्रि । अतिपीडितपीडके ॥ अतिशयेन नुन्नोनुन्ननुन्नः तं नुदतीतिविग्रहः ॥

नुन्नसारः । त्रि । परिच्छिन्नधैर्ये ॥

नूतः । त्रि । स्तुते ॥

नूतनः । त्रि । प्रत्यग्रे । अभिनवे । नवीने ॥ नवएव । नवस्यनप्तनप्खाश्चप्रत्ययाः नूरादेशश्च ॥

नूत्नः । त्रि । नवे । नव्ये । नूतने ॥ नवएव । नवस्यत्नप् प्रत्ययोनूरादेशः ॥

नूदः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे । अश्वत्थाकारे पार्श्वपिप्पल इतिख्याते ॥ तूत इति प्रसिद्धेपि ॥ नुदति पापम् । नुद० । इगुपधेतिकः । पृ० ॥ यद्वा । नुवदति । वद० । मू० कः । कर्मणः कर्त्तृत्वम् ॥ यद्वा । नूयते । णु० । बा० दः । कुटादिः ॥

नूनः । त्रि । समग्रे ॥ नऊनः । श० ॥

नूनम् । अ । निश्चिते ॥ तर्के ॥ स्मरणे ॥ वाक्यपूरणे ॥ नुवा स्तुत्या नमति । विच् ॥ यद्वा । नुऊनयति । ऊनप रिहाणे । अम् ॥

नूपुरः । पुं । न । पादाङ्गदे । मञ्जीरे । नेउर इति बिछुवा इतिच भाषा ॥ ॥ नुवनम् नूयतेवा । णू० । सं० क्वि प् । नुविपुरति । पुर अग्रगमने । इ गुपधेतिकः ॥

ना । पुं । मनुष्ये । पुरुषे ॥ नयति न यतेवा । णीञ् । नयतेर्डिच्चेत्यृन् । नरौ । नरः ॥

नृकरोटिका । स्त्री । नरकपाले ॥ नुः करोटिका ॥

नृकेशरी । स्त्री । नरसिंहावतारे ॥

नृगः । पुं । पुराणप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

नृगधूमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नृचक्षाः । पुं । राक्षसे ॥ नॄन् चष्टे । च क्षिङ्० । सर्वधातुभ्यइस्यसुन् । अस नयोश्चेति न ख्याञादेशः ॥ यद्वा । चक्षे बहुलंशिच्चेत्यसिः । सार्वधातु कसंज्ञत्वात् ख्याञ् न ॥ नृणां द्रष्टरि ॥

नृता । स्त्री । पुंस्त्वे ॥ नुर्भावः । तल् ॥

नृतिः । स्त्री । नर्त्तने ॥ इतिशब्द० ॥

नृतुरङ्गः । पुं । हयग्रीवावतारे ॥

नृतूः । पुं । नर्त्तके ॥ नृत्यति । नृती० । नृतिशृध्योःकूः ॥

नृत्तम् । न । नर्त्तने । ताण्डवे । लास्ये ॥ नृतीगात्रविक्षेपे । भावेक्तः ॥ भावाश्रयन्तु नृत्तंस्यात्नृत्यं तालल याश्रयम् । आद्यंपदार्थाभिनयो मार्गो देशीतथा परः ॥ मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधंपुनः । लास्यताण्डवरूपे ण नाटकाद्युपचारकम् ॥ गात्रविक्षे पमात्रे ॥

नृत्यम् । न । तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपे । ताण्डवे । नटने । । नाच इतिभाषा ॥ देवरूच्या प्रतीतोय स्तालमानरसाश्रयः । सविलासोङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥ ताण्डवञ्च तथालास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । पेवलिर्बहु रूपञ्च ताण्डवं द्विविधंमतम् ॥ अङ्गविक्षेप बाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यत्रसा पेवलि स्सस्याः संगादेशीति लोकतः ॥ छेदनं भेदनं यत्रबहुरूपामुखाव ली । ताण्डवं बहुरूपं तदाहुरागमद्भुतम् ॥ * ॥ इतिसङ्गी० ॥ नृत्येनाममरूपेण सिद्धिर्नान्यस्य रूपतः । चार्वधिष्ठानवन् नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बनेति ॥ गेयादुत्तिष्ठतेवा द्यं वाद्यादुत्तिष्ठतेलयः । लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥ नृती०

। ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेरिति क्यप् ॥

नृदुर्गम् । न । चतुर्दिगवस्थायिह स्त्यश्वरथयुक्तबहुपदातिरचिते राज्ञोवसतिस्थले ॥

नृदेवः । पुं । राजनि ॥

नृधर्मा । पुं । धनदे । कुवेरे ॥ नुरिव धर्म आचारः प्रश्मश्रुत्वादिर्वा ऽस्य । धर्मादनिच् केवलात् ॥

नृपः । पुं । भूपे । राजनि ॥ नॄन् पाति । पारक्षणे । आतोनुपेतिकः ॥ चतुर्योजनपर्यन्त मधिकारो नृपस्य च ॥ अस्यप्रशंसा यथा । अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः । अमातुर्जननी राजा अतातस्यपितान्नृपः ॥ अनाथस्यनृपोनाथो ह्यभर्त्तुः पार्थिवः पतिः । अभृत्यस्य नृपोभृत्यो नृपएवनृणांसखा ॥ सर्वदेवमयो राजा तस्मात् त्वामर्थये नृपेति कालिकापुराणम् ॥ षोडशसङ्ख्यायाम् ॥

नृपकन्दः । पुं । राजपलाण्डौ ॥

नृपतिः । पुं । धनदे । कुवेरे ॥ भूपतौ । राजनि ॥ नॄन्पाति । पा० । पातेर्डतिः ॥ नृणांपतिर्वा ॥

नृपतिप्रियः । त्रि । राजवल्लभे ॥ नृपस्य प्रियः ॥

नृपतिवल्लभः । पुं । नृपवल्लभ इतिख्याते औषधविशेषे ॥ यथा । जातीफलं लवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्करामठम् । जीरकञ्च यमानीच विश्वसैन्धवपञ्चकम् ॥ लौहं मभ्रं रसं गन्धं ताम्रं-प्रत्येकशः पलम् । मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥ धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरुयत्नतः । श्रीमद्गहननाथेन विचिन्त्यपरिनिर्मितः ॥ सूर्यवत्तेजसा चाऽयं रसो नृपतिवल्लभः । अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥ * ॥ हन्ति मन्दानलं सर्वं मामदोषं विसूचिकाम् । प्लीहगुल्मोदराष्ठीलायकृत् पाण्डुहलीमकम् ॥ हृच्छूलं कण्ठशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् । शिरश्शूलं कटीशूलं नानाशमोऽष्ठशूलकम् ॥ कासश्वासामवातञ्च श्लीपदं शोथमर्बुदम् । गलगण्डं गण्डमालां मम्लपित्तञ्च गर्दभीम् ॥ क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम् । उपदंश मतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकम् ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघात मसृग्दरम् । ज्वरं जीर्णज्वरं कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥ दाहविद्रधिहिक्काश्च जडगद्गदमूकताः । वाधिर्यं स्वरभेदञ्च वृध्नवृद्धिविसर्पकान् ॥ जङ्घत्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रं

साक्चिं नृपाम्। कर्णनासानुशोथां
श्चदन्तरोगञ्च पीनसम्॥ स्थौल्यञ्च-
शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च
। वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सा
न्निपातिकान्॥ सर्वरोगचयान् हन्ति
चण्डांशुरिवपापहा। बलवर्णकरो
ह्येष आयुष्यो वीर्यवर्द्धनः॥ परं वा
जीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः।
अरोगी दीर्घजीवी स्याद्रोगी रोगं
विमुञ्चति॥ रसस्यास्य प्रसादेन सुबु
द्धिर्जायते जनः। इति रत्नावली॥

नृपद्रुमः। पुं। आरग्वधे॥ राजादनी
वृक्षे॥

नृपप्रियः। पुं। वेडुवांस इति गौडभा
षाप्रसिद्धे वेणुवंशे॥ राजपलाण्डौ॥
राजशुके॥ रामशरे॥ शालिधान्ये॥
आम्रे॥ त्रि। राजवल्लभे॥ नृपस्य
प्रियः॥

नृपप्रियफला। स्त्री। वार्त्ताक्याम्॥
इति राजनिर्घण्टः॥

नृपप्रिया। स्त्री। केतक्याम्॥ राजख
र्जूर्याम्॥ राजभार्यायाम्॥

नृपबदरः। पुं। राजबदरवृक्षे॥ न। त
त्फले॥

नृपमन्दिरम्। न। सौधे। राजसदने॥

नृपमाङ्गल्यकम्। न। आहुल्यवृक्षे॥

नृपमानम्। न। भूभुजां भुक्तिकाला

वेदकवाद्यविशेषे॥ इति शब्दाम्बुधिः॥

नृपलक्ष्म। न। राजच्छत्रे॥ राजचि
ह्ने॥ नृपस्य लक्ष्म॥

नृपलिङ्गधरः। पुं। राजवेशधारिणि॥
यथा। निजगाहौजसा वीरः कलिं
दिग्विजये क्वचित्। नृपलिङ्गधरं शू
द्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदेति श्रीभागवत
म्॥ प्रवृत्ते कलिकाले तु तद्विधा एव भू
भुजः। प्रजाधनादानपराश्छलतो दुः
खभागिनः॥

नृपवल्लभः। पुं। राजाम्रे॥ त्रि। राज
प्रिये॥

नृपवल्लभा। स्त्री। राजमहिष्याम्॥ के
तकीपुष्पे॥

नृपशुः। पुं। कार्याकार्यविवेकशून्ये॥
ना पशुरिव। उपमितसमासः॥

नृपसभम्। न। राज्ञां सभायाम्॥ नृपा
णां सभा। सभा राजामनुष्यपूर्वेति
क्लीवत्वम्॥

नृपात्मजा। स्त्री। राजपुत्र्याम्॥ नृ
पस्य आत्मजा॥ कटुतुम्ब्याम्॥

नृपाध्वरः। पुं। राजसूययज्ञे॥

नृपान्नम्। न। राजान्ननामधान्ये॥ रा
जान्ने॥

नृपाभीरम्। न। भक्ततुर्ये। राजभो
जनकालीनवाद्यविशेषे॥

नृपामयः। पुं। राजयक्ष्मणि। क्षयरो

गे ॥ राज्ञोरोगे ॥

नृपावर्त्तम् । न । राजावर्त्तरत्ने ॥

नृपासनम् । न । भद्रासने । सिंहासने । मण्यादिकृतराजासने ॥ नृपस्य-आसनम् ॥

नृपाह्वयः । पुं । राजपलाण्डौ ॥ नृपनामनि ॥

नृपेष्टः । पुं । सार्वभौमे ॥ नृपाणामीष्टः ॥

नृपोचितः । पुं । राजमाषे ॥ त्रि । राजार्हे ॥

नृभणा । स्त्री । जम्बूद्वीपस्थप्रधाननद्याम् ॥

नृयज्ञः । पुं । अतिथिपूजने । ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चायाम् ॥

नृवराहः । पुं । वराहरूपधृग्भगवदवतारे ॥ अयंबलेर्द्वारीति पुराणम् ॥ नृवराहस्य वसतिर्महर्लोके प्रतिष्ठितेति पद्मपुराणम् ॥

नृशंसः । त्रि । घातुके । क्रूरे ॥ नॄन्शंसति । शंसुहिंसायाम् । कर्मण्यण् ॥ परुषे । रूक्षे ॥

नृषद् । पुं । मनुष्येषु विद्यमाने ॥ बुद्धौ ॥ नृषुसीदति । षद्लृ० । सं० क्विप् ॥

नृसिंहः । पुं । विष्णौ । हरेरवतारविशेषे ॥ यथा । यत्पादपद्ममकरन्दरसाऽनभिज्ञाविश्राममाविधिपदादपिसञ्चरन्तः । नमामुवन्तिपशुकर्मरताधनेहात्तस्मैनृसिंहवपुषेहरये नमस्ते इतिविष्णुभागवतम् ॥ अपिच । पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहोविराजते । यन्नादतःपलायन्तेमहाकिल्बिषकुञ्जरादृति ॥ अस्यवसतिर्जनलोके । यथा । नृवराहस्यवसतिर्महर्लोकेप्रतिष्ठिता । नृसिंहस्यतथाप्रोक्ताजनलोके महात्मनइतिपाद्मेसृष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥ मनुजोत्तमे ॥ नासिंह इव । उपमितंव्याघ्रादिभिरितिसमासः ॥ नाचासौसिंहश्चेतिवा ॥ रतिबन्धविशेषे । यथा । पादौसम्पीड्ययोनौचहठाल्लिङ्गप्रवेशनम् । हस्तयोर्वेष्टयेन्नारींवन्धोनृसिंहसंज्ञकइति ॥

नृसिंहचतुर्द्दशी । स्त्री । वैशाखशुक्लचतुर्द्दश्याम् ॥ यथा । वैशाखस्यचतुर्द्दश्यांशुक्लायां श्रीनृकेशरी । जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीतसव्रतमिति ॥

नृसिंहपुराणम् । न । नारसिंहे ॥

नृसेनम् । न । नरसेनायाम् ॥ नृणांसेना । विभाषासेनेतिपाक्षिकंक्लीवत्वम् ॥

नृसेना । स्त्री । नृसेने ॥ नृणांसेना ॥

नृहरिः । पुं । नृसिंहे ॥

नृहरिदासः। पुं। प्रह्लादे॥

नेजकः। निर्णेजके। रजके॥ नेनेक्ति। णिजिर्०। ण्वुल्॥

नेत्। अ। शङ्कायाम्॥ प्रतिषेधे॥ विचारे॥ समुच्चये॥

नेता। त्रि। प्रभौ। नायके॥ प्रवर्त्तके॥ नयति। णीञ्०। तृच्॥ निम्बवृक्षे॥ प्रापयितरि॥ निर्वाहके॥ यथा। जगदन्त्यनिर्वाहकोनेतेतिविष्णुसहस्रनामभाष्यम्॥

नेत्रम्। न। मन्थगुणे॥ वस्त्रभेदे॥ द्रुमस्यमूले॥ रथे॥ जटायाम्॥ नाड्यामितिविश्वः॥ वस्तिशलाकायाम्॥ चक्षुषि॥ अथनेत्रपरीक्षा। नेत्रं स्यात् पवनाद्रूक्षं धूम्रवर्णं तथारुणम्। कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तब्धविलोकनम्॥ हरिद्राखण्डवर्णञ्चरक्तं वा हरितंतथा। दीपद्वेषि सदाचञ्च नेत्रं स्यात्पित्तकोपतः॥ चक्षुर्बलासबाहुल्यात् स्निग्धं स्याज्जलसंप्लुतम्। तथाधवलवर्णञ्चज्योतिर्हीनंबलान्वितम्॥ नेत्रंद्विदोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम्। त्रिदोषलिङ्गं सन्धेनतन्मारयतिरोगिणम्। त्रिदोषदूषितंनेत्रमन्तर्मग्नंभृशंभवेत्। त्रिलिङ्गंसलिलस्राविप्रान्तेनोन्मीलयत्यपीति॥ नयति नीयतेऽनेनवा। णीञ्०। सर्वधातुभ्यःष्ट्रन्। दाम्नीत्यादिना वाष्ट्रन्॥ त्रि। नेतरि। नयनसाधने। प्रापयितरि॥ प्रवर्त्तकेपि॥

नेत्रच्छदः। पुं। अक्षिपुटे। नेत्रपिधायकेचर्मपुटे। आंखकाढक्कन इति भाषा॥

नेत्रपर्य्यन्तः। पुं। अपाङ्गे॥ त्रि। नयनावधिके॥

नेत्रपिण्डः। पुं। बिडाले॥ इतिहारावली॥ चक्षुर्गोलके॥

नेत्रपुष्करा। स्त्री। रुद्रजटायाम्॥

नेत्रबन्धः। पुं। बालानांक्रीडाविशेषे। आंखमिचौनी इतिभाषा॥

नेत्रमलम्। न। दूषिकायाम्॥ नेत्रयोर्मलम्॥

नेत्रमीना। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्॥

नेत्रयोनिः। पुं। इन्द्रे। वासवे॥

नेत्ररञ्जनम्। न। कज्जले॥ नमस्त्वा-वेयोजयेन्तुसाधकोनेत्ररञ्जनमिति-कालिकापुराणम्॥

नेत्ररोगः। पुं। चक्षूरोगे॥ तन्निदानमाहमाधवः। द्रवात्तथाचाग्निप्रसेविताच्चविशुद्धचघाताग्मनिग्रहाच्च-। उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च। स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्चछर्दैर्विघाताद्वमना

तियोगात् । प्रसक्तसंरोदनशोकता-पाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् ॥ तथाकृतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च । वातात् पित्तात् कफाद् रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः इतिच ॥ बाष्पग्रहात् सूर्यनिरीक्षणाच्च नेत्रविकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

नेत्ररोगहा । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे ॥ त्रि । चक्षूरोगनाशके ॥

नेत्रामयः । पुं । नेत्ररोगे ॥

नेत्राम्बु । न । अश्रुणि ॥ नेत्रयोरम्बु ॥

नेत्रारिः । पुं । सेहुण्डवृक्षे ॥

नेत्री । स्त्री । नद्याम् ॥ नाड्याम् ॥ श्रियि । लक्ष्म्याम् ॥ नेतृशब्दात् षित्त्वान् ङीष् ॥ प्रापयित्र्याम् ॥

नेत्रोपमफलः । पुं । वातादे । वदाम इति भाषा ॥

नेत्रौषधम् । न । पुष्पकासीसे ॥ चक्षूरोगौषधमात्रे ॥

नेत्रौषधी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

नेदिष्टः । त्रि । अत्यासन्ने ॥ अयमेषामतिशयेनान्तिकः । इष्ठन् । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ निपुणे ॥ अङ्कोठवृक्षे ॥

नेदीयमान् । त्रि । अत्यन्तसमीपे । अयमनयोरतिशयेनान्तिकः । ईयसुन् । अन्तिकस्य नेदादेशः ॥

नेपः । पुं । पुरोहिते ॥ नयति नीयते वा । णीञ्० । पानीविपिभ्यः पः ॥

नेपथ्यम् । न । रङ्गच्छायाम् । रङ्गभूमौ ॥ पुं । अलङ्कारे । प्रसाधने । वेशे ॥ वेशस्थाने ॥ नयति । णीञ्० । विच् । गुणः । नयो नेत्रस्य नेतुर्वा पथ्यः ॥

नेपालः । पुं । स्वनामप्रसिद्धे हिमालयैकदेशविशेषे ॥ यथा । जटेश्वरं समारभ्य योगेश्यन्तं महेश्वरि । नेपालदेशो देवेशि साधकानां सिद्धिदायकः ॥

नेपालकम्बलः । पुं । कृतपाख्ये ॥

नेपालनिम्बः । पुं । नैपाले । तृणनिम्बे । ज्वरान्तके । नाडीतिक्ते ॥

नेपालमूलकम् । न । हस्तिदन्तसदृशे मूलकविशेषे ॥ नैपालमूलकंचान्य चाङ्गबेङ्गजदन्तवत् ॥

नेपालिका । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

नेमः । पुं । काले ॥ अवधौ ॥ अर्द्धे । खण्डे ॥ प्रकारे ॥ कैतवे ॥ गर्त्ते ॥ नीयते । णीञ्० । अर्त्तिस्तुस्विति मन् ॥ नाम्यादौ ॥ अन्यस्मिन् । इति शब्द० ॥

नेमिः । पुं । जिनविशेषे ॥ तिनिशवृ

चे । तिनाश इतिभाषा ॥ स्त्री । त्रिकायाम् । कूपसमीपे रज्जुधारणार्थं निदारुयन्त्रे ॥ चक्रान्ते । प्रधौ । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभागे ॥ कूपान्तिके समानस्थलभागे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ नयतिरथम् नयन्त्यनेनवा । णीञ्० । नियोमिः ॥

नेमिचक्रः । पुं । परीक्षिद्वंशजे असीमकृष्णस्यपुत्रे ॥

नेमिशम् । न । नैमिषारण्याख्ये वने ॥ ब्रह्मणाविसृष्टस्यचक्रस्य नेमिः शीर्यतेकुण्ठीभवति यत्र तत् ॥

नेमी । स्त्री । कूपत्रिकायाम् ॥ चक्रान्तभागे । प्रधौ ॥

नेष्टः । त्रि । निषिद्धे ॥

नेष्टुः । पुं । लोष्टे ॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥

नेष्टा । पुं । ऋत्विग्विशेषे ॥ नयति । णीञ्० । नयतेः षुक्चेतितृन् ॥ नप्तृनेष्ट्रितिसाधुः ॥

नैःस्वम् । न । निःस्वतायाम् । दुर्गतौ ॥

नैकटिकः । पुं । भिक्षौ ॥ भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशे वस्तव्यमितिशास्त्रम् । प्रयोजनान्निकटे वसति । ठक् ॥ त्रि । निकटवर्त्तिनि ॥

नैकट्यम् । न । निकटत्वे ॥

नैकभेदः । त्रि । बहुविधे । उच्चावचे ॥ अनेकप्रकारे ॥ एकोभेदोऽस्य । न एकभेदः । सुप्सुपेति समासः ॥ न एकोभेदोऽस्येतिवा । उत्तरपदशब्दस्य समास चरमावयवेरूढत्वान्मध्यपदे न लोपाभावः ॥

नैकषेयः । पुं । राक्षसे ॥ निकषाया अपत्यमित्यर्थे ढक् ॥

नैकृतिकः । त्रि । स्वस्मिन्नुपकारित्वभ्रमम्ुत्पाद्यपरवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरे ॥ निकृत्यापरापकारेणजीवति । निकृत्यानिष्ठुरतया चरतिवा । ठक् ॥

नैगमः । पुं । न । उपनिषदि ॥ वणिजि । वाणिजे ॥ नागरे । पौरे ॥ नये ॥ कट्याम् ॥ निगमे भवः । तत्रभवः इत्यण् ॥ निगमएववा । प्र० अण् ॥ त्रि । निगम सम्बन्धिनि ॥

नैचिकम् । न । गोः शिरोदेशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायांगवि ॥ नीचैश्चरति । चरतीति ठक् । अव्ययानान्तिटिलोपः । यद्वा । निचिः कर्णशिरोदेशे इतिरभसः । ततः स्वार्थेकन् । प्रशस्तंनिचिकमस्याः । ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥

नैजः । त्रि । निजसम्बन्धिनि । स्वीये ॥

नैत्यम् । न । नित्यत्वे ॥ इ०राधाकान्तः ॥

नैत्यकम् । न । नित्यानुष्ठेये । जप

यज्ञे। ब्रह्मयज्ञादिरूपे॥ यथा। वेदोपकरणेचैव स्वाध्यायेचैवनैत्यके। नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममंत्रेषुचैवहीति॥ नैत्यके नास्त्यनध्यायोब्रह्मसत्रंहितत् स्मृतम्। ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतमितिमनुः॥

नैत्यशब्दिकः। पुं। नित्यशब्दत्ववादिनि॥ नित्यः शब्द इति आह। तदाहेतिमाशब्दादिभ्य ष्ठक्॥

नैदानिकः। त्रि। निदानविदि॥ निदानाध्येतरि॥

नैद्रः। त्रि। निद्रासम्बन्धिनि॥

नैपालः। पुं। नेपालनिम्बे॥ त्रि। नेपालदेशसम्बन्धिनि॥

नैपालिकम्। न। ताम्रे॥ इतिराजनि०॥

नैपाली। स्त्री। नवमाल्याम्॥ कुलत्थाम्। मनःशिलायाम्॥ सुवहायाम्। शेफालिकायाम्॥ नेपाले भवा। तत्रभवइत्यण्॥ नील्यामितिशब्दरत्नावली॥

नैपुणम्। न। नैपुण्ये॥ निपुणस्यभावः॥

नैपुण्यम्। न। निपुणत्वे॥ निपुणस्यकर्मभावोवा। ब्रा० ष्यञ्॥

नैमित्तिकम्। न। पुत्रजन्माद्यनुबन्धिपुत्रातेष्ट्यादिकर्मसु। निमित्तमाश्रमासाद्यावश्यकर्त्तव्यतयाविहितेषु॥ त्रि। हेतुमति। निमित्तादागते॥ ठक्॥

नैमित्तिकक्रिया। स्त्री। निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्ये कर्मणि॥

नैमित्तिकदानम्। न। निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्येदाने॥ यथा। यत्तु पापोपशान्त्यैव दीयते विदुषां करे। नैमित्तकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितमितिगरुडपुराणम्॥

नैमित्तिकधर्म्मः। पुं। निमित्ताश्रितधर्मे॥ निमित्त मेक माश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा॥

नैमित्तिकलयः। पुं। प्रलयविशेषे॥ चतुर्युगसहस्रान्तेब्राह्मोनैमित्तिकोलयः॥

नैमित्तिकस्नानम्। न। निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्ये स्नाने॥ यथा। चाण्डालशवपूयादिस्पृष्ट्वाऽस्नातांरजस्वलाम्। स्नानार्हस्तु यदास्नाति स्नानं नैमित्तिकंहितदिति॥

नैमिशम्। न। नैमिशारण्ये॥ नेमिशमेव। स्वार्थेऽण्॥ तीर्थविशेषे॥

नैमिशारण्यम्। न। प्रसिद्धेऽरण्यविशेषे॥ नैमिषञ्च तदरण्यञ्च॥

नैमिषम्। न। नैमिषारण्ये॥ तीर्थे

विशेषे ॥

नैमिषकुञ्जम्। न। तीर्थविशेषे ॥

नैमिषारण्यम्। न। स्वनामप्रसिद्धेऽरण्यविशेषे ॥ अत्रारण्ये निमिषेण दानवबलं विष्णुना निहतम्। तथा हि। तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्जयं क्षणात्। निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बहुधाकृतम् ॥ एवंकृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितम्। भविष्यति यथार्हं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ इति वराहपुराणे गौरमुखंप्रति भगवद्वाक्यम् ॥ सुकृद्यादेव्यधिष्ठिते सिद्धसिद्धस्थानम् ॥ सुकथातत्र देवता। देवदेवाधिपःशम्भुर्नैमिषे च महेश्वरेत्यागमोक्तेः ॥ नैमिषे तु महास्थाने देवी साल्लिङ्गधारिणीति देवीगीता ॥

नैमेयः। पुं। परीवर्त्ते। परिदाने। विनिमये ॥ निमानम्। मेङ्प्रणिदाने। अचोयत्। ईद्यति। गुणः। प्रज्ञाद्यण् ॥

नैयग्रोधम्। न। न्यग्रोधफले ॥ न्यग्रोधस्य विकारः। प्रज्ञादित्वादण्। तस्य विधानसामर्थ्यात्फले न लुक्। न्यग्रोधस्य च केवलस्ये त्यैजागमः ॥ न्यग्रोध

जाते चमसादौ ॥

नैयङ्कवम्। त्रि। न्यङ्कुमृगजातवस्त्रचर्मादौ ॥

नैयमिकम्। न। नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तेसन्ध्याध्ययनजातेष्वादौ ॥

नैयायिकः। त्रि। सांवादिके। स्वाक्षपादे। तर्कशास्त्राध्येतरि। तद्वेत्तरि च ॥ न्यायमधीते वेत्तिवा। क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥

नैयासिकः। त्रि। न्यासाभिज्ञे ॥ न्यासमधीते वेदवा। उक्थादित्वाट्ठक् ॥

नैरन्तर्य्यम्। न। निरन्तरत्वे ॥

नैराश्यम्। न। आशायाअभावे ॥

नैरुक्तः। त्रि। निरुक्तसम्बन्धिनि ॥

नैरुक्तिकः। त्रि। निरुक्ताध्येतृवेदित्रोः ॥ निरुक्तमधीते वेदवा। उ० ठक् ॥

नैर्ऋतः। पुं। राक्षसे ॥ पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतौ ॥ सैंहिकेये ॥ निर्ऋतेरपत्यम्। तस्यापत्यमित्यण् ॥

नैर्ऋती। स्त्री। असुरशक्ता ॥ अवाचीप्रतीच्योर्मध्यायांदिशि। नैर्ऋतकोणे ॥

नैर्गुण्यम्। न। निर्गुणत्वे ॥

नैर्झरम्। न। भीमस्यैवपानीयस्यभेदे। निर्झरसम्बन्धिजले ॥ शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः। सतुप्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं ज

लम् ॥ नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु । मधुरं कटुपाकञ्च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

नैर्म्मल्यम् । न । निर्मलत्वे ॥ विषयवैराग्ये ॥ यथा । विषयेष्वतिसंरागोमानसो मलउच्यते । तेष्वेवहि-विरागस्तु नैर्मल्यंसमुदाहृतमिति ॥

नैर्वाहिकम् । न । वाप्याः निर्गमन-द्वारे ॥

नैविड्यम् । न । वंशफूत्कारगुणविशेषे ॥ यथा । नैविड्यंप्रौढताचापिसुस्वरत्वञ्चशीघ्रता । माधुर्यमितिपञ्चामीफुत्कृतेषुगुणाः स्मृताः ॥ निविडत्वे । सघनतायाम् ॥

नैवेद्यम् । न । निवेदनीयद्रव्ये ॥ अर्वागविसर्जनाद् द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति चणात् ॥

नैशम् । त्रि । नैशिके ॥ निशायांभवम् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति शैषिकेर्थे षुपाक्षिकोण् ॥

नैशिकम् । त्रि । नैशे ॥ निशायांभवम् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति पचे ठञ् ॥

नैषधः । पुं । नलभूपतौ ॥ निषधदेशाधीश्वरे ॥ निषधानामयम् । तस्येदमित्यण् ॥ त्रि । निषधसम्बन्धिनि ॥

नैषादकिः । पुं । निषादतनये ॥

नैष्कर्म्यम् । न । ब्रह्मविषयविचारनिष्पन्नज्ञाने ॥ सर्वकर्मशून्यत्वे । कर्मत्यागरूपेसन्यासे ॥ निष्कर्मणोभावः । ष्यञ् ॥ वेदोक्तमेवकुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यंसिद्धिंलभते रोचनार्थाफलश्रुति महाभागवते एकादशस्कन्धः ॥

नैष्किकः । पुं । रूप्याध्यचे । टङ्कादिशालायां नियुक्ते ॥ निष्केहेम्निनियुक्तः । तत्रनियुक्तइति ठक् ॥ त्रि । निष्केणक्रीते ॥ निष्कस्यविकारे ॥ क्रीतवत् परिमाणादित्यति देशात् असमासेनिष्कादिभ्य इति ठक् ॥

नैष्ठिकः । पुं । ब्रह्मचर्येण यावज्जीवंगुरुकुलेवासिनि । निष्ठासंसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजने ब्रह्मचारिविशेषे ॥ यथा । नैष्ठिको ब्रह्मचारीच वसेदाचार्यसन्निधौ । तदभावेऽस्यतनये पत्न्यांवैश्वानरेपिवा ॥ अनेनविधिनादेहं साधयेद्विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोतिनचेहाऽऽजायतेपुनः ॥ आरूढोनैष्ठिकंधर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येनशुद्ध्येत् स आत्महा ॥ आरूढपतितं विप्रंमण्डलाच्चविनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टञ्चस्पृष्ट्वाचान्द्रायणं चरेत् ॥

निष्ठाविद्यतेऽस्य । मत्वर्थीयष्ठक् ॥ निष्ठायां भव: भवार्थेठग्वा ॥ त्रि । निश्चले ॥

नैष्ठिकी । स्त्री । निश्चलायाम् ॥ टिट्ढे तिङीप् ॥

नैसर्गिक: । त्रि । स्वाभाविके ॥

नैस्त्रिंशिक: । त्रि । असियोधे । असिहेतो ॥ निस्त्रिंश: प्रहरणमस्य । प्रहरणमिति ठक् ॥

नो । अ । अभावे ॥ नह्यति । नह० । डो प्रत्यय: ॥

नोचेत् । अ । निषेधे ॥

नोद्ना । स्त्री । चोदनायाम् ॥

नोदित: । त्रि । प्रवर्त्तिते ॥ प्रेरिते ॥

नोधाठ । पुं । ऋषिविशेषे ॥ नूयते । णु० । नुवोधुट्चेत्यसि: । नवंदधातिवा ॥

नोपस्थाता । त्रि । दूरस्थे ॥ हीनार्थिविशेषे । अनुपस्थिते । पास नही इति भाषा ॥ यथा । अन्यवादीक्रियाद्वषी नोपस्थातानिरुत्तर: । आहूतप्रपलायीचहीन: पञ्चविध: स्मृत: ॥ न उपसमीपे तिष्ठति । ष्ठा० । तृच् ॥

नो: । स्त्री । नोकायाम् ॥ नौकाविशेषे । कलकी नाव इतियस्यादेशभाषा इष्टिम्बोट इतीङ्ग्रेजभाषाच ॥

यथा । तत: प्रवासितो विद्वान् विदुरेणनरस्तदा । पार्थानादर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तांपताकिनीम् । शिवेभागीरथीतीरे नरै र्विस्रम्भिभि: कृताम् ॥ इतिमहाभारते आदिपर्वणि जतुकागृहे १४६ अध्याय: नुद्यते । णुद० । ग्लानुदिभ्यांडो: ॥ यद्वा । नयति । णीञ्० । अन्येभ्या० ड: । नम् अवति । क्विप् । ज्वरत्वरेत्यूठ् । वृद्धि: ॥

नौका । स्त्री । नावि । तरण्याम् । निष्पद्याने । तर्याम् ॥ नोशब्दात्स्वार्थेक: ॥

नौकादण्ड: । पुं । क्षेपण्याम् । नौकापार्श्वद्वयवद्वचालनकाष्ठे । डाँड इति भाषा ॥ नौकाया: दण्ड: ॥

नौताय्र्य: । त्रि । नाव्ये ॥ नावातार्य्य: ॥

न्यका । स्त्री । विट्कीटे ॥ न्यकाविट्कीटकेस्त्रियामिति शब्दाम्बुधि: ॥

न्यकारुका । स्त्री । विट्कीटे । शकृत्कृमै ॥ इतिहारावली ॥

न्यक्करणम् । न । तिरस्कारे ॥

न्यक्कार: । पुं । अनादरे । अवहेलने ॥

न्यक्कृति: । स्त्री । रीढायाम् । न्यक्कारे ॥

न्यच: । पुं । यामदग्न्य । परशुरामे ॥

महिषे ॥ न । कार्त्स्न्ये ॥ तृणे ॥ त्रि । निकृष्टे ॥ नियतानि निकृतानि वा अचाणियस्य यस्मिन् वा ॥

न्यग्रोधः । पुं । व्यामे । व्यामपरिमाणे ॥ वटवृक्षे ॥ शमीद्रुमे ॥ न्यक्रुणद्धि । रुधिर० । कर्मण्यण् ॥ हरौ ॥ न्यगर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरिवर्त्त पृ० हस्यधः ॥ सर्वाणिभूतानिन्यक्कृत्य निजमायया ऽऽ वृणोतिरुणद्धीतिवा ॥ विषपर्ण्याम् ॥ मोहनाख्यौषधौ ॥

न्यग्रोधपरिमण्डलः । पुं । व्यामपरिमितोच्छ्रायपरीणाहेपुरुषे ॥ एतादृशाः पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन् । यथा । महाधनुर्द्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः । सर्वलक्षण सम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ न्यग्रोधौतु स्मृतौ बाहू व्यामोन्यग्रोधउच्यते । व्यामेनउच्छ्रयोयस्य अधऊर्द्ध्वञ्च देहिनः ॥ समोच्छ्रयपरीणाहोन्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ इतिमात्स्ये ११८ अध्यायः ॥

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । अङ्गनाविशेषे ॥ यथा । स्तनौसुकठिनौयस्या नितम्बेचविशालता । मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डलेति शब्दमाला ॥

न्यग्रोधा । स्त्री । न्यग्रोध्याम् ॥

न्यग्रोधी । स्त्री । उपचित्रायाम् । मूषिकपर्ण्याम् ॥ न्यक्रुणद्धि बहुमूलत्वात् । रुधिर० । पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ॥ इतिप्राञ्चः ॥

न्यञ्चं रुणद्धि इतिवा । कर्मण्यण् ॥

न्यङ्कुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ बहुविषाणमृगविशेषे । बारहसिंगा इति भाषा ॥ न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥ नितरामञ्चति । नावञ्चेरिच्चुः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ॥

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । शोणकवृक्षे । श्योनाके ॥

न्यक्षम् । न । अवचेरितिवाक्पारुष्येमिताक्षरा ॥

न्यच्छम् । न । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

न्यङ् । त्रि । निम्ने ॥ नीचे ॥ कार्त्स्न्ये ॥ न्यञ्चति । अञ्चु० । ऋत्विगिति क्विन् ॥

न्युब्जितम् । त्रि । अधः क्षिप्ते ॥

न्यन्तः । पुं । चरमप्रदेशे । पश्चिमभागे ॥ नितरामन्तः ॥

न्ययः । पुं । नाशे ॥ निपूर्वादिण एरच् । न्ययंगतः पापः । नाशमित्यर्थः ॥

न्यस्तः । त्रि । निसृष्टे । त्यक्ते । निहिते । स्थापिते ॥ यथा । शरणं मम न

ह्निजननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये । परमं शरणमिदमेव चरणं मम मूर्द्धि देशिकन्यस्तमिति ॥
न्यस्यते स्म । अस्तु० । क्तः ॥

न्यस्तदण्डः । पुं । सन्न्यासिनि ॥

न्यस्तशस्त्रः । पुं । दिव्यपितृषु ॥ त्रि । अस्त्रशस्त्रवर्जिते ॥ न्यस्तानि शस्त्राणि यैर्येनवा ॥

न्याक्षम् । न । मूंडी मुडकी फरुही इत्यादिभाषाप्रसिद्धे भृष्टान्ने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

न्यादः । पुं । आहारे ॥ न्यदनम् । अद० । नोणचेत्यदेर्णः ॥

न्यायः । पुं । अभ्रेषे । कल्पे । देशरूपे उचिते ॥ नियमेन ईयते । इण्० । परिन्योर्नीणोर्घूताभ्रेषयोरिति घञ् एषोचन्यायः उचितमित्यर्थः ॥ गौतमप्रणीते षोडशपदार्थनिरूपणपरे शास्त्रविशेषे । तर्कविद्यायाम् । आन्वीक्षिक्याम् ॥ एतद्दर्शनमते नित्येच्छाकृतिमतिसहितः परमात्मा ईश्वरः । सतु प्रमापदार्थोजीवातिरिक्तः । एतच्छास्त्रप्रयोजनं चार्वाकादि मतनिराकरणपूर्वकं जगत्कारणतयेश्वर संस्थापनं प्रमयादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । एतद्दर्शनकारोगौतमः । तत्सूत्र प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । तस्यभाष्यकारोवात्स्यायनः । तद्वार्त्तिककारः कात्यायनः । तट्टीकाकारोवाचस्पति मिश्रः तच्छावउदयनाचार्यः । कुसुमाञ्जलिप्रभृति ग्रन्थकर्त्ता । तच्छिष्यप्रशाहरिदासेरामभद्रगङ्गेशोपाध्यायचिन्तामणिकारादयोबहवः ॥ * ॥ प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्ये ॥ यथा । पर्वतोवह्निमान् धूमात् योयोधूमवान् ससवह्निमान् यथामहानसम् वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान् ॥ नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थोयेनस न्यायः । अध्यायन्यायेति घञन्तोनिपातितः ॥ नीतौ ॥ जयोपाये ॥ भोगे ॥ युक्तौ ॥ युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषे ॥

न्यायपथः । पुं । मीमांसादिशास्त्रे ॥

न्यायवृत्तः । त्रि । शास्त्रविहिताचारे । यथाशास्त्रव्यवहारिणि ॥

न्यायसारिणी । स्त्री । लुप्ताम् । युक्तिपूर्वककर्मकारिण्याम् ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ न्यायस्थूले ॥

न्यायी । त्रि । न्यायवति ॥

न्याय्यः । त्रि । न्यायलब्धे । युक्ते औपयिके ॥ न्यायादनपेतम् । धर्म्मपथ

र्थन्यायादनपेतइतियत् ॥ उचिते । शास्त्रीयधम ॥ न्याये भवः न्यायादागतो वा । दिगादित्वाद्यत् ॥

न्यासः । पुं । त्यागे ॥ उपनिधौ । स्थाप्यद्रव्ये । प्रकाश्यस्थापितेद्रव्ये ॥ न्यस्यते । अस्तु० । कर्मणि घञ् ॥ अर्पणे । विन्यासे ॥ सन्यासे ॥ यथा । वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्यासञ्चभेदतः । हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौक्रमात् ॥ काशिकाख्यपाणिनिसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषे ॥ अङ्गेषु वर्णचिन्तने ॥

न्यासार्प्पणम् । न । निक्षेपप्रतिदाने ॥

न्युङ्खः । पुं । साम्नः षट्प्रणवेषु । सामविशेषस्यषडोङ्कारयाम् ॥ सम्यक्ज्ञाने । अतिप्रिये ॥

न्युप्तः । त्रि । दत्ते ॥

न्युजः । पुं । दर्भमयस्त्रुचि । कुशस्त्रुचि ॥ न । कर्मरङ्गफले । कमरख इति भाषा ॥ श्राद्धादिपात्रप्रभेदे ॥ त्रि । कुब्जे । कुबड़ा इति भाषा ॥ रोगे यावक्रपुरुषे ॥ अधोमुखे ॥ न्युजन्त्यस्मिन् । उजआर्जवे । अधिकरणेघञि कवर्गाभावो भुजन्युजौपाण्युपतापयोरितिनिपात्यते ॥ न्युजनम् । भावे वा घञ् ॥ न्युजः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति । अर्श आद्यच् ॥

न्युजखड्गः । पुं । कटीतले । कुजखड्गे ॥

न्यूङ्खः । ओमोमित्यादिषोडशोङ्कारेषु ॥

न्यूनः । त्रि । गर्ह्ये ॥ ऊने ॥ न्यूनयति । ऊनपरिहाणे । पचाद्यच् । घञ्वा ॥

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । ऊनपञ्चाशद्भावे । पागले ॥

न्वस्थिमाली । पुं । शिवे ॥ त्रि । नरास्थिमालावति ॥

नै । अ । वितर्के ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवाखप्रधानोपनामतुलाराम मिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेनविरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ तवर्गः समाप्तिङ्गतः मुद्राङ्कितकराया कायस्थ कुलश्रेष्ठ मुंशी श्रीरामप्रसादजीने ॥ * ॥